

ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE

MONOGRAFIÁJA

KIADJA

ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE

II. KÖTET

ELSŐ RÉSZ

NAGY-ENYED

NAGYENYEDI KÖNYVNYOMDA ÉS PAPIRÁRUGVÁR RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1901

ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE

TÖRTÉNELME

I. ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE ŐSKORA

IRTA

HEREPEY KÁROLY

NAGYENYEDI BETHLEN-FŐISKOLAI NYUG. TANÁR

II. ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE TÖRTÉNELME
A RÓMAI KORBAN

IRTA

DR. CSERNI BÉLA

FÜGIMN. TANÁR GYULAFEHÉRVÁRT

NAGY-ENYED

NAGYENYEDI KÖNYVNYOMDA ÉS PAPIRÁRUGYÁR RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1901

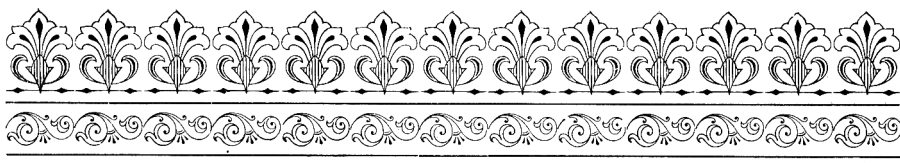
ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE ŐSKORA.

RÉGÉSZETI TANULMÁNY.

IRTA

HEREPEY KÁROLY

NAGYENVEDI BETHLEN-FŐISKOLAI NYUG. TANÁR.

Ős kőkorszak — palaeolith aera,

vagyis:

a pattogatott kőeszközök korszaka, a jégkorszakhoz való viszonya, növény- és állatvilága, kultúrája és elterjedése.

Az ember első megjelenésének ideje kiszámíthatatlan évezredek homályában enyészik el; de e homály nem oly áttörhetetlen, hogy megjelenésének és fejlődésének mozzanatai át ne sugároznának.

Földrészünk őslakói nemcsak az új kőkorszakban (neolith) éltek társadalmi viszonyok között, hanem az ős kőkorból is (palaeolith) maradtak fenn oly bizonyítékok, melyek szerint az őskort az újkortól egy jégárközi (interglacial), illetőleg egy enyhébb hőmérsékletű korszak választotta el.

Hogy földrészünk őslakói kultúrájukat keletről nyerték volna, alig bizonyítható be. Hiszen a mint Ausztrália, Amerika, Afrika birtak önálló kultúrával, épp úgy birhattak földrészünk őslakói is egy függetlenül kifejlődött műveltséggel.

És ha a monogenismus* szempontjából vizsgálódunk, az emberiség ringató bölcsője Ázsia alig lehetett. Hogyha pedig a polygenismusból indulunk ki, akkor földrészünk épp oly alkalmas lehetett az emberiség kultúrájának fejlesztésére, mint bármely más földrész.

Azonban bármint legyen, némely jelenségek azon felvételre utalnak, hogy az, a mit palaeolith kornak neveznek, vagy a jégár előtti, vagy a jégárközi időszakra esik. És ha *Leyel* szerint a jégkorszak kezdete a harmadkorszak végére esik, akkor a palaeolithkori ember csakis a jégárközi időben léphetett föl.

* *Monogenismus* azon vélemény, mely szerint a föld lakói egy emberpártól eredtek volna; ezzel szemben a *polygenismus* több különböző jellegű emberpártól származtatja az emberiséget. Szigorubban meghatározva: monogenisták azok, a kik azt állítják, hogy a tiszta fajták (race-ok) összesége egy töből származott (p. o. Quaterfages). Polygenisták pedig azok, kik azt a nézetet vallják, hogy a tiszta fajtáknak egy bizonyos száma már kezdettől fogva létezett, melyeknek fennmaradt tiszta jellemét mai nap is megtaláljuk (p. o. Linne stb.).

És ebben semmi ellenmondás nincsen, mert ki van mutatva, hogy a jégár nem volt folytonos, hanem ezred meg ezred évekre terjedő ciklust képezett, mely két ízben volt emelkedő hőmérséklet által megszakítva; mely magyarázatát a földpálya központkivüliségének áthághatatlan határok között mozgó változatosságában leli.

Nagyon érdekes és tanulságos azon viszonyt vizsgálni, melyet a földtan a palaeolithkori ember és jégkorszak közt megállapít.

Mert ha a brit szigeteken tett vizsgálódásokat figyelemmel kísérik, azt fogjuk látni, hogy míg neolithkori maradványok Anglia, Írország és Skócia szigetein nagy számban fordulnak elő, addig a palaeolithkoriak csak Anglia déli és délkeleti részében találhatók föl. És a mint föl van jegyezve, a két kor között az Ouse folyó és az Axe völgye képeznek választó vonalat, mert a jelzett folyón alul s az irt völgytől nyugotra a palaeolithkorbeli maradványoknak semmi nyoma. Nevezetes, hogy ezen elválasztó vonal összeesik azon vonallal, mely a jégárak kiterjedésének határát is jelzi, és hogy a jégárak kiterjedésének határáig sehol, de sehol palaeolithkori maradványokkal nem találkozunk.

Tudva van, hogy Svájc neolith — újabb kőkorszak — és bronzkori emlékekkel nagy mérvben el van árasztva, de a palaeolithkori embernek semmi nyoma, és miért? mert Svájc a jégár torlódásának közép-pontja volt.

Hasonló jelenségekkel találkozunk az Alpok olaszországi oldalán is. Itt is a tőzeg s más lerakódásokban számos emberi és állati maradványokkal találkozunk, de azok egytől egyig mind a neolith és nem a palaeolith korhoz tartoznak.

Franciaországban is csak ott fordulnak elő palaeolithkori emlékek, hova sem a Rajna, sem a Rhone jégárja nem terjedett. Hollandia, Dánia, Felső-Olaszország, Északi Németország a balti tengerpartoktól a Harcz és az Óriási hegység aljáig mind, mind jégári torlódásokkal bővülködnek, melyek a jégkorszak utolsó szakából keletkeztek; azonban ezen nagy kiterjedésű területen csak neolithkori maradványok és nem palaeolithkoriak lelhetők föl.

Mindezen tényekből azt következtethetjük, hogy palaeolithkori maradványokat csak a jégár határain túl találhatunk.

És ezen általánosan elfogadott állítást maguk a tények is igazolják.

Legelsőbben is a thayngeni odorra hivatkozhatunk, mely Schaffhausen közelében van, hol oly sajátságos állati és emberi maradványokra találtak, hogy nem tudunk följegyezve oly odor, vagy barlangi leletet, mely ezzel versenyezhetne.

Itt mintegy 24 faj emlős, 8 faj madár és egynéhány hüllő az embercsont maradványaival egyesülve tűnt elő. A macskák családjából a mi vadmacska-félénk, három hiuz s még egy oly faj, mely egészen csodálatra kelt és ez az oroszlán, még pedig nem mint barangoló, mint a tigris, mely Ázsiában a rénszarvas vidékéig is elkóborog, hanem mint lét-

rögéhez kötött családalkotó. Ezen odornak még egy igen nevezetes állatja a pézsmaoör vagy tulok, mely ez idő szerint csak az északi sark közelében él. Megjegyzendő, hogy ennek a csontjait nem találták, de azon feltevést, hogy a többi állatokkal kellett élnie, egy rénszarvas-csontra karczott ábrája igazolja. De nemcsak a pézsmatulok, hanem a vad ló és rénszarvas alakjaival is találkozunk. Ezek szerint a vad ló és rénszarvas-vadászok őskorában oly művészi alkotásokkal találkozunk, melyek az akkori emberiség magas műveltségére vetnek meglepő világosságot.

De mindezen állatok együttlétének daczára senki sem képzelheti azt, hogy e területen az oroszán a sarki rókára vadászott, vagy pedig a pézsmatulokkal küzdött volna élet-halál-harcot, vagyis hogy azok egy időben éltek volna. Nem, hanem úgy, hogy azok egymásután éltek, mint az egymást követő nagy éghajlati változásoknak tanui.

Hogy a jégkorszaki állatokkal az ember is egy időben élt, azt az angol-, francia-, olaszországi barlangok maradványai is igazolják. Főleg támpontot találunk Schüssenquellnél, Blaubeuern mellett Thüringiában 1886-ban feltárt jégkorszaki maradványokban.

Általában előre kimondhatjuk, hogy a jégkorszaki emberről csak a növény- és állatvilág maradványai szolgáltathatnak döntő és elfogadható bizonyítékokat.

A schüssenquelli vagy schüssenriedi rétegekről ki van mutatva, hogy a jégkorszak utániak, vagyis hogy az ember a jégár szegélyén tanyázott s tanyáját a jégárvizek görgetegei s későbbi lecsapódások iszapolták be.

E szerint nem a moréna között tanyázott a palaeolithkori ember, hanem a moréna szegélyén. Azonban nem lehetetlen, hogy a jégár visszahúzódásával a maradványok sokkal későbbi időkből is származhatnak.

De hogy valósággal jégkorszaki tanya volt, arról a sarki róka, a guloborealis (rozsomák), az éneklő hattyu, továbbá azok az északi mohfajok, melyek manapság is csak az északi sark közelében élnek, szolgálnak visszautasíthatatlan bizonyítékul. De az is bizonyos, hogy létezésük megczáfolhatatlanabbul tűnne ki, ha maradványaikra két rendszeres moréna közén akadnának.

És mintha akadtak volna a svájci Wesikoban ily nagy fontosságú leletre. Ugy van; a jelzett helység jégár alatti kőszén-rétegeiben oly pácza-félékre bukkantak, melyeknek hegyezett végei, számos tudós állítása szerint, megmunkált eszközökre vallanak. Mások szerint csak véletlenül hegyeződtek ki, mert a moréna mindent, a mi csak közé jut, zúz, tör, horzsol és alakít, sőt a földkéreg szilárd rétegeit is szétrombolni képes. Ezen jelenség szerint a jégkorszak előtti embernek a jégár által elborított területen megmaradása nem lehetett, mert a nyomába torlódo jégár a föld színéről vele együtt mindent eltörölt.

Azonban sikerült a jégárközi — interglacial — ember létezésének

stratigraphiai bizonyítékait kimutatni, még pedig oly meggyőzően, hogy azt az összes tudósvilág egyhangu tetszéssel fogadta.

Wirchow és *Kopfleisch* Taubachot Weimar mellett oly pontul jelölték ki, hol a palaeolith-kori ember nyoma bukkanhat föl. És csakugyan *Alexander Portis*-nak sikerült az ős-ember nyomait feltalálni. A diluvialis leleteket magában ölelő mésztuffát itt egy ezt megelőző jégár maradványain leljük. *Pencz* szerint a kérdéses mésztuffa rétegei két jégkorszak közti enyhébb időből valók. Azokon a rétegeken, melyekben az ős-ember megmunkált eszközei napfényre kerültek, egy későbbi jégár vége felé az Ilm völgyét Weimartól északra egy keresztgát zárta el. Ennek következtében az Ilm vize egy hosszudad tóvá alakult. Azonban az Ilmen kívül még egy néhány más patak is beleszakadt, melyek sok meszes homokot hordva magukkal, a jelzet tuffa-rétegek képződését idézték elő, és így minden, a mi csak a tóba esett, végre a mésztuffa rétegei közé ágyalódott be. Ámde ekközben az Ilm a keresztgátat kettészakította s rendre-rendre a tavi lerakódások kiszáradva, végre terrasse-okat alkottak.

Hogy egykor a tó partján emberek tanyáztak, abban semmi kétség, mert az időközökben föl-fölbukkanó állati csontok, kiégett üszkők, eltört vagy elrontott kőfegyverek, eszközök arról tanuskodnak, hogy azokat a parton tanyázott emberek vetették be, hol a meszes homok által eltemetve, a mai időkig sértetlenül maradtak fenn.

Itt a maradványok és tények világosan szólnak; az összekeveredés lehetősége ki van zárva. A legfelső áradmányi rétegekben semmi nyom, s csak a mésztuffában tűnnek föl az ember megmunkált eszközei, melyeknek diluvialis korát legkiválóbb geológok, többek közt a müncheni *Zittel*, minden kétséget kizárólag állapították meg.

E bizonyítékoknak kiváló súlyt ad állatvilágának tökéletes tisztasága. Ez igazolja azon kort, melyben az Ilm partvidékén éltek. Itt egyetlen egy sarkvidéki állat sem akadt összekeveredve forróégaljival, a mint az a thüringiai odorban észleltetett. Itt a diluvialis emberrel oly állatvilág tárul fel, mely megfelel a mai éghajlatnak, mely az utolsó jégár elönyomulása után csak lassanként változott mérsékelt, enyhe égaljja. És miután a thaubachi maradványokat az ős-morénák széléin találták, önként következik, hogy itt oly idők embereivel találkozunk, kik egy melegebb jégárközi időben éltek, mely a jégárak utolsó elönyomulását megelőzte. És ha már az embernek az utolsó tulajdonképpeni jégkorhoz való viszonyait vesszük tekintetbe, akkor kimondhatjuk, hogy ama jégkor előtti időhöz tartozik, mely Európában eddigelé egyesegyedül tanúsítja nyomát az ember megjelenésének.

De nemcsak Thaubachban, hanem Amiensben s másutt is akadtak durván pattogatott kőeszközökre, melyek egytől-egyig növényi és állati maradványokkal együtt fordultak elő, s melyek jégkori idők felvételére utalnak.

Azonban a palaeolith ember megjelenésének legnagyobb bizonyi-

téka az, hogy nyomát nem az egykori jégárterületen, hanem annak csak szélein, sőt legtöbbször egészen rajta kívül hagyta. Skandináviában az őskornak semmi nyoma; s mindannak daczára, hogy északi Németország bármilyen gazdag neolith fegyverek és szerszámokban, csak Közép-Németországban találkozunk az őskor pattogatott kőeszközeivel.

És már ezen tapasztalatok alapján kimondhatjuk, hogy *Európában az őskori jégárak területei és a palaeolith ember maradványai kizárják egymást.* Egyszersmind azon körülmény, hogy a palaeolith ember csak a jégárak szélén s azokon kívül élt, nyomós bizonyítéka az azzal való egyidejűségének.

Az előadottak folytán már tudjuk, hogy a Schüssenquell környékén élt ember valóságos jégárkori viszonyok között küzdött és vívott léte fentartásáért. Északi jellegét a moh, a sarkvidékét pedig az állatvilág képviselte. De egészen más viszonyok közt jelenik meg Weimarban és Thayngenben a palaeolith ember, mint megjelent Schüssenquellnél. Ugy van; a thaubachi ember nem élt oly arktikus viszonyok között, mint a schüssenquelli. Itt nem élt egyszerre vele sem a rénszarvas, sem a lemming, hanem az őz, szarvas, farkas, barna medve, hód, vaddisznó, bölény voltak társai a létért való küzdelemben éppen úgy, mint ma; miből önként következik, hogy égaljának mérsékeltnek kellett lennie. Ugyanezen eredményre vezet faunája is, hol a sarkvidéki fajok egészen hiányoznak.

Mindezeknek alapján a thayngeni és weimari palaeolith embert egészen mérsékelt égalj alatt élőnek tekinthetnők, ha egy kihalt fajnak jelenléte nem keltene ellenkező nézetet. Mert ugyanis az elősorolt emlősökhöz, a mint tudjuk, még a barlangi medve, a barlangi hiéna, a barlangi oroszlán, a mammuth, a Merki-i-féle rhinoceros csatlakoznak, és így az egész lerakódásra a negyedkor jellegét öltik, a mint már ez rétegzettanilag is bizonyítva van, de a mit a lősz-lerakodások még jobban megerősítenek.

És ha már a palaeolith ember Németországban egyrészt enyhe égalji, Schüssenquellnél pedig sarkvidéki állatokkal fordul elő, ez azon feltevésből magyarázható meg, hogy Weimarban a jégárközi, Schüssenquellnél az arra következő jégári korban élt, a thayngeni pedig átélte mind a két időt, t. i. az oroszlánnal a jégárközi, a pészmatulokkal a jégkori időszakot is.

Azonban Thaubachban Weimar mellett a diluvialis kor mellett nemcsak jégári görgetegek tanuskodnak, melyek fölött a régi kultúra tárgyait rejtő rétegek fekszenek, s melyen már a jelzett mésztuffa rétegei is nyugosznak, hanem egy más, tisztán jégkori jellegű lerakodás is döntő bizonyítéku szolgál.

És ez a lerakodás nem más, mint a lősz, mely nemcsak azért nagy fontosságu, mert gyakran fedeztek fel benne palaeolith maradványokat, hanem figyelemre méltó azért is, mert szoros kapcsolatban áll

a jégkorral és rokon a negyedkor nagyszerű görgetegeivel. Mert ugyanis ez a kőzet a jégári folyamok iszapjából keletkezett, tehát megcáfолhatatlanul a jégár szülöttje. Ez borítja a magasabb terrasse-okat, a külső morénákat, de ezekkel szemben hiányzik a belső morénákon, valamint az alsó terrasse-okon is. És már ezen tapasztalatok alapján állithatjuk, hogy a lősz és a legifjabb jégári képződmények kizárják egymást.

Minthogy a lősz a belső morénákon soha sem tűnik föl s csak a külsőkön jelentkezik, önként következik, hogy származási idejéül az első jégár utáni s az utolsóelőtti időt jelölhetjük ki. E szerint a lősz lerakódása a jégkorszak egyik ciklusába esik; következőleg, ha a lőszben — feltéve, hogy minden réteg-zavarodás ki van zárva — megmunkált maradványok találhatnának, biztosan kimondhatjuk, hogy azok a jégkori és jégárközi időből származnak.

A jégkorszakhoz való viszonyát a palaeolith embernek eddigelé őslénytani alapon kísérlették meg nagy valószínűséggel meghatározni; de a mint az előadottak alapján kitűnik, ama viszony megállapítására a földtani és rétegzettani kutatások és vizsgálódások még nagyobb biztonsággal vezetnek, melyek arról győznek meg, hogy az ember tanuja volt ama nagy éghajlati változásoknak, melyek Európát a negyedkorban érték.

Megjegyzendő, hogy a palaeonthologusra nézve a diluvialis korszaknak nagy erélyvel kutatott átmeneti alakja teljesen meghaladott álláspont, mert vizsgálódása már régóta egy mérhetetlen távolba, a harmadkori, vagyis a pliocen és miocen korszakba van terelve, miután az ember történelme a jégkorszakon túl is messze fölnyulik.

És már most az a kérdés, hogy vajjon élhetett-e az ember a harmadkorszakban azokhoz az élet-feltételekhez kötve, melyek az emberiség életét lehetővé teszik? A felelet feltétlenül állító. És vannak-e cáfолhatatlan bizonyítékok, melyeknek alapján az embernek ily korai létezését bizonyíthatnók? Felelet: nincsenek.

Desnoyer volt az első, ki e kérdéseket felvetette azon rovátkolt csontok alapján, melyek Chartres mellett a st.-presti homokkő-rétegekből kerültek napfényre. Később hasonló körülmények közt *Nadaillac* lelt egy szarvas-agancsot, melyen egy erős baltavágás nyomai tűntek föl, s miután maga *Lyell* s mások is észleltek ilyennemű jelenségeket, abban a meggyőződésben voltak, hogy a harmadkori ember megmunkált tárgyaival van dolguk.

Újabb időben oly czápfogakat találtak Angliában Suffolk grófság pliocen-rakodmányaiban, melyek át voltak furva, melyekről azt hitték, hogy az nem lehet más, mint emberi kéznek munkája. Azonban végre bebizonyult, hogy mind a bevágások, mind az átfurások más állatoktól származtak; sőt mélyebb kutatások azt is megállapították, hogy a jelzett czápfogak lyukait a furókagyló lyukasztotta ki.

Ugyancsak a st.-presti homokrétegekben *Bourgeois* abbé számos

tüzkövet, lándzsát, nyílcsúcsokat, töröket, kalapácsokat fedezett fel, melyeknek kezdetleges idomain az emberi kéznek nyomai mutatkoztak. És ha még azt sem hagyjuk figyelmen kívül, hogy ezen rétegekben az elephas meridionalis-t, a vízi lovat, a rhinocerus etruskus-t is megtalálták, tehát oly állatokat, melyek a mi szélességi fokaink alatt a pliocen korhoz tartoznak, mit sem csodálkozhatunk azon, hogy a nagyhirű *Quaterfage* is harmadkori megmunkált szerszámoknak ismerte el. Ámde *Paul Gervais* a rétegek korát kétségbe vonta, s egyszersmind bebizonyította, hogy azok a rétegek negyedkoriak, következésképp ezzel ismét csak a diluvialis ember színterére jutottunk el. A Loir mentén miocen-lerakódásokban napvilágra került bálna-féle állatnak bevágásos oldalbordája is ugyanezen sorsban részesült. Azonban itt megjegyezzük, hogy a jelzett bálnafaj az eocentől a pliocenig minden rétegben fellelhető ugyan, de a negyedkoriakban még eddigelé nem találtatott. E bevágásokat *Delannay* az ember művének tekintette, s maga *Mortillet* is az ember létezésének tanuságául nyilvánította. De az újabb megfigyelések viszont kimutatták, hogy azok a bevágások nem emberi kéztől származnak, hanem csak foghelyei az akkor élt valamely nagy ragadozó állatoknak.

Épp ez a sors érte a tudósvilágot a Capellini-féle bevágásos bálnacsont töredékeivel is, melyeket *Capellini* 1876-ban a budapesti őstörténelmi kongresszuson mutatott be. E bemutatást eleinte kedvezően fogadták, s maga *Quaterfage* úgy vélte, hogy ezzel a pliocen kori ember létezése minden kétségen felül volna bebizonyítva. Azonban *Broca* azon megjegyzésnek adott kifejezést, hogy minden kétség el volna oszlatva az által, ha a halharapás két oldali felülete nem volna egyforma. Mert van olyan hal is, mint pl. a kardhal, melynek kardja épp oly vágásokat idéz elő, mint a minők a Capellini-féle csontokon észlelhetők.

Mortillet is kockáztatott egy egyszerű kérdést, t. i. hogy lehet az, hogy annyi bevágásos bálnacsontokat találunk, s miképp van az, hogy más állatok bevágásos csontjaira nem bukkannak, pl. a vastagbőrűekére is, holott épp azon időben annyi volt a vastagbőrű állat. Ezen kérdések után ő maga a bevágásokat hegyes köveknek, vagy valamely nagy ragadozó hal foghelyeinek nyilvánította. Végre az olasz geológusok kijelentették, hogy a lelet helye, az ugynevezett toszkánai dombok, a pliocen korban még víz alatt voltak, tehát ott ember nem létezhetett.

Épp ezen végzet érte a harmadkori embernek tulajdonított kő-szerszámokat is, melyeket *Bourgeois* abbé Beauce-on-Pont le voy-tól nem messze a thenay-rétegekben talált. A jelzett helyen oly kova-szilánkokra s darabokra lelt, melyek megmunkált eszközöknek tunket föl. Az ő nézete szerint azok vágó, fúró, ütő szerszámok voltak. 1867-ben a párisi kongresszuson alig méltatták figyelemre. 1872-ben a brüsszeli kongresszuson ismét előkerült, de akkor sem tudott *Bourgeois* nézete érvényesülni, miután a bemutatott szerszámokban nem az ember mun-

káját, hanem csak a természet játékát látták, és így elvégre az elfeledés homálya borul rájuk is. Hasonló kőszerszámok gyakran fordulnak elő s a tudósok mindannyiszor megkísérlették azoknak magyarázatát, s törekedtek megállapítani azt, hogy vajjon azok megmunkált eszközök-e, vagy nem; de mindannyiszor tagadó felelet lett a vége.

Új-Zeeland lyell-öbli leleteivel is így történt. Ez esett meg a Felső-Indus és Ganges mellékéről valókkal, valamint a dekáni fensíkon talál-
takkal. Hisz azon kova-szilánkok, melyeket az ember művéül kívántak feltüntetni, nem voltak egyebek, mint a változó hőmérséklet, mechanikai nyomás, meg a nap melegének pattogatott darabjai. És mindezen kudarczokból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a régésznek a leletek megítélésénél nagy óvatossággal, körültekintéssel és szigorú kritikával kell eljárni, hogy a hasonló kudarczokat kikerülje.

Mindezek után az a kérdés áll előtérben: honnan származik az a görcsös és szívós ragaszkodás a harmadkori ember létezésének hitéhez? Miért nem akarja senki a harmadkori embert kutatási köréből kizárni? Ezen szilárd hit abban lelé okát, s azon tapasztalatban gyökeredzik, hogy a jégárkori ember aránylag mint kifejlett lény jelenik meg; hisz ismerte a tüzet, tudott a változó éghajlatokhoz alkalmazkodni, alakokat karczolt, faragott, s talán még némi társadalmi rend tudatával is birt.

De vajjon miért nem teljesülhet tán soha be a harmadkori ember létezésének földerítése?

Tudjuk, hogy a tenger leülepedett iszapja mindent, az állati és növényi világnak még a legparányibb lényeit is konzerválja és fentartja. De más a sorsa a szárazföldi lények maradványainak, mert az ellentétes légköri változások ezredek, meg ezredeken keresztül a föld kér-gét alkotó rétegeket annyira lekoptatják, hogy a harmadkori embernek maradványait a földnek jelen szintjén felül sok méterrel kellene keresni. Azt is tudjuk, hogy a harmadkorban nagyszerű felszíni változások történtek, és vajjon már ezen változásokkal nem borulhatott-e örökös szemfödél a harmadkori ember maradványaira is?

Bármint legyen, annyi bizonyos, hogy létezéséről mit sem tudunk, s a harmadkori ember csak hypothesis, míg a jégárkori ember létezése történelmi szilárd alapon nyugszik.

* * *

Az előadottak után, melyek a legilletékesebb európai szaktudósok kutatásai és vizsgálódásaiban lelik támpontjukat, az a kérdés merül föl, hogy *Magyarország erdélyi részében s főleg Alsófehér vármegye területén a jégárkori, vagy a palaeolith ember létezése lehetséges-e?* Erre a felelet nem lehet más, mint az, hogy *igenis lehetséges.*

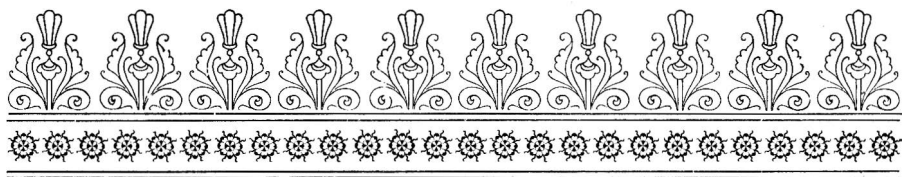
Ezen határozott állítás a következőkben leli bizonyítékait:

Először: hogy Alsófehér vármegye nem a jégár területébe, hanem jóval azon kívül esik és a mint már tudjuk, Európában az őskori jégárak területe s a palaeolith ember megmunkált eszközeinek lelőhelye kizárják egymást.

Másodszor: a diluvialis görgetegek s a lósz-terrasse képződményei, mint a jégárak szülöttjei, e mellett szólnak. A jelzett terrasse-ok és lósz képződményeiből napfényre került elephas primigenius — mammuth — czomb- és lábszár-csontjai, zápfogai, óriás agyara, a rhinoceros tichor-chinus állkapcsa, a bizon priscus koponyája, equus fossilis alsó állkapcsa, mint a nagyenyedi főiskola muzeumának diszpéldányai, mind megannyi bizonyítékul szolgálnak annak megerősítésére, hogy a mammuthal küzdő palaeolith ember itt is élnetett.

De a valószínűség még nem bizonyosság. A bizonyítékok hiányában e nevezetes aerát azon szép hittel zárom be, hogy jóni fog egy kor, melyben a tudomány nemcsak kenyérkereset, hanem erkölcsi szükséglet lesz s akkor a semmi áldozattól vissza nem riadó kutatók által barlangjaink és odoraink rejtelseiről, valamint a görgetegekről és a lószökről is le fog hullani a lepel, és így a palaeolith kérdése is meg lesz oldva.

A neolith korszak,

vagyis:

A csiszolt kőeszközök korszaka. Megalith emlékek jellemző kulturája és elterjedése.

Hogy az ősrégészet e második korszakát (neolith aera) közvetlenül kapcsolatba hozzassuk az ősrégészet első korszakával, visszautasíthatatlanul az éghajlati és így a hőmérsékleti viszonyok változásával együtt járó állat- és növény-világ változó megjelenésére szükség egy futó pillanatot vetnünk.

A régi vagy az első őskorszakban (palaeolith aera) még a barlangi medve, a mammuth, a csontos orrsövényű s a bundás szőrű szarvorrú lakták csaknem egész Európát. A hőmérséklet tetemes csökkenése gyorsította északról dél felé való nyomulásukat, a hol az őket megelőző fajoknak egy része már kihalt. Ezen hőmérsék-csökkenéssel járó első jégár elborította Európának egész északi részét. Ez a *praeglacial* időszak.

De egy reá következő emelkedése a hőmérsékletnek ismét kedvezőbbre fordította az élet feltételeit, úgy, hogy az egykori jégvilág nyomában egy új állat- és növény-világ keletkezett. Ez az úgynevezett *interglacial*, vagy jégárközi idő.

Azonban erre ismét egy második jégár következett be, mely óriási területeket borított el. Ekkor vadászta az ember a fentebb említett nagy emlősöket. Ez volt a mammuth korszaka.

De ezen óriás fauna hova-tovább mind csökkent, apadt, csak egy szivós faj vált ki: a rénszarvas. Ez a rénszarvas kora. Ebben az időben a civilizációnak, sőt a művészi izlésnek nyomaival is találkozunk. Hanem a hőmérséklet mindinkább emelkedett, mire a rénszarvas tova északra vonult, a vad kecske s a marmota a magas hegyeken keresett menedéket és tanyát. Eme nagyjelentőségű korszakban vágattak ki Európa legnagyobb részének folyam-völgyei. Mekkora idő telhetett el, míg e színtájak létre jöttek!

A mammuth korszakában a folyóvizekből lerakodott rétegekben előforduló állat-csontok s durván megmunkált kő-szerszámok mint az ember létezésének bizonyítékai maradtak fenn. Ez időben az ős-ember csak kőeszközöket készített oly alakokra idomítva, mint a somme-völgyi, thayngeni, schüssenquelli és thaubachi alakok.

Az erre következő korszakban, mely a mammuth és a rénszarvas kora közé esik, más alaku kovaeszközöket készített, melyek mint a moustieri alakok ismeretesek, minthogy Moustier mellett fordulnak elő. Később a rénszarvas korszakában rendes phasisokban halad a fejlődés, a mint azt különösen a Vézer völgyében talált leletek igazolják.

A nehézkes és iromba eszközök helyett már kisebb szilánkokat, kovahegyeket dárda végébe erősítve, fanyélbe csiptetve, összekötve használ. Nemsokára még tökéletesebb eszközöket készít. E végre jó hasznát veszi a rénszarvas csontjának és agancsának. A babérlevél alaku eszközök finomul kimunkált élekkel mind közönségesebbé válnak. Ekkor következett be a kőeszközök csiszolása és mestersége, mely technikával már a csiszolt vagy másod-kőkorszak aeráját értük el.

Ez aera tartama igen hosszú idejű volt. Elég ideig tartott arra, hogy Európát Skandináviától Gibraltárig nagy kövekből készült emlékekkel, úgynevezett megalith építményekkel, temetkező s lakóhelyül szolgáló barlangokkal lássa el.

A csiszolt kőeszközökkel bizonyos tekintetben már írott adatok küszöbére lépünk.

A legrégibb történelmi adatok egyiké a Kr. e. 1500-ik esztendőre esik. Egyiptomnak annalesei a jelzett időből egy észak felől jövő, szöghaju népségről emlékeznek meg, melynek megjelenése egybe vág a keltáknak spanyolországi kalandozásaival. És ez a szöghaju népesség nem lehet más, mint ugyanezen népnek dél felé való kicsapása.

Az algiri és marokkói dolmenek (daul = asztal, maen = kő, dolmen tehát annyi mint kőasztal, kelta nyelven) rendszeren óriási faragatlan kövekből szerkesztett kisebb-nagyobb kőtuskókon nyugvó, egy- vagy kétkamarájú s néha folyosókkal ellátott sirboltok. Ezeknek alja mindig kövezve van, és a mint már jeleztük, néha a sirboltokba folyosók is vezettek; ezért némelyek lakhelyeknek is gondolták.

A «kromles»-ek (krom = kör, lech = kő, kelta ny.), vagy kőkörök: nagy kőtuskókkal kerített helyek; ezeket némelyek sirkerteknek, mások pedig vallásos szertartások megszentelt helyeinek tartják.

A «maenhir»-ek (maen = kő, hir = magas, szál, kelta ny.) obeliszk-szerű faragatlan vagy durván faragott kőemlékek; s végre a «tumulus»-ok magasra felhányt sirdombok.

Mindezeket az építményeket nem tarthatjuk egy népfaj alkotásainak. Ezek egy általános közérzületnek s egy általánosan elterjedt világnézetnek voltak kifejezői.

Ezen nézet fölvételére utal rendkívüli elterjedésük. Mert a német partokon Königsbergig, délre Thüringiáig; továbbá Schleswig-

Holstein, Jütland, Fünen és Zeeland, Svédország és Norvégiában, a brit szigeteken, Franciaországban s a pyrenei félszigeten mindenütt előfordulnak. Bámulatosan elterjedtek északi Afrikában, Arábiában és Palesztinában; feltalálhatjuk Kaukázus vidékén és Indiában, jelesen keleti Bengáliának Khasia nevű fensíkján, hol az obeliszkszerű «maen-hir»-ek felállítása most is szokásban van. Otthonát látjuk Malabar partjain s fellelhetjük Peru tartományaiban is. Tehát a Ganges partjától az Atlanti Oczeánon túl is kísértének.

De ezen bámulatos elterjedés daczára a jelzett megalith építmények közül hazánkban és így megyénk területén is csak a tumulusokkal találkozunk s azok ragadják meg figyelmünket.

* * *

Azonban, mielőtt ezeknek leírásához fognék, szükségesnek vélem az *őstörténelmi népek agyag- és ércművességének* formáját, technikáját és ornamentikáját nagy vonásokban előrebecsátani, hogy így a különböző szakaszok művelődésének fokozatos fejlődését könnyebben megérthessük és megkülönböztethessük.

Tudjuk, hogy a forma a technika által nyer kifejezést, a technika pedig az anyag sajátosságaitól függ. A technika tökéletességével a forma arányosan fejlődött s vált kellemesebbé.

Az ornamentikát illetőleg, a motívumok pontok, egyenes vagy görbe vonalak, tüzdelt egyközű vonalak, szalagok, sávolyok, zsinegek, zsinorok s ezekből alkotott és alakult különböző változatu idomokból állanak.

Conze árja eredetűnek vallja a mértani díszítést. *Brunner* és *Hirschfeld* melléje sorakoznak, ellenben *Helbig* egy néhány assyr és palaestinaei edény formája után indulva Ázsiát tartja a mértani ékités hazájának, és ebben *Dumont* támogatja. *Rayet* és *Collignon* függőben hagyják a kérdést, így szólván: «Miért egy világrészre szorítani eredeti hazáját, a mi talán soha meg nem található?»

Bármint legyen, annyi áll, hogy a hellen ősvilág minden részében az etrusk partoktól Cyprusig és csaknem egész Európában el volt terjedve. *Dr. Reinecke* az újabb időben azt is kimutatja, hogy a neolith kor agyagművészete különösen Hissarlik legelső városának agyagművességével is összefüggésben van, miután ornamentikája teljesen megfelel a mi szalagos díszű keramikánknak.

Trójában kétségtelenül egy oly időszak áll előttünk, mely az európai ifjabb kőkor jelentékeny szakaszát tölti ki, s talán annak befejezését képviselő szalagos agyagművü korrall áll kapcsolatban.

Ezzel szemben *Hoernes* az ifjabb kőkori díszítést közvetlen a fémkorszak szalagos díszítésével hozza összefüggésbe. Egykorunak véli Közép- és Déli Európa szalagos díszű keramikájával, Trója Mykene

előtti rétegeivel és a görög szigetek legrégibb sirjaival, és azt a régibb mykenei vagy Mykene előtti edényfestéssel hozza rokonságba. Ezen nézetnek *dr. Reinecke* ellent mond, s azt állítja, hogy a szalagos keramika tiszta neogen jellegű s a fiatalabb kőkor egy szakaszát képviseli. Beismeri, hogy a réz ugyan előfordul, de előfordulása a feltételezett rézkorban még nem állapítható meg szabatosan.

Továbbá azt mondja: a mykenei műveltség virágzási kora a harmadik mázas festékű izlés kora, a Kr. előtti XV—XIII. századokra talál. Ezzel körülbelől összeesik a régibb skandináv bronzkor vége, s egykoru vele a déli Németországban és Magyarországon egy időszak, melyben a lapos tekercs díszű kardmarkolatok jellemzők. Az északi vidéken, épp úgy, mint délen, a bronzkor kezdete túl megy a mykenei tompafestés időszakán és a Cykladok műveltségi korán, s legalább is Kr. e. a III. ezred végét közelíti meg. Ezek után mindenki beláthatja, hogy ezentúl még a Much- és Montelius-féle s még nem elég szabatosan meghatározott rézkorra, a szalagos díszű keramika, a harangidomu serlegek és a zsineg-díszű agyagművek korára tetemes időt kell számitanunk.

Délkeleten nemcsak Hissarlikon lépett föl a szalag-díszű keramika, hanem Hellespontus európai partjain a Protesilaos-féle halomban is találtak cserepeket, melyek Trója első városából való cserepekkel, valamint a Hanai Tepe halomból származó cserepekkel is összevágának.

A szalagos díszű edények hellespontusmelléki és kisázsiai csoportja már nincs annyira elszigetelve a keleti Alpvidék, Bosznia (Butmir), Magyarország (Lengyel és Temes-Kubin), Erdély (Tordos, Alvincz, Kapud, Csáklya és Vláháza) rokon csoportjából, hogy ne volnának közbeeső láncszemek. Így Oláhországban e kor kimutatható; Moldvában való létezése valószínű; Bulgáriában ismerünk tanujeleket; Szerbiában pedig a kaptás kőszerszámok fordulnak elő. Tehát mai ismereteink mérvéhez képest is majdnem szélesebb körben terjed ez a kor, mint az európai neolith kor azon két más szakasza, melyet a zsineg-ornamentika és a harang-serlegek képviselnek. Így ír *dr. Reinecke*, s így kapcsolja össze neogen kultúráját Trója s Kisázsia kultúrájával.

A főntebb jelzett motivumok alapján még a következő jellemző ékítményekkel találkozunk, a mint meg fogjuk látni, midőn a bronz és vas aera anyagát, ékítményeit s általában kultúráját tárgyalandjuk.

- a) Az egyszerű és összetett kör;
- b) a négyküllős kerék;
- c) a tekercs (spiralis) különböző állásokban, de leggyakrabban álló (S) vagy fekvő (∞) helyzetben;
- d) a zeg-zúg, melynek egyik oldala és szöge egyenes vonalokkal van kitöltve;
- e) egyszerű vagy összetett dülények és négyszögek;
- f) rezgő (tremol) tüzelések.

Továbbá az őskor jellemző függélyes díszítését az újabb korban

a vízszintes váltotta fel, s a korongművek ékitményeit egyközű egyenes, hullámos, zeg-zúgos vonalak s barázdált szalagok töltötték ki.

De az agyagműveknek nemcsak ékitményei, hanem színei is különböző korszakokban változtak.

A neolith kor agyagműveinek gyurmájában igen gyakran vasat, meszet, kálit találunk; ha ezen elegyrészek megolvadnak, oxidjaik az agyagművek gyurmájára különböző színező hatásokat gyakorolnak.

Ide számítjuk a vastagfalu, kívül-belül veres törésű agyagműveket, melyekben igen gyakran sok kopott kova-szem fordul elő.

Pudil az agyagművek töretén feltűnő barna vagy fekete színt a szénenynek tulajdonítja. Szokás volt, hogy a gyurmának képlékenységet elősegítsék, szerves anyagokat keverték közé, melyek a kiégetés alkalmával szénenynyé változtak át. Ennek alapján helyesen mondja, hogy számos őskori edényen s más agyagműveken a fekete fuvallat nem graphit, mert az a mérsékelt tűzben is elég, minek következtében az agyagművek, a gyurma alkatrészei szerint, veres vagy szürke színt kapnak. Az ily fekete színű edények s más agyagművek színüket zárt kemenczében a zöld lomb füstjétől nyerik. Ha az agyag-gyártmány ily égetési módszer előtt alkalmas eszközzel kisimittatik, égetés után mindig graphitos fényt mutat, s fényét sohasem veszti el. És miután a füst az egész gyurmát átjárja, belseje is fekete, s maga az anyag is tömöttebb és vízhatlanabb leend.

Mindennek daczára a vaskori agyagművek és edények felszínén a graphitot is szerepelni látjuk.

A graphit felhasználásának háromféle módját különböztetjük meg:

a) Midőn az ős fazekasok azon tapasztalatra jutottak, hogy a graphit erős tűzben színét elveszti, az edényt csak kiégetés után festették be s azután még egyszer mérsékelt tűznek vetették alá. Az ilyen módon vagy technikával kezelt gyártmányok fekete színe állandónak mutatkozott.

b) Azok az agyag-gyártmányok, melyek dörzsölésközben graphitfényeket vesztenek, úgy látszik, a festést az első égetés után nyerték s csak a napon szárították meg.

c) Még az is szokás volt, hogy a finomra tört graphitot simítás közben hintették a gyártmányra, s a simítás után befüstölték.

A veres szín előállítására a vas-oxid porát vették igénybe a c) pont alatti módon, azzal a különbséggel, hogy nem füstölték, hanem erős tűzben égették ki, minek következtében nem hogy színt veszített volna, hanem még élénkebb veres lett.

Hasonló technikával készültek azok a vörhenyes külsejű agyaggyártmányok, melyeknek felszíne hígitott agyagos vas-oxiddal volt mázolva.

Mindezeknél újabb koriaknak tekinthetjük az erős törésű, jól iszapolt s jól kiégetett gyártmányokat, melyek külsőleg sárgás, zöldes vagy fekete színt kaptak. Az agyagnak az a sajátága, hogy minél

több vasat tartalmaz, kiégetés után annál színesebb lesz s árnyalatai a világos sárgából a fekete-barnába mennek által.

Az agyag-gyártmányok nemcsak ékítésük, technikájuk, színök, hanem anyaguk minősége s égetésük foka szerint is osztályozhatók, t. i. cserép- és porcellán-gyártmányok csoportjára.

A cserép közönséges képlékeny agyagból készül s a keverék minősége s égési foka szerint lágy és kemény cserepeket különböztetünk meg.

A lágy cserép karczolható s erős tűzben megolvad. De már ez a főcsoport is négy alcsoportra oszlik, u. m.:

- a) mázatlan,
- b) fényezett,
- c) mázas, és végre
- d) ónmázas gyártmányok csoportjára.

Máztalan agyagműveket általában a kőkorból készítettek, de az emberiség kulturájának újabb, meg újabb mozzanataiban is mai napig fentartotta magát.

Ha vizsgáljuk a fényezett edények mázát, azt tapasztaljuk, hogy azoknak máza oly vékony, hogy felületének simasága alig különböztethető meg a fényezés eredményétől s ennek következtében mindez ideig lényegileg alig sikerült meghatározni. Valószínű, hogy nagyon hígított kali vagy natron üveg, melynek nagyobb részét a gyurma itta be s csak kevés része maradt a felszínen, hogy azt fényessé és keményebbé is tegye. A fényezett gyártmányok csoportját leginkább s legnagyobb részben a görög és római gyártmányok képezik.

A mázas cserepeknek csak két fajtát találjuk, u. m.:

- a) az üvegmázas és
- b) az ólom-mázas cserepeket.

Az üvegmázas cserepeket az egyiptomiak, assyrok, babyloniaiak, persák, indusok és arabok vették igénybe.

Az ólom-mázas cserép ismeretes volt ugyan az ó-korban is, de leginkább a középkorban terjedett el. Akkor a cserepek mázát kivétel nélkül az ólom-máz képezte.

Az ónmázas cserép első nyomát az assyriai és babyloni téglákon látjuk; azonban azt csak mint fehér színt alkalmazták s nem az egész tárgy bevonására használták fel. Az ónmáznak általános használatát a granadai móroknál találjuk, kik az arabokat 1232-ben kiűzték.

És már mindezen előzmények után nem leend nehéz a különböző időszakokra vonatkozó agyag-gyártmányokat összehasonlítás és analógiák útján felismerni és így az Alsófehér vármegye területén lakott népek kulturáját megállapítani s más népek és országok kulturájával összefüggésbe hozni.

A vládházi, gyertyánosi és bedelői tumulusokból feltárt neolith-kori leletek.

Alsófehér vármegye területén a jelzett tumulusokat mondhatjuk eddigelé a neolith kor legrégibb építményeinek.

A vládházi tumulusok az 570 mtr magas »Szirb« nevezetű hegy keskeny fensíkján s ezzel átellenben a 635 mtr magas »Kerpenyesi« hegység egyik délnyugoti bordájának gerinczén fordulnak elő.

E népség, mely a »Szirb« és »Kerpenyesi« hegyek medenczéiben és vápaiban s azoknak forrásai körül tanyázott, megmunkált kő-, réz- és csont-eszközeit s agyag-gyártmányait hátrahagyta, ez a nép halottjait nem sírgödrökbe kinyújtóztatva, vagy megégetve, hanem csak a föld felszínére zsugorodottan, különböző irányokban jobboldalára fektetve helyezte és temette el.

És a mint a feltárásokból kitűnt, a tetemet azután egy kevés földdel behantolták s erre nagy terméskő-tuskókból minden kötanyag nélkül, szilárdan egymásba eresztve, két sor boltívet huztak s végre az egész tetet földdel magasan tetőzték be. Megjegyzendő, hogy ezek nagyobb-részt családi sírboltoknak bizonyultak, miután a föltárás alkalmával ugyanazon boltozat alatt, néha egymás mellett, majd egymás felett is, két vagy több különböző nemű és koru tetemek tűntek elő. Azonban fordultak elő olyan, sírhalmok is, melyekben csak egy tetem volt zsugorodottan elhelyezve. De ezeknek alkotása, szerkezete egyszerűbb, méretei kisebbek s néha egymásra halmozott kőtuskókból állottak.

A »Szirb« fensíkján három elypsoid alaku tumulus közül a keleti szélsőt tárattam fel, melynek nagy tengelye 15'5, kis tengelye 12 s magassága 2 mtr volt. Követ kő után, nagy munkával és óvatosan lefejtve, végre a középtájon egy emberi csontváz tárult fel zsugorodottan jobboldalára, feje jobbkezének tenyerére fektetve, északnyugotra tekintő arczzal (I. tábla 1. szám). Fejénél egy gondosan megmunkált gyurmából szabad kézzel alakított s szabad tűzben vöröses barnára égetett s egy csészécskével fődött üres váza volt (III. tábla 22., 25. sz.). E váza henger alaku nyakának alját homoru pontokkal ellátott keskeny szalag futja körül, melyről a félkörű lapos fülekre, mintegy tartánykép, három, hasonlóan homoru pontokkal díszített függélyes szalag képezi sima felületének egyszerű ékesítését; és a mig oldala a nyak aljától kezdve félkör alakjában domborodik ki, addig magának a nyaknak sugár hengerded alakja, szabályosan kihajló keskeny peremével, a gyártónak bizonyos művészi érzékét árulja el. Továbbá mintegy a mell táján egy kettős tekerceses korongu réz nőkapocs (II. tábla 9. sz.) és mellette egy négyszögre vert kettős kampóju rézhorog (II. tábla 10. sz.) s a váz törzsének közelében három bunkó alaku, finom szemcsés diabásból készült kőbalta (II. tábla 2., 3., 4. sz.), egy pár csont ár (II. tábla

7., 8. sz.), lábainál pedig a használat által simára csiszolt kerekded, kemény kavicsos homokkő-lap s rajta keresztbe fektetve egy hegyes elypsis alaku gabona-morzsoló tűnt elő.

De ezekkel még nem volt az egész tumulus feltárva; mert a nagy és súlyos kőtuskókat tovább fejtve, egy második tetem csontvázára találunk, mely ugyanazon északkelet-délnyugoti irányban zsugorodottan jobb oldalára s feje jobbkezeének tenyerére fektetve, északnyugotra tekintő arczczal tárult föl. A csontváz törzse mellett egy melaphir és dioritból alakított ép (II. tábla 5. sz.) és egy tört (II. tábla 6. sz.) bunkó alaku balta feküdt; arczával szemben egy pár gömbded alju (III. tábla 21., 23. sz.) törött peremű és fülű csésze volt elhelyezve. A 21-ik számú csészének nyakát egyenes vonalak körítik, oldalát egyenes vonalakkal kitöltött háromszögek díszítik. A 23-ik számú egészen sima. Mind a kettő, csorbaságának daczára, csorgás-ajakkal ellátottnak tűnik föl, tehát épp oly typussal, mint a trójai és tyrinsi csészek. A jelzett tárgyakon kívül még sok állati csont, szén és hamu — talán mind áldozati tor maradványai — s két, agyaggyurmából gyúrott, feketére égetett s meg nem határozható állat féltörzse egészítette ki e tumulus tartalmát és emlékeit.

Ezzel végezve, a második elypsoid alaku tumulus felnyitásához kezdettem, mely az elsőől 5 mtr távolságra állott. Nagy tengelye 13,5, kis tengelye 9, magassága 1,5 mtr volt. Déli oldalának faragatlan kőtuskóit, melyek két sor szilárdan összetartó boltozatot képeztek, földhantolmányával együtt gondosan ki- és lefejtegetve, végre egy emberi tetemnek hatalmas csontvázára bukkantunk. Azonban ez fejfel északra, lábaival délre, zsugorodottan jobb oldalára fektetve, délnyugotra tekintő arczczal volt elhelyezve. Elhelyezésének iránya e szerint az előbbi irányától egészen eltért, de még abban is különbözött, hogy a feje három lapos kő közé volt helyezve és egy negyedikkel befedve. És így, míg az eddigelé feltárt csontvázak koponyái a nagy súly alatt kisebb-nagyobb mértékben sérülve vagy éppen darabokra törve kerültek elő, addig ez a kőlapok között épségben maradt. Bal kezénél egy gondosan iszapolt gyurmából szabad kézzel alakított, szabad tűzben barnára égetett fül nélküli serleg volt (III. tábla 14. sz.), melynek oldalát két sor pontokból álló füzér s alig kihajló peremét fel- és lefutó vesszőcskék díszítik. Dereka táján egy pár diabas és amphibol plagioklas kőzetből készített kőbalta és egy csontból alakított edénysímító tárult föl.

Tovább fejtve a kőtuskókat, az előbbitől mintegy 50 cm-re, hasonló irányban, zsugorodottan jobb oldalára fektetve, délnyugotra tekintő arczczal egy második tetem fordult elő. És míg az első tetem dolichocephal koponyavarratainak összeforradása s a fogak koronáinak kopása s azon szög, melyet az alsó állkapocs vízszintes része a hátulsó ágával képez, 50–60 évre terjedő életre vallanak, addig a második tetemnek a kort meghatározó jelei arra a következtetésre utalnak,

hogy ez 30—40 év között érte el életének véghatárát. A koponya táján egy durva gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben barnára égetett, három kerek kis füllel ellátott díszítetlen edény tűnt elő, melynek perem nélküli hengerded egyenes nyaka s a talpáig szabályszerűen összehúzódó oldala kannaszerű alakot kölcsönöz. (III. tábla 16. sz.) A csontváz törzsénél egy pár, már ismeretes bunkó alaku kőbalta, számos cserép s köztük különösen egy kékes szürkére égetett töredék kötötte le figyelmemet. E cserép felülete részben ostáblaszerű koczkákat s alattuk tompa-szög alatt meghajló pontsorokat tüntetve föl, a cyprusi edények jellemzetes ékítményére irányozta figyelmemet. (III. tábla 20. sz.) Ettől mintegy 18 mtrre nyugotra egy széthányt tumulusnak kőtuskói, csont- és edény-töredékei jelezték, hogy csak volt.

Azonban ezen széthányt tumulustól délre, éppen e kisded fensík déli ormán, két paralelopiped alaku, mintegy 1 méter magasságu kőoszlop keltette fel figyelmemet, melyeknek északi oldalánál egy két méter hosszú és egy méter széles négyszögü kőtábla még inkább megragadott. Ezek körül nagy mennyiségü állati csont, szén, hamu, sok díszített és díszítetlen cserepek kisebb-nagyobb töredékei fordultak elő. És már ezen maradványok s az ezeket környező sirok azon feltevésre utaltak, hogy a jelzett oszlopok nem lehetnek egyebek, mint az egykor itt tanyázott népek temetkezési vallásos szertartásaival kapcsolatban álló áldozati oltárai.

Innen átkelve, a szemben fekvő kerpenyesi hegység egyik bordájának gerinczén, mely az obursi medenczét is magába öleli, hét tumulust találtam, melyek közül azonban csak kettő volt épségben és zavartalan, a többi öt földúlva tárult előnkbe. De a két jelzett zavartalan tumulus is a Szírb-hegy fensíkján találtaknál kisebb méretű, s egyszerűbbnek tűnt föl. A legnagyobbnak is nagy tengelye 5, kis tengelye 3—4, magassága 1 mtr volt. De nemcsak méreteikben, hanem szerkezetükben is eltérőknek találtattak, mert a zsugorított tetemeteket fedező kőtuskók rendetlenül, csak egymásra hányt halmazt képeztek. Felnyitván, mindkettőben egy-egy zsugorított csontváz keletnyugoti irányban, délre tekintő arczczal volt elhelyezve; mindenik mellett egy-egy durva gyurmáju, rosszul égetett bögre volt és semmi más.

A mellékletek ily nagy szegénysége mellett leginkább az ragadta meg figyelmemet, hogy kőburkolatuk nem a hegységet alkotó alsó neokom zöldes-szürke homokköveiből, hanem mintegy két kilométer távolban fekvő fehéres durva lajta-mészkő tuskóiból volt felépítve. És már vajjon mi kényszerithette e fáradságos nagy munkára? vajjon egyszerűen a lajta-mészkő messze kiáltó és jelző fehéres színe? vagy talán a halottak iránti kegyelet megszentelésének jelvénye volt?

De nemcsak Vládhláza terepén, hanem a torockói medencze déli zárlatánál fekvő Gyertyános és Bedelő határán is maradtak fenn tumulusok, melyek a vládháziakkal szoros összefüggésben állanak.

Ezeket a jobb sorsra érdemes Fenichel Sámuel, a bátor és merész

újguineai kutató és ethnographus táratta föl. Leírását saját feljegyzései szerint, megérdemelt emlékezetére, adom a tisztelt közönség elé.

«A toroczkoí medencze gyertyánosi határában (Torda-Aranyos megye), a Toroczko-Szt-Györgyre vezető országúttól s magától a helységtől jobbra, északkeleten a «Gruju Daruluj»-nak nevezett, s északkeletről délnyugotra terjedő hegynék lejtőjén egy sorban négy tumulus fordult elő.

A négyből a három utolsó az idő és a kultura által majdnem nyomtalanul el volt mosva, de az első épségben állott. Ezt 1887-ben okt. 24—27-ig bontattam föl. Hossza 27. szélessége 10·5, magassága 270 mtr volt. Alakja ellypsoid, mely északkelet-délnyugotra tartott. Az egész nagy és súlyos kőtuskókkal volt boltozva. Északkeleti részén a felszíntől 60 cm-re egy gyermek teteme volt hasra fektetve. Dolichokefal koponyája előtt mintegy 12 cm-re egy kis bögre feküdt. Azonban a gyermek csontváza alatt 50 cm-re, tehát a felszíntől 110 cm-re, két felnőtt embernek a teteme tűnt elő. Az egyiknek koponyája a másik koponyájának a halántékán nyugodott, s mindkettőnek teste zsugorodottan északnyugotra tekintő arczczal tárult föl. A mellsőnek feje balkezének tenyerére volt fektetve. A mellékletek a lehető legszegényebbek voltak. Mindkét tetemtől 30 cm-re egy-egy bögre állott egymástól 10 cm-re. Az egyik csontváz jobbkezeiben egy diabásból megmunkált vésőt tartott.

Az elősorolt három tetemen kívül még más három csontváz az előbbiekkal megegyező helyzetben és irányban tűnt elő. Kettő 46 cm. mélyben az előbbiek alatt, s egymástól 150 cm-re; a harmadik pedig a megelőzőktől mintegy 8 mtr távolban, a tumulus keleti végén, minden melléklet nélkül került napfényre.

Ugyanezen időben Bedelőtől (Torda-Aranyos megye) délnyugotra, a Remetére vezető útvonal mellett, a bedelői lakosoktól úgynevezett la Valea inseluluj la Cruce hegytetőn, az említett útvonaltól balra, egy kőkereszt átellenében egy tumulus kötötte le figyelmünket. Ezen tumulust 1887-ben nov. 16-án tárattam fel. Már az első kapavágásnál alkalmam volt meggyőződni, hogy itt a gyertyánosi tumulusoktól eltérő jelenségekkel fogok találkozni; míg ugyanis amott a szén és hamunak semmi nyoma nem volt, addig itt a szén és hamu nagy mennyisége, sőt még egy áldozati oltár is nagy mértékben keltette fel érdeklődésemet.

Ezen tumulusnak is alakja ellipsoid volt. Iránya északkelet-délnyugotra vonult. Hosszusága 12, szélessége 10 s magassága középtájt a zavartalan talajig, beleszámítva a 12 cm. vastag keményen megdöngölt szívós agyagréteget is, 1·80 cm-re terjedt.

Ezeket a tumulusokat jellemző kettős kőburkolat itt is feltűnő épségben találtatott. A külső burkolat 10—15 cm. televény-földdel volt még felhányva, s mind a kettő kellő gondnal és ügyességgel boltszerűleg volt összerakva, melyeket egy keskeny földréteg választott el egymástól.

Miután a köveket rendre eltávolítottam, végre négy tetem tárult föl, még pedig egymás fölébe helyezve. De ezen eset nem egészen egyedüli, mert a mint láttuk, a gyertyánosi tumulusokban is észlelhető volt.

A négy csontváz közül kettő, mely a felszínhez közelebb volt elhelyezve, felnőtt emberé lehetett, még pedig az egyik, vékony, sugár csontjairól ítélve, nőé, a másik izmos lábszár- és karcsontjai s vastag koponyafalazatánál fogva egy férfi csontvázára enged következtetni. Fekvésük a gyertyánosítól eltérőleg fejjel délkeletre, lábbal északkeletre irányuló és zsugorodott volt. A lehető legszegényesebben voltak mellékletekkel ellátva. A két felső csontváz közül a nagyobb és durvább dolichocephal koponyától mintegy 40 cm-re egy gömbded alju, minden díszítés nélküli kis bögre a Szirb fensíkján találtakhoz hasonló volt, s ettől nem messze egy csiszolt kővéső feküdt. A másik csontváz előtt egyetlenegy feketére égetett fél pereszlen tűnt elő. Az ezek alatt fekvő más két csontvázat amazoktól csak egy keskeny földréteg választotta el. Fekvésük iránya és módja stb. teljesen egyenlő volt a fölöttük levőkkel. A koponya varratai, vékony lábszár- és karcsontjai s főleg fogazatairól gyermek-csontvázakra vonhatunk következtetést. A tumulus alját mintegy 12 cm. vastag döngölt agyagréteg képezte, mely szénnel és cseréptöredékekkel volt telítve.

De a mi leginkább meglepett, a tetemektől délkeletre négy nagy kőtuskóból alkotott áldozati oltár tűnt elő, mely a talapzattól a felső kőburkolatig ért föl. Az oltár tetején nagy mennyiségű hamu s ebben feltűnően sok fa- és állati csont-szén, s ezek mellett egy pár növénymag is magára vonta figyelmemet.

E sok holtshén arra enged következtetni, hogy magát az oltár tűzét is a közbe vetett földréteggel s a felső burkolattal együtt ugyanazon egy időben temették be.

Sajnos, hogy a beállott zord idő miatt az egészet nem tárhattam föl és így mintegy 5 mtr az északkeleti részből a jövő tavaszra kellett hogy maradjon.»

Azonban a következő tavasz az ernyedetlen szorgalmu és nagy megfigyelő képességgel bíró ifju kutatót már Bukarestben találta, hova gyalog három nap alatt 1888. máj. 23-án, általam Bruner Dezső kereskedőhöz ajánlva, érkezett be.

A jelzett kereskedő által csakhamar a román Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgatójához, Tocsileskuhoz lőn beajánlva. Ez készséggel fogadta, s egy pár hét elteltével felismervén képességét és munkaerejét, a régiségtár egy részének rendezésével bízta meg. És miután e megbízást kitűnő szakértelemmel végezte, Dobrudsába küldötték, a Trajan (?) trophäumának szétbontásával bízva meg.

Itt ismerkedett meg Grubauer müncheni tanárral, ki felismervén sokoldalú képességét, fényes kilátások biztatásával, csábító ígéretekkel Új-Guineába való kimenetelre hódította. Nem hódította; önként csapott föl, eszményi világának megvalósítása reményében.

És már 1891. aug. 11-én nagy elhatározásokkal vett búcsut szeretett szülőitől s útját megáldó barátaitól és tanáraitól.

1891. okt. 6-án már Southamptonból ír;

1891. okt. 16-án Genuából;

1891. nov. 24-én Jávából; és

1891. decz. 23-án Új-Guinea földjére lép, s Bonguból ír szerencsés megérkezéséről.

1892. máj. 10-ről szóló levele Erimából van keltezve, melyben megváltozott helyzetéről értesít, s miután ezen változás életének komoly s terveinek csaknem megsemmisítő mozzanatát képezte, jónak látom a jelzett levélnek egész tartalmát közölni.

Erima, Új-Guinea, 1892. május 10.

Édes jó Tanár úr!

A hiányos közlekedés miatt csak most juthatok azon helyzetbe, hogy a múlt év decz. 31-én kelt kedves levelére válaszoljak. Fogadja édes jó tanár úr holtig hű tanítványától leghálásabb köszönetét szép és meleg megemlékező soraiért.

Jelen soraimmal sok új dolgot közölhetek. Első sorban azon sajnós tudósítással kezdem meg levelem, hogy szép reményű expedíciónk tönkre ment. Grubauer visszaretent a nagy terv kivitelétől; napról-napra jobban megyen el a kedve, míg végre az egészen elhagyta.

Múlt december havában érkeztünk ide, s egyelőre Constantin-hafen nevű ültetvényes telepen laktunk, azon czéllal, hogy a karavánt majd itt szereljük föl. Ezen időt is különböző tárgyak gyűjtésével töltöttem el.

Februárban végre közölte velem a terv feladását, mire még fináncziális okok is kényszerítették. Márcziusban már elhagyta Új-Gwineát a nélkül, hogy valamit kivitt volna, és így az egész vállalatnak egyéb haszna sincs, mint az, hogy én ide szállítottam.

Én vonakodtam ily gyáván elhagyni ezen érdekes területet. Itt maradtam alig 100 márka vagyonnal s azon reménynyel, hogy sikerül a magam módja szerint, mint független gyűjtő, egy darab ideig itt tartózkodni.

Nem kis nehézség után sikerült is. Azon idő óta, hogy egyedül gyűjtök az Astrolabe-Bay nevű öböl környékén, valamint Gorima, Erima, Stephanson, Jamba stb. állomásokon, nagyon gyarapodik gyűjteményem, különösen ethnographiai tekintetben. Szorgalmasan gyűjtök mindent a legapróbb tárgyakig, a mi csak ezen érdekes emberek életviszonyaira vonatkozik, és még szorgalmasabban figyelek és jegyzek meg mindent, a mit csak látok és hallok.

Egy papu nyelv, az úgynevezett Bongu falu nyelvkörét már jól birom. Szógyűjteményem már az 500-at közelíti meg.

Jelenleg egy kis expedíciót szerelek fel a Dampier, eddig ismeretlen sziget, területének kifürkészésére. Hiszem, hogy ebben a hóban már oda érkezem, s két vagy három hónapot fogok ott eltölteni.

Kötelességemnek érzem és ismerem el, hogy mint független gyűjtő, a Magyar Nemzeti Múzeum számára is gyűjteni. A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságát — dr. Madarász Gyula által — értesítettem effelől, s ha ajánlatomra reflektálnak, úgy már a jövő júliusi postával választ is kaphatok. Mellékesen a bécsi és bukaresti múzeumokat is felkerestem.

Jövő terveimre vonatkozólag azt irhatom, hogy ha a nevezett múzeumok ajánlatomat elfogadják, akkor egy nagyobb expedíciót vezetek Új-Guinea beljébe. Annyi tény, hogy míg jelentékenyebb eredményeket el nem érek — különösen az ethnographia terén —, nem térek vissza Európába.

Reménylem azonban, hogy még azon esetben is, ha nevezett múzeumok igazgatóságai nem küldik meg a kért előleget, — mert bizony fináncziámmal gyengén állok — egy év keretén belül jelentékeny lesz gyűjteményem, hogy szépen hazatérhetek.

Dampiere sziget, hova most menni fogok, egy nagyobb kialudt vulkánikus sziget, melyen érdekes benszülöttek laknak. Nagy reményeket fűzök ezen vállalathoz.

A lefolyt idő alatt, valamint jelenleg is, egy pár malária-esetet kivéve, melyet egy európai sem kerül ki, egészséges voltam. Reménylem, hogy e soraim is a kedves tanár urat s kedves családját egészségben és boldogságban fogják találni.

A jövő tudósítást csak a júliusi postával irhatom meg, s Dampiere szigetén levő tapasztalataimat pedig legfeljebb szeptember végével olvashatják.

S most a boldog viszontlátásig stb. maradok holtig hű tanítványa

Fenichel Samu.

Csakhamar ezen levél után, Tomka-Ekaberől — Friedrich Wilhelm-hafen mellett — 1892. júl. 12-ről keltezve a következő sorokat kaptam:

Édes jó Tanár úr!

Ezen alkalommal elfoglaltságom miatt csak nagyon keveset irhatok; de midőn tudom, hogy forrón szeretett tanítványától vett pár sor örömet okoz, nem mulaszthatom el, hogy magamról is életjelt ne adjak. Hála a teremtménynek, jól érzem magam, azonban a közelmúltban gyöngéledtem, de a mely csak egy kisebb foku malária volt, melyet minden fehér ember megkap és ki kell hogy állja.

Hiszem, hogy kedves tanár úr is vett tudomást azon hírről, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum segélyében részesültem. Igen; 1330 márkát kaptam, mely az itteni körülmények közt ugyan nem sok,

de bőven elég egy csinos eredmény felmutatására, mely esetben az Igazgatóság további segélyét megígérte. És ez nekem elég. Csak egészséget kívánok, s ha ez megmarad, akkor reménylem, hogy terveim fényesen fognak sikerülni. Már is igen szép ethnographiai eredményeket értem el. Eddigi gyűjteményem 20—25 láda és csomagra rug, melyekben igen sok ritka és érdekes tárgy van.

Előre is örvendek azon gondolatnak, hogy kevés idő választ el attól, hogy oly területre tehetem által vizsgálódásaimat, hova még európai kultúra nem vetette sugarait. A Finisterre hegység lakosainak száma sokkal több, mint a hogy eddig hitték. Egyedül az Astrolabe bay parti terület hosszában a Finisterre hegység lakóinak 90—100 falvát jegyeztem föl a parti lakók közlése alapján.

Hiszem, hogy a jövő postával sok érdekes dolgot írhatok új útamról. Addig is erőt, egészséget kívánok a kedves jó tanár úr és családjá részére.

A boldog viszontlátásig holtig hű tanítványa

F. Samu.

És csakugyan ezen levél után 1892. október 18-áról keltezve Bonguból a következő nagyérdekű levelet vettem:

Édes jó Tanár úr!

Szüleim leveléhez csatolva egyszerre két becses levelét kaptam kezemhez. Boldogító örömmel olvastam annak minden pontját. Fogadja hálás hű tanítványának hálás köszönetét.

Ez alkalommal egy hosszabb tudósítást óhajtok a kedves tanár úrral közleni. Ismerve nagyfoku érdeklődését és őszinte örömét, ha forrón szeretett hazájától és kedves övéitől távol levő tanítványa tudósítja.

Ornithologiai gyűjteményem igen szépen sikerült. Eddigélé két küldeményben 115 madárbőrt küldöttem el a Magyar Nemzeti Muzeum igazgatóságának. Az utolsó három hónap alatt szerzett gyűjteményem igen változatos fajokban, melyek közt 4 paradicsom-madár, egy ritka hegyi papagály (nestor) fajt, s több tyuk-, galambfélékből is sok ritkaság van összeállítva.

E gyűjteményhez értendő csaknem ugyanannyi számból álló mell-váz és nyelv, valamint egy kisebb fészek- és tojásgyűjtemény. Ezeken kívül egy törpe kengurut, egy óriás gyíkot (Leguan), egy óriás kigyót (Piton) és számos hüllőt meneszttek most útnak.

Ezeknél sokkal fontosabb főteendőm eredménye, kulturhistóriai szempontból, az ethnographia terén történt. Ebbeli gyűjteményem nagyon közel áll a 10,000 számhoz, melyek közt nem egy új és unicum tárgy van a sötét Finisterre hegység lakóitól.

Az utóbbi három hónap alatt, a számos kisebb-nagyobb recognoscírozó expedíciókon kívül, három hosszabb útát tettem igen fényes sikerrel a Finisterre hegységeinek ismeretlen hegyei között. Az első ismeri már a kedves tanár úr a Török Bertalan úrhoz címzett levelemből. E tér kerete nem engedi részleteznem — — és csak annyiról kívánom tudósítani, hogy a két legutóbbi úttal meglehetősen előre, mintegy 1000 mtr tengerszín feletti magasságig hatoltam fel.

És már most kérdelem: mi lehet érdekesebb, mi lehet nagyszerűbb, mint a még kőkorbán élő félvad embert tanulmányozni?! Itt saját szemével látja a kutató a homo primigeniust, a homo sapiens ezredék ezredének elődjét vagy őst. Szemeimnek alig akartam hitelt adni, hogy mind az, a mit lát, valóság. Itt tanuságot szerezhethet az ember sok oly rejtélyről, a melyről az európai praehistorikus kérdőjellel állítja föl theoriáját.

Nagy igazat mondott a »Történelem előtti idők« híres szerzője, hogy: mi sem tükrözi oly híven vissza a történelem előtti időszak emberének életét, mint a jelenleg élő primitív népeknek élete.

Nem, — nem lehet szavakat találni azon érzelmek kifejezésére, melyet mindannyiszor érzek, midőn a kőkor e népei között járkálok és jegyzek. Ilyenkor túlboldog vagyok; gyakran örömkönyek lopóznak szemeim közé. E nép minden mozzanatában, minden lépésében nagy érdekesség rejlik.

Ha kedves tanár úr látná: például, hogy a palaeolithkori ember mily ügyesen kezeli primitív — de legfőbb kincsét — a kőfejszét; mily roppant könnyűséggel dönti le az őserdők legbüszkébb óriását; hogy vág, hogy farag kőfejszéjével: lehetetlen, hogy ez hasonló örömet ne okozna, mint éppen nekem. Nem is mulasztok el semmit figyelem nélkül. Útleírásommal gazdag anyagot fogok közzé tenni, mely méltán fogja érdekelni azokat, a kik az ember kulturtörténelmére iránt érzékkel bírnak.

Fontosak anthropologiai gyűjteményeim; mintegy 50 darab cranium és 2—4 egész váz van gyűjteményemben.

Sajnos, hogy kevés időm nem engedi kimerítően lingvistikai tanulmányokat tenni úgy és oly mértékben, mint a hogy óhajtanám.

Bongu falunak papua nyelvét folyékonyan beszélem, s 1000-nél több szót ismerek. A többi papua nyelvekből, nevezetesen a Finisterre lakosokéból 70—100 szóval meg kell hogy elégedjem. Különösen az emberi test részeinek nevét fogom igen sok papua nyelven gyűjteni, mely útleírásomnak igen fontos része lesz.

És most egy pár egyet-mást a kőkorszaki emberről, minthogy tudom, hogy kedves tanár úr az iránt nagy érdeklődéssel viseltetik.

Kultusa azonos a parton lakó papuakéval, t. i. animizmus egy kevés zoolatriával vegyülve. A fő szellem neve Assa. Érdekes a halottjaik iránti mély tisztelet. Saját lakóházaikban temetik el. Ülő

összezsugorodott helyzetben, két kézzel átfogó állásban. Pálma-ros-tokba csavarják be s csak félig temetik a földbe.

Ha a maceratio félig befejezte folyamát, jól összekötve füstre akasztják és hosszú ideig füstölik. Kegyeletkép a maxilla inferiort magukhoz veszik, madzaggal jól becsavarják, hogy fogai ki ne hulljanak, miután mindennap magukkal hordozzák. A meghaltnak szelleme sokáig megmarad emlékezetükben, mely kultuszszerűen tiszteltetik.

A vas még itt ismeretlen volt. Érdekes keramikája is. Többé-kevésbé hosszukás, ritkán hasas, hegybe végződő, vastag falu, jól kiégetett fekete színű edényei vannak. Természetes, hogy szabad tűznél vannak kiégetve. Használatkor a földbe szúrják s körülötte tüzet raknak. Három-négyféle típusban 10—12 darabot bírok eddig-
elé ezen érdekes edényekből.

Még két recognoscirozó expedíció után a Finisterre legmagasabb csúcsára fogok felmenni, hogy a magasságot barometerrel felmérjem. Nemde, hogy e nép kulturájára, valamint minden életviszonyaira nézve új és fontos adatokkal szaporítottam ismereteim?

És most a boldog viszontlátás reményében maradok holtig hű tanítványa

Fenichel Sámuel.

Ámde a boldog viszontlátás reményét, váratlanul, az európai emberre nézve Új-Guinea vészes maláriája 1893. márczius 11-én, szülőinek, rokonainak örök bánatára, a tudomány barátainak mély és igaz fájdalomra, örökre megsemmisítette — meghalt.

És már a változhatatlanban megnyugodva, legyen ezen erős elhatározásu, semmi akadályt nem ismerő, a tudományt és hazáját lángolva szerető ifjunak, barátomnak, megyénk és Nagy-Enyed város szülöttjének emlékezete megáldva, s e megáldó emlékezet virasszon mindenha távol sirja felett.

És ha már, ezen erkölcsi kötelességből folyó kitérés után, feladatunknak elejtett szálát ismét felvesszük és a jelzett tumulusok terepét, azoknak alakját, szerkezetét s a zsugorított tetemek elhelyezési módját s mellékleteiket összehasonlítjuk, azt fogjuk találni, hogy nagyon csekély eltéréssel mind megegyezők, s ennél fogva minden kétségen kívül ugyanazon nép temetkezési módjára és kulturájára vonhatunk következtetést.

Ugyanis: a tumulusok mindannyian magas fensíkon, vagy nagy hegyek bordáinak gerinczén fordulnak elő. Mindeniknek alakja ellipsoid s különböző irányban zsugorítottan fekvő csontvázainak koponyája mind dolichocephal, s két réztárgyon kívül kő-, csont-eszközök, valamint agyagművességük a kulturának ugyanazon fokát képviselik.

És már most az a kérdés áll elő, hogy az őstörténelmi időszakban a zsugorítottan való temetkezésnek minő módjaival találkozunk?

a) Zsugorítottan fekvőkkel; barlangokban, vagy sírgödör nélküli

sírmézőkön, épp úgy, a mint Vládházán, Gyertyánoson és Bedelőn találtuk;

b) zsugorítottan guggolókkal: dolmenekben;

c) erősen zsugorítottakkal: nagy amphorákban.

Ezen temetkezési módokat illetőleg az archeologusok többsége abban a nézetben van, hogy a zsugorítottan való temetkezés az általános temetkezési szertartásokkal nincs semmi összefüggésben, hanem csak a véletlen műve.

Én nem tartom a véletlen művének, hanem az embereknek általában zsugorodottan alvó szokásából vélem leszármazni, mely szokást csupa kegyeletből a földi lét után az örökké boldogan alvóra is alkalmazták, s mely végre általános temetkezési szertartássá vált.

A zsugorítottan való temetkezés a neolith korban Európában, Afrikában, Ázsiában és Ausztráliában, tehát csaknem az egész földön el volt terjedve.

Magyarországon a lengyeli, s Magyarország erdélyi részében a vládházi, gyertyánosi és bedelői sírmézőkön maradtak fenn zsugorítottan való temetkezők sírhalmai.

E telepések tanyái rendszeren a hegységek fennsíkjain, vagy bordáik által övedzett délszaki medenczék vápáinak forrásai és patakjai körül, vagy azoknak mentén tűnnek előnkbe. Így találjuk Vládházán a források patakjánál (pereuizvorilor), a Szénafüvek közén (intre fanace), a Szirb hegység délkeleti lejtőjén s a mélyen elrejtőzött obursi medenczéjében; így észlelhetjük Gyertyános és Bedelő festőileg szép szirtjei között. De nemcsak a jelzett terepeken, hanem a csáklyai zuhatag fölött és mellett uralgó szirtek, valamint Kapud Magura nevű fennsíkján is hasonló viszonyok között találjuk.

Lakásuk Vládházán kup alakra vájt odrok, Gyertyánoson és Bedelőn a Boksucza, Pukula s a gruju Daruluj sziklaüregei voltak. Nyárban pedig valószínűleg lombosátoiraik alatt tanyáztak és hűsöltek.

De Vládházán a források patakjának mind a két oldalán még mostani időkre is fennmaradott oly kupdad odrokkal találkozunk, melyeket nagy valószínűséggel lakásul használtak. Aljuk rendszeren $2\frac{1}{2}$, magasságuk 2 mtr; bejáratuk nem akna, hanem tárnaszerű folyosó volt, azaz nem függélyesen, hanem vízszintes nyíláson jártak be és ki. Hogy ezeknek ős lakóhelyeknek kellett lenni, azzal indokolhatom, hogy midőn a patak balpartján levő odornak pítvarát felásattam, számos edénytöredékek közt egy 11 cm. hosszú s $1\frac{1}{2}$ cm. széles silex pengét és egy silex fűrészt (III. tábla 17. sz.) leltem. A község népe előtt e nyitott lakhelyek régi időktől fogva ismeretesek voltak, s ők maguk is zord időkben menedékhelyül használták.

Hogy a gyertyánosi és bedelői zsugorítottan temetkező telepések a »Boksucza« és »Pukula« szikláinak odrait tanyául használták, azt Fenichellel tett ásatásokkal igazolhatom.

1887-ben május 10-én a toroczkoí medenczébe vezető szoros bal-

oldalán tátongó Boksucza s ettől nyugatra fekvő Pukula szikla üregeinek föl kutatását tűzvéen magunk elébe, még ugyanazon nap délelőtt 9 órakor már a sziklaszorosban, Boksucza alatt voltunk, melynek 40—50 mtr magasban levő odrának sötétlő szája hivogatólag tünt előnkbe. E sötétlő torok nyílásához mintegy 30 fok alatt emelkedő szikla párkányzat vezet, melyen felkuszni csak épp oly bátor és erős elhatározásu ember képes, mint a minő a boldogult volt.

Nem sokat tünődött: levetvén úti táskáját, a kőfolyáson gyorsan haladott fölfelé, s a párkányzat alsó fokánál megállva, lekiáltott: megyek.

És ime, a szikla falához szorosan lapulva, a macska óvatos és lassu kuszásával, mind fönnebb láttam őt haladni, mignem végre a tátongó torkolat küszöbéhez ért. Itt felállott s elragadtatva talán a táj varázs szépségétől, vagy a sötétlő üreg rejtélyes világától, így kiáltott: nagyszerű! s ezzel a sziklaür titokzatos homályában tünt el.

Azonban nem sok idő múlva, az üregből kijöven, épp azon ügyességgel és óvatossággal ereszkedett le, mint a minővel felkuszott volt. Zsebeiből egy csomó díszített és díszitetlen cserepet rakott előmbé és elbeszélte, hogy a sziklaüreg belsejébe egy folyosó vezet, mely egy kápolnaszerű odorban végződik. Elmondotta, hogy ennek közepén egy földből sirhalomszerűleg alakított halmocska áll, melynek környezetéből hozta ezen cserepeket. A jelzett halmocska s az összeszedett cseréptöredékek alapján temetkezőhelynek nyilvánította. Én is minden ellentmondás nélkül csatlakoztam nézetéhez.

De hogy részleteiben és így egészben is megismerhessük, a közel fekvő Gyertyános községbe menesztettem egy pár munkásért, s csakhamar ásóval, kapával és kosárral felszerelve, két erőteljes emberrel késedelem nélkül vissza is jött. Azonnal azzal az utasítással indítottam föl, hogy az üreget minden irányban, a magunkkal hozott gyertyák világánál kutassa és mérje is föl. Megtette; s míg ő nagy figyelemmel végezte feladatát, addig a munkásokat a halom kihordására használta föl. E föld teljesen megegyezett a szikla tövéénél levő vöröses színű kavicsos és agyagos talajjal s a munkaközben lehozott cseréptöredékek a »Gruju daruluj« sziklatelepeseinek edénytöredékeivel.

Hat órai munka után leszállván, inkább egy kisded odornak, mint barlangnak vízszintes rajzát tárta előmbé. A mint a felvételtől kitűnik, a jelzett üreg északkeleti irányban terjed. A folyosó küszöbének külső szélessége 1'39, hossza 7'9, magassága 6'0 mtr. A folyosó befelé haladva mindinkább tágul, mignem belső küszöbe 1'78 mtr szélességet ér el. A körded alaku odor talajának átmérője 8'70 mtr, melyből a halomra 2'90 mtr esik. Észak-keleti oldalán egy kis fülke is észlelhető; ezenkívül sem a fölepen, sem az oldalakon a legkisebb repedésnek, annál kevésbbé nagyobb nyílásnak semmi nyomát nem tudta fölfedezni. E szerint a külre vezető folyosón kívül az egész egy zárt üreget képez.

Az első nap csak a felméréssel s a halom kihordásával telt el. Az éjszakát egy földmives házánál virasztottuk át. Másnap ugyanazon két munkással dologhoz fogtunk. Az ásással — bár lassan — mind mélyebbre hatoltunk, s mind újabb meg újabb cserepekre, madár- és marhacsontokra s végre egy barna medve szem-, szakgató- és rágófogai s lábaujjainak csontizületére találtunk. Mintegy két métert leásva, nagy kőtuskók kezdettek fölbukni, melyek mélyebbre való hatolásunkat nagy mérvben megnehezítették. És miután ily csekély erővel nem voltunk képesek az akadályokat legyőzni, a munkát nagy sajnálatunkra abba hagytuk, s mind e mai napig abban a stádiumban van, nagyobb erővel rendelkezők számára fennhagyva.

És már most mindezeket egybevetve, miután a jelzett odor mintegy 40—50 mtr magasságban van a patak szintje fölött, sem boltozatán, sem oldalain legkisebb repedés sem észlelhető, önként következik, hogy ezen odornak töltelékét sem a beszivárgó víz, sem a völgy patakjának áradmánya, hanem minden kétségen kívül embereknek kellett a szikla tövében előforduló talajból felhordani. És miután a cserepek is a »Djalu Daruluj« szirtjei között tanyázott őstelepesek gyártmányainak töredékeivel mind formailag, mind technikailag, mind ornamentjeiket illetőleg megegyeznek, s miután a kőtuskók is Fenichel jelentése szerint némi rendezettséget mutattak: kimondhatjuk, hogy ez nagy valószínűséggel valamelyik törzsfőnöknek sirkamarája, vagy a későbbi utódok vallásos szertartásainak színhelye volt.

Tudva van, hogy az írlandi s más sziklaüregek a napimádók gyülekezetének vallásos szertartási helyéül szolgáltak s ily napimádók alkották azt a kupszerű halmot, hol áldozataikat engesztelő könyörgések kíséretében a legfőbb erőnek bemutatták.

De nem ilyen viszonyokkal találkozunk »Pukula« odrában; ott nemcsak a legújabb idők kulturája kerül napfényre, hanem a népvándorlási, római, bronz- és neolith-kori emlékek is. Ezt sem áshattuk ki a zavartalan talajig, — abban hagytuk. Azonban feltárásának további folytatása nagyon, de nagyon érdemes volna, miután az egymás után következő zavartalan lerakódások eltemetett leletei nagy érdekű kulturális felvilágosításokra vezethetnének.

És ha már a zsugorodottan temetkezők tumulusainak és lakásaiknak jellemzése után telepeiket vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy azok majd kivétel nélkül délszaki katlanok, medenczék, vápák forrásai és patakjainak közelében lelhetők fel.

De ezen telepek kultur rétegeinek feltárásánál nagy figyelemmel kell eljárni, mert mentől egyenetlenebb a terep, annál nehezebb a terep korrendi meghatározása, miután a denudatio következtében a teknőkbe és vápákba összehordott tárgyak rendesen megfordított rendben s leggyakrabban összekeveredve fordulnak elő.

A zsugorítottan temetkezők által hátrahagyott réz, kő és csont tárgyak, valamint agyagiparuk termékei mind formailag, mely techni-

kájuk (módszerük) által nyert jellemző kifejezést, mind technikájuk, melynek az anyag szabott irányt, azt látszanak bizonyítani, hogy a kultúra kezdetleges fokán már jóval túl voltak.

Hisz már ismerték a rezet s földolgozni is tudták. A rezet, mely nemcsak a Szirb fennsíkjának egyik tumulusában két tekerceses korongu nőkapocs és két kampóju négyszögre vert horog (II. tábla 9. és II. tábla 10. sz.) által van fenntartva, hanem az obursi medenczéjének kultur rétegéből napfényre került $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 1 cm. széles görbe késecske is (tábla VIII. 66. sz.) bizonyítékul szolgálnak.

Eltéktelve kő- és csont-eszközeiktől, melyek a neolith kor kultur-fejlődésének minden mozzanatában kevés módosulással hasonlóknak látszanak, a keramikájuk ragadja meg figyelmünket.

A jellemző formák közt, melyeket a föld színére zsugorítottan temetkezők tumulusaikban és kultur rétegeikben hátrahagytak, főleg a kavicstalan vagy kavicsos gyurmából szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett gömbded alju s csorgós ajakkal s a peremen felül magasló lapos füllel ellátott csészék nagy szerepet játszottak. (III. tábla 21. szám.)

A jelzett csészékhez hasonlók a trójai fennsíkban, Hana-Tepechiben, Mykenében, Athén acropolisában s Tirynsben is tárattak fel. E jellemző formához csatlakoznak a sakk-tábla (III. tábla 20. sz.), lencse (10. tábla 38. sz.), szalag (III. tábla 24. sz.), halgerincz díszitmények.

És ha már a jelzett vládházi, gyertyánosi és bedelői zsugorítottan temetkezőket a Tolnamegye Lengyel község határán zsugorítottan temetkezők temetkezési módjával, lakásaikkal és keramikájukkal összehasonlítjuk, azt fogjuk találni, hogy Lengyelen a zsugorított halottakat a föld színén csak földdel hantolták be; Vládházán s az irt helységekben az elhantolás mellett még kettős, szilárdan összetartó kőburkolattal is ellátták. Lengyelen az egyik sírmezőben a jobb, a másikban a bal oldalra, mindig ugyanazon irányban fektették, míg Vládházán s a jelzett sírmezőkön mindig jobb oldalra, de különböző irányokban helyezték el. Lengyelen méhkas alakú, Vládházán kupszerű odrokban laktak, amott akna-, itt tárnyszerű közlekedési nyílást hagyva fenn. Lengyelen a festett edények és a ritkán hiányzó talpcsöves tálak tették a mellékletek főkellékeit, itt a gömbded alakú, csorgós ajaku, peremén felül álló lapos fülű csészék szerepeltek. És a miben tökéletesen megegyeznek, csak az, hogy a koponyák mind dolichocephalok voltak.

Ezek szerint, lényegtelen eltérésüktől eltekintve, csak egy igen lényeges különbséget találunk a lengyeli és vládházi zsugorítottan temetkezők módja közt, t. i. azt, hogy míg Lengyelen a föld színére zsugorítottan fektetett tetemeket csak földdel hantolták el, addig Vládházán, Gyertyánoson és Bedelőn kettős, keményen összetartó kőburkolattal is ellátták. E tényben nem csak az elhaltak nyugalmanak kegyeletos biztosítását, hanem egyszersmind a kővel való építkezésnek és ezen formában épp maguknak a dolmeneknek alap gondolatát is látom kifejezve.

De honnan van már az, hogy mindennek daczára a dolmeneket s általában a megalith emlékeket sem itt, sem Magyarország más vidékein nem látjuk kifejlődve? Valószínű, hogy ezen zsugorítottan temetkező nép egy hullaégető népcsoport által kulturális fejlődése teréről leszorítva, kulturájával együtt e magasabb műveltségű népcsoportba olvadt be. Hogy ez így történhetett, azt azon nagy mennyiségű bronz tárgyak: a spirálisok, maeanderek, rozsgak s rhombokkal stb. díszített agyagipar termékei, melyek e megye majd minden őstelepén előkerülnek, megerősíteni látszanak. Vagy a mint *Wosinszky*, Tolna-megye archeológiájának kitűnő írója, mondja: az a nép, melynek fokonyként emelkedő kulturájából fejlődtek ki a megalithikus emlékek, már áthaladt volt azon országokon, midőn Nyugat-Európában az első dolmen felépült.

És már annak meghatározása, hogy micsoda korban éltek ezen zsugorítottan temetkezők, a tudós és alapos archeologus *Wosinszky*val szólva, nagy nehézségekkel van kapcsolatban. Mert a mint a jelzett tudós írja: »Minél inkább halad a praehistoria tudománya, annál inkább érezzük a hármass — trias — felosztásból álló alapunknak elégtelenségét. Ugyanis az egyes korszakoknál, a mint a számokban és nem kulturképekben ecsetelendő chronologia kerül szóba, óriási marad a spatium (köz), mely között leleteink mozognak.«

»Mentől inkább halad a praehistoria, annál inkább tartjuk szükségét annak, hogy chronologice teremtsünk magunknak egy biztos alapot, mely a római korszaktól messze nyulik vissza, melyhez nyugodtan viszonyíthatunk leleteinknek kulturális viszonyaiból font szálait.«

»Az egyedüli biztos út a kor meghatározására nem az egyes, hanem a nagy és tömeges leletekkel való összehasonlítás; de mindez mit használ, ha nem találunk kielégítő támpontot számokban a kor meghatározására?«

»Ebben a tekintetben nagy szolgálatot tett *Helbig*, midőn a home-rosi epos kritikailag megvilágította. Mert ugyanis az epos ideje és kulturája nyújt alapot a mykenaei, tirynsi, hissarliki, hanai-tepechi s ezek után a többi őskori telepeknek meghatározására.«

E szerint a kor meghatározása tekintetéből keresett összehasonlítás csak abból állhat, hogy részint általános kulturképekkel hasonlítjuk össze első telepeseinket, részint terepünk, vagy pedig távolabb eső terepek legnagyobb telepein keresünk chronologice rögzített pontokat.

Tudjuk, hogy általános kulturképet a czölöp-építmények és a megalith emlékek adnak. És ha már a vládházi zsugorítottan temetkezők kulturáját a czölöp-építményesek kulturájával összehasonlítjuk, azt fogjuk találni, hogy míg a czölöp-építményesek csinosan pátogatott nyílhegyek, lándzsák, török, sőt a bronznak is birtokában voltak, addig a vládháziaiak bronzsal még nem rendelkeztek. És ha keramikájukat is összehasonlítjuk, azt fogjuk látni, hogy a czölöp-építményesek keramikája sokkal előrehaladottabb, mint a zsugorítottan temetkezőké.

A megalith emlékekkel összehasonlítva, azt fogjuk találni, hogy a zsugorítottan temetkezők idősebbek, mivel

a) a megalithikus emlékek idejében leggyakrabban hullaégetéssel s nem guggoló helyzetben való temetkezéssel találkozunk;

b) a megalithikusok ezen időszakban a kővel való építkezésben nagy előhaladást fejtettek ki;

c) hogy a megalithikus nép kulturája ifjabb a zsugorítottan temetkezők kulturájánál s ezt keramikájukban uralkodó magas talpu kelyhek is bizonyítják, s végre

d) a megalith emlékek sok századon keresztül építkeztek, a legtöbb a bronzkorban, sőt a történelmi időbe is belenyulik.

És ha már Wosinszkynak nagy következetességgel keresztülvitt combinatioi alapján eljutottunk azon pontig, hol a Hanai-Tepech legrégibb rétegeiben feltárt zsugorítottan temetkező nép kulturáját a hissarliki nép kulturájával, kiknél hullaégetés is volt, összehasonlítjuk: akkor a hanai-tepechi zsugorítottan temetkezők kulturája is idősebbnek bizonyul.

Igen, de *Helbig* alapos bizonyítása szerint Hissarlik kora a 14-ik századra esik Kr. előtt, következőleg a Hanai-Tepech és így a lengyeli zsugorítottan temetkezők kulturájának is a Kr. előtti 2-ik ezredévbe mélyen vissza kell nyulnia.

Ámde a vládházi, gyertyánosi stb. zsugorítottan temetkezőknek kulturája sokkal ifjabbnak látszik a lengyelinél, mert míg a lengyeli zsugorítottaknál a réznek csak nyomai voltak, illetőleg réz lemezekből göngyölt gyöngyökkel találkozunk, addig a vládházi zsugorítottan temetkezők rézből gyártott ékszerek és eszközökkel is rendelkeztek. Ennélfogva azt hiszem, nem sokat tévedek, ha a vládházi zsugorítottan temetkezők korát azon időre teszem, midőn a Heraklidák Peleponesusnak népét legyőzve, uralmukat megállapították, tehát a 2-ik évezred végére teszem.

És ezt igazolva találjuk azon geometriai díszítésű vázák által, melyeket III. Thutmes (Kr. e. 1480.) és Tut-anahmennek a rutenuk, azaz a déli syriai népek; kaftik, azaz a phöniek, a tenger szigeteinek lakói a Kr. e. XV. század első negyedében ajándéku és adóba vittek. E szerint nem mint egyes, hanem mint nagy és tömeges bizonyítékok, elégséges s kétségen felül álló alapul szolgálnak annak felvételére, hogy *a kérdéses kultúra elterjedését Európában és így hazánkban is Kr. e. a II. ezred utolsó negyede és első negyede közé tegyük.*

De a vládházi, gyertyánosi, bedelői telepések nem egyedüli s nem első lakói voltak e vidéknek, a mit szalagos és zsinég díszítésű keramikájuk, harangidomu serlegeik bizonyítanak, melyek a neolith kor legrégibb idejébe látszanak benyulni. Hisz a zsugorítottan temetkezők már a réz birtokában voltak s a dolichocephalokat a brachikephalokkal összekeveredve találjuk, a mint azt a kapudi »Magura« fensikján talált sirlelet is igazolja.

Azonban ez ifjabb kőkorszakot nem zárhatom be a nélkül, hogy keramikája ornamentális styljének eredetét kutatni meg ne kísértsem.

Láttuk, hogy kőeszközei ez aera első korszakában igen kevés fejlődési mozzanatokot tüntetnek föl, de annál nagyobb fejlettséggel lépnek előnkbe agyaggyártmányai. A kőeszközöknél a szükségesség kényszere és a műfogás (technika) kezdetlegessége, agyag tárgyaikon pedig a fénykedés szeretete és a művészeti hajlam nyilatkozásai ragadják meg figyelmünket.

Itt ugyanis a neolithikus korszakot kutató praehistorikusnak sok minden tolul emlékezetébe. Vajjon kulturájába észak-keleti helyzete játszott-e be, vagy egyszersmind nyugot és kelet ölelkező vonala, vagy pedig nyugoti, keleti és déli Európa befolyásolta? Vagy geographiai helyzete semmi befolyással nem volt és sajátos képletei és díszformái, mint különvált hegyi törzsnél, önállóan fejlődtek ki? Ezek mind jogosult kérdések, melyeket felvethetünk, s melyekre biztos feletet csak akkor adhatunk, ha lelő helyeink teljesen kikutatva lesznek.

Az emberi és állati alakoknak gyarló utánzásai s legrégibb edényeinek díszkarczolatai gyakran igen durva kísérletkép tűnnek föl, de mindennek daczára dekoráló stylje egy középpontból kiinduló technikát árul el. És már most az a kérdés merül föl, hogy leleteink formái elsődlegesek-e, vagy történelmi rokonságban állanak más formákkal, és akkor hol találjuk meg azoknak eredetét?

A legegyszerűbb formáiból a közönségesen használt edényeknek, melyekből rendkívül sok töredék maradt fenn, egyszerre megismerheti a praehistorikus, hogy itt egy tipikus, többé-kevésbbé durva díszítéssel van dolga.

Az edények általában korong nélkül, szabad kézzel gyártottak s díszítésük nem festettek, hanem bekarczoltak vagy plastikailag felrakottak és kiemelkedők, vagy mintával nyomattak be, s mindannyian a a Mykene előtti kultura keramikájával, Hissarlik és Tyrinsből, vagy a legrégibb kyprosi Necropolisből, vagy a cariai Cycladok szigeteiből valókkal látszanak hasonlatosoknak. Az ostábla és dülényminták, mint kezdetleges geometriai ornamentumok, melyek a legrégibb kyprosi sírokban nagy szerepet játszottak, csakhamar a keleti kulturkörökben jókorán háttérbe szorítottak s a mykenei keramikának adtak helyet. Sőt később a korongon készült festett edények, valamint a dypilon styl (geometriai styl) kezdett uralomra jutni. És míg a mykenei kulturkörben a sirkamarák fölepén, az arany edényeken s más arany dísztárgyakon a spyral ornamentet látjuk gyakorlatban, addig agyagedényeiken az ifjabb geometriai vázastylt, az ugynevezett álspyralokat találjuk alkalmazva.

Azonban megjegyzendő, hogy a spyral ornament ellentétben van az egyenes vonalu ornamenttel, egészen külön állást igényel s azt is keleti eredetűnek ismerve el, annak közép és keleti Európában, valamint hazánkban és így meggyénkben való elterjedését a keleti keres-

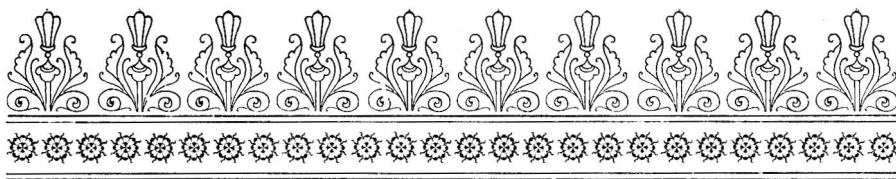
kedelmi viszonyokban, különösen a phönieknek bronzsal és rézzel való kereskedelmében lelhetjük föl.

És ha már leleteink ornamentumai az aegéi tenger és a Cykladok szigetein előforduló edények ornamentumaival látszanak megegyezőknék, nemde azon kérdés is előtérbe tolu: hát ezen szigetek kulturája miképp állott elő? Ez sokképen lön magyarázva. Azt vélem, az igazságot az a felfogás közelíti meg leginkább, miszerint ezen kultúra az achajok megjelenése előtt már jóval keleti, illetőleg kis-ázsiai befolyás alatt állott, azon befolyás alatt, mely az egyiptomi és babyloniai kulturának egymásra való hatásából Syriában fejlődött ki, mely épp ugy a tengeren, mint a szárazon, nevezetesen Görögországon keresztül törve alapja lett a nyugoti civilizációnak és így hazánk kulturájának is. Ezen felfogás helyességét analogia alapján is igazolhatjuk, mely analogiát a butmiri — Bosznia — keramika ornamentumai és agyagfiguráiban találjuk föl annyira találóan és megegyezőleg, mintha minden darab ornamentális cserép onnan került volna elő megyénk leő helyeire. És miben nyert kifejezést a Szerajevóban 1895-ben összegyűlt archeologusok véleménye? Abban nyert osztatlan kifejezést, hogy azok a mykenei sírok előtti amorgosi s a Cykladok más szigeteinek leleteivel hasonlatosak.

És már lehetséges-e, hogy két egymástól oly távol eső országnak kulturája ily hasonlatosságot mutasson közös eredetük feltevése nélkül? Nem. Tehát ez ifjabb kőkor kulturáját is az Aegeumi tenger és a Cykladok szigetei és Mykene s főleg Syria kulturájára vezethetjük vissza. De a neolith aerát keramikájának szalagos időszakával nem zárhatjuk be, miután ezt az időszakot még a harangidomu serlegek s a zsinég-díszitményes tárgyak időszakai által találjuk megelőzve, mely időszakok *dr. Reinecke* nézete szerint Kr. e. a III., sőt IV. évezreddel látszanak a palaeolith aera keramikájába olvadni. És ez is mily csekély idő az ezt megelőző aera idejéhez képest, ha meggondoljuk, hogy minő roppant időnek kellett lefolyni, míg a mähohyppusból a miophyppus, a miophyppusból a protohyppus, a protohyppusból a pliohyppus és ebből a mai equus, vagyis a ló állott elő. Megyénk területén mind a három időszakot képviselve találjuk.

Azonban ez aerát véglegesen be nem fejezhetjük a nélkül, hogy a fémek aerájában az átmeneti kapcsot ki ne mutassuk. Átmenetit, mert hazánk Erdély részét illetőleg szó sem lehet egy réz aeráról. Hiszen minden lépten-nyomon azt tapasztaljuk, hogy réz leleteink egytől-egyig mind egyes, szórványos leletek s a neolith kor végén a szalagos keramika virágzási korához tartoznak és így uralmát szabatosan körvonalozni nem vagyunk képesek.

A fémek korszaka.

Ez három időszakot foglal magában: a réz, a bronz és a vas időszakát.

I. A réz időszaka.

Kétséget nem szenved, hogy azon területeken, hol a réz természetes állapotban nagyobb mennyiségben fordult elő, ott az a bronz használatát megelőzte. Így Észak-Amerikában a Felső-Tónál; Magas Ázsia Kis-Altái és a Dauri hegységek vidékein; Armeniában, mint a metallurgia klasszikus földjén; Egyiptomban s a sinai félszigetnek Waadi-Nasch és Waadi-Megara hegységei között, hol már a III. dinastia korában virágzó rézbánya-üzem volt, s hol különböző eszközöket, edényeket és ékszereket készítettek. Maguk a phöniek is többnyire saját bányájukból nyerték a rezet. Híres rézbányáik voltak Syriában, Sarepta és Phylonban; továbbá Cyprusban, hol a legrégibb idők óta fogva gazdag rézbányák állottak fenn. De a legnagyobb mennyiségű rezet kereskedés útján szerezték be. Ézékiel írja: »Javan, Jubal, Meschek és Moscherek kereskedtek veled, s a te áruidért cserében kaptál tőlük rabszolgákat és réz edényeket.« Jubal és Meschek a tiburrenerek országa volt, a moscherek országa pedig a Fekete és Káspi tenger között feküdt, melyet Xenophon híres visszavonulása alkalmával felkeresvén, bámulattal látta, hogy azoknál a házi eszközök és edények mind rézből voltak.

A kanaaniták is gazdagok voltak fémekben; ezt a szent-írás is igazolja: »Jehova az ő népét egy oly országba vezeti, melynek elég kenyere van és a mely semmi szükségét nem lát, melynek elég köve, reze és vasa van.« Hogy a kanaaniták fémekben gazdagok voltak, kitetszik Jericho bevételeiből is, mely alkalommal számos rézedényt harácsoltak össze.

Görögországban is a réz használata el volt terjedve. A házépítésnél is mint decoratív anyagot használták fel. Alchinos tündércsarnoka réz lemezekkel volt ékitve, s mint a nap, úgy fénylett. A házi eszkö-

zök is, u. m. mosdótálak, konyha-edények, kések, szekercek, sarlók, kulcsok, ajtózárok stb. mind rézből voltak. Thersites dicsekvőleg hajtógatta az ő gazdagságát Agamemnonnal szemben, hogy az ő sátra csaknem egészen réz. És már most az a kérdés, hogy a görögök honnan kapták azt a sok rezet? Homer semmit sem tud, mit sem említ, hogy Görögországnak rézbányái lettek volna. Minden arra mutat, hogy behozatal útján fértek hozzá.

Behozatal útján jutottak Erdély őslakói is a réz eszközökhöz és ékszerekhez. A csákyai csákányok, a vládházi réz nőkapocs és a réz horog; a csekelaki réz tör és lapos réz véső stb. mind-mind behozatal útján kerültek a telepések birtokába. Hisz Erdélyben sem a jelenben nincsen, sem a múltban soha nem volt számottevő rézbányászat.

Nem lehetett, mert nincsenek könnyen redukálható malachit-, cuprit-, calchosin-telepei vagy telérei, melyekből a rezet előállíthatták volna. De még az is kétséges, hogy képesek lettek volna azokat megolvasztani, miután az érczek megolvasztására kellő leglényegesebb készülékek, t. i. a fuvó, a tüzelő anyag és a kemence, csak a legprimitívebb alakban voltak ismeretesek. E szerint alig hihető, hogy 1090 hőfokot képesek lettek volna kifejleszteni, mint a mely hőfok a réz-érczek megolvasztására feltétlenül szükséges. Hisz ez idő szerint is csak egyetlen egy elterjedtebb rézérczből, a calchopiritből ($\text{Cu}_2\text{S} + \text{Fe}_2\text{O}_3$) nagy műgonddal, nagy kémiai és technikai ismeretekkel felfegyverkezve juthatnak kellő eredményhez.

És most az a kérdés áll elő, hogy minő úton és kik által történt a réznek behozatala? Tudjuk, hogy a turániak és az áriáknak is a legrégibb kereskedelmi útja az Oxus völgye volt, mely folyam nem folyt Khivától északra, a barátságtalan, sivár pusztán keresztül, hanem Khivától délre, majd egyenesen nyugatra, a Káspi tengerbe ömlött. Ez időben az áruk az Oxus torkolatától harántosan áthaladva a Káspi tengert, a Kyros — a mai Kur — torkolatáig szállítottak s innen a folyó völgyén felfelé, öt napi száraz úton hengereken vitettek addig az állomásig, hol a Phasis már hajókázható volt, a honnan a folyón már tovább haladva, a hason nevű városig és innen Cholchisba jutottak és rakodtak le. E lerakodó helyről aztán a phöniciák által, kik a kámok segítségével ide is eljutottak, elhajózva, az egész világ ismert piacaira kerültek. A phöniciák kereskedésük biztosítására a Feketetenger partjain több megerősített városnak, pl. Heraklea és Sesomis, Karambis és Sinopenak vetették meg alapját; sőt a Dnieper torkolatánál egy új Tyrust teremtettek, a honnan Ázsia sivatagjaira is elkalandoztak.

És itt hangsúlyoznom kell, hogy az ázsiai népeknek ez útja nagyobb figyelmet érdemelne hazánk archeológusai részéről, főleg a turáni s más ázsiai népek kulturája szempontjából; mert akkor talán nem esnének abba a hibába, hogy mindent a görög, az ó-itáliai, hallstadti, latin, vagy éppen római kultúra befolyásának tulajdonítsanak. És nem esnének azon tévedésbe, hogy a *Virchow* által tanulmányozott

kobáni, illetőleg transkaukázusi kulturának hazánk kulturájára semmi befolyása nem lett volna.

De nemcsak a jelzett tengeri és szárazföldi úton, hanem jóval megelőzőleg tisztán szárazföldi úton is a phöniciák Syrián és Armenián keresztül utat törvén maguknak, ugyanazon kulturforrásokhoz jutva, nem csak a réznek és ónnak, hanem a bronznak is egyedárusai lettek. Azonban nemcsak a fémeket hozták magukkal, hanem Chaldea és Assyria műveltségét is, mely Egyiptom kulturájával a Földközi és Aegeumi tenger partjain egymással ölelkezve, alapja lőn Görögország és műveltségének, mely végre a Thrák tengeren, vagy a saloni öbölből a Vardár és Moráva völgyén átkelve, a Duna völgyébe és itt észak-kelet kulturájával találkozva, egy sajátos jellegű, a nyugot kulturájától elütő, ugynevezett keleti jelleget öltött magára.

Ily úton juthattak a neolith aera végével a jelzett réz eszközök, ékszerek és rögök hazánk erdélyrészi terepére is.

De mindennek daczára nem hagyhatjuk számitáson kívül, hogy Magyarországból is ne történhetett volna a réznek Erdélybe való behozatala. Hisz Magyarország őslakossága is rendelkezett gazdag réz telepekkel és telérekkel. Rámutathatunk Úrvölgy, Libetbánya, Késmárk, Igló, Szomolnok, Dobsina, Betlér, Dognácska, Szászka és Moldova gazdag rézkarbonát, Kapnik calchosin, Oravicza cuprit és termés réz telepeire és teléire, sőt Hevesmegyében Recskén 1849-ben is több mázsza termés réz került napfényre.

Ezt látszanak igazolni hírneves archeologusainknak, a nagy tudományu Pulszky Ferencznek és Hampelnek, a rézkorról írt munkái is, melyekben számos réz lelet alapján Magyarország réz korát igyekeznek bebizonyítani.

Azonban teléinknek hiányos réztartalma és meddősége még nem elégséges bizonyíték arra, hogy itt is nem lehetett volna egy időszak, melyben csak réz eszközöket használtak. Hiszen őstelepeinken számos réz lelet kerül napfényre. Igen, de ezek a leletek vagy bronzsal együtt (mint pl. Csáklyán), vagy tisztán neolith jellegű telepeken fordulnak elő, a mint azt a vládházi, csáklyai, csekelaki, kapudi, örményesi stb. leletek bizonyítják. E bizonyítékok alapján tehát azt is állíthatjuk, hogy behozatal útján vagy a neolith, vagy a bronz korban voltak használatban.

Némely archeologusok, kik a bronz kornak szivós védői, azon nézetben vannak, hogy a Thasosból kiinduló kereskedelem nyomta ki Magyarországból a réz általános használatát, mintegy a XII. században Kr. előtt.

II. BRONZ KOR.

a) Ős korszak.

A réz epochát a bronz epocha, a hullatemetkezést a hullaégetés váltotta föl. Amazt talán a fénylés szeretete, emezt pedig azon gondolat, hogy a halottaknak a szent tűz által való elégetése azoknak hamvait is megszenteli, idézte elő. Bármint legyen, annyi áll, hogy mindcsek a változások az emberiség mivelődésének fokozatos fejlődésével állanak kapcsolatban.

Ilyen fokozatos fejlődést tüntetnek föl ős kulturtelepeink is. Hisz Csákyán, hol a kő, réz és bronz eszközök egymásutánja s a kapudi Magura fensikjén feltárt brachicephal csontváz koponyája is azt látszik igazolni, hogy a dolichocephalok a brachicephallokkal már összekeveredve voltak, a kultúra fokozatain egymás vállain emelkedtek föl.

És már most az a kérdés merül föl, hogy a bronz minő fém, egyszerű-e vagy összetett? s ha összetett, minő fémek keverékéből áll? minő tulajdonságai vannak? s kik voltak annak feltalálói?

A bronz, a mint már tudva van, a réz és az ón keverékéből áll, azonban benne néha ólom, ezüst, antimon, nickel is található. A bronznak az előnye a réz és vas fölött főleg abban áll, hogy könnyen önthető mintákba, mit az őskorban sem a rézzel, sem a vassal nem érhettek el. Az ónnak a rézhez való több vagy kevesebb hozzáadásával majd keményebb, majd lágyabb ötvényhez juthatunk. Azonban eredeti czélja az volt, hogy a rezet az ón hozzáadása által keményebbé tegyék. De az ón a rezet olvadékonyabbá, hangzatosabbá és szívósabbá is teszi. Az ón tulságos hozzáadása keménységét növeli ugyan, de ridegességét fokozza, annyira, hogy alig kovácsolható és csiszolható. Harmincz százalék ónnal kevert réz oly kemény, hogy az reszelővel csak nehezen munkálható, és oly rideg, mint az üveg. És ha az ón százalékát 30-on felül emeljük, akkor az ötvény keménységét veszíti el.

A régiek a puhább ötvényekre 5⁰/₀ ónt és 95⁰/₀ rezet, a közönséges eszközökre pedig 10⁰/₀ ónt és 90⁰/₀ rezet vettek igénybe. Könnyebben olvasható és önthető ötvényekre azonban 25⁰/₀ ónt és 75⁰/₀ rezet használtak.

Azon ötvény, mely 5⁰/₀, vagy azon alul való óntartalma, hideg állapotban könnyen megmunkálható és kovácsolható, és e mellett keményebb, mint a réz. De azon ötvény, mely 5—15⁰/₀ között tartalmaz ónt, mindig kemény, szívós és csiszolható, hidegen alig kovácsolható, ellenben melegen nagyon nyújtható képességgel bír.

Eszközök, u. m.: kések, fejszék, kardok gyártására 5—6⁰/₀ ónt használtak. Az ismert egyiptomi bronz véső, melyet Thebenél találtak, 94⁰/₀ rezet és 6⁰/₀ ónt tartalmazott. Csehország palstabjaiban 95:5-höz való aránya volt kimutatva.

Tapasztalati tény, hogy a bronz tárgyak többszörös öntés után keményebbé válnak, s még úgy is keményebbé lesznek, ha az új öntéshez régi tárgyak töredékeit adják. Innen magyarázható a bronzalázó kereskedőknél a bronz töredékek gyűjtése. A bronz ötvénynek keménységét úgy is lehet fokozni, ha a mintákba a lehető legfolyékonyabb állapotban öntjük, mert így felülete hirtelen megmerevül, keményebbé válik.

A bronz a vassal szemben bizonyos tekintetben ellenkező sajátosságokat tüntet föl, t. i. ha az izzó bronzot hirtelen hideg vízbe meritjük, nem keményebb, hanem puhább, lágyabb lesz, ennél fogva az izzítást és a hideg vízzel való leöntést a bronz tárgyak puhítására szokták használni. Néha az ólmet is igénybe vették, különösen oly tárgyaknál, melyeket később reszelni, vézni, csiszolni kellett. Tartós kalapácsolás által keményebbé és rugékonnyabbá válik. A 15–25% közötti ón mennyiségét finomabb ötvényekre, pl. ornamentekre, szekerczére, csészekre, dísztárgyakra, pénzekre szokták használni.

Bármely arányu bronz alacsonyabb hőfoknál olvad meg, mint a réz. Ha 8% -ot tartalmaz: 900, ha 10% -ot: 835, hogyha pedig 25% -ot tartalmaz: akkor 785 Celsius-foknál olvad meg. A bronz technikája a régieknél bámulatos módon volt kifejlődve mind nagyszerűségét, mind finomságát illetőleg. Ezt bizonyítja Hírák bronz tengere és a rhodosi kolossz. A metallurgia egyik ágában sem fejtettek ki a régiek annyi ügyességet és készséget, mint a bronz technikájában.

És már most az a kérdés támad, kik voltak ennek a felalálói?

Grimm a bronz hazáját és keletkezését megfeythetetlennek állította. És ezen időtől fogva nem hogy kevesebbedtek volna az akadályok, hanem még növekedtek, nevezetesen azon körülménynél fogva, hogy még eddigelé az ónnak és réznek ugyanazon ásványban való előjövételére nem találtak.

Némelyek a bronznak keletkezését hajlandók voltak Kaukázusba helyezni. De *Virchow* két éven át tanulmányozva Kaukázus vidékét, arra az eredményre jutott, hogy Transkaukázusban műveltek ugyan fém-bányákat, de ez nem bizonyítja azt, hogy ott bronzot is öntöttek volna, annyival is inkább, mert minden törekvése annak bebizonyítására, hogy ott ónércz is volna, teljesen meghiúsult. Réz az illető hegységekben bővön fordul elő, de hogy az ónt honnan kapták a bronz gyártására, eddigelé talány marad. Biztosan csak annyit mondhatunk, hogy a bronzot nem Kaukázusban találták fel, és hogy az akkori viszonyok szerint az ónt sem Angliából, sem Indiából nem kaphatták.

Virchow Antikaukázusban tett ásatásai alkalmával egy oly fémleletre bukkant, mely az archeologusok figyelmét egészen magára vont; és ez a fém az antimonium. Itt talált legelsőbben oly dísz-tárgyakat, melyek antimonból valának készítve, s melyek mint ólom, ón vagy ezüst, úgy tüntek föl. Ezen leletek annyival is inkább meg-

érdemlik figyelmünket, mert eddig az a nézet volt elfogadva, hogy az antimonium elemi állapotban csak a középkortól fogva ismeretes.

Ezen érdekes felfedezés kapcsán nem tehetem, hogy föl ne jegyezzem, miszerint *Helm Ottó* danzigi vegyész az általam nagy régészünk, néhai Torma Zsófia közvetítése folytán hozzá küldött csákyai és ispánlaki bronzot elemezvén, 1895. október 27-én azt írja, hogy »a jelzett bronzokban épp úgy, mint a tordosiban (Hunyadmegye) a jellemző antimont megtaláltam«.

Egy más nézetet fejtett ki a bronz eredetét illetőleg *Wilser*, ki azon feltevésből indul ki, hogy feltalálási helyét ott kell keresni, hol ön telepek közelében gazdag rézbányák is fordulnak elő.

E szerint Skandináviában, hol a leghíresebb rézbányák Fálunban, Avidabergben és Korásban voltak üzemben, és Angliában kell keresnünk, miután önnal a régi világot Anglia látta el.

És már itt az a kérdés merül föl, hogy annak keverése, helyesebben ötvényezése, Skandináviában vagy Angliában történt-e? Arra nézve inkább Skandináviát vette, mert Anglia mindig az északi germánok befolyása alatt állott. És ehhez még az is járul, hogy Skandináviába bevándorlások soha se történtek, sőt épp az ellenkezőjéről van tudomásunk, t. i. hogy ő maga küldött és alapított gyarmatokat; de tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a skandinávok a kőkorszak végén már a kulturának magas fokán állottak, különösen a műérzékük nagyon ki volt fejlődve, a mint azt a dísz tárgyaknak nagy száma s agyagedények díszítése is bizonyítja,

És habár csak sok nehézséggel vagyunk képesek a bronz hazáját keresni, de miután díszítményekül stilizált hajókat, nap-tárcsákat, swastikát találunk bronz edényeiken, melyek egészen germán jelleget képviselnek, s miután a francia *Bertrand* is azt mondja, hogy bronz kor csakis Skandináviában volt: miért ne tehetnők az árják ezen honába a bronz eredetét is?

Azonban *Wilserrel* szemben *Bär Károly* dorpáti tanár a hajdan-kor népei által használt ön előjövételére nézve érdekes adatokat sorol elé. A kérdés tisztázására Bär az oroszok hadjáratát igyekezett felhasználni s a szentpétervári földrajzi társulat elnöksége útján Kaufmann tábornok chokándi expedíciójától figyelemre méltó adatokhoz jutott.

Nevezetesen Ogorodnikow nevű utazó Chorassanból értesíti, hogy *Uts*-ban, Mio-Abon várostól 40 versztnyire, fölötte gazdag ön-, vas-, réz-, kén- és ólombányák vannak, s 42 versztnyire Mesched rézbányáitól egy másik, Rabae Alokaband nevű ónbánya mivelletik, úgy, hogy itt tányérok, kannákat bőségesen készítenek ónból. Odavaló kereskedők állítása szerint a teke törzs birtokában levő Turkománia hegysegeiben különféle érczek közt ónt is termelnek.

Azonban azt nem sikerült kitudni, hogy vajjon az ön a Bármián szorosig, mely Indiából s Afghanisztánból természetes kaput nyit az Oxus felé törekvő vizeknek, elterjed-e vagy nem? De annyit Bär két-

ségtelennek talál, hogy Cornwallis felfedezése előtt a Földközi tenger medenczéjéig, valamint Skandináviában a praehistorikus népek az ónt Chorassánból nyerték. Ezen adatok alapján a Wilser állítását egészen megdöntöttnek tekinthetjük.

Az ón ismerete roppant régi időre terjed vissza. *Lenormann* művéből tudjuk, hogy a Nilus völgyében hatezeréves sírok bronz tárgyakat rejtenek magukban s Assyriában s Babylonban Kr. előtt a XVII. században általánosan el volt terjedve. Ekkor állhatott virágzó állapotban az ónbányászat is.

De később, midőn a Földközi tenger vidékén is használatba jött a bronz, a phöniek rájöttek a cornwalli ónbányákra, sőt Malakkán s a mellette fekvő Ceylon szigetén is bányászták az ónt.

A cornwallisi ónbányászat alig tehető korábbi időkre, mint a mikor Afrikában Uticát s Hispániában Gadest megalapították, a mi a történetírók összhangzó véleménye szerint Kr. előtt 1100 évvel történt.

Az is tudva van, hogy a Herkules oszlopán túl a tovább vezető út mindig veszélyesebb vala, mint a Monsun szélről ment tengeri út, mely Malakka felé vezetett, és így hihető, hogy Chorassán után innen hozták az ónt forgalomba s csak azután jött nagyobb kiaknázás alá a cornwallisi ón. A csehországi és szászországi ón szóba se jöhet, miután az első csak a XII., a második a XV. században Kr. után lőn ismeretes.

Nyelvészeti szempontból is Chorassánt illeti az elsőség, mert a görög Kassiteros és a szanszkrit Kástira, az arab Gazdir mind közös származásuak. Azonban a gyököt sem a semi, sem az árja nyelvben nem találhatjuk föl. Éppen így vette származását egy ismeretlen nyelvből az assyr Kasazatira, melyből aztán a görög, szanszkrit és arab elnevezések eredetüket vették. Minthogy a chorassáni ón előjövetele esett Assyriához legközelebb, ez lehet az ősforrás is, melyről Bär szerzett legelőször tudomást. *Bärnek* ezen adatai szerint tehát Chorassánt fogadhatjuk el nagy valószínűséggel az ón egyik hazájának. Azonban a kis-altái érczvidék délkeleti részén lakó hákászok, sőt a Jaxartestől északkeleten tanyázó massagéták is ismerték az ónt s ezen utóbbiak a bronznak is birtokában voltak. E lovas és gyalogos harczos-nép ijjal, lándzsával, buzogánynyal s harci szekerekkel volt felfegyverkezve. Sisakjuk, övük és buzogányuk gazdagon volt arannyal díszítve. Lovaiknak szűgyét bronz páncél fedte, zablájuk s minden díszitményük aranyból volt. Különös, hogy az ezüstöt nem ismerték, hanem csak az aranyat és a bronzot, a miért némely archeologusok e népet a tiszta bronz népének nevezték el.

Ezek szerint tehát, miután a jelzett népek mind a turáni népcsaládhoz tartozók, a bronz feltalálását valamelyik turáni népcsalád törzsének kell tulajdonítanunk.

Kétségtelen, hogy e népcsalád nem kevésbé régi, mint a semiták és árják népcsaládja. Azonban a turániakban egy oly népcsaláddal állunk szemben, melynek semmi történelmi multja sincsen följegyezve

s tetteik emléke még az emlékezetből is el van enyészve. Ennélfogva történelmük bizonytalan alapon nyugszik.

Azonban a nyelvészek és az ethnographusok hajlandók a turáni népcsaládnak különös nagy régiséget s a történelem előtti időkben előkelő szerepet tulajdonítani.

Nevezetesen a francia nyelvtudósok s köztük *D. Eckstein* és *Lenormann* is ezen nézetnek a képviselői. Ezekről származott az a hasonlat, hogy a turáni népcsaládot ethnologiai értelemben egy idősebb geologiai formáczióknak kell tekinteni, mint a mely az árja és a semi népcsalád által van fedezve.

Lenormann nézete szerint a turániak Alsó-Eufratestől kezdve Paropamisus s Belur-Daghigh s innen egész Turkesztánig terjedtek el és csak később nyomattak ki a kuschiták és árják által. Hisz maga Medea Kr. e. a VIII. században is turáni volt. Sőt Armeniának őslakói is, Mesek és Jubál utódai, a chaliberek és tibarenek is ezen népcsaládhoz tartoztak.

Hisz már a semi invasio előtt, az Eufrat közén, a turáni népcsaládhoz tartozó akkád és sumir népekkel találkozunk, kik a műveltségnek már magas fokán állottak. Az írás mesterségét, a metallurgiai s más ismereteket a semiek mind a turániaktól, illetőleg az akkád és sumir népektől tanulták el. Ebből önként foly, hogy mielőtt a semiek uralmukat megalapíthatták volna, ott már rendezett viszonyokkal találkoztunk s önálló uralmuk Kr. előtt a 3000-ik évre vihető vissza.

A semiták hihetőleg délről Arábiából vándoroltak be Eufrates vidékére s eltanulták a bennszülöttek írását, más mesterségeit s magát a bronzöntést is és így lassan-lassan magukba olvasztották, de nem annyira, hogy ezredek múlva is nyomai ne látszhassanak. Nevezetesen Susa vidékén tartották fenn magukat, a mint azt a Susában talált ékiratok bizonyítják. De az ország más részeiben is hagytak maguk után nyomokat, mennyiben nyelvök azokban sem enyészett el, mert a későbbi assyr ékiratos táblákon nemcsak babyloni és assyr, hanem turáni nyelven is voltak a hónapok följegyezve.

Miután a bronz történelme az ó-kor kulturnépeinek történelmével szoros összefüggésben áll, ezen összefüggést röviden, nagy vonásokban megvilágítani talán nem leendő fölösleges.

Tudva van, hogy Babylonia a legrégebbi időkben egyes államokra volt szétdarabolva, melyeknek középpontját a városok s azoknak templomai tették. A templomok építkezésével pedig Babylonia legrégebbi történelmi adatai állanak szoros kapcsolatban, miután minden téglája az építkező uralkodónak nevével van bélyegezve; miután négyszögű alapjaiknak egyik szögében igen gyakran oly feliratos cylindereket találunk, melyek mint okmányok nemcsak az építkezés mozzanataira, hanem magának az államnak történelmére is megvilágító fényt vetnek.

Így tudjuk meg, hogy Babylonia történelme Sargonnal, Akkád városának királyával, 3750-ben Kr. előtt vette kezdetét. Ezen az alapon

lett világossá, hogy fia, Nárámsin, valóságos történelmi személy és hogy Gudea, mint a zirlabai nap templomának építtetője, 8 diorit szobor által volt megörökítve, melyet Sarzee a jelzett templom romjai közül hozott napfényre.

Így látjuk, hogy Singasit király Nana istennőnek templomot szentel s így kerülnek elő mindazon királyoknak a nevei, kik Akkád déli részét s mindenek előtt Uruk, Lársám, Nippur városait meghódítják s magukat az akkad és sumir népek s a világ négy tája királyainak nevezik. Így lőn a történelemé Singasit, ki Ur városában Sinnek (a hold istennőjének), Lársámban a nap istenének, Nippurban Belitnek (Bálnak nő fele) templomot szentel. A jelzett módon derült ki, hogy fia, Dungi, 2400-ik évben végeztette be Ur városában atyjának templomát és hogy a jelzett időből való azon feliratos súlymérték: Dungi 10. minája. És elvégre azt is tudjuk, hogy egész déli Babylonia Kr. előtt 2300-ik évben az elámiak hatalma és uralma alá kerül.

Assurbanipál feliratos cseréptábláin maradt fenn azon történelmi tény, hogy Kudur-Nachandi elami fejedelem az akkadokat legyőzi, templomukat Arak városában szétdúlja s Nana istennőnek szobrát is elrabolja a 2280-ik esztendőben Kr. előtt.

Azonban az elamiak legnagyobb hatalma Kudur-Lagomer uralkodása idejében hágott a legmagasabb fokra, midőn a 2100. évben Kr. e. uralmuk egész a Jordán folyóig ki volt terjedve.

Ezen hatalmas király után Kudur-Mabut s ennek fiát Rim-Akut látjuk fellépni, kik Úr városában egy nagyszerű templomot építettek s kiknek nevével ellátott bronz szobrocska Bagdád omlatagai alól kikerülve a legrégibb bronzművet képviseli.

Ezek szerint 2000 évvel Kr. előtt déli Mesopotamia nagy városainak rendezett mérték-rendszere s bronz művei is voltak, következőleg Eufrates vidékének már a harmadik ezredben Kr. előtt kifejlett technikai kulturával kellett bírnia.

Általában kimondhatjuk, hogy a babyloniak kulturája az őket megelőző akkad és sumir népek kulturáján alapszik, melyet a semiták ittott a maguk világnézetük szerint módosítva és átalakítva adoptáltak.

A babyloniak vallását is a bennszülöttek vallási nézetéből látjuk kifejlődni. Mint mindenütt, úgy itt is a vallás középpontjául a démonok tisztelete áll, melyek a természetben uralkodnak s az embereknek szerencsét vagy szerencsétlenséget okoznak. Ennélfogva őket áldozatokkal és könyörgésekkel kívánják megnyerni, varázslatokkal hatalmukba keríteni, vagy más kegyesebb és jobb indulatu szellemek által álnokságukat kijátszani törekednek. Számatalan a számuk; rendeltetésük határozatlan, valamint a nevük is. Az ég szellemeit Igigi-nek, a víz szellemeit pedig Anununnakinak nevezték.

Ezen démonokat néha emberi, majd állati alakban képzeltek, pl. oroszlán vagy más vadállat alakjában; de mindenek fölött éktelen szörnyek, sárkányok, egyszarvuak, griffek alakjaiban. Mindezen fantasz-

tikus lények a művészet nyomán később a nyugotiak által is felkaroltattak, s így lett a babyloniak vallási nézete a nyugoti népekhez észrevétlenül becsempészve.

Az is tudva van, hogy mielőtt a semiták Babyloniában magukat megszilárdították volna, az őslakók, az akkad és sumir népek nagyterjedelmű irodalommal is birtak. Számos vallási hymnuszok, szent mondatok mintái (formel), astrologiai és teratologiai megfigyeléseik maradtak fenn. Mindezek mellett az írást állami czélokra, királyok oszlopainak feliratára, okmányok szövegezésére is felhasználták. De az őslakóktól nemcsak vallási nézeteiket, nemcsak az írást, hanem azoknak régi törvényeit is átvették s azokat saját nyelvükre is átfordították.

Ö-Babylonia művészetét előadni, ábrázolni a legnehezebb feladatok egyike.

Annyi bizonyos, hogy az is az akkadok és sumirek nyomán keletkezett és fejlődött ki. Hisz tudva van, hogy a semita törzseknek művészi érzéke egészen hiányzott, és az ő hatásuk csak anyagi és érzéki irányokban nyert kifejezést. De még az a kérdés is felmerül, hogy vajjon ezen fejlődése a művészetnek önálló-e vagy külső befolyások is hatottak reá? Tisztán külsőleg tekintve az egyiptomiak befolyását, nem tagadhatjuk meg, kivált a plastikát és ornamentikát illetőleg. Hisz Babyloniának legrégibb műemlékei előtt már Egyiptom plastikai művészete magasan volt kifejlődve.

Az előadottak alapján azt is tudjuk, hogy az elamiták idejében Babylonia és Syria tartományai között mily szoros viszony és mily élénk közvetett kereskedelem volt Egyiptom és Babylonia között, mely viszony alapján mily sokféle technikai vívmány cserélődött ki, és hogy Egyiptom műipari czikkei, különösen a Kr. e. XV. századtól fogva, a szomszéd tartományok népei előtt mint minták szolgáltak, abban semmi kétség.

Nevezetesen a vallási symbolikát látjuk egész Elő-Ázsiában és így Assyriában is uralomra jutni, ha csak Gudeának a Louvre-ben levő dioritból faragott fejét vesszük is vizsgálat alá. E faragvány egészen egyiptomi modorra vall főleg azért, mert egészen szakálltalan, míg a babyloniai szobrok s magának Gudeának is bronz figurája, mely hasonlókép a Louvre-ben van elhelyezve, hosszú göndör szakállal van ellátva.

Az egyiptomi és babyloniai művészi elemeknek egymásra való hatása egész Syria területén semmiben sem tűnik úgy ki, mint a művészetben, és itt rendkívül jellemző a semi szellemre nézve az, hogy azokat mindig különállólag, egymás mellett, de soha egymást áthatva, vagy talán saját műstíljök által megzavarva nem találjuk.

De a babyloniak kulturája nemcsak Syriát, hanem Assyriát is befolyásolta, s miután egész kulturájok a babyloniak kulturájától volt áthatva, önként következik, hogy műstíljök egészen babyloniai jelleget tüntet föl.

E stílt látjuk az assyrok által északi Syriában, illetőleg a cheták országában is meghonosítva, jóllehet bizonyos módosulással, a mint azt Djerabis monumentumaiból megítélhetjük. Technikájuk durvább, mint a babyloniaiak és assyroké, a műérzéknek minden megnyilatkozása nélkül. Azonban főleg az egyiptomi befolyást látjuk érvényesülni, a mennyiben templomaik ajtaja felett, épp mint az egyiptomiaknál, a szárnyas napkorong és e mellett az Ureus kígyó játszott nagy szerepet. Halottjaikat nemcsak szikla kamarákba temették, hanem fölébe még kőpyramisokat is alkottak. Sarkophagjuk egyiptomi modorban volt kivíve s födele a mumizált halottnak ábrájával volt ellátva. Templomaik maradványai egészen egyiptomi stílt árulnak el; azonban nevezetes, hogy plasztikájuk csak Cyprusban maradt fenn. Ez részben egyiptomi, részben assyr modort tüntet fel, a nyugoti és keleti befolyásnak egymást keresztező mintaképeként. Egy Golgiban (Cyprus) talált szobornak ruházata egészen egyiptomi, de arczata egészen göndör szakállal van ellátva.

Műtörténelmi szempontból nagyon nevezetes, hogy Egyiptom és Babylonia típusai és symbolikái egymást egészen áthatják, p. o. a griffek s más torz és szörny alakjai Babyloniának. Ezen alakzatok nem csak Syriába, hanem Phœniciába és Liciába is áthatottak. Isteneik cherubokon nyugvó trónusokon ülnek, mint Babylon királyai és istenei, és mint a héberék istene: Jave. Mellettök áll a sphinx női fejjel s később női emlőkkel és szárnyakkal, mely modort utóbb Assyriában is divatozni látjuk.

Ezen babyloniai modor, hogy az istenek és daemonok szárnyakkal láttassanak el, nagy mérvben el volt terjedve. Számtalan példányban lelhető föl Cyprus szigetén, sőt Hissarlikban (Olomból, Schliemann Ilios. J. 350) és Mykaeneben is (Berlin, Schliemann-muzeum). Az a szokás, hogy az isteneket állatokra állítsák, Syriában is el volt fogadva. Jellemző, hogy míg a cheták városának Gadesnek védistennője egy oroszlánon áll, addig egyiptomi modorban, mint épen Isis és Hator szarvai között, a nap korongjával van díszítve.

Tudjuk, hogy Syriában az írás sem hiányzott. A hieroglíphikának egy bizonyos neme volt használatban, melyet, miután legelsőbben Hámátban került napfényre, hámáti írásmódnak is nevezték el. Közelebbről Djerabisban számos ilyen írás került elő.

Hogy ezen írásmód az egyiptomi és babiloniai írásmóddal áll-e közelebbi összefüggésben, az még nincs eldöntve.

Később ezen írásmód mellett egy más írásmód is lőn keletkezében, mely a hang (phonetika) és fogalomjegyek (ideographia) tömkelegéből kiragadott 22 jegyből lett összeállítva, melyek mindenike egy-egy mássalhangzót fejezett ki.

Ma azt is tudják, hogy az egyiptomi írásmódnak is ez volt az alapja. Előnye abban áll, hogy az ideographia és a sillabák jegyei mellőzhetők. Hogy ezen jegyek a mássalhangzókat s nem a magán-

hangzókat fejezik ki, az a semi nyelv természetében leli magyarázatát.

Az írásmódnak ezen véghetetlen egyszerűsítése, mely tisztán phonetikai alapon nyugszik, az egész kulturvilágot meghódította; s jelenben is az egész világ alphabetjei közvetve vagy közvetlenül ebből származtathatók le. Hogy ez Syriában támadott, abban semmi kétség; de hogy hol és kik által, az nincsen tudva.

De ezen egyiptomi és babyloniai kultúra egy népnél sem talált oly fogékony tanítványokra, mint a phönikeknél, mely nép a Középtenger partjain és a szárazon is már korán kifejlődött kereskedést űzött.

Legrégibb központjuk Sidon volt; innen minden phönit sidoninak neveztek mind a héberék, mind a görögök. Az egyiptomiak ellenben magát az országot Kaft, a lakosait pedig Fenchunak hívták, miből aztán a görögök Phönit csináltak.

Sidontól északra Berut (Berytos) és Gebal (Bybles), délre Sarepta és Sor (Tyros) egy szikla szigeten, hol 2750-ben Melkartnak papjai a phöni nép ezen védistenének templomot szenteltek föl. Távolabb Akkó, végre Palestina partjainak síkján (Saron) Joppe, Askalon és a sivatag szélén Gáza, mely sivatag egyszersmind Syriát Egyiptomtól elválasztja, s mely városok III. Thutmes (1480. Kr. e.) idejétől fogva az egyiptomi írásokban gyakran említetnek.

Azonban a phöniek észak felé is régen kiterjeszkedtek és az aramiak országának tengerpartjait is benépesítették. Ezt bizonyítja Arados, melyet egy sziklaszigeten a sidoni menekültek építettek, Marathos és Simyra, s távolabb északra Gabela, és végre Rhosos és Myriandos is igazolják.

A XV. században Kr. e. a phöniek kereskedése már ki volt fejlődve; hogy a jelzett évszázad előtt mennyi idővel vette kezdetét, arról adatok nincsenek. Némely jelek a Sargon idejére viszik vissza.

Hódításuk első céljául Cyprust tüzték volt ki, mire a szigetnek réz, ezüst és vas terményei csábították. És miután régibb lakosoknak semmi nyoma ki nem mutatható, önként következik, hogy Cyprus ős lakóival a phönikeket tekinthetjük. A sziget déli partjain Kition, Amathus Paphos stb., a sziget belsejének termékeny síkjain pedig Golgi, Idalion, Tamatos városai általuk valának alapítva és betelepítve. III. Thutmes alatt van ugyan Cyprusról emlékezet, de úgy látszik, hogy abban az időben a szigetnek csak egyetlen egy városa volt.

Cyprusból kievezve, Kis-Ázsia parjait szállták meg; hogy mennyi lerakodási helyet biztosítottak a maguk számára, hogy mennyire népesítették be, az nincs tudva, az egy semi elnevezésű Kilikián kívül.

A legközelebbi lerakodási helyük és főállomásuk Rhodos volt, melyet egészen elfoglaltak s megszállottak, középpontjául Jalisos városát választva. E város sirmezején levő sirok feltárással számos phöni tárgy került napfényre, s azok közt egy skarabeus III. Amenhotep király idejéből.

És Rhodos, mint az Aegeumi tenger kapuja, az egész tengert s annak partjait tárta föl előttük. A nyers termények beszerzése, saját iparczikkeiknek elárusítása, a rabszolgákkal való kereskedés valának azon rugók, melyek őket mind előbbre-előbbre ösztönözték. Lerakodási helyül és árutelepül mindig a kisebb szigeteket választották, oda vive hajókázásuknak védistenét is: Melkártot.

Nagyobb kiterjedésű helyeket gyarmatosításra ritkán vettek igénybe, ha csak nem a föld nagy gazdagságának reményében, mint pl. Cyprust, Rhodost, északi Afrikát és Spanyolországot.

A bennszülöttekkel való összeütközést kerülték s kereskedelmi érdekeiket politikai uralmukért sohase kockáztatták. Legtöbbször a bennszülöttek tunya nyugalommal engedték magukat kizsákmányoltatni s csak a görögöket látjuk velök versenyre szállani, megtanulván a hajóépítést, kereskedést és tengeri rablást, mignem végre őket kiszorítva, tengerüknek urai lettek.

Phöni telepeket találunk Kythera szigetén, mint Peloponesusnak fő lerakodási helyén, meg Melosz, Thera, Oliaros s az arany-gazdag Thasos szigetén is. Hogy Kréta szigetén is telepesek voltak, arról folyójának neve Jardanos tesz bizonyosságot.

Hogy a phöniek a Fekete tenger partjait is meglátogatták s a pontusi hegységek lakóival réz-, ón-, vas- és rabszolga-kereskedést űztek, abban semmi kétség. Ezen kereskedési viszony alapján látjuk, hogy az ón, melyet ez előtt szárazföldi úton Syrián s Armenián keresztül szereztek meg, most már tengeri úton is hatalmukba került. A chárok segítségével Kolchisba is eleveztek s több megerősített városnak, p. o. pontusi Heraklea és Seramosnak, Karambis és Sinopénak alapjait tették le; sőt a Dnjeper torkolatánál egy új Tyrust is teremtettek, honnan Elő-Ázsia déli sivatagjaira is elkalandoztak.

Hogy a phöniek a XV. században Kr. e. az Aegeumi tengert hajózták, arról az egyiptomi iratok tanuskodnak. III. Thutmes adórovatából tudjuk, hogy a rutenuk fejedelmei és a fenchuk minden rejtett országoi, valamint Kaft fejedelmei és a nagy tengernek szigetei neki adót fizettek. De hogy I. Seti uralkodása idejében (1320. Kr. e.) nyugot felé tovább hajókáztak-e s hogy abban az időben északi Afrikát, Spanyolországot és Sardíniát meglátogatták volna, azt nehéz kimutatni.

Azonban a syriai népek kulturáját és így a phöniekét is csak általánosságban lehet körvonalazni. És ez mindennek előtt abban áll, hogy az egyiptomi és babyloniai kultúrának egymásra való hatásából Syriában egy előázsiai összkultúra fejlődött ki, mely épp úgy a tengeren, mint a szárazon Kis-Ázsián keresztül, nevezetesen a görögök között utat törve, alapja lett a nyugati civilizációnak.

Így látjuk, hogy a syriaiak s főleg a phöniek a szomszéd kultúrnépektől vívmányaikat nemcsak elsajátították, hanem új találmányokkal is gyarapították. Mert tudjuk, hogy a tarka himzésű szövetek a XII. dinastia (2130. Kr. e.) korától kezdve Egyiptomban nagyon keresettek

voltak. Azt is tudjuk, hogy mint bibor-halászkok és bibor-festők az akkori idők népei fölött mily magasan állottak. Eltanulván az egyiptomiaktól az üveg-gyártást s a babyloniaktól a drágakövek metszését, ezekben is hirhedett nevet vívtak ki maguknak.

Mindezek mellett a házi eszközöknek is híres gyártóiképp tünnek föl; hisz a pharaók adórovatából tudjuk, hogy arany, elefántcsont s nemes kövekből készült ékszerei, valamint a nemes fémekből, bronzból és agyagból gyártott kecses alaku edényei, csészéi, kannái és korsói mint drága tárgyak említetnek.

Megjegyzésre méltó, hogy Kalach (Nimrud) omlatagai között talált kannák és csészék is nem Assyriából, hanem Syriából importált készítmények voltak, miután azoknak decoratiói a babyloniai és egyiptomi összhatásból származó jelleget árultak el.

A vázák és ékszerek decoratiójául főleg állati alakokat, nevezetesen oroszlánt, vagy a bikának a szarvassal való viadalát, néha madarakat és halakat használtak fel. Nagyon kedvelték a vadkecskét, melynek fejét különösen a kannák, korsók fülei és fedőire alkalmazták.

Azonban a vázák decoratiójául mindenek fölött a vonal-ornamentet, t. i. a macandert, spiralist, szögzúgot és a rhombot stb., azaz a geometriai ornamentet vették igénybe.

És így tudjuk már most, hogy a geometriai stíl ázsiai, helyesebben syriai eredetű és hogy ez minden kétségen felül áll.

Ilyen ornamenttel találkozunk a ninivei, egyiptomi, rhodusi, cyprusi, mykenaei, tiryinsi vázákban s kiindulási alapja volt a görög vázatechnika tovább fejlődésének.

De nemcsak a phöniek, hanem maguk a cheták is Kis-Azsiában e kulturának voltak hathatós terjesztői. Mindenütt a városok védistenőit phöni és syriai módon látjuk képletítve. Phrigiában a Midás sárkamarája macander-vonalakkal volt díszítve. Nevezetesen Likia és Lidiában találjuk az előázsiai műstílt kifejlődve, de hol utóbb épp úgy mint a chetáknál a phöni jelleg mellett a babyloniai és assyr jelleg is hatalmasan előtérbe lép, mert majd mindenütt és mindenben a sphinxeket, griffeket, chimerákat s más szörny és szárnyas lényeket látunk szerepelni.

Tudjuk, hogy a phöniek nem hagytak hátra szent könyveket, mint a zsidók; nem kőbe vésett okmányokat, mint az egyiptomiak; nem fénylő csarnokokat, mint az assyrok és babyloniak; és ha ezen nevezetes népről mások nem hagytak volna fenn tudósításokat, mit sem tudnánk róluk, jóllehet egy nép sem tett az emberiség civilisációjára nézve annyit, mint a phöni nép.

E mellett tanuskodnak az izraeliták, görögök és rómaiak iratai. Megjegyzőleg magasztalják tengeri kereskedésüket. Maguk a görögök is egész kulturájukat s részben vallásukat is a phöni városoknak tulajdonítják. *Strabo*, *Plinius* a Középtenger parti lakosainak kulturáját a phöniekre viszik vissza. A phöniek metallurgiai ismerete, a chaldei

ősműveltség alapján, már a cheták uralmának idejében, a XV. század közepén Kr. e., magasan állott.

Kulturhatásuk hajókázásukban, kereskedésükben s gyarmatosításukban nyilatkozott; s hajózásuk nemcsak a Középtengerre, hanem a Fekete tenger partjaira, az Atlanti oczeánra egész Britanniáig is kiterjedett. Isteneiket, Baal-Melkártot, a férfierő symbolumát, s Astártét, a vándorló hold istennőjét sarló-symbolumával, mint a női principium személyesítőjét, mindig magukkal vitték. Hasonlóképp ott látjuk a munka képviselőit, a kabirot, hova Kadmos is tartozik, a daktilokat, kureteket, telchineket stb. hazájuktól távol eső országokban is.

Ezen védistenek lobogója alatt hajóztak, mintegy a fellendült görögök által üzetve, a Herkules oszlopáig, hol körülbelül a dórok bevándorlása idejében, Kr. e. az 1100-ik esztendőben alapították Gadest, mint biztos erődjét a tarsisi ezüst- és britániai gazdag ónbányáknak. Így lettek az ezüst, réz, ón és bronz egyedárusai a Földközi tengeren s kulturájuknak föllépésével pedig Európának urai.

És ezen uralmukat nemcsak gyarmataik, nemcsak bizományosaikkal biztosították, kiket az idegen városokban tartottak, hanem egyszerűsmind fáradhatatlan házaló-kereskedésük által is érvényesítették.

Ilyen gyarmataik, bizományosaik s házaló-kereskedőik voltak nyugoton: Sicilia, Sardinia, Malta és Gaulos szigetén, Gades, Tarsis, Utika és Charthagoban; ilyenek voltak keleten: Melos, Thera, Samothracia, Lemnos és Kytherában. Különösen Thasos érdemel főfigyelmet, hol gazdag aranybányákat alapítottak. Innen terjedett ki kereskedésük Thraciába s a Duna síkjára. Némely archeologusok, kik a bronz kornak erős védői, a Thasosból kiindult kereskedőknek tulajdonítják, hogy a magyarországi réz kor Kr. e. a XII. században általuk lett volna a bronz bevitele és használata által befejezve.

Legnevezetesebb árucikke a réz, ón és a bronz volt. Bronz bálványoskáik, mint amulettek, mint varázs-eszközök; a bronz fejszék, lándzsák, nyílhegyek, kardok, keltek, melltűk (fibulák), vésők, fűrészek stb. a bennszülöttek közt nagy keresetnek voltak tárgyai.

Azonban a phöni kereskedő nemcsak idegen árucikkeket, hanem eddig nem ismert szükségeket is hozott magával a barbar tartományokba. Az idegen lim-lom nemcsak divat, hanem szükség is volt. A phöniek a világ népei voltak s mint ilyenek nem voltak oly önzők és szűkkeblűek a barbarokkal szemben, mint a hogy első tekintetre látszik; nem, mert a barbarokat megtanították arra, hogy miképp kell az elrontott darabokat újból megolvasztani és formába önteni. És hogy ez nemcsak feltevés, hanem valóság is, azt a formáknak egész Európában való ugyanazonossága bizonyítja.

Erre vallanak öntő-műhelyeink, erre az elromlott bronz eszközök és dísztárgyak elrejtett gyűjtelékei, melyek itt-ott napfényre kerülnek. Ilyen öntő-műhely volt Szt.-Erzsébetfalván N.-Szeben mellett; ilyen nagyszerű gyűjtelék volt az *ispánlaki*, mely több mint 14 m.-mázsa bronz töredéket képezett.

És ha már az előadottak után Alsófehér vármegye terepén a zsugorítottan temetkezőket, mint neolith korbelieket, ethnologiai értelemben egy idősebb geologiai formationnak tekintjük, mint a mely a réz, bronz és vas kor lakóinak kultur-rétegei által van fedve, akkor mintegy 42 oly kulturtelepet tudunk eddigelé kijelölni, melyeknek tárgyai a réz, bronz és vas epocha jellegét hordják magukon.

A bronz epocha ornamentális jellegét az ispánlaki nagy bronzlelet tárgyai tükrözik vissza, melyek nyomról nyomra az egész megye területén keresztül vezetnek.

Mert ha elfogadjuk némely tekintélyes archeologusnak azon nézetét, miszerint az agyagművek decoratiójául csak az architektonika és a bronz tárgyak ornamentjei szolgáltak előmintául, akkor az ispánlaki nagy bronz tömeg közt előforduló bronz övök, törhüvelyek tört lemezeinek és más dísz- vagy kulturtárgyak ornamentjeit úgy tekinthetjük, mint előmintáit ez epochára vonatkozó agyagművek ornamentjeinek.

S valójában úgy is van, mert a legkisebb váza töredékén is ugyanazon díszitményekkel találkozunk, melyek a jelzett lemezekben feltűnnek.

E bronz tömegben számos kard, sarló, fűrész, köpüs véső (kelt), nyak-, láb- és karperecz, sima és szárnyas véső, kés, beretva, tör, lándzsa, hajítódárda, köpüs és szigonyos kétszárnyu nyílcsúcs, tutulus-gomb, pikkely, boglár, csüngő, kulturtárgy s végre nagy mennyiségű bronz pogácsák vagy dúczok fordultak elő, melyek egyről-egyig mind ez a bronz epocha harmadik időszakának bélyegét hordják magukon. Nevezetes, hogy e rendkívüli, mintegy 14 mázsa tömegben a fibulának és az ónnak még csak nyoma sem találtatott.

A jelzett tömegből mintegy 163 drb lett a nagyenyedi főiskola régészeti muzeuma számára megszerezve. A többi része a pesti m. n. muzeumba, a kolozsvári régiségi gyűjteményébe, sőt egy nagy rész a dugárusok által a bukaresti muzeumba került, igen sok pedig a vidéken s mondhatni az egész országban szétkallódott.

A kardok sáslevél alakúak s pengéjük rövid villázó markolatukkal együtt egy egységes, azaz egy szerves egészet képez. A sarlók kétfélék, könyök alakúak és kampósok, melyekbe hihetőleg a nyél járt, vagy íveltek és nyelesek, melyek a nyél és penge közötti külszegélyen csücskével vannak ellátva. A nyak-, kar- és lábpereczek többnyire simák; vésett díszítés csak egy néhányon tűnik föl. A kelték köpüjének dudoros szegélye néha körded, majd félhold alakú; ez utóbbit magyarországi typusnak tartják s mindannyian füllel vannak ellátva. Az öv és törhüvelyek lemezeinek töredékeik kezdetlegesnek látszó vonal és poncírozott spirállok, almaeanderek, architektonikai tagozatok, összpontos poncírozott körök, szög-zúgok, hullámszerű vonalak, fonadékok vagy egymást metsző hullámvonalak, ferde egyenközű poncírozással vagy egymást keresztező egyenes vonalakkal kitöltött szalagok, mindannyian karczottak vagy poncírozottak s csak a rozsa-

gok tűnnek föl vertmű alakjában. Nagy régiségükre azonban semmi sem vet nagyobb világot, mint azon törhüvelynek darabja, mely még nem is aklázva, hanem bronz sodronnyal van összevarrva. És a mint láttuk, díszítésük egyről-egyig mind mértani, tehát syriai és phöni jelleget tüntet fel.

A jelzett ispánlaki, valamint a csáklyai »*La grujă Luki*«-ban talált rejtég (depot) is, mely mintegy 23 bronz és réz tárgyból állott, mind a phöniek házaló-kereskedése útján jutott Thracián keresztül a Duna síkjára s innen megyénkbe is. A csáklyai tömegben keltek, lándzsák, hajítódárdák, karpereczek s ezek mellett egy lapos ép szögény alaku réz véső és egy kettévágott réz pogácsa vagy dúcz kötötték le figyelmemet. E kettévágott réz dúcz azt a sejtelmet kelti föl, mintha a hiányzó részt maguk az őslakók használták volna föl azon réz fokos öntésére, mely később a mintával együtt megtaláltatott; és ez viszont egy öntő-műhely felvételére utal, de a melynek helyét minden kutatósom daczára sem tudtam föltalálni. De hogyan is lehetett volna! Hisz annyi századok, sőt mondhatjuk ezredek után a légköri lecsapódások által a Cseticze patakjába kelle lesodortatnia s iszapjába eltemettetni.

Figyelemre méltó, hogy ezen epocha első szakasza vagy periodusában a bronz és réz tárgyainak nagy tömege mindig mint rejtég — depot — s nem mint kultur-réteg vagy sír-maradvány kerül a véletlen által a felszínre. Így az ispánlakit egy földmives ekéje, a csáklyait egy a földet vájkáló pásztorfiu hozta napfényre.

És ha tovább vizsgálódunk és összehasonlítjuk a neolith periodus kultur-maradványai lelőhelyeinek számát a bronz periodus kultur-maradványai lelőhelyeinek számával, melyek kő, fém, bronz s keramika tárgyainak formája, technikája és decoratiója különbzetében lelők föl megkülönböztető kifejezésüket, azon nevezetes következtetésre jutunk, hogy a jelzendő 42 lelőhelyből csak a vládházi, gyertyános, bedelői, csáklyai, kapudi, alvinczi, csúcsi lelőhelyeket tekinthetjük szigorubb értelemben a neolithkori tárgyak lelőhelyeinek, míg a bronz s a rákövetkező epochák és periodusok kultur-tárgyainak lelőhelyei mintegy varázsütésre: 1. Csekelakán, 2. Ispánlakán, 3. Fugadon, 4. Magyar-Lapádon, 5. Maros-Ujvártt, 6. Csongván, 7. Maros-Káptalanon, 8. M.-Csúcsan, 9. Gombáson, 10. Csombordon, 11. M.-Szt.-Királytt, 12. Szász-Ujfalun, 13. Tompaházán, 14. Paczalkán, 15. Kapudon, 16. Kis-Solymoson, 17. Mihálczfalván, 18. Oláh-Besenyőn, 19. Pókafalván, 20. Sorostélyon, 21. Bervén, s a Maros jobboldalára térve: 22. Örményesen, 23. Csákon, 24. Oláh-Lapádon, 25. Miriszlón, 26. Nagy-Ényeden, 27. Vládházán, 28. Nyirmezőn, 29. Gyertyánoson, 30. Bedelőn, 31. Felső-Orbón, 32. Diód-Váralján, 33. Remetén: a) la cruce, b) la curmătură, 34. Bredesten a Csicséri csúcson (Vurvu csicséri), 35. Remete-Pojénben a Secu hegyen, 36. Bucsumon, 37. Verespatakon, 38. Zalathnán, 39. Ompolyiczán, 40. Vajasdon, 41. Alvinczen, 42. Borsómezőn stb. az archeologiai buvárlatoknak gazdag színhelyeiül tárulnak előnkbe. Nevezetes, hogy a jelzett

tereppek között tán egy sincs, melyen a római kultúra nyomaival több vagy kevesebb mértékben ne találkozánk.

Azonban nagyon tévedne az, ki azt hinné, hogy a jelzett kultur-telepeken azoknak maradványait is az epochák sorrendjében találja meg. Nem; hisz igen gyakran eredeti helyeikről századok, sőt ezredek légi lecsapódásai által folytonosan áztatva, vájva, szaggatva távolabb, vízszintesebb helyekre megfordított rendben rakódtak le.

Épp ezért nagyon fontos különböző kultur-epochák tárgyainak typologiai ismerete. Ezen ismeretek nélkül a kutató csak néz, de nem lát; csak érdeklődhetik, de nem ítélhet.

És ha azt hinnők, hogy valamely epocha tipikus formái a rákövetkező epochában egyszerre megszakadnak, nagyon, de nagyon csalódnánk, mert ugyanazon néptörzsnek különböző műstíljai épp oly szoros kapcsolatban vannak egymással, mint egy láncznak a szemei, és így folytonos fejlődési kapcsolatban vannak.

Így látjuk, hogy a neolith kor rövid élű s nagyfoku, illetőleg bunkószerű kőbaltái a réz és bronz epochában a keltek nyulánk fejsze-szerű alakjait öltik magukra, sőt a bronz fokosok s csákányok mintájára kúpos foku kő fokosok s kő csákányok keletkeznek, a mint azt a csáklyai, tinódi s más telepek bizonyítják; így látjuk, hogy a neolith kor kevés műgonddal gyártott agyag edényeinek nyomott és nehézkes idomai s kezdetleges ornamentumai a bronz periodusban már sűgár, könnyed és kecses idomokban s az ornamentumok művészi stílben jelennek meg. Így látjuk, hogy a kardok sáslevél alaku pengéi liliumlevél idomu pengévé módosulnak s az egyszerű s a pengével egy szerves egészet képező lapos markolat, mely fával vagy csonttal volt burkolva, egy külön tagot alkotó, díszesen czizelírozott, vésett, hengerded, hat vagy nyolcz oldalú s főtege tutulussal ellátott tárcsában s aljzata a penge befogadására egy patkó alaku s ferdén elvágott lebernyegben végződik s általában dudoros vagy síma szalagok, vízszintes spyrálok, maeanderek, összpontos körök s farkas-fogakkal díszített markolatná alakulva ragadják meg figyelmünket.

Ez másképp lehetetlen is, mert hogy egy nép, mely egy műstílt kifejlesztett, mely mintegy szent vallásos jelleget öltött magára, hogy azt rögtön feladja, annyit tenne, mint önmagát tagadni meg.

Ellenben, ha két műstíl között feltűnő különbségeket és eltéréseket tapasztalunk, azt nemcsak különböző idők és kulturák eredményének, hanem egyenesen különböző népek műveinek kell vallanunk.

Tudjuk, hogy a bronz epocha II. és III. szakaszának leletei nagyobb részben mint rejtegek — depot — s nem mint sirleletek kerülnek napfényre. Ezen rejtegek háromfélék:

Az első féleséghez tartoznak azok, melyek ép tárgyakat foglalnak magukban, mint pl. a csáklyai rejteg;

a második féleséghez számíthatjuk azokat, melyek különféle tört, elhasznált bronz tárgyakat ölelnek magukban, mint pl. az ispánlaki, a hammersdorfi (Szent-Erzsébet) N.-Szeben mellett;

a harmadik féleség oly ötvények gyűjteléke, melyek nem bevégeztek s csak most kerültek ki a mintákból s melyeknek varrányai is még észlelhetők. Ilyen rejtegek Magyarország több vidékein kerültek elő, pl. Szabolcsmegyében Sárköz-Ujlakon, Erdélyben Hammersdorffban vagy Szt.-Erzsébeten és Csáklyán s egyebütt, melyek már az országban lakó népek magas foku metallurgiai ismereteinek felvételére utalnak.

Fájdalom, hogy ezen epocha népeinek urna-temetőit vagy épen nem, pl. Erdélyben, vagy igen kis körben, mint Magyarországbán, találjuk feltárva s ennél fogva biztosan nem tudjuk, hogy az illető rejtegek egy és ugyanazon népnek kulturterményei-e?

E tekintetben B. Nyári Jenő pilini (Nógrádmegye) ásatásai mutatnak föl legtöbb eredményt. Neki sikerült a jelzett község terepén egy urna-temető feltárása, hol az égetett csontokkal s apró ékszerekkel ellátott urnák mellett bronz kardok, török keltak s más spirallokkal díszített bronz tárgyak kerültek napfényre.

Ámde Erdélyben s így megyénkben is ily határozott jellegű ős bronzkori sírmezőknek még csak nyomaival sem találkoztunk, mert azon urna-temetők, melyek Csekelakán, Tompaházán s Nagy-Enyeden feltűntek, mind a vas kor első vagy második szakához tartozóknak bizonyultak.

E periodus kultur-rétegeiben igen gyakran még sajátos alkotású és különböző méretű égetett agyag kúpok s gulákkal találkozunk, melyeknek csúcsai homorúan vájva s magasságuknak $\frac{1}{3}$ -ban mindig átfurva tűnnek föl.

Ezeknek rendeltetése iránt a nézetek nagyon eltérnek; némelyek hálósúlyoknak, mások tüzpilléreknek tartják. Ezen nézetek vita tárgyai nem lehetnek. A valósághoz azoknak állítása áll legközelebb, kik a napimádással hozzák kapcsolatba, annyival is inkább, mivel ezen kúpok és gulák az áldozati helyeken fordulnak elő. Tudjuk, hogy általában a kultúra alacsony fokán álló népek különbség nélkül az élettelen tárgyakat s leginkább a köveket tették imádásuk tárgyává. Izrael prófétái, Juda királyai kiváló tiszteletben tartották a kúpokat mint symbolumát a legnagyobbnak.

Badger Gozzó, egykori Phöni sziget hasonnevű városában egy a napnak szentelt templomról emlékezik meg, melyben többi közt egy harmadfél láb magas, alól egy láb széles kúp alakú követ ír le, melyet a napimádók istenségének symbolumául mond. Csakugyan Badger említi, hogy ezen alak az egyiptomiaknál gyakran fordul elő s mint-hogy a napot jelképezte, úgy a nap, mint maga az azt jelképező kúp is Ob-el-nek neveztetett. Később a görögök is, kik sokban az egyiptomiaknak voltak utánzóí, minden oly tárgyat, mely felfelé vékonyult, obelosnak vagy obelisknek neveztek el.

Malta szigetén Gibbel-Shil nevű hegytetőn Gailha-baud phöni templomban az istenséget kúp alakban találta ábrázolva s ebből a nap imádására vont következtetést.

New-Grange barlangban, mely phöni cultusnak volt szentelve, egy öt láb magasságu gula állott.

Petersen munkájában — Der Hausgottesdienst der alten Griechen — említi, hogy a napimádó népek kúp alakjában ábrázolták istenöket.

Midőn Nagy Sándor seregével Egyiptomba vonult, a sivatagon Jupiter-Ammon templomát is felkereste s megmutattatta magának isten képét, a drágakövekkel kirakott isten képét.

Tacitus említi, hogy Titus (Vespasian fia) Cyprus szigetén a napnak szentelt templomában az istenséget egy kúp alaku kő ábrázolta. (Tac. His. Libr. II. Cap. 3.)

Emesa városának pazar fénynyel díszített templomában, hol Helio-gabalus főpapi teendőit végezte s mely a nap istenének volt szentelve, magát az istenséget kúp alakjában imádták.

Irland barlangjaiban is ily kúpok igen gyakran fordulnak elő. Ezek a barlangok a napimádók gyülekező helyéül szolgáltak.

Irland New-Grange barlangja, midőn átkutatattott, annak közep-táján 5—6 láb magas gula alaku kőre bukkantak, mely ugyanazon jelentőséggel birt, mint a gozzói Gigantejan templomának üregében talált kúp. Ezekhez még a Stonchenge volna sorolandó, melynek közepén két sorban voltak a kúpok felállítva.

Tudva van, hogy a babyloni Bel templom gula alaku volt; e szerint nemcsak a kúp, hanem a gula is jelképezte az istenséget. Ily gulák fordultak elő Vláháza obursi telepén. Ezen gulák érdekességét emeli az, hogy élükön hét rovas tűnik föl, mely aligha nem Bel templomának hét lépcsőzetes csarnokát jelzi. Mindezek után az is megjegyzésre méltó, hogy magának a pyramisnak a nevét is két egyiptomi szóból, u. m. pyra = nap és mye = sugár, származott.

És már ennyi adat és tény után kimondhatjuk, hogy a jelzett égetett agyag kúpok és gulák nem egyebek, mint jelképes tárgyai a legmagasabb istenségnek.

E korszakot, mely a kétezredik évtől az ezredik évig tartott, nem zárhatom be egy nevezetes kérdés felvetése nélkül, t. i. hogy bronz leleteink a bronz-technika fejlődésének melyik mozzanatához, illetőleg fokozatához tartoznak? Ezen kérdés megoldásának tekintetéből dr. Reinecke a bronz kor tanulmányozásának alapján négy fokozatot állított föl. De Magyarországot illetően, beleértve erdélyi részét is, úgy találta, hogy itt nagyon megnehezítik a kutatás menetét azon tények, hogy e korra vonatkozó anyagok majdnem kizárólag gyűjtelékes azaz rejtett leletek, és sírokban pedig igen-igen ritkán vagy éppen nem fordulnak elő. De a gyűjtelékes leletekről tudjuk, hogy azok rendszerint hiányosak s a tárgyak nagy mennyisége daczára csak kevés typust foglalnak magukban. Ezek mellett még az is előfordul, hogy a lelet tartalma igen különböző időkből származhatik; különösen a nagy bronz kincsekről áll ez, melyek az ércz rengeteg tömegét, a bronzöntő egész készletét tárják előnkbe, p. o. az ispánlaki nagy bronz kincs. Ezen nehéz-

ségek alapján maga a szerző is beismeri, hogy még sok a hiány és sokkal több leletre van szükségünk, hogy e korszaknak fokozatos fejlődését megállapíthassuk. Ennélfogva bronz leleteink fokozatát illetőleg csak annyit kívánok általánosságban megjegyezni, hogy azok a második és harmadik fokozatba látszanak tartozni, tehát körülbelül azon időre, midőn a phöniek kereskedése az egész ismert világra kihatott.

· III. A vas kor.

Első időszak. Hallstadt.

Közép-Európában a vas első időszakának egyik legnagyobbyszerű archeologiai fölfedezése 1864-ben, az ugynevezett »hallstadti«, Salzkammergutban történt.

Egy magas sziklaktól környezett tó mellett, fent a hegy lejtőjén, egy völgy nyílik meg, hol több mint 1000 sirt nyitottak föl, melyeknek gazdag egynemű mellékletei, emlékei Ausztria leggazdagabb archeologiai kincsét képezik.

A fölnyitott sirok mind egymás sorjában, tehát mint sorsirok fordulnak elő. A tetemek részint elégetve, részben elföldelve tárnak a kutató elébe. Az égetett csontok gondosan összetakarítva, minden idegen anyagoktól megtisztítva, majd a természetes földön, majd egy-egy kőlapon, vagy pedig agyagból készített és kiégetett teknőben, kivételesen koporsóba zárva, két esetben bronz edényben s egyetlen egy esetben egy agyag vázában, mely egy tetem mellé volt elhelyezve, találtattak. Az égett csontok fölött, valamint körülöttük szén és hamuval kevert föld, melyet a máglya helyéről kapartak össze, halomszerűen volt elhelyezve. A kisebb emlékek félig megolvadva a csontokra, a nagyobb tárgyak pedig, pl. a fegyverek, edények stb., mind melléjük voltak téve. Mintegy 6000 tárgy került napfényre, melyek közül nevezetesen a fegyverek kiemelendők. Ezek részben még bronzból valának, azonban vasból is találtattak, a bronz kardok formáját megtartva. Ezek a kardok széles és súlyos pengéjük s csucuk ferdén van elvágva. A markolatot egy gomboly zárja be, s a markolat aljánál a pengén oldalbevágások észlelhetők.

Tőrök is igen gyakran fordultak elő, melyeknek pengéje mindig vas, a markolatuk pedig bronz, néha a bronz kardok markolatához hasonló, s a markolat két ellentétes spirálban végződik. Némelyek bronz hüvelylyel is el vannak látva, melyeken terebelt ékitmények is tűnnek föl.

Gyakran fordulnak elő köpü nélküli vas kelték oldalukon két kiálló csappal ellátva, épp ott, hol a nyél a pengébe megyen át. A köpüs vas vésők ritkán kerültek felszínre; ellenben a vas kések feles számmal a bronz kések alakját megtartva tűntek föl. A vas lándzsák

száma sokkal kevesebb vala; ezek közül a szélesebbek a bronz lándzsák formáit hordozták magukon, a keskenyebbek pedig hosszú, erősen kiálló közép gerinczczel voltak ellátva.

Az ékszerek közül különösen a bronzból való s terebelt ornamentumos övek tűnnek ki. A mint látszik, azok bőrre vagy más kelmére voltak feltűzve. Gyakran a bőr, szövet vagy háncs öv, vagy egyes tagozatokkal vagy bronz pikkelyekkel voltak diszítve és záradékukat mindig egy kampó képezte, miután a csattos szijak még nem voltak ismeretesek.

A bronz lemezek az ékszerek között a legnagyobb szerepet játszották, pl. mint lánczokon csüngő és csörgő lemezkék.

Számosak a karpereczek, részint ürelyesek s hengeralakulag összehajtott bronz lemezből készítve, részint pedig tömören öntve. Alapmotívumul zsinorra fűzött gyöngyök vagy gömbök szolgáltak.

Mindenekfölött a ruha-kapcsok — fibulák — lépnek előtérbe. Kétféle nemét különböztethetjük meg, melyek egymással semmi összefüggésben sincsenek: a spirál és kengyel fibulát. A spirál fibulák számosabbak. Ezek bronz sodronyból készített két korong alakú tekercsből állanak, s ezek közül az egyik a tűtartó mellett, a másik pedig a tű fejénél észlelhető. 400 bronz példányra egy vas fibula esik.

A másik az ugynevezett kengyeles fibula; ez különböző változatokban fordul elő, melyek nagyobb része az észak-itáliai sirmezőkön előfordulókkal, nevezetesen a certosaiakkal hasonlatosak.

Bronz edények nagy számban kerültek elé. Kiváltképp az ugynevezett situlák — vedrek — két vagy több füllel ellátva, mint a milyenek az észak-itáliai leletekből már ismeretesek. Továbbá henger alakú bordás cisták; ezek is hasonlóak az észak-itáliaiakhoz. Továbbá vázák, tálcák, csészék, lapos tányérek bronz lemezekből alkotottak és sohasem öntöttek. Némelyek több lemezekből készítvék nagy ügyességgel összeaklázva.

Az agyag edények gyakran igen szép idomuak, mindig szabad kézzel gyártottak, többé-kevésbé kiégetve; némelyek graphittal bevonva, s egyesek éppen bevésve találtattak. Az ornamentumok pontok, vonalak, körök motívumaiból állanak s ábráik karczolja, benyomva, vagy pedig festve tűnnek föl.

Az egésznek képe, melyet a hallstadti leletek benyomása idéz elő, a pompa és a fény előszeretetével, technikai ügyességével s kifejlődött iparával egy magasan álló kultúrára vall.

De egyszersmind az is kitűnik, hogy kultúrája nem egységes, hanem elegy s különféle kulturbefolyásoknak a terménye.

Honi iparuk ereje a bronz kezelésében rejlett, melyet bámulatra méltó vékonyságig ki tudtak verni, melyeket aztán különféle alakokra formálni, ornamentumokkal ellátni s aklázni voltak képesek. Mindezekon kívül a vas gyártásához is értettek és azt nagy műértelemmel fel is tudták dolgozni.

A hallstadti leletek nagy fontosságuk; egy egész kulturát, egy egész időszakot képviselnek s egész Közép-Európa történelmi kultur-fejlődésének kölcsönöztek nevet.

Azok a tárgyak, melyek a hallstadti sírokból kikerültek, egy nagy kiterjedésű területen az Alpeselek és Észak-Európa között egy hosszú és nevezetes kulturidőszakot jeleznek és töltenek be. És midőn egy hallstadti tömbről vagy hallstadti kulturáról beszélünk, nem magát a kis bányavárost kívánjuk jelezni, hanem csak mint középpontot, honnan ezen iparág, ezen technika messze kisugárzott és kiterjedt.

És már honnan van az, hogy ezen kultúra nyomaival, mely századokon át uralgott iparczikkeivel, a Dunán innen alig, a Tisza vidékén gyéren s Erdélyben és így megyénk területén is még gyérebben találkozunk? Így Erdélyben dr. Temesvári János gyűjteményében Vasas-Szent-Ivánról egy 8.5 cm. átmérőjű három üres bronz-lemezből készített félgömb alakú 45.5 dekagramm súlyú karpereczet, valamint Vasas-Szent-Iván közelében, az ördögös-füzesi bronz kincsről tudjuk biztosan, hogy a hallstadti kultúra visszautasíthatatlan jellegével bírnak. S talán ide számíthatjuk a felső-orbói sítulának $\frac{1}{4}$ darabjait, mely mint szórványos lelet került a nagyenyedi főiskola muzeumába.

S hogy a jelzett kultúra tárgyai a fent említett területeken miért fordulnak elő oly gyéren, erre a nagy tudású és széles archeológiai ismeretekkel bíró s főleg a skytha kulturát a Baikál tótól a Duna partjáig s tovább a vettersfeldi kincsleletig tanulmányozó *Reinecke Pál* adta meg a feleletet. És miután ezen skytha kultúra tanulmányozásának eredménye, mely hazánkat is mélyen érdekli, általa csak a legközelebbi időben lett köztudomásúvá, melyről mi magunk a tapasztalatok hiánya miatt alig tudunk ítéletet mondani, talán nem cselekszem helytelenül, ha nagyszabású munkáját azoknak számára, kik ahhoz nem férhetnek, kivonatossan ismertetem.

Egyszersmind ezen kérdésnél látom Lenorman assyriológusnak is azon nézetét érvényesülni, ki azon nézetnek adott kifejezést, hogy volt idő, midőn az ural-altái népcsalád két világrészen keresztül az Atlanti oceanig terjesztette ki kulturáját és hatalmát.

Úgy van, mert *Reinecke Pál* szerint is minden tény arra mutat, s arra a következtetésre vezet, hogy mintegy a VII. századtól kezdve Kr. el. Magyarország keleti részét — beleértve Erdélyt — skytha nép lakta. És a mint meg fogjuk látni, Erdély leletei között van egy pár bronz fibula, az ugynevezett ívfibula, mely a kobani, samatovroi, redklini és inei sirmezőkön *Wirchow* által igen gyakran táratott fel. És ha már a mykeni leleteket *Wirchow* véleménye szerint a második ezred elejére tesszük Kr. e., akkor a kobániakat a leletek alapján annak végére kell tennünk. E szerint azt hiszem, hogy nem sokat tévedünk, ha a skythák Erdélyben való megjelenését ezen alapon is Kr. e. az első ezred első negyedébe iktatjuk, mely összeesik a skytháknak Assyriába való berohanásával, mikor a médekkel együttvéve Assyriának a halálos döfést mérték.

»Azon skytha típusok közt, melyek Magyarországon, Erdélyben és a Kárpátok külső keretén előfordulnak, legnevezetesebbek és legjellemzetesebbek azok a rövid kardok, melyek a görögöknél *ακνρακης* név alatt ismeretesek. Ezeket találjuk a skythák egész területén a luzácziai, azaz a lausiczi Vettersfeldtől Magyarországon és Erdélyen át egészen a Jenisei folyóig.

»E fegyvernemből háromféle fokozatot szoktak megkülönböztetni:

a) a 40 cm. hosszú két élű rendes kardot, mely széles lapos markolattal van ellátva;

b) hasonló, de rövidebb pengéjűt;

c) egy élű s egy kissé görbe kardot, melynek a marokvéd-helyén egy sziv alakú lemez van.

»Az első típusunál jellemzők azok a hüvelyek, melyek a kul-obai és a csertomliki kurgánokból ismeretesek. Az előbbit állati viadalok ékitik, az utóbbit a görögök és skythák között folyó csaták vannak ábrázolva.

»A második típus hüvelyét a vettersfeldi kincs lemeze képviseli. Ó-jón izlésű mű és a Dnyszter melléki Tomakovkából származó hüvellyel megegyező.

»A harmadik féle típust az egy élű s egy kevésbé görbére hajló rövid kard tünteti föl, mely egészen barbár kézműre vall.

»Skytha jelleget képviselnek a *köszörű-* vagy *fenkövek*, minők Dél-Oroszországban a Kurgánokban mint rendes mellékletek jelennek meg.

»*Vas balták*, melyek köpűjük mögött hosszúra nyuló kalapáccsal vannak ellátva. Ily baltákra Ananinoban gyakran akadnak.

»*A nyilcsucok* a skytha leletek legjellemzőbb tárgyai közé tartoznak. A skytha nyilcsucok egészen mások s egészen eltérnek a közép-európai, a közép és újabb bronz kor nyilcsucsaitól, melyek mindig csak két élűek és szigonyosok s a hallstadti idomokat is alig közelítik meg.

»Legjellemzőbb a két élű típus; idomuk levél alakú, igen erős középgerinczczel, mely a köpű nyílásáig terjed és itt egy rövid tövissel végződik.

»A három élű típusok a skythák területén többféle változatokban tűnnek föl. Vannak három élűek, átmetszetük egyenszáru háromszög, hosszú köpűvel túske nélkül; másoknál az élek egyenesek és végigvonulnak, vagy gyöngén kihajlók, átmetszetük hatszög váltakozó ki- és behajló szögekkel, köpűjük mérsékelt hosszúságú, rendesen túske nélküliek, vagy ha van, az rendesen egyik élből ugrik ki. Végre túske nélküliek is észlelhetők rövid köpűvel vagy köpű nélkül, melyeknél az élek egyenesek, rövidek vagy igen hosszúak és kampósok.

»A skytha háztartáshoz tartoznak a széles öblű, magas lábu nehéz *fém üstök* kereteikből kiemelhető egyszerű fülekkel. A m. n. muzeum egy ilyen üstöt őriz; állítólag Ó-Szőnyről került volna. Keleti Galicziában a sapohovai leletből is ismerünk e fajta példányt. Dél-Oroszország-

ban a kul-obai és csertomliki fejedelmi sirokból is kerültek napfényre; előbukkannak Sibiériában s az Uraltól a Jenisei-ig s azon túl is Transbaikáliában Kiachta környékén és a kínai határ közelében is.

»A nomád skythák házi felszereléséhez tartoznak azok a sajátos *bronz kupok*, melyek a sátoztartó póznák csucsán díszeltek. Ilyenek a Dunától egészen Szibériáig észlelhetők.

»A tükör idomát és használatát a skythák a görögöktől sajátították el. A kárpáti területen s a Pontustól északra terjedő síkságon e tükröket egy egyszerű vastagon öntött bronz korong, melyhez egy fából, csontból vagy vasból való nyél volt erősítve, képviselte. Később a korongot a nyéllal együtt egy tagban öntötték. Az ilyeneknek a nyelét valódi skytha izléssel díszítették. A korong egy guggoló szarvas agancsán nyugszik, milyenek igen gyakran póznák csucsain is észlelhetők. A nyél, mint számos skytha kardmarkolat, hornyolt és kosfejvel vagy farkas-féle állattal végződik. Rokon fajta tükrök, melyek szintén görög s nem etrusk minták után készültek, a Rajna vidékén és Skóciában a La Tène korszak első szakaszához tartozó sirokban is fel-feltűnedeznek.

»A skythák ékszerei sem ismeretlenek. Azonban Magyarországon és Erdélyben amulettek, fém keretbe foglalt ékkövek, minők a vettersfeldi leletekben s dél-oroszországi királyi sirokban előkerülnek, még nem találtattak. De ismerünk nyak- és kargyűrűket és kisebb díszítő tárgyakat, melyek Pontus északi tájának felvételére utalnak.

»A vettersfeldi sajátos nyakgyűrű hasonmását eddigelé Dél-Oroszországból még nem bírták felmutatni, de egy hasonló példány tiszta fehér aranyból a Tisza vidékéről birtokunkban van.

»Általános divat volt, kiváltkép a pontusvidéki skytháknál, a nyakgyűrűk viselete. Az erdélyi sirokból találkozunk kargyűrűkkel, melyeknek alakjuk egészen egyszerű s a hallstadti sirmezőkön előjövőkkel összevágó. (?)

»Magyarországban akadtak egy néhány fém gyűrűre, melyek egy egész és egy negyed tekerccsel tűnnek föl, s melyek mint fülön függő ékszerek, fűrtartók vagy halántékgyűrűk voltak használatban. Az egyik végük rendesen elkeskenyedik, a másik vég pedig lapos és kup alakú gombbal van befejezve. Ilyen gyűrűk keleti Galicziában és Dél-Oroszországban is kerültek elő. Mindezen idomok nagy valószínűséggel az ó-görög kigyós fülönfüggőkre vezethetők vissza.

»Ezen idomokon kívül oly apró ékszerek is kerülnek elő, melyek első tekintetre oly emlékeknek tűnnek föl, melyek a keleti hallstadti sirmezőkön szoktak megjelenni. Épp ezen tárgyak adnak útbaigazítást az egész tömbnek kormeghatározására, másfelől pedig ethnikai szempontból alig vehetők számba, mert a skytha régiségek Közép-Európában egészen idegen tünetek és egészen más műveltségi körből erednek.

»Az összehasonlító tanulmány, a római kort megelőző kultur

tárgyakat illetőleg, az Aldunától Szibéria belsejéig terjedő szoros összefüggés felismerésére vezet. Ennek alapján Reinecke-nek, a skythia kultura ernyedetlen szorgalmu buvárának, véleménye szerint Magyarországon és Erdélyben s a Kárpátok keretén kívül eső vidékeken, Dél-Oroszország síkjain, a Káma mellékén, Urálban, odább Szibériában, Tobol-Irtis és Jenisei vidékein, sőt azokon túl is a Baikál tóig mindenütt ugyanazon fegyvereket és szerszámokat és ugyanazon barbár ornamentikát leljük föl. És soha sem kell szemünk előtt eltéveszteni, hogy ezen kultur-tömb semmi kapcsolatban sem áll a közép-európai hallstadi s az equivalens észak-németországi sirmezők leleteivel, s épp oly kevésbé áll viszonyban az elő-ázsiai kulturkörökkel is.

»Megjegyzendő, hogy míg a skythák az európai területen a rövid kardokat és késeket vasból állították elő, addig Szibériában még jó sokáig bronzból készítették, s esetlen, durván idomított állati ornamentumokkal vannak díszítve, s nagy valószínűséggel a Kr. e. V—IV. századi mintákra vihetők vissza. És ha tulajdoníthatunk is a bronz korban élő skytháknak bizonyos kezdetleges művészetet és ipart, mindennek daczára a pontusvidéki görög városoknak a legszélsőbb skytha területekre való befolyását nem tagadhatjuk meg.

»A pontusmelléki skythák Kr. e. legalább is a VI. században léptek közvetlen érintkezésbe a görög kulturával. Ezen viszony alapján találunk sirjaikban tisztán ó-görög stylü tárgyakat, s ezeken kívül skytha alaku emlékeket, melyeket görögök készítettek és díszítettek barbár minták után.

»Ezen vegyhellen (mixhellen) kultura köre a Dniszter és Dniper torkolatától, a krími félszigettől észak felé csak a kievi és poltavai kormányzóságok kerületéig s a tamani félszigettől pedig a Kuba és Terek területéig nyúlik. A dél-orosz és a Káma, valamint a szibériai terület kulturájának összefüggése ez idő szerint még alig van kiderítve, ellenben a Kaukázus felé elég élesen határolhatók a skythia kultura körei. És csak az újabb időben lőn világossá, hogy a skythák nyugoti határai meddig terjednek. Így Oláhországban, Bukovinában, keleti Galicziában, Erdélyben és a Tisza vidékén az emlékeknek egy hosszú sorát mutathatjuk föl, melyeknek skythia származásához semmi kétség sem férhet. Sőt még távolabb Dél-Lusatziában, illetőleg Dél-Lausiczban Vetttersfeld közelében találtak dél-oroszországi származásu nagy kincsre, mely a legkülönbözőbb feltevésekre nyújtott alkalmat. Ez a nyugoti tömb, melyet valószínűleg csak az északi pontusbeli tömb szakadatlan folytatásának tekinthetünk, viszont kívül esik a közvetlen görög befolyáson, bár a Fekete tenger melléki görögök közvetett hatása itt még sokkal élesebben észlelhető, mint a Káma vidékén, vagy Szibériában.

»A rumániai skythia tárgyak lelőhelyei nincsenek feljegyezve, sőt azt sem tudhatjuk, hogy vajjon Moldovából származnak-e, a mi a rokon magyarországi emlékek szempontjából igen nevezetes volna.

»Másképp állunk a kelet-galicziai és bukovinai leletekkel. Jóllehet számuk még igen kevés, mégis teljes biztonsággal jelezhetjük az utat, melyen a magyar régiségek egy része s a vettersfeldi kincs nyugot felé került.

»A skytha régiségek Magyarországnak csak egy bizonyos részén kerülnek elő. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a felső hegyes vidékeken, a Dunán túl hiányoznak, ellenben a Tisza területe és Erdély gazdag zsákmányra nyújt kilátást. Erdélyben a legtöbb lelet a Nagy- és Kis-Küküllő és Alsófehér vármegye terepéről származik. Az Olt és a Maros vidéke csak másod sorban áll, Kolozs- és Maros-Tordamegye tájával együtt.

»Magyarországon a skytha emlékek szélösebb területen jelentkeznek. Így: Szabolcs, Hajdu, Borsod, Nógrád, Pest és Arad megyékben.

»A magyarországi és erdélyi skytha leletek archeologiai jellege olyan, hogy valódiságuk iránt semmi kétség. Történelem előtti időkből alig mutatkozik valahol oly éles ellentét, mint itt, hol a skytha jellegek külleme annyira külön válna az ország nyugoti részében ugyanazon időkre vonatkozó kulturájától. Mert az utóbbiak Közép-Európa népeinek mivelttségét képviselik, az előbbieket pedig Szibéria régi népeivel való viszonyt árulják el.

»Beható tanulmányozás után könnyen felismerhető, hogy a rövid vas kardok, bronz üstök, póznadíszek nem kereskedői úton, vagy mint zsákmány jutottak Dél-Oroszországból a Kárpátok felé, s maradványaikat múltó berohanásoknak sem tekinthetjük; mert azok száma már ez idő szerint is nagyra gyarapodott. Hogy Magyarországon és Erdélyben hosszabb ideig laktak, arra a legerősebb bizonyítékok maguk a skytha sírok, melyek minden más feltevést kizárnak.

»Ha netalán valaki azt az ellenvetést használná fel, hogy Magyarország rómaiak előtti fémkorának különböző szakaszaiba alig lehet a skytha kort beiktatni anélkül, hogy legyőzhetetlen akadályokra ne találjunk. De éppen a rómaiak előtti fém kor behatóbb tanulmányozása azon fontos következtetésekre vezet, hogy abba a skytha leleteket korrendileg minden akadály nélkül lehet berendezni, sőt éppen ellenkezőleg, kivált Erdélyt illetőleg, hézag állana be, még akkor is, ha csak annak másod rendű szerepet juttatnánk.

»Tudjuk, hogy Magyarországon az ifjabb bronz kor leletei körülbelül a Kr. előtti utolsó ezred első negyedéből származnak. Azonban ezek között találkozunk oly idomokkal is, melyek a régi bronz kor jellegével bírnak, s találunk olyanokat is, melyek egészen a hallstadti kultúrára vallanak, tehát a bronz időszakának a vas időszakára való átmenetét képviselik.

»Nyugoti Magyarországon a Dunáig ismerünk e korból sírokat s más jellemző leleteket, de nem a Dunától keletre. Amott még szoros viszonyban állanak a hallstadti kultúra középpontjával, de a Tisza

vidéken és Erdélyben lehetetlen ilyen viszonyt kimutatni. Itt a hallstadti kultúra helyébe a skytha kultúra lép, mely, mikép azt némely jelek mutatják és bizonyítják, párhuzamos a hallstadti kor régiebb szakaszával.

»Minden tény arra mutat, hogy Magyarországot és Erdélyt a VII. századtól kezdve Kr. e. skythák lakták. Erdélyben az ekemezei ívfibula, az alföldi arany karika, mely a vettersfeldi kincs arany karikájával azonos, biztos korrendi meghatározásra vezetnek.

»A skythák legalább is 10 századon át éltek Magyarországon, a mit viszont a leletek és emlékek alapján igazolhatunk. Mert a La Tène sírok, nevezetesen a régiebbek, legsűrűbben a Dunán túl, a Duna és Tisza között már gyéren, de az ország észak-keleti részén és Erdélyben leggyérebben fordulnak elő. Csak a La Tène kultúra második szakában, mikor a dákok kezdenek fellépni, állanak elő nagyobb változások.

Reinecke szerint a következő ethnikai arculata lehetett Magyarország és Erdély területének:

»A magyarországi bronz regio népe, mint az ifjabb bronz szakasznak képviselője, eredetileg az Alpések végső ágától a Kárpátokig terjedő területeket birta, sőt a Kárpátok külkeretét, Galiciát és Bukovinát is lakta. De a VII. században kelet felől különböző irányokban az uraltáji nomádok raja útát törve, elfoglalta a Dunáig terjedő vidéket, s annak népeit leigázva, magába olvasztotta. És ez az első betörés valószínűleg csak közvetlen folytatása volt a skythák Ázsiából Európába való vándorlásának, melyre az ó-kor homályos hírei utalni látszanak. És ez a skytha törzsek nyugot felé való áramlása lehetett, mely Magyarországon csak a Dunánál állapodott meg. Valószínűleg ezen időből maradtak fenn azon bronz rejtégek, melyekre oly gyakran bukkanunk.

»Azonban a IV. században más népek jutnak uralomra. Magyarország nyugoti része a kelták birtokába kerül, kiknek hagyatéka számos tetem sírban lép elénk. A geták, kik azelőtt a Duna és a Balkán között éltek, átlépik a Dunát s messzire viasszorítják a skythákat, és a mint emlékeikből látszik, a tükrök s az állattal díszített póznafejek talán éppen e korból valók.

»A kelták, geták és skythák a következő századokban is valószínűleg egymás mellett tanyáztak — majd békében, majd egymással harczolva, melyben úgy látszik, hogy a skythák lettek a vesztesek. E korszakban az ethnikai különbségek már észlelhetők, azonban nagyobb számu emlékekre van szükségünk, hogy a beállott változásokat felismerhessük.

»A Kárpátok keretén kívül, keleti Galiciában, Bukovinában. Moldovában a régiebb kor ugyanazon szempont alá esik, mint Magyarországon. De utóbb a III. században a germán bastarnok dél felé vonulván, a skythákat innen is kiszorítják.

»A sokat emlegetett vettersfeldi kincs a magyarországi skytha régiségekkel szoros viszonyban áll, jóllehet bizonyos megszorításokkal, mert nem lehet mindent reá alkalmazni, mi a magyarországi leletekről megállapított. Tárgyainak keletkezési idejéről semmi kétség, legfeljebb az időpont lehet kérdéses, a mikor a Fekete tengertől ily messzi földre eljutottak.

»Tudjuk, hogy a VII. század óta Kr. e. Magyarországon skythák laktak, és ugyanezt mondhatjuk keleti Galicziáról is, hol a sapohowai nagy sirleletben találtak skytha régiségekre. És már nem valószínű-e, hogy a skythák galicziai területükről germán vidékekre törve, egész Lusacziáig jutottak, ottlétük bizonyítékát hagyva maguk után? Így tehát nincsenek korbeli nehézségek azon időpontra nézve is, a mikor a vettersfeldi tárgyakat a skythák köréből oly távol észak-nyugot felé visszük. A lelet jellege és vonatkozásai, a galicziai és magyarországi skytha régiségek kizárják azon nézetet, hogy talán későbbi időkben, a germán bastarnok közvetítése által jutottak volna ezek a kincsek Lusacziáig.

»Azonban mindezen kérdésekben csupán csak az archeologia adhat biztos felvilágosításokat. A hol a régi irodalmi kútfők kiapadnak, vagy csak igen határozatlan és homályos hagyományok lebegnek előttünk, ott a praehistorikus csak a régiségek pontos tanulmányozása útján állíthat határokat s vonhat népeinek kora, elterjedése s vándorlásaira nézve elfogadható következtetéseket.

»A skythák kora, elterjedése s vándorlásaira nézve is csak az archeologia nyújthat biztos felvilágosításokat.«

Ily biztos archeologiai alapokon mutatta ki Reinecke, a skytha kultúra beható tanulmányozója, hogy számos archeologiai leleteink, melyek gyűjteményeinkben ez ideig népvándorlási tárgyak czime alatt szerepeltek, mind skytha maradványok.

»Így a segesvári gymnasium gyűjteményében is fordul elő egy-néhány régiség, melyek bizonyosan skytha sírból származtak, s melyek 380—390 számok alatt vannak fentartva. Ezen lelet, mely tíz bronz nyilcsucs, egy bronz nyárs, egy bronz gomb, egy vas kard s különböző cserepekből áll, 1871-ben a vasút építése alkalmával *Erked*, *Musna* és *Bene* terepein fordult elő. E lelet sajátosságos skytha voltát a rövid vaskard világítja meg. Az ilyen kardoknak átlagos hossza 40 cm. A nyilcsucok közt több fajta van. Némelyek levél-idomuak, mások három élűek, tuskével és tüske nélkül valók. A bronz gomb és bronz nyárs hitelességéhez semmi kétség.

»Egy más lelet, mely az Olt és a Nagy-Küküllő közötti vidéken *Kis-Ekemezőről* 1880-ban a vasúti földmunkálatok alkalmával egy tetem sírjából került elő. Emlékei a nagyszebeni Bruckenthal-muzeumba vannak letéve a 120—188 számok alatt. A csontváz mellett egy nagy agyag edényt darabokra törve, egy kétfülű csészét, egy bronz korongot, egy vékony bronz kargyűrűt, egy ívfibulát — rendkívül

nevezetes —, több kisebb bronz tárgyat és két agyag pereszlent találtak.

»A sir igen fontos darabja a vastag, nehéz öntött bronz korong, melynek alakja inkább elliptikus, mint kör; az egyik oldala sima, a másik oldala egymást metsző bordákkal van ellátva. A nagyobb átmérője 12'5, a kisebb átmérője 12'1 cm. A kisebb átmérő végén a korong széle csorba, s bizonyos szögecséknek látszanak nyomai, melyek a korong nyelét, mely fa, csont, vagy vasból állott, a koronghoz erősítették. Ehhez hasonló alakú tükör Dél-Oroszország kurgánaiban gyakran fordul elő.

»A tsertomliki kurgánokban találtattak vas és csont nyelű tükrök. Ugyanehhez tartoznak a smelai és koluvni tükrök, valamint a Rijanowka-beli skytha asszony tükre is. E tüköralak megelőzi azokat a tüköralakokat, melyeknek korongja és nyele egy tagba van öntve, s milyen a Pontus mellékén s különösen a nyugoti skytha világban nagyon gyakori. Ilyen a pókafalvi skytha bronz tükör is, mely a nagyenyedi főiskola muzeumában, mint Zeyk Kálmán ur ajándéka, foglal díszes helyet.

»A kargyűrű vagy perecz meglehetősen vastag, kerek bronz sodronyból áll, s végei gömb- s majdnem kupidomuak. Ez az alak a nyugati hallstadti sírokban is nagy ritkán fel-feltűnedezik. A karika átmérője 7 cm.

»A bronz fibula, mely a Transkaukáziában előjövő ívfibulák hasonmása, s mely a transkaukázusi kultúra hazánkba való behatolásának legfényesebb bizonyítéka. És semmi esetre sem áll, hogy az a hallstadti kor régiebb szakaszához tartoznék. E nevezetes fibula kettős hurokkal van ellátva, láblemeze le van ugyan törve, de még teljesen megvan. E nagy érdekű leletet egy bőségszarv alakú bronz lemez, egy három szárnyu bronz tárgy, egy kauri csiga (cypraea) és egy három élű bronz nyilcsucs egészíti ki.

»Csakugyan a Bruckenthal-muzeumban van egy más, skytha eredetű lelet *Nádpatakáról* (Nagy-Küküllőmegye). Ennek is egyik legnevezetesebb tárgya egy új fibula bronz sodronyból készülve és egy sor kauri csiga. Reinecke nézete szerint nyílt kérdésnek marad fenn egy átlátszó világos zöld gyöngy, egy vastag bronz huzalból, keskenyülő végekkel készített, bevéselt és terebelt mintákkal díszített kargyűrű mindaddig, míg ezekhez hasonló hiteles skytha leletek nem találtnak.

»A Bruckenthal-muzeumban a Küküllő vidékéről még egy hiteles skytha sirlelet van föntartva a 119. szám alatt. 1876 őszén Zsidve mellett egy csontvázra akadtak, mely mellett egy vas lándzsa s több más, biztosan meg nem határozható tárgy s egynéhány bronz nyilcsucs feküdt. Hosszu vaslándzsa a dél-oroszországi sírokban sűrűn fordul elő, de itt nálunk ritka jelenség, ellenben Bukovinában a sátumarei sirban is felszínre került. A zsidvei leletből csak a nyilcsucok maradtak meg. A nyilcsucokból öt példány levél idomu és két szárnyu, a köpűn

erős tuskével. A három élükből 14 darab nyulánk, a köpűjök tuskés, az élek pedig a kampót nélkülözik; kettőnél a köpű rövid és élei kampósok, három pedig hosszú köpűvel van ellátva minden tüske nélkül.

»Legnagyobb sirlelet a nagyenyedi, mely a Czinege-féle telek homlokzatán fordult elő, s mely a nagyenyedi főiskola régiségtárának egyik igen nevezetes kincse. A tetem fejfelé észak-nyugotra, lábbal pedig dél-keletre egyenesen kinyújtva, elmállott állapotban feküdt. Bal felől a térde táján 43 bronz nyilcsucs, jobb oldalánál egy kétélű vas szekercze, egy vas tör, fejénél pedig egy szabad kézzel gyártott, rosszul égetett, durva, minden díszítés nélkül való szétesett agyag edény, s a nyak táján egy fehér aranyból való sodrony, talán nyakgyűrű, találatott. A nyilcsucok kétfélék, levél alakúak és háromszögűek, s mindannyian tuskével ellátottak. A levél alakúak ismét kétfélék, laposak és nyulánkok, a köpűből kiinduló sávolyos erős gerinczczel, mely az egész csucsig nyulik. A háromszögűek viszont kétfélék, hosszabb és rövidebb köpűvel, majd vaskosan, majd nyulánkan tűnve föl. A vas tör a rozsdá által nagyon meg van rongálva. A nyele lapos, hornyoltnak látszó, 8 cm. hosszú, melynek végét derékszögben egy vas lécz határolja, a marokvéd nem szív, hanem rhomb alakúnak látszik, melyből a penge maga is kiindul, de a melyből $3\frac{1}{2}$ cm.-nél nincs több megtartva. A két élű szekercze egyik igen nevezetes tárgya leletünknek. Ez sincs meg egész formájában, pengéjének mindkét vége az oxidatio áldozata lett, ennek folytán nem tudhatjuk, hogy a pengék egyenlő hosszúak voltak-e vagy sem. Egyik fele a pengének jelenben 8, a másik fele pedig csak 5 cm. hosszú, s kerekded köpűvel van ellátva. Az electroból (fehér arany) készült nyakgyűrűnek is csak egy része van meg, a nagyobb rész a munkások kapzsiságának lett az áldozata. A nyilcsucok ily nagy száma csak a dél-oroszországi kurgánokban szokott előfordulni. Ezekhez a nagyobb leletekhez a következő szórványosan talált tárgyak csatlakoznak: az oláh-zsákodi, a fehérdi és pókafalvi egy tagu bronz tükrök, melyeknek korongjai egy guggoló szarvason nyugosznak s hornyolt nyelüknek végén egy kullogó farkas áll. A pókafalvi nagybecsű tükröt Zeyk Kálmán ajándékából bírja a nagyenyedi főiskola, mint régiségtárának egyik legszebb díszét. Ide számíthatjuk a gernyeszegi sátorpózna-diszt, a nyárad-szentbenedeki sirleletet, mely 30 bronz nyilcsucs, egy vas lándzsa, s a rajta levő bronz hüvelyvégből (ort band) állott. Ezekből 4 bronz nyilcsucs, a vas lándzsa és a bronz hüvelyvég nagytiszteletű Losonczy József szivességéből a nagyenyedi főiskola birtokába jutott, a többi nyilcsucs a kolozsvári nemzeti muzeumba került. Továbbá egy székelyföldi bronz nyilcsucot az erdélyi muzeumban is őriznek, s a Bruckenthal-félében pedig Kis-Sinkről, Sorostélyről, Magáreből és Halmágyról (Nagy-Küküllőmegye) vannak megtartva.

»A Királyhágón tuli leletekhez a Lehoczki Tivadar gyűjteményéből való rövid vas kard ragadja meg figyelmünket. E kardot a kő-

fejtők lették a Hát hegységben egy fekete agyagedény társaságában, mely elveszett. Szirma-Besenyőről (Borsodmegye) származó vas kard gróf Szirmay Alfréd tulajdona. Markolata világosan mutatja a sziv idomu lemezkét. Széles, lapos markolata hosszában három tagu, s épp olyan, a mint azt számos szibériai markolaton s a tükörnyeleken látjuk, melynek végső befejezését egy harántosan álló hosszú kerek pálcza zárja be. A markolat hossza 14 cm., pengéje kétélű, meglehetősen lapos s nélkülözi a középgerincz kiemelkedését.

»A skytha régiségek egy egész sorát gyűjtötte össze Pilinből B. Nyári Jenő, melyeknek kora a hallstadti kultura vége s a La Tène kultura kezdetére esik. A pilini skytha régiségekből dr. Hampel irt le egy kétélű és egy egyélű vas kardot s egy bronz tükör nyelének töredékét egy guggoló szarvassal. Ide számíthatunk egy kis vas baltát is, melynek pengéje keskeny, a nyél-lyuk tojásdad, a lyuk vagy a köpü mögötti kar hosszú és hengerded. Ilyen balták az Ananiból való sirletekben is előfordulnak.

»Ide sorozhatók több apró karikák is. Ezek a kis bronz ékszerek részben electron lemezekkel borítottak, tekercsszerűen hajlítottak, de alig $1\frac{1}{4}$ hajlásban egyik végük keskenyül, a másik vastagabb lappal vagy kuppal, vagy éppen durva állatfejjel végződik. Felületüket igen gyakran harántosan futó hornyolatok díszítik, a sodrony karikákat utánóзва. Alig lehet kétség az iránt, hogy ezek a dísztárgyak görög minták utánzatai, melyeket a pontusmelléki skythák sok más görög mintával együtt átvettek.

»Az Ó-Szőnyről származó vastagfalú lábas üstöt is a skytha leletekhez számíthatjuk. A Tisza jobb partján, Aradmegyében Somhidon, leltek egy díszes pózna-fejet, melyet Hampel irt le.

»Debreczen vidékéről való egy durva állati alak, egy tükörnyél és egy három élű nyilcsucs. Mindenik tárgy a debreczeni ev. ref. kollegium gyűjteményében van megtartva.

»Szabolcsmegyéből egy néhány bronz nyilcsucs kiemelendő, mely a szabolcsmegyei muzeumban van elhelyezve. Lelőhelye ismeretlen.

»A monaji halom felásása alkalmával egy honfoglaló sirja alatt egy régibb temetkezés maradványa került elő. Ezek között volt egy átlukasztott, fémkeret nélküli köszörűkő töredéke, egy nagy vas kés, melynek a hallstadti sírmezőn s a Dunán túl a legrégebb La Tène kultura maradványai közt előfordulnak, egy néhány vas töredék, s végre 20 háromélű bronz nyilcsucs. Ez utóbbiak hosszúak, rövid élűek, melyek a köpü nyílásáig nyulnak.

»Az emlékek közt igen fontos a rakamazi arany nyakgyűrű a m. n. muzeumban, mely a vettersfeldi arany kincs nyakgyűrűjével idombeli rokonságban áll. A rakamazi skytha karika halavány aranyból készült, mint a dél-oroszországi skytha régiségek, s mint legtöbb őskori régiségek Magyarországon, valószínűleg erdélyi eredetűek. (?)

»Az előadottakból látszik, hogy Magyarországon és Erdélyben a

skytha eredetű tárgyak száma meglehetősen jelentékeny. Sajnos, hogy nagyobb része a véletlennek s nem rendszeres ásatásoknak köszönhető.

»Igaz, hogy a skytha kultúra maradványai csak a legújabb időben lettek vizsgálódásunk tárgyai, épp azért remélhető, hogy a Tisza vidéke és az egész alföld, meg a hegyes Erdély oly nagy arányban fogja gazdagítani muzeumainkat, hogy a skytháknak e földön való több százados tartózkodását minden kétségen kívül fogja helyezni.«

E meggyőződéssel s prófétai szellemmel végzi *Reinecke Pál* a skytha kultúrának hazánkra vonatkozó tanulmányait. És nem is csatlakozott, mert csakhamar Kerekes Mihály nagyenyedi ügyvéd gyűjteményében fedeztem föl egy skytha rövid kardot, melynek szivalaku lemeze nem vas, hanem bronz, s mely most vétel útján a budapesti m. n. muzeumban foglal helyet.

És csakugyan 1897. év május és június hónapjaiban Nagy-Enyeden a sétatérre vezető serpentin-út felső végének bal oldalán, a Czinege-féle telek homlokzatától — hol az első skytha tárgyak kerültek napvilágra — mintegy 75 m. távolságra, az itt megnyitott kavicsbánya munkásai, mintegy 46 cm. mélyben egy második csontvázra bukkantak, mely pusztán a földbe, minden koporsó vagy kőkeret nélkül — éppén, mint a Czinege-féle telken — fejjel észak-nyugatra, lábbal délkeletre egyenesen kinyújtva volt elhelyezve. A tetemnek teljesen elmállott fejénél egy nagyobb és két kisebb szabad kézzel gyártott, rosszul égetett, barna színű díszítetlen agyagedény került elő. A nagyobb a kivétel alkalmával szétomlott, a kisebbek közül az egyik fül törötten, a másik pedig egyenes peremén felül emelkedő füllel és egy agyaggyöngy épen került birtokomba.

A munka folyamában az előbbitől mintegy 6 méterre, 23 cm. mélyben, tehát csaknem a föld színén magában a kultur rétegben két, egymás mellett északnyugat-délkeleti irányban fekvő csontváz sirja tárult föl. A tetemek gerinceinek táján két tömör s két sodrony bronz karperecz, balfelől egy bronz nyilcsucs, egy vas halászhorog, s a koponyák közelében pedig egy-két hengerded fülű s a fülek között egy-egy csücskével ellátott bögre volt.

A két tömör s durva művű karperecz egyikének domboru díszítése, a másiknak vésett gyűrűsorozata keltette föl figyelmünket. A dombor díszítésének bel-átmérője 6, a karika szélessége 2 cm., s az egész 145 gramm súlyu. Felülete vésett barázdák által nyolcz mezőre van osztva, s minden mező egy-egy stilizált szárnyas rovarral (talán épp pillangóval) van kitöltve. A vésett gyűrűsorból álló, melynek átmérője szintén 6 cm. s karikájának szélessége 1 cm. és 115 gramm súlyu. Kezdetleges technikájánál fogva egészen elüt a hallstadti vagy a La Tène kulturát képviselő gömb- vagy gyöngy-motivummal díszített karperecektől. A sodrony karpereczek pedig teljesen rézcarbonáttá válván, a munkások kezei között teljesen szétestek. Az egyetlenegy bronz nyilcsucs három élű, s az élek közepükön alul lassan emelkedő

ívalakban hajlanak a köpüre. A köpü hossza 1 cm. s az egyik élből kiugró tűskével van ellátva, s haránt metszete pedig váltakozó ki- és behajló hatszögöt tüntet föl. A vas halászhorog 8 cm. hosszú, mely a zsinagnek szolgáló huroktól kezdve 4 cm.-ig meg van csavarva, azontúl négyszögű és 4 mm. átmetszettel bír. A bögre szabad kézzel idomított, szabad tűzben égetett s díszítetlen. Magassága keskeny, kifelé hajló peremétől az aljáig 11 cm. s nyakától kezdve 7 cm.-ig mind inkább-inkább öblösödik, a honnan végre 5 cm. átmérőjű fenekéig egyszerre becsap. Felülete grafitral fényezett, de a mely, miután dörzsölve fest, úgy látszik, hogy csak égetés után volt rámaázolva, s azután a napon megszáritva. Cserépének törete sötét fekete, mely gyurmájának szerves anyagokkal való keverésére vall.

Az említett két tetemtől balra mintegy 7 méterre a munkások által egy *harmadik* tetem ugyanazon északnyugat-délkeleti irányban helyezve nyitattott föl, melynek czombcsontjain s alsó állkapcsán kívül minden csontja az utolsó ízig el volt mállva. A czombcsontok kifelé való görbülete, az izmok tapadási helyeinek érdes és élesen kiemelkedő oszloprészei, az állkapocs fogazatának ép koronái, s likacsainak mind az alsó, mind a felső széltől való egyenlő távolsága kötötte le figyelmemet. A czombcsontok kifelé való görbülete egy lovas, az állkapocs likaacsainak középtávola az élet delén lévő, a czombcsontok hosszából Humphry módszere alapján 163 cm. magasságu egyénre engedett következtetnem. A tetem feje táján egy sajátságos idomu, 35 cm. magas díszítetlen váza volt, mely kör alaku, 10 cm. átmérőjű keskeny, kifelé hajló peremétől kezdve mind inkább-inkább tágul, míg nem a 25-ik cm.-nél elérve legnagyobb öblösödését, egyszerre annyira becsap, hogy a fenéke már csak 5 cm. átmérőt tüntet föl. Gondosan előkészített kavicstalan gyurmája szabad kézzel alakított és szabad tűzben égetettnek látszik, s míg felszine szürkés barna, addig benseje sötét fekete, mely gyurmájának szerves anyagokkal való keverését árulja el.

A jelzett tetemtől balra, mintegy 7 méter távolra, 30 cm. mélyben egy *negyedik*, már teljesen elmállott tetemre bukkantak, mely mellett egy nyél nélküli, korong alaku bronz tükör, egy terebelt bronz lemeznek töredéke és egy bronz karika került napfényre. A tükör átmérője 12 cm., s az eddig talált bronz tükröktől abban különbözik, hogy homoru oldalának középpontjából a koronghoz szegzett nyél irányában egy kampó ugrik ki, mely talán azért volt eszelve, hogy bizonyos körülmények közt felakasztható is legyen. A nyélnek vasból kellett lenni, mit rozsdájának nyoma s a vasszegzet nyílt helye is, hol a koronghoz volt erősítve, bizonyít. Egyszersmind az is kiviláglik, hogy nem egy bevégzett dologgal van bajunk, miután öntési bibircsói mind megvannak. A korong alaku bronz dísztag töredékének közepéből terebelt pontokból álló sugarak huzódnak a korong széléig, s maga a $2\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű bronz karika pedig a hajgyűrűk használatára emlékeztet.

A negyedik tetemtől jobbra mintegy 8 méterre 130 cm. mélyben a már jelzett és leírt 35 cm. magas vázához hasonló edény lett feltárva, mely fölött egy bronz hüvelyvéggel ellátott s a nyárad-szentbenedeki skytha sírban találttal analog vas lándzsa feküdt. És a mit akkor csak a feltárók tévedésének tekintettem, most, midőn ez szemeim előtt került napvilágra, mint valóságos tényt kell elfogadnom. És már most az a kérdés merül föl, hogy ezek valósággal a lándzsák szerepét játszották-e? Ha azt játszották, akkor miért látták el hüvelylyel? Hisz akkor használhatatlannak bizonyulnának, következőleg a lándzsák szerepét nem játszhatták, hanem talán igenis a török szerepét, mint rövid fanyéllel ellátottak. E lándzsának levélidomu pengéje élesen kiemelkedő s a csucsig futó gerinczével 24, hengerded köpűje 14 és így összesen 38 cm. hosszú. Magában a vázában pedig egy peremén felül kiálló henger alakú, füllel ellátott díszítetlen csésze s egy állati csontdarab találtatott, egyéb semmi. Az állati csont arra a feltevésre utal, hogy egykor élelmi anyagokkal lehetett felszerelve; de miért, miután emberi tetemnek még nyoma sem vala észlelhető? Vagy talán e csekély mélyben az egész tetem a laza kavicsüledékben a csapadékvíz és légiek vegyhatása következtében végre feldolgozva az őz anyaföld által szivartott föl?

De nemcsak ez a váza került elő önállólag hasonló mélyben a diluvialis kavics halmazba között, hanem egy kisebb kannaszerű bögre is, mely magasan kiemelkedő s állati fejben végződő fülével ragadja meg a szemlélőt. Keskeny, kifelé hajló elliptikus peremének hosszabb átmérője 11, a kisebb 10 cm. hosszú. Homorú nyakán alul dudorszerűleg kitáguló öblét három csücske egészíti ki, a honnan aztán 6 cm. átmérőjű fenekéig hirtelen, ezen edények általános jellemző sajátysága szerint, huzódik be. Színe szürkés barna, falazatának törése sötét fekete, s felszíne itt-ott a fényezésnek némi nyomait tünteti föl.

A jelzett sírok leletei és emlékei kétségkívül egy skytha sirmező felvételére utalnak. A sírok minden rend nélkül, szórványosan, de észak-nyugat-délkeleti irányukat mindig megtartva, jelennek meg. Nevezetes, hogy egyetlen egy tetem sem találtatott a kavicsalmazban, hanem a fölött, a fekete kulturrétegben fejfelé észak-nyugatra, lábbal dél-keletre, egyenesen kinyújtva, keletre tekintő arczczal helyezve el. Egy pár egy ásonyomra már föltárva lőn. Innen magyarázható ki a tetemek gyengébb csont tagozatainak elmállása, az erősebbeknek elmeszesedése és törékenysége, s innen érthető, hogy a légi lecsapódások által mennyi földnek kelle elmosatni, mignem a tetemek a felszínhez ily közel juthattak. Innen van az, hogy egy pár czombcsont és egy alsó állkapocsnál többet megmenteni nem tudtam; az előbbiből a termet magasságára, mely 163 cm.-re, az utóbbiból a korra, mely az élet derekára engedett következtetnem. A jelzetteken kívül később, 1898. február végén, a kavicskaparók mintegy 40 cm. mélyben a diluvium hordaléka fölött ismét egy tetemnek elsenyvedt vázát a szokott irányba helyezve tárták

föl, melynek bal oldalánál egy csoportban 13 bronz és 7 csont nyilcsucs, egy vas kard vagy tör markolata, egy nagyszabású elliptikus alaku füles bronz gomb és egy négy körded füllel ellátott bronz karika tűnt föl. A 12 cm. hosszú lapos markolat szívalaku marokvédje a markolat végét határoló ellipsoid alaku lapos gombolyal együtt vékony bronz lemezbe van burkolva, melynek mindkét fele rezgő, megmetszgatott párhuzamos barázdákkal van ékítve. A bronz nyilcsucok kétfélék: háromélűek és levélalakuak. A háromélűek hossza 2·6—3·8 cm. közt változik, mind rövid köpűek, s az egyik élből mindig egy-egy kirugó tövissel vannak ellátva. Az élek közén vagy igen rövid gerinczczel, vagy éppen gerincz nélkül lépnek föl. A levélalakuak hossza 3·8—3·5 cm. Rövid köpűjükből kiinduló hengerded gerinczök egészen a csucsig terjed, s a levél egyik éléből tövisek ugranak ki.

A négyélű, négyzet átmetszetű csont nyilcsucok hossza 2·5—4 cm. közt változik s mindenik élnek a végéből egy-egy szigonyocska a rendkívül rövid köpűig terjed. Testük középkereszt átmetszete $\frac{1}{2}$ cm. Nagy valószínűséggel legtömörebb csontból — szarvas-csontból — vannak készítve. A kétélű vas szekercze a Czinege-féle telek ormán előkerülttel teljesen analog; mind a két pengéje egyenlő hosszú s $6\frac{1}{2}$ cm.-re fut ki. Nyéllyuka rhomb alaku.

Az elliptikus bronz gomb hosszabb tengelye 5, a kisebb $4\frac{1}{2}$ cm., domboru felületének közepe egy nagyobb, ennek közepén egy kisebb dudorral van ékítve; homoru felületének közepén egy vaskos fül foglal helyet.

A skytha tárgyakhoz sorozhatjuk a város rendőrkapitányának, Sombory Sándornak, a kakasdomb tetején levő telkén feltárt sir emlékeit is. E sirnak tartalmát egy teljesen elsenyvedett csontváz, négy egyenlő csöves karu bronz kereszt, egy koszoruszerű bronz dísztag, egy négycsücskű agyag váza, mely a sétatéri sirmezőn talált nagy váza alakjával és technikájával teljesen azonos.

De még ezzel sem zárhatom be ez idő szerint a skytha leletek sorozatát. 1899. márczius hónapjában Fonyó József gerepeni szőlőjének tetején, mely a Maros völgye felett 40—50 méter magasban egy szép fensíkba megyen át, a munkások a földforgatás alkalmával egy sirt nyitottak föl, melyben — a mint ők mondják — két csontváz fejjel észak-nyugati, lábbal dél-keleti irányban volt elhelyezve. A tetemek mellől két ezüst lemezből készült kigyófejbe végződő, egy vastag és egy vékony bronz sodrony karpereczet, egy bronz fibula fejéhez tartozó bronz tekercset, egy bronz halánték-karikát, egy kis vas kést, két darab vas lapocskát, egy borostyánkő és öt pászta gyöngyöt kapartak össze. Az öt pászta gyöngy közül három egyszerű és sima, kettő pedig fehér és zöld zománcz bubokkal van ellátva. Az egyik csak három, a másik hat bubbal díszleg. E zománcz bubokkal ellátott gyöngyök minden kétséget kizárva La Tène kulturára vallanak. E szerint e nagy horderejű sírleletben a nyugati kulturának a keleti kultúrával való egy

közös sirban való egyesülését mutathatjuk föl, mely századokkal mintegy előre veti fényét a nyugati civilizáció diadalainak. Sajnos, hogy a felásásnál egy ahhoz értő ember sem volt jelen és így kétségen kívül a mellékletekből sok visszatemetetett, vagy pedig a munkások között kallódott el. Ezen nyomon Bodrogi tanár egy pár nap elteltével cél tudatosan kutatva, csakhamar egy második sirra bukkant, melyben egy teljesen elsenyvedt emberi tetem északnyugat-délkeleti irányban volt elhelyezve. Baloldalánál 7 bronz és 28 csont nyílcsucs, egy gömbben végződő vas hüvelyvég (ort band) darabja, jobb felől pedig egy magasan kiemelkedő s peremére hajló füllel ellátott csésze feküdt. A bronz nyílcsucok közül 6 háromlű, 1 pedig levélalakú, és mind rövid köpüsek. A csont nyílcsucok a sétatéri sirmezőn találtaktól egészen elütnek. Azok mind négyszögűek, emezek pedig csak a test zömének közepéig négyzetesek, azontul hegyes kupalakban végződnek. Megjegyzendő, hogy a test zömén túl egynek sem terjed a köpűje. Ily eredmények után ernyedetlen szorgalommal tovább kutatva, hisszük, hogy még nagyobb szabásu, érdekesnél érdekesebb skytha emlékeknek birtokába juthatunk.

És ezzel a vas aera első időszakát a hallstadti idősakkal párhuzamos skytha kultúrával bezárva, a vas másod időszakába lépünk át, mely Britannián, egész Közép- és Észak-Európán, Magyarországon és Erdélyen keresztül egész Olaszországig fenhagyta kultúrájának emlékeit. És ez

a La Tène időszak kulturája,

vagy

az ifjabb vas korszak.

A főntebb jelzett skytha uralom után, Kr. e. a III. században, Magyarországon a Dunán innen, Erdélyben, Galicziában, Bukovinában, Oláhországban az ethnographiai kép megváltozni látszik. Ugyanis nyugaton a kelták, észak-keleten a germánok, dél-keleten a geták és a bastarnok megünván a skythák rablókalandjait, reájuk törnek s nagy küzdelmek után hazájukba visszaszorítják, s egy a Rajna völgyében kifejlődött kulturának, az ugynevezett La Tène kulturának nyitnak utat. És valamint keleten a hallstadti tömb a rómaiak előtti idősebb vas kultura jellemző mintájául ismertetett el egész Európára nézve, épp úgy nyugaton, Svájcban Martini kis falunál, nem kevésbé fontos lelet jött napvilágra, mely egy ifjabb vas kulturának mintaképeül fogadtatott el.

A jegyzett falunál, a neuenburgi tó északi részén, a czölöpépítményeseknek egy telepe táratott és kutattatott föl, mely a helyi viszonyoknál fogva La Tène-nek neveztetett el, miután az ott levő halászok a csekély

mélységű vizeket általánosan La Tène-nek nevezik. Ezen sekély tóból a kutatók által sajátos jellegű vas tárgyak kerültek felszínre.

Különösen a nagy számban előforduló kardok hosszú pengéjük és mérsékelt szélességük által vonták magukra a kutatók figyelmét. A keskeny és gombolyba (Knauf) végződő markolatuk fával volt burkolva, mely alsó részén vas pótlékkal (Ansatz) volt ellátva. Ezen kardoknál a vas lemezből készült hüvelyek sem hiányoztak, melyek úgy készültek, hogy a lemez egyik oldalának szegője alá a másik oldalnak ellenkező fekvésű szegője került és így aztán összekalapáltatott. Felső részén a kivágás nem volt egyenes, hanem ívalaku, úgy, hogy a vele egyenlő markolatpótlék az egészet fődte. Az alsó végére is díszes pótlék járult, mely rendszeren valamely stilizált állatfejet képviselt. Felső részének egyik oldalára a kardszijnak befogadására egy karika volt aklázva, a másik oldala pedig sajátos díszítésekkel, néha hullámvonalak, majd csodás állatok alakjaival volt kitöltve. A kardok mellett jól formált, erős gerinczű lándzsák is nagy számban kerültek elő. Némely példányoknál a lándzsák éle ívezetes, a penge pedig néha át van törve. A fejszéket és kelteket is képviselve találták. Különösen megemlítendő a paizs rakatok, egy széles szalagszerű domboru kengyellel kibővitve, a kar védelme tekintetéből.

De legjellemzőbbek valának a fibulák sok és sokféle változataikban, de a melyek mindennek daczára egy típusra vihetők vissza. Mindannyian egy szerves egészet képeznek; az egyik végét a tű képezi, a másik végén, miután mind a kengyelt, mind a tütartót magában foglalja, oly módon van felfelé hajtva, hogy a kengyelen lelje támaszpontját. Továbbá számos övkampó is találtatott, hozzájuk tartozó karikákkal és rakatokkal s más számos tárgyakkal.

Mindezen vas tárgyak egy nagyon kifejlődött kovács-művészetre engednek következtetni és egy virágzó vasipar benyomását idézik elő, melyek gyárilag üzettek, mit gyártmányainak egyneműsége s főleg a kard pengéjén előforduló bélyegek is megerősíteni látszanak.

Hogy a nagy tömegben gyakran római korszakra vonatkozó tárgyak is előfordulnak, az megmagyarázható, mert azok a későbbi római kultúra uralmára és befolyására vallanak.

Biztos támpontul szolgálnak a lelet jellemének meghatározására nézve a vas tárgyak közt előforduló pénzek. *Keller*, összehasonlítva más helyeken előjövő tárgyakkal, azon eredményre jutott, hogy mindezek a tárgyak gall eredetűek, még pedig a rómaiaknak az Alpokon innen való megjelenése előtti század idejéből.

La Tène leleteit legélesebben a stockholmi archeologus, dr. *Hildebrand*, világította meg. Ő a fibulák történelmére vonatkozó úttörő munkájában ezekre a leletekre is kiterjeszkedvén, kijelölte azon határvonalakat, melyek a hallstadti kulturát elválasztják a »La Tène kulturától«, s ez utóbbit ő maga is lelőhelyéről nevezte el, mely általánosan el is lőn fogadva.

Hildebrand ezen kultúra jellemző jegyéül a kardoknak és töröknek a már fentebb említett sajátos formáit, vas hüvelyeit, a paizsok szalagos pupjait emelte ki. A karpereczek pupokkal, vagy csésze formájú végekkel s gyakran sajátos stílus ornamentekkel vannak díszítve. Továbbá az üvegből való karpereczek többnyire sárgák vagy kékek, finomul megmunkált bronz lánczok, melyeknek gyűrűi sajátos tagozatok által vannak összekapcsolva s melyek ha állati kampókban végződnek, akkor kardkötő lánczoknak tekinthetők, s mind e kultúra jellemző mintáiul tűnnek föl. Ezeken kívül ennek a tömbnek egy olyan ornament is az ismertető jegye, mely kigyózó vonalak motivumaiból, az ugynevezett triquetrum és spirálékból áll. Mindezek fölött jellemzők hátra hajlitott fibulái számtalan változataival, de a melyekben az alapforma mindig megtalálható.

A megjegyzett tárgyak kíséretében rendszeren többféle pénznemekkel is találkozunk, pl. görög és Massalios-féle pénzek utánzataival, valamint a makedoniai arany staterekkel, Fülöp tetradrachmáival, melyek később barbarizálva, *Regenbogen-Schüsselchen* elnevezés alatt lettek ismeretesek. Megjegyzendő, hogy ezen utánzatokban a görög motívumok el vannak ferdítve, felismerhetetlenségig kiforgatva, s a görög mythologiai képletek nemzeti barbár motívumokkal annyira kicserélve lépnek föl, hogy alig felismerhetők. Később pedig potinból — tükörfém — a réz, ón s talán a horganynak keverékéből vert pénzekkel is találkozunk. Ezen különböző pénzeket biztosan a Galliában, Britanniában s az Alpokon lakó keltáknak kell tulajdonítani.

Ezen tömbhöz tartozó leletek Svájcban, Franciaországban, továbbá a Középtenger partjaitól kezdve a Rhon folyón felfelé keletnek húzódva, az Alpok völgyeiben a svájci határszélen Elzászig és a Közép-Rajnáig jelennek meg.

Britanniában és Írlandban ez a kultúra nagyon el volt terjedve, összefüggésben a sokkal ifjabb kelta és főleg az ugynevezett ír-féle ornamenttel és stílussal.

Németországban az ilyen La Tène jellegű tárgyak a Rajna völgyében, Badenben, Belgiumban meglehetősen elterjedve kerülnek elő. Ennek a kultúrának északi határa körülbelül Thuringia, innen egy öv alakjában húzódik Közép-Németországon keresztül kelet felé és a rajnai tömböt összeköti Csehországgal, a honnan aztán Magyarország és Erdély keleti határáig s innen Oroszország felé terjednek.

Ezek szerint a legrégibb vas kor két nagy tömb által van képviselve, u. m. a hallstadti és a La Tène tömb által, melyek meglehetősen élesen vannak körvonalozva s abban is különböznek egymástól, hogy azok különböző vidékeket uralnak. A hallstadti tömb, mely egyszerűsmind átmenetet képez a bronz korból a vas korba, Németországban, főleg a Duna mentén, a La Tène pedig a Rajna völgyében jut uralomra.

Hildebrand érdeme, hogy mind a két kultúrát stílus- és jellegük-

nél fogva egymástól élesen megkülönböztetve határozta meg. Ő a két kulturát a következő szavakkal jellemezte: »A *hallstadi* tömb vékony és laposra vert művei által tér el a *La Tène* tömbtől, hol ez egészen hiányzik, s melynek művei kikerekített, concentrált és éles profilekben jelennek meg.«

Megjegyzendő, hogy mind a két tömbnek eredete, elterjedésének történelme, koruknak egymáshoz való archeologiai viszonya, valamint a bronz periodus kulturájával való összefüggésük még nincs tisztázva. Hogy a *hallstadi* tömb idősebb a *La Tène* tömbnél, az kétségen felül áll. A *hallstadi* tömbben a bronz kor kulturájának befolyása félreismerhetetlen, miután a vas tárgyaknak formái tökéletesen megtartották a bronz tárgyaknak formáit. *Sacken* a *hallstadi* tömb virágkorát az utolsó ezred második felére teszi Kr. e. és ez nem a legmagasabb kor-meghatározás, mert magasabb időpontja az ezred közepe volna; első megjelenése pedig Kr. e. a IX. századra tehető, tehát midőn *Homer* élt és *Salamon* király volt a zsidók uralkodója.

De a *La Tène* kultura eredete s történelmi fejlődéséről még ennyit sem tudunk. Hisz Svájcban *Martin* kis falunál feltárt tárgyak már egy magasan kifejlődött vasiparról tesznek bizonyosságot. Némely archeologusok véleménye szerint az ó-itáliai kulturából keletkezett volna Kr. e. 450 évvel. Azonban *Undset* szerint csak egy bizonyos: hogy egész Közép-Európában való elterjedése vagy a Kr. sz. előtti utolsó, vagy a Kr. sz. utáni első századra esik, s csak száz évvel később kezd a rómaiak kulturája uralomra jutni.

Ezen időkre vezethetők vissza a nagyenyedi, királypataki és csákliai s más vidékeken előforduló *La Tène* kulturát jellemző leletek.

Nagy-Ényeden a sétatér felett, az ugynevezett Levélszinben, a *Straub*-féle szőlő talajának felforgatása alkalmával, egy szétesett urna, három bögre, egy kis kancsó, egy pár vas kard, egy vas láncz s a kardok rozsdarágott vas hüvelyeknek darabjai, egy széttört paizsnak bronz bubja, két ürelyes s közepükön nyílt dudoros bronz korong, két füles, gömbded fejű bronz gomb, egy sajátságos s alig meghatározható bronz tárgy, s ez utóbbiak talán mint a széttördelt paizsnak dísztagjai, kerültek felszínre.

A szétrepedezett urna, a kisdud kancsó kivételével, a mellékedények mind erőszakkal látszottak darabokra törve, melyeknek gondosan előkészített agyag gyurmája, korongon való alakításuk, erős kiegészítésük s magának a 9 cm. magas sugár idomu kis kancsónak nyulánk nyaka s arányos kidomborodása 1½ cm. magas homorú talpával, valamint keskeny peremén felül magasan kiemelkedő lapos fülével egytől-egyig mind a római kultura befolyására vallanak.

A vas kardok közül az egyik elég ép, a másik erőszakkal meghajtogatva van. Mindkettő a penge alján félhold alaku bevágásaival, minden kétséget kizárva *La Tène* kulturát képvisel. A penge hossza

65, a szélessége az aljon 5, a vége felé 3, s gomboly (Knäuf) nélküli markolata pedig 7 cm. hosszú.

Maga a 15 cm. hosszú kéttagu vas láncz is, melynek mindenik tagja 3 cm. hosszú, kettős és hármás dudoru 2 cm. átmérőjű gyűrűs pálczából áll, s melynek egyike még egy szabadon mozgó gyűrűt zár magába, visszautasíthatatlanul La Tène jelleget tanusít. E láncznak üde pengése, tiszta felülete, a többi tárgyakkal való egyidejűsége dacára is egy magasan kifejlődött metallurgiai technikát árul el.

A kardok vas hüvelyének darabjai közül a félhold alakulag kivágott pengének megfelelő hüvelyfő (Mundstück) a kardkötő láncz kapcsával, a stilizált állati hüvelyvég (Ortband) s maguk a bronz dísztagok is a jelzett kultúrának bizonyítékaiul szolgálnak.

Ezen leletek nyomán e felforgatott szőlőtől jobbra, az Ungár Sámuel féle pusztá tagban, egy ásást rendezve, csakhamar mintegy 40 cm. mélyben egy szétrepedezett urnára találtam, melynek lapos feneke alatt egy vas kés s magában az urnában az égett csontokon egy visszahajtott kengyelű vas fibula került elő. Az urnától balra egy jó lépésre egy lófej s előlábainak csontváza tárult fel, és nem kételkedem, hogy az egész tetem felszínre került volna, ha a szomszéd szőlője ásátásomnak nem szab határt.

E feltárásnál visszautasíthatatlanul nyomul előtérbe azon tudásunk, hogy a ló a keltáknál minden időben nagy jelentőségű volt, s azt is tudjuk, hogy a ló a turáni népek állatvilágához tartozik, s hogy az árjaságnál mind az, a mi ez állattal kapcsolatban van, csupán csak a közép-ázsiai pusztaság nomádjaival való érintkezés által terjedhetett el; ennél fogva ellenállhatatlanul azon gondolat merül föl, hogy e leletben a nyugat kulturájának az ázsiai kultúrával való összeölelkezését lássuk.

A jelzett kés, valamint maga a fibula is, a La Tène kultúrának legjellemzőbb bélyegeit tünteti föl. E bélyegek egyfelől a 26 cm. hosszú késnek a foka felé élesen kiugró csucsában, s az él ellenében ívelő s korongban végződő markolatában, másfelől pedig magának a szerves egészet képező fibulának visszahajtott kengyelében nyilvánulnak. Az ilyen fajtájú kések, valamint azok a fibulák, melyeknek meghosszabbított kengyele visszahajtván magán a kengyelen talál támpontot, mind egytől-egyig a La Tène kultúrához tartoznak.

A királypataki határban, az ugynevezett Kecsekő szirtjének lábánál, vizmosás által kibujtatott s egy pásztor által megtalált 20 drbból álló rejtég is (depot), melynek nagy része Kerekes Mihály ügyvéd szíveségéből a nagyenyedi főiskola muzeumába került, s mely eltört kardok, lándzsák, gerelyek, pántok s más meg nem határozható tárgyak darabjaiból áll, mind La Tène typust képviselnek. És hogy ezen rejtég vagy gyűjtelékes vas tárgyak, minden kétséget kizárva, a már jelzett időre esnek, azt később ugyanazon hely közelében tiszteletes Tokos Jenő által talált két makedoniai II. Fülöp-féle tetradrachma is igazolja.

A csákyai telepesek tanyáján is egy aczél lemezzel borított (duplázott) s több egyszerű, de erős és éles gerinczű lándzsa, két gyűrűt összefoglaló fonatos láncz, egy csipesz, egy vakaró, szárnyas és köpiüs véső, egytől-egyig mind vasból gyártottak; valamint számos bronz fibula, melyeknek egy kevésse visszahajló kengyelei a tüttartón alul gömböcsökben végződnek, s más bronz apróságok is kerültek elő; sőt a megye határán kívül is, pl. Háromszékmegyében Árapatakán, egy sima és egy hármás búbu bronz karperecz; Szebenmegyében Péterfalván (Petersdorf) egy búbokkal rakott s fedélalakulag vésett bronz karikák mind, mind e típus kulturájára vallanak, s azt bizonyítják, hogy hazánkban is e kultúra a dákoknak hatalommá való fejlődése előtt, vagy éppen általuk már elvala terjedve.

Elvégre megjegyzendő, hogy a szászujfalusi marosbalparti s más katlansirok, a Tompaházán Zeyk Dániel csiralyai, Csekelakán báró Kemény Gézának a falu alvégén levő tagjában előforduló urnatemetők s azoknak mellékletei és emlékei nem La Tène, hanem mind a római hódoltság idejére esnek, és a római kultúra befolyása alatt keletkeztek.

És már most az a kérdés merül föl, hogy ez a kultúra minő uton és kik által jutott hazánkba, miután ez egészen árja jelleggel bír? Erre a nevezetes kérdésre feleletünk nem lehet más, mint azon tény, hogy miután azon központ, mely ugyis mint ethnikus, ugyis mint kulturális góczpont nem küldhetett rajokat tovább nyugatra, mivel tengerek zárták útját, következőleg a népesség szaporodásával más irányban, azaz kelet felé kelle vándorlásuknak terelődni, mignem egy része Bojohaemumban, a mai Csehországban, állapodva meg, kulturáját kelet felé tovább terjesztette. Azonban később a markomannak hatalmas királya, a hős Marobod vagy Marobodus által innen is kiűzetvén, tovább szálltak.

Ez időtől fogva mindig két iránylattal van dolgunk, u. m. nyugatról keletre való áramlóval, mely előbb kelta, majd germán név alatt szerepel, s keletről nyugatra való áramlóval, mely a történelmi korban előbb jázig és sarmata, később hunn, avar, magyar és tatár név alatt ismeretes. Ezen két ellentétes áramlat épp hazánk területén találkozáván, legkülönbözőbb alakulatoknak lett színtere. Így fogva föl a történelmi eseményeket, kimondhatjuk, hogy e nevezetes új kultúra a bojok (kelta) s ezeknek Marobod király által való kiűzése után a jazigok és sarmaták közvetítésével, mint a kik a Krisztus születése körül a Maeotis tavától már egész a Dunáig terjeszkedtek, jutott Dácia földére, hol a dákoknak is köztulajdonává lett, s talán innen van, s talán éppen ez az oka, hogy e kultúra hatása alatt a sajátos dák fegyverek, eszközök és dísz tárgyak átalakulván, eredetiségükben csak a trophaeumok, a dics- és diadaloszlopok vésetein s nem a telepek vagy sirok emlékei képpen találjuk föl.

És ez annál meglepőbb, annál különösebb, miután a legrégibb idők kulturnépeinek emlékei minden lépten-nyomon kutatásaink alkalmával felszínre kerülnek.

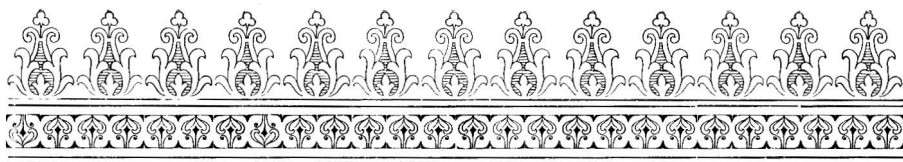
És már kérdezzük, hová tűntek el városaik, melyek közül Strabo 31-et, Peutinger táblája 22-t, Ptolemeus 44-et, Lebrecht pedig csak 7-et jegyzett föl? És kérjük, hová lettek a házi élet fémesszközei, fegyverzete, amuletei, idolkai, melyekből a történetíró az akkori idők szellemét, kulturáját feltüntethetné? Mindezen kérdésekre semmi felelet, nincs egy hang, nincs egy egyszerű eszköz, szerszám, fegyver, dísz tárgy, mely megczáfolhatatlanul reájuk vallana. Hol vannak sirmezői, vagy urnatemetői, melyek emlékeikkel kulturájukat megvilágítanák?

Hiszen ha Rómában a Trajan oszlopa a nyugati és keleti gótok, valamint a vandalok barbar rombolásainak esett volna áldozatul, Boirvita rablókalandjai, Decebalnak a rómaiakkal való véres harcrai és hősie elbukásán kívül a dákoknak csak pusztá neve maradt volna fenn. És e a harca a rómaiaknak nem kizárólag csak a dákokkal, hanem a Sarmatia síkjain barangoló, s a tetterős Decebal vezérlete alatt összetömörült barbárokkal való harca volt. Hiszen a mit ethnikailag a dákokról és kulturájukról tudunk, az nem egyéb, mint Trajan oszlopvéseteinek interpretatiója. A régi írók a barbár törzseknek még nevét is csak esetleg említették, mítsem gondolva művelődési állapotukkal, nyelvük és történelmükkel; mindezt csak akkor méltatták figyelmükre, ha velök összeütközésbe jöttek.

Igen, de a hol az írók elhallgatnak, felszólalnak az emlékek, felhívják a régészek figyelmét, hogy kapával és ásóval felfegyverkezve tárják fel és világítsák meg a régi idők ismeretlen világát.

Igy a dákoknak is a római hódítást megelőző kulturájáról (ha volt) a homály csak akkor lesz a tudomány szövéténekével eloszlatva, ha kulturemlékeik rendszeres kutatás és feltárások által napfényre lesznek hozva.

Alsófehér vármegye terepén előforduló emlékek és leletek összeállítása és kimutatásának typologiai alapon, chronologiai rendben való kísérlete.

I. Palaeolith aera.

A palaeolith aera emlékei és leletei még eddigelé nem tűntek föl terepünkön; tanulmányom körébe csak azért vannak bevonva, hogy megtudhassuk, hogy tárgyai minő geologiai és természeti viszonyok között fordulhattak és fordulnak elő.

II. Neolith aera.

Alsófehér vármegye terepén előforduló kőbalták általában nagy fokúak s rövid pengéjűek; a csont eszközök, t. i. az ár, tű, simitók, közönséges alakjukban kerülnek napfényre; az agyagművesség készítményei legtöbbször szabad kézzel alakítottak s szabad tűzben égettek; díszítésük mértaniak, karczoltak, mintákkal benyomottak, vagy pedig plasztikailag felrakottak s általánosan a mykenaei előtti kultura keramikájával, vagy Hissarlik legalsó városa, Kypros nekropolisa s a kykladok edényeinek ornamentikájával látszanak analogoknak, s melyek zsineg, szalag- s harangidomu serlegek alakjaiban nyilvánulnak, s mindannyiukat az egyiptomi és babyloniai kulturelemek összehatásából, Syriából Kr. e. a XV. évszázadban származottaknak tekinthetjük.

I. TÁBLA. a) sz. Egy zsugorított, hosszú fejű dolichocephal tetemnek csontváza. Lelőhelye: *Vládháza* (tumulus).*

II. TÁBLA. 1. sz. Egy rövid pengéjű és széles foku kőbalta melaphírból alakítva. Lelőhelye: *Vládháza* (tumulus).

* A tumulusok vagy a magas és nagy halmu sirok s azoknak emlékei a neolith aerának nem az első, hanem annak negyedik szakába tartoznak, s a neolith és bronz aera közt mintegy összekötő láncszemet képeznek; a mint ez a munkában ki is van mutatva és fejte.

2. sz. Egy tört foku kőbalta melaphyrból gyártva. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

3. sz. Egy dacitból gyártott kőbalta, pengéje 4 cm., foka le van törve. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

4. sz. Dacitból, gyártott vaskos kőbalta, pengéje 3, foka 4 cm., köpűjének átmérője $2\frac{1}{2}$ cm. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

5. sz. Amphibol-andesit-trachitból alakított vaskos kőbalta, pengéje 3, foka 4 cm., köpűjének átmérője $2\frac{1}{2}$ cm. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

6. sz. Amphibol-andesit-trachitból gyártott kőbaltának töredéke, pengéje 4 cm. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

7. sz. Juh- vagy kecske-lábszárból készített ár. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

8. sz. Egy hegyes csucsu csont ár. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

9. sz. Egy tiszta réz sodronyból készített két tekercses korongu nőkapocs. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

10. sz. Egy négyszögre vert kettős kampóju réz horog. Leőhelye: *Vládháza* (tumulus).

III. TÁBLA. 11. sz. Egy tűzkőből (silex) nagy műgonddal pattogatott nyílsucs. Leőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

12. sz. Egy törzsfőnök jogara, mely színes márványból van alakítva. Alakja gömbded, köpűjének átmérője 1.5 cm. Leőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

13. sz. Egy pattogatott 2 cm. hosszúságú nyílsucs, mely silexből van nagy ügyességgel készítve. *Csáklyai* őstelep.

14. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított és szabad tűzben égetett virágcserep alaku fületlen edény, melynek egyenes pereme s oldalának egy kevésbé kidudorodó része két sor vesszőcskével van díszítve. Magassága 12.5 cm, peremének 11, lapos fenekének átmérője $6\frac{1}{2}$ cm. Színe barna. *Vládháza* (tumulus).

15. sz. Egy négy bubu s fényesre csiszolt kőbuzogány, mely nagy műgonddal van syenitből készítve. *Csáklyai* őstelep.

16. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmájú edény, mely szabad kézzel idomított és szabad tűzben barnára van égetve. Magassága 19, kör alaku pereme 11, és fenekének átmérője 7.5 cm., s nyulánk, homoru nyakán alul három lapos kis fülel van ellátva. *Vládháza* (tumulus).

17. sz. Egy pattogatott fogu silex fűrés, hossza 4.5 cm. *Vládházi* őstelep.

18. sz. Egy minden műgond nélkül idomított gömbded alju, letört fülű csésze, melynek homoru nyakát szakaszos pálcza-díszítés köríti, s oldalán felül egy, alul két egyenközü kör közé szorított pálczákból alakított csoportokat tüntet föl. Színe szürkés barna. *Vládházi* tumulus.

19. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított s szabad tűzben égetett, lapos, rovátkolt fülű bögre, melynek egész

homoru nyakát s azon aluli domborát halszálla-díszítés futja körül. Színe szürkés barna. *Vládházi* tumulus.

20. sz. Egy jól átdolgozott gyurmáju s szabad kézzel idomított, szabad tűzben égetett csésze töredéke, oldalait ostábla-koczkák s tompa szög alatt megtört s tüzdelt egyenközü vonalak tömege díszíti. Színe kékés szürke. *Vládházi* tumulus.

21. sz. Egy gömbded alju, letört fülű, csatornás ajaku csésze, melynek nyakát rendetlen pálcza-sor s oldalát szabálytalan farkasfogak övedzik körül. Magassága 5.5 cm. Színe szürkés barna. *Vládházi* tumulus.

22. sz. Egy gondosan megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított s szabad tűzben égetett váza. Kihajló, keskeny peremén alul szabályszerűen homorodó nyakának az alját homoru pontokkal díszített zsinór vagy zsinég övedzi körül, melyről körded lapos fülére három, homoru pontokkal ékitett zsinór tartánykép csüng alá. Magassága 22 cm. Színe barna. *Vládházi* tumulus.

23. sz. Egy kellőleg megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett gömbded alju, letört fülű díszítetlen csésze. Magassága 6.5 cm. Színe szürkés barna. *Vládházi* tumulus.

24. sz. Egy gondosan átdolgozott gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett bögre töredéke, mely egymást keresztező vonalakkal kitöltött három egyenközüen ívelő s a legsőről függélyesen lefutó szalagokkal van díszítve. Színe barna. *Vládházi* tumulus.

25. sz. Egy egyszerű, jól megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett díszítetlen csésze, mely a 23. számú vázának borítékául szolgált. Színe barna. *Vládházi* tumulus.

IV. TÁBLA. 26. sz. Egy kellőleg iszapolt gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett ürelycs talpu, harang alaku pohárnak a töredéke. Színe vörös. *Csáklyai* őstelep.

27. sz. Egy kellőleg átdolgozott gyurmáju, szabad kézzel idomított, szabad tűzben égetett tört peremű és fülű gömbded alju csésze, melynek szabályosan homoruló nyakát pálcza-díszítés övedzi körül, s egész oldalát egyenes vonalakkal kitöltött farkasfogak díszítik. Színe vörös. *Csáklyai* őstelep.

28. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edénynek a töredéke, melynek sima nyak-alját egy pontokkal kitöltött zsinór s oldalát több széles, vízszintes körben futó s párhuzamos egyenes vonalakkal kitöltött vagy beágyalt szalagok ékitik. Színe barna. *Csáklyai* őstelep.

29. sz. Egy iszapolt gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett gömbded alju csésze, melynek keskeny egyenes pereme pontokkal, nyak- és oldal-köze egymásba illő és fekvő szögek sorozata által van elválasztva, s maga a nyak és oldal pedig egyenes vonalakkal kitöltött farkasfogakkal van előntve. Színe élénk vörös. *Csáklyai* őstelep.

30. sz. Egy hanyagul kezelt gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edénynek oldaltöredéke, mely vízszintesen körül-futó s egyenközü egyenes vonalakkal kitöltött szalagokkal van díszítve. Színe szürkés barna. *Csáklyai* őstelep.

31. sz. Egy iszapolt gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett idolnak a töredéke, melynek analogiáját a tirynsi idolek között lelhetjük föl. Színe barna. *Csáklyai* őstelep.

32. sz. Egy terrakotta korong, melynek átlukasztott közép-pontjából hét sugár lövel ki. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt a nap symbolikus jelvényének tartom. Színe barna. *Csáklyai* őstelep.

33. sz. Egy terrakotta ki- és behajló keretű tárcsa, melynek átlukasztott közepéből pontokból képzett sugarak lövelnek szét. Talán amulet. Színe barna. *Csáklyai* őstelep.

34. sz. Egy terrakotta korong, mely közepén át van lyukasztva, s szegélye vonalkákkal van díszítve. Színe barna. *Csáklyai* őstelep.

35. sz. Egy terrakotta idole, melynek analogiáját a tirynsi leletek közt találjuk föl. Színe fekete. *Csáklyai* őstelep.

36. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett, tört fülű, csatornás ajku és gömbded alju csésze, mely homoru nyakán alul szakgatott és tűzdelt függélyes egyenes vonalakkal van ékítve. Színe sárgás barna. *Kapudi* őstelep.

37. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett vázának a töredéke, melynek oldala majd lencse-, majd pálcza-csoportokkal van díszítve. Ily díszítésű edények töredékei a butniri (Bosznia), valamint az erdélyi neolith telepeken igen gyakran fordulnak elő. Színe barna. *Kapudi* őstelep.

38. sz. Egy gondosan átdolgozott gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett bögrének az oldaltöredéke, melynek oldalát három vízszintesen körül-futó s három függélyesen lecsüngő s vonalakkal beágyalt szalagok díszítik. Színe barna. *Kapudi* őstelep.

39. sz. Egy jól átdolgozott gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett bögrének a feneke, mely szegélyén négy pár ellentétesen fekvő, függélyesen átfurt lyukkal, s felszíne egymást keresztező növényi levéldíszszel van ellátva. Színe barna. *Kapudi* őstelep.

40. sz. Egy hanyagul munkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edény oldalának töredéke, mely vízszintesen körbe futó pálcza díszítést tüntet föl. Színe barna. *Kapudi* őstelep.

41. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett nagyobb szabásu edénynek a töredéke, melynek kihajló peremén alóli nyakát egymást keresztező egyenes vonalakkal beágyalt széles szalag, s ennek mind felső, mind alsó szélét egy-egy lencse-sor, s az alsó lencse-sorból két függélyesen lefutó s egymást keresztező egyenes vonalakkal kitöltött széles szalag ékíti. *Kapudi* őstelep.

42. sz. Egy durva gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edénynek oldaltöredéke, melynek oldalát egyenes vonalakkal kitöltött egyenközü vízszintes szalagok futják körül. Színe barna. *Kapudi* őstelep.

V. TÁBLA. 43. sz. Egy durva gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett s függélyesen átfurt fülű csészének fele. Minden díszítést nélkülöz. Színe vöröses barna. *Kapudi* őstelep.

44. sz. Egy darab vörösre égetett sövény-vályog, melyen a vesszőfonadék nyomai fönn vannak tartva. *Kapudi* őstelep.

45. sz. Egy gondosan megdolgozott gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edénynek töredéke; oldala részint szabálytalanul elhintett s részint szabályosan vízszintes körbe futó lencsék közét egymásba vágó szögek soraiból álló oszlopok töltik ki, s az alsó lencse-sor minden lencséjéből egy-egy egyenes vonal egyenközüen huzódik végig az edény oldalán. Színe barna. *Kapudi* őstelep.

46. sz. Egy tengeri kagylónak, valószínűleg *spondilus gederopus*-nak, gyöngyházfejú umbója. *Kapudi* őstelep.

47. sz. Egy jól és gondosan megdolgozott gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben veresre égetett ürelyes talpu pohárnak vagy harang idomu serlegnek a nyaka. Az *alvinczi* »Gobli« nevű őstelepből.

48. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben veresre égetett pohárnak vagy harang idomu serlegnek az öble. Az *alvinczi* »Gobli« nevű telepből.

49. sz. Egy gondosan megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben veresre égetett pohárnak vagy harang idomu serlegnek homoru talpa. Az *alvinczi* »Gobli« nevű telepből.

50. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edénynek a töredéke, melynek széles szalaga bökökkel van kitöltve. Falának vastagsága 1 cm. Az eddig leirt edényeknek vastagsága 2—5 mm. között váltakozott. Színe vörös. Az *alvinczi* »Gobli« telepből.

51. sz. Egy kellőleg megdolgozott gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett, 1 cm. vastag falu edénynek oldaltöredéke, mely részint sima, részint pontokkal hézagosan kitöltött széles szalagokkal van ékítve. Színe vörös. Az *alvinczi* »Gobli« telepből.

52. sz. Egy gondosan megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett bögrének alj-töredéke, melynek oldala a fenekéig lefutó s bökökkel kitöltött széles szalagokkal van díszítve. Falának vastagsága 1 cm. Színe vörös. Az *alvinczi* »Gobli« telepből.

53. sz. Egy jól megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edény töredéke, mely sima rövid nyakán alul egy bökökkel kitöltött csonka háromszögöt tüntet fel. Falának vastagsága 1 cm. Színe vörös. Az *alvinczi* »Gobli« telepből.

54. sz. Egy kellőleg megmunkált gyurmáju, szabad kézzel ala-

kitott, szabad tűzben égetett edénynek oldaltöredéke, melynek oldala széles szalagokkal van ékitve. Színe vörös. Az *alvinczi* »Gobli« telepből.

55. sz. Egy 11 cm. hosszú és 5 cm. széles s 3 cm. vastag amphibol andesit trachitból készült véső. Színe zöldes fehér. Az *alvinczi* »Gobli« telepből.

VI. TÁBLA. 56. sz. Egy az út sarából szabad kézzel alakított, s előbb a napon szárított — a mint azt a kifelé hajló peremének repedései igazolják — utóbb szabad tűzben szürkére égetett edény töredéke, melynek nyakát jellemzetes zsineg köríti. Felszíne durva, simitatlan; falának vastagsága 1 cm. Törete pedig érdesen földes. Lelőhelye: *Csombord*, a Maros balpartján; báró Kemény Simon udvarának színtézésekor feltárt őstelep.

57. sz. Egy az út sarából szabad kézzel alakított s előbb a napon szárított, utóbb szabad tűzben szürkére égetett edény töredéke, melynek egyenes pereme három lyukkal van ellátva, kétséggkívül, hogy azokon keresztül zsineget fűzve felakasztható vagy kényelmesebben hordozható legyen, s melynek nyak-alját ujjal nyomkodott csipkézet övedzi. Felszíne simitatlan, durva. Falának vastagsága 7 mm., törete érdesen földes. Lelőhelye: *Csombord*, a Maros balpartján; báró Kemény Simon udvarának színtézésekor feltárt őstelep.

VII. TÁBLA. 58. sz. Egy műgonddal előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett letört peremű s két kisdud lapos füllel ellátott váza. Hengerded nyakán alul egyszerre öblösödő oldalának felső részét egy függélyes és hat vízszintes vonalakból és tűzdelt farkasfogakból álló sorok díszítik, melyek végre megszakgatott s tűzdelt vonalcsoportok által záratnak be. Színe sárgás barna. *Oláh-Lapád*, a fehérmarti — »ripa alba« — telepől.

59. sz. Egy kellő gonddal megmunkált gyurmájú, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett s két füllel ellátott bögre, melynek kifelé hajló széles pereme belül egy folytonos pontsor, négy tűzdelt vonalból álló s függélyes pálcák által megszakított csoportozat, s ezzel kapcsolatban álló tűzdelt farkasfogakkal van díszítve; oldalát pedig sűrűen egymásba illő tűzdelt trapezek vagy ferdények borítják el. Színe szürkés kék. *Oláh-Lapád*, a fehérmarti — »ripa alba« — telepől.

60. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett áldozati füstölőnek átlukgatott fedele. Színe kékes szürke. *Remete*, a kanyarulatnál levő telepől. (La kurmetura.)

61. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett gömbded alju csésze, mely henger alaku tört nyakán és fülén alul két sor pálcza, s egészen az aljig tűzdelt hegyes farkasfogakkal van díszítve. Színe szürkés barna. A *remetci* kanyarulatnál levő telepől. (Remete — la kurmetura.)

62. sz. Egy iszapolt gyurmájú, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett csészécskének töredéke, melynek lapos fogantyuja függélyesen átfurt lyukkal van ellátva. Felszínén semmi dísz, egészen

sima. Színe halvány vörös. A *remetei* kanyarulatnál levő telepből. (La kurmetura.)

63. sz. Egy kellőleg megmunkált gyurmájú, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edénynek a töredéke, mely sima egyenes peremű nyakán alul egymást keresztező egyenes vonalakkal van ékítve. Színe vöröses barna. A *remetei* kanyarulatnál levő telepből. (La kurmetura.)

64. sz. Egy durva kavicsos gyurmájú, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett edénynek töredéke, melynek fülét plasztikailag felrakott s ujjal nyomkodott rozsag helyesíti, melyből mind jobbra, mind balra, viszont plasztikailag felrakott s ujjal nyomkodott szalagok vonulnak végig az edény oldalán. Színe barna. A *remetei* kanyarulat telepéből. (La kurmetura.)

65. sz. Egy szarvas-agancs rozsagából készített kalapács, mely a nyél befogadására keresztül van furva. A *remetei* kanyarulat telepéből. (La kurmetura.)

III. A fémek aerája.

a) *A réz, mint a fémek és érczek átmeneti időszakának képviselője.*

És ezzel Kr. e. a XII. századba lépünk, midőn a phöniek a Földközi és Fekete tenger partjain a fémek egyedüli árusaiként lépnek föl. Ennek következtében az emlékek és leleteknek alakjai, a réz tárgyak rohamos megjelenésével a kőeszközöknek alakjai is módosulást szenvednek. A kő balták, a réz fejszék és réz fokosok idomait kezdik magukra öltetni, sugárabbak és csinosabbak lesznek. Az edények formái kecsesebbek s zárt kemenczében, néha zöld lomb füstje között, feketére találjuk kiégetve. Ornamentikájában a pontok és egyenes vonalak motivumai mellé, a görbe és megtört vonalakat is felölelve látjuk, melyek a maeander, czik-czak, hullám és spirál vonalakban nyernek kifejezést.

VIII. TÁBLA. 66. sz. Egy sarló alaku. réz késnek a pengéje. Alakja inkább a bronz kések jellegét tünteti föl, s ennél fogva azon gyanut kelti föl, hogy az a bronz korszakban készítettett. *Vládhuza*, az óbursi telepéből.

67. sz. Egy réz galyhó (Krampe). Hossza 20,5 cm.; ebből a fokára 4, hegyes pengéjére 14, s ellyptikus köpüjének rövidebb tengelyére 2,5 cm. esik. Aspelin a finn-ugor régiségekről irt művében analog réz galyhókról emlékezik meg a káma-melléki ananinoi nagy telepéből. Szórványos lelet. Az *alvinczi* határban a vasút építése alkalmával találtatott.

68. sz. Egy megcsontított réz fejsze; csonka pengéje 6 cm. hosszú. Analogiáját az ural-altáji vidéken találjuk föl. *Kovászna*. Szórványos lelet.

69. sz. A 67. szám alattival egészen analog s azzal egyszerre találtatott. *Kovászna*. Szórványos lelet.

70. sz. Egy réz törnek pengéje, melynek közepét négy vércsatorna futja végig. Töredék. Lelhelye: *Csekelaka*.

71. sz. Egy réz fejszének mintája, fagyagos csillámpalából készítve. *Csáklyai* telepből.

72. sz. Egy réz fejsze, melynek foka ívelt éllel van ellátva; hossza 13 cm.; ellyptikus köpűjének hosszabb tengelye 2,5, a rövidebbé 2, pengéjének körszelvénye 3,5 cm. Oroszországban a mordvinnek, mériek és finnek területén sokféle változatban fordul elő. *Csáklyai* telep.

73. sz. Egy lapos trapéz alaku réz véső; hossza 11, élének körszelvénye 4, a bütűje 2 cm.; vastagsága pedig 6 mm. Dr. Hampel véleménye szerint hazai tárgyaink között nem találunk analógiájára, de van reá példa az északi regio silex pengéjében. Azért valószínűnek tartja, hogy ez az idom északi példány után keletkezett. *Csekelaka*. Szórványos lelet.

74. sz. Egy réz fűrész darabja. Hossza 5, középszélessége 1,8 cm. A *kapudi* telepből.

75. sz. Egy épszőgény (oblongum) idomu réz véső; hossza 6, élének körszelvénye 4, bütűje 3,5, vastagsága $\frac{4}{10}$ cm. Analógiáját nem tudjuk felmutatni. A csáklyai rejtégben (depo) bronz tárgyak és egy réz ducz társaságában fordult elő. Lelhelye: *Csáklya*, Luka halma (La gruju Luki).

76. sz. Egy réz csákány töredéke; analógiáját dr. Hampel a réz-korról irt művének 24. ábrájában mutathatjuk föl. *Csáklyai* telepből.

77. sz. Egy réz galyhónak levágott lapos pengéje. *Gergelyfája*. Szórványos lelet.

78. sz. Egy lapos trapéz idomu réz véső. Analógiáját Richter Ohnefalsch Cyprus szigetén számos példányban találta fel. *Szent-Gerlicze*. Szórványos lelet.

79. sz. Egy réz sodronyból tekert karperecz. Analógiáját nem tudjuk kimutatni. *Csáklyai* telepből.

80. sz. Egy réz sarlónak töredéke. Dr. Hampel nézete szerint e specialis sarló-idom majdnem kizárólag s legsűrűbben hazánk erdélyi részében fordul elő. Hazánkon kívül csak Oroszországban található fel. Megjegyzendő, hogy Cesnola Cyprus szigetén sok réz sarlót, vésőt hozott napfényre. E szerint nemcsak Oroszországban lelhetjük föl. *Csáklyai* telepből.

81. sz. Egy réz tör, vagy kés, melynek alján egy ép és egy kitört lyuk látható, melyek a nyélnek szegecsekkel való megerősítésére szolgáltak. A *kapudi* telepből.

IX. TÁBLA. 82. sz. Gondosan iszapolt gyurmája, korongon alakított, zárt kemenczében égetett vázának töredéke, melynek festett halavány rózsza alapszínén barna spirális sávolyok párhuzamosan, majd derékszög alatt huzódnak végig. Analógiáját a tirynsi vázák töredékein tudjuk felmutatni. Lelhelye: *Fugad*.

83. sz. Egy gondosan iszapolt gyurmája, korongon alakított, zárt

kemenczében égetett vázának a töredéke, melynek halvány rózsza alapszínén egyenközü barna sávolyok között két rövid barna oszlopocska tűnik föl. Analogiája hasonlóképp a tiryinsi romok közt levő cserepek között lelhető fel. Lelőhelye: *Fugad*.

84. sz. A 82. és 83. töredékekkel megegyező gyártmány, összetett spirál diszítéssel ellátva. Lelőhelye: *Fugad*.

85. sz. Egy darab tiszta réz pogácsa. Lelőhelye: *Vládházi őstelep*.

86. sz. Egy darab tiszta réz pogácsa. Lelőhelye: *Marosújvári ősi gorcz*.

87. sz. Egy darab cuprit — rézélecs — rög. Lelőhelye: *Csáklya*, a Luka-féle halom (La gruja Luki).

88. sz. Egy tiszta réz pogácsának $\frac{3}{4}$ -e. Lelőhelye: a Luka-féle halom (La gruja Luki).

89. sz. hiányzik.

b) *Bronz acra*.

Dr. Reinecke Pál álláspontjára helyezkedve, a bronz aerának négy fokozatos szakát vethetjük föl, mely körülbelül három évszázadig tartott, t. i. Kr. e. a XII. század közepétől a IX. század közepéig.

És ha már a mykenaei korszakra vonatkozó chronologiai alapból indulunk ki, azt hiszem, hogy nem sokat tévedünk, ha ezt az aerát az 1500—1150. évek közé helyezzük. Megjegyzendő, hogy ennek az aerának a sulypontja a XV. és XIV. évszázadra esik, míg nem az 1300—1150. évek közé eső idő átmenetet képez a IV. korszakhoz.

A bronz korból való siroknak igen, de igen csekély száma rendkívül megnehezíti e korban uralkodó temetkezési szokásoknak egy összefüggő jelzését. A régibb bronz korra nézve Magyarország erdélyi részében egy temetőhelyet sem tudunk felmutatni. Magyarországon is csak a mosonmegyei két temetőhely köti le figyelmünket, t. i. a valamivel régibb jessehofi (Moson-Szolnok mellett) és a valamivel újabb, a gátáni. E temetőhelyeken sík temetkezéssel, azaz halomnélküliekkel találkozunk, melyekben a tetemek mellett bronz és agyag melléletek fordulnak elő. A bronz tárgyak szorosan csatlakoznak a gyűjtélkes leletek tárgyaihoz.

A bronz aera II. szaka is sirokban nagyon, de nagyon szegény. Ennek a korszaknak magyarországi sirjai is összeköttetésben állanak nyugattal. Különösen nagy megegyezés tűnik föl az alsóausztriai, a felsődnunavidéki és a Rajna mellettiékkal. Magyarországon a szomolányi temető (Mosonmegye) képviseli e korszak sirjait. És a mint ezeknek sirjai tanuskodnak, az el nem égetett tetemet sirhalmok alá helyezték. A csekély magasságu sirhalmok érdekes bronz fegyvereket, bronz ékszereket s agyag edényeket tartalmaznak. Sajnos, hogy Erdélyben és így megyénkben is ilyen sirokra nem hivatkozhatunk.

A bronz aera III. korszakával a temetkezés módjában nagy változás állott be, t. i. a tetemet nem földelték el, hanem elégették. Magyarországon, Nagy-Lehota mellett (Nyitramegye), több halomra bukkantak, melyek alatt kőrakások közé helyezett urnák kerültek elé, s többek közt az egyik urnából egy bronz tört emeltek ki, mely a mikenaei törformákra emlékeztet. Ugyancsak Nyitramegyében, Novák mellett, bukkantak urnatemetőre, melynek tárgyai megegyeznek a nagylehotaival. Azonban új formák is előfordulnak, p. o. bronz sodronyból készült pápaszem-tekercek, bronz kések lapos nyéllel és kis bronz gombok. Az elföldelt tetemek temetkezéséből az elhamvasztáshoz való átmenet másutt is meg van állapítva, p. o. a dél-német sírhalmokban, Alsó-Ausztriában, Csehország délnyugati részében. Erdélyben e korszakra vonatkozó urnatemetők is — fájdalom — hiányoznak, azaz nem kerültek még eddigelé napfényre. De mindennek dacára a gyűjtelőes, vagy rejtett bronz leleteink mind e korszakhoz tartoznak.

A bronz aera IV. korszakára esik az urnatemetők virágzása kora. Magyarországon s másutt is nagyon gyakoriak az urnatemetők. Magyarország nyugoti részén kívül az Alföld is egészen az erdélyi hegyekig felmutat ilyenmő leleteket. A sírok tartalma nagyobbbrészt halottégetésre szolgáló urnák, más edényekkel elegyesen. Azonban érczenmők nem igen fordulnak elő. És már ezen korszakkal a bronz tárgyak egységes jellege megszűnik, megszűnik maga a bronz kor is s változnak a sírok típusai is. Nyugaton a régibb hallstadti kultúra erősen észrevehető, azonban az ország keleti és erdélyi részét olyan törzsek foglalják el, melyek távol keletről jöttek s egészen új művelődést hoznak magukkal, s a Dunán innen s főleg Erdélyben számos síktemető az Alföld kurgánjaival a skythák nyomait tünteti föl.

És már ezen előzmények után a jelzett aerára vonatkozó tárgyak leírására térhetünk.

X. TÁBLA. 90. sz. Egy bronz tokos véső, mely dudoros peremén alul füllel van ellátva, s oldalán három egymásba illő szög, s a belső szög felett három vízszintes pálcza tűnik föl. Lelőhelye: *Ispánlaki* rejtég.

91. sz. Egy füllel ellátott bronz tokos véső, mely dudoros peremén alul két vízszintes körrel s oldalán pedig két kiemelkedő ívvel van díszítve. Lelőhelye: *Ispánlaki* rejtég.

92. sz. Egy félhold alaku peremmel ellátott füles bronz véső. Lelőhelye: *Csákllya*, a Luka halmán talált rejtégből.

93. sz. Egy szárnyalt bronz véső. Lelőhelye: *Ispánlaki* rejtég.

94. sz. Egy 18 cm. hosszú bronz lándzsa, melynek pengéje hullámos szárnynyal s köpűjéből kiinduló magas hengerded, illetőleg dudoros gerinczczel van ellátva. A jelzett 18 cm.-ből köpűjére 4.5, a pengéjére 13.5 cm. esik. Köpűjének átmérője 2 cm. Lelőhelye: *Csákllya*, a Luka halmán talált rejtégből.

95. sz. Egy bronz gerely, melynek köpűje 4, pengéje 5, és így

az egésznek hossza 9 cm. Lelőhelye: *Csáklya*, a Luka halmának rejtégéből.

96. sz. Egy négy oldalú csucsos gula, melynek oldallapjai áttörve tűnnek föl s az alja vízszintes körökkel van díszítve. Lelőhelye: az *ispánlaki* rejtég.

97. sz. Egy nyeles bronz sarló, mely a nyelén egy lyukat, a nyél végén egy csücsköt, s távolabb a fokán egy öntési varrányt tüntet föl. Lelőhelye: *Ispánlaki* rejtég.

98. sz. Egy kampós nyelvű bronz sarló, a fokán egy öntési varrányval. Lelőhelye: *Ispánlaki* rejtég.

99. sz. Egy bronz sarló, melynek nyelén három rovátkolt dudor észlelhető, s e három dudor közül a középsőnek alsó vége villázva kapcsolódik össze a két szélsővel, s egyszersmind a foka egy tompa csücskével van ellátva. *Ispánlaki* rejtég.

100. sz. Egy bronz nyílt karperecz, mely vésett s csoportonként egymást metsző egyenes vonalakkal van díszítve. *Ispánlaki* rejtég.

101. sz. Egy bronz nyílt karperecz, mely vésett füzérekkel van díszítve. *Ispánlaki* rejtég.

102. sz. Egy stilizált madárral ellátott csüngő, mely a bronz korszak csecsebecséihez tartozó tagnak tekinthető. *Ispánlaki* rejtég.

103. sz. Egy nyílt bronz karperecz, melyet ívelt egyenközű dudorok folynak körül. *Ispánlaki* rejtég.

104. sz. Egy tört hegyű bronz beretva. *Ispánlaki* rejtég.

105. sz. Egy bronz hajtű, mely törött szárának tetején alapjukkal szemben álló s körökkel díszített kupot tüntet föl. Lelőhelye: *Ispánlaki* rejtég.

XI. TÁBLA. 106. sz. Egy nádlevél alakú bronz kard, mely pengéjének fedélalakulag kidomborodó gerinczével köti le figyelmünket. Markolata el van törve, de a mint még látható, pengéjével egy szerves egészlet képezett. Hossza 56, szélessége az alján 4, közepe táján 3, s így fokozatosan mind keskenyebb, mig nem végre $\frac{1}{2}$ cm.-be végződik. *Magyar-Igen*. Szórványos lelet.

107. sz. Egy teljesen ép bronz beretva, mely a nyél megerősítésére egy lyukkal van ellátva. *Ispánlaki* rejtég.

108. sz. Egy két gyűrűből álló bronz dísztag, melynek belső gyűrűje négy csap által van a külső gyűrűhöz kapcsolva, s a melyhez, a mint látszik, az eltört csapok nyomán még egy harmadik gyűrű is tartozhatott. *Ispánlaki* rejtég.

109. sz. Egy köpűvel ellátott két szigonyú bronz nyílsucs, melynek köpűjéből egy hatalmas túske ugrik ki. *Ispánlaki* rejtég.

110. sz. Egy 4 cm. átmérőjű tört tekercses bronz korong. *Ispánlaki* rejtég.

111. sz. Egy vallásos szertartáshoz tartozó bronz lapnak fele, mely ponczírozott hullámos keretén belül egy hasonlólag ponczírozott kéreggel bezárt keresztet, alján pedig három átvágást tüntet föl. Talán a napimádók kultuszához tartozó tárgy. *Ispánlaki* rejtég.

112. sz. Egy bronz tutulus mint dísztag. *Ispánlaki* rejtég.

113. sz. Egy kétszigonyu bronz nyilcsucs, melynek köpűjéből egy vízszintes lapos túske ugrik ki. *Ispánlaki* rejtég.

114. Egy köpűs bronz nyilcsucs, melynek egyik szigonya le van törve. Tövisé hiányzik. *Ispánlaki* rejtég.

115. sz. Egy bronz tehénfej, mely talán mint Hera symboluma a vallásos szertartásoknál szerepelt. *Remete-Pojána* felett kimagasló Secu tetején levő őstelepből.

116. sz. Egy tört bronz füles tokos véső, melynek köpűjét egy nagyobb és egy kisebb dudor köríti, s oldalának három egymásba vágó szög szárát két kiemelkedő zsinór zárja be. *Megykerék*. Szórványos lelet.

117. sz. Egy füles sima tokos bronz véső. *Remete*. A kanyarulatnál levő őstelepből. (La kurmetura.)

XII. TÁBLA. 118. sz. Egy kampóval ellátott bronz övnek darabja, mely két sor ponczirozott redőzettel van díszítve. *Ispánlaki* rejtég.

119. sz. Egy bronz lemez, melynek felületén egy ponczirozott s egymást keresztező vonalakkal kitöltött szalag, egy ponczirozott hullámos redőzet, két önálló spirál, egy czik-czak s két hullámos vonal díszíti. Kivitele a legkezdetlegesebb. *Ispánlaki* rejtég.

120. sz. Egy bronz lemez, melyet egy egyközű ponczirozott vonalakkal kitöltött szalag, négy ponczirozott hullám redőzet, két egymást metsző hullámvonal s három ponczirozott összpontos körökből álló köröncsoport díszít. *Ispánlaki* rejtégből.

121. sz. Egy bronz lemez, melynek felső szegélyét egy kettős czik-czak, a jobb felőli szélét egy hullámredőzet, beljét pedig hat ponczirozott spirale, s a spiralék czik-czak között pedig két hullámos vonal tölti ki. *Ispánlaki* rejtégből.

122. sz. Egy bronz lemez, melynek felső és alsó szélét két egyközű ponczirozott vonalakkal kitöltött szalag, beljét pedig négy hullámos redőzet foglalja el. *Ispánlaki* rejtég.

123. sz. Egy bronz lemez, melynek felületén öt ponczirozott egyközű vonalakkal kitöltött szalag, a második és harmadik szalag közén két egymást metsző hullámvonal tűnik föl. *Ispánlaki* rejtég.

124. sz. Egy bronz lemez, mely széles ponczirozott ívpárokka, s belje pedig vert és ponczirozott vagy böközött rozsagokkal van ékítve. *Ispánlaki* rejtég.

125. sz. Egy bronz lemez, mely öt lyukkal s három architektonikai ívezett sorral, s két sor ívezett vonallal van ellátva. *Ispánlaki* rejtég. A jelzett lemezek a legkezdetlegesebb kivitelű díszítéssel vannak ellátva.

XIII. TÁBLA. 126. sz. Egy bronz sodrónynyal varrott bronz hüvelynek a darabja. *Ispánlaki* rejtég.

127. sz. Egy bronz situlának (veder) a darabja, melynek mind fenekét, mind oldalát aklák tartották össze, s mely aklázott füllel s pereme

pedig egy nagyobb s három kisebb dudorral volt övezve. Magassága 50 cm. *Felső-Orbó*. Szórványos lelet.

XIV. TÁBLA. 128. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett vázának a töredéke, melynek peremét egy pontsorokkal beágyalt keskeny és egy szélesebb szalag övedzi s nyakát pontokkal kitöltött maeander szalag futja körül, azon alul pedig két tüzdelt ivezetes kör s egy pontsor tűnik előnkbe. Színe vörös. *Csáklyai* őstelepből.

129. sz. Egy gondosan megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett nagy bögrének töredéke, melynek keskeny egyenes peremét egymást keresztező egyenes vonalak, sima homoru nyakán alul pedig a két fonadéknak a közét koczkázott rhomboknak láncolata folyja körül. Színe vörös. *Csáklyai* őstelep.

130. sz. Egy gondosan előkészített gyurmáju, szabad kézzel idomított, zárt kemenczében égetett vázának töredéke, melynek oldalát összetett spirál ékiti. Színe fekete. *Csáklyai* őstelep.

131. sz. Egy iszapolt gyurmáju, szabad kézzel idomított, zárt kemenczében égetett vázának töredéke. Pontokkal kitöltött keskeny egyenes peremét egy pontsor övedzi körül, széles homoru nyakán alul pedig két keskeny zsinórnak közét stilizált egymásba kapaszkodó kutyák futják körül. Színe vöröses barna. *Csáklyai* őstelep.

132. Egy kellően megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett nagyobb bögrének töredéke. Keskeny kihajló peremét egy sima, homoru nyakát két vízszintes kör által látjuk bezárva, oldalát pedig architektonikai ívek s ezek fölött négyenkint tagozott pontok díszítik. Színe vöröses barna. *Csáklyai* telep.

133. sz. Egy kellően megmunkált gyurmáju, szabad kézzel idomított, zárt kemenczében égetett bögrének töredéke, melynek keresztekkel ékitett keskeny pereme és sima homoru nyakán alul öt sor ivezetes szalag tűnik föl, melyek közül a harmadik és az ötödik sima, az első és a második tagozott, a negyedik pedig teljesen egymást keresztező egyenes vonalakkal van kitöltve. Színe vöröses barna. *Csáklyai* őstelep.

134. sz. Egy gondosan megdolgozott gyurmáju, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett edénynek a töredéke; oldalát pontozott mintával beágyalt maeander szalagok díszítik. Színe vörös. *Csáklyai* őstelep.

135. sz. Egy iszapolt gyurmáju, szabad kézzel idomított, zárt kemenczében égetett csészének töredéke, melynek egy keskenyebb sima és egy szélesebb pontokkal kitöltött vízszintes szalagközén kidudorodó részét rhomb rácsozat futja körül, s az egészet pedig egy böksor zárja be. Színe vöröses barna. *Csáklyai* őstelep.

XV. TÁBLA. 136. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett bögrének töredéke, melynek maeanderekkel díszített széles nyakát vonalakkal kitöltött háromszögek övedzik körül és zárják be. Színe sötét barna. *Vládhi* őstelep.

137. sz. Egy gondosan előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében zöld lomb füstje között égetett edény töredéke, melynek oldalát összefutó, majd szétváló spirálék ékitik. Színe sötét barna. *Vládházi* telepből.

138. sz. Egy kavicsos gyurmájú, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett két lapos fülű váza, melynek henger alakú nyak-alját egy pontsor övedzi, s oldalát pedig csücskös spirálék futják körül, hajlatait követő pontok sora által látjuk bezárva. Színe barnás fekete. *Alvinczi* Gobli őstelep.

139. sz. Egy iszapolt gyurmájú, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében zöld lomb füstje között égetett vázának a töredéke, melynek nyak-alját egymást keresztező egyenes vonalakkal kitöltött sáv, oldalát pedig összetett spirálék övedzik. Színe feketés barna. *Vajasdi* őstelep.

140. sz. Egy műgonddal előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében zöld lomb füstje között égetett bögrének a töredéke, melynek egyenes peremét mintával nyomkodott pontsorok, sima nyakának alját, valamint oldalát mintával nyomott háromszögekkel kitöltött sávoly, s ezen sávolyok közét pedig díszes macanderszalag s közébe vetett egyenetlen oldalu, pontokkal ágyalt háromszögek díszítik. Színe fekete. *Vládháza* őstelepeiből.

141. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett szögletes keretű tálnak a töredéke, melynek széles és lapos pereme egyközű egyenes vonalkák által van szegélyezve, felületét pedig négy-négy egyközű vonal közé szorított párhuzamos vonalak- és pontokkal kitöltött, a szög csucsából kiinduló, egymással kapcsolatban álló rhombok, s a perem szegélyét követő s nyomkodott háromszögekkel kitöltött s a négy-négy vonalból álló oszlopra támaszkodó szögek díszítik. *Vládháza*. Színe feketés barna.

142. sz. Egy gondosan előkészített gyurmájú, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett edény töredéke, melynek egyenes keskeny peremét és sima nyakának az alját egymást keresztező egyenes vonalakkal kitöltött vízszintes szalag futja körül, oldalát pedig körbe sorakozó pontok díszítik. Színe barna. *Vládháza*, őstelep.

143. sz. Egy kellőleg megmunkált gyurmájú, szabad kézzel alakított, zárt kemenczében égetett edény töredéke, melynek nyak-alját pálcácskákkal kitöltött szalag futja körül, oldalát pedig egyközű összetett spirálék ékitik. Színe sötét barna. *Vládházi* őstelep.

c) *A bronz aera IV. időszaka, vagy a tiszta bronz korból az első vas korszakba való átmeneti időszak; s mely a hallstadti időszak nevezete alatt ismeretes, s melylyel hazánkban a Tisza vidékén s az erdélyi részben a skytha kulturát találjuk párhuzamosan fellépni, s mely Kr. e. a VII. századtól a III. elejéig terjed.*

A hallstadti kultúrával párhuzamos skytha kultúra tárgyai mind formailag, mind technikailag teljesen elűtnek az eddig vázolt kultúra tárgyaitól. Jelesen: vas kardjai, vas törői, bronz nyilcsucsai, bronz fibulái, bronz tükrei, s mindenek fölött keramikájának díszitetlen egyszerű alakjai minden kétséget kizárva, ezen skytha kultúra felismerésére vezetnek.

XVI. TÁBLA. 144. sz. Egy szerves egésztest képező bronz tükör, melynek korongja egy a hornyolt nyelen guggoló szarvason nyugszik, s a nyél végét pedig egy kullogó farkas zárja be. *Pókafalva. Szórványos lelet.*

145. sz. Egy bronz hüvelyvéggel (Ortband) ellátott vas lándzsa, mely hüvelyvég két sor áttört háromszögökkel van díszítve. Sirlelet. *Nyárád-Szent-Benedek.*

146. sz. Egy rövid egyélű vas tör vagy kard; pengéjének hegye le van törve, markolatának alját egy szivalaku vas lemez, végét pedig derékszög alatt egy vas pálcza zárja be. Hüvelyének vége melléje van csatolva. Sirlelet. Dancs Mózes úr *miriszlói* szőlőjéből.

147—148. sz. Hosszu tuskével ellátott levél alaku köpüs bronz nyilcsucs. Sirlelet. *Nyárád-Szent-Benedek.*

149—150. sz. Három élű köpüs és szigonyos bronz nyilcsucs. Sirlelet. *Nyárád-Szent-Benedek.*

151. sz. Egy átlukasztott csonka bronz kupocska. Sirlelet. *Nyárád-Szent-Benedek.*

152. sz. Egy vas lándzsa, mely bronz hüvelyvéggel (Ortband) együtt találtatott. A hüvelyvég öt bordával van díszítve. Lelhelye: *Nagy-Enyed.* A sétatéri skytha temető.

153. sz. Egy kétélű vas szekercze. Lelhelye: *Nagy-Enyed.* A sétatéri skytha temető.

154. sz. Egy vas tör, melynek pengéje ketté van törve, lapos nyelének végét derékszög alatt egy vas lécz zárja be. *Nagy-Enyed.* A sétatéri skytha temető.

155—156. sz. Két levél alaku bronz nyilcsucs, melynek köpűjéből tövisek ugranak ki. *Nagy-Enyed.* Sétatéri sirlelet.

157—158. sz. Két háromélű köpüs bronz nyilcsucs, melyeknek élei szigonyokban végződnek. *Nagy-Enyed.* Sétatéri sirlelet.

159—160. sz. Háromélű köpüs bronz nyilcsucsok, melyeknek éléből tuskék ugranak ki. *Nagy-Enyed.* Sétatéri sirlelet.

161. sz. Egy arany sodronynak darabja, melynek ép végét kup határolja. *Nagy-Enyed.* Sétatéri sirmező.

XVII. TÁBLA. 162—163—164—165. sz. Kereszt alaku bronz csöves láncszemek mind a két oldalról tüntetve fel. *Nagy-Enyed*. Kakasdombi skytha sirlelet.

166—167. sz. A láncz két végét összekapcsoló vagy összetartó bronz rozsag, vagy koszoru. *Nagy-Enyed*. Kakasdombi skytha sirlelet.

168. sz. Egy hanyagul előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett csésze, mely a csésze peremére támaszkodó nagy hengerded füllel volt ellátva. *Nagy-Enyed*. A kakasdombi sirból.

169. sz. Egy vésett gyűrű sorból álló tömör bronz karperecz. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

170. sz. Egy bronz karperecz, melynek domboru felülete közbevetett nyolcz vésett vonal által nyolcz mezőre van felosztva, s minden mező egy-egy stilizált domboru rovarral van díszítve. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirból.

171. sz. Egy vas halászhorog, melynek közepe csavart, a többi része négy szögre van verve. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

172. sz. Egy bronz karika vagy halántékgyűrű. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

173. sz. Egy köpüs, tuskével ellátott három élű bronz nyilcsucs. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

174—175. sz. Két bronz lemezke, melyeknek központjából vert pontokkal díszített sugarak lövelnek ki. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

176. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett, simára csiszolt díszítetlen csésze. *Csombord*. Skytha sirlelet.

177. sz. Egy korong alaku két tagu bronz tükör, melynek vas nyele szegeccsel volt a koronghoz csatolva. *Nagy-Enyed*. Skytha sirlelet.

178. sz. Egy kellőleg megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett merike (ívócsésze), mely peremére támaszkodó s magasan kihegyezett hengerded füllel van ellátva. *Csombord*. Skytha sirlelet.

XVIII. TÁBLA. 179. sz. Egy hanyagul előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett díszítetlen csésze, mely peremén nyugvó hengerded nagy füllel van ellátva és erősítve. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

180. sz. Egy kellően előkészített gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett nagyszabásu váza, melynek kidudorodó oldala négy plasztikailag felrakott csücskét tüntet fel. Felszínén semmi díszítés. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

181. sz. Egy hanyagul megmunkált gyurmáju, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett letört fülű, díszítetlen csésze. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

182. sz. Egy kellőleg előkészített gyurmája, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett két hengerded fülű csésze, mely a fülek közé plasztikailag felrakott csücskével van ellátva. Sima fényesre csiszolt felületén semmi díszítés. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

183. sz. Egy hanyagul kezelt gyurmája, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett csésze, mely peremén nyugvó magasan hegyezett hengerded füllel van ellátva. Sima felületén semmi díszítést sem tüntet föl. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

184. sz. Egy kellőleg megmunkált gyurmája, szabad kézzel alakított, szabad tűzben égetett csésze, mely farkasfejből végződő s magasan kiemelkedő nagyszabású füllel van ellátva, oldalát pedig plasztikailag felrakott három csücske díszíti. Felülete simára van csiszolva. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

185. sz. Egy agyag gyöngy. *Nagy-Enyed*. Sétatéri sirból.

186. sz. Egy durva gyurmája, szabad kézzel alakított és szabad tűzben égetett csésze, melynek hengerded kiemelkedő füle az edény peremén nyugszik. *Nagy-Enyed*. Sétatéri skytha sirlelet.

XIX. TÁBLA. 187., 188., 189., 190. sz. Három egész és egy tört bronz sodronyból való nyílt karperecz, melyeknek végei egy-egy kis makkban vagy kupban végződnek. Vastagságuk 3 mm., s az egészek belvilágának átmérője 4 cm. Lelethelye: *Nagy-Enyed*. A sétatéri skytha sirlelet.

A gerepeni skytha temető leletei.

Gerepen a nagyenyedi határnak északról délre terjedő fensíkja, melynek keleti lejtőjét szőlők, fenlapályát erdőségek borítják. Ennek északi végén, Fonyó József szőlőjének mintegy 35 m. magaslatán, földforgató munkásai az 1899. év tavaszán egy sirra bukkantak, melyben egy embernek északnyugatról délkeletre irányuló elsorvadott váza feküdt. E váz környezetéről több érdekes tárgyat kapartak össze, melyeket később a tulajdonosnak a kezéhez szolgáltatottak. Sajnos, hogy ezen feltárásnál ahhoz értő ember nem volt jelen. A leletek mind skytha kulturára vallanak. Névszerint: két ezüst és két bronz sodrony karperecz, egy bronz fibulának három fordulóból álló tekercse — talán éppen egy ivfibulának a töredéke —, egy bronz háromélű nyilcsucs, egy bronz karika, egy horgony (Anker) alakú bronz csüngő, egy kis vas kés, több jelentéktelen vas darab, négy pászta és egy borostyánkő gyöngy teszik a lelet összegét.

E feltárást nyomán később a nagyenyedi főiskola régiségtárának őre, Bodrogi János tanár ur, az ásatást tovább folytatván, csakhamar egy második tetemet tárt fel, mely az előbbivel hasonló helyzetben és állapotban tünt föl. A tetem bal oldalánál 28 csont és 5 drb bronz nyilcsucs, egy vas hüvelyvég (Ortband) és egy agyag csésze volt elhe-

lyezve. Mindezek azon reményre jogosítanak, hogy tovább kutatva, számos skytha kulturára vonatkozó tárgynak jutunk birtokába.

191. sz. Az ezüst lemezből való nyílt karpereczeknek közepét egy terebelt, két szélét pedig szegélyének visszásával alakított zsinórzat díszíti. Legnagyobb szélessége 2 cm., mely vége felé csökkenve, végre két stilizált kigyófejben végződik. Belvilágának átmérője 5.2 cm. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti fensik.

192. sz. Egy vastag bronz sodronyból való nyílt karperecz, melynek vastagsága a középtájon 5, a vége felé 3 mm-re csökkenve, végei egymás mellett 5 cm.-ig haladó futammal tompán megszakadnak. Belvilágának átmérője 6 cm. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik.

193. sz. Egy vékony bronz sodronyból való nyílt karperecz, melynek mindkét végét egy makk vagy kup határolja. Vastagsága 3 mm, belvilágának átmérője 4 cm. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik.

194. sz. Egy vas hüvelyvég (Ortband), melynek kupdad végét egy gyűrűzet zárja be. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik.

195., 196., 197., 198., 199. sz. Öt darab háromélű bronz nyílcsucs, melyek közül a leghosszabb 2.5, a legrövidebb pedig 1.8 cm. Nevezetes sajátságuk, hogy köpüje egynek sem nyulik a nyílcsucs zömén túl, töviseik pedig hiányzanak. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik.

200., 201., 202., 203., 204., 205. sz. Hat darab csont nyílcsucs, melyek közül öt négyszögű, egy pedig henger alakú. A négyszögűek különböző hosszúságúak, a leghosszabb 2.5, a legrövidebb pedig 1.5 cm. Sajátságuk, hogy a csucs felé sebesen elvékonyodnak s köpüjük sem terjed a test zömén túl. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik.

206. sz. Egy horgony (Anker) alakú bronz csüngő, melynek egyik szigonya le van törve. Hossza 4.5 cm. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik.

207. sz. Egy bronz fibulának három fordulóval való fejtekercse. (Talán épp egy ivfibulának a töredéke.)

208. sz. Egy bronz karika, melynek belvilága 1.5 cm., vastagsága 3 mm. Lelőhelye: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik,

209., 210., 211., 212., 213. sz. Öt darab gyöngy, melyek közül négy likacsos szövetű pászta anyagból, egy pedig borostyánkőből való. A pászta anyagból valók közül kettőnek sima felülete kékes színárnyalattal tűnik föl, kettő pedig mélyített alju fehér és zöld zománcz anyagból alkotott bubokkal van ellátva. Az egyikén három, a másikon hat ilyen (zománczos) bub tűnik föl. A gömböknek középpontból terjedő sugarai mintegy 1 cm. hosszúak. Lelőhelyei: a Fonyó József szőlője feletti *gerepeni* fensik.

A jelzett leletek közül nevezetesen azok a gyöngyök kötik le figyelmünket, melyek zománczos anyagbubokkal, mint a La Tène kultúrát jellemző díszítéssel vannak ellátva. És már ezen gyöngyöknek a skythia tárgyakkal egyugyanazon sirban való előfordulása azon visszatrasithatatlan következtetésre vezet, hogy hazánk Erdély részét úgy kell tekintenünk, mint Európa délnyugati és Ázsia északkeleti kulturájának és műstyljének összeforrasztó és egymást átható góczpontját, de a mely műstyl később a római civilizáció befolyása alatt egy újabb stylnek szolgált alapjául, a mint azt a vas technikájának második szakában, illetőleg a La Tène kultura tárgyalásánál különösen a ruhakapsok vagy fibulák módosulásai fognak igazolni.

d) *La Tène, vagy a vas kor második szaka, mely a Kr. e. III. századtól a Kr. szül. u. első század végéig terjed, azonban hazánk erdélyi részében csak a Kr. e. utolsó században lép föl s a Kr. szül. utáni század végéig látszik terjedni, a midőn a mindent magába olvasztó római kultura befolyása következtében tárgyai módosulva és megváltozva tűnnek föl.*

XX. TÁBLA. 214. sz. Egy iszapolt gyurmájú, korongon alakított, zárt kemenczében zöld lomb füstje között égetett csészének töredéke, melynek sima homoru nyakát egyetlen egy dudoros zsinór övedzi körül. Szine fekete. *Nagy-Enyed*, az Örhegy keleti oldalán a levélszini urnatemetőből.

215. sz. Egy kellően iszapolt gyurmájú, korongon alakított, zárt kemenczében zöld lomb füstje közt égetett kecses vázának töredéke, melynek gyöngén kihajló sima pereme és sima homoru nyakán alul egy vastagabb és egy keskenyebb dudoros zsinór fut végig. Szine fekete. *Nagy-Enyed*, a levélszini urnatemetőből.

216. sz. Egy gondosan iszapolt gyurmájú, korongon alakított, zárt kemenczében égetett tányérnak alja, mely erős égetés után csilámos okrás vízbe mártva, a felületére tapadott finom üleppel együtt még egyszer mérsékelt tűzben van kiégetve. Fenekének keskeny talpa és zárdudora római műre látszik vallani. Szine halvány sárga. *Nagy-Enyed*, a levélszini urnatemetőből.

217. sz. Egy iszapolt gyurmájú, korongon alakított, zárt kemenczében zöld lomb füstje közt égetett csésze töredéke, melynek sima egyenes nyakán egyetlen egy keskeny dudoros zsinór tűnik föl. Szine fekete. *Nagy-Enyed*, a levélszini urnatemetőből.

218. sz. Egy kannácska, mely szabad kézzel alakítva, szabad tűzben van égetve. Sugár alakja, magasan fennálló füle és homoru talpa római kultura befolyására enged következtetni. *Nagy-Enyed*. Levélszini urnatemető.

219. sz. Egy vas kard, mely pengéjének alján félhold alakú kivágásával minden kétséget kizárva, a La Tène kulturának legjellem-

zőbb kifejezésére emlékeztet. A penge hossza 65, a szélessége 5, a vége felé 3, s gomboly nélküli markolata 7 cm. *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemetőből.

220. sz. Ugyanazon méretű és ugyanazon típusu vas kard, de a mely erőszakos meghajlitásokat tüntet föl. *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemetőből.

221. sz. La Tène kard vas hüvelye, mely félhold alakú hüvelyfő (Mundstück) szegecselt kapocsával s a hüvelyvég (Ortband) stilizált állatfejével ragadja meg figyelmünket. *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemetőből.

XXI. TÁBLA. 222. sz. Egy vas kés, melynek a foka felé kiugró hegye s az él felé hajló korongos markolata minden kétségen felül La Tène típusra vall. *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemetőből.

223. sz. La Tène jellegű vas fibula, melynek visszahajlitott lába a kengyelen találja támpontját. *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemetőből.

224., 225. sz. Egy lónak két zápfoga. *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemetőből.

226., 227. sz. Egy lónak lábszárcsontja és csuklója. *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemetőből.

228. sz. Egy ismeretlen rendeltetésű vas tárgynak a töredéke. *A királypataki rejtégből*.

229. sz. Egy La Tène típusu vas kardnak töredéke. *Királypataki rejtégből*.

230. sz. Egy La Tène típusu vas kardnak töredéke. *Királypataki rejtégből*.

231. sz. Egy La Tène típusu vas kardnak meghajlitott vége. *Királypataki rejtégből*.

232. sz. Egy éles gerinczű vas lándzsa. *Királypataki rejtégből*.

233. sz. Egy vas gerely. *Királypataki rejtégből*.

234. sz. Egy II. Fülöp korából való tetradrachmának avers és revers formája. *Királypataka*. Szórványos lelet.

XXII. TÁBLA. 235. sz. Egy 15 cm. hosszú kéttagu vas láncz, melynek mindenik tagja 4 cm. hosszú, s melynek két elyptikus alakú gyűrűje egy-egy három- és négydudoros pálcza által függ össze, s az egyik tag vége egy szabadon mozgó karikával van ellátva. Lelőhelye: *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemető.

236., 237. sz. Két ürelyes bronz korong, mely közepén egy-egy lyukkal van ellátva. Lelőhelye: *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemető.

238. sz. Egy tömör bronz karika. Lelőhelye: *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemető.

239. sz. Egy paizsnak bronz bubja. Lelőhelye: *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemető.

240. sz. Egy füles bronz gomb. Lelőhelye: *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemető.

241. sz. Egy határozatlan rendeltetésű bronz dísztag. Lelőhelye: *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemető.

242. sz. Egy bronz sodronyból készült fülönfüggő. Lelőhelye: *Nagy-Enyed*, a levélszíni urnatemető.

243. sz. Egy csavaros vas fogantyúnak mintegy fele. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

244. sz. Egy vas késnek vésetekkel díszített bronz nyele. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

245. sz. Egy kisdéd vas üllő. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

246. sz. A bronz kések alakjaival analog vas kés. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

XXIII. TÁBLA. 247. sz. Egy díszített aczél lemezzel burkolt — duplírozott — éles gerinczű vas lándzsa. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

248. sz. Egy szárnyas vas véső, mely szokatlan nagy ívű éllel van ellátva. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

249. sz. Egy gyűrűből kiinduló s egy gyűrűben végződő csavaros vas láncz. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

250. sz. Egy vas csipesz. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

251. sz. Egy vas bőrvakaró. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

252. sz. Egy csákányfejjel ellátott köpüs vas kés, mely talán a harci szekerek tengelyvégén nyert alkalmazást. Lelőhelye: *Nyírmező*, Valea-Buni. Szórványos lelet.

253. sz. Egy bronz fibula vagy ruhakapocs, melynek lapos kengyele szalagos díszítéssel van ellátva, tekercsfeje pedig bronz lemezbe van burkolva. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

254. sz. Egy korongos fejű bronz fibula vagy ruhakapocs, mely kengyelének közepén öt gyűrűvel, végén pedig egy felfelé hajló gömbbel van ellátva. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

255. sz. Egy T alaku bronz fibula vagy ruhakapocs, melynek fejtekercse a középtájon egy kampóval van leszoritva (ezért kampós fibulának is nevezik), s kengyelének nyaka és teste egy-egy dudorral, vége pedig egy csillaggal díszített felfelé hajló gömbbel van ellátva. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

256. sz. Egy tűzdelt (ponczirozott) félkorongu bronz fibula vagy ruhakapocs, melynek sima, felfelé hajló kengyelvége egy gyűrűvel van díszítve. Lelőhelye: *Csáklya*, a zuhatag melletti őstelep.

257. sz. Egy sima bronz karperecz. Lelőhelye: *Árapatak* (Háromszékmegye). Szórványos lelet.

258. sz. Egy hármás bubu bronz karperecz. Lelőhelye: *Árapatak* (Háromszékmegye). Szórványos lelet.

259. sz. Egy fületlen tokos vas véső, mely félhold alaku köpűvel van ellátva. Lelőhelye: *Mcgykerék* (Alsófehérmegye). Szórványos lelet.

260. sz. Egy bronz karika, melynek domboru felülete véssett trapézekkel vagy ferdényekkel van díszítve. Lelőhelye ismeretlen.

261. sz. Hármass bubokkal díszített karperecz. Lelőhelye: *Péterfalva* (Szebenmegye). Szórványos lelet.

262. sz. Egy lapos bronz karika, melynek felülete véssett trapézekkel vagy ferdényekkel van díszítve. Lelőhelye ismeretlen.

* * *

Mindezek után, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy minő népcsaládhoz tartozók lehettek azok, kik a jelzett emlékeket és leleteket őstelepeinken hátrahagyták, mind a neolith, mind a bronz aera három első korszakára nézve feleletünkkel adósok maradunk. Hisz a jelzett korokra vonatkozó népeknek csak egyszerű osztályozására hivatkozhatunk. De a raceoknak mélyebb kutatásai, melyek azoknak ismeretére vezetnének, egészen hiányoznak. Egy szóval ethnikai ismereteink nagyon, de nagyon hézagosak, homályosak és elmosódottak. Sőt embertani (antropologiai) tekintetben is, mely az embert csak mint embert a test jellemeinek alapján tárgyalja s jelzi azokat a különbségeket, melyek bizonyos típusok és raceok meghatározására szolgálnak, a neolith aera végszaka, azaz a zsugorítottan temetkezők s a bronz aera negyedik fokozatára vonatkozó sirok emlékei, azaz a skytha sirok leletei kivül semmiféle adatok és emlékek nem állanak rendelkezésünkre; nem állanak főleg azért, mert a zsinég-, harangalaku serlegek és szalagdíszítési módszerek, mint a neolith aera három első szakára, valamint a bronz aera három első fejlődési fokára vonatkozó sirok emlékei, még eddig senki által fel nem tárattak, nem hozattak napfényre, hogy legyen világosság.

De mindennek daczára tudjuk, hogy keleten, honnan a támadó fény sugarai felénk lövelnek, az Eufrates és Tigris közének legrégebb lakói oly rokon néptörzsek voltak, melyek Előázsia többi népeivel semmi rokonsági viszonyban nem állottak, kik történelmi korszakuknak folyamában, sőt még előbb, nyelvüket és nemzetiségüket elvesztették s az őket környező törzsekbe olvadtak.

Tudjuk, hogy a *Makán* földjén, a két folyam torkolatánál, a *summerek* voltak letelepedve; a két folyam északi részében, a *Melchui* földjén, a Mesopotamia határszéléig laktak az *akkadok*, Akkad fővárosukról nyerve elnevezésüket, mely Babylontól északra feküdt.

Oppert és *Delitzsch* a *summereket* turániaknak tartja; *Lenorman* és az *angol iskola* a *summereket kushitaknak*, az *akkadokat* ellenben turániaknak állítja. Azonban bármint legyen, e két népnek összeolvadásából származott Chaldeának hatalma és kulturája, mely messze nyugatra kisugárzott.

A turáni race a kushitáktól egészen különböző és nem képez egy egységes típust. Egy keveréknek látszik, mely a fehér és sárga race keresztezéséből állott elő. Némely törzsek a fehér, mások a sárga

race-val állanak közelebbi rokonságban. De ezen két véglet között is még számos varietásokkal találkozunk, azonban mindemellett nyelvbeli rokonságuknál fogva mind egy népcsaládhoz tartozóknak mondhatjuk.

A *török* hagyományok szerint a turániak őshazája a Pamir fensikjától északra az *Altái* hegység völgyeiben lett volna. E völgyek minden oldalról vas hegyek által voltak környezve, azonban egy nagy tűz alkalmával a zárlatnak egy része megolvadt s utat nyitott a belakók kiszabadulására. Ekkor a népnek egy része nyugot felé tört, s Európa véghatáráig huzódott, melynek utómaradványaiul a *baskirokat* tekinthetjük; a másik része dél felé vonult, s *Baktria* síkját foglalta el, különösen annak északi részét, mely később Media néven szerepel; többen nyugoti irányban haladtak *Atropatane* felé Armeniába, sőt Kis-Ázsiába is benyomultak. Mások dél felé huzódtak, s Irán fensikjának lábainál, *Susjának* síkjain, valamint a Tigris és Eufrates partjain alapítottak maguknak otthont.

Maguk a skythák is, mint az emberiségnek legrégibb fajtái, a turániakhoz tartoznak, kik a Finnland mocsaraitól kezdve egészen az Amur partjaiig egész Európát és Ázsiát lakták. Az őshagyományok tartották fenn azt a nézetet (melyet újabb időben Lenorman és dr. Schrader is megerősítenek), hogy mielőtt a hódító és kultur népek Ázsiában kifejlődtek volna, azt a skythák 15 száz évig uralták.

Azonban a turániakon kívül az emlékek még más, egészen különböző temperamentumu és fajtájú régi népről is tanuskodnak. A hagyományok őshazájukat Baktriába helyezik, a Kush földére, melyet Gihon folyója áztat. Törzsöküknek egy része az *Amu-Darja* és a *Syr-Darja* partjain, azon hegység lába felé tört, mely Buchara síkját Irán felföldjétől elválasztja, s mai napig Hindu-Kush nevezettel bír. Mások egész Kis-Ázsiáig nyomultak előre, s a károknak s velők rokon népeknek lettek törzsatyái. Többen az Indus folyam mentén vonultak tovább, s a dekáni fensikra is kiterjeszkedtek. A merészebbek Perzsián és Arábián keresztül Bab-el-Mandeb szorosáig vándoroltak, s azt keresztülhajózva a kék Nilus partjain maguknak szilárd lakást alapítottak, a kiknek utódai a megvetett *kushok*. De még a Középtenger keleti partjain is mint őshagyományok szerepelt. Így terjeszkedett ki a Ganges partjaitól egészen a Nilus partjáig, s a Görög tengertől az Indiai tengerig. Az őshírük és hatalmuk azon századokban, melyekben a hellen törzsek történelmi életre keltek, már hanyatlóban volt, de mégis elhatolt Görögországba is. A költők Memmont mint Susa alapítóját s mint Priamus szövetségesét léptetik föl a történelem színpadára. Homer az aethiopokat mint legbölcsebb s mint legtávolabb lakó embereket énekli meg, kiknek egy része a nap támadása, a másik a nap nyugtánál lakik. Nyelvök, úgy látszik, a héber, arabs és a többi semi népcsaládhoz tartozókkal áll rokonságban.

Az *árja* népcsalád népeinek vándorlása már a történelmi idő küszöbére esik. Általános feltevés szerint a 2000. év táján Kr. e. jöttek

az árja népek mozgásba. Kiindulási pontjuk a Hindu-Kush, s az Indus felső völgye és a Pamir fensíkja. Innen indul ki az első raj délkeletnek; átkelve az Induson, az öt folyam vidékén telepedtek le. A másik nyugot felé indult, maga előtt üzve a gyér turán faju őslakosokat, s egymásután szállva meg az iráni fensík, a régi Perzsia és Media tartományát. A harmadik észak-keletnek fordult, s részint Kis-Ázsiát népesítette meg, részint átkelve a turkesztáni sikon Európába nyomult. E népcsalád képviseli a mai világ kulturáját.

Ennek első raja a kelta volt, mely hajdan az egész világot ellepte a Dontól az Atlanti Oczeánig. Ezeknek nyomában a germán népek jöttek, s a keltákat mindinkább nyugatra szorítva, egyfelől Skandináviát, másfelől Közép-Európát elárasztva. A harmadik nagy raj volt a szláv, mely keleti Európában telepedett le, hihetőleg nyomban a germánok után, Kr. u. az V. században. De hihető, hogy ott laktak Herodoth korában is mint a harczos skytháknak alattvalói. Hogy e nagy népfajta oly későn jelenik meg a történelemben, annak oka abban van, hogy egyik hódító kezéből a másikba került, mert ugyanis a skythák után a sarmaták, utánuk a gótok s csak Attila halála után említi a történelem az antokat és a vendeket önállóknak.

Az árja népcsalád egy más raja Kis-Ázsiában, vagy a tenger szorosánál, vagy megkerülve a Káspi és Feketetengert, végre a Duna völgyén Európába nyomult. Ennek két ágát lehet megkülönböztetnünk:

1. a thrák-illirt a Balkán félszigeten, melyhez a geták és dákok is tartoznak;

2. a pelasz, vagy új görög-itáliai ágat, melynek egyik része Görögországot és a szigeteket, a másik Itáliát népesítette meg. Talán a pelasz ág az, mely a thrák-illirek közvetítésével kizárólag a neolith és bronz korra vonatkozólag hazánkba is rajokat bocsátott. Ezt sejteti emlékeink nagy része.

És már mindezek előrebocsátása után, ha azokat a kezdetleges vastag falu, rosszul égetett s legfeljebb össze-vissza vetett karczolatokkal díszített agyag edény töredékeket, azokat az átfurt kő sulykokat, átfurt kő galyhókat, kő törőket és kő késeket, melyek őstelepeinken előfordulnak, az árja népcsaládhoz tartozó első betelepülőknek tulajdonítom, azt hiszem, nem tévedek. Nézetem abban leli főleg támpontját, hogy az első betelepülők agyagművességének fokozatos szerves fejlődése s kő eszközeinek formája és technikája egészen a fémek aerájáig sehol megszakítva nem tűnik föl, azaz a zsineg, a harangidomu serlegek s a szalagdiszitmények egy összefüggő sorban, mondhatjuk, egy szerves egésznek képezve jelennek meg, sőt még a fémek és érczek korszakába is átnyulnak, megjegyezve, hogy ezen fém és ércz tárgyak legnagyobb részét behozottaknak s nagy részben phöni produktumoknak állítom. És miután a phöniek a semi népcsaláddal állanak rokonságban, ha nem is közvetlenül, de közvetve az ő kulturbefolyásukat sem tagadhatjuk meg.

De már a bronz aera negyedik szakában mintegy varázsütésre nagy változás áll be mind a keramika, mind a fém és ércz eszközök formája, technikája és dekorációjában. És ez a turáni, illetőleg a skytha kultúra rögtönös fellépésében leli magyarázatát. És a mint látszik, mintegy 3—4 századon keresztül uralgott, a mint ezt megyénk területén feltárt sirmellékletek igazolják. Igen, mindaddig, míg a skythák, geták, dákok, sarmaták s talán a quadok, markomannok és jázigok által ki és vissza nem szorítottak keleti hazájukba. És ezzel ismét egy új kulturát látunk előtérbe lépni, és ez az ugynevezett La Tène kultúra, mely a turáni kultúrával színezve, végre a mindent magába olvasztó római kulturába mosódik és enyészik el.

Ezek szerint árja, semi, turáni népcsaládokhoz tartozó népeknek kulturáját láthatjuk feltárt emlékeinkben. De hogy a jelzett népcsaládok melyik race-a élt egykor őstelepeinken, ezt még ez idő szerint kimutatni képesek nem vagyunk, ez a jövőnek van fentartva.

És úgy tetszik, mintha ez a jövő nem volna igen messze, miután a kolozsvári egyetem archeologiai tanszékén egy olyan férfiut üdvözölhetünk, ki archeologiai nagy ismereteivel és ez ügy iránti lelkesedéssel épp ezen kérdések megoldására van hivatva.

ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE

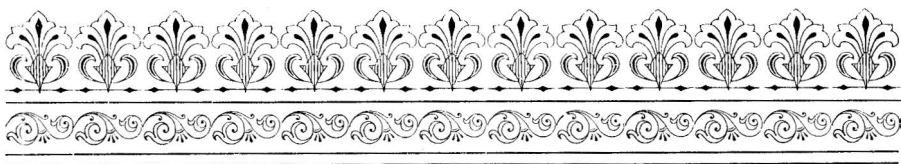
TÖRTÉNETE

A RÓMAI KORBAN.

IRTA

Dr. CSERNI BÉLA

FÜGIMN. TANÁR GYULAFEHÉRVÁRT.

Bevezetés.

Mikor az Alsófehér vármegye Monografiáját összeállító bizottság megtisztelő felszólítására elvállaltam Alsófehér vármegye római hódítás alatti történetének megírását, jól ismertem a feladat nagyságát és súlyos voltát; de a már előre felismert nehéz körülményeket valódi, majdnem ijesztő színben csak akkor láttam tisztán, midőn az összegyűjtött adatok felhasználásához kezdve, a források nagy halmaza feküdt előttem, s én e mellett még azoknak sokoldalu hiányosságáról, hézagosságtól, sőt némelyeknek megbízhatatlanságáról is meggyőződtem.

Első teendőm volt tehát kútforrásaimat tüzetesen átvizsgálni, összehasonlítani egymással s kiválogatni a legmegbízhatóbbakat, hogy annak alapján csakis a legjobbakat használjam fel ezen reám bízott nehéz, de úgy vármegyénk, valamint általában hazánkra nézve is igen fontos munkához.

S miután ezen magában véve is elég kényes és összebonyolított dolgot elvégeztem volt, sajnálattal tapasztaltam, hogy nagyon is leapad a rendelkezésemre álló forrásanyag, melyet azonban legjobb tehetségem szerint használtam fel a kitűzött cél elérésére.

Alsófehér vármegye területe a rómaiak ittléte korában a Trajanus császár által felosztott Dacia tartomány felső részébe vagy *Dacia Superior*-ba jutott, később pedig, Antoninus Pius császár alatt, Daciának újabb felosztása szerint, főrésze volt az apulumi Daciának vagyis *Dacia Apulensis*-nek, de természetesen nem a mai politikai alakban és határvonalai közt mint külön terület, hanem összefüggvén a mostani szomszéd megyék területeivel, azokkal együtt egybeolvadott az egész tartománnyal. Vármegyénknek ókori, sőt még középkori története is természetes összefüggésben van tehát egész Dacia, illetőleg egész Erdély történelmével s így előáll azon körülmény, hogy legtöbbje annak, mit a tudomány és a kutatás eddig ezen tartomány történetéből ki tudott deríteni, az a mai Alsófehér vármegye területére is vonatkozik; minek folytán egész Dacia históriájával kell foglalkoznunk, ha vármegyénk történetével a rómaiak által való elfoglaláskor és a foglalásra következő

korszakkal akarunk megismerkedni, sőt a római hódítás előtti eseményekre is vissza kell pillantanunk, hogy az ó kor fölött uralkodó homályban legalább valamivel világosabban lássuk kitűzött célpontunkat: vármegyénk területének történetét.

A nélkül, hogy túllépném feladatom határait, a mondottak alapján elkerülhetetlenül szükségesnek látom, hogy mielőtt azon terület történetének megírásához kezdenék, mely a mai Alsófehér vármegyét képezi, előbb a dákok országának általános földrajzát rövid vonásokban felhasználjam áthidalásul területünknek leírásához.

Szükségesnek tartom továbbá kellő rövidezséggel Dacia eddigelé ismeretes legrégibb lakosaitól, az agathyrsoktól kezdve, átmenvén a dákok rövid történetére, ecsetelvén egyszerű vázlatban azoknak vallását, kormánylatát, nyelvét, Nagy Sándor és Lysimachossal vívott háboruit pedig bevezetésül venni a rómaiakkal való érintkezéséhez.

Kiindulási pontul okvetetlenül fel kell említenem Syrmus (Sarmiz), Dromichaïtes királyokat és azután Orole királynak első hadjáratát a rómaiak ellen.

Annál kevésbbé maradhatnak ki feladatom keretéből Boerebista, Koty (Cotys) királyok hadjáratai a római tartományokkal szemben; továbbá Decebalus hadjáratai Domitianus római császár ellen; a dákok győzelmei a rómaiak fölött és ezeknek szégyenletes adófizetése.

Ezek után már közelebb állok feladatom megoldásához, miért is Trajanus császár Dacia elleni hadjáratainak leírására csak kevés sort engedvén, Decebalus legyőzése és halála futólagos rajzolója után már Dáciában látható leszen Trajanus, mint e tartománynak ura.

S midőn a rómaiaknak Dacia iránti érdeklődésük ecsetelésére áttérendek, Dacia kincseiről, arany- és sóbányáiról, gyógyfürdőiről fogok szólni, akkor már vármegyénk történetének kellő helyén lévén, bátrabban tárgyalhatom Daciának római tartománynya való átalakítását.

De akkor is át kell csapnunk egy kissé vármegyénk mostani határvonalain, mert szerves összefüggésben valának a vármegyénk területén levő városok a jelenlegi szomszéd vármegyék területén levő akkori római városokkal és őrhelységekkel, összefüggésben állottak egymással az utak és általában az akkor létezett intézmények által is.

Vármegyénk területe akkor már főszerepre jutott Dáciában; mert Antoninus Pius császár (K. u. 137—161) alatti felosztás alkalmával Dacia közbelső része, a tartomány szíve, a *Dacia Apulensis* nevet kapta, s pedig Apulumról, vármegyénkben akkor már felviruló városáról s ez annál inkább kiemelhető, mert ugyanezen kerületbe esett Decebalus dák királynak volt fő- és székvárosa Sarmizegetusa is, mely Hadrianus császár (K. u. 117—138) óta Ulpia Trajana-, vagy Ulpia Trajana Augusta Dacia Sarmizegetusának neveztetett.

Sarmizegetusa (Hunyad vármegyében, Várhely mellett) a rómaiak által történt elfoglalása után mindenestre mint Daciának akkori leg-

nagyobb városa sokáig fővárosa is maradt a tartománynak. A római legatusoknak székhelye és a tartományi országgyűlés (Concilium trium Daciarum) fészke volt, mely K. u. 238 év óta metropolisnak is nevezetett; de nem maradt mindig az, mert a tények bizonyítják, hogy később a fönnebb említett római legatusoknak székhelye Apulum kellett hogy legyen, mert a legatusnak numerus singularium, equites és pedites singulares nevű törzsőrségei, melyek a főszékhelyen nevezetes szerepet játszottak, itt vármegyénkben, Apulumban laktak, miből teljes biztonssággal lehet következtetni, hogy Apulum a legatus consularis-nak rendes székhelye volt.

Ezen következtetés helyessége kitűnik azon tényből is, hogy az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi egyesületnek az 1890—1895-iki években folytatott római ásatásai alkalmával főképpen a numerus singularium és a pedites singulares-nek bélyegeivel ellátott téglák tömérdek mennyiségben kerültek napvilágra, s nem képzelhető, hogy a legatusnak gardistái Apulumban éltek, míg maga a legatus consularis Sarmizegetusában lakott.*

Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy Apulum, mely az ismeretes összes források szerint a római hadsereg főszékhelyének nevezetik, egyszersmind — legalább K. u. 248. év óta egészen a rómaiak ittmaradása végéig — a helytartónak székhelye is volt; miért is Daciának katonai és politikai élete vármegyénkben összpontosult, mely körülmény nagy előnyt és fontosságot kölcsönzött vármegyénknek a többi kerületek fölött.

S vármegyénk ezen fontosságát emeli még azon körülmény is, hogy a *Provincia Apulensis* procuratora is a legmagasabb rangú volt collegái közt, mert az a három provinciára felosztott Dacia helytartójának esetleg helyettese is lehetett; utána következett a *Provincia Parolissensis* procuratora, s a legkisebb rangú volt a *Provincia Malvensis-é*.

A vármegyénk területén lezajlott események minden bizonynyal mérvadók voltak ugyan egész Daciára nézve, de azért mégis feladatunk keretében maradván, csakis a Provincia Apulensis történetét, még pedig Trajanus császártól (K. u. 101. é.) L. Claudius Domitius Aurelianus császárig (K. u. 274. 275. é.) fogom forrásaim szűk és korlátolt terjedelméhez képest részletesebben közölni, mely alkalommal a római XIII. gemina legio története, a katonai élet, a közigazgatás, a köz- és magánélet rövid leírása munkám keretéből egyáltalán ki nem maradhat.

Igen fontosnak tartom mindazon rómaiak előtti és a rómaiak korából való leleteket s főképpen azon felírtos vagy bélyeges kő és

* Az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi egyesület évkönyvei. 1891. 1892. 1894. 1895. 1896. 1897. — Mommsen, Eph. ep. IV. p. 404. Marquardt, H³ p. 489. Domaszewski, Arch. epigr. Mitth. X. p. 22. XIII. p. 99. Zangemeister, West-deutsche Zeitschrift XI. (1892) p. 283. Dr. Jung Julius, Fasten d. Prov. Dacien (1894) p. 179.

agyag tárgyakat, melyek Alsófehér vármegye területén ez ideig napvilágra kerültek, legpontosabban felvenni munkám körébe, mert ezeknek alapján Monografiánk kútforrásul fog szolgálni az ezen téren működő tudósoknak, kik könyvünkben összehordva találják mind azt, mit különben számos helyen szétszórva és sok művekből kellene összegyűjteniök.

L. Claudius Domitius Aurelianus alatt (K. u. 274. v. 275. év) lejár a rómaiak uralma Daciában, s ekkor kezdődik vármegyénk története a népvándorlási korszak alatt a magyarok bejöveteleig.

Rövideden kell szólanom főképen a gótokról, a rómaiak Daciából való lassankénti kivonulásáról s pedig először a *Dacia Superiorból* (Dacia Parolissensis és Dacia Apulensis kerületekből) és áthuzódásokról Dacia Inferiorba (Moesia, Dacia Malvensisbe).

Kevés szóval érintem azután a Daciában uralkodó anarchiát, a bányák és városok elpusztulását.

Feladatom szabatos megoldása céljából felosztom a tárgyalás alá eső történeti részt három szakaszra, u. m.

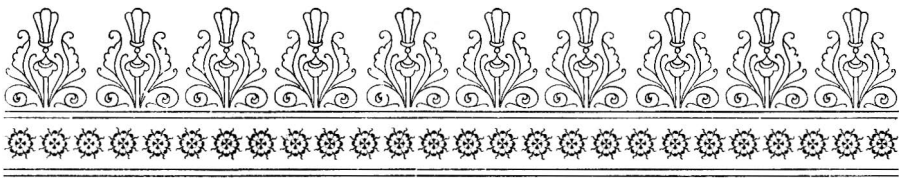
I. Vármegyénk területe a római hódítás előtt.

II. Vármegyénk területe a római hódítás alatt, mint a Dacia Provincia Augusti része, a rómaiak kivonulásáig.

III. Vármegyénk területén talált római maradványok és leletek statistikája és rövid leírása.

Szerény munkálatomat most sorsára bocsátván, csak azon — lélek-
ből jött — kívánságnak adok kifejezést, hogy bár csak némi hasznot szereztem volna általa az olvasni és kutatni szerető, művelt közönségnek.

I. KORSZAK.

Vármegyénk területe a római hódítás előtt.

Sötét homály fedi általában az egyes népek történetének kezdetét, de főképpen akkor, ha oly népek sorsát, viszontagságait, beléletét, harczait akarjuk megírni, a melyek az ó kor legműveltebb népei, t. i. a rómaiak és a görögök előtt is majdnem teljesen ismeretlenek valának, ekkor minden mozzanat oly homályos és zavaros, minden ügy, esemény oly annyi téves nézetekkel és ellenmondásokkal van körülvéve, hogy bizony nehéz, sőt tán joggal mondhatni lehetetlen dolog, hogy csak megközelítsük is a valóságot.

Kénytelenek vagyunk tehát, ha nem akarunk meséket felhozni, vármegyénk területének első őslakosaitól eltekinteni, s csak ott kezdeni leírásunkat, a hol már derengni kezd némi világosság vagy legalább a félhomály, a hol a meglevő kútforrások, ha nem is egész biztossággal, de legalább némi valószínűséggel használhatók fel; mert hisz egész Erdélyről oly kevés és oly annyira hézagos források és emlékek maradtak fenn amaz ősidőkből, hogy azok alapján vármegyénkről is vajmi keveset tudhatunk s mondhatunk.

De hogy vármegyénk területe már a régi időkben is keresett földrészcseke volt, az bizonyos, mivel kedvező természeti viszonyai már a régiek előtt is fontosak valának, mert, habár az itt lakó ősnép a nyers kor szellemének megfelelőleg harczias, szilaj és zordon erkölcsű lehetett, bizonyára bátorsága és szabadságszeretete mellett ezen vidék természeti mivoltánál fogva pásztoréletet, földmivelést, sőt bányászatot is folytatott, hisz mind e három életfoglalkozásra elég tér, elég anyag kínálkozott e helyen. Igaz, hogy e mellett azt is következtethetjük, hogy a viharos harci kalandok és zsákmányolások e népnél is szorosan a mindennapi életkérdés megoldásához tartoztak.

A mi Erdély régibb állapotát illeti, adataink annyira megbízhatatlanok, hogy alig vagyunk képesek megkülönböztetni, hogy tulajdonképpen minő népek laktak e vidéken, minő államviszonyok közt éltek,

minő vallást követtek, minő szokásaik voltak; honnan jöttek ide, meddig bírták e tartományokat s hová tűntek el egymásután vagy hosszabb-rövidebb időszakonként.

Ezekre feleletet adni, lehetetlenség.

Némi világosság csak akkor kezd útmutatóul szolgálni, mikor a sok zűrzavar, a sok tusakodó nép conglomeratjából, több század után, a dák nép kezd kiemelkedni, mikor ezen harcziás, de mindenesetre már magas műveltségű néppel a görögök után a rómaiak is érintkeztek; miért is ezen nép tulajdonképpeni története is csak ezen utóbbi időponttól kezdve képezheti a komoly történetírásnak kiinduló pontját, mert ez idő szerint a legjobb akarattal se mehetünk hátrább.

Mind e mellett kellő mértékben méltányoljuk mindazon nemes férfiak törekvéseit, kik feladatul tűzték maguk elé, hogy az emberiség történelem előtti időkben lefolyt életéről is minél bővebb ismereteket szerezzenek s közöljenek, mert ez által jobban betekinthetünk az emberiség művelődésének történet-lapjaiba.

Téglás Gábor buzgó kutatónak sikerült kimutatni, hogy az eddig Erdélyben felfedezett 373 őstelepből legtöbb az erdélyi medenczének négy ötödét végig hasító Maros mentére esik s hogy Gyulafehérvártól fel Vécsig, vagy a Maros középszakaszán, 70 telep létezett, melyek főleg az Érczhegység övében, a vad sziklaszálak közt bővebben vannak, a mennyiben ezeken a személy- és vagyonbiztonság teljes biztosítékával telepedhetett meg az ősember, kire nézve az idevaló barlangok szükség idején fellelővárul s így menhely gyanánt is egyaránt felhasználhatók valának.

Kimutatja *Téglás Gábor* vármegyénkben például *Csáklya* vidékén a kőkorszak, a bronzkorszak és rézkorszak nyomait s nézete szerint a daciai praehistoricus leletek elrendezése, fellépti sorrendje és stýlje egyaránt délre vezeti az összeköttetések fonalát.

A phoeniciai hatás alatt kifejllett görög bánya- és fémipar szoros kapcsolatban állhatott már Herodotos idejében az erdélyi hegyek lakóival, mert a történetírás atyja hihetőleg üzérkedő vándor kereskedőktől veheté a marosmenti agathyrsekre vonatkozó értesüléseit. Bithynia, Thracia hegyeinek ércze, a Hebrus (Maricza) aranypora akkortájt a phoeniciaiak által teljesen ki valának zsákmányolva s az argonauták regéje szerint már a hőskortól kezdve elkalandoztak az aranymosók a Pontus Euxinus (Fekete-tenger) délkeleti vidékeire. Alig tételvezhető fel tehát, hogy e kalmár nép figyelmét a daciai folyók aranybősége elkerülte volna. Sőt ellenkezőleg, Dacia annyira befolyásuk alatt állott, hogy a babyloniai, egyiptomi mintára készült s a phoeniciaiak által elterjesztett karikapénzek helyére Thasos (sziget az Aegei tengerben a thrak tengerparthoz közel) szolgáltatja az első rendszeres pénznemet, s Dacia a Kr. e. negyedik századtól kezdve a thrák-görög forgalom piaczává válik, mig nem a második századtól kezdve Róma előhírnökeiként a családi és consularis érmek is belevegyülnek a kereskedelem közvetíté-

sébe.¹ Vármegyénkre nézve igen fontos dr. *Reiner Zsigmond*-nak a vizaknai ősrégészeti leletekről szóló közleménye,² melyben a kő- és bronzkornak fölötte érdekes leleteiről értekezik.

Habár igen fontosak ezen leletek, azért még sem alkothatunk azokból világosabb történelmi képet, mert ezek csak az akkor élt emberek gondolkodásmódját, izlését és szükségleteit mutatják ki, melyekből aztán csupán általánosságokra lehet következtetni. De már a jövő, mely mindig több és több és különböző helyekről hoz napfényre ősrégi leleteket, erre nézve is igen szép és becses feladat megoldása előtt áll, melyből majd azután világosabb képet lehet alkotni az ősmultakról, mint az ez idő szerint még lehetséges.

A régi görög írók eleinte mindazon országokat, melyek Macedonia és a tulajdonképpeni Thrakiától északra a Duna mellékén innen és túl feküdtek, egyszerűen Thrakiához tartozóknak vélték, minélfogva ezen országok népeit is a thrakokhoz számították.

Csak későbbben a skythák barangolása és át-átcsapása, a perzsák hadjáratai és a macedon királyai, II. Fülöp és hős fia Nagy Sándor által ismerkedtek meg a görögök némileg ezen országok lakóival, természetével és határaival. Hogy azonban ismereteik mindezekre nézve igen korlátoztak és hézagosak voltak, azt látjuk, olvashatjuk a görögöktől fenmaradott kevés iratokból.

A mai Erdély amaz ősidőkben lényeges részét képezte az akkori európai Skythiának; de midőn az itt lakó sokféle népek közt a dákok mint uralkodók kiemelkedtek, akkor Dacia név alatt ismeretesebbé lett.

Dacia azonban nemcsak a mai Erdélyt (Magyarország Királyhágón túli része) foglalta magában, hanem sokkal messzébb kiterjeszkedett a mai szomszéd országokra is.

Igy a legtöbb földrajz-kutató által megállapított határai voltak: Kelet felé a Fekete-tenger a Duna torkolatától a Dnjeszter torkolatánáig. Dél felé Belgrádtól (Singidunum) a Duna torkolatáig. Nyugat felé a Duna Belgrádtól Slankemenig (Acumincum); onnan a Tisza (Pathissus, Tisia) és az abba torkoló egyesült Sajó, Bodva és Hernádig. Észak felé a Tisza, az Erdős-Kárpátok és a Dnjeszter (Tyras) felső része majdnem egyenes vonalban és párhuzamosan az északi szélesség 48. fokával, itt-ott annak közelében észak felé haladván.³

Daciának szomszéd országai valának: Keleten a Duna torkolatától dél felé Havas-Alföld és Bulgáriának egy része (Moesia inferior). Dél felé Bulgaria és Szerbia Belgrádig (Moesia inferiornak nyugati része és Moesia superior). Nyugat felé Belgrádtól a Római-Sánczig, az északi szélesség 45° 40'-ig Magyarország Tiszán inneni része Szerém, Bács-Bodrog vármegyék (Pannonia inferior). Innentől a Hernád, Bodva és

¹ Téglás Gábor, A történelem előtti Dacia, Arch. Értesítő, 1892. 403—410. lap.

² Dr. Reiner Zsigmond, Vizaknai leletek. Arch. Ért. 1887. 157—159. lap.

³ L. a mellékelt térképet, I. tábla.

Sajó egyesült torkolataig a Tiszán inneni részből Bács-Bodrog vármegyének északkeleti része, Csongrád vármegyének nyugati fele (mert keleti fele a Tiszán túli kerületben lévén, már Daciához tartozott), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, Jász-Nagykun vármegyének északnyugati része (mert a keleti része ennek is Daciához tartozott), Heves vármegye és Borsod vármegye (Jacyges Metanastae), mely felsorolt vármegyék területei a jacygok országát képezték. Északról való szomszéd területek valának Zemplén vármegye, Ung vármegye, Bereg vármegye északi fele (mert déli fele Daciához tartozott), Mármaros vármegyének északi harmada (mert déli két harmada Daciához tartozott), azután Galicziának délkeleti területe, legdélibb része már Daciához tartozott, Bukovinának északi része, mert déli része Daciához tartozott, és az Oroszországhoz tartozó Bessarabia és Podolia (Sarmatia).

Minő név alatt szerepelt, vagy minő kerülethez tartozott vármegyénk területe általában a régi Daciában, arról mit sem tudunk, ellenben van tudomásunk arról, hogy a rómaiak hódítása után D. Terentius Scaurianus Trajanus császársága alatt Daciának legelső helytartója Kr. u. 110-ik év körül az egységes tartományt szervezte s maga gyakorolta a kormányzósággal járó politikai és katonai hatalmakat s ekkor e tartomány neve »Dacia Augusti Provincia S. C.« volt. S. C. annyit jelent, mint Senatus Consulto.

A helytartó még azután is jó sokáig az egyedüli intéző maradott, mert csak Hadrian császár (Kr. u. 117—138. év) óta osztották meg a polgári és a katonai hatalmat a helytartó és a legio XIII. geminának legatusa közt.

A Kr. u. 129-ik év körül Dacia két részre volt osztva, ugymint Dacia Superior-ra és Dacia Inferior-ra. Dacia Superior a tartománynak nyugati, Italiához közelebb eső része, keleti része pedig Dacia Inferior volt.

Vármegyénk ezen időszakban *Dacia Superior*-hoz tartozott, mert ezen résznek keleti határai voltak az Aqua Herculis-től (Mehadia) az erdélyi déli (Montes Serrorum) és keleti Alpes Bastarnicae havasokon áthuzódó vonal, melynél fogva e rész területébe esett vármegyénk is.

Későbbi időkben, mint már a bevezetésben említém, Antoninus Pius császár (Kr. u. 137—161. év) alatt Dacia három kerületre lett osztva, u. m. Dacia Porolissensisre, Apulensisre és Maluensisre (Malvensis). Vármegyénk ekkor a *Dacia Apulensis* kerületben foglalt helyet.

Dacia Porolissensis nevű kerület t. i. a mostani Erdély északi részét foglalta el, fővárosa Porolissum (Mojgrád) vala. E kerületnek déli határa a Maros felső folyása és az Aranyos völgye volt.

Dacia Apulensis kerülete a Maros felső folyásától és az Aranyos völgyétől a déli Kárpátokig húzódott, s Alsófehér, Hunyad, Szeben stb. vármegyéken kívül a mai Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyéket is magában foglalván, Daciának szíve volt. Fővárosa a markomann háborúk befejezése után *Apulum* (Gyulafehérvár) lett.

Ezeknél fogva vármegyénk a Dacia Porolissensissel közvetlen

szomszéd volt s az akkori határok mai nap is azok maradtak Torda-Aranyos vármegyével, úgy, hogy a mai Torda-Aranyos vármegye már Dacia Porolissensishez tartozott.

Vége Dacia Maluensis — a hegyoldali Dacia — az alsó Duna síkságát foglalta el. Székhelye a Colonia Maluense vagy Maluensis (Celei) volt.

Daciának ezen felosztása Kr. u. 168-ik év után kétségtelen, mert M. Claudius Fronto (Kr. u. 169—170.) Dacia helytartójává Legatus Augusti pro praetor Moesiae superioris et Daciarum trium cím alatt lett.

Az egy helytartó alá egyesített három daciai kerület ugyanannyi önálló tartomány, és administratív tekintetben külön-külön procuratora* és saját hadserege is volt.

Miután vármegyénk területének földrajzi elhelyezését a római Daciában a fönnebbiek szerint elég világosan körülírtuk, nézzük most már, hogy Dacia lakosai tulajdonképpen kik voltak?

Erre a kérdésre csak azt válaszolhatjuk, a mint azt az előbbiekben is már mondtuk volt, hogy az egész Erdély régebbi története mély homályba van burkolva, tehát természetesen vármegyénk területéé is, s hozzá tehetjük még, hogy a legelső elég silány és hézagos értesítések, melyek ez országrészről és lakóiról szólnak, 2000 évnél nem sokkal messzebb nyulnak vissza a multakba.

Herodotos görög történetíró, ki Kr. e. 484-ik évben született, negyvennégyéves korában, tehát Kr. e. 440-ik évben egy kilencz könyvből álló történelmi művet írt, melyet Görögország nemzeti ünnepélyénél az olympiai játékok és versenyek alkalmával nyilvánosan felolvasott.

Ez a legrégebbi reánk maradt irat, a melyben Erdély, t. i. annak földterülete, határozottan említették fel. Ezen művében ugyanis mondja Herodotos: »Az agathyrszek országában ered a Maris (Maros) és ömlik az Isterbe (Duna); náluk sok arany van s országukat hegyek veszik körül.«

Szembeötlő, hogy ezen, habár rövid és száraz leírás csakis Erdélyre vonatkozhatik, mert habár a Maros nem is közvetlenül ömlik a Dunába, hanem csak a Tiszával való egyesülése után kerül oda, azért nincs semmi ok a kételkedésre, hogy a fenti jellemzéssel Herodotos csakugyan Erdélyt értette; mert azon tévedése, hogy t. i. a Tisza alsó folyását a Marosénak tekintette, megbocsátható. Hisz a Maros, torkolatánál, különösen vízbőség idején, vetélkedhetik a Tisza nagyságával, s ki a Dunán alólról jöven, a két folyó elágazásához jut, alig fogja hamarjában megmondhatni, hogy melyik a fő- és melyik a mellékfolyó.

Erdélynek ezen legősibb lakosairól, t. i. az agathyrsokról, nem

* A procurator augusti a helytartó mellett az első rangot foglalta el; lovagránggal bírt, ő vette be az adót és fizette a zsoldot a katonáknak. De egyszersmind a helytartó ellenőre is volt és róla titkos jelentéseket tehetett Rómába, miért is sokszor a két hatalmas tényező rossz lábon állott egymással.

sokkal tudunk többet nevüknél, mert mindaz, a mit Herodotos, Strabo, Pomponius, Plinius, Vergil stb. azokról irtak, nagyon kevés ezen nép sorsáról, s a mit irtak, azt, úgy látszik, nem közvetlen kutatásból tudták meg, hanem inkább határozatlan mesékből és hagyományokból merítették.

A görögök eleinte, a mint már említém, mindazon országokat, melyek a Duna mentén és a Dunán túl terültek el, Thrakia egyik-másik részének tartották, s hitték, hogy azon országok összes népei a thrakokhoz számíthatók.

Csak a skythák barangolásai, a perzsák hadjáratai, Fülöp macedon király és fia Nagy Sándor által lettek ama országok népei ismeretesebbé, valamint csak ezen időktől kezdve határozták meg közelebről országaiknak határait és kiterjedését.

Herodotos ezen vidékre a taurokat, agathyrsokat, neurokat, androphagokat, melanchlainokat, gelonokat, budinokat és sarmatokat helyezi.

Ezek közül az agathyrsok első lakosai azon területnek, mely később a tulajdonképpeni Dacia nevet kapta.

Ezeknek első királya állítólag Hercules fia Agathyrsus lett volna, s e népnek erkölcsi és szokásai csakugyan sokban egyeztek a thrakokéival, s igen valószínű, hogy Thrakiából vándoroltak ide be, felkeresvén az aranyáról híres országot.

Herodotos szerint és Cl. Ptolemaeus Daciája szerint is ezen országokban mint dák törzsek laktak az északnyugati részben az anartok, teuriskok, kistobok; ezek alatt délkelet felé a predanvesek, a rakatensek, kik vármegyénk területe történetére nézve fontosak, a kaukoensek; alattuk a biefek, buridensek és kotensek. Ezek alatt dél felé az albokensek, potulatensek és simsiek; legdélebbre pedig a saldensek, keiagensek és a piefigek.

Ezek szerint vármegyénk területét azon időben leginkább a *rakatensek* foglalták el, kiknek legközelebbi szomszédjai a biefek, buridensek és kotensek valának.

De lehetséges az is, hogy ezen utóbbi dák törzseknek vegyülke is vármegyénk területén lakott.

Az itt felsorolt dák törzsek voltak tehát Erdélynek és ennél fogva vármegyénknek is őslakói.

Herodotos leírja azok királyainak történetét s művében főképpen Scoposis, Taxaris, Spargabithen királyait említi.

Idanthyrsus király kormánylata alatt történt talán először, hogy a perzsák vármegyénket is megközelítették, mert Darius perzsa király, hogy a skythákon megboszulja magát, kik ismételtén Mediába rontottak volt és azt elpusztították, a betörők ellen háborút indított. Nagy hatalommal átkelt tehát a Dunán és behatolt Daciába.

A skythák, hogy a perzsák túlnyomó hatalma ellen biztosítsák magukat, igyekeztek a szomszéd népekkel egyességet kötni, mire fel lettek szólítva az agathyrsok is; de ezek nem léptek a skythákkal szö-

vetségre és így a skythák Dariust éppen az agathyrsok országának szűk völgyeibe csalták, hol egész hatalmuk összpontosítva vala.

Darius kényes és veszedelmes helyzetét belátván, tanácsosabbnak tartotta a visszavonulást, mely alkalommal az agathyrsok is fegyvert ragadtak és a közös ellenséget a Dunáig üldözték.

De ez a tény vármegyénk területének történetére nézve általában nem bir közvetlen nagy fontossággal, mert az agathyrsok csak időszakos lakosai voltak Dacia egyik részének és semmiképpen sem tekintetők a geták vagy dákok ősatyjának.

Ezeknél fogva nem is foglalkozunk e helyen bővebben velök. Ennyit is csak a kép szabatos kikerekítése kedvéért említettem.

A dákok, kik történetünk tulajdonképpeni szereplői, már korán híres és hatalmas népek valának, melyek ősidőkben az ázsiai Skythiában uralkodtak. Miután e nép annyira felszaporodott, hogy eredeti hazája már igen szűk lett, feloszlott több törzsre, hogy kényelmesebb, tágabb lakhelyeket keressenek.

Néhányan letelepedtek a Kaspi-tenger mellé, ezeket *massageták*-nak nevezték; mások a Dnjeszter (Tyras) folyó mellett maradtak, ezek a *tyrageták* voltak. A Don (Tanais) folyó mellett maradtakat *tissageták*-nak hívták; a többi törzsek Thrakiát, Sarmatiát és a földet a Dnjesztertől (Tyras, Danastrus) a Dunáig (Ister) és a Tiszától (Tisia, Pathissus) a Fekete tengerig (Pontus Euxinus) lepték el. Ezért tartotta Herodotos is őket *thrakok*-nak és megjegyzi, hogy ama *geták*, kik Daciába költöztek, Thrakiából kerültek ide.

Bizonyára úgy cselekedtek ők is, mint azt a skythákról tudjuk, kik mint nomád népek ismételtén bebarangolták Európa tartományait. Mindig maradtott ily alkalommal itt-ott egy néhány csapat vissza: az éghajlatot itt kedvezőbbnek találták, mint saját, jéggel és hóval borított hazájukban, a földet termékenyebbnek és a tartózkodást kényelmesebbnek.

A körülményekhez képest elfoglalták tehát a lakatlan területet, vagy egyesültek a többi bennszülöttekkel. A hol ellenállásra akadtak, ott erőszakot gyakoroltak, részint elűzték, részint pedig alárendelteké tették a régi lakosokat és úri módon helyezkedtek el az elfoglalt tartományokban.

Igy juthattak a geták is ezen területre, hol Dakia (Dacia) név alatt királyságot alapítottak.

A geta és dák nevek alatt előforduló népek tulajdonképpen ugyanegy nép. A rómaiak dákoknak, a görögök pedig getáknak nevezték el őket és innen származik azon téves felfogás, mely oly sokáig uralkodó vélemény volt, hogy t. i. geták és dákok különböző néptörzsek lettek volna. Ma már eldőntött tény, hogy e két név alatt ugyanegy törzsből származott népet kell érteni.

A dákok nem ismertek sem pulhaságot, sem léha mulatságot, munkások voltak és egyszerű életmódot folytattak. Testi edzés és megelégedéshez való szoktatás által már gyermekségüktől kezdve, koruknak legügyesebb harczosai lettek; hősiességüket még jobban fokozta az

erős hit, hogy a halál csak átmenet egy jobb életre, és hogy kimulás után azonnal istenükkel, Zamolxissal egyesülnek.* Ezen hit annyira felbátorította őket, hogy a halállal oly örömmel és elszántsággal néztek szembe, mintha csak kellemes útra indultak volna.

Meg nem határozható azon időpont, hogy mikor jöttek a geták Skythiából Daciába; de annyi bizonyos, hogy már jóval Nagy Sándor (Kr. e. 336—323.) előtt ezen tartományban laktak, mert a triballokkal egyesülten meggátolták II. Fülöp macedon királynak ezen országon való átvonulását s midőn az erőszakhoz nyult, hősökhöz illő módon megverték őt és elvették tőle a skytháktól elfoglalt zsákmányt.

Nem egészen biztos az is, hogy a szóban levő geták honnan kapták a dák (dacus) elnevezést. A rómaiak azonban mindig így hívták őket. Némelyek e nevet Dahistól, egy skytha nemzedéktől származtatják. Strabo dacos vagy davosnak nevezi e népet. Bizantinus mondja róluk: »A dakok azok, kiket davosoknak is nevezünk.«

De honnan származik e szó: dacus, vagy davus? E kérdés még nincs végképp eldöntve. Fasching e szót a görög dais-ból származtatja, mely annyit tesz mint tűz, égő fáklya, csata, háboru, s azt véli, hogy ezen nevet azért kapták, mert harczias nép volt. Praetorius e nevet a sarmat dakas szóból származtatja, mely annyit tenne, mint megvetésre méltó, mert a dákokat eleinte, mint vad, műveletlen embereket, a szomszéd népek megvetették.

Mások e nevet egy állítólagos Dakus (Dacus) nevű királytól vélik eredettnnek. De lehetséges, hogy a szó: dacos, vagy davos, davából származik, mi a dák nyelvben »vár« szót látszik jelenteni és így a daci vagy davi annyit jelentene, mint várlakók. Ezen vélemény némi támogatására, megerősítésére szolgáljon az, hogy több dák város neve davában végződik, u. m. Decidava, Sergidava, Marcidava, Sandava, Ramidava, Singidava, Utidava stb. Ezen vélemény azonban még csak a bebizonyítás előtt áll.

Már fennebb említettem, hogy a geták és a dákok ugyanegy nép vala. Ezt bizonyítják Strabo, Justinus, Horaz, Svetonius, Dio Cassius s még többen.

A geták vagy dákok nyelvéről azt állítják néhányan, hogy azon okból, mert Dacia Sarmatiának szomszédságában volt, nyelvük is ezekkel azonos lett volna. De Katanchich alaposan bizonyítja, hogy a geták, tehát a dákoknak tulajdonképpen a szláv vala, természetesen sok görög és sarmat szavakkal vegyítve, s ez annál is valószínűbb, mivel Daciában görög gyarmatok is voltak, a mint ezt Ovid is írja, ki száműzött létére itt is lakott vala.

Meg nem állapítható határozottan, hogy a getáknak Skythiában

* A dák istenek nevei sokáig ismeretlenek valának, míg a »Hunyadmegyei Régészeti Egylet« birtokában levő márványfelirat azokat napfényre hozta. Ezek valának: Malagbel, Bebella, Hamon, Benefal és Manavat.

és azután Daciában milyen államformájuk volt, mert erről most még hiányzanak a kútforrások. Az analógiából és a többi geták kormányformájából azonban következtethető, hogy az országot a megválasztott királyok mint monarchiát kormányozták. Maguk közül választották királyaikat és hadvezéreiket, kiknek engedelmességet és alattvalói hűséget esküdtek; csakhogy a király hatalma korlátolva volt egy főpap által, ki a nép és a király közt a közvetítő szerepet vitte, ki a király szándékait és akaratát a népnek kihirdette. Minthogy a nép ennek a főembernek vakon engedelmeskedett, könnyen belátható, hogy mennyire szükséges volt a királynak ezen főpapot nemcsak oldala mellett tartani, hanem a maga részére mindig meg is nyerni.

Királyaik Nagy Sándor idejéig a homályba vesznek el s ezen időből is csak annyit tudunk, hogy a triballoknak a szomszéd néppel egy közös királyuk volt, kinek neve Syrmus vagy Sarmis vala, s csak ettől kezdődik a dákok tulajdonképpeni története, körülbelül Kr. e. 330. évtől számítva.

Miután Nagy Sándor a thrákokat legyőzte és minden szomszédos népet félelembé ejtett, szükségesnek tartotta, hogy nagy tervét, t. i. Ázsia meghódítását kivihesse, minden népet, mely őt tervében gátolhatta volna, fensősége alá hajtani, esetleg szép szóval és különféle ígéretekkel megnyerni; e kérdéses népek közt pedig a geták törzséből származó triballok, mint hatalmas és harcias nép, legkiválóbb helyet foglaltak el.

Syrmus vagy Sarmiz azon időkben nemcsak a triballok Dunán túli országában, hanem a Dunán inneni részben is, mely Daciát képezte, uralkodott mint közös király. Nagy Sándor tehát Sarmis király ellen indult; sok sikertelen kísérlete és némi vereségek után végre mégis csak sikerült neki a Dunán átkelni és a geták országába behatolni, hol minden ponton legyőzte őket s Sarmiz nevű fővárosukat leromboltatta, mire Sarmis király Nagy Sándorral békét kötött s országát a régi állapotba visszahelyezni igyekezett.

Dacia fővárosát Sarmizt újból helyreállította s Sarmiz-Fethusa, vagy Sarmiz-Egethusa névvel jelölte meg. Ez elnevezés talán annyit jelent, mint Sarmiznak háza, lakhelye, székhelye. Hihetőleg alatta keletkeztek a többi nagyobb dák városok is, mint Dierna, Napuca, Phrateria és *Tarnis*. Ezen utolsó város érdekel bennünket leginkább, mert több adat szerint ez az azutáni Apulum és mostani Gyulafehérvár helyén állott.

S valószínű, hogy ugyanazon időben a mai Alsófehér vármegye területén már több város és telep volt, mit részben a természeti viszonyokról, részben a föld alól sok helyen felszínre került régiségekből majdnem minden bizonynyal következtetni lehet.

Eltűntek már e városok vagy telepek utolsó kőfalai is a föld színéről, de számos helyen mutatják még most is a föld alatt levő maradványok a városoknak, telepeknek ottlétezését.

Alsófehér vármegyében már azon ősidőkből is legalább 35—40 volt helyiséget lehet kimutatni, így például *Csáklya* falu mellett, az ugynevezett római fürdő fölötti hegyoldalon minden áósésköz nélkül, csak egyszerű sétatottai 1—2 óra alatt 20-féle érdekesebbnél érdekesebb cserépedénydarabot gyűjtöttem, melyek mind a dák korszakból valók. Az egész hegyoldal képe olyan, mintha cserép- és csontdarabokkal hintették volna be.

A vármegyeszerte felszínre kerülő leletek mutatják, hogy a római hódítás előtt mely helyeken léteztek dák városok vagy telepek.

Könnyebb áttekintés végett majd azután felsorolom e helyeket, az egyeseken felszínre került leletek tüzetesebb megnevezésével és körülírásával.*

Ez alkalommal pedig éppen csak a helyneveket iktatom ide tájékoztatás végett, még pedig vármegyénk járásainak felosztása szerint északi részében kezdem meg az utat s dél felé haladok.

Leletek származtak: 1. a *csombordi járásban*: Ispánlakáról, Asszony-népéről; 2. a *marosujvári járásban*: Maros-Ujvárról, Felső-Ujvár- és Csongvárról; 3. a *nagycenyedi járásban*: Nagy-Enyedről, Nyirmezőről, Felső-Orbórról, Csáklyáról, Fel-Gyógyról, Benedekről, Alsó-Gáldról, Tövis és Diódról; 4. a *verespataki járásban*: Verespatakról, Kerpenyesről, Kornáról, Korabia hegységről és Bucsumról; 5. a *magyarigéni járásban*: Magyar-Igenről, Czelnáról, Sárdról, Tiborról, Krakkórról, Vajasdról, Ompoiczáról, Tótfaluról, Zalathnáról és Valea-Doszuluiról; 6. az *alvinczi járásban*: Gyulafehérvárról, Maros-Portusról, Felső-Váradjáról, Poklosról, Borsómezőről, Borberekéről, Karnáról, Szarakszórról, Tartariáról, Csóráról, Bervéről és Oláh-Herepéről; 7. a *kiscenyedi járásban*: Vizaknárról, Buzdról, Gergelyfjáról, Kútfalváról, Oláh-Bogátáról és Vingádról; 8. a *balázsfalvi járásban*: Székásról, Kis-Csergedről, Monoráról és Nagy-Csergedről stb.

A főnnebb megjelölt helyeken talált ősmaradványok eléggé mutatják, hogy Alsófehér vármegye már a számításunk előtti időkben elég népes lehetett, s ezt annál is inkább állíthatjuk, mert bizony még számos község határa nincsen kikutatva, hol kétségekivül új meg új adatokra találhatnánk.

A verespataki, kornai aranybányákat már azon ősidőkben is művelték, mert Sarmiz király tudta azt jól, hogy az országnak legbiztosabb és leghatalmasabb támasza a gazdagság, miért is a fémek minél nagyobb méretekben való kiaknázására nagy gondot fordított. Ennek bizonyítékául azon arany pénzek szolgálnak, melyeket e király saját nevére veretett volt, miből egyuttal azt is lehet következtetni, hogy vagy *Sarmizegetusa*-ban (Várhely), vagy *Tarnis*-ban (Gyulafehérvár) pénzverő intézete volt. De legvalószínűbb, hogy e pénzverde Tarnisban

* L. a római hódítás előtti leletekről szóló fejezetet.

foglalt helyet annyival is inkább, mivel az Érc-hegységhez közelebb vala.*

Sarmiz király a hadügyet is nagy buzgalommal és tevékenységgel karolta fel, s hogy e tekintetben stratégiai szempontból vármegyénknek is főszerep jutott volt, azt kétségtelenül és jogosan következtethetjük.

Nagy Sándor halála után országait az ő hadvezérei maguk közt felosztották s ezen felosztás alkalmával Thrakia Lysimachos hadvezér kezébe jutott.

Ez a királyi méltóság felvétele után országát folytatandó győzelmek által igyekezett nagyobbitani.

A győzelmekhez szokott thrák király minden igaz ok nélkül egész hatalmával Kr. e. 283-ik évben Daciába betört, azt hívén, hogy mint Nagy Sándor idejében, most is minden népek meg fognak hajolni előtte.

De ez a cél nem vala oly könnyen elérhető, mert Sarmiz király utódja, Dromichaïtes, dák király, jól begyakorolt katonáival Lysimachos thrák királylyal szembe szállott és fényes győzelmet aratott fölötte.

Lysimachos egész hadserege tönkre ment, tábora és maga a thrák király a győzedelmes dák király kezébe jutott.

De a győztes király eljárásából, melyet Dromichaïtes, a szerencsétlenül járt király iránt tanusított, látjuk, hogy a dákok már akkor is műveltek és nemes gondolkodásuak valának.

Nagy tisztességgel fogadta a fogoly királyt, vele békét, sőt barátságot is kötött és hazabocsátotta minden váltságdíj nélkül.

Tíz évvel Lysimachos legyőzése után a gallok Brennus vezérük alatt roppant nagy sereggel vonultak Görögország ellen, mely alkalommal Pannoniát és Daciát is bebarangolták, tehát vármegyénk területén is jártak. Legyőzték a dákokat és triballokat s erőszakkal utat nyitottak maguknak Macedoniába Kr. e. 273. évben.

Nem tudni, hogy még uralkodott-e akkor Dromichaïtes, vagy nem, de még utódját sem vagyunk képesek határozottan megnevezni.

Valószínűséggel elfogadhatjuk azonban, hogy Dromichaïtesnek utódja Oroles király volt.

Keveset, úgy szólván semmit sem tudunk róla, a mi vármegyénkre is közvetlenül vonatkozhatnék; azért csak egyszerűen ide iktatjuk, hogy ő Kr. e. 298—173-ig élt.

A dákok azután a scordokkal, kik a Tisza és a Maros közt laktak, egyesültek és többször bebarangolták a római szomszéd tartományokat, de Kr. e. 112-ik évben Didius római praetor által megverettek.

* Az 1826-ik évben Torda mellett egy szántón arany pénzket találtak, melyeknek aversén Sarmiz király jobbra néző szakállas arczképe van »Sarmiz basil« körirattal, a revers oldalán pedig egy tornyos várkapu és ennek baloldalán egy meztelen ember rúddal a kezében, jobb oldalán egy bikának mellső fele és a kapu előtt két görbitett bot (?) keresztbe téve fekszik. A másik pénzen az aversen koronás kettős fej (Janusfej), a revers lapon a középen paizs és azon keresztül fektetett hármas osztatu hegygyel bíró lándzsa (szigony) »Sarmiz basil« körirattal.

Drusus később a Dunán át visszanyomta őket s kényszerítette a dákokat, hogy e folyamot ezentúl határvonalul ismerjék el. Daciába behatolni azonban nem mertek a seregek, mert Dacia sötét erdei visszariasztották őket s megyénk nyugati erdős bércei ijesztő jelül meredeztek ott első sorban.

C. Cribonius vala az első hadvezér, ki a Dunáig ért és Moesiát Kr. e. 76-ik évben a római uralom alá vonta.

Ez a korszak nem igen kedvezett a dákok belügyeinek felvirágoztatásában, de mindazonáltal mindinkább ismeretessékké és félelmesekké lettek a rómaiak előtt, különösen Boerebistes (Burivista) dák király kormánylata alatt, ki ellen vonulni szándékozott Caesar is, de mindketten Kr. e. 44-ik évben meggyilkoltattak. Boerebistes király sokat tett Dacia érdekében, de közvetlenül vármegyénk területére vonatkozó ténykedéséről nincs tudomásom.

Boerebistes utódja Cotis (Cotys, Cotyso) király vala, ki a rómaiak ellen sokat harczolt s midőn Octavianus császár kénytelen volt minden hatalmát a germanok ellen fordítani, annyira fenyegette a rómaiakat, hogy még Rómában is kezdtek félni tőle.

A Tisza és a Duna közt lakó Jacyges Maetanastae (Jaczygok), kik a dákok által a Tiszán túl elfoglalt tartományokba betörték, gátolták azonban Cotis királyt, hogy az valamit tegyen Róma ellen; de a mi több, egyúttal Corn. Lentulus is hatalmas római hadsereggel vonult Cotis ellen s visszanyomta őt újból a Dunán át, s a Duna partján római őrhelységeket állított fel.

Cotis király, ki negyven évig uralkodott, nagy felvirágzásra emelte Daciát, de egyúttal annyira ingerelte a rómaiakat, hogy azok Dacia teljes meghódításánál nagyobb vágyat nem ismertek, mely vágyuk kielégítését nem sokára el is érték.

Cotis még Augustus császár korában, tehát Kr. u. 14-ik év előtt halt el. Halála után, a történelmi feljegyzésekben mutatkozó hézag miatt, egészen Decebalusig nincs más tekintélyesebb dák király felsorolva, legalább a teljesen megbízható források olyanokat egyáltalán nem említenek.

Decebalus dák király fellépésével kezd némi világosság derengni a Daciáról szóló forrásmunkákban s ezzel egyúttal azon korszakhoz jutottunk, mely alatt Dacia római tartománynya lesz.

A mint az előbbieken már említém, Cotis dák király halála után, melynek Kr. u. 14. év előtt kellett bekövetkezni, egészen Decebalus királyig, ki Kr. u. 86-ik évben megkezdí a rómaiak elleni háboruit, reánk nézve nevezetesebb dák királyról nincsen szó Dacia történelmében.

Át kell ugranunk tehát egy körülbelül 72 évet magában foglaló időköz, hogy történetünk fonalát Decebalus királylyal újból felvehessük.

Decebalus Domitianus és Trajanus római császárok idejében volt a dákok hatalmas királya, ki Duras dák király lemondása folytán jutott a trónra.

Deccebalus vitéz fejedelem és kitűnő tehetségű király volt, mély belátása a tanácskozásban, és ügyes a határozatok keresztülvitelében; jól fogta fel és tudta felhasználni az időpontot, mikor és hol kell meg támadni az ellenséget, és birt azon okossággal, hogy szükség esetén kellő időben s a mi fő, előnnyel vonuljon vissza, s jól alkalmazott hadi csellel éppen oly szerencsésen tudott élni, mint a nyílt csatákat vezényelni. Képes volt a győzelmet saját hasznára fordítani, vagy esetleges legyőzése után segélyforrásokat fedezni fel.

Tekintélyét, magas polczra való emeltetését csupán csak nagy tehetségeinek köszönhette, mert a királyi méltóság rokonára, Durasra szállott, ki párját ritkító szerénységből azt annak engedte át, kiről feltette, hogy tehetségét nemzetének becsületére és hazájának javára legjobban fogja felhasználni. Deccebalus azok várakozásának, kik e magas polczra emelték, megfelelni ohajtván, igyekezett néhány fényes tett által magát kitüntetni, felhasználta tehát azon zavarokat, melyek a Duna mellékén lakó népek közt kitörték volt.

A gyengébb népek a rómaiakhoz folyamodtak segítségért azon reményben, hogy azok támogatásával békét és csendet nyernek. Deccebalus azonban azokhoz csatlakozott, kik a rómaiak ellen voltak, egybe kapcsolta tehát hadseregét az övéikkel s hogy időt ne veszítsen, rögtön átkelt a Dunán s roppant hatalommal Moesiába tört, mindent legyőzött, mi ellene állott, s mindent tüzzel, vassal elpusztított.

Oppius Sabinus, ezen időben Moesiában a római legióknak vezére, sietve vonta össze hadi erejét és szembe szállt a barbarokkal, hogy legalább rablásaiknak gátot vessen. De úgy a csatát, mint életét is elveszté e véres ütközetben.

A rómaiaknak ezen veresége után bebarangolta Deccebalus az egész országot s hatalmába ejté a Duna mellékén épült római várakat, egyúttal meghódítván egész Moesiát, mert a szerencsétlen Oppius Sabinus elesése után senki sem vállalkozott arra, hogy a rettenetes királynak ellentálljon.

Domitianus római császár a népek jajgatására és hangos panaszaira valahára felébredt dorbézolásaiból, korhelykedés okozta mámorából és elhatározta, hogy Deccebalus ellen vonul. Azt hitte e gyáva császár, hogy már Moesiában való pusztá megjelenése is elég lesz arra, hogy Deccebalus előrenyomulásának határt vessen és saját katonáiba újból bátorságot öntsön.

Nagy hű-hóval fölkészült tehát a Moesiába való útra, de nem jutott tovább, mint a határig s részt sem vett a csatákban; hanem mikor látta, hogy a dákok előtte meghajolni nem akarnak, átadta a parancsnokságot Cornelius Fuscusnak, a praetorium praefectusának, ki minden tapasztalat és erély nélküli ember vala; maga a császár pedig visszatért Rómába.

Alig hogy C. Fuscus gárdaparancsnok a római hadsereg élére állott, rögtön elhatározta az ellenségnek gyors megtámadását, mert

remélte, hogy az által a dákokban félelmet gerjeszt, a rómaiak bátorságát pedig felébreszti. A dákok azonban óvatosan s kellő ravaszsággal visszavonultak saját országukba, Fuscus utánuk sietett, a Dunán átkelt, s a mint az ellenséget utólérte, elég vigyázatlanul megtámadta. A legiók sokáig vitézül harczoltak ugyan, de végre mégis csak megverettek és maga Fuscus számos tisztjeivel és a hadsereg nagy részével elpusztult a csatatéren. Odavesztek a római zászlók teljes hadi felszereléssel együtt; az életben maradt katonák pedig fogságba estek.

Ezen gyalázatos vereség hírére a tunya Domitianus több komolysággal és nagyobb erőmegfeszítéssel gondolt a Daciával folytatandó háborúra. Ujból Moesiába ment s személyesen megkezdé a harcz iránti intézkedéseket; előbb azonban még békeajánlatok által igyekezett az elkeseredett ügynök véget vetni.

De Decebalus oly nagy mérvű feltételeket szabott ki, hogy azokat a rómaiaknak hirnevük megbecsztelenítése nélkül elfogadni nem lehetett; a viszálykodás eredményét tehát ujból csakis fegyver által kellett eldönteni. Domitianus most is átadta a vezérlést egyik hadvezérének, de ezen alkalommal szerencsésen jobbat választott, mert Julianus vezér vitéz és mély belátású férfiú lévén, hivatva volt Decebalus elbizakodottságát lejobb szállítani.

Julianus szintén Daciába tette át a harczterét s Tapaenál (talán Karansebes környékén) súlyosan megverte a dákokat s egészen Sarmizegetusa nevű főváros falai alá kergette.

Decebalus, a mennyire csak lehetett, összegyűjté ugyan szétvert hadseregét, de a győztes rómaiaknak most már nyitva állott az út Dacia fővárosához, s bizonyára el is foglalhatták volna azt, ha a kedvező alkalmat felhasználni el nem mulasztják; de Julianust Decebalus csel által visszatartotta a város bevételeitől, Domitianus császár figyelmét pedig a körülmények más felé irányították; mert a markomannok, quadok, suevek s talán a jazygok is megtámadták Pannoniát s gátolták a rómaiakat működésükben.

Miután Decebalus az őt lesujtással fenyegető baj alól oly ügyesen ki tudta huzni magát, belátta, hogy bizony a béke nagyon is szükséges megviselt országának. Ajánlatokat tett tehát Domitianusnak a béke megkötése iránt, de Domitianus a Julianus vitézsége által nyert némi előnyt túlbecsülván, Decebalus békeajánlatát nem fogadta el s gondatlanul egész hatalmát és erejét a german népek ellen vezette, mi által Decebalus időt nyert hadseregét ismét jókarba helyezni és országát minden bekövetkezhető támadás ellen biztosítani.

Domitianus első sorban a quadokat és a markomannokat akarta sújtani és megfenyíteni, mely utóbbiaknak tartománya azelőtti időkben Pannoniában egészen a Garam és Dráva folyókig nyúlt.

Már Augustus császár alatt is ismeretesek voltak, mint vitéz, harczias nép, és Tiberius, Cajus Caligula és Claudius alatt nagy szerepet játszottak. Domitianus császár alatt csendesen tartották magukat, a dák

háborukban semlegesek maradtak tán azért, hogy az azelőtti harcok által erejük kimerült, vagy pedig azon oknál fogva, hogy a german népek szabadságának közös ellenségével szemben, segítséget nyújtani nem akartak.

Mindkét néptörzs szerette volna elhárítani magától a Róma felől jövő zivatart, azért tisztességes küldöttséget menesztettek a közeledő császár elé s alázattal esdekeltek békéért. De a kevélységtől eltelt Domitianus a követeket, a nélkül, hogy kihallgatta volna őket, megölette. Ily embertelen elbánás miatt csakhamar fegyverhez nyultak s jogos boszútól feltűzelve, nagy dühhel rontottak a rómaiakra, megverték őket, és a császárt hadseregének maradékával együtt átkergették a határon.

Most már kénytelen volt Domitianus Decebalushoz fordulni és azon békéért, melyet azelőtt el nem fogadott volt, folyamodni.

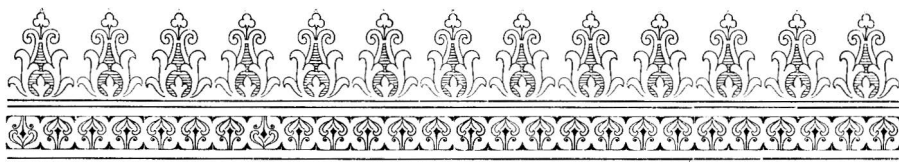
A nagy sietséggel tett békeajánlatokat Decebalus csak azon feltétel alatt fogadta el, hogyha a császár kötelezi magát évenként adót fizetni Decebalusnak, és Daciának annyi római kézművest és művészt átengedni, a mennyien szükségesek voltak hadi és más tárgyak elkészítésére.

A császár minderre ráállott, csakhogy békét nyerjen; de hogy legalább a külső fényt megóvja s a római népet győzelmeivel elámitsa, mindenféle csaláshoz fogott s az akkori gyenge senatus nemcsak »Dacicus« czimmal tisztelte meg őt, de még a diadalbevonulást is megszavazta a császárnak.

Azon évek, melyekben Domitianus a Dacia elleni háborút megkezdette volt és melyekben az ily csúfos módon be lett fejezve, biztonsággal meg nem jelölhetők, mert a dák háboru chronológiájában az egykoru írók mit sem jegyeztek fel. Eusebius szerint a háboru a Kr. u. 86-ik évben kezdődött és tartott talán a Kr. u. 91-ik évig.

A béke azonban nem volt tartós, mert úgy a dákok nyugtalan-sága, valamint a rómaiak uralomvágya sokáig tétlen nem maradhatott, s ily körülmények közt közeledünk azon időponthoz, mikor Dacia a római járom alá kerül, római provinciává leszen, mely időponttal egyúttal feladatommak a tulajdonképpeni főrészéhez érkeünk.

II. KORSZAK.

Vármegyénk területe a római hódítás alatt mint a Dacia Provincia Augusti része.

I. A meghódítás.

Az imént leírt előzmények után közeledett azon időpont, midőn a római büszkeség kielégítést nyert, a Decebalussal kötött béke feltételei által beszennyezett nevének becsülete visszaállított és Dacia az önálló királyságok sorából kitöröltetett.

Ezen nevezetes és nehéz munkának véghezvitelére M. Ulpius Trajanus római császár vállalkozott, ki tervbe vett célját fényesen és teljesen el is érte.

Trajanus császár 20 évi uralkodása alatt az egész művelt világ-
nak bámulatát vonta magára, s nemcsak a legnagyobb fejedelmek
sorába sorozták őt, hanem egyszersmind a legjellemesebbek közé is.
Ritka szívjóság párosult benne okosság- és bátorsággal; mértékletesség,
nemesség és önzetlenség valának azon jellemvonások, melyek e derék
császárt fényesen díszítették.

Igen természetes tehát, hogy ily jellem mellett a rómaiak szégyen-
letes adófizetését nem nézhette el sokáig, s azt annál kevésbbé teheté,
mert a dákok, a kötött béke és az évi adó élvezése daczára, folyton
nyugtalanították bebarangolások és betörések által a szomszédos római
tartományokat. A dákokkal kötött békét be kellett tehát szüntetni.

Moesia volt főképen azon hely, mely a dákok ellenséges betöré-
seinek időnként ki volt téve, miért is ezen határsértések alkalmat nyuj-
tottak a rómaiaknak, hogy a dákok viselkedését a béke megzavarása-
val, megtörésével azonosítsák. Azért is a rómaiak, midőn Decebalus az
évi adót követelte, azt megtagadták, Decebalust Róma ellenségének
nyilvánították s a római senatus hadat izent ellene, a hadjárat vezetését
pedig Trajanus császárra bízta.

Trajanus csakhamar tisztában volt azzal, hogy mi módon kell a dákok ellen harczolni, mert tudta, hogy Decebalus birodalmát néhány év alatt hatalmas katonai állammá tette.

Miután Germaniában és Rómában is az elődjei alatt megzavart rend helyre volt állítva és a római katonaság kellő fegyelmzés által megerősödött, nagy erélylyel és serénységgel siettetten Trajanus a hadi felszerelést, mert a halasztás nagyon káros lett volna, annál is inkább, mivel a késedelem folytán Decebalus még erősebbé tehetné volna birodalmát, mely maga mint egy óriási vár minden helyen, minden bejáratnál erődök által volt megerősítve.

Trajanus hatalmas hadseregének élére állott, átkelt a Dunán s mielőtt a dákok észrevették volna magukat, már ott volt országukban Kr. u. 101-ik évben.

A Dunán való átkelésre két kedvező pontot választott, hogy Dacia szívébe előrenyomulhasson. Két hajóhidat veretett. Az egyiket Viminaciumnál (Kostolac), ott, hol a legio VII. Claudia megerősített tábora volt, mintegy négy órányira a Moravának (Margus) a Dunába való torkolatán alól, a hol jelenleg Kostolatz és Breninkolatz, Ostrova szigettel szemben, nem messze Ramtól (Rama) állanak. A hid felállításánál hihetőleg phoeníciai tengerészek működtek közre és a hid védelmére a Duna jobbpartján Punicum nevű erőd építettet, mi később Picus szőidomra változott, majd pedig az itt folydogáló patakra ment át e név, mely jelenleg Pek vagy Ipek név alatt ismeretes. A második hajóhid alább veretett Viminacium alatt tizenkét mérfölddel, Taliata (Faliatis) helynél, Orsován fölül néhány órányira, a mai Lukádnitza vagy Kolumbina mellett.

Trajanus a harczra készen álló legiokat és segédcsapatokat Pannoniából és Moesiából gyors menetekben rendelte Viminaciumba (Kostolac közelében) mint császári főhadiszállására.

Ez időtájban négy legio állomásozott Pannoniában, ugymint:

1. Legio X. Gemina — főhadiszállása: Vindobona (Bécs).
2. » XIV. » » Carnuntum (Petronell).
3. » XIII. » » Poetovio (Pettau).
4. » II. Adjutrix » Aquincum (Ó-Buda).

Moesiában pedig szintén négy legio állomásozott:

5. Legio VII. Claudia — főhadiszállása Viminacium (Kostolac).
6. » IV. Flava » Singidunum (Belgrád).
7. » I. Italica » Durostorum, vagy Dorostorum (Silistria).

8. Legio V. Macedonica — főhadiszállása Troesmis (Iglitza).

Ezen nyolcz legio körülbelül 48 ezer rendes katonát számlált, melyekhez legionként körülbelül 15 ezer főből álló segédcsapatok járultak. Ez mindenesetre tekintélyes haderő vala, de Trajanusnak Decebalus elleni ezen első hadjáratában hihetőleg csak négy legio vett részt, u. m. Poetovióból a legio XIII. Gemina, Singidunumból a legio

IV. Flava, Viminaciumból a legio VII. Claudia és Durostorumból a legio I. Italica.

Ebből az is látható, hogy a császár időnyerés céljából Daciához legközelebb levő állomásokról berendelte a csapatokat.

De nemcsak e talán 50—60 ezer emberre menő hatalmas hadsereg állott Trajanus rendelkezésére e hadjáratban, hanem a mi fő, kiváló jeles tisztek is kísérték, kik között első helyen állottak A. Glitus Atilius Agricola, Pannoniának és M. Laberius Maximus Moesiának helytartója, kik mint hadosztály-parancsnokok nagy érdemeket szereztek úgy önmaguknak, mint a római birodalomnak Trajanus ezen első hadjárata alkalmával.

Részt vettek továbbá: L. Minucius Natalis vitéz legio-parancsnok, a császári gárda főnöke, Claudius Livianus, és Lusius Quietus híres mauretaniai lovasaival.

Ily nagy hadsereg, ilyen jeles vezérek alatt gyűlt össze Viminaciumban.

Itt két részre osztá Trajanus hadseregét, s az egyik fél a császár vezetése alatt Lederatánál, a mai Rámával átellenben az említett két hajóhidon kelt át a Dunán és Tibiscumba (Zsuppa) ért, hol hadseregének másik felével, mely szintén Viminaciumból indult volt ki, egyesült.

Az út eleinte többnyire síkságon vezetett át, de most már a Kárpátok közé jutottak, hol az előrehaladás csak nagy óvatosság mellett és csak lassan történhetett, de a vezérek példátlan elővigyázattal és ügyességgel vezették a hadsereget az őserdőkkel fedett hegyekben bujkáló dákok közt a legveszedelmesebb helyeken keresztül, a nélkül, hogy összeütközés történt volna e helyeken, hol a minden zög-zugot ismerő könnyebb fegyverzetű dákok előnyben, ellenben a teljes hadikészletet hurczoló legionariusok nagy hátrányban lettek volna.

De Decebalus sem volt tétlen ez idő alatt; összegyűjté saját emberein kívül a szomszéd népeket is, melyek száma annyira emelkedett, hogy talán még nagyobb sereggel rendelkezett, mint maga a római császár, mindazonáltal mégis küldött követeket a császárhoz, kik azonban eredmény nélkül tértek vissza, mi fel nem fogható módon a harcziás és vitéz Decebalusra annyira lehangolólag hatott, hogy most már nem merte a rómaiakat megtámadni, s szépszámu hadaival nem előzte meg Trajanust a római területen, hanem bevárta azokat Tapae-nál — sajátságosan épen azon erősített helyen, hol tizenkét évvel azelőtt Julianus római hadvezér a dák sereget legyőzte és megsemmisítette volt. Itt ütköztek össze s véres csata után a rómaiak győztek és Decebalus hátrált seregével, de a határhegységig nyomában volt Trajanus.

Erre aztán szünet állott be, mert a római hadseregnek is oly nagy vesztesége volt, hogy a közben beállott tél miatt is a felépült római táborokba el kellett szállásolni a hadsereget.

Trajanus visszatért Rómába, míg A. Glitus Atilius és M. Laberius Maximus helytartók a táborban maradtak.

Trajanus távollétét új támadásra használta fel Decebalus, ki most minden erejét összegyűjtötte és Kr. u. 102-ik évben a rómaiak téli szállásai ellen vonult.

De Trajanus csakhamar visszatért új erőkkkel Rómából és a Vaskapu felé vezette seregét, míg Lusius Quietus lovasságával más oldalról a Vulkán, vagy a Verestorony szorosán betört Moesiából, mi által Decebalus két tűz közé szorult.

Míg Lusius Quietus hatalmasan megtámadja Decebalust, addig Trajanus már Sarmizegetusához, a király fővárosához közeledett.

Decebalus most is békéért folyamodott Trajanushoz, kérése azonban célhoz nem vezetett és a harcz iszonyu hévvel folytatott s Decebalus hadseregének összetörésével végződött.

Erre Trajanus is megviselt hadseregének érdekében elfogadta a békekötést, de igen szigorú feltételek mellett, mire Decebalus személyesen hódolt Trajanus előtt.

Trajanus újból visszatért Rómába, hátrahagyván Sarmizegetusában és néhány erősségekben a béke biztosítása végett kisebb római csapatokat, Dacia pedig eddigi függetlenségét elveszté s a dákok főhadiszállása ekkor a déli részekből kiszorítatván, vármegyénknek erősített helységeibe viaszorult.

Ezt azonban nem tűrhette sokáig Decebalus s ha nem is tehetett egyebet, legalább szomszédjait sanyargatta. E béketörés hírére Trajanus újból hadat izent a nyugtalan dák királynak s most érett meg Trajanus lelkében határozottan az a terv, hogy ő sem fog nyugodni, míg Daciát római tartománynyá nem teszi.

Trajanus a legnagyobbszerű készüléteket tette, hogy tervét megvalósítsa. Drobeta közelében (Turnu Severin) a Dunán a világhírű köhidat építette, mely másfél év alatt, t. i. Kr. u. 105-ik év késő nyarán el is készült.

Trajanus Kr. u. 104-ik évben elhagyta Rómát és Moesiába tette át táborát, hol a reá következő egész télen maradt.

Azután két oldalról vonult be Daciába Trajanus. A legio I. Minerva, s talán a legio I. Italica vagy V. Minerva is, Hadrianus vezérlete alatt a vöröstoronyi szoroson tört be és Cedonia és Acidaván át érkezett a megyénkben fekvő Apulumba, tehát az Olt mentén haladott a mai Boiczáig, majd a Hortobágy mentén N.-Talmácsig, Vesztenyig, itt kissé nyugatra térve Schellenbergig, Nagy-Szebenig; innen pedig egyenesen nyugat felé K.-Torony, Szecsel, Nagy-Apold (Acidava?), Szerdahely (Cedonia), Koncza, Szász-Sebes, Lámkerék, Alsó-M.-Váradja s M.-Portuson át Gyulafehérvárig (Apulum), mely hadászati szempontból alapköve lett ezen hadseregnek északra a Maros völgye ellen folytatandó hadműveleteknél.

Apulum elfoglalása tehát ezen hadjárat alkalmával valószínűleg hamarabb történt, mint a Sarmizegetusáé.

A legio V. Macedonica, Apulum elfoglalása és kellő helyőrség visszahagyása után, délnyugatra haladt a Maroson lefelé, egyesülendő a császár hadaival.

Ezen egyesülés a mai Gyógy (Germizara) környékén történhetett s akkor az útjába esett Blandiana (Karna) és Germizara (Gyógy) erősségeket ezen hadseregnek kellett elfoglalnia.

Trajanus négy vagy öt legioval az illő segédcsapatokkal betört a Vaskapun s újból Sarmizegetusa felé tartván, Decebalussal utoljára összeütközött.

Decebalus teljesen megveretvén, kétségbe esett, felgyújtatta Sarmizegetusát s menekülésben kereste szerencsáját, mely azonban cserben hagyta, mert az utána rohanó rómaiak már majdnem utólérték, midőn ő, hogy kezükbe ne kerüljön, öngyilkos lett.

Trajanus Sarmizegetusa elfoglalása után hadseregével a látszegi völgyön át a Sztrigy völgyébe ment s Ad-Aquas (Kalán), Petrisen (Arany) át eljutott a Maros mellé, utóbbi állomáson kelvén át a jobbpartra.

Az ezen vidékre eső Petris vagy Germizara erődökről csak azt tudjuk, hogy homlokzatuk szépen simított kockakövekből épült s enyhe ívben hajló bástyájuk volt, míg a folyóval párhuzamos baloldali és hátsó jobboldali falai fatörzsekből voltak összerakva. Utóbbin széles kijárat is volt.

Miután a második hadsereg a császári hadsereggel a fent említett erődnél egyesült, a császár észak felé vevé útját s Apulumon át előre tört Brucla (Nagy-Enyed — — Diód?), Salinae (Marosujvár — — Felvincz?), Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár), Optatiana (Magyar-Gorbó), Largiana (Zutor), Certia (Romlott) felé, s végül Parolissumot (Mojgrád) elérvén, a háborút nagy részben befejezte.

A szerencsétlen Decebalus fejét Rómában diadaljelül körülhordozták s vége volt ezzel Dacia királyságának, mely annyi harc és háboru után pusztá és üres lett, mert a dákok nagy része hazájából elmenekült a szomszéd népekhez, hogy legalább szabadok maradjanak. Trajanus császár mint győztes Kr. u. 106—107-ik évben visszatért Rómába, hol nagy diadallal fogadták és a császárról elnevezett Trajanoszlopot (Kr. u. 113-ik évben), a forum Trajanit és a diadalkaput építették.

1. Vármegyénk betelepítése.

Dacia, mint említém, a Trajanussal vívott irtóháboruk és hatalmas győzelme után, részint a pusztító harcok, részint az életben maradtoknak kivándorlása folytán majdnem néptelenné vált.

Trajanusnak első feladata és gondja volt tehát a meghódított tartományt újból benépesíteni és szervezni. Ezeknél fogva világos, hogy Trajanusnak az ország teljes meghódítása után még egy ideig itt kellett maradni, hogy az új tartomány szervezését, az újonnan felépített gyarmatokat benépesítse, a földbirtokot kiossza, a vezéreket, alvezéreket és a katonákat személyesen jutalmazza koszoruk, lándzsák, kar- és nyakékek, ló-diszfelszerelések adományozása által; hogy továbbá az országútakat helyre állítsa, újakat építtessen és a szükséges várakat is (castra) emeltesse.

A betelepítésre Rómának minden tartományából hívtak ide gyarmatosok, mi által a római politika kétféle előnyt biztosított magának. Első sorban hoztak ez által római szokásokat, életmódot, ipart, kereskedelmet, s a mi a fő, római nyelvet, az új tartományba; másodszorban megerősítették a tartományt oly emberek által, kik részben a rómaiakkal már rokonszenveztek, vagy részben éppen rómaiak valának, kik tehát a még itt-ott nyugtalankodó dákokat könnyen féken, csendben és rendben tarthatták.

Ily úton kerültek aztán Daciába a világnak minden részéből gyarmatosok, Itáliából, Dalmatiából, Epirusból, Britanniából, Hispaniából, Afrikából, Ázsiából stb. Ezen nép-egyvelegből álló bevándorlók voltak hivatala Dacia földjét, bányáit megművelni, községeket és városokat építeni. S bizony sokat is tettek, mert a mennyiben konstatálható, volt már akkor, a kisebb helységeket nem számítva, legalább negyven-nyolcz régi város Daciában, melyek közül legalább hét Alsófehér vármegyében feküdt.

Természetes, hogy első sorban azon helységeket telepítették be és építették fel, melyek már a dákok alatt is megvoltak, habár nagy részben romba dőltek volt, s e mellett úgy látszik, hogy főképpen Daciának délnyugati és északnyugati, valamint központi része legelőbb részesült felkarolásban és pedig hadászati s közgazdasági szempontból, minél fogva vármegyénk területét is a legelső sorban telepítették be, mert a volt dák helységek a rómaiaknak is útmutatóul szolgáltak, hogy hol czél szerű a letelepítés.

Ugyanezen körülmény látható a rómaiak által épített határvonalokban és végerődítményekben, mert Dacia keleti és északkeleti részében a rómaiak nyomaiból sokkal kevesebb található, mint az említett vidékeken.

Igy történt, hogy Trajanus első sorban a katonai szempontból annyira fontos Sarmizegetusát és majdnem egyidejűleg a katonai és közgazdasági okok miatt fontos Apulumot vette szemügyre.

Trajanus ezen új tartomány szervezetének lehetőleg római alakot kívánt kölcsönözni, miért is a telepéseken kívül különböző római legiókkal is ellátta, u. m. a legio I. Adjutrix, a legio V. Macedonica, a legio VII. Claudia és a legio XIII. Gemina-val.

Az elsők nagyobbára Daciának északi részében helyeztettek el a

barbarok beütései ellen való szempontból, míg az utoisó, a legio XIII. Gemina, Daciának közbelső részét, tehát főképpen vármegyénk területét szállta meg.

Trajanus az elmondott okokból kifolyólag Daciának egyszersmind katonai jellegű kormányt adott, császári legatusok és helytartók által kormányoztatta az új tartományt, kik alatt nemcsak az összes katonaság, hanem az államhivatalok összesége is állott.

Voltak tehát itt Legati Caesarum, Legati Augustales, Consulok, Proconsulok, Procuratores Caesarum, Praefecti Augustales, Praetorok stb., mind császári hivatalnokok.

Daciának első ismeretes helytartója D. Terentius Scaurianus volt, ki Sarmizegetusát coloniává emelte és ott lakott is; ez Kr. u. 110-ik év körül lehetett.

Ugyanezen időben megerősítette a legio XIII. Gemina Miciát (Veszél), mint a Maros branyicskai szorosának őrhelyét s mint az Érczhegységbe vezető kajáni völgy védelmére legalkalmasabb pontot. Innen felfelé a Maros völgyében haladva, vármegyénk területére lépven, Apulum castrumát alapították meg, mely kedvező fekvésénél fogva később praetoriuma lőn az egész tartománynak, a védelem kiinduló pontja, és mint ilyen végig főhadiszállása a legio XIII. Geminának.

A Maros völgyén fölfelé a tartomány alapítója, Trajanus császár, csak Salinae-ig (Felvincz) halad; innen pedig az Aranyos és a Szamos völgyébe tér át, miért is Potaissa (Torda) és Napoca (Kolozsvár) a legelső római községek közé tartoznak. Potaissánál (Torda) már elhagyta vármegyénk területét. De Miciától (Veczel) egészen Resculumig (Sebes-Váralja) huzódó félkörben várakat állíttatott fel az Érczhegységben, melyek által e vidéket vármegyénkben is lakhatóvá és védelmezhetővé tette s az összeköttetést is fentartotta.*

Ezen időpontban, midőn a legio XIII. Gemina, hihetőleg a legio I. Adjutrix segítségével, az apulumi castrumot építé, kezdődik egyszersmind vármegyénk területének a rómaiak alatti története is.

3. Az utak.

Dacia Rómától messze, három rendbeli havasok által elkülönítve feküdvén, Trajanus annak Rómával való összeköttetése és a közlekedés minél nagyobb mérvű könnyítése céljából minden irány felé rendes kőburkolattal ellátott országútakat készíttetett.

A jó közlekedési eszközök nélkülözhetetlen szükségességét jól ismerte s tekintetbe vette, mert a római kormányzat, a közigazgatás éppen úgy, mint az igazságszolgáltatás, Rómában összpontosult és így Dacia tartománynak is folytonos érintkezésben és összeköttetésben

* Téglás Gábor, Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. 1891.

kellett lennie a központtal; de a tartomány egyes városai is ily módon össze voltak kötendők a tartomány fővárosával. A tartománynak helytartói állandó levelezésben állottak a császárokkal, vagy a császári hivattal, épen így a procuratorok, a kincstári uradalmak kezelői stb. Tehát Daciában is első sorban a biztos és könnyű közlekedhetőségről kellett gondoskodni, s hogy gondoskodva is volt kellő mértékben, azt a mai napig fenmaradott útmaradékok bizonyítják, mert egész Daciában felfedezhetni számos római útnak nyomait vagy éppen részleteit is.

Dacia fő útvonala vármegyénk területén húzódik keresztül és számos mellékútak mutatják, hogy vármegyénk e tekintetben, fontosságánál fogva, kellőképpen fel volt karolva.

A vármegyénken át vezető utak a Duna hidjainál kezdődnek s a Dacia elleni hadjárataikor Trajanus építtette azokat Sarmizegetusa dák fővárosáig. Ezen utakat azután kiegészítve, egyszersmind nagy gonddal jó karban tartották. A római utak éppen keletkezésök okainál fogva eleinte inkább csak katonaiak, mint kereskedelmiek voltak, s azért is folynak mind össze Apulumban, mint góczpontban.

Hogy ezen költséges és számos embererőt igénybe vevő utak mindig jó karban maradjanak, útfelügyelői hivatalt állítottak fel, melynek vezetői az út fentartásáért és esetleg megrongálásáért felelősek voltak. Ezen útfelügyelők nagy tiszteletben állhattak a közönség előtt is, miként azt a C. Curt. Trogusnak és másoknak felállított emlékkövekből láthatjuk.

Igy például a Trogus, vagy Pollius Proclusnak* emelt emlékkő felirata a következő:

Ackner és Müller szerint:

C. CVRT — — — —
 OLLIVS · TROGVS — — — —
 VIARVM · CVRANDARUM — —
 QVÆSTORI · VRBANO — —
 INTER · TRIBVNICIOS · ADIV · DAD
 PRAETORI · PEREGRINO IITIVIRO ·
 TVRMIS · DVCENDIS · PRAEF · VMENI · DAIDI
 CVRATORI · VIAE · CLODIAE · ANNIAE · CASSIAE ·
 CIMINAE · LEG · IMP · ANTONINI · AVG · PII ·
 LEG · XX · VAL · VICT · PROCON · PROVINÇIAE
 COLLIAE · LEG · PRI · IMP · ANTON · AVG · PII ·
 PROVINÇIAE · DACIAE ·
 COL · VLP · TRAIANA · DACIC ·
 SARMIZEG · PATRONO ·

* Az illető név nem biztos; különböző forrásaiban a nevet és a szöveget is egymástól eltérőnek láttam. Én Ackner és Müller-ét vettem fel. V. ö. Hohenhausen, 1775. 58 lapon. Hene Ferencz 1836. 76 lapon. Neigebaur 1851. 76 lapon. Ackner és Müller 1865. 38 lapon. Mommsen, Corp. Inscr. Lat. III. köt. 1. rész 236 lapon. Nro 1458. Ez utóbbi leginkább tér el az előbbiektől, míg az előbbieket meglehetősen megegyeznek egymással.

A Corp. Inscr. Lat. szerint:

C · CVRTio / fil
 pOLLia · pROcVlo iiii — viro
 viARVM · CVRANDARVM
 QVAESTORI · VRBANO adlecto
 INTER · TRIBVNICIOS · A DIVo hADriano
 PRAETORI · PEREGRINO · III III VIRO eq · R
 TVRMIS · DVCENDIS · PRAEF · frVMENT DANdI
 CVRATORI · VIAr · CLODIAE · ANNIAE · CASSIAE
 CIMINIAE · LEG · IMP · ANTONINI · AVGVSTI PII
 LEG · XX · VAL · VICT · PROCOS · PROVINCIAE
 COLLIAE · LEG · PR · pr. IMP · ANTON · AVG · PII ·
 PROVINCIAE DACIAE
 COL · VLP · TRAIANA DACIC
 SARMIZEG · PATRONO.

E föliat következőleg olvasandó Müller és Ackner szerint: Cajus Curtius — olius Trogus — viarum curandarum (praefectus), quaestori urbano — — inter tribunicios adjutores — — praetori peregrino, seviro turmis ducendis, praefecto — — — —, curatori viae Clodiae, Anniae, Cassiae, Ciminiae, legato imperatoris Antonini Augusti Pii legionis XX. Valeriae victricis, proconsuli provinciae Galliae, legato primo (? propraetore) imperatoris Antonini Augusti Pii provinciae Daciae: colonia Ulpia Trajana Dacica Sarmizegetusa patrono.

Hohenhausen ezen felirat németre való lefordítását magyarra áttéve itt közlöm:

Cajus Curtiusnak Olius Trogusnak, a gondozandó utak felügyelőjének, városi adószedőnek, a czéhsegédek felügyelőjének, a külföldi praetornak, a hármass Dacia hármass urának (tresviri), a lovasság ezredesének, az apulumi, bructai és napocai utak főfelügyelőjének, ki ezen utakat fűzfákkal bekerítette,* Antoninus Augustus Pius császár legatusának a huszadik győzelemteljes valeriai legionál, a dombos vidék helytartójának, Antoninus Augustus Pius császár első követének a daciai tartomány gyarmatosainál az ulpiai, trajáni, daciai sarmizegetusai gyarmatváros nevében jótevőjének (ajánlva).

A fenti sorokból, illetőleg feliratból, mely Antoninus Pius császár idejéből — Kr. u. 138—161. — való, látható, hogy a rómaiak az utak építésben tartására nagy súlyt fektettek.

A vármegyénkben létezett római utak könnyebb áttekintése és az irányok jobb megértése kedvéért az útvonalak felsorolásánál a Duna

* A Torda és Kolozsvár közti országútnak két oldalán ősrégi fűzfák állottak és állnak néhány példányban mai napig.

hidjait veszem kiindulási pontnak s leirom azokat egészen az északnyugaton és keleten fekvő végpontig.*

A fő közlekedési útvonalhoz az első csatlakozás már Moesiában Lederata (Rama, Szerbiában) városnál történt, azon helyen, hol Trajanus legiói két hajóhídon keltek át a Kr. u. 101-ik és 105-ik években.

Átkelvén a Dunán, a balparti út már Dacia területén van; onnan az Apus (Apo) (Karas) hidján halad át Arcidaváig (Varadia); innen a mai Kakova, Komiristye s Forotik községeken át Nagy-Szurdokra vezet, honnan a Csernovetz völgyében fekvő Centum-Puteibe vezet innen a Paula-hegyen Königsgnad és Füzesen keresztül Zsidovin és Berzoviába irányul, hol a hasonló nevű folyó át van hidalva. Innen az út Rafna felé hajlik a Vurvu-Petrire haladva, Ahibisnél magasra emelkedik, azután Ezeresen át Caput-Bubalihoz érünk. Innen az út Tibiscumba (Zsuppa) vezet.

A másik útvonal a Duna balpartján a Cserna torkolatánál fekvő Ó-Orsovánál, a volt Transdiernánál kezdődik és egyenes irányban Tibiscumig tart s a birodalmi útvonallal Egeta (Milanovác, Szerbiában) és Drobetán (Csernetz, Szerbiában) át volt összefüggésben.

Innen észak felé halad az út Ad-Mediamig (Mehadia), azután tovább vezet a Bisztra völgyébe Agnavis (Zevoj?) felé, s a Pons Augustinál már Hunyad vármegyébe lépve, (Marga) Baucaron, Bukován, a vaskapui hágón, Zajkányon át a tartomány legelső fővárosába Sarmizegetusába ér.

Innen az út legnagyobb részt a hátszegi völgy keleti oldalán halad s az Órhegynél éri el a Sztrigyet és azután Ad-Aquas-t (Hydata, Kalán); innen egyenesen észak felé irányulván, eléri a Marost és Petrisnél (Arany) átmegy a jobb partra és a hegység aljában huzódván tovább, eléri Germizarát (Csigmo, Algyógy) és Blandianát (Karna). Karna előtt már Szarakszónál belép az út vármegyénkbe, és innen kezdve tüzetesebben fogjuk kísérni és leírni.

Ha valaki az Algyógy, Szarakszó, Akmár, Karna, Borberek, Alvinczről Maros-Portusra vezető úton utazik, nagyobb részben a rómaiak által készített úton teszi meg sétáját, mert ez az út nagyjában reá van építve a volt rómaiakra.

Maros-Portus és Maros-Alsó-Váradja keleti részén hajdan Apulumnak extravillanuma, vagy pedig a M. Aurelius idejében ide betelepített colonia volt, s így már Apulumhoz tartozott.

Apulumtól északra fordul az út fővonala, s miként a leletek bizonyítják, gazdag, kultivált vidéken vonul mindig a Maros balpartján Tövis irányában egyenesen Bruclaig (Nagy-Enyed?). Enyedtől északra fekvő Miriszló községe közelében már elhagyja vármegyénket ezen fő útvonal, de azért mégis csak kísérjük a teljes kép megalkotása céljából továbbra is az útát.

* Lásd az utakat feltüntető térképet. I. tábla.

Innen Salinaehez (Felvincz vagy Székelyföldvár) ér, melynek nyomait gróf Eszterházy István kastélyának szomszédságában a Kápolna-hegy előfokán találjuk meg.¹ Ezen állomásnak a marosujvári sóbányászat adta tulajdonképpeni fontosságát. Innen a főirány a vármegyénkben fekvő »Káptalan« földjétől körülbelül a mostani vasútnak megfelelően halad Harasztos felé, majd az Aranyos terére csap át s Gyéres körül átlépve a folyót, Potaissára (Torda) érkezik, mely a legio V. Macedonicának a főhadiszállása volt. Potaissától Puszt-Csán, Ajton s Györgyfalva felé irányulva Napocára (Kolozsvár) érkezik, honnan az út — Castorius térképe szerint — Kardosfalva, Bács, Magyar-Nádas, Magyar-Gorbó, Türe, Sárd, Solyomtelke, Oláh-Köblös, Vásártelke irányában Optatianába (Zutor) vezet. Puszt-Szent-Mihály felé Largianába (Magyar-Egerbegy), majd Alsó-Kékesen át Certiába (Romlott) s végül Zsákfalván át a megerősített határvárosba, Porolissumba (Mojgrád, Szilágymegyében) érkezvén, végét éri.

A másik fővonal hasonlóképpen Moesiából indul ki s a Duna jobbpartján fekvő Oescusból vezet Romula, Acidava, Rusidava, Pons-Aluti, Burridava, Castra-Traiana, Arutela, Praetorio állomásokon át érkezvén a vöröstoronyi szorosba s Praetorio (Boicza?) után a Pons-Vetusnál (Talmács?) a nagyszebeni völgybe lép át és Caput-Stenarumon át Cedoniába (Nagy-Szeben?) jut, honnan Szecsel, Szelistye, Nagy-Apold, Szerdahelyen (Cedonia?) át Konczára (Acidava?) érkezik, a hol vármegyénket már érinti. Innen Szászsebes felé, Lámkerék és Maros-Váradja felé irányul, s vármegyénkbe jutván, Apulumba érkezik.

A római aranybányászatnak góczpontja Ampelum (Zalatna) közvetlen állami úttal volt összekötve Apulummal. Vonala az Ompoly mentén Kisfalud, Tótfalu, Gaurény irányában a jobbparton s innen, de inkább Metesdtől a balparton haladva éri el Ampelumot (Zalatna). E központ hegyi ösvények s részben rendes utak által volt kapcsolatban a rómaiaknak hat bányacsoportja közül öttel és pedig: a fericseli és magyarhegyi; nagyalmási; corabiai; verespataki és az offenbányai csoporttal.

A római mellékútvonalak közül csakis azokat veszem fel munkámba, melyek vármegyénket érintik, vagy ezen keresztül mennek. Ilyen a bányavidéken át vezető út, melyet Téglás Gábor derített ki. Ez a Sebes-Körös völgyén fölfelé Rekiczelnék irányul, majd felkap a 791 m. magas Nagy-Hegyre (Muncsel-Mare), melyről Albakra ereszkedve, Topánfalván, Verespatakon (Alburnus Maior) át jut fel a 719 m. magas Corabiára, honnan leszállva, eléri Ampelumot (Zalatna) s innen az Apulumból kiinduló birodalmi úttal találkozik.²

Székely-Földvártól — tehát vármegyénk szomszédságában — ágazik el egy mellék útvonal, mely Vajdaszegnél az Aranyoson átkel

¹ Király Pál, Dacia Provincia Augusti, 1893. — Téglás Gábor, Tanulmányok, 1891

² Téglás Gábor, Tanulmányok. 1891.

és Kecze, Maros-Ludas, Dátos, Maros-Lekencze, Radnót, Orbó, Malomfalvára vezet.

Apulumból Balázsfalván át vezetett egy út Székely-Udvarhely felé, mely út által Apulum összeköttetésben volt Enlakával (Praetoria Augusta), Zetelakával (Sandava), Homoród-Szent-Mártonnal, Kőhalommal, Hévízzel és végre az ojtózi szoros nyugati torkolatát elzáró Bereczkkel (Angustia); Hévíztől kiindulva pedig Boiczával (Praetorio) volt összeköttetésben.

Apulumot jó utak kötötték össze Sárddal, Magyar-Igen, Czelna, Krakko és Alsó-Gálddal is.

Maros-Ujvártól elágazott egy birodalmi mellékútvonal Vécs felé Füleházáig és Mikeháza felé.

Napocától (Kolozsvár) indult ki azon mellékútvonal, mely Alsó-Kosályt, Alsó-Ilosvát és a Besztercze-Naszód vármegyében fekvő Várhelyt (Burghallen) közvetve Apulummal kötötte össze.

Az előbbieken felsoroltam tehát azon római utakat, melyek részint vármegyénkre estek, részint pedig vármegyénkből kiindulva, Daciának legkülönbözőbb irányában fekvő helységeket összekapcsolták.

De a rómaiak nemcsak ezen épített utakat használták a közlekedésre, hanem vízi utakat is; eléggé kimutatják ezt a szállítók (utricularii) és a hajósok (nautae) egyesületei, melyek vármegyénkben főképpen Apulumban virágzó állapotok és körülmények közt éltek, s kikről, mint a kereskedelem főtényezőiről, később valamivel bővebben fogok szólni.

A római utak fenmaradott részeiből láthatjuk, hogy a rómaiak az útépitést a legfontosabb művek közé számították s hogy valóban a birodalom ütereinek tekintették, melyek a birodalom legvégső határaitól egyenesen Rómába a Capitoliumhoz, a birodalom szívéhez voltak vezetve; nagy gonddal készítették el tehát azokat. Az utazási idő megtakarítása céljából, hol csak lehetett, egyenes irányban vezették; útkanyarulatokat csak itt-ott találni, hol az építést a talaj miatt más-képp nem lehetett eszközölni. A jeles római mérnökök azonban legtöbbször nem rettentek vissza a legnagyobb akadályoktól sem; hol két hegy, vagy domb közt mélyedés van, hatalmas töltéssel, vagy ívboltozatos építményekkel egyenlítették ki a talajt, vagy pedig, ha alkalmasabbnak tartották, bevágásokkal tették egyenletessé. A sziklák elől sem tértek ki az útépitők; levágták, átvágták azokat is vésővel, csákánnyal, igénybe véve, ha kellett, a tűznek romboló erejét is. Lágy talajon beástak mélyen, egészen az alaptalajig, melyet 10–20 cm. víz-áthatlan betonnemű, vagy agyagos anyaggal földtek be, azután építették reá az utat, mely majdnem mindenütt három, még mai napig is tisztán kimutatható részből áll. A legalsóbb részt, mint alapot, nagy nyers kövekből, szikladarabokból rakták, a hézagokat kisebb kövekkel, vagy durva vakolattal töltötték ki; ezen részt statumen-nek nevezték. A közbelső rész kavics- és vakolat-keverékből készült, melyet jó

keményre döngöltek; ez a nucleus volt. Erre következett a felső rész, a kövezet, melyet nagy, 30—40 cm. vastag kövekből raktak; ezen kő burkolathoz mindig a legkeményebb kőnemeket vették; az egyes kövek szabálytalan sokszög alakúak és 0.5—1.0 négyzetméterrel is bírnak. Ezen nagy köveket sűrű cement-ráöntésbe rakták és keményen illesztették egymáshoz; az ily módon kövezettel ellátott utat aggernek nevezték.

A katonai úton a római mérföldeket számláló mérföld-oszlopok voltak alkalmazva. Nem tudni, hogy a sok mérföld-oszlop hová tűnt el; talán már a népvándorlás korszakában semmisítették meg, mert a létező adatok szerint csak néhány maradt fenn reánk, mint például az, mely a vármegyénken keresztülmenő fő útvonalon Ajton közelében, és az, a mely Veczelnél hasonlóképpen vármegyénken keresztül menő útvonalon találtatott.

Az Ajton közelében lelt mérföld-oszlop a távolságot adja Potaissától Ajtonig, 10 miliara téve azt (1 milia = 1.48 kilométerrel). Ezen mérföld-oszlop felirata, mely 1865-ben Kolozsvárrt Szabó Ferencz külmagyar-utczai kertjében állott, a következő:

IMP
CAESAR · NERVA
TRAIANVS · AVG
GERM · DACICVS
PONTIF · MAXIM
POT · XII · COS · V
IMP · VI · P · P · FECIT
PER · COH · I · FL · VLP
HISP · MIL · C · R · EQ
A POTAISSA NAPO
CAE
M · P · X

Olvasandó: Imperator Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus Dacicus, pontifex maximus, (tribunicia) potestate XII, consul V, imperator VI, pater patriae, fecit per cohortem I Flaviam Ulpianum Hispanorum miliarium civium Romanorum equitatem. A Potaissa Napocae milia passum decem.

Ezen mérföld-kőoszlop Kr. u. 109—110-ik évből való.

A Veczel közelében talált mérföld-oszlop Apulumot említi Kr. u. 251—253-iki évekből, és Apulumtól XLV miliát számít. Ezen mérföld-oszlop felirata a következő:

IMP C CAIO VI
VIO TRABONIA
NO CALLO P F
AVG P A ET
IMP C C VIVIO
AFINIO CA // O
VEF DOMINIA
NO // // // // // // //
LVC // // // // // // //
AVG P P
AB A /
X L V

Olvasandó: Imperat. Caesari Caio Vivio Traboniano Gallo p. f. Aug. p. p. et imp. Caesari C. Vivio Afinio Gallo Veldominiano Volutiano Aug. p. p. Ab Apulo milia passum XLV.

Az oszlop jelenleg Kolozsvárt az Erdélyi Muzeumban van.

A legio XIII. Gemina, a legio I. Adjutrix és későbbi időkben a legio V. Macedonicának legénysége, valamint az azokhoz tartozó segédcapatok emberei, de még rabszolgák is nehéz, sok fáradságba és izzadádba kerülő munkát végeztek, míg vármegyénkben és a többi területeken ezen pompás utakat elkészítették. Az utak fentartására mindenütt út- és hídvmot szedtek, mit, tekintettel a mindig jókarban levő és legrövidebbre szabott utakra, az utazók bizonyára szívesen megfizettek; mert már akkor is ismerték a közmondást, hogy az idő pénz, mert a jó, egyenesirányú utakon gyorsan történt a haladás. Ennek megvilágítására szolgáljanak a következő adatok: Brundisium tengerparti várostól egészen Rómáig 360 római (= 72 földrajzi mérföld = 532·8 km.) mérföldnyi utat kényelmesen meg lehetett 10 nap alatt tenni. A bérkocsi tehát naponként átlag 36—38 római mérföldet hagyott hátra. Ha pedig felváltott lovakkal utaztak, mint az a gyorspostánál történt, akkor óránként 8 római mérföldet járhattak be. Caesar gyors utazásáról is ismeretes. Ő Rómától a Rhoneig (800 róm. mérf.) nem egészen 8 nap alatt tette meg az utat. Rómától Byzanzig 6—7—8 nap alatt lehetett jutni.

Megyénkben például Germisaratól (Gyógy) Blandianaig (Karna) 9 róm. mérföldnyi utat $\frac{1}{3}$ nap alatt, Blandianától Apulumig (8 r. m.) $\frac{1}{5}$ nap, Apulumtól Bruclaig (N.-Enyed 12 r. m.) $\frac{1}{3}$ nap, Bruclától Salinaeig (Felvincz 12 r. m.) $\frac{1}{3}$ nap, Salinaetól Potaissaig (Torda) $\frac{1}{3}$ nap alatt, Potaissától Napocaig (Kolozsvár 24 r. m.) $\frac{2}{3}$ nap alatt magán-szekéren kényelmesen el lehetett utazni. Az utazási idő tehát Gyógytól Kolozsvárig alig került 2 napba. Ismeretes dolog, hogy legujabb időnkben az erdélyi vasutak építése előtt még a hatvanas években sem lehetett hamarább megtenni a most feljegyzett utat, ide nem számítván a kavicscsal, vagy sárral borított utaknál előforduló kellemetlenségeket.

4. A római castrumok, őrhelységek, coloniák és municipiumok.

Mielőtt vármegyénk területe történetének leírására áttérnék, a jobb megértés és világosabb felfogás kedvéért előbb a történt dolgok színhelyét vázolom rövid vonásokban, hogy azután annál összefüggőbben és kitérések nélkül adhassam elő azon történeti eseményeket, melyekről tudomást szerezhetünk a fennmaradott emlékekből.

A római helységek vármegyénkben való elhelyezése szerinti tárgyalásánál legcélszerűbbnek látom ennek alapjául vármegyénk mai beosztását venni zsinormértékül, de egyuttal a földrajzi, hegy- és vízrajzi viszonyokat is tekintetbe véve, első sorban azon helységek kerülnek tárgyalás alá, melyek a Marosnak mint vármegyénk főfolyójának mentén és általában a Maros völgyében léteztek; azután a sor azon helységekre kerül, melyek a Maros mellékfolyói mellett, vagy közelében feküdtek, s végre azon helységek következnek, melyek vármegyénk mellékvölgyeiben feküdtek.

Azért választottam a folyóvizeket kiindulási pontokul, mert a folyók és patakok természeti viszonyok alapján kötik össze a szomszédokat, míg ellenben a hegyek azokat egymástól elkülönítik.

A rómaiak Daciában volt helységeinek fekvését és kiterjedését általában nem lehet mindig kellő pontossággal megállapítani, mert pontosan és teljesen megbízható írott okmányok azokról nem léteznek. Herodotos, Caesar, Ptolemaeus, a Peutinger-féle táblák, Jordanis és a ravennai Névtelen stb. mind igen hézagos munkákat hagytak hátra; a sok száz év lefolyása alatt a népvándorlás vad csordái pedig leromboltak mindent s talán sehol sem annyira, mint éppen Daciában. Későbbi időkben a békés földmivelők ekéi, a földet egyengetve, az alkalmatlan romokat és törmelékeket elhordták és a használható anyagokat új építésekre alkalmazták. Innen van az, hogy csak azon helységeknak hol-létét s némelykor azt is csak megközelítőleg lehet megállapítani, a hol a maradványok, ha csonkán is, de még is csak megvannak a föld felszínén, vagy alatta. A mi az egész Daciára vonatkozik, az természetesen érvényes marad a mi vármegyénk területére nézve is, miért is e tekintetben csak a leletekből lehet megítélni, hogy a most létezők közt mely községek helyén, vagy melyeknek közelében voltak római helységek?

Az említettek szerint fogom e helyen a vármegyénkben egykor létezett helységeket könnyebb áttekintés végett csak egyszerűen összefoglalva felsorolni, vármegyénk északi részéből kiindulva dél felé lejövén, mindig felemlítve azon járást, melyben voltak. A római leletek alapján megállapíthatók a következő helységek, hol római telepek voltak:*

* A telepek megállapításánál elvül szolgált, hogy csak azon helyeket tekintettem római telepeknek, hol római leletek kerültek napfényre; különösen azokat, hol római épületmaradványokra, vagy temetkezési helyre akadtak; kevésbbé vehetők számba azon helyek, hol csak iparczikkek, vagy érmek találtattak.

I. *A marosujvári járásban*: Maros-Ujvár, Felső-Ujvár, Csekelaka, Oroszi, Maros-Gezse, Kutyalva, Káptalan, Ispánlaka; Torda-Aranyos vármegyéhez tartozó, de a Marosnak vármegyénkbe nyuló félszigetén levő Maros-Bogát. Ide vehető a tőszomszédságban levő Felvincz, M.-Décse és Vajdaszeg is.

II. *A nagyenyedi járásban*: N.-Enyed, Felgyógy, Diód, Paczalka, Kis-Solymos, Magyar-Lapád, Maros-Szentkirály, Fugad, Tompaháza, Felső-Orbó, Vláháza.

III. *A csombordi járásban*: Háporton.

IV. *A balázsfalvi járásban*: Balázsfalva, Karácsonfalva, Besenyő, Székás, Szász-Csanád, Monora.

V. *Az alvinczi járásban*: Sibisán, Maros-Váradja, Berve, Karna, Alvincz, Borberek, Poklos és ezen járás közepén fekvő Gyulafehérvár Maros-Portussal.

VI. *A magyarigényi járásban*: Kisfalud, Sárd, Magyar-Igen, Krakkó, Boros-Bocsárd, Vajasd, Alsó-Gáld, Tibor, Felső-Gáld, Ompolyicza, Tótfalud, Petrosán, Zalatna.

VII. *A verespataki járásban*: Verespatak, Abrudbánya, Korna, Valea-Doszului, Topánfalva és hozzávéve Offenbánya. Végre:

VIII. *A kisenyedi járásban*: Vizakna, Sorostély, Hosszutelke, Spring és Gergelyfája.

Ha ez alkalommal csak egy pillantást vetünk vármegyénk térképére, azonnal szemünkbe ötlik azon körülmény, hogy vármegyénk mindenik irányában voltak római telepek. De a felsoroltakon kívül még számos helységek léteztek e vármegye területén, melyek részint még nincsenek kiderítve, részint már egészen eltűntek a föld színéről.

Az egyes helyeken előforduló leletek alapján megítélhetjük azoknak mibenvoltát, miért is a leletek összegyűjtésére és tanulmányozására főszólyt kell fektetni, mert bizony keveset tudnánk a rómaiak ittléte alatti működéséről, ha a régészeti leletek s ezek közt főképpen a fölíratos kőemlékek mint eredeti okmányok nem szólanának.

Az Alsófehér vármegyében eddigelé napfényre került leletekről tüzetesebben fogok szólni a III. részben.

A mint Trajanus császár alatt a dák háborúknak vége lett, első sorban igyekezett Daciának, mint új római tartománynak, határait is megerősíteni és a netán betörő szomszédok ellen védelmezni, miért is a különböző helyeken felépülő helységek létesítése mellett egyúttal a határokon katonai őrhelyeket állíttatott fel és nagy sánczokat emeltetett, melyeket rendszeren 3—10 méternyi széles árkokkal erősített meg. Ezen fontos munkálatok a Trajanus után következő császárok alatt annyira haladtak, hogy nem sokára egész Dacia sánczövvel volt körülvéve, még pedig sok helyen kettőssel. A többnyire 3 méternyi vastag sánczoknak maradványai sok helyen még ma is láthatók; néhol 1—2,5 méternyire emelkednek ki a talaj fölött. Itt-ott pusztá földfelhányásból állottak pallisadokkal ellátva, némely helyen kőből épített falak voltak, melyek a tartomány határainak domborzati minő-

sége szerint minden mélyedést hiven követvén, majd magas hegyekre emelkedtek fel, majd aztán mély völgyeket szeltek át, majd folyókon ugrottak át. Sok helyen, főképpen az északi határvonalon, találni 1500—2000 lépésnyi térközökben kisebb-nagyobb erődöknek nyomát; némelyek 16 □-méternyi csekély területűek, melyek ennél fogva inkább csak őrházak lehettek.

Vármegyénk területe Daciának úgy szólván szívét képezvén, természetesen nem mutat fel ily határvonalakat, miért is ezeknek bővebb leírását ez alkalommal mellőznöm kell, olvasóimat az ezekről irt szakközleményekre utalván.¹

A római telepítések nem terjeszkedtek ki Daciában egyformán az egész tartományra. Így például a mai Oláhországban (Dacia Maluensis) hihetőleg csak kevés telepítés volt, mert látjuk, hogy a Kárpátoktól (Montes Bastarnicae) kelet felé a Dniesterig (Tyras, Danastrus) a határsánczon kívül nagyon kevés jel maradt fenn, melyekből ott létezett római coloniákra lehetne következtetni. Sokkal sűrűbben lakhattak római telepések a mai Moldvában (Dacia Maluensis északkeleti része), a Bánság (Dacia Apulensis délkeleti része) és Erdély fő völgyeiben (Dacia Apulensis területe és Dacia Porolissensis déli része). Ezen területekre esnek mindazon helységek is, melyek a Peutinger-féle táblán és a ravennai Névtelen feljegyzéseiben előfordulnak.

Ugy látszik, hogy a rómaiak, a mint azt a helységek dák hangzásu neveiről következtetni lehet, legtöbbszörre már létező dák helységeket népesítettek be, s csak kivételesen létesítettek hadászati vagy közgazdasági szempontból alkalmas helyeken új telepítéseket, melyek azután római neveket kaptak.

A Hunyad vármegye területére eső Sarmizegetusa (Várhely) nevű colonia megalapítása Kr. u. 109—110-ik évekre esik s D. Terentius Scaurianus legatus által a Legio V. Macedonica legénysége segítségével ment véghez.² Innen kiindulva Apulumig (Gyulafehérvár) a Peutinger-féle táblán, tekintettel a ravennai Névtelen feljegyzéseire, öt helységet látunk, u. m. Ad-Aquas, Petris, Germizara, Blandiana és Burticum. Ad-Aquas minden bizonynyal Kis-Kalán helységnél volt.³

Csigmó és Gyógy helységek közelében Germizara volt. A Gyógy közelében talált feliratos kő és római falaknak még látható maradványai bizonyítják ezt. Ezen kő emléknak főírata a következő:

¹ Eutropius VIII. 2. Griselin: »Geschichte des temeser Banates« I. 295., 296. l. Friedberg térképe. Torma Károly: »Adalék északnyugati Dacia föld- és helyleiratához« 35. lap. Corpus Inscript. Lat. III. 827. l. Schaffarik P. Jos.: »Slavische Alterthümer« I. 520. l. Marczinsky: »Beschreibung Podoliens« I. 186. l. Perthes Justus: »Mittheilungen 1857.« 129. l. Kiepert térképe. Goos Károly: »Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens«, a segesvári gimn. értesítőjében, 1874. 24—29. l. Király Pál és legújabbán Téglás Gábor bő és jeles tanulmányai.

² Corp. Inscript. Lat. III. p. 228. és III. 1443.

³ Corp. Inscript. Lat. III. 1407.

HANC TIBI MARMOREO CAESAM DE MONTE DICA VI
REGINA VNDARVM NYMPHA DECVS NEMORIS
VOTO DAMNASTI PERFECTA QVEM PRECE BASSVS
MOENITAE PROPTER MOENIA GERMISARAE.¹

Petris római helység Kis-Kalán és Csígmó közt létezhetett; ezen helység is Hunyad vármegye területén lévén, csak mint szomszéd helységet említem fel; különben sem tudunk róla valami sokat.

Burticum (Borberek) római helység 8 milia, azaz 1184 km.-nyire feküdt Apulumtól (Gyulafehérvár), ez teljes pontossággal Borberek községre vall, s ha Rösler szerint a thrák szó: Burt, annyit teszen, mint hid, akkor e fogalom is ráillik ezen a Maros mellett, hidképpen szolgáló helységre.

Ha Csígmótól (Germizara) kelet felé hasonlóképpen 8 miliat (1184 km.) számítunk, akkor Algyógy és Borberek közt találjuk megközelítőleg Blandia (Karna) helység hollétezését.² Blandiana (Karna) helység-nél már beléptünk vármegyénk mai területére. E római helység nem lehetett igen nagy terjedelmű, vagy általában nagyon fontos, mert alig vehetők számba azon római leletek, melyek innen származnak; a mi azonban abban is lelheti okát, hogy ezen terület még nagyon csekély mérvben van kikutatva.

Blandiana (Karna) tőszomszédságában Burticum (Borberek) római helység vala, mely helységtől hid vezethetett át a Maros balpartjára azon úthoz, mely mai nap is létezik Alvincz és Alsó-Maros-Váradja, illetőleg Maros-Portus közt. Ezen helység története hasonlóképpen nincs még kiderítve, mert itt római épületmaradványokat eddigelé keveset találtak; innen csak néhány feliratos kőemlék, több római szobormű (a Teleky József féle kertben) ismeretes.

Ezen még kevésbbé ismeretes római helységtől északkelet felé feküdt Apulum (Gyulafehérvár). Apulum, Dacia ezen katonai fővárosának fekvését, kiterjedését és történetét a nagy számra menő kőemlékek felirataiból, egész épület és épület-csoportok alapfalainak maradványaiból, az ezerekre menő dísz tárgyakból és iparczikkekből, valamint házi eszközökből, melyeket eddigelé itt találtak s folytonosan még most is találnak, teljes biztonsággal megállapíthatni.

E hatalmas város a mostani Maros-Portus és Alsó-Váradjától Gyulafehérvár városán a Várhegyen keresztül Kisfalud felé huzódott. Egész területén mindenütt 1—2 méternyire, de itt-ott 10 centiméternyire beásva a földbe, a föld alatt római maradványokra akadunk. Ezen itt talált római épületek, padozatok maradványai stb. elhelyezéséből a régi Apulum kiterjedését és alakzatát meglehetősen pontossággal

¹ Corp. Inscript. Latin. III. 1395.

² Téglás Gábor határozta meg Blandianának fekvését. L. Arch. epigr. Mittheilungen aus Österreich-Ungarn XIII. k. 2. füz. 199—200. l.

meg lehet határozni.¹ A római hódítók már Trajanus császár idejében rögtön felismerték ezen terület fontosságát, miért a meghódítás után közvetlenül épített itt a Legio XIII. Gemina és a Legio I. Adjutrix a Várhegyen (a mostani vár területén) álló táborn.² A legio I. Adjutrix csak kevés ideig maradhatott itten, mert eddigelé kevés nyomára akadtak.

Ismeretes innen a bukaresti muzeumban levő bélyeges téglá, melynek bélyege: LEG XIII GE I ADI. —, mely arra vall, hogy a két legio együttesen működött a tábor megalapításánál. Ezen bélyegen s néhány feliratos kőemléken kívül részemről nem ismerek egyebet Apulumból e legióról, mivel sem a budapesti Nemzeti Muzeumban, sem a kolozsvári, nagyszebeni, vagy dévai muzeumokban szorgos kutatásom daczára sem találtam e legiótól egyetlen bélyeges téglát sem, mely Apulumból származott volna.

A Legio I. Adjutrixot Trajanus császár, mikor látta, hogy a tartományban már helyre van állítva a rend és biztonság, áthelyezte Pannoniába.

Apulum álló tábora (Castrum) mellett keletkezett egy polgári község a legiók kiszolgált katonáiból, a veteranusokból és gyarmatosokból; ez a község Kanabae nevet kapott. Eleinte csak kisebb házakból állott, melyekben a markatánsok élelmi szereket árusítottak a katonák számára, később — nagyobb házak építettén — a polgárok száma mindinkább szaporodott, úgy, hogy e község előljáróságot, sőt tanácsot is kapott, melynek élén a principes és magistri, és képviselők gyanánt a decuriones állottak. Antoninus Pius császár (Kr. u. 137—161.) alatt gyorsan emelkedett és gyarapodott a város; már Kr. u. 158. évben nagyszerű vízvezetékét építették. Marcus Aurelius császár (Kr. u. 161—180.) első kormányzási éveitől a markomann háborúig fokozatosan tartott ez a virágzás, úgy, hogy ekkor Apulum túlszárnyalta Sarmizegetusát honnan a délnyugati Daciának pénzügyi igazgatását, sőt a helytartók székhelyét is ide helyezték át.

Miután a markomann háborúk zivatara lecsendesült, Marcus Aurelius a Kanabae lakosainak szabadságait nagyon kibővítette és a Kanabae nevet Apulum névvel kicserélvén, a helységet municipiummá emelte. Ugyancsak Marcus Aurelius egy coloniát is ültetett át azután Apulumba, mely a municipium mellett lévén, azt jelentékenységre nézve nem sokára túlszárnyalta. Hogy ezen alkalommal új telepéseket Apuliából hozatott ide, az valószínű; s lehetséges, hogy innen kapta Apulum nevét is.³ Az itáliai Apuliában, a Frento folyam jobb partján, »Teanum Apulum« nevű város feküdt.

A mennyire ezen esemény idejére következettetni lehet, valószínű, hogy az Kr. u. a 180-ik év előtt történt, mely évből az Apulum név

¹ L. az erről készített térképet. II. tábla.

² L. az erről készített térképet, melyen az 1887-ben feltárt castellum-részletek is láthatók. II. és IV. tábla.

³ A Peutinger-féle táblán e helység Apula névvel van jelölve.

írásilag, azaz feliratos kőokmány szövegéből először mutatható ki,¹ s ezért ezen város a municipium Aurelii nevet is viselte.² Septimius Severus császár (Kr. u. 193—211.) későbbben jogot adott a városnak rendes évi tanácsválasztásra, miért is azután municipium Septimii Apulum nevet is kapott. Hogy Apulum már Kr. u. 180-ik év előtt municipium volt, bizonyítja a már fenn említett kőemlék, s hogy a város Gordianus császár idejében (Kr. u. 238—244.) még mindig municipium volt, bizonyítja egy ezen időből való kőfölrirat.³

Ulpianus római jogász és híres író, Septimius Severus nevelője, a praetorianusok főnöke szerint a colonia Apulensis rég fennállott, midőn Severus császár Potaissát (Torda) coloniává emelte. Tehát bizonyos az, hogy ezen colonia története visszanyulik a Severus előtti időkbe, legalább Kr. u. 192-ig, és feliratokban Kr. u. 235-ik⁴ és 250-ik évekből még felemlítették.⁵

Ezeknél fogva, mivel a municipium a Kr. u. 180—238-ik évek közt és a colonia hasonlóképpen Kr. u. 192—235. években létezett, e két községnek ugyanegy helyen, egymás mellett kelle virágozania.

Nézetem szerint Apulum telepítése következőleg fejlődhetett: Első sorban felállították a katonai tábort⁶ a Várhegyen, azaz a Mamut nevű hegység keleti aljától kiinduló és elterülő fensíknak legkeletibb szélén, körülbelül a mostani vár keleti területén. A Kanabae, hol a veteranusok és a markatánsok letelepültek, csakis a tábor közelében lehetett, mert, mint már fennebb is említém, a katonák innen vásárolták az élelmi szereket, ide jártak mulatni és borozgatni a legionariusok, itt voltak a tiszteknek és az altiszteknek asztaltársasági helyei. Ez tehát vagy a

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 986. Fölr. gyűjtemény 449. sz. a.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1132. Fölr. gyűjtemény 87. b) sz. a.

³ Corp. Inscr. Lat. 1433.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1139. Fölr. gyűjtemény 75. sz. a.

⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1176. Fölr. gyűjtemény 190. sz. a.

⁶ A rómaiak álló táborai, építészeti és hadászati szabályok szerint, mindenütt meglehetősen egyformán épültek, miért az általános szabályok az apulumi castrumra is alkalmazhatók, mert ugyancsak az előirt módozatoknak megfelelőleg találták az eddig tényleg feltárt táborokat, ugymint a Homburg mellett Németországban, az alsó-ilosvait Erdélyben és a gamzi-gradit Szerbiában is. Az ilyen castrum stativum várfalakkal volt bekerítve s oblongum (tégla-lap) alakú négyszögben épült, melynek párhuzamos hosszabb falai 600—650 m., a hasonlóképpen párhuzamos rövidebb falak 400—450 m. méretűek voltak. A falak külső szögletei vagy körívben voltak letompítva, vagy nagyobb őrtornyokkal ellátva. Mind a négy egyenesen húzódó falban tornyokkal megerősített kapuk voltak. Kisebbrendű, egymástól nyíllövésnyi távolságban levő tornyok erősítették többnyire a hosszfalakat is. A castrum falai kemény építmények, 1—1.5 m. vastag, 5—6 m. magasak, melyeket belülről lépcsőzetes, a tetején legalább 2 méter széles földhányás támogat. A falakon kívül mély, kettős, sőt hármassorban ázott árkok futottak végig, csak a kapuknál szakadva meg. A tábor közepében volt a legatus lakóhelye, az irodák stb., a többi szabad téren voltak a katonák kisebbszerű házai, hihetőleg csak vályogból építve. Az apulumi castrum csekély maradványait feltárták, midőn 1897-ben a vár keleti részében a cs. és kir. hidászok számára építendő laktanya alapozási munkálatait végezték. (L. az erről készített rajzot. IV. tábla.)

katonai tábortól nyugatra lehetett, a tábor és a szőlőhegyek közt elterülő síkon, azon helyen, a hol a város III. (VI.) Károly császár és király alatt véghezvitt elköltöztetése előtt, még 1711-ben Gyulafehérvárnak »Borghó« nevű elővárosa volt, s hol számos római épület maradványai napjainkban is felszínre kerülnek, vagy pedig, a mi még valószínűbb, lehetett e Kanabae a vár alatt, attól keletre a völgyben, a mai glaciis egész területén, a főpiacz és a »Major« nevű városrész területén, a »Kutyamál« nevű szőlődombon átmenvén, egészen a »Királykút«-ig; mert ezen helyeken mindenütt találhatók római maradványok. E Kanabae későbbi időkben, midőn már municipiummá fejlődött, elfoglalta a mostani városnak majdnem egész területét, húzódván Kisfaludig.

A Marcus Aurelius császár által behozott colonia pedig, ha kifejtett véleményem helyes, akkor a mostani várostól dél felé kiterjeszkedvén, Maros-Portuson át a Maros partjáig és még azon túl Alsó-Maros-Váradja község északkeleti részéig foglalhatta el a területet.

Az ezen területeken eszközölt ásások még nem jutottak odáig, hogy azoknak alapján határozott véleményt lehetne kockáztatni; de ha a térképünkön kijelölt ásások helyeit tekintetbe vesszük, észrevehetjük, hogy főképpen Maros-Portus felé, egy tavon át vezető vasúti hid közelében, határozott négyszögű területet bezáró falak szögletornyokkal voltak ellátva, mi által a colonia meg volt észak felé határolva s némileg elkülönítve a municipiumtól.

A municipium és a colonia tehát szervi összeköttetésben álló testvér községek lehettek.*

Ezen említett határfaltól északra esett a Marosnak bevezetett mellékága (csatorna), melynek maradvékát még elég jól kimutathatni a majorbéli gör. kath. templom közelében és onnan az ugynevezett »Feneketlen tó«-ig; ezen át pedig a Maros főágáig vezethető vissza.

Az eddigelé ott, fájdalom, csak »rablóbányászat«-nak nevezhető, épületanyagot és kincseket kereső ásások eredményéből azonban legalább tudhatjuk, hogy a legszebb római tárgyak, melyek eddig a nyilvánosság elé kerültek, Maros-Portus környékén találtattak, mi azzal, hogy a colonia a municipiumot is tulszárnyalta, megegyeztethető.

Nincs e területről egyetlen épületnek tervrajza, kivéve azon csekély falmaradványok feljegyzését, melyet időről-időre, adott esetek alkalmával eszközöltem, mert mai napig is csak kisebb-nagyobb gödröket ásnak s azokból szedik ki a használható, többé-kevésbé becses tárgyakat és építő-anyagokat.

Az 1867—1869-ik években itt eszközölt vasúti munkálatok alkalmával áldozatul estek a falmaradványok a munkások csákány-csapásainak; senki sem törődött azzal, hogy legalább az épületek alapfalairól bárminő primitív rajzot készítsen; mindenki, ki ott tényező volt, ha csak

* Analog esetről tesz bizonyosságot a jelenlegi város és a volt várközség (1871-ig), mely utóbbinak saját várbarája volt a várban.

szert tehetett valami tárgyra, elsietett vele, hogy azt értékesítse magán vagy nyilvános muzeumokban.

Az évek hosszú során eszközölt katonai pionírgyakorlatok által is — minden tekintet nélkül — roppant sok becses anyag semmisült meg. Soha nem tudták összekötni a nyers gyakorlatot a tudományos kutatásokkal és azok eredményének rajzi felvételeivel. Nincs is remény, hogy e tekintetben a jövő jobbat hozand.

Némi vigasztalásunkra, jobban áll a dolog jelenben a várhelyen (glacis) levő területtel, melyen az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi egylet 1888-ki december hó 29-én megkezdte a szabályszerű ásatásokat és azóta tekintélyes területet tárt fel, melyből a római házak fekvését, kiterjedését stb. elég tisztán lehet kivenni; de ezen egylet is, pénzerővel nem rendelkezvén, csak lanyhán folytathatja üdvös működését, sokszori félbeszakítás mellett.¹

Az egylet által feltárt rész határozottan mutatja, hogy az épületek a Legio XIII. Geminától származnak, de ugyanazt mutatják a Maros-Portus környékén talált épületek téгла-maradványai is.

Az épületfalakból származó téglák vagy bélyegtelenek, vagy a Legio XIII. Geminának bélyegeit viselik.

Magánosoknak bélyegeivel ellátott téglák közül eddigelé még nagyon kevés ismeretes.²

Ugy látszik, a magán téglagyárosok nem igen alkalmazták Apulumban a téglabélyegeket, vagy az is lehet, hogy nagyobbbrészt a katonáktól vásárolták a téglákat a házépítők.

Ezen kérdés egyelőre függőben fog maradni, míg idővel több területet fognak feltárni.

Caracalla császár (K. u. 211–217.) utáni időkben, ugy látszik, mind a két község nehéz csapásokat szenvedett, mint azt egy K. u. 250-ik évből való köfeliratból³ olvashatjuk, melyben Trajanus Decius császár nem csak »Restitutor Daciarum«, hanem mint a »nova colonia Apulum« alapítója is ünnepeltetik. Ezen császár pénzei hátlapján ekkor a »Dacia Felix« körirat fordul elő.

De már egy évvel később, K. u. 251-ik évben, Decius Trajanus császárt legyőzték és megölték a gótok, kik Kniva herczegök alatt Moesiába betörték és utódjának, Trebonianus Gallus császárnak, miár ugyanazon évben — 251-ben — kellett a győztestől adófizetéssel rövid békét vásárolnia, melyet azonban a gótok meg sem tartottak.

Marcus Julius Aemilianus hadvezér Kr. u. 253-ik évben Pannoniából a Dunán át a Dacia szomszédságában levő germán népek ellen vonult s ezek elismerték császárnak, de négy hónapig tartó császársága

¹ Legújabb időkben, ugy látszik, jobbra fog fordulni ez ügy, mert dr. Wlassits Gyula vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter egyletünk felkarolásáról gondoskodni fog a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelő bizottsága útján.

² L. a leletekről szóló részt.

³ Corp. Inscript. Lat. III. 1176. Fölrirat. gyűjtem. 190. sz. a.

után saját katonái által megöletett. Utódja, Publius Licinius Valerianus császár (Kr. u. 253—260.) kormányzása kezdetén már mozgósítanak a markomannok, és a gótok jól előre haladtak Thrakiában. S midőn a császár kelet felé indul, gyenge fia és uralkodó társa Licinius Gallienus (Kr. u. 253—268.) alatt Dacia sorsa eldőlt.

A nyugati gótok Kr. u. 258-ik évben már Dacián keresztül hatoltak Kis-Ázsiába s ezen évvel együtt megszűnnek minden további római nyomok és leletek Daciában.

A Legio XIII. Gemina és a Legio V. Macedonica azután a délnyugati Daciába (az azutáni Bánság) vonultak,¹ hol azonban sokáig nem maradtak, mert 260-ik év körül már Moesiába huzódtak vissza; ezen időre esik Daciának teljes elvesztése Marcus Aurelius Gothicus császár alatt.

Ezen eseményt különböző írók különböző évekre helyezték, de az legalább bizonyos, hogy Kr. u. 271-ik évben a provinciának elvesztése kétségtelenül befejezett tény volt s így megszűnt egyúttal Apulum is, mint római város, szerepelni.²

E városról egyelőre ennyi elég. Történetünk tüzetesebb tárgyalásának folytatása előtt, lássuk előbb a többi római helységeknek fekvését, általános képét és mivoltát; azután Apulum, mint vármegyénk területén levő legnagyobb és az egész vidékre, de még az egész tartományra nézve is nagy befolyással bíró város történetére majd visszatérek.

Apulumtól délnyugatra a hegyek közt, a mai Poklos falu fölött levő réteken, a püspöki erdő szomszédságában, római telepnek kellett létezni, mert bárhol, ha csak csekély mélységre is ásnak a falusiak, mindenütt találhatnak római téglákat és épületmaradványokat; miért is a nép ezen réteket »Téglarétek«-nek (Prate de keremide) nevezi. Ezen hely még nincsen kikutatva s még nincs sehol felvéve a régészeti munkákba.

Apulumtól majdnem egyenes irányban észak felé 12 római milia (17·76 km.) távolságban feküdt Brucla nevű római város, melynek hol fekvését mai napig még nem lehetett teljes biztonsággal konstatálni, de a Peutinger-féle táblán Apulumtól kijelölt 12 milianyi távolságból látható, hogy Brucla nevű helységnek Tövis és Nagy-Enyed közt kellett léteznie, vagy pedig a Diód és Alsó-Orbó községek között levő területen. Vannak, kik Bruclát Vajasd községe területére helyezik, mert ennek területén is számos római leletre bukkannak; de Vajasd Apulumtól csak 10 kmnyire esik (7·12 milia), s akkor is, ha Apulumnak marosportusi részétől vesszük a távolságot, csak körülbelül 14 kmnyi távolságot nyerünk. Ezeknél fogva kikutatandó marad Bruclának hol fekvése és a Vajasd melletti római telepnek mivolta.

Egyelőre csak annyit mondhatok, hogy az adott távolság és az

¹ Corp. Inscr. Lat. 1629., I. 1633., 24.

² Bernhard: Geschichte Roms v. Valerian bis Diocletian, Berlin 1867. p. 153. Rösler: Röm. Studien p. 50.

ezen vidékről való leletek általában arra mutatnak, hogy Bruclának Enyedtől délnyugatra, tehát Tövis felé kellett feküdnie.

Minő város volt ez? az a kellő kutatások és ásások hiánya miatt még nem mondható, de egy innen való feliratból, mely a collegium aurariorum-ot említi,¹ láthatjuk, hogy mielőtt a bányakerületnek helységei tekintélyre emelkedtek, az aranybeváltási hivatal hihetőleg e helyen volt.

Ackner M. J.² Bruclát Krakkó és Tibor községek közé helyezi, mit ő azzal okadatol, hogy ott egy római castrum lett volna és egy Krakkótól Alsó-Gáldra vezető római út nyomai is láthatók, s hogy Krakkótól északra egy mérföldnyi távolságban Csáklya község mellett egy hegyoldalon tömérdek cserépedénytöredékek és emberi csontok találhatók, mely utóbbi hely, nézete szerint, Brucla város necropolis (temetkezési hely) lett volna, s hogy Tiborban és Krakkóban is római leletek fordulnak elő; végre pedig, hogy a krakkói reform. templomnak egy része a Legio XIII. Gemina bélyeges tégláival van kipadrolva.

Mindezekből lehet ugyan következtetni, hogy Krakkó és Tibor környékén római telep volt, de hogy ez éppen Brucla lett volna, az a fönnebb mondottakból be nem bizonyítható. De leginkább nem áll azon nézete, hogy a Csáklyától északnyugatra eső hegyoldalon, hol egy patak mészkőszirtek hasadékan zuhan keresztül,³ a Bruclához tartozó temetkezési hely lett volna. Ez már nem hihető, mert földrajzi fekvése és a távolság Tibortól nem teszi azt egyáltalán valószínűvé, mert hegyen, völgyön át menvén, mi okból sem vihették a rómaiak halottjaikat egy mérföldnyi távolságra; hisz Apulum, mint legnépesebb város, halottjait a város közelében levő »Kutyamál« nevű dombon és annak lejtőjén temette el, hol már több római kő koporsót találtak; az 1896-ik évi január hó utolsó napjaiban ástak ki onnan a görög keletiek új temetőjében egy fedeles, de már régebbi időkben feltört és kirabolt egyszerű kő koporsót. 1899. januárban pedig ugyancsak a Kutyamál nevű szőlő-hegyen egész temetkezési helyet tártak fel.

Mire való lett volna a bruclai halottakat egy mérföldnyire fekvő temetőben elhelyeztetni?

Azonkívül tagadja azt, hogy ott római temetkezési hely lett volna, még azon körülmény is, hogy az ott talált cserépedénytöredékek nem római, hanem azelőtti korszakokból valók, a mint azt az onnan a nagyenyedi kollégium muzeumába és az alsófehérvármegyei muzeumba hozott példányok eléggé bizonyítják.

Igen valószínű, hogy azon regényes szépségű helyen már a rómaiak is fürödtek, éppen úgy, mint azt manap megteszik a vidékbeliek és az

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 941. Fölr. gyűjtem. 471. sz. a.

² Jahrbuch d. k. k. Central-Commission z. Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale II. k. 1857. pag. 87—88.

³ A nép mai napig is »római fürdő«-nek nevezi.

oda kirándulók. Lehetséges, hogy a rómaiak ott, a volt dák helység romjain, fürdőtelepet alapítottak volt.

Minő helység volt tehát Tíbor és Krakkó közt, az még nincs megállapítva; eddig csak rámutathatunk, hogy ott is kutatásra alkalmas hely van.

Bruclától észak felé 12 miliát (1776 km.) tevő távolságban feküdt *Salinae*, valószínűleg a mai Felvincz és Székely-Földvár közelében, Maros-Ujvár átellenében. Ezen római telep minemősége mai napig sincsen kiderítve, mert itt sem történtek szabályszerű kutatások és ásások; itt is csak a véletlenség által felszínre került föliratos kőemlékek, bélyeges téglák és edénytöredékek mutatják, hogy e területen római telep volt. A Felvincz és Székely-Földvár közt létezett római tábornak nyoma még látható volt a harminczas években.¹

Felvinczet és Székely-Földvárt, bár nem tartoznak Alsófehér vármegyéhez, azért említem fel, mert ezen községek vármegyénk tőszomszédságában fekszenek, minélfogva a mi területünkre nézve is fontosak lehetnek, s pedig annál is inkább, mivel ugy látszik, innen kezelték a vármegyénkhez tartozó marosujvári sóbányákat is. Lehet azonban, hogy a Maros-Ujvár melletti dombon, a mai Felső-Ujváron is római telep volt, mert a felsőujvári kastély fő bejárata fölött levő emléktábla szerint e kastélyt a múlt században (1700.) régi kemény várromokra építették. Az 1892-ik évben tártak fel a marosujvári hegyoldalon levő sétaterén egy római téglákból összeállított koporsót, melyben csontváz és valami szurkos anyagból összegyurt gömb volt.

A római *Salinae*-t rendesen Tordára helyezték a történetírók, és pedig azért, mert Torda mellett gazdag sóbánya volt már akkor is. De ez csak önkényűleg tehető fel, mert a távolság Brucla és Potaissa (Torda) közt tényleg kétszer akkora, mint az a Peutinger-féle táblán van jelezve; itt csak 12 milia van feltüntetve, holott a valóságban 24 milia van e két helység közt. De az Ajton közelében talált mérföldmutató Potaissa helységét említi,² mi az adott körülmények alapján csak Torda területén lehetett, minélfogva Torda nem szerepelhet *Salinae* és egyúttal Potaissa nevek alatt egyszerre.

S ha a *Salinae* közelében levő gazdag sóbányákat e tekintetben mérvadónak vesszük, akkor is a körülmények inkább szólanak Felvincz és Székely-Földvár, mint Torda mellett, mert a marosujvári sóbányák nemcsak éppen oly gazdagok és nagyszerűek, mint a tordaiak, hanem sok tekintetben túl is haladják azokat, s a régi római bányaművelésnek sokkal fontosabb és lényegesebb nyomait mutatják, mint a tordaiak.³ Ezeken kívül Ptolemaeus földrajzi fokmeghatározása is teljesen meggyezik azzal, hogy *Salinae*-t inkább Felvincz—Székely-Földvár közé helyezzük.

¹ Dr. J. F. Neigebaur, *Dacien*, Brassó 1851. pag. 244.

² C. I.: L. III. 1627.

³ *Jahrbuch der Central-Commission stb.* Wien I. köt. 1859. pag. 23.

Salinae története teljes sötétségben van; csupán a leletekből következtethetjük, hogy szép és nagy kiterjedésű város lehetett, valamint azt is, hogy innen két római út indult ki, az egyik a Maros mentén Gerend felé, a másik Harasztoson át Várfalva és Torda felé vezetett. Továbbá tudjuk, hogy a Legio XIII. Gemina és azután a Legio V. Macedonica is itt állomásozott.

Ezen helység egyszersmind vármegyénk északi határán van, miért is a fő útvonalon levő helységek rövid tárgyalását e vidéken ezzel befejezván, ugyanezen úton dél felé visszatérünk Apulumig, honnan területünk egyik mellékvölgyébe fordulunk, t. i. az Ompoly völgyébe, a midőn egyúttal Erdély Érczhegységébe jutunk és az ott létezett helységeket hasonlóképpen rövid tárgyalás alá vesszük.

Apulum és az Ompoly völgye közt négy helységet találunk, u. m. Kiszfalud, Sárd, Magyar-Igen és Czerna községeket. A három első helyről ismerünk feliratos köveket, római téglákat, fedélcserépet és más tárgyakat, s néhány történetíró véleménye szerint Apulum városa kiterjedett Maros-Portustól egészen Magyar-Igenig. De ha így volna ez, akkor e város hosszkiterjedése körülbelül 12 kilométer lett volna.

Hene Xav. Ferencz nézete szerint Apulum igen népes és terjedelmes város volt, melynek közepén keresztül folyt a Maros s melynek kerülete 5 mérföldet tett ki.¹ Nem tekintve azt, hogy nem a Maros, hanem annak csak egy mellékága folyhatott a városon keresztül, igen nagy méretet vett fel Hene, mert akkor a város kerülete 37¹⁰, átmérője körülbelül 11⁹⁹ kilométert tett volna ki.

Helyesebben fejezi ki ezt Király Pál, ki Apulumról e tekintetben következőleg nyilatkozik: »A municipium szerény fejlődési viszonyok között maradt mindig, de a colonia gyorsan emelkedik különösen Septimius Severus óta, kinek kegyeit annyira megnyeré a város, hogy a császár testvére, Septimius Geta,² mint Dacia helytartója, itt székelte. A hatalom e gondoskodása által a szerény kezdetekből indult alapítás egy emberöltő alatt virágzó várossá lesz s háztömegei a Maros jobb partján Portustól kezdve betöltik az egész síkot a mai városig; a várhegyet a castrum foglalja el, s ennek aljában és ezen túl egész az Érczhegység aljáig (tehát Magyar-Igenig) nyultak ki az utcák, majd a kertek, villák, gazdasági tanyák stb.«³

Tagadhatatlan azon tény, hogy Apulum igen terjedelmes város volt; de a Hene Ferencz által említett méretet mégis igen nagynak kell tekinteni, mert nem tehető fel, hogy Apulumnak hossza kétszer akkora lett volna, mint Budapesté, melynek hosszúsága most a Besenyey-utczától a Közvágóhidig 6 km., kerülete pedig (a IV—IX. kerületeket véve) körülbelül 15 km. Pompeji városa eddig kiásott részének

¹ Hene Xav. Ferencz, Beiträge zur dacischen Geschichte. Nagy-Szeben, 1836. p. 80.

² Septimius Geta, Septimius Severus fivérét jól kell megkülönböztetni Publius Septimius Getától, ki Sept. Severus fia volt.

³ Király Pál, Apulum. Az alsóféhérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyet. évkönyve. II. Kolozsvár. 1889. pag. 25.

hossza körülbelül 900 m.,¹ s az erről készített alaprajzon látható, hogy e város délkeleti és északnyugati határfalai már ki vannak tárva, minél fogva ezen irányokban Pompeji belvárosának határai a 900 meteren túl nem terjedtek.

Ezen összehasonlításokból kiindulva, veszem Apulum kiterjedését a legnagyobb méret szerint, Maros-Portustól egészen a püspöki felső malom közelében levő téglavetőig, mely kiterjedés 6.25 kmetert teszen.

Kisfaludtól Sárdig lehetnek egyes nagy kertekkel körülvett villák, vagy gazdasági épületek, melyek onnan tovább is terjedhettek egészen Magyar-Igenig, hol a jelenben is művelés alatt álló kőbánya közelében nagy kiterjedésű római házfalak maradványai vannak, a melyek közt sok edénytöredék, római ezüst és bronz pénzek, bélyegtelen római téglák, földélcserpek és 1895-ben egy igen érdekes bronztripus (háromláb) is találtatott.² Magyar-Igen területén tehát egy még ismeretlen római telep létezhetett, vagy volt a kőbánya körül egy falu (vicus), vagy esetleg Apulumhoz tartozó nyaralók is lehetnek ott.

Sárd területéről nyugatra, az Ompoly völgyébe betérvén, első sorban az Ompolyicza község közelében levő kőbányával találkozunk, hol malachittartalmu kőzetek is fordulnak elő.

Hogy itt valami római telep létezett volna, az még nem mutatható ki, de tény az, hogy itt már ősidők óta köveket fejtenek.

Innen tovább haladva nyugat felé, Tótfalud községhez érkezünk, mely falu fölött a Szentmihálykő nevű, hármass csucscsal bíró külön álló hegy emelkedik ki, melyen valószínűleg római őrtorony lehetett. Oda, t. i. a vár alá, telepítették később, 1384-ben, Goblin erdélyi püspök által alapított és Imre püspök által befejezett zárdába a pálos rendű szerzeteseket, kik, a monda szerint, tótok által műveltették a zárdához tartozó földeket; innen eredhetett Tótfalud község neve is. E falu nevének eredetét azonban mások különféleképpen magyarázzák meg.

E vár alatt találtak Opitz idejében, 1622-ben, két római feliratos sírkövet.³ Lehetséges, hogy ezen római sírkövek még a rómaiak idejétől fogva ott maradtak volt, de lehetséges az is, hogy a pálosok Petrosán vagy Zalatnáról (Ampelum) szállították oda éppen úgy, a mint például Gyulafehérvárról Kolozsvárra, Nagyszebenbe, Dévára, Budapestre, Bécsbe és más helyekre vittek föliratos köveket.

A Petrosán község területén létezhetett római telep mivoltáról hasonlóképpen majdnem mit sem tudunk; itt is sok római maradvány s néhány feliratos kő került a föld felszínére.

Ezen fő útvonal végén jutunk Petrosánon át a mai Zalatna (Ampelum) bányavárosba. Petrosán vidékén, mint említém, számos római marad-

¹ Overbeck, Pompeji térképe. 1884.

² A Nemzeti Muzeum tulajdonába ment át.

³ Corp. Inscript. Lat. III. 1223. Fölirat. gyűjtem. 457. sz. a. és 1312. Fölirat. gyűjtem. 458. sz. a. Legújabbán, 1898-ban, feliratos követ, vízvezeték-csővet és római téglákat találtak.

ványokat ástak már ki a földből s jelenleg is találatnak ott folytonosan régiségek. Még 1717-ben alapfalak és egész római épületsorok voltak láthatók Petrosán és Zalatna közt egy hegylejtőnél; az Ompoly balpartján pedig alap-épületrészeket fedeztek fel. Hajdan jelentékeny bányahely lehetett, melyet a hosszú idők viharai eltemettek a nélkül, hogy valakinek eszébe jutott volna valami rajzot vagy leírást hátrahagyni azokról. A zalatnai vasút építésénél is előkerült több oszlop és faragott kőmaradvány.

Ampelum (Zalatna) minden kétségen kívül római bányaváros volt, s mindenesetre azon római városok közé tartozott, melyek a római hódítás első éveiben alapítottak; mert innen ismerünk egy a Kr. u. 158-ik évből való fölíratos követ, tehát a hódítás utáni 40-ik évből.¹ Szép város lehetett, mit a gazdag leletekből, a művésziesen kidolgozott oszlopmaradvány- és tömördek építőanyagból igen könnyen lehet következtetni; de hogy minő terjedelmű és általában milyen külsejű lehetett, azt a kútforrások hiánya miatt megmondani nem lehet; annyi azonban látható az ottani lelethelyekből, hogy a római város keletre, Petrosán felé jóval tovább terjedett, mint a mostani város. Ugyancsak a várostól keletre egy szép tisztás fekszik, mely Trajan-rét (Pratulu lui Trajanu) nevet visel, hol a zalatnaiak mai napig nyári multságokat szoktak rendezni. *Ampelum* vízvezetékei még mai nap is üde forrásvizet szolgáltatnak; ilyen van egy a kohó-hivatal közelében.

Feltűnő, hogy a római fő útvonal csak Abrudbányáig vezetett, honnan csak hegyi ösvények indultak ki a tulajdonképpeni aranybányák kiaknázása céljából létesült telepekhez. Feltűnő azért, hogy az arany után oly annyira sovárgó rómaiak a közlekedési eszközt itt elhanyagolták, holott a bérczen átvivő utak nehéz előállításától más, kevésbbé fontos helyeken sem rettentek vissza.

Forrásaim szerint ott hat római bányacsoport volt, u. m. a fericseli, magyarhegyi, nagymási, corabiai, verespataki és az offenbányai.²

A bányákban talált leletekről más helyen lesz szó; itt csak azt akarom kifejezni, hogy a telepek kiterjedésére és milyenségére nézve, az eddigi kutatások alapján, még nem lehet megfelelő képet adni.

Ezen aranybánya-telepek közt legnevezetesebb minden bizonynyal *Alburnus major* (Verespatak) volt. A római bányamivelés egész nagyszerűségében a Verespatak mellett emelkedő meredek sziklabérczen mutatkozik, mely »Vár« (Cetatea mare és mica, nagy és kis vár) néven ismeretes. E név igen találóan reá illik ezen égnek meredező, de újbbi időkben egy francia bányatársaság által robbantások által erősen megrongált és megcsonkított sziklacsúcsra, mert kívül-belül kerek váralakja van, hová az északi oldalon csak egyetlen nyílás vezet. A déli oldala

¹ Corp. inscr. Lat. III. 1299. Fölr. gyűjtemény 343. sz. a.

² »Fericri« katonai térképen. Király Pál: »Dacia Provincia Augusti«, Nagy-Becskerek, 1893. I. k. 354. l. Téglás Gábor: »Tanulmányok a rómaiak aranybányászatáról«, 38 kv. I. és térkép.

erősen el van pusztítva. Még 1865-ben láttam e vulkánszerű töbört (krater) meglehetősen ép szépségében, de 1895-ben már megrongált állapotban találtam. Alatta a mélységben több száz méternyire a föld alatt léteznek még a rómaiak s hihetőleg már a dákok által is megmivelt tárnák.

A római bányamivelést a mostanától könnyen meg lehet különböztetni. A rómaiak ugyanis a szádát (Mundloch) általában szilárd kőzetbe vésték, hogy a tárna száraz falazatu legyen, s az egész ívalakkal birt. Gyönyörűek a Csetate alatti tárnákban a simára véssett falak, melyek mai napig láthatók.¹

Hogy azonban ezen munkálatok igen régiek s még az ősdák uralom korából valók, mutatják a majdnem mindenütt észlelhető nyomai a tűzzel való bányászatnak; de hogy a rómaiak itt a bányászatot nagyban mivelték, mutatják az itt és a közel eső vidéken gyakran talált római bánya-mécsesek, műszerek, házi eszközök, ékszerneműek, pénzek, feliratok, edények, lamvvedrek és egész sírmezők. De leginkább föltűnteti a rómaiaknak hajdanában nagy szorgalommal itt üzött bányászatát a Libellus Aurarius,² mely viaszalapjain teljes hitelű római értesítést nyújt némi dolgokról, melyek a bányászat körébe tartoznak. Ezen táblák közül az első 1786-ban találták; közelebb, 1855-ben is, Verespatakon egy újabb aranytelek-megnyitási kísérlet alkalmával, midőn a tárna tovább nyitattott a hegy belsejébe, véletlenül egy római tárnára bukkantak, melyet, úgy látszik, vad népek ellenséges berohanásakor szándékosan és sietve hagytak oda, mert a száda oly ügyesen volt fatörzsekkel elrekesztve, hogy felismerni lehetetlen vala. A még ép,³ de kénrakodványos törzsek elmozdítása után ott bennt a tárnában 25-nél több viasztáblát találtak sok más tárgy mellett, melyek a leletekről szóló részben tüzetesebb tárgyalásra kerülnek. Az itteni aranybányászatról pedig a történelem fonalán még lesz szó.

Megyénk járásai szerint felsorolt többi római telepek, úgy a Maros mentén, valamint megyénk keleti, déli és északi részében, kiterjedés és alakzatra nézve teljesen ismeretlenek még mai napig is, mert a rendszeres kutatások hiánya miatt, minderről még mit sem szólhatunk. Egy-két fenmaradt faltöredék vagy csekély számú leletek alapján képet még nem alkothatunk magunknak azokról; de az eddig napvilágra jött tárgyakból már annyit következtethetünk, hogy vármegyénk

¹ Midőn 1895-ben újból meglátogattam e bányát, magammal hoztam innen egy épen maradt vékony deszkadarabot, mely gáliczos vízzel van telítve.

² Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unice Romanae cet. quas nunc primus enucleavit, depinxit, edidit Joanes Ferdinandus Massman. Lipsiae. 1840. — Dr. Érdy János: »Erdélyben talált viaszos lapok«, Pest, 1856. — Detlefsen: bécsei cs. kir. tud. Academia Sitzungsberichte. 1858. 89. l. — Finály Henrik Lajos: »Az erdélyi bányákból került viasztáblák és az ősrómai folyóírás«, Erdélyi Muz. Egylet évkönyvei III. füzet 1861. 75—88. l.

³ Innen van az általam muzeumunkba hozott, fönnebb említett deszkadarab is.

területének azon részeiben mind csak kisebb rendű telepek voltak, melyeken a lakosság főleg földmiveléssel foglalkozott, mi a Maros balpartjától keletre eső kedvezőbb talajviszonyoknál fogva igen valószínű, vagy pedig inkább csak egyes legionariusok csapatai által lakott őrhelyek voltak. Az itt létezett római helységek mivoltáról többet mondani ez idő szerint nagy merészség volna. Reméljük azonban, hogy a szerencsésebb jövő a most már egyengetett úton előre haladván, rendszeres kutatások folytán pontosabb és kielégítőbb eredményt hoz magával és egyúttal több világosságot is áraszt e régi, a föld színéről teljesen eltűnt helységek mibenlétére nézve.

5. Apulum álló táborának megalapítása.

A vármegyénk területén lefolyt események történetének kezdőpontját abban találjuk, midőn Daciának a rómaiak által történt elfoglalása után, Trajanus császár első sorban arra gondolt, hogy a meghódított tartományt biztosítsa azutáni időkre is Rómának, mi végett Sarmizegetusa helyreállítása mellett a hadászati szempontból oly fontos helyet vármegyénk szívében kellő védelmi állapotba hozta s e célból megalapította az apulumi álló tábor, felhasználván erre a I. Adjutrix és XIII. Gemina legiókat s a hozzájuk tartozó segédcsapatok legénységét. Ezen pont megerősítésének egyik főcélja az aranybánya-kerületnek és a Viminaciumba való esetleges visszavonulásra alkalmas útnak biztosítása volt.

Ugy látszik, Trajanus az e helyen létezett dák város romjait nem vette igénybe, hanem az említett legiók által egy egészen új, hatalmas tábort állított fel a Mamuthegy aljától keletre elterülő fensík határán, azon helyen, hol a mai vár áll.

Nem minden fontosabb ok nélkül választotta ki a császár a tartomány védelmére szánt eme nehéz munkára éppen a I. Adjutrix és a XIII. Gemina legiókat. Ismerte ő e két jeles, harczias, edzett katonákból álló legiót; tudta, hogy ezek legalkalmasabbak a hódítás nehéz munkájának gyors véghezvitelére, sőt a meghódított tartománynak az után netán szükséges védelmezésére is.

Katonai értelemben véve, mindkét legiónak nevezetes multja volt, melynek néhány vonásban való felemlítését e helyen igen szükségesnek tartom.

A legio I. Adjutrixot Galba szervezte Hispaniában merész, edzett katonákból, s Kr. u. 68. évben Rómába ment velök,¹ hol ugyanazon évben, december 22-én, a veteránok elbocsátása és római polgárokká való felavatása bekövetkezett.² Rómában Otho által elpártolásra csábította

¹ Tacitus, hist. I. 6, 23, 31.

² Corp. Inscr. Lat. III. Dipl. IV.

magát¹ és Otho érdekében Vitellius és a germán hadsereg ellen vonult² s Brediacumnál kitüntette magát merészsége és félelmet nem ismerő bátorsága által.³ Otho halála után Vitelliusnak hódoltak ugyan, de az inkább magától távolabb kívánta látni őket, miért is e legiót visszaküldötte Hispaniába, hogy majd emberei valamely csatatéren munkát találjanak és idővel kissé megszeliöljenek.⁴ Trajanusnak, mint a legio akkori legatusának, jutott azon szerencse, hogy e szilaj katonákat Germaniába vezethette⁵ a Kr. u. 79. óta hasonlóképpen Hispaniában állomásozó legio VII. Geminával együtt.⁶

Az ott vívott csaták után a legio VII. Gemina visszatért Hispaniába, míg a legio I. Adjutrix a pannoni hadsereggel Norbanus alatt Pannoniába ment, hol Nerva császár alatt (Kr. u. 96–98.) a german suevek ellen Felső-Pannoniában és Morvaországban harczolt (Kr. u. 91-ik évben vége lett e háborúnak) s vitézsége által Nervának és az általa éppen akkor adoptált Trajanusnak a »Germanicus« czímet megszerezte. Ekkor Brigetióban (Ó-Szőny) állomásozott e legio. Ily körülmények mellett igen természetes, hogy Trajanus e legio hasznavehetőségét igen jól ismerte, miért is a Dacia elleni háboruban első sorban is alkalmazta.⁷

A bukaresti Szent Sabbas muzeumban levő s többször említett téglabélyeg⁸ igen világosan bizonyítja, hogy a legio XIII. Gemina és legio I. Adjutrix egy időben Daciában volt s így az apulumi állótábor megalapításában mindenesetre tényleg részt vett.

E legio veteranusai többször fordulnak elő Trajanus kormányzása idejében. Így említ a Corp. Inscr. Lat. III. 1008. számú felirat⁹ egy veteranust a I. Adjutrixből, ki hivatalnok volt a tábor mellett keletkező gyarmatban, míg egy másik veteranus Trajanus császár jóllétére fogadalmi oltárt állított (Corp. Inscr. Lat. III. 1004)¹⁰ s hogy végre Tib. Cl. Valerianus centurio a legio I. Adjutrixből a XIII. Geminába átlépett.

Az apulumi állótábor berendezése után nem sokára visszaküldte Trajanus a legio I. Adjutrixot Brigetióba (Ó-Szőny); a hódítás első munkáiban szintén részt vett legio V. Macedonicat pedig Troesmisbe (Iglitza, Bulgáriában) helyezte át.

¹ Tacitus, hist. I. 26, 36.

² Tacitus, hist. II, 10.

³ Tacitus, hist. II. 23, 24.

⁴ Tacitus, hist. II. 27.

⁵ Plinius panegy. 14.

⁶ Mommsen: »Der suebisch-sarmatische Krieg Domitian's und der suebische Krieg Nerva's« Hermes-ben, III. pag. 115.

⁷ Froehner la colone Trajane append. Nro. 15. Henzen Nro. 6490.

⁸ C. I. L. III. 1628.

⁹ L. az ide csatolt fölíratok gyűjtem., 152. sz.

¹⁰ L. az ide csatolt fölíratok gyűjtem., 180. sz.

Ez időtől kezdve csak a legio XIII. Gemina maradt Daciában,¹ minél fogva úgy a mostani Alsófehér vármegye területén, valamint általában az egész tartományban ezen legio szolgáltatta a házi ezredeket, s bizonyára ő ünnepelte az első bevonulást az apulumi ujonnan előállított állótáborba, szétküldvén csapatait vármegyénk és Daciának többi területére az őrségeket. Szükséges és illő tehát, hogy ezen legio történetével is foglalkozzunk néhány vonásban.

A legio XIII. Geminát már Augustus császár (Kr. e. 42. — Kr. u. 14. évig) idejében találjuk felemlítve.² Tiberius Claudius alatt (Kr. u. 41—54. évig) valószínűleg áthelyeztetett Pannoniába, hol Fabius Fabulus legatusa volt Nero idejében.³ (Kr. u. 54—68. évig.) A Kr. u. 69-iki évben Otho mellett Vitellius ellen harczolt Vedius Aquila legatus alatt Castores közelében és Brediacumnál.⁴ Otho császár 3 hónapig tartó uralkodása után csatát és életét vesztette Vitellius ellen. A győztes Vitellius a legio XIII. Geminát erre büntetésül felhasználta a Cremonánál leégett amphitheatrumnak újra építésénél.⁵

Legiónk ezen kényszert el nem felejtvén, midőn Pannoniába visszatért, Vitellius elleni haragból Vespasiánhoz átállott.⁶

De a folyton nyugtalan és most hosszú harcz után vágyódó legio Paetovio (Pettau) táborában a Pannoniában állomásozó másik legióval, a legio VII. Galbianával, megegyezett s T. Ampius Flavianus helytartó tiltakozása ellenére, együtt elhatározták, hogy a moesiai legiókkal egyetértve Italiába betörnek Vitellius császár ellen. A legio XIII. Geminának egy csapattja Antonius Primus vezénylete alatt harczolt a forum Alieni-nél s azután elfoglalta Paviát⁷ és a Moesiából érkezett három legióval megerősítve, körülvette Veronát s az így egyesült legiók elűzték a helytartót, s éppen a legio XIII. Geminára nézve emlékezetes Cremonánál fényes győzelmet arattak Vitellius fölött⁸ s midőn Vespasianus Vitelliust megbuktatta, a merész legio XIII. Gemina visszatért régi táborába Paetoviába. Vespasianus (Kr. u. 69—79. évig) áthelyezte innen a legiot Vindobonába (Bécs),⁹ honnan Domitianus császár (81—96. évig) alatt a legio a sarmat-suev háboruban részt vett, mely alkalommal szintén vitézül viselkedett e legio, mert a sok közül eddig napfényre került három kőfömlíron kitüntetett katonáról van szó.¹⁰

Ezek után vissza ment a legio XIII. Gemina állomására, Vindobonába, hol meg is maradt a dák háborúk kitöréséig, midőn Traja-

¹ C. I. L. III. Viaszostáblás VII.

² Tacitus, Ann. I. 37.

³ C. I. L. III. 4118.

⁴ Tacitus, hist. II. 11, 43, 44.

⁵ Tacitus, hist. II. 67.

⁶ Tacitus, II. 86.

⁷ Tacitus, hist. III. 1. 6. 7.

⁸ Tacitus, hist. III. 9. 10. 11. 21. 27. 32.

⁹ Mommsen z. C. I. L. pag. 510.

¹⁰ Henzen 6912.

nus császár (98—117. évig) jól számítván, e legiót behívta s Daciában nagy győzelmet aratott vele.

E rövid ecsetelésből megítélhetjük legiónknak erélyességét és bátorságát; megérthetjük mindazon óriási erőbe került munkákat, melyeket e legio Daciában véghezvitt, mely munkák kis részben fennmaradtak s bámulatunkat jogosan felkeltik. Megmagyarázhatjuk mind ebből Trajanusnak azon bizalmát, melyet e legióba helyezett, s mely bizalomban nem is csalódott, a mint azt a következőkben elég világosan fogjuk látni.

Midőn a két legio, a I. Adjutrix és a XIII. Gemina, a romba dőlt dák várost tekinteten kívül hagyván, a mostani várhegyen építették állótáborukat, ismételten bebizonyították a rómaiaknak azon főelvét, hogy autonomikus szervezettel bíró városokba el nem helyezték legióikat, hanem azoktól kellő távolságra eső, különálló táborokba¹; mert a municipal-jurisdictio lényegesen különbözött s különbözik mai napig a katonai jurisdictiótól; szükséges volt tehát ezen elkülönítés a kétféle jurisdictio közt felmerülhető összeütközés elkerülése céljából. Kivételt e szabály alól Daciában csak Sarmizegetusa alapításánál látunk, melyet Kr. u. 110. évben a legio V. Macedonica már mint coloniát alapít meg.

Hozzáfogott tehát a két legio segédcsapataival együtt körülbelül Kr. u. 107. vagy 108-ik évben a castrum stativum felépítéséhez, melyhez a kő anyagot a magyarigeni, sárdi, ompolyiczai s az Ompoly mentén fekvő kőbányákból szállították, a téglát anyagot pedig szintén mai napig is üzem alatt álló téglavető helyek talajából nyerték, s egy körülbelül 240.000—300.000 □-métert magában foglaló helyet négyszögben, 600—750 méter hosszúságban, illetve 400—500 méter szélességben tevő kemény építményi kettős fallal kerítettek be és pedig olyformán, hogy e négyszögnek egyik fala, a mint azt az 1897-ben a várban talált falmaradvány mutatja, kelet felé néz², az ezen fallal szemben kellő távolságban (400—500 m.) levő második fal nyugat felé és a négyszöget bezáró két oldalfal ezeknél fogva bizonyára észak, illetve dél felé voltak felépítve, a mint ez a római tábor építési szabályainak teljesen meg is felel, a mennyiben a tábor négy falát rendszeren a négy világtáj felé szokták építeni.

A legio akkori augurjának előbb jóvá kellett hagynia a hely megválasztását³, mire aztán a katonai mérnökök (metatores castrorum) a tábor nagyságát, alakját és a bekerítő falak irányait tüzték volt ki, valamint azon pontokat is, melyekre a legatus, a főtisztok lakásait, a hivatalos helyiségeket, szertárákat, templom vagy szentély helyeit, az egyes katonacsoportokat kellett elhelyezni, midőn mind ezt előbb czölöpökkel kijelölték.

¹ Fő forrást Apulum politikai fejlődésére találunk Mommsen értekezésében, Hermesben, VII.

² Lásd az erről készített tervrajzot. IV. Tábla.

³ A tábor és általában bármely ház építése vallási ténykedéshez tartozott.

Az apulumi tábornak bekerítő falak 1—1'05 m. vastagok, melyek kettős párhuzamos sorban húzódtak végig. Ezen két fal közti tér (1'8 m.) kövekkel és földdel volt kitöltve. Ezen kettős falhoz a táboron belül egy 6 meter széles, 1 meter vastag fal által határolt járda volt kellő magasságig felépítve; a kerítés belső fala s ezen határoló fal közti, járda alatti tér földdel ki volt töltve, keményre leverve, s a tábor falait védő katonák számára rendelve. E járdához széles lépcsők vezettek fel. Ezen kerítési védmű egészben véve 9'9—10 m. szélességű volt.

Ezen méretek talán nagyoknak tűnhetnek fel, de belenyugodhatunk azokba azonnal, ha más, s pedig nem eszményi, hanem a valóságban feltárt római állótáborok bekerítését szemügyre vesszük s a nálunk is valóságban napvilágra került maradványokat azokkal összehasonlítjuk.

Igy például kiástak Gamzigrad közelében (Szerbia) egy római tábornak, mely a Timokvölgy védelmezésére volt hivatva.* Ott 8 meter vastagságú fallal bíró tornyok erősítik a nem vékonyabb tábor falát. Ott tehát a kő anyagból épített fal önmagára csak 2 meterrel vala keskenyebb, mint itt nálunk az egész, 10 meter szélességű védő építmény.

A külső, hatalmas faltól 36 méternyi távolságban van még egy másik belső falkerítés tornyokkal megerősítve, s így a tábor kettős bekerítése tulajdonképpen 44 meter szélességű tért vett igénybe.

A 240,000—300,000 □-metert magában foglaló tábornak a középponton át egy észak-déli irányban menő vonallal két egyenlő részre, s egy más, de nem éppen a középponton keresztül menő, kelet-nyugati irányban menő vonallal az elsőre függélyesen, hasonlóképpen két nem egyenlő nagyságú részre osztották. Ezen alapvonalak irányában utakat készítettek a táboron keresztül. Ott, hol ezen vonalak végpontjai a bekerítő falat érték, kapukat készítettek a négy falban, mely kapuk a mondottak alapján a négy világtáj felé voltak irányítva. Az észak-déli vonal a fő alapvonal (cardo) nevet viselte és az ennek irányába eső kapu, mely a kelet-nyugat felé menő vonal (decumanus) által két egyenlőtlen félre osztott tábor része nagyobbikából kivezetett, a porta praetoria volt. Ezen nagyobbik részben el voltak helyezve a legio, a segédcsoportok és a lovasság legényei. A porta praetoriával szemközt, t. i. a kisebb tábori részből, kivezetett a porta decumana; a kelet és a nyugat felé néző kapuk közül az egyik a porta principalis dextra, a másik a porta principalis sinistra nevet viselte. Más kijárata nem volt a tábornak.

Ha feltesszük, hogy az apulumi castrum porta praetoriája dél felé, azaz Marosportus felé volt irányítva, akkor a porta principalis dextra a Mamut-hegy felé nézett, a porta decuma végre észak felé, azaz Sárd felé irányult.

* Kánitz F. által először tüzetesen megvizsgálva és leírva. Guhl Ernest és Koner Wilhelm Das Leben der Griechen u. Römer. Berlin 1876. pag 413—414.

A porta principalis sinistra tehát azon falban volt, melynek maradványait 1897-ben a mostani várban a cs. és kir. hidászok számára épített laktanya nyugati épülete alapozási munkálatai alkalmával 3 méternyi mélységben kitárták, mely falmaradékok hatalmas, 1'5—2 meter hosszú és 0'80—1'5 széles koczka és téglány alaku kövekből épültek. E cyklopmunkára emlékeztető falmaradékok a földben maradtak, mert szétbontásuk és az egyes részeknek kiemelése majdnem lehetetlenség volt; miért is ezen ős falmaradék sziklaszerű szilárdságát felismerve, a kétemeletes kaszárnnyát minden aggály nélkül reá építették a maradványokra, míg ellenben ugyanazon vállalkozó a most, 1898—99-ben, épülés alatt álló kétemeletes főgimnáziumi épületet a lebontott Báthoritemplom 1'2 méternyi vastag alapfalaira nem merete reá építeni, hanem nagy ügygyel-bajjal szétrepszés útján az alapfalakat eltávolíttatta, nem tartván elég biztosnak ezen ujkorból származó építmény-maradékokat.

Ezen 1897-ben feltárt római tábor falmaradékai mellett tömördek római téglá hevert, melyek többnyire a legio XIII. Gemina egyszerű bélyegével voltak ellátva, de voltak a decurio névével ellátottak is és pedig az Annei Saturnini-val bírók. Találtunk itt több római ezüst és bronz pénzdarabot is és az egyik falmaradék mellett egy durvára kifaragott kő sarkophagnak felső részét.*

Hogy az apulumi tábornak porta praetoriája (főporta) dél felé, azaz a mostani Maros-Portus felé volt irányítva, az igen valószínű, mert a tábor kiépítése után keletkezett Apulum városának házai, mennyiben azoknak úgy a glaci-n, valamint a Maros-Portus felé kiterjedő mezőkön kitárt alapfalai is mutatják, úgy épültek, hogy a fő falak észak-dél felé irányultak; a házsorok tehát a táborral szemben állottak. Mindenütt, a hol vár és mellette város van, az analog esetet ki lehet mutatni, hisz az 1711. után épült Gyulafehérvár városának házai is homlokzatukkal a vár főkapuja, a Károly-kapuvál szemben állanak.

A porta praetoria tehát a mostani Kutyamál nevű szőlődomb fölött levő fensík felé nézett, mely fensík a várdombbal egybefüggő volt azon időben, midőn t. i. a Kutyamál és a várdomb közt levő mostani út bemélyedése akkor még nem volt meg. Ezt csak az 1711-ik év után vágták ki, mikor a mostani várat építették és körülsánczolták. Már 1862-ben és azután is többször beszélték el Domsa Péter, akkor 54 éves, Weber József 60 éves és Hoffinger Keresztély várbeli polgárok, kiknek szülőik a várépítésnél mint iparosok közreműködtek, hogy a felemlített fensík összefüggő volt azelőtti időkben.

Az állótábor belsejében levő, két, egymást függélyesen metsző vonal irányában, mint már említém, a táborban két főutat készítettek, melyek a négy kapuhoz vezettek. Közvetlenül a tábor falkerítésén belül az egész kerítés hosszában 60 méternyi széles szabad út, azaz tér (intervallum) volt a katonák gyakorlata és felvonulása számára.

* Az alap-ásásnál alkalmazott munkások kőválnak nevezték el ezen leletet.

Ezen 60 meternyi széles, a falat beszegélyező téren belül voltak a porta praetoria felé levő részben a legionariusok, a lovasság és a segédcsoportok házikói, melyek többnyire könnyebb anyagból készültek s melyekben 10—10 katona egy-egy contuberniumot képezvén, egy decanus felügyelete alatt lakott. A házikóban rendszeren egyszerre csak 8 katona foglalt helyet, mivel kettő-kettő felváltva mindig szolgálatban volt.

A tábor közepe felé is szabad tér létezett, melyen a legatus szállása (praetorium) s a többi magasabb rangu tisztnek (tribuni, praefecti), a fővezér testőrcsoportjának (equites és pedites singulares, és a numerus singularium), a lovas és gyalogos önkéntesek (equites, pedites evocati) elkülönített lakásaik voltak. Itt helyeztek el egy vagy több oltárt áldozathozatalra, a tribunalt (suggestum), hol a főparancsnok törvényt ült és a katonai ügyeket ellátta, valamint a katonákhoz beszédeket tartott. Az oltár körül állottak az istenségek szobrai, és a jelenlevő legio zászlói szintén itt helyeztetek el.

Az állótáborban foglaltak helyet még a kórház (valetudinarium), a kézművesek műhelyei (fabricae), a készletek raktárai és itt-ott apróbb szentélyek. Továbbá volt itt még egy vagy több kút, ez utóbbi lényeges kelléke lévén a tábornak. Különben az apulumi tábor bőségesen el volt látva vízzel, mert jelenleg is a várban a rendes kútakon kívül 22 szabad forrás van, melyek többnyire jóminőségű vizet adnak.

A négy porta többnyire a táborba benyúló és kifelé ugró tornyokkal volt megerősítve; a castrum négy szögletén és az egyenes falak hosszában is bizonyos távolságra egymástól védő tornyok emelkedtek. Analog eset felemlítése kedvéért felhozom a teljesen kitárt gamzigradi tábor, melynek összesen 18 tornya van és pedig: 4 a négy szögleten, 4 a négy portánál, a két hosszabb fal mentén 3—3 és a két rövidebb fal során 2—2. Valószínű, hogy az apulumi castrumot is, mint a tartomány katonai főerődét, legalább is annyira megerősítették.

A castrumot — a négy kapu előtti rész kihagyásával — köröskörül árok (fossa) és hegyes karókkal (vali, sudes) erősített földtöltés (agger) védte, lehetett azonban kettős árok is, minthogy ez nemcsak egyszerű határ, hanem inkább tartományi főtábor volt.

6. A legiók és a segédcsoportok szervezése és széthelyezése.

Az apulumi tábor alapításával egyidejűleg polgári telep is keletkezett a tábor közelében, melynek telepesei a legiók kíséretében levő katonák nejein és gyermekein kívül, még veteranusok, markotányosok és családos kereskedők valának. De mielőtt ezen telep alapításáról és általában, mennyire szűk forrásaink anyagot nyújtanak, Alsófehér vármegye területén keletkezett polgári telepekről közelebről szólánánk,

lássuk előbb, hogy a legiók és segédcsapataik vármegyénk területén mikép helyezkedtek el, és azután nézzük meg, hogy Apulum házi legiója, a legio XIII. Gemina, a hozzá tartozó segéd csapataival együtt mikép lett széthelyezve a tartományban, főtekintettel vármegyénk területére vagy annak szomszéd területeire.

Igen természetes és könnyen megérthető okokból történt az, hogy Dacia meghódításának első éveiben csakis idegen katonák tettek szolgálatot a tartományban, míg a dák lakosok sorából besorozottakat inkább a tartományon kívül alkalmazták; de a katonák széthelyezéseére vonatkozó ezen alapelv a körülmények és az egymásután alkalmazott hadtestek változtatása szerint időnként még is változott. Így tehát nem alkalmazták az első században a legiók számára besorozott dák katonákat saját hazájukban, hanem kivitték azokat messze Britanniába, Hispaniába, vagy Afrika-Numidiába. Ezen alapelv azonban nem volt általában és mindenütt érvényben és alkalmazásban, hanem tettek e tekintetben kivételeket is, így például megtartották Egyiptomban a ptolemeusok hadi rendszerét, melyet Hadrianus császár (Kr. u. 117—138-ig) aztán általánosított, a mennyiben a területi rendszert juttatta érvényre, melynek alapján maguk a legiók számára besorozottak többnyire az illető tartományban meg is maradtak, úgy, hogy a katonák fiai hasonlóképpen ugyanazon legiókba léptek be, melyekben az atyjuk szolgált, vagy szolgálatban volt. Csak Daciában tartották valamivel tovább fenn a régi rendszert, mert nem bíztak a dák lakosságban. Ugyanezen körülmények léteztek Britannia és Judaea tartományokban is.

Ezen fenn említett okból maradtak Daciában a legio XIII. Gemina-val együtt mindazon segédcsapatok is, melyek azelőtti időkben is Pannonia superior tartományban ezen legióhoz tartoztak. Ezen katonakerő elegendő volt egyelőre s csak a nagy germán és sarmat háborúk óta hozatta Marcus Aurelius császár (Kr. u. 161—180-ig) ismét a legio V. Macedonicát Moesia inferiorból Daciába, hol ezen legio meg is maradt a tartomány feladásáig. A legio XIII. Gemina katonáit tehát az első évszázadban többnyire a római birodalom nyugati részéből sorozták be, s igen ritkán akadunk Itáliából való katonára e legióban. Így találunk Apulumban egy Carsulaeból (Umbria) való katonát, C. Atrius Crustumina Crescenset.¹ Ily eset a második században igen ritkán fordult elő. A Daciában besorozott katonákra nézve főképp a következő szabályok voltak mérvadók és érvényesek:

1. A legiókban való szolgálatra besorozott katonákat Hadrianus császár idejében és még azután is egy jó ideig Afrikába — Numidiába — a legio III. Augustába vitték át, s nevezetesen Napoca (Kolozsvár) kerületéből rendelték oda sok ujonczot, mely szám azonban az idővel mindinkább apadt. Így Hadrianus császár utáni időben a numidiai katonai listában 19 Napocából való hadfi nevével találkozunk. Egy

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1188. Fölr. gyűjt. 233 szám alatt.

későbbi más katonai listában már csak ötöt találni, s egy harmadik listában (Kr. u. 166. évből) egyetlen egy Napocából való legionariust találunk, úgy szólván elfelejtve, a csupán afrikaiakból álló legióban.¹ Különben is igen élénk viszonyok léteztek akkor Dacia és Afrika-Numidia közt. Így találni egy beneficiarius consularis legionis III. Augustae Daciae-t² is. Csak Marcus Aurelius császár óta (Kr. u. 161—180-ig) látjuk, hogy a Daciában alkalmazott katonák legtöbbször hazabeliekből voltak véve; sőt a daciaiak idővel igen hasznavehető katonáknak bizonyultak; mert Septimius Severus császár (Kr. u. 193—211-ig) óta látunk dák katonákat a már többé nem Italiából, hanem az illyr legiók előkelőbbjeiből besorozott praetorianusok közt is.

Igy jelzi a Corp. Inscr. Lat. VI. 269. szám: P. Aelius Victorinus Romani Viveni filius, Napocából való praetorianust (Kr. u. 213. évből). A Corp. inscr. Lat. VI. 2425. sz. említi Aurelius Ingenuus, miles cohortis I. praetoriae centuria Casti, vixit annos XXV., militavit annos VI., natus provincia Dacia legione XIII. Gemina; Aurelius Petronianus fratri bene merenti fecit.

Ugyanazon itt említett Aurelius Ingenuus, mint miles legionis XIII. Geminae, Sarmizegetusában állított fel siremlékkövet 53 éves anyja, Maria Secundinának, és 18 éves nővérének, Aurelia Saturninának. (Corp. Inscr. Lat. III. 1479.) Továbbá volt még Ampelumból való praetorianus, T. Sem. T. f. Ulpia Augusta Apulo. (Eph. ep. IV. 894d. 21.) Láthatjuk még a katonai listákból, hogy a Napoca kerületből valókat, tehát Dacia északi részéből, főképpen Afrika-Numidiába helyezték át, míg a praetorianusokhoz Dacia déli részéből, Sarmizegetusából, vitték az egyéneket.

A Daciában született katonák szolgáltak azután még a szomszédos tartományokban is, például Pannonia inferiorban, mint legionariuskok, vagy mint tisztok. Így látjuk Aquincumban: Militi leg. II. Adiutricis, armorum custodi et duplario, stipendiorum XIII., annorum XXXII. Porolissensi provinciae Daciae. (Corp. Inscr. Lat. III. 3556.) Ugyan Aquincumban szolgált a segédesapatban: a Pannonia inferiori segédesapatban valók számára kiállított polgári okmányok egyikében (Kr. u. 216—247-ben?) Luciliano Porol(issensi)nek, nejeinek, két fiának és egy leányának polgári jog adatott. (LXXII. Eph. ep. IV. p. 508.)

2. Az alák közül az egyik dák katonákból állítottott össze e cím alatt: Ala I. Ulpia Dacorum. Ezen alát Cappadociába küldték őrségül, hol aztán C. Julius Erucianus Crispus, praefectus alae primae Ulpiae Dacorum a cappadociai helytartót, L. Aemilius Carust, ki előbb Dacia helytartója volt, barátjának nevezi. (Corp. Inscr. Lat. VI. 1333.) A Corp. Inscr. III. 5044. sz. is említi az ala I. Dacorum-ot.

3. A cohortes közül három említettik fel, ugymint a cohors I. Aelia

¹ Corp. Inscr. Lat. VIII. 3021. említ egy legionariust Napocából.

² Eph. ep. VII. 317.

Dacorum, melynek őrséghelye Britanniában Amboglana határőrhelyen volt. Ezt a cohorsot Hadrianus császár (Kr. u. 117—138-ig) szervezte.

A cohors II. Augusta Dacorum vetarana *o* equitata. Teutoburgiumban talált fogadalmi feliratban említés van téve ezen cohorsnak egyik tribunusáról. (Corp. Inscr. Lat. III. 6450.) Őrséghelye ismeretlen.

A cohors III. Dacorum fel van említve egy keleten állomásozó hadtesttel kapcsolatban. (Corp. Inscr. Lat. III. 600.)

Szolgáltak azonkívül dák születésű katonák még más segédcapatokba besorozva Daciában, de ezen segédcapatok idegen elnevezésűek voltak, mint például az ala Gallorum, ala I. Illyricorum, ala Campagonumban. Ezen segédcapatokból néhányan Rómába az equites singulareshez választattak ki, a mi nem csekély kitüntetés volt az illetőkre nézve. Például: Aurelius Victorinus eques singularis domini nostri castris prioribus turma Sabiniani immunis turmae natione Daqus domum colonia Zermegiete (Sarmizegetusa) vixit anos (sic!) XXXV. militavit anos (sic!) XI. (Corp. Inscr. Lat. VI. 3236.) A M. Aurelius Deciani F. Decianus colonia Malvense ex Dacia, Kr. u. 230. évben, az equites singularesből Rómában polgári jogot nyert. (Dipl. LI.)

A legiók és a segédcapatok mellett még a tartományi hadi szolgálatot tevő népség, vagyis népfölkelők valának, kik rendkívüli szükség esetében szolgálatra behivattak; ezek azonban csak lazább formációkban, sem cohors-ot, sem alát nem képezvén, csupán csak »numerus« név alatt szolgáltak.

A Daciában szolgáló idegen segédcapatokról a feliratokon kívül még néhány polgárijog-adományozó okmányból nyerünk felvilágosítást.

Ilyen ez okmányok közül a Kr. u. 110-ik évi február 17-én keltezett, mely D. Terentius Scaurianus helytartó alatt bocsáttatott ki. (Corp. Inscr. Lat. III. p. 868.):

A Kr. u. 129-ik évi márczius 22-én kiadott okmány Plautius Caesianus helytartó alatt. (Az Aluta torkolata közelében találták. Corp. Inscr. Lat. III. p. 876.)

A Kr. u. 145—161. közti évek valamelyikének szept. hava 27-én kelt okmány, mely Damasznál (Mehadia közelében) találtatott. Ezen okmány Macrinus helytartó idejéből való s látható belőle, hogy akkor-tájban a tartomány katonái még Dacia superior- és Dacia inferiorra való felosztása szerint voltak megosztva Kr. u. 157—158. évek közt. (Corp. Inscr. Lat. III. p. 886.)

A Kr. u. 157-ik évi deczember 13-án kelt okmányt, mely M. Statius Priscus helytartó alatt bocsáttatott ki, Zuppánál Karánsebes közelében találták. (Corp. Inscr. Lat. III. p. 882. suppl. p. 1989.)

A Kr. u. 158-ik évi július 8-án ugyancsak a Statius Priscus helytartósága alatt kelt okmányt Maros-Keresztturnál találták. (Corp. Inscr. Lat. III. suppl. p. 1989.)

Mig Hadrianus és Antoninus Pius császárok alatt a 129-ik, 157-ik és 158-ik években kelt okmányokban még mindig a két Dacia superior

és inferiort különböztetik meg, addig már Marcus Aurelius császár alatt (Kr. u. 161—180-ig) az ismételten behozott legio V. Macedonicának Porolissensisben elkülönített katonai területe van, mint azt ezen legio téglabélyegeiből láthatjuk, mely bélyeg a következő betűket tartalmazza: EX D P, mi annyit jelent, mint Exercitus Daciae Porolissensis. (Corp. Inscr. Lat. III., suppl. p. 1427.)

A Daciában alkalmazott segédc csapatok elnevezése nem felel meg mindig az azon csapatokban szolgáló katonák nemzetiségének, mert az idők folytán az idegen nevekkel bíró csapatokban besoroztattak Daciában született katonák is nagyobb számban; sőt Hadrianus császár óta még polgári joggal bíró egyének is állottak a segédc csapatok soraiban, mi által az idegenből jött segédc csapatoknak jellege lényegesen megváltozott. A brit, thrák csapatok ellenben, ugymint a nem rendes Numerus Mauretanorum és Numerus Palmyrenorum, valamint a cohors Ituraeorum legényei, idegen jellegüket megtartották s nyelvüket, vallásukat idegen hazájokból magukkal hozták a daciai őrség helyeire. Így például ismerünk egy papot a numerus Palmyrenorumból, ki egyúttal mint optio is szolgált. (Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7999.)

Az imént felemlített katonai elbocsátó oklevelek mind Daciában találtattak, miből következtethetni, hogy az azokban felsorolt veteranusok Daciában maradtak, vagy valamely »vicus militaris«-ban,¹ melyet már szolgálatuk idejéből ismertek s megszerettek, állandóan letelepedtek.

A Daciában elhelyezett segédc csapatok már azelőtti időkben is a Pannoniában állomásozott hadsereghez tartozó legio XIII. Geminához², vagy a Moesia inferiorban levő hadsereghez tartozó V. Macedonicához voltak csatolva³ s ezen legiókkal együtt jöttek be Daciába. Nevezetes azonban az is, hogy Britannia és Dacia közt a segédc csapatok kicserélése is többször előfordult⁴.

De hogy vármegyénk területén, s általában Daciában megfordult segédc csapatok tarka-barkaságáról minél világosabb képet szerezhessünk magunknak, állítsunk össze e csapatokról egy kis kimutatást azon tartományokról, a honnan Dacia segédc csapatjai előkerültek.

Mindjárt látjuk, hogy ezekben kelet és nyugat, s az óvilágnak három világrésze képviselve van.

I. Hispaniai segédc csapatok:

Az alák: Asturum, Hispanorum, I. Hispanorum Campagonum.

A cohors-ok: I. Hispanorum, I. Hispanorum veterana, I. Hispanorum p. f. I. Flavia Ulpia Hispanorum \in equitata, II. Hispanorum, III. Hispanorum equitata, Hispanorum; I. Bracaraugustanorum. Numerus Hispanorum.

¹ Ezen kifejezést használja Tacit. Agric. 41.

² ³ ⁴ Dr. Julius Jung, Fasten d. Prov. Dacien, Innsbruck 1894. pag. 126—127. Anmerk. 1—4. és 1—4.

II. Brit segédsapatok :

A cohors-ok: I. Britannica ∞ civium Romanorum; II. Britannica; III. Britannica.

A numeri: Britonum; singularium Britannicorum; a pedites singulares Britannici.

III. German segédsapatok :

Az alák: I. Batavorum ∞ ; I. Tungrorum Frontoniana.

A cohors-ok: I. Batavorum ∞ ; I. Ubiorum.

IV. Gall segédsapatok :

Az alák: Gallorum (később összesített ala I. Gallorum et Bosporanorum; Gallorum et Pannoniorum).

A cohors-ok: I. Gallorum Dacica; II. Gallorum Macedonica; III. Gallorum; V. Gallorum; Lingonum; Nerviorum.

V. Alpesi segédsapatok :

A cohors-ok: I. Alpinorum; III. Montanorum; VIII. Raetorum; I. Vindelicorum.

VI. Pannoniai, illyr és thrák segédsapatok :

Az alák: I. Illyricorum; II. Pannoniorum; (Gallorum et) Pannoniorum; Thraecum.

A cohors-ok: II. Flavia Bessorum; III. Dalmatarum; I. Thracum civium Romanorum; I. Thracum sagittariorum; VI. Thracum Numerus Illyricorum.

VII. Afrikai segédsapatok :

Cyrenaica, Afrika propria, Numidia és Mauretaniából:

A cohors-ok I. Cyrenaica; Afrorum; II. Flavia Numidarum.

A numerus-ok: Mauretanorum Tibiscensium; Tibiscensium; Mazicum; Mauretani Caesarienses cum Mauris gentilibus; vexillarii Africae.

VIII. Keleti segédsapatok :

Az alák: Bosporanorum; Augusta Ituraeorum.

A cohors-ok: I. Flavia Commagenorum; II. Flavia Commagenorum; III. Commagenorum; V. Commagenorum; Commagenorum; IIII. Cypria civium Romanorum; I. Augusta Ituraeorum; I. Ituraeorum; I. sagittariorum ∞ (?).

A numerus-ok: Osrhoënorum; Palmyrenorum; Surorum; Surorum sagittariorum.

IX. Különleges segédsapatok :

Ala miliaria; I. civium Romanorum; Siliana; cohors III. campestris; numerus campestrium.¹

Ezen általános kép feljegyzése után forduljunk ismét vissza azon

¹ Továbbit I. Jul. Jung, Fasten der Prov. Dacien, p. 129. Corp. Inscr. Lat. III. suppl. p. 2018, 2024 stb.

részletek tárgyalásához, melyek közvetlenebben állanak összefüggésben Alsófehér vármegye területén lezajlott történetekkel.

Az apulumi állótábor megalapítása után indultak ki e táborból azután a helyőrségek a tartomány különböző pontjaira. Mennyiben forrásaimból merithetek, fel fogom sorolni a helyőrségek széthelyezését.

A Trajanus császár által Dacia ellen mozgósított hét legio közül, Decebalus és seregének teljes leveretése után, a legio I. Italica, a legio I. Minerva és a legio III. Flavia fidelis azonnal visszavonult Daciából és eleinte a legyőzött tartományban csak négy legio maradt, u. m. a legio I. Adiutrix, a legio V. Macedonica, a legio VII. Claudia és a legio XIII. Gemina, hogy a rend és béke teljes helyreállítását létrehozzák.

Trajanus az apulumi castrumra fordított figyelmét egy időben az egész tartományra kiterjesztvén, a legio VII. Claudia által Porolissum (Mojgrad), a tartomány északi részében védműveinek megépítését eszközölte, miért is e castrum téglái a legrégibb emlékeihez tartoznak Daciában.¹

Ezen munka bevégezése után a legio VII. Claudia moesiaí főhadiszállására visszatért és helyet adott a legio XIII. Gemina oda rendelt csapatának,² midőn 211—222. között mint segédcapat a cohors Lingonum Antoniniana szolgál e táborban.³ Egyúttal oda rendeltetett még a Numerus Palmyrenorum is.⁴

A legio V. Macedonica, mely Kr. u. 100-ik évben még Apulum-ban volt, később Sarmizegetusába megy át, hol D. Terentius Scaurianus helytartó alatt 110-ik évben az akkori fővárost helyrehozva, a legio I. Adjutrixsal Daciát elhagyja és pedig oly formán, hogy — mint már felemlítém — a legio I. Adjutrix Brigetióba (Ó-Szőny) és a legio V. Macedonica Troemisbe (Iglitza) visszaköltözik. Ennek megtörténte után a legio XIII. Gemina segédcapataival egyedül maradt Daciában; főrésze Apulum-ban az álló táborban telepedett le, kisebb részei és a segédcapatok pedig a tartomány egyes vidékeit szállták meg.

Midőn a Kr. u. 110-ik év február 17-én Trajanus császár idejében kelt, a veteranusokat elbocsátó levelet (honesta missio) szem előtt tartjuk és e mellett tekintetbe vesszük, hogy ezen elbocsátó levélben említetten kívül is még más, a dák háboruban részt vett segédcapatok is itt maradtak, konstatálhatjuk, hogy tartományunk helyőrsége ezen első korszakban szám szerint legalább 15.500 embert tett ki, mi mindenestre jelentékeny haderő, s a tartomány biztosítására is elegendő volt, míg később úgy a szabad dák törzsek, valamint az idegen népek betörése a katonai erő tovább fejlesztését kívánatossá nem tették.

Nem lépem át kitűzött célom határait, midőn a tartomány haderejének széthelyezése ügyében nemcsak Alsófehér vármegye területét veszem tekintetbe, hanem a szomszéd területeket is, sőt még az egész tartománynak azon részeit is bevonom tárgyalásom keretébe, mely

¹ Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 8071. ² Ugyanott 1629. ³ U. o. 7638. ⁴ U. o. 837.

részekben a legio XIII. Gemina szerepelt, mert a haderő egy testet képezett, melynek vezetése vármegyénk központjából indult ki, s mely éppen ennél fogva szervi összeköttetésben volt a vármegyénk területén előforduló eseményekkel. Ha ezt tekinteten kívül hagyom, akkor nagyobb hibát követnék el, mely egyúttal az alkotandó kép teljességében nagy hézagot idézne elő. Első sorban közlöm a Daciában alkalmazott segédcsoportok névsorát s pedig idő és őrhelységek szerint:

Trajanus császár idejében (Kr. u. 98—117. évig). Ala I. Augusta Ituraerorum, Miciában (Veczel);¹ Ala I. Augusta Ituraerorum Sagittariorum; Ala I. Asturum, Cohors I. civium Romanorum; cohors I. Britannica miliaria civium Romanorum Alsó-Kosályban;² cohors Hispanorum pia fidelis; cohors I. Thracum civium Romanorum, Optatianában;³ cohors I. Ituaeorum; cohors II. Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum, Ajtonban;⁴ cohors II. Gallorum Macedonica; cohors III. Campestris civium Romanorum Magyar-Peterden;⁵ cohors III. Cypria civium Romanorum; cohors VIII. Raetorum Romanorum; cohors II. Flavia Commagenorum, 119-ik évben már Miciában;⁶ cohors II. Hispanorum, 108-ik évben már Verseczen;⁷ Pedites singulares Britannici, Germizarában (Gyógy).⁸

Hadrianus császár idejében (117—138. évig). E császár a Trajanus által meghódított területhez, a régihez, még új területeket csatolt keleten és északnyugaton, miért is a segédcsoportokat szaporítania és castrumokat emelnie kellett. Hévíz mellett is ekkor keletkezhetett a castrum. Ő osztja Daciát két részre, Dacia superior- és Dacia inferiorra, s mind a két résznek külön-külön hadserege van. A Kr. u. 120-ik évi márczius 22-én kiadott elbocsátó levélben⁹ a Dacia inferiorban szolgált segédcsoportokbeli katonákat részben elősorolja: Ala equitum Illyricorum, Vécsen van;¹⁰ Vexillatio equitum Illyricorum. Cohors I. Hispanorum; cohors I. Hispanorum veterana; cohors II. Flavia Numidarum, Vármezőn van;¹¹ cohors II. Flavia Bessorum; cohors III. Gallorum. Ezekhez csatolható még a cohors I. Aelia Gallorum és az ala I. Asturum, Hévízen.¹²

Antoninus Pius császár idejében (137—161. évig). E császár alatt a szabadon maradt dák törzsek fellázadtak a rómaiak ellen, miért is a segédcsoportok újbóli megszorítása szükségessé vált. A Kr. u. 157. évi december 13-án kiadott elbocsátó levélben¹³ a következő segédcsoportokat látjuk képviselve:

Ala I. Hispanorum Compagonum, Miciában;¹⁴ ala I. . . .; Ala; cohors I. Vindellicorum miliaria, Miciában;¹⁵ cohors; cohors I. Flavia Commagenorum; cohors I. . . .; cohors I. Ubiorum, Ad-Mediam-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1371. ² U. o. 821. V. ö. 829. 1193. Fömlrat gyűjt. 243. sz. a. ³ U. o. 849. ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1627. ⁵ U. o. 1607. ⁶ U. o. 1371. ⁷ U. o. 6273. ⁸ U. o. 1633, 14. ⁹ U. o. H. M. XXXIII. ¹⁰ U. o. Suppl. 8074, 16. ¹¹ U. o. 1633, 5. ¹² U. o. Suppl. 8074. IX. 4753. ¹³ Corp. Inscr. Lat. III. H. M. XL. ¹⁴ U. o. 1342. ¹⁵ U. o. 1343.

ban (Mehadia);¹ Tibiscumban (Zsuppa);² Várhelyen (Besztercze-Naszód vármegyében);³ Székely-Udvarhelyen⁴ és Dicső-Szent-Mártonban;⁵ cohors I. Thracum Sagittariorum; cohors; cohors I. Gallorum; cohors Augusta; cohors Pedites singulares Britannici, Germizarában (Gyógy).⁶

A 158-ik évi jul. 8-án kelt elbocsátó levélben a következők láthatók:⁷

Ala I. Batavorum miliaria, Székely-Földváron;⁸ ala Hispanorum Campagonum, Miciában (Veczel);⁹ ala I. Gallorum et Bosporanorum; cohors I. Thracum Sagittariorum; cohors III. Hispanorum, Enlakában;¹⁰ cohors I. Ituaeorum. Vexillatio Frigum et Mauretanorum. Mauri gentilis.

A 145—161. évi szeptember 27-én kelt elbocsátó levélben a következők olvashatók:¹¹

Ala; ala Gallorum et Pannoniorum; ala contariorum. Cohors Ulpia; cohors miliaria; cohors I. Flavia Ulpia Hispanorum miliaria, Ajton; Trajanus idejében is már ott volt;¹² cohors miliaria; cohors I. Augusta Nervia; cohors; cohors I. Britannica (Ulpia Brittonum) miliaria civium Romanorum; cohors I. Hispanorum, Trajanus idejében is fel volt említve; cohors; II. Hispanorum scutata Cyrenaica; cohors; cohors VI. Thracum, Magyar-Egriyben;¹³ cohors I. Ituaeorum, Trajanus idejében is fel volt említve. Pedites singulares Britannici; ez is ismételve van. Cohors III. Gallorum, Hadrianus idejében már fel volt említve. Ala I. Hispanorum Compagonum Miciában, cohors I. Thracum sagittariorum ismételten említettnek fel. Fölratok alapján ide számítható még a: Cohors I. Bracaraugustanorum, mely Kr. u. 134. évig Moesia inferiorban volt s most Bereczk közelében fordult elé;¹⁴ a cohors II. Flavia Commagenorum, mely már Trajanus alatt bejött; az ala Frontoniana, vagyis ala Tungrorum Frontoniana, mely Alsó-Ilosván volt.¹⁵

Septimius Severus császár idejében (193—211. évig). Ala II. Pannoniorum, ala I. Hispanorum Compagonum; cohors I. Alpinorum, cohors I. Vindelicorum, cohors II. Flavia Commagenorum; Numerus militum? ezek mind Miciában (Veczel) állomásoztak.¹⁶ Ala I. Asturum Kr. u. 200. évben, Germizarában.¹⁷ Vexillatio Dacorum Parthica Apulumban.¹⁸

Caracalla császár idejében (211—217. évig): Cohors Lingonum Antoniniana, Porolissumban (Mojgrad).¹⁹

Ala I. Tungrorum Frontoniana (Antoniniana), Alsó-Ilosván.²⁰

¹ Corp. Inscr. Lat. III. H. M. XL. 1571. ² ³ ⁴ ⁵ U. o. Suppl. 8074, 25. ⁶ U. o. 1633, 14. ⁷ Torma K.: »Arch. Értesítő« 1886. VI. k. 303. kv. I. ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. Suppl. 8074. ⁹ U. o. III. 1342. ¹⁰ U. o. 945, 946, 958, III. Suppl. 7718. ¹¹ U. o. H. M. XLIV. ¹² Corp. Inscr. Lat. III. 1627. ¹³ U. o. Suppl. 8074, 4. ¹⁴ U. o. Suppl. 8074, 9. ¹⁵ U. o. III. 787, 788, 789, 793. ¹⁶ U. o. 1342, 1343, 1371, 1375. ¹⁷ U. o. 1393. Fölr. gyűjt. 543. sz. a. ¹⁸ U. o. 1193. Fölr. gyűjt. 243. sz. a. ¹⁹ Corps. Inscr. Lat. III. Suppl. 7638. ²⁰ Ugyanott III. 795.

Severus Alexander császár idejében (222—235. évig): Ala Frontoniana Alexandriana.¹

III. Gordianus császár idejében (238—244. évig): Cohors I. Sagittariorum (∞ Gordiana), Drobeta-ban (Turnu-Severin).²

I. Philippus (Arabs) császár idejében (244—249. évig): Cohors II. Flavia Commagenorum, Miciában.³

Gallienus császár idejében (259—268. évig): Cohors III. Delmatarum ∞ equitata (Valeriana Galliena) Praetorióban (Plugova),⁴ Mehadiában.⁵

Gallienus császár után már alig maradtak fönn emlékek, melyekből Dacia benső viszonyait pontosabban megítélni lehetne. Daciát a rómaiakra nézve már alatta elveszettnek tekintették, s alig 7 évre utána már vége is volt a római uralomnak Daciában; ennél fogva megszűnik itt a római segédc csapatok szervezése iránt minden adat.

Nézzük most a legiók, illetőleg a legio XIII. Geminának alkalmazását és széthelyezését Alsófehér vármegye területén s ezzel kapcsolatban Daciának azon őrhelységeit is, melyek, habár csak közvetve fontosak vármegyénk területére, de történetünk keretén kívül nem hagyhatók, mert szükséges kiegészítésül szolgálnak az egésznek.

Ezen felsorolt segédc csapatok az ez idő szerint a tartományban állomásozó legio, illetőleg a legiók legatusai alá tartoztak s a hadseregnek mozgó részei valának, melyek úgy a határszélek védelmére, valamint a tartomány belső biztosságára rendeltetvén, majd itt, majd ott tűnnek fel.

Eleinte a legio XIII. Geminához voltak csatolva, később átment egy kisebb része a tartományba újból behozott legio V. Macedonicához, hogy ezen legióval a tartomány északi és északnyugati részeiben tegyen szolgálatot, míg a nagyobb része a legio XIII. Gemina mellett maradván, a tartomány keleti és déli részében egészen az Al-Dunáig állomásozott, mignem a délnyugati részben a legio III. F. F. felváltja a legio XIII. Geminát és azzal együtt a segédc csapatokat is.

Vármegyénktől délnyugatra eső legtávolabb helyén, Orsován, találjuk a legio XIII. Geminának egy csapatját,⁶ mely mellett a cohors I. Britannica miliaria szolgált.⁷ Ez volt tehát Apulumtól a legmesszebb fekvő őrség hely, mely vármegyénkkel a katonák útján közvetlen összeköttetésben állott. Innen valamivel közelebb, vármegyénktől délnyugatra, feküdt Jáaz és Zsuppa közt Tibiscum, melynek castrumában a legio XIII. Gemina csapatja mellett⁸ a cohors I. Ubiorumnak egy része állomásozott.⁹ Orsova (Tierna, Tsierna?) és Tibiscum közt levő útvonalon Ad-Mediam (Mehadia) és Praetorio (Plugova) castrumai állottak. Az elsőnél volt a rómaiak által szorgalmasan látogatott fürdő s ennek helyőrsége is, a legio XIII. Gemina egy csapatja, mely 211—222-ig szolgált ott és azután is 260—268-ig ott volt. Segédc csapatjai voltak a

¹ Corps. Inscr. Lat. III. 797—798. ² U. o. 6279. ³ U. o. 1379. ⁴ U. o. 1577. ⁵ U. o. 1633. ⁶ U. o. 1629. ⁷ U. o. suppl. 8074, 10. ⁸ U. o. suppl. 8064. ⁹ U. o. 8074, 5.

cohors I. Ubiorumnak egy része¹ és a Vexillatio Daciarum.² A másiknak helyőrsége csak 257—260. évekből ismeretes, mely a cohors III. Delmatarum Valeriana Gallieniena volt.³ Az ezen helységek legközelebbi vidékének őrsége még ismeretlen, de innen északra jöven, a Tibiscust és Sarmizegetusát összekötő útvonal végén, t. i. Sarmizegetusa (Várhely, Hunyadmegyében), mint akkori fővárosnak helyőrsége, már ismeretes. Ezen Castrumban Kr. u. 110-ig a legio V. Macedonica szolgált,⁴ majd azután a legio XIII. Geminának egy tekintélyesebb része,⁵ mely utóbbi itt van még 211—222. között is;⁶ végre is ide csatoltatott a legio III. F. F.⁷ Segédcsapatai a cohors III.⁸ s a Numerus P. O.⁹

Sarmizegetusától észak felé menvén, a hátszegi völgy keleti oldalán levő Boldogfalva fölötti Őrhegyen és a szomszédságában kiemelkedő helyeken kisebb vigiliariumok (őrházak) épültek, melyekben a legio XIII. Geminának néhány katonája végezte a szolgálatot. Déva felé közeledvén, Ad-Aquas (Kis-Kalán) kisebbszerű castrumában legiónk egy osztálya volt alkalmazásban;¹⁰ innen pedig kelet felé Szászváros közelében, Alsó-Városvize nevű helyen is a táborban a legio XIII. Gemina legénysége tartózkodott.¹¹

Az Ad-Aquastól vezető út a Maris (Maros folyó) felé irányul s ott találkozik a Maris mellett haladó főútvonallal, melynek vége a római sánczon túl a Tizia (Pathissus, Tisza) közelében fekvő Német-Csanádon megy át. Ez volt a legio XIII. Gemina legnyugatibb helyőrsége;¹² valamivel közelebb, a római sánczon innen, fekszik Ziridava (Bulcs), melynek táborában hasonlóképpen a legio XIII. Geminából került ki az őrség.¹³ Innen keletre van Micia (Veczel), mely már a szomszédos Hunyad vármegyében fekszik, s mely legélénkebb összeköttetésben vala Apulummal és az Érczhegységben levő bányatelepekkel. Ennek helyőrsége is éppen ezen utóbbiak biztosítása céljából igen jelentékeny volt.

Micia castrumában a második században nagyobb számban van katonaság a legio XIII. Geminából,¹⁴ később pedig a legio III. F. F. váltja föl. Segédcsapataik közül leghosszasabban a cohors II. Flavia Commagenorum tartózkodik, mert ittléte megállapítható már a 119. évben,¹⁵ 164-ben,¹⁶ 193-ban¹⁷ s 245-ben,¹⁸ s ekkor Philippiana melléknevet kap I. Philippus császárról. Septimius Severus alatt következő segédcsapatok vannak itt: Az ala Pannoniorum,¹⁹ ala Campagonum, cohors I. Alpionorum, cohors II. Flavia Commagenorum, cohors I. Vindelicorum s egy Numerus . . . ?²⁰ Ezen segédcsapatok jegyzékét tartalmazó föliratot kő

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1571. ² U. o. 1633, 19. suppl. 8074, 30. ³ U. o. 1577. suppl. 8010. ⁴ U. o. 1443. ⁵ U. o. 1459, 1464, 1471, 1476, 1477, 1485, 1629. ⁶ U. o. 1479. ⁷ U. o. 1353, III. suppl. 7904. ⁸ U. o. 1484. Nincs mellékneve; v. ö. Király Pál, Dacia Provincia Augusti 1894. II. k. p. 23. ⁹ U. o. 1471. ¹⁰ U. o. suppl. 8064. ¹¹ U. o. III. 1629. suppl. 8064. ¹² U. o. III. 1629. suppl. 8064. ¹³ U. o. 1629. suppl. 8064. ¹⁴ U. o. 1354, 1629, III. suppl. 7858. ¹⁵ U. o. III. 1371. ¹⁶ U. o. 1372, 1373. ¹⁷ U. o. 1374. ¹⁸ U. o. 1379. ¹⁹ U. o. 1375. ²⁰ U. o. 1343.

csak töredék és hiányos; lehetséges tehát, hogy az említetteken kívül még mások is állomásoztak ott; így például itt lehetett már Septimius Severus idejében az ala I. Hispanorum Campagonum.¹ Hogy Caracalla és I. Philippus idejökben itt volt, az bizonyos.² De különböző, meg nem állapítható időkben itt voltak még az ala Bosporanorum,³ a Numerus militum Mauretanorum vagy Montanorum,⁴ s a Turma Mazgada.⁵

A cohors Commagenorum⁶ és az ala I. Augusta Ituracorumból⁷ talán csak veteránok telepedtek le a castrum mellett keletkezett faluban (pagus). Déván a legio XIII. Geminának kisebb csapata táborozott főképpen az azon vidéken levő kőbányák biztosítására.⁸ Déva közeliében a fő útvonal Petrisnél, (Arany) hidon vezetett át a Maros jobbpartjára, hol a legközelebbi castrum a Germizaráé; itt a legio XIII. Geminának egy csapata mellett⁹ Kr. u. 200-ban az ala Asturum szolgált;¹⁰ továbbá az ala Bosporanorum,¹¹ s a Numerus singularium Britannicorum.¹² Ezzel átlépünk Alsófehér vármegye területére, midőn Blandiana (Karna) helységhez jutunk, melyben a legio XIII. Geminának néhány embere a szolgálatot könnyen elláthatta; hasonlóképpen lehetett Burticumnak (Borberek és Alvincz) is katonasága a legio XIII. Geminából véve. A Poklos fölötti őrhelységben néhány katona szintén tett szolgálatot ugyancsak a legio XIII. Geminából; ezen utóbbi helyeken is akadtak segédcsapatok nyomaira.

Alsó-Váradja, Maros-Portus Apulumhoz számítandó, miért is a katonai szolgálatot a castrumból látták el e területen. A helyőrségi szolgálatot a legio XIII. Gemina a legio I. Adjutrixszal kezdte, de a mint már láttuk, a teljes csend és rend beállta után egyedül maradt itt. Septimius Severus idejében a legio V. Macedonica osztja meg egy ideig táborát, s a Mevius Surus parancsnoksága alatt felállított fogadalmi táblán találjuk mindkét hadtest magasabb rangú tisztjeit feljegyezve.¹³ A segédcsapatok közül voltak itt a cohors I. Britannica (Brittonum) miliaria civium Romanorum,¹⁴ cohors II. Numidorum,¹⁵ cohors (I.) Ubiorum,¹⁶ az ala Bosporanorum,¹⁷ ala Campagonum miliaria,¹⁸ a vexillatio Dacorum Parthica,¹⁹ Numerus militum Hispanorum,²⁰ Numerus Illyricorum,²¹ az equites singulares,²² a Numerus singularium,²³ a pedites singulares consularis.²⁴ Igen természetes, hogy ezen segédcsapatok nem egy és ugyanazon időben állomásoztak Apulumban, hanem felváltva egymás után, mert az apulumi helyőrséget mindig maga a legio XIII. Gemina szolgáltatta.

Apulum szomszédságában levő helyeken, ugymint Sárdon, Magyar-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1342. ² U. o. 1378, 1380. ³ U. o. 1344. ⁴ U. o. 6267. ⁵ U. o. 1338. ⁶ U. o. 6267. ⁷ U. o. 1382. ⁸ U. o. 1629. ⁹ U. o. Suppl. 8064. ¹⁰ U. o. 1393. Fölrát. gyűjt. 543. sz. a. ¹¹ U. o. Suppl. 7888. ¹² U. o. 1633. ¹³ U. o. Suppl. 7741. Fölrát. gyűjt. 215. ¹⁴ U. o. 1193. F. gy. 243. sz. ¹⁵ U. o. Suppl. 8074. ¹⁶ U. o. 1187. Fölrát. gyűjt. 278. ¹⁷ U. o. 1197. Fölrát. gyűjt. 266. sz. ¹⁸ U. o. 1190. F. gy. 474. 6 sz. ¹⁹ U. o. 1193. F. gy. 243. sz. ²⁰ U. o. 1149. F. gy. 468. sz. ²¹ U. o. 1197. F. gy. 266. sz. ²² U. o. Suppl. 7787. ²³ Alsófehérmezei régészeti évkönyv III. p. 38. Nr. 4. ²⁴ U. o. Nr. 3.

Igenben, Krakkón, Tiborban, Vajasdon, Mindszenten, Tövis környékén Nagy-Enyedig hihetőleg a legio XIII. Gemina kisebb-nagyobb csapatai végezték a katonai szolgálatot, támogatva egy-egy cohorsnak vagy alának emberei által. Ezt bizonyítják részben az azon helyeken talált bélyeges téglák.

A bányavidéket védelmezte az Ampelumban (Zalatna) levő legio XIII. Gemina csapata¹ és Caracalla császártól fogva a Numerus militum Hispanorum Antoniniana² s így természetes, hogy Alburnus Majorban (Verespatak) is ezen legio katonái táboroztak.

Vármegyénk területének északi részében Salinaeval (Maros-Ujvár) szemben levő Székely-Földváron állomásozó castrum helyőrsége elcinte a legio XIII. Geminából került ki,³ később pedig a legio V. Macedonicából;⁴ az itt levő segédcsapat az ala Batavorum miliaria volt.⁵

Ezzel ezen irányban kilépünk vármegyénk területéből, hol már gyakrabban találkozunk a legio V. Macedonicával, mely sok helyen az azelőtt ott állomásozó legio XIII. Geminát felváltja. Így látjuk ezt Potaissában (Torda), melyből a legio V. Macedonica újbóli beérkeztével a legio XIII. Gemina kivonul s a kisebb rendű őrhelyet az újonnan beérkezett hadtestnek átadja. Ezen castrumot azután lényegesen kibővítették; de ez már nem tartozván feladatunk keretébe, azért annyiban hagyom ennek folytatását és oda fordulok azon őrhelyekhez, melyekben a legio XIII. Geminát láthatjuk. Dacia északi határához már közel fekszik Szamos-Ujvár, melynek castrumában a legio XIII. Gemina Kr. u. 211—222. között még ott tartózkodott.⁶ Macedonicában (Szucság) is ezen legio csapata szolgált.

Porolissum (Mojgrad) már a tartomány északi határán fekszik, ennek castrumát a legio VII. Claudia alapította meg s ott is maradt a római hódítás biztosításáig;⁷ azután, mint már említve volt, távozott Daciából moesiaí főhadiszállására, mire a legio XIII. Gemina vonult be a castrumba.⁸ Kr. u. 211—222. között a legio csapata mellett a cohors V. Lingonum Antoniniana⁹ és a Numerus Palmyrenorum szolgáltak.¹⁰

Tihón a legio XIII. Gemina egy csapata¹¹ a cohors I. Cypria vagy Cyrenaicával szolgált.¹² Alsó-Kosályon előbb a legio XIII. Gemina,¹³ azután pedig a legio V. Macedonica¹⁴ és a cohors I. Britannicának egy része¹⁵ táborozott.

Innen jó messze menve, kelet és délkelet felé nem akadunk legiónk nyomára, csak a Marosba ömlő Nyárádpatak felsőbb völgyében találjuk Mikházán ismét a legio XIII. Gemina egy osztálya¹⁶ által épített és lakott castrumot, melyben a cohors I. Alpinorum¹⁷ is mint segédcsapat volt alkalmazva.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1317, 1318, 1320. Fölr. gyűjt. 381, 382, 383. sz. a. ² U. o. 1294. Fölr. gyűjt. 349. sz. ³ U. o. III. Suppl. 8064. ⁴ U. o. 935. ⁵ U. o. 8074. ⁶ U. o. 6246, 1629. ⁷ U. o. suppl. 8071. ⁸ U. o. 1629. ⁹ U. o. suppl. 7638. ¹⁰ U. o. 837. ¹¹ U. o. 1629. ¹² U. o. suppl. 8074, 13. ¹³ U. o. 823, 825, 837, suppl. 7633. ¹⁴ U. o. 827. ¹⁵ U. o. 821, 829, 1193. ¹⁶ U. o. suppl. 8064. ¹⁷ U. o. suppl. 8074, 8.

Innen újból délkeletre haladva az Olt völgyébe jutunk, hol a Hadrianus császár idejében Héviz mellett emelt castrumot a legio XIII. Gemina egy osztályával együtt találjuk.¹

Különböző időkben szolgáltak itt a következő segédsapátok: az ala Asturum,² az ala I. Asturum³ és a cohors III. Commagenorum.⁴

Innen kissé észak-nyugat felé fordulván, a Nagy-Küküllő bal-partjának közelében a segesvári castrumot találjuk, melyben a legio XIII. Gemina kisebb számú katonái szolgáltak s ugyanezt látjuk Dicső-Szent-Mártonban is, hol a mellett a cohors I. Ubiorumnak egy része is van.⁵ A két Küküllő találkozásánál, Balázsfalva közelében a legio XIII. Gemina egy kis csapatja táborozott.

Ezzel újból visszatértünk megyénk területére. Apulumtól keletre vannak castrumok Hosszutelkén, Bervén s délkelet felé Vizaknán, hol mindenütt a legio XIII. Gemina csapatjai végezték a katonai szolgálatot. Apulumtól délre fordulva, elhagyván megyénket, találjuk Szerdahelyen (Cedonia) a legio XIII. Gemina egy osztályát⁶ s a cohors I. Alpionumnak egy részét.⁷ Nagy-Apoldon ugyancsak legiónk táborozott.

Végre még messze vármegyénktől az Olt közelében a mai Romániában, Recska (Romula) közelében találjuk a legio XIII. Geminának egy csapatját⁸ s a cohors II. Favia Commagenorumot.⁹

Ezen fennebbieken igyekeztünk némi képet adni a katonaságnak vármegyénkben való széthelyezéséről, melyhez természetesen a szomszéd megyékben lévőket is csatolnunk kellett.

7. A helytartók.

Mielőtt a katonaugynek kisebb mértékbeni részletezését folytatnám, szükségesnek vélem előbb Daciának helytartóiról is röviden s csak egy pár vonásban megemlékezni, már csak azért is, mivel a helytartók mindig nagy befolyást gyakoroltak a katonaugyekre, sőt azon tartományokban, melyekben csak egy legio állomásozott, rend szerint a legio főparancsnoka egyszersmind helytartó is volt.

Daciában azonban, úgy látszik, eltértek e szabálytól, mert, habár jó ideig csak egy legio állomásozott itt, azért mégis ezen egynek külön, önálló legatusa volt.

Daciában eleinte két legio állomásozott, később pedig, mint már láttuk, jó ideig csak egy, t. i. a legio XIII. Gemina volt, míg végre újból behozták a Potaissaba (Torda) áthelyezett legio V. Macedonicat, minél fogva tartományunkban ezen változó körülmények mellett is a legio XIII. Geminának külön legatusa volt, s ha talán nem is a hódítás

¹ Corp. Inscr. Lat. III.953. ² U. o. 1633, 11. ³ Ugyanott suppl. 8074. ⁴ U. o. 975, Fölr. gyűjt. 139, 7721. ⁵ U. o. suppl. 8074, 25. ⁶ U. o. 1614, suppl. 8044. ⁷ U. o. 1633, 33. ⁸ U. o. 1592 a. suppl. 8032. ⁹ U. o. suppl. 8074, 14.

egész időtartama alatt, mégis látjuk már Apulumban Antoninus Pius császár idejében (137—161.) M. Statius Priscust mint önálló katonai legatust.¹

Ismeretes, hogy tartományunk a régebbi szervezés alapján két részre osztatott: a Dacia superior és Dacia inferiorra; ezen felosztás pedig kihatott a hadseregre is. Mindenik résznek saját procuratora volt. Sarmizegetusa Dacia superiorhoz tartozott, míg Apulum Dacia inferiorban feküdt. Ennek procuratora elnökségi jelleggel volt felruházva és kerületének katonaságával rendelkezett, s pedig főképpen a katonai segédsapátok fölött.

Ezen okból, és kiválólag még azért is, mert már régóta elismert tény a történelemírők előtt az, hogy bármely tartomány kormányzatának helyes megítéléséhez mindenek előtt szükséges a tartomány hivatalnoki karának névjegyzéki ismerete, közlöm tehát a nagyfontosságú helytartóknak eddig ismeretes névjegyzékét, hozzácsatolván a legszükségesebb megjegyzéseket.

Tartományunk tüzetesebb megbirálhatásának csak előnyére fog az szolgálni, ha a kutatók számára útbaigazításul e névjegyzéket a következőkben közlöm:

A) A helytartók a régebbi szervezet szerint:

1. *D. Terentius Scaurianus.* Ez az első helytartó, kit tartományunk történetéből ismerünk. Helytartó volt Trajanus császár alatt Kr. u. 110-ik évben. A Sarmizegetusában talált feliratos kő² róla szól, mint a ki alatt Sarmizegetusa coloniává alakíttatott. Hasonló értékű az Apulumban talált és 1723-ban Bécsbe került márvány oltár is, melyet ő Jupiternek és a házi isteneknek szentelt.³ A Kr. u. 110-ik évből való katonai okmány (D. XXV.) felsorolja a Daciában levő katonai segédsapátokat: »sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano» ... stb.

2. *Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus.* Lovagrangu férfit volt. Trajanus császár alatt Kr. u. 117. évben Egyiptomban praefectusi rangot viselt; Hadrianus császár pedig mindjárt császársága kezdetén kinevezte Pannónia és Dacia kormányzójának egyiptomi praefectusi címmel és jelleggel; ez által az ottani és itteni procuratornál magasabb rangú vala, mert a praefectura Aegypti csak a praefectus praetorio alatt állott, minélfogva a legiök fölött is rendelkezhetett.

3. *D. Terentius Gentianus.* Ez hihetőleg fia volt a Kr. u. 110-ik évben helytartói címet viselő Terentiusnak. Mint comes imperatoris részt vett Trajanus hadjáratain. Hadrianus alatt pedig tartományunk helytartója lett.

4. *Cn. Minicius Faustinus (Sex.) Julius . . . fil Sergia Severus.* Ez Cn. Minicius Faustinus cos. suff.-tól Kr. u. 116-ik évben adoptálta-

¹ Corp. Inscr. Lat. VI. 1523. ² U. o. III. 1443. ³ U. o. 1081. Fölir. gyűjteményemben 45. sz. a.

tott és 126. évben helytartó lett Daciában, később a 127. évben Moesiába ment át ugyancsak ilyen minőségben.

5. *Plautius Caesianus*. A Kr. u. 129-ben kelt katonai okmány (D. XIII.) szerint szintén helytartó volt Daciában: »sunt in Dacia inferiore (sic!) sub Plautio Caesiano...« stb.

6. *Cn. Papirius Aclianus*. Helytartó volt Kr. u. 132—133-ban. Alatta készült el Sarmizegetusában a vízvezeték.¹

7. *Julius Bassus*. Kr. u. 135-ik évben volt helytartó.²

8. *Q. Aburnius Caccidianus*. Kr. u. 123—138-ik évek közt volt helytartó.³

9. *Tib. Julius Flaccinus*. Talán Kr. u. 145-ik év táján ült Dacia helytartóinak székén. Apulumból való egyik fölirat reá vonatkozik: »Sarapi Aug(usto) sacrum Tib. Julius Flaccinus leg. Aug. pr. pr.«⁴

10. *C. Curtius fil. Pollia (P)ro(c)ul(us)*. Felső-Italiából származott. Talán Kr. u. 158—159. években került ide helytartói minőségben.

11. *Terentius*. Daciát mint helytartó kormányozta, talán Antoninus Pius alatt. (137—161.)⁵

12. *L. Annius Fabianus*. Melyik évben volt helytartó, az nem bizonyos.⁶

13. *M. Sedatius C. f. Quir(ina) Severianus Julius Rufinus*. Ez körülbelül Kr. u. 149-ik évben volt Dacia helytartója. 150-ben consul lett Rómában P. Septimius Aper, Septimius Severus császár nagybátyjával együtt.

14. *Macrinus*. Valószínűleg Kr. u. 145—161. évek közt (talán 158-ban) töltötte be a helytartói hivatalt, mert ezen évek valamelyikének szept. 27-ről kelt katonai okmányon az alatta álló segédesapatok vannak feltüntetve.

15. *M. Statius M. F. Cl(andia) Priscus Licinius Italicus*. Kr. u. 157. és 158. években helytartóskodott. Az ő neve öt felíraton és két katonai okmányon fordul elő. (Felgyógyról Corp. Inscr. Lat. III. 940. Fölir. gyűjtem. 469. sz. a. — Fürdő-Gyógyról Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7882. — Gredistyéről Corp. Inscr. Lat. III. 1416. — Zalatnáról Corp. Inscr. Lat. III. 1299. Fölir. gyűjtem. 343. sz. a. — Apulumból Corp. Inscr. Lat. III. 1061. Fölir. gyűjtem. 31. sz. a., mely utóbbi fölirathból tudjuk, hogy Apulumot vízvezetékkel látták el, vágyis már akkor el volt látva. Ugyanezen időben épült az amphitheatrum Porolissumban és talán Sarmizegetusában (az apulumi még kikutatandó). A katonai okmányok közül az egyik Kr. u. 158-iki december 13-án, a másik, melyet 1886-ban Maros-Kereszturon találtak, 158-iki július hóban kelt és őt mint Dacia superior parancsnokát említi. Azután consullá tették, mely után Kr. u. 160—161. években helytartóvá lett Moesia superiorban.⁷

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1446. ² U. o. 1078. Fölir. gyűjt. 43. sz. a. ³ U. o. 1089. F. gy. 25. sz. a. ⁴ U. o. Suppl. 4768. ⁵ U. o. 1128. F. gy. 62. sz. a. ⁶ U. o. 1455.

⁷ Azelőtt a legio XIII. Gemina legatusa volt. L. a legio legatusait 3. sz. a.

16. *P. Furius Saturninus*. Kr. u. 161-ik évben Marcus Aurelius és Lucius Verus együttes császárok alatt¹ helytartóskodott.

17. *Marc(ius) Veracilius Verus*. Körülbelől Antoninus Pius (Kr. u. 137—161.) idejében foglalta el a helytartói állást. Egy Szamosujváron talált föliratos kő szerint Herculesnek szentelt oltárt: »Herculi sancto Marc. Veracilius Verus leg. Aug. prop(raetore) curante Pannonio Maximo praef. eq(uitum)«, ² t. i. az ala Pannoniorum. Ezen ala Trajanus ideje óta folyvást Daciában volt alkalmazva egészen a tartomány elhagyásáig.

18. *C. Avidius Nigrinus*. Helytartóságának ideje Marcus Aurelius korában lehetett (161—180.), a nagy sarmat és german háborúk alkalmával, mikor Moesia inferior katonasága a daciai katonasággal kombinálva egy parancsnok alá helyeztetett.³ Látni ezen kombináció nyomát a munkám végéhez csatolt föliratok gyűjteményében is az 531. sz. a. közölt föliraton, mely szerint egy L. Jul. (B)assinus nevű városi tanácsos és községi pap Apulumban, ki a Moesia superiorban állandóan állomásozó legio IIII. Flavia tribunusa volt s általában több moesia-i és daciai helységben szolgált, Aesculapus- és Hygeanak fogadalmi oltárt emel, neje Julia Beronice egészsége helyreállása alkalmából.⁴

19. *Ismeretlen nevű helytartó*. Sarmizegetusában talált feliratos kő említ egy helytartót, ki praetori rangban állott, de nevét a feliraton kiolvasni nem lehet: »[.....]dio [.....]i, leg. Aug. [pr] pr [provinci]ae Dac[iae], co[n]s[uli], [col. Ulpi]a Trai[ana] Dac[ica] [Sarmiz] patrono.«⁵

B) Helytartók consularis ranggal.

Mikor Daciában állandóan alkalmazták a két legióra felszaporított katonaságot, akkor a helytartók rangfelemelése is bekövetkezett, ez tehát szorosan összefüggött a katonaugygyel és igen természetes vala, mert a nyugtalankodó barbár szomszédokhoz való viszonyok követelték egyúttal a helytartó magasabb rangba való helyezését s hatalomkörének kibővítését, mely aztán e czimben: »consularis et dux«, nyilvánult.

Ekkor Dacia már három kerületre volt osztva, u. m. Apulensis-, Porolissensis- és Malvensisre; mindenik kerületnek külön-külön procurator volt A katonaságot is ezen kerületek szerint osztották fel. Apulensis maradt a legio XIII. Gemina kezében, Porolissensis a Potaissában állomásozó leg. V. Macedonica alá helyeztetett. Ezen időktől fogva folytatólag a következő helytartók szerepeltek:

20. *M. Claudius Ti. F. Quirin. Fronto*. Ez Ázsiából származott. Lucius Verus császárral mint comes imperatoris vett részt a germanok

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1171. — Föliat gyűjtem. 186. sz. a. — C. I. L. 1177. — Föliat. gyűjtem. 187. sz. a. — C. I. L. III. 943. Föliat. gyűjtem. 473. sz. a. ² Corp. Inscr. Lat. III. 832. ³ Ugyanott supp. 7904. ⁴ L. Föliat. gyűjtem. 531. sz. ⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1465.

és sarmatok elleni hadjáratokban, míg végre mint leg. Aug. pr. pr. Moesiae superioris et Daciarum trium átvette a római hadsereg jobb szárnyának vezetését. Ez Kr. u. 169—170. években lehetett, s ugyanekkor a legio V. Macedonicát is alárendelték neki, a miből az is látható, hogy ezen legiót a nagy hadjárat alatt Daciába helyezték vissza.¹

21. *Sex. Cornelius Sex(ti) fil(ius) fal(erna) Clemens*. Italiából való. Consularis et dux trium Daciarum volt.² Helytartósága Kr. u. 170—175-iki évek közé esik. Az ő idejében egy részről Dacia és más részről Africa-Numidia és Mauretania közt élénk összeköttetési viszonyok állottak fenn. Sok dák származású katona szolgált akkor Afrikában, míg viszont számos mauretani legény Daciába jutott. A 158-iki katonai okmány említi azokat.³

22. *L. Aemilius L. F. Cam(ilia) Karus*. Ez szintén Italiából való. Helytartósága ideje Kr. u. 175. és 176-ik évek közé esik. Cappadociából jött át, hol hasonló minőségben helytartó volt. Három daciai feliraton van a neve felemlítve.⁴

23. *C. Arrius Antoninus*. Helytartó volt Kr. u. 170. év körül. A 177. évben helytartói minőségben szolgált Coppadociában.

24. *P. Helvius Pertinax*, a kit később császárrá választottak. Született Kr. u. 126. évi augusztus 1-én Alba Pompeiában, Felső-Itáliában. A Parthusok elleni háboruban tüntetve ki magát. Germaniai kiváló szolgálata után Daciába helyeztetett át mint procurator duce-narius, mely hivatal a nagy german és sarmat háboru alatt ujonnan alapított, rendkívüli állás volt. Ezen állomástól felmentették ugyan, de nem sokára új alkalmazást nyert s Kr. u. 177—179. években a két Moesiában és Daciában helytartó volt. Innen Kr. u. 180-ik évben ugyancsak helytartónak ment Syriába. Miután még több hivatalt viselt, Commodus császár meggyilkoltatása után 193-ik évben ezt a sok hivataltól átment embert császárnak kiáltották ki Rómában.⁵

25. *Sabinianus*. Commodus császár kormányzata ideje kezdetén Kr. u. 180-ik évben helytartó volt. Innen valószínűleg Pannonia inferiorba nevezték ki ugyanannak.⁶

26. *D. Clodius Ceionius (Septimius) Albinus*. Afrikai Hadrumetumból való. Helytartóságának ideje bizonytalan.

27. *C. Pescenius Niger*. Italiából való. Parancsnok volt Daciában, de hogy a helytartói tisztelet viselte-e, az nem bizonyos, tény azonban, hogy később helytartó lett Syriában és Septimius Severus vetélytársa.

28. *L. Vesprenius [... f. Saba]lina Candidus*. Mantuában született. Kr. u. 183—185-ik évek közt szintén helytartó volt.⁷

29. *M. Valerius Maximianus*. Afrikai eredetű. Helytartóskodása Kr. u. 190-ik év utánra esik.⁸

¹ Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7505. ² Ugyanott 9363. ³ U. o. suppl. p. 1989.

⁴ U. o. III. 1153. fölr. gyűjt. 321. sz. a. — III. 1415. — III. suppl. 7771. ⁵ U. o. suppl. 7751. fölr. gyűjt. 131. sz. a. ⁶ U. o. III. 4426. ⁷ U. o. III. 1092. fölr. gyűjt. 122. sz. a.

⁸ U. o. III. 1122. fölr. gyűjt. 79. sz. a.

30. *Ti. Manilius Fuscus*. Helytartói minőségben szolgálta hazáját Kr. u. 191-ik évben. Az ő idejében a legionariusok (25 évi szolgálat után) elbocsáttattak.¹

31. *Polus Terentianus*. Kr. u. 193-ik év után volt helytartó. A Micia (Veczel) melletti fürdőt az ő kormányzása idején állították helyre.²

32. *P. Septimius Geta*. Afrikai Leptis Magnaban látta meg először a napvilágot, hol akkor még pun nyelven beszéltek. Helytartósága Kr. u. a 193—195. évekre esik, midőn bátyja Septimius Severus császár volt.³ Innen Rómába ment, hol consul lett Kr. u. 203. évben s nem sokára azután meghalt.

33. *P. Calpurnius Proclus*. Helytartó lehetett Lucius Verus és Marcus Aurelius, vagy Marcus Aurelius és Commodus, esetleg Septimius Severus és Caracalla császárok idejében. Helytartóságának ideje bizonytalan.⁴

34. *C. (Julius) Gallus*. Helytartó volt Kr. u. 198—211. évek közt.

35. *L. Octavius Julianus*. Kr. u. 200-ik évben volt helytartó.⁵

36. *L. Pomponius Liberalis*. Helytartósága Kr. u. 198—209. évek közé esik.⁶

37. *C. Julius Maximinus*. Szintén mint helytartó szerepelt Kr. u. 198—209. évek közt.⁷

38. *Tiro?* Nem bizonyos, hogy ez az egyén volt-e helytartó? vagy csak a legio XIII. Gemina legatusának tisztét töltötte be?

39. *P. Mevius Surus*. Helytartó Septimius Severus idejében. (193—211.)⁸

40. *Ismeretlen nevű helytartó*. A Zaltnán talált feliratos kövön ki van vakarva a neve.⁹ Ezen időben helyettesítette a helytartót már gyakran a procurator provinciae Daciae Apulensis.

41. *C. Julius (Septimius) Castinus*. Kr. u. 217-ik évben helytartóskodott. Eleinte Daciában szolgált a legio V. Macedonicában mint tribunus; azután Germaniába és Pannoniába helyezték át, onnan ide küldte vissza helytartónak Caracalla; de Macrinus császár Kr. u. 217. évben, Caracalla meggyilkoltatása után rögtön más helyre menesztette innen.¹⁰

42. *Marcus (Claudius) Agrippa*. Születésére nézve alsóbb rendű volt, de előre vergődven, a senatorok közé soroztatott, s a nélkül, hogy consul lett volna, Macrinus császár kinevezte előbb Pannoniába, azután Daciába helytartónak.

43. *L. Marius Perpetuus*. Kr. u. 211—222. évek közt. Eleinte Moesiában, azután Daciában lett helytartó.¹¹

44. *Jasdius Domitianus*. Helytartó volt Kr. u. 222—235. évek közt.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1172. fölr. gyűjt. 188. sz. a. ² Ugyanott 1374. ³ U. o. supp. 7794. fölr. gyűjt. 193. sz. ⁴ U. o. III. 1007. fölr. gyűjt. 151. sz. a. ⁵ U. o. 1308. Fölr. gyűjt. 369. sz. a. ⁶ U. o. 1174. Fölr. gyűjt. 189. sz. a. ⁷ U. o. 1127. Fölr. gyűjt. 183. sz. a. ⁸ U. o. Supp. 7741. Fölr. gyűjt. 215. sz. a. ⁹ U. o. III. 1309. Fölr. gyűjt. 370. sz. a. ¹⁰ U. o. Supp. 7638. ¹¹ U. o. III. 1178. Fölr. gyűjt. 195. sz. a.

45. *D. Simonius Proculus Julianus*. Kr. u. 238—244. évek közt töltötte be a helytartói széket III. Gordianus császár idejében. Előbb szintén helytartó volt Thráciában.

* * *

A római hódítás utolsó 20—30 évéből eddig még nem sikerült a helytartók neveinek kikutatása; de ez időben már nem is voltak oly fontosak azok, mint az előbbi évekből valók, mert ezen utolsó években már sorra került a tartomány feladása.

Láthatjuk már ezen rövid vázlatból is, hogy Dacia helytartói, mint már különben említve volt, Trajanustól Marcus Aureliusig, vagyis a german-sarmat háboruig, praetori ranggal bírtak, Marcus Aureliustól kezdve pedig consularis rangot nyertek.

A helytartók kinevezése szigorú szabályokhoz volt kötve, s csak kivételesen történt egyszer Hadrianus alatt, hogy csak lovagi ranggal bíró egyént neveztek ki helytartónak, de hogy ezen kivételnek az élet elvegyék, praefectus Aegypti címet adományoztak neki. Feltűnő lehet még azon második eset, midőn Macrinus császár oly embert nevezett ki e hivatal betöltésére, ki nem volt consul, hanem oly protegált egyén, ki csakis a consulok jelöltjei sorában állott. Ezeken kívül mindig tekintettel voltak a rangra és a megállapított szabályokra. A helytartóknak születésükre nézve senatori vagy lovagi ranggal kellett bírniok. Első esetben is előbb szolgáltniok kellett mint tribuni militum, praefecti cohortis, vagy praefecti alae az ugynevezett »militia equestris«-ben. Ilyen állásokban többnyire néhány esztendeig maradtak. Előléptetésük azután más állomáshelyre való áthelyeztetésben állott ugyanazon rangban vagy magasabbra emelve. Az új állomás, az előbbitől távolságra nézve a körülményekhez képest, közelebb vagy messzebb lehetett.

Több helytartó kezdí meg pályáját Britanniában vagy a Rajna mellékén, mások a Duna vidékén Pannoniában, Daciában vagy Moesiában. Gyakran költözködtek nyugatról keletre: Britanniából Syriába és Cappadociába és onnan ismét vissza; de gyakran előfordult az az eset is, hogy előbb keleten többféle állomáson és alkalmazásban voltak és csak azután helyeztettek át a Duna vidékére. A Daciából ismeretes és fönnebb felemlített helytartók közül többen, kiknek születési helyét is tudjuk, Italiából valók, mi által Italia világuralma a legtisztább kifejezést nyeri. De volt kivétel is, mert azon időben, mikor Septimius Severus uralkodott, többször találkozunk Afrikából valókkal is. Itten viselt helytartóságuk után visszakerülhettek Afrikába, hol proconsulok is lehettek.

Egyes helytartók Daciában tett szolgálatuk után Rómában magas rangú állomásokat nyertek s azoknak, kik háboru idején kitűntették magukat, a császár indítványára szobrot állíttatott a senatus a Trajanus által épített forumon; sőt midőn a tehetetlen Commodus császár megöletése által a császári trón üresedésbe jött és a dinasztikus

irányzat kevés időre háttérbe szorult, megtörténhetett, hogy olyan egyént is, mint például a volt helytartót, Pertinaxot trónra emelték.

Mindezekből láthatjuk, hogy Dacia helytartói legtöbbszörre világlátott, hős, előkelő férfiak voltak, kiknek a tartományukra nézve nagy befolyásuk lehetett és kik annak fővárosa — Apulum — felvirágoztatására sokat tehettek és tettek is.

8. A legio XIII. Gemina katonai élete.

Miután a tartomány és annak egyes területére nézve igen fontos ügyről, a katonaság széthelyezéséről, a hatodik fejezetben az eddig ismeretes források alapján meglehetősen képet nyújtottam, szükségesnek tartom most már a katonai életviszonyokról is szólni és ezt annál is inkább meg kell tennem, mert a katonai viszonyok nagy befolyást gyakoroltak az egész tartomány lakosságának jóllétére, az összes intézmények felvirágzására. Hisz éppen a katonaság kötelékéből kivált egyének képezték a városokban a legtekintélyesebb elemeket, s miután a katonák legnagyobb számban éppen vármegyénkben, a katonai főörhellyel bíró területen voltak, igen természetes, hogy vármegyénk területe egész Daciára nézve legelső helyen állott. Hogy a vármegyénk területéről azután felsorolandó eseményeket alapjukból véve minél világosabban felfoghassuk és megérthessük, vármegyénk területén majdnem kizárólag csak a legio XIII. Geminától származó és fennmaradt emlékek tekintetbe vételével kell vizsgálnunk ezen legio életviszonyait közelebbről.

A katonák nagyobb részben a tartományokban besorozottak, kisebb részben elszegényedett római polgárok voltak, kik megházasodhattak, családot alapítottak s kiknek fiai többnyire hasonlóképpen katonáknak neveltettek, mert a szegények fiai ily módon leghamarább juthattak biztos kenyérkeresethez. Az akkori időkben az évi 205—360 denar zsold (1 denar körülbelül annyi, mint 40 kr = 1 frank) nagy volt, s azonkívül kaptak nyugdíj gyanánt 20—25 évi tisztességes szolgálat-tétel után elbocsátásukkor (honesta missio) földeket vagy készpénzt, melyből öreg napjaikban megélhettek; a nem római polgárok (tehát a tartományokból besorozottak) azonkívül azon alkalomból még római polgárjogot is nyertek, a mi sokféle és nagy előnyökkel volt összekötve.

A katonaságról igen gondosan állították ki a katona-listákat, melyek többnyire kőbe vésve a centuriótól az utolsó közlegényig a felvétettek vagy elbocsátottak névsorát tartalmazzák. Ilyen katona-lisztákat találunk a Corp. Inscr. Lat. III. 1189.¹ sz. alatt:

¹ Fölr. gyűjt. 191. sz. a.

1. AVRELIVS IVSTV
2. B̄ · ĀVR* LVCILLIVS AGR
3. BC · V̄AL ROMV̄LVS
4. V̄AL SABINIVS
5. SEP MAGNVS
6. SEP VICTOR
7. AVR SENECIO D
8. IVL MILITARI S
9. POR IVLIAN TES
10. COH III.
11. VLP SVRV S

Itt az első név talán a centurioé. A második sorban a librariusé, a harmadik sorban a beneficiarius consularis, a kilenczedik sor végén tesserarius, a tizedikben a 4-ik cohorsához tartozó katonák névsora.

A Nagy-Enyeden talált és a Corp. Inscr. Lat. III. 1190. sz. a. közölt katona-listában előforduló CAN kiegészítendő CANDIDATVS DUPLARIVS vagy SIMPLARIS-ra. A 7-ik sorban van a SECVTOR TRIBVNI, a 8-ik sorban a BENEFICIARIUS CONSVLARIS. (L. az általam e könyvben közölt gyűjteményemben a 474. b) szám alatt levőt.)

A Daciában felszínre került fölíratos kövek szövegéből meglehetősen tiszta képet alkothatunk magunknak az itt szolgált katonák és azok sorából kilépett veteránok viszonyairól és általában a tisztviselői rendszer mibenlétéről.

Ezek szerint a tartományban a legfőbb parancsnok volt a mindig római senatori ranggal bíró legatus, ki a hódítás első éveiben egyszerűen Dacia helytartója is volt, vagy másképpen mondva, a helytartó egyúttal a legiónak is parancsnoka volt (kormányzó és hadtestparancsnok), míg később a helytartóság és a legio (legatusi hivatal) kétféle minősítésben részesülván, két külön személyre bízott. A legatus alatt hat senatori vagy lovagi ranggal bíró tribunus (ezredes, ezred parancsnoka) állott. Ezek felváltva, egyszerre kettő 2—2 hónapig végezte a parancsnoksági teendőket, melyek nem annyira hadászati ügyekkel, mint inkább a katonaság ellátásáról, az igazságszolgáltatásról, a kiszolgáltak elbocsátásáról és megjutalmaztatásáról stbről gondoskodtak.

Rendes körülmények közt az egész legio 6000 legényt számlált. (Hadrianus császár alatt Kr. u. 117—138. évig 6100 legény volt.) A legio tíz cohorsra oszlott s rendes körülmények közt 600 legényt számlált; mindenik cohors három, 200—200 legényből álló manipulusra oszlott; minden manipulus pedig két-két, egyenként tehát 100 legényből álló centuriara volt osztva, úgy, hogy a legio hatvan centuriát számlált. A hatvan centuriát egy-egy centurio (százados) vezényelte.

* Az — összevonási jel megfelel az illető ligaturának, ilyen eljárás mellett adjuk általában a fölíratok szövegében előforduló betűk összeolvasztását. Hol nem lehetett ezt alkalmazni, ott az eredeti betű alakjának megfelelő ligaturát adjuk.

A centuriók, kik közvetlenül érintkeztek a legénységgel, a legiónak leglényegesebb tényezői voltak; ők tanították be a katonákat, ők adtak jó példát a legénységnek, ők bátorították harczoló katonáikat, de ugyan-csak ők büntették meg tényleg a hibát elkövető legényt is. A centurio jelzésére használtak a föliratokon egy merev 7-est. Így például: »C. Jul. Lysias 7 Leg. XIII. Gem.« olvasandó: »Cajus Julius Lysias centurio legionis XIII. Geminae.«

A miles gregarius (közlegény) a centurio rangig emelkedhetett, de tovább nem. Egyes ritka esetek kevésbé jöhetnek tekintetbe.

Az előléptetés szerint a legalsóbb rangu volt a secutor tribunus,¹ a tribunus melletti ordonanz, azután következik a tesserarius,² ki a centurióknak a naponkénti hadi jelszót vitte; ezután következett a centurio segédtszjtje, az optio (örmester),³ ki egyesek nézete szerint nevét az optare igéről kapta, mert a centurio kiválaszthatta azt magának az erre hivatottak sorából. Magasabb ranguak voltak a signiferi, kik a 30 manipulusnak zászlóit, és a vexillarii, kik a 10 cohorsnak jelvényeit vitték.⁴

A katonai számvevőségénél szerepelt mint segédtszjt az adjutor officii rationum mint a tribunus segédtszjtje és a parancsnoksági iroda főnöke.⁵ A számvevőséghez tartoztak még a cornicularius⁶ és a librarius.⁷ A legio katonái ezeken kívül sokféleképpen szolgáltak a legatus consularis, a legio legatus s más tisztek és hivatalnokok mellé rendelve, mint beneficiarius consulis (vagy consularis),⁸ vagy mint beneficiarius legati és praefecti.⁹ Továbbá vannak még katonákból lett könyvvivők a császári magánhivatalban, péld. Sarmizegetusában találunk ilyent; a bányászatnál Ampelumban (Zalatna),¹⁰ mint a helytartó titkárai.¹¹

Szakértő katonákból választották ki a tubicines-t, cornices-t és bucinatores-t; az elsők jelt adó trombitások a gyalogságnál, a második a lovasságnál, a harmadik a háboruban jelezte a csata megkezdését, vagy a visszavonulást; ezek jelezték egyszersmind a napi őrség kezdetét, az éjjeli, valamint a déli órákat is.

A bucinator adta a vezér parancsa szerint az első jelt, a tubicinesek tovább adták azt a hadsereg egyes csapatjainak (trombitásnagyt, talán főtrombitás, Stabstompeter).

A hadsereghez tartoztak még a következő tisztviselők: a gabona-mérők (mensores), a mérnökök (metatores). Volt a legióban ezeken kívül még tiz speculator, kik küldöncz-szolgálatot tettek,¹² valamint az egy centurio alatt álló frumentarii csapatja, kik az élelmezési ügyekről gondoskodtak; főnökük rangja egyenlő volt a legmagasabb osztályu centuriókéval. E tisztséget egy időben P. Aelius Marcellus látta el Apulumban.¹³ Külön csapatokat képeztek továbbá a tábort, hidakat,

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1190. F. gy. 474. b. sz. ² Ugyanott 1592. a. ³ U. o. 1124. F. gy. 177. 235. 1204. ⁴ U. o. 1641. 4061. ⁵ U. o. 1099. F. gy. 179. sz. ⁶ U. o. 1099. F. gy. 179. sz. ⁷ U. o. 1189. F. gy. 191. 211. 1205. ⁸ U. o. 823. 827. 1405. 6161. ⁹ U. o. 1056. ¹⁰ U. o. 1317. F. gy. 1317. ¹¹ U. o. 1194. F. gy. 234. ¹² U. o. 990. ¹³ U. o. 1180. Fölr. gyűjtem. 198. sz.

utakat és aknákat készítő fabri, kik részben tanult ácsok (fabri tignarii), részben pedig kovácsok (fabri ferrarii) voltak, megfelelvén a mostani hadseregben levő hidászoknak, utászoknak.

A legio támoszlopa volt, a mint már jeleztem, a hatvan harczismerő és minden katonai ügyben s teendőikben gyakorlott centurio, kik személyes ügyesség és netáni szerencse folytán a közlegénységből minden rangfokozaton sorban előlépven, a centurio legalsó fokáról, a régi beosztás szerint a decimus hastatus posterior rangjáról, az egész legión átmenvén, az első cohors hatodik centuria elsőrangú állására emelkedtek.

Az ilyen szerencsésnek czíme volt ekkor centurio pilus vagy c. primipilus,¹ mi által egyszersmind praefecti castrorum vagyis tábori térparancsnok lett s mint ilyen a haditanácsban is részt vehetett; földadatához tartozott a főtábor vagy állótábor felépítése és rendbentartása minden hadi eszközzel együtt. Hatásköre kiterjeszkedett a tartományban levő fióktáborokra és őrhelyekre is. Ezen hatalom természetesen meg volt osztva, mikor a tartományban két vagy több legio állomásozott.

Alattvalója volt a cornicularis praefecti castrorum² és a custos armorum.³ Ily rangú hivatalnokról megemlékezik egy kőföliirat.⁴ A tábori praefectus alárendeltjeihez tartoztak még a katonai kórház (valetudinarium) tisztviselői, az optio valetudinarii, a katonai és az állatorvosok (medici és veterinarii). Eddig még nem találtak Apulumban ezekről szóló fölirotot; csupán csak egy szemorvos, T. Attius Divixtusnak bélyege van meg.⁵ A legio XIII. Geminából való tábori praefectusról szóló fölirotos kő Apulumban eddig három találtatott,⁶ melyek közül Sextus Vibius Gallus Lesbos szigetén halt meg.⁷

A centurio külső jelvénye szőlővessző (vitis), melyet testi büntetések végrehajtására mindig magával hordott. Sirköveken is ezen botszerű vesszővel lehet ábrázolva látni. (Még az ötvenes években a mi hadseregünkben is bizonyos altisztek rövid, díszített botot hordtak magukkal, ha hivatalból kivonultak; ennek is ugyanaz volt a jelentése, mint a római centurióké.) A centuriók fölött állottak a tribunusok. Ritka szerencsének volt tekinthető az, ha egy polgári szüléktől származó centurio primipilus még előbbre vihette dolgát egészen a tribunusi állásig, de ha ő ezt el is érte, akkor be volt fejezve végképpen katonai pályáján az előléptetése. Szerencsésebbek voltak e tekintetben a nemes szüléktől származók, mert ott, a hol a polgári egyén pályáját bevégezte, ott megkezdhetette a lovagi vagy a senatori rangú szüléknek fia, t. i. a tribunus állásánál.

Az eddig Apulumban talált tribunusokról szóló hét fölirot közt csak két tribunus volt polgári származásu, t. i. C. Antonius Rufus és

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1092. Föliir. gyűjt. 122. sz. a. ² U. o. 1099. Föliir. gyűjt. 179. sz. a. ³ U. o. 1138. Föliir. gyűjt. 90. sz. a. ⁴ U. o. 1121. Föliir. gyűjt. 87. sz. a. ⁵ U. o. 1636. ⁶ U. o. 26., 454., 1092. Föliir. gyűjt. 122. sz. a. ⁷ U. o. 454.

C. Aurelius Sigillus, a más öt pedig senatori rangban volt s megkülönböztetésül a vir clarissimus czímet viselték s tunicájukat széles biborvörös szegély díszítette; ezek tribuni laticlavii nevet is nyertek. A lovagi ranguaknak tribuni angusticlavii czímök volt, míg ellenben a polgári ranguaknál e megkülönböztetés elmaradt.

A tribunusok, kiket a mostani katonai rangsorozat szerint ezredeseknek nevezhetünk, tehát nem a rangsorozati lépcsőn emelkedtek ezen fontos állomásra, s általában nem az alattuk álló centuriók sorából választattak, hanem más előkelők köréből, kik 5—10 hadjáratban részt vettek s megelőzőleg a legelőkelőbb politikai hivatalokat viselték; így voltak aedilisek, praetorok, sőt consulok is, kik szívesen elvállalták ezen magas katonatiszti állást. Általában csakis az előkelő ifjak (adolescentes nobiles) sorából választották a tribunusokat, kik mint lovasok, vagy mint a fővezér társai (contubernales), vagy pedig mint a császár kísérei (comites imperatoris) voltak alkalmazásban. Rangjuk jelvénye az aranygyűrű volt. Egyenruhájuk fényes; pánczéjüket arany díszítések fődtek; övük elől csinos, de szigoruan meghatározott alaku csokorra volt kötve. Oldalukon tört, vállaikon a jobboldalon fibulával vagy nagy, díszes gombbal összekapcsolt hosszú, majdnem földig érő kerek, fehér köpenyt viseltek. Javadalmazásuk Augustus császár óta 25.000 sester-tiust (körülbelül 2500 frt) tett évenként.

A tribunusi rangról emelkedhettek fel a legioparancsnoki, legatusi hivatalra. Így tudjuk C. Curtius Rufinusról, hogy tribunusi rangból a legio XIII. Gemina legatusává lett,¹ C. Claudius Nummus tribunussága után nem sokára Ephesusban, az ázsiai tartományban, mint questor halt meg.² Aulus Furius Pastor Kr. u. 163-ik évben consul lett.³ Sextus Vinicius Faustinus sok magasabb rangu hivatalt viselt és Dalmatiában halt meg, hol sirköve is volt.⁴

A legio legfőbb parancsnoka a legio legatusa volt, ki mindig praetori rangban állott és a parancsnokságtól való visszalépésekor valamely tartományban helytartóságot kapott; így például van eset reá, hogy Apulumból Petronius Polianus legatus Rátiában helytartóságot nyert.⁵ A legio legatusa hatalmának jelvénye a vörös köpeny (paludamentum) s az elefántcsont pálcza, melynek csúcsán sas volt alkalmazva. Háboruban a tribunokkal egyenlő egyenruhát viselt.

Ezek után csak még néhány szót kívánok tenni a legio XIII. Gemina katonáinak fegyverzetéről és ruházatáról. Részint a szoborművek, domborművek, de főképpen a sirköveken megörökített katonák ábráiról fogalmat nyerhetünk azokról, s ha még a római írók leírásait is hozzá vesszük, akkor elég tiszta képet alkothatunk a legionariusok fegyverzete és ruházatáról. Fegyverzetük aránylag igen egyszerű vala, de azért a célnak eléggé megfelelő.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1459. ² U. o. 459. ³ U. o. 6076. ⁴ U. o. 2830. ⁵ U. o. 993. Fölr. gyűjt. 135., 174., 1017. sz. a.

A legionarius fejét az arcvédő nélküli sisak (cassis, galea) védte, mely ezen korszakban többnyire fémből készült, de előfordult még a bőrből készített is. A sisak díszítését a tetején levő fémgűrű, vagy fémgömb képezte; itt-ott láthatók voltak rövid tollforgók is. A centuriók és magasabb vezérek sisakjai díszesebb alakúak voltak, s róluk a vörös tollak vagy a lószőről készült magasabban kiemelkedő forgó (crista, iuban) nem hiányzott. A testet pánczél védte, mely részben bőrből, részben pedig fémből készült. A pánczél egyik alakja a sodronying (lorica hamata), melyet apró, egymásba öltött fémkarikákból állítottak össze; más alakja a lorica segmenta vala. A mellet és a hát felső részét fődte. Két, a testhez simuló fődarabból állott, melyeket elől és hátul csatok vagy fűzők tartottak össze. Innen lefelé az övig 5—6 széles, az egész testen körülmenő párhuzamos szíjszalag volt, melyeket elől begomboltak, hátul pedig összefűztek. Hasonló alaku 3—4 szalag fődte a vállakat is. Az egyes szalagokat szíjácskák kötötték össze, melyek úgy voltak alkalmazva, hogy a vállszalagok a mozgó testhez könnyedén idomulhattak. Továbbá viselték a vállról lefelé ereszkedő kardkötőt (balteus) és pedig néha a bal, de többnyire a jobb oldalon. A derekat körítő bőrből való öv (cingulum militiae) is az öltözethez tartozott; ezt ércz veretekkel szokták befödni, részben hogy erősítsék, részben hogy díszítsék.

Ezen díszítést néha egyszerű szögecskék, majd apró négyszögű lapocskák, vagy egyszerű dudorok, míg máskor főképpen a tiszteknél szép domborművek képezték, melyek ezüstből és aranyból készültek. Az övről többnyire 4—6 szalagból álló, kötényalaku díszített szíjcsomó függött lefelé.

A legionarius ruhája többnyire a tunica volt, mely az évszak szerint vékonyabb, vagy vastagabb kelméből készült.

Ezen korszakban többnyire a lábszárat fedő bőr vagy gyapju harisnyát és a térden alól érő, rövid sötét színű nadrágot (braccae) viseltek. A lábat pedig takarta a saru (caliga), melynek a bőrtalpat a lábhoz erősítő s a bokáig érő szíjazata volt. A harczi köpeny (sagum), melyet a pánczél fölött viseltek s a jobb vállon fibula tartott össze, mindig megvolt.

A védő fegyverzethez tartozott még a pajzs is, mely a különböző hadosztályoknál különféle alaku, kerek, ovalis, négy- vagy hatszögű volt, s többnyire fából készült, melyet bőr borított. A pajzsok a különböző ezredekre nézve különbözőképpen voltak befestve vagy díszítve és a közepén kidomborodó (umbo) részre fel volt írva a legio és a század száma.

A rómaiak legkedveltebb támadó fegyveréhez a kopja (Spieß, pilum) tartozott, mely fanyél és vasrudból állott aczélozott hegygyel s mely $1\frac{1}{2}$ —2 méter hosszú volt s a különböző időkben különféle módosításokon és javításokon ment át. Nagy hatással kezelték e gyilkoló fegyvert.

Őrségi szolgálaton és díszkivonuláskor a lándzsát használták. A lovasság általában rövidebb vető lándzsával (contus) volt felszerelve.

A római katonák igen ügyesen forgatták a rövid, egyenes, kétélű kardot (gladius), melynek markolata rendszeren kemény fából készült.

A tisztek igen díszes kardjának fogantyuját elefántcsontból, ezüsből és aranyból készítették. A kard hüvelye a legénységnél egyszerűbb, a tiszteknél azonban igen díszes volt.

A kard mellett még tört (pugio) viseltek, melyet a legvégső veszélyben használtak.

Katonai jelvényül a sast és a zászlót (signum, vexillum), alkalmazták, melyek a csatában igen fontosak valának, mert a hadvezér messziről láthatta és mindig figyelemmel kísérhette; ezek alapján a csatát egy-egy terv szerint igazgathatta, s ezen okból vezényszavait a zászlótartókhoz a trombitások útján intézhette.

A legiónak fő jelvénye, a sas (aquila), melyre a besorozott katonák esküdtek is, galambnagyságu volt s arany vagy ezüsből készült, hosszú oszlopfejben végződő rúdon vitték a legio élén.

Béke idejében Saturnus szentélyében őrizték, a táborban pedig, levétetvén rúdjáról, hordozható, kis templom alaku szekrényben (sacellum) helyezték el. Szentnek tartották s mint Numen legionis isteni tiszteletben részesítették. Ha a legio kitüntette magát, sasának szárnyaira koszorút helyeztek; ha ellenben a legio a csatában elvesztette, gyalázatos és kemény büntetés várt rá.

Hogy a legio XIII. Gemina daciai tartózkodása alatt sasát valamikor elvesztette volna, arról nincs semmi szó az eddig ismeretes forrásmunkákban.

A sason kívül még korongokkal, vagy állatképekkel ellátott zászlókat is használtak, de volt rajtuk még bojt, félhold s voltak olyanok is, melyeken négyszögű szövetdarab (vexillum) lengett; ezeket főképpen a lovasság használta, de ugyanezek voltak a manipulusok és cohorsoknál is, s ezeken kis táblácskákat alkalmaztak, melyeken az illető csapat száma volt látható.

A legio XIII. Gemina signumain oroszlán volt ábrázolva.

A legióhoz tartozó lovasokat tizenkettenként egyesítették a vexillum alá.

Sassal és a császár képével ellátott zászlója egy volt a legio XIII. Geminának, signuma pedig hatvan, azaz minden centuriának egy.

A zászlóvivők altiszti rangot viseltek. A signumtartók kezelték azon takarékpénztárakat is, melyekben a katonák pénzbeli jutalmait helyezték el, s melyekből minden cohorsnál volt egy. Ezen pénztárnak pénzkészlete sok ezer denarra rugott, a signifernek tehát műveltnek, megbízhatónak és írástudónak is kellett lennie.

A legio legatusa alá rendelt lovasság 500 – 1000 harczost számlált egy ala-ban; fegyverzete és ruházata majdnem ugyanaz volt, mint a gyalogságé.

Legiónk nem viselt ugyan a mostani fogalomnak megfelelő egyenruhát; elég volt, ha a közlegények a fent említett darabokat birták, ha azok egyes apróbb részletekben különböztek is egymástól; de azért mégis igen impozans látványt nyújthattak, ha háboruba mentek, vagy ünnepi alkalommal kivonultak, mert fegyverzetüket mindig tisztán és fényesre takarítva tartották.

Békés időben évenként legalább egyszer lehetett látni ily nagyobb-szabású díszkivonulást, t. i. ujév napján, mikor a katonák újból fel-eskettettek.

A katonai fegyelem rendkívül szigorú volt, a testi büntetést gyakran alkalmazták s nem egy katona tudta felmutatni a hátán a fegyelmezés bőséges jeleit. Ebből származott a centuriónak azon eleinte tréfás elnevezése is, melyet később egész komolyságban mint melléknevet viselt, t. i. a »baculus« (dorong).

A rossz katonát fel is oldották esküje alól, fegyverét elvették és a táborból gyalázattal elűzték.

Nagyobb kihágások miatt sorsolás útján minden tizediket kivégezték; a szökevényt, hamisan esküvőt és tolvajt agyonbotozással sujtották; árpát kaptak buza helyett a megtizedelt legio vagy cohors emberei, leszállították a bűnösnek zsoldját, vagy a kettősen számított háboru-év kedvezményének elvesztésével sujtották.

De jutalmazásban és kedvezményekben is részesítették bőven a derék katonákat. Kétszeres zsoldot kapott a duplarius legionis XIII. Gemina,¹ másokat békeszolgálatról mentettek fel (vacatio numerum). Ezeket immunis-nak nevezték.² A zsákmányban részesültek, házat, telket, érdemrendeket kaptak nemes fémből, díszruhákat, fegyvereket, koronákat, zászlókat stb.

A táborban jól élhettek; pénz volt bővön, mert voltak legionariusok, kik még hazuról is kaptak zsebpénzt, mely fölött szabadon rendelkezettek s aránylag jómódu polgárhoz illő módon élhettek. Szolgálatukra rabszolgát vagy rabszolganőt vásárolhattak, a mint ezt a Kr. u. 160-ik évi október 4-én kelt viasztáblán (Verespatakon a bányában találtatott) fenmaradott adás-vevési szerződés mutatja, melyet Claudius Julianus, a legio XIII. Gemina közlegénye kötött, midőn 420 denáron egy kretai születésű, Theodota nevű rabszolganőt megvásárolt magának.

Másképp volt ez azon kirendelteknél, a kik félre eső helyeken levő kisebb őrházakban hivataloskodtak, hol 4—4, legföljebb 8—8 ember volt elhelyezve s hova csak az élelemszállítók s ellenőrzők látogattak el egyszer-egyszer; ott aztán ábrándozhatott a világ minden részéből összehozott legénység minden egyes tagja távoli hazájáról s főképpen téli időben síri nyugalomban és csend közt unatkozhattak úgy, a hogy csak lehetett.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1067. Fölir. gyűjt. II. sz. a. ² Ugyanott 1038. Fölir. gyűjt. 4. szám alatt.

9. A legio XIII. Geminához tartozó segédc csapatok viszonyai.

Már tárgyaltam a 6-ik fejezetben a segédc csapatok széthelyezését azért, mert ezek úgy is a tartományra és ennél fogva megyénkre nézve is csak kisebb szerepet játszottak a megyei történelem terén. Ezen alkalommal is megelégedhetünk azzal, hogy ezen csak is a provinciákban besorozott katonákról, kik 25 évi szolgálatra voltak kötelezve, csak egyszerűen fel- említem, hogy többnyire úgy valának szervezve és felfegyverkezve, mint a legióhoz tartozó cohorsok vagy ala-k. Néha azonban nemzeti szokásaikban megmaradván, igen lényegesen különböztek a rendes birodalmi katonaságtól s ilyenkor azokat megkülönböztető melléknevekkel jellemezték, mint például: sagittarii, scutati, contarii, catafracti stb.

Kétféle segédc csapat létezett, u. m. cohortes quinquagenariae, melyekben 500 embert 6 centuriára osztottak, és cohortes miliariae (m), mikor 1000 ember 10 centuriára oszlott. Ha gyalogosok voltak: cohortes quinquagenariae-, illetőleg miliariae peditatae-; ha lovasok voltak: coh. quinquagenariae, esetleg coh. miliariae equitatae-nak nevezték el. A cohors miliaria 240 lovast és 760 gyalogost számlált; a cohors quinquagenaria 120 lovasból (10 turma) és 360 (6 centuria) gyalogosból állott. A csakis lovasokból álló csapatok az ala-k voltak, melyek szintén alae quinquagenariae 480 lovasból és alae miliariae 960 emberből állottak. A segédc csapatok fegyverzete hosszú kardból, lándzsából, paizsból, tegez- ből 3—4 kopjával, sisak és pánczélből állott. Hadrian császár idejében (117—138. Kr. u.) aranyozott rostélyos lószőrforogós sisakkal, könnyű paizzsal és páncél helyett kimmer chitonokkal szerelték fel.

Ezen katonák parancsnoka rend szerint praefectusi ranggal bírt, ki előbb centuriói hivatalt viselt, azután tribunus legionis is lehetett s végre mint praefectus equitum egy ala-t kapott s ezzel aztán előlépte- tése be is volt fejezve, ha nem viselt senatori rangot. Ily praefectus volt C. Julius Corinthianus, kinek Kr. u. 191. évben örökösei sírkövet állítottak.*

10. A legio XIII. Gemina tiszti kara.

a) A legio legatusai.

Apulum története egyszersmind egész vármegyénket is magában foglalja, s minthogy az a római katonaság székhelye volt, azért e körülmény vármegyénk területének történetére nézve is mérvadó, miért is az Apulumban székelő katonatiszti kar első sorban igényli a méltatást már csak azért is, mert már előbb megfejtett okból mindenek előtt

* Corp Inscr. Lat. III. 821., 1193. Fölir. gyűjt. 243. sz. a.

szükséges a katonai tisztviselőkkel is megismerkedni, s ez itt annál is szükségesebb, mivel területünkön a katonai administrációnak képe eléggé világosan áll előttünk. Tehát katonai szempontból tekintve a legio legatusai itt nálunk is első helyet foglaltak el mindjárt a helytartó után. Ezt láthatjuk azon körülményből is, hogy a legatus neve azon fölíratokon, melyek katonai építkezésekre vonatkoznak, rendszeren és mindig a helytartó nevével együtt fordul elő. Polgári tekintetben pedig a császári javak kezelője, a procurator Augusti foglalja el az első helyet a helytartó mellett. Az elsőségért volt is többször torzszalkodás, de az, a ki felülkerekedett, még is legtöbbször a katonai legatus vala.

Ezen, a helytartók után első helyen következő tisztviselőknél kívül szükséges a fentebb kifejtett oknál fogva sorban a többi katonai és polgári hatóságok főbb képviselőit is a lehetőségnek s az e munkám számára engedett térmértéknek megfelelően felsorolni.

Szabály szerint mindazon tartományokban, melyekben csak egy legio táborozott, mint már említém, a helytartó egyszersmind a legiónak legatusa volt; de Daciában, habár időnként csak egy, azaz csakis a legio XIII. Gemina volt elhelyezve, mégis, mint már a Statius Priscusra (Kr. u. 137—161.) vonatkozó fölíratból (Corp. Inscr. Lat. VI. 1523.) láthatjuk, a helytartón kívül külön legatus legionis is szerepelt. A legio legatusainak sorából ismerjük a következőket:

1. *M. Fabius Fabullus*, ki Nero császár idejében Vitellius mellé állott. (Petauban van fölírata Corp. Inscr. Lat. III. 4118.)

2. *Bellicus Sollers*, ki Kr. u. 88-ik évben Vindobonából (Bécs) vezette a legio XIII. Geminát Morvaországba és Felső-Magyarországba a Duna és Tisza közt lakó német suevek és sarmat jaczygok ellen (Henzen 6912.)

Ez a kettő vármegyénk területének történetére nézve befolyással még nem birt ugyan, de e névsor teljessége kedvéért felemlitem azokat is.

A rómaiak vármegyénk területén való tartózkodása óta ismerjük a következő legatusokat:

3. *M. Statius Priscus*, Antoninus Pius császár alatt. Később (Kr. u. 157—158.) Dacia helytartójává lett s az utóbbi évben consulnak is jelölték.

4. *P. F. Stel (latina) Sospes* Italiából való, ki, miután curuli aedulisi és praetori hivatalt viselt és praefectus frumenti dandi ex senatus consulto volt, a legio XIII. Gemina vezetését átvette, talán, még Antoninus Pius alatt; később Galatiában helytartó lett.

5. *M. Alcinus Rufinus Marianus*. A Silvanusnak szentelt fölíratból ismerjük. (Corp. Inscr. Lat. III. 1142. Apulum.)

6. [*A.*] *Julius Pompilius A. fil. Cornelia Piso T. Vib[ius Varus Lacvillus] Berenicianus*. Miután Cappadociában a legio XV. legatusa volt, később a legio XIII. Geminához jött át; innen nem sokára áthelyezték a legio III. Flaviae-hoz Moesia superiorba (Kr. u. 178-ban consullá lett).

7. *C. Cacerellius Sabinus*. Legatus lett Commodus császár idejében. (Kr. u. 183—185-ben. Corp. Inscr. Lat. III. 1074—1076.) Ezen fölíratokban nejről Fufidia Pollitáról is van említés téve.

8. *Tib. Claudius Claudianus*. Afrika-Numidiából való. Előbb Kr. u. 123-ik évben a cohors I. Bracaraugustorum praefectura Moesia inferiorban volt, melylyel azután ő is Daciába (az ojtózi szoros közelében fekvő Bereczkbe) helyeztetett át. Később, Kr. u. 195-ik évben, a Potaisában táborozó legio V. Macedonicának legatusa lett. Nem sokára a legio XIII. Gemina és a legio V. Macedonica pia együttes legatusának nevezetett ki, és a Septimius Severus hadjáratához Daciából kirendelt csapatokhoz (praepositus vexillationum Daciscarum) helyeztetett át. A consuli hivatal betöltése után Kr. u. 197—198-ik évben a két Pannonia helytartói állását töltötte be.

9. *Q. Caccilius C. f. Quir. Lactus*. Mileuból (Numidiában) származott. Valószínűleg Septimius Severus után lett legatusa a legio XIII. Geminának. (Corp. Inscr. Lat. III. 1011—1013.) Később proconsul lett (procos. provinciae Bactiae).

10. *Olus Terentius Pudens Utredianus*. Karthagóból való, legiónknál a legatusi hivatalt töltötte be, valószínűleg Septimius Severus és Caracalla idejében; később helytartó lett Raetiában. Tőle van az Apulumban kiásott fogadalmi oltár: Caelesti Augustae et Aesculapio Augusto et Genio Carthaginis et Genio Daciarum stb. (Corp. Inscr. Lat. III. 993. E munkámhoz csatolt fölíratok gyűjteménye 135. száma alatt.)

11. *P. Marcius Victor Felix Maximillianus*. Legátussá valószínűleg Septimius Severus és Caracalla idejében lett. Sol istenségnek oltárt szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1118. Gyűjteményemben 81. sz. a.)

12. *Egy ismeretlen legatus*. Az 1847-ik évben Kisfaludon a gróf Teleki-féle parkban kiástak egy Jupiternek szentelt oltárkövet, melyen a legatus nevét valaki kivakarta. (Corp. Inscr. Lat. III. 1062. Gyűjteményemben 444. sz. a.)

13. *Egy ismeretlen legatus*. Az 1722-ik évben a vár területén ástak ki egy Jupiternek szentelt oltárkövet, melyen a dedicaló legatus nevét szintén kivakarták. Ezen és az előbbin LEG·AVG·LEG·XIII. van; lehet, hogy mind a két fogadalmi oltár ugyanegyől származik; de lehet, hogy ketten voltak, kik a katonák haragját magukra vonták, és azért boszúból tüntették el a nevöket. (E munkámhoz csatolt fölíratok gyűjteményében van a 290. sz. a. egy fölírat-darab közölve, melyen a nevet hasonlóképpen kitörölték.)

14. *Rufrius Sulpicianus*. Legatus volt Caracalla idejében Kr. u. 211—222-ben. (Corp. Inscr. Lat. III. 1129. Ide csatolt gyűjteményemben a 182. sz. alatt.)

15. *L. Annius L. f. Quir. Italicus Honoratus*. Több kisebb hivatal ellátása után lett curator viae Lavicanae et Latinae veteris; azután iuridicus Flaminia- és Umbriában. Ezután legatussá nevezték ki, nem-sokára praefectus aerarii militaris Rómában, s Alexander Severus alatt

Kr. u. 224-ik évben Moesiának helytartója lett. (Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7591.) Neje Gavidia Torquata és fiai Italicus és Honoratus fel vannak említve egy, az 1722-ik évben a várterületen talált föliratos oltáron. (Corp. Inscr. Lat. III. 1072. Föliratok gyűjteményében 181. szám alatt.)

16. *M. Valerius Longinus*, legatus volt Alexander Severus idejében. (Kr. u. 222—238.) Tőle származik két fogadalmi oltárkö, melyeket 1715-ben ástak ki szintén a vár területén; az egyiket a praetori Geniusnak, a másikat Jupiternek, a fentartónak szentelte. (Corp. Inscr. Lat. 1019—1020. Föliratok gyűjteményében 31. és 173. számok alatt.)

17. *Petronius Polianus*. Legatus volt III. Gordianus alatt Kr. u. 238—244. évek közt; azután Raetia helytartója lett. Gordianus császárnak föliratos oltárt emelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1017. Föliratok gyűjteményében 174. sz. alatt.)

18. *Pistorius Rugianus*. Hihetőleg az előbbinek utódja a legio XIII. Gemina parancsnokságában, Kr. u. 238. és 244. évek közt. Ezen időtájban a római hatalom Daciában hanyatló félben van már. Nemcsisnek és Fortunának kedveskedett oltárral. (Corp. Inscr. Lat. III. 1125. Fölirat. gyűjt. 176. sz. a.)

Ezek a mai napig ismeretes legatusok; a jövő még többet hozhat napfényre.

Apulum előkelőségeinek, kik magas állásuknál fogva nagy fényt áraszthattak vármegyénk egész területére, ezen névjegyzékéből láthatjuk, hogy csak érdemekben gazdag emberek juthattak e hivatalba; láthatjuk továbbá azt is, hogy részint senatori rangban születtek, részint lovagi rendből senatori rangra emeltettek. Az első időkben az Italiából valók túlsúlyban vannak, míg a második század utolsó és a harmadik század első évtizedeiben az Afrikából származottak gyakrabban lépnek fel. Ezen idegenből való származás többféle nyomot hagyott hátra. Így láthatjuk, hogy az egyik legatus (a 10. sz. a.) hazája és idegen lakhelye istenségeinek együttesen oltárt emelt; de különben is igen élénken megmarad a hazájukkal való érintkezés, miért is sok mindenféle tárgy, szokás stb. jutott Afrikából vármegyénk területére.

b) *A legio tribunusai.*

Valamint a legio legatusainak fiai, kik mint intelligens egyének, atyjuk nyomdokaiba lépven, mint tribuni laticlavii kezdték meg katonai szolgálatukat s azután az igazgatás vagy kormányzás hivatali pályájára léptek, szaporitván kisebb-nagyobb időközökre vármegyénk területén az intelligentiának számát, ugy a katonai tribunusok, jogutódjaikkal együtt, nagy befolyást gyakoroltak vármegyénk művelődésének felvirágoztatására.

Láthatjuk, tapasztalhatjuk ugyanazt mai nap is azon helyeken, hol az intelligens elem tömegesen lép fel. Vármegyénk területének ősrégi állapota tehát ugyanezen alapon megitélhető.

Méltó tehát, hogy a vármegyénk területén másfél századon át élt magas rangú katonai tribunusokkal is kissé közelebbről megismerkedjünk.

A munkámban követendő s szükségesnek is látszó rövidség miatt azoknak életéből csak azon mozzanatokot veszem fel, melyek ittlétükre és közvetlenül azelőtti és azutáni esetekre vonatkoznak.

Az eddig ismeretes katonai tribunusok a következők valának:

1. *[Sex.] Julius Severus*, ki későbbben Dacia helytartója is lett. A helytartók névsorának összeállítása alkalmával már megemlékeztem róla. (L. helytartók 4. sz. a.) (Corp. Inscr. Lat. III. 2830.)

2. *C. Curtius C. f. Pollia Rufinus*. Fia lehetett C.... Curtius f. Pol[li]a Justusnak, ki talán azonos C. Curtius fil. Pollia [P]ro[c]ul[us] nevű daciai helytartóval.¹ Eleinte Rómában a pénzverdénél viselt előkelő hivatalt, aztán átjött Daciába, hol mint tribunus laticlavus legionis XIII. katonai szolgálatot tett. Sarmizegetusa feliratos oltárral tisztelte meg. (Corp. Inscr. Lat. III. 1459.)

3. *C. Clodius C. f. Macc(ia) Nummus*. Csak annyit tudunk róla, hogy Ephesusban volt, hihetőleg Italiából való és hogy legiónknál mint tribunus szerepelt.

4. *M. Bassaeus M. f. Pal(atina) Axius*. Italiából származik, itteni szolgálata után lett procurator regionis Calabricae.

5. *C. Porcius C. f. Quir(ina) Saturninus Junior*, Thurbo minusból Afrikában került ide, itteni szolgálata után hasonló minőségben Cappadociába ment.

6. *L. Calpurnius Proclus*. Ancyra-ból való; nem szabad azonban őt a hasonló nevű daciai helytartóval összetéveszteni. Daciában kezdette meg katonai szolgálatát mint a legio XIII. Gemina tribunusa; innen Rómába és azután Germania inferiorba jutott, hol emlékkövet emeltek neki.

7. *A. Junius P. f. Fabia Pastor L. Caecennius Sospes*. Miután Rómában a lovasságnál és a pénzverdénél szolgált, katonai tribunusnak jött Daciába. Kr. u. 155—160-ik évek közt helytartó lett Ázsiában.

8. *Sex. Quintilius Sex. f. Ani(ensi) Valerius Maximus*. Ázsiából való. Eleinte a legio I. Italica (Moesia inferior) tribunusi tisztségét töltötte be, onnan áthelyezték ugyanazon minőségben a legio XIII. Geminához, úgy látszik, Kr. u. 170-ik év körül, Marcus Aurelius idejében. Innen át ment Achaiába tartományi quaestornak.

9. *L. Junius Rufinus Proculianus*. Tribunus laticlavus militum legionis XIII. Geminae. Commodus idejében Kr. u. 184-ik évben² Dalmatiában szolgált.

10. *T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*. Eleinte a legio XIV. Gemina tribunusa volt Pannonia superiorban, később Daciába jött hasonló minőségben legiónkhöz; azután Gallia Aquitanicában procurator lett.

¹ Dr. Jung. Julius, Fasten der Provinz Dacien. Innsbruck, 1894.

² Ugyanott.

11. *M. Caclius Julianus*. Kr. u. 168-ik év után jött Apulumba legiónkhöz mint tribunus. Tőle egy a daciai népnek és geniusának szentelt oltár maradt reánk. (Corp. Inscr. Lat. III. 995. Főíratok gyűjteményében 204. sz. alatt.)

12. *Claudius Ti. f. Pal. Paulus*. Eleinte a cohors I. Thracum praefectura volt Britanniában; később katonai tribunusi minőségben helyezték legiónkhöz.

13. *Ismeretlen*. Erről csak egy nagyon megcsonkított főírat maradt fenn, melyről csak egy egyén tribunus voltára következtethetünk, s hogy ő a cohors I. Cretulor (Pannoniában) praefectura volt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1163. Főíratok gyűjteményében 208. sz. alatt.)

14. *Q. Lollianus Q. f. Poll. Plautius Avitus*. Eleinte előkelő pénzügyi hivatalnok volt, azután legiónk tribunusává nevezték ki; innen Ázsiába ment, később a legio VII. Gemina pia felix legatusa lett, talán Kr. u. 210-ik évben. Nővérének, Terentia Flavolának neve Kr. u. 215-ik év körül a Vesta-templomban mint a legidősebb Vesta-szüzé fordul elő. Fivére Terentius Gentianus consul volt Kr. u. 211-ik évben. Rokonságba jutott Dacia helytartójával, D. Terentius Gentianussal.

15. *C. Aurelius Sigillius*. Legiónk tribunusa volt Kr. u. 215-ik évben. Tőle származik az alsófehérmegyei régészeti múzeumban levő hatalmas és igen szépen fentartott oltárkő, melyet ő Jupiternek és a többi hallhatatlan isteneknek és istennőknek, valamint a daciai isteneknek szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1063. Főíratok gyűjteményében 38. sz. alatt.)

16. *L. Petronius L. f. Sabatina Taurus Volusianus*. Etruriából ered. Primus pilus volt a leg. XXX. Ulpiaiban (Germania inferior), azután mint a császár-lovasok parancsnoka szerepelt s onnan jött át legiónkhöz katonai tribunusnak; innen pedig Rómába ment, hol városi szolgálatba lépett, s végre Kr. u. 261-ik évben Róma városának praefectura lett.

A katonai tribunusok, mint már említém, senatori vagy lovagi ranggal bíró családokból származtak; a senatori ranggal bírók a tribunus laticlavii címet kapták.

A katonai pályán előre haladván, innen többnyire más tartományokba helyeztettek át, és pedig rendszeren Pannonia, Cappadocia és Britanniába, kivételesen Hispaniába és Germaniába is.

c) Az ala-k és cohorsok praefectusai. (Várparancsnokok.)

Hű maradván feladatomhoz, a Daciából ismeretes 37 praefectus közül csakis azokat említem fel e helyen, kikről biztosan tudjuk, hogy vármegyénk területén, vagy legalább annak tözsomszédságában voltak elhelyezve, miért is csak hármat sorolhatok fel; a többiek, kik Dacia különböző váraiban állomásoztak, Apulumban is megfordulhattak ugyan, de ez a körülmény már nem tartozik a dolog lényegéhez.

Felemlitem tehát a következőket:

1. *T. Atlius C. fil. Tulor*, ki Flavia Solviából (Noricumban) való volt, hol különböző városi hivatalokat viselt. Azután az ala I. Bata-vorum ∞ (miliaria) praefectusa lett és Felvincz melletti Földváron állomásozott; később áthelyezték Alsó-Ilosvára.

2. *C. Julius C. fil. Corinthianus*, Thevestéből (Afrikában). Ez az egyén mint a cohors I. Britannica tribunusa szolgált Daciában; úgy látszik, hogy gazdag ember volt, mivel örökösei Marcius Arrianus, Julius Clinias és Julius Pisonianus Kr. u. 191. évben sírkövet emeltek neki Apulumban. (Corp. Inscr. Lat. III. 1193. Fölratok gyűjteményében, 243. sz. alatt).

3. *L. Octavius Lianos*, mint az ala Asturum praefectusa, oltárt szentelt Fortuna tiszteletére a három együttes császár jólléte czéljából Kr. u. 199. év táján. E fölratos oltárt Gernisaran (Algyógy közelében) találták. (Corp. Inscr. Lat. III. 1393. Fölratok gyűjt. Alsófehér vármegye közelében találak között 10 sz. alatt).

d) A legio centuriói.

A centuriók jelentőségéről már ezelőtt tettem említést. Ezek vagy a városi tisztviselők sorából emelkedtek közvetlenül e rangra, anélkül, hogy azelőtt katonai szolgálatot tettek volna, midőn egyenesen a centuriói állomás elnyeréseért folyamodtak, vagy pedig azok nyertek centuriói tisztséget, kik a legióban lecsülett szolgáltak s mint *evocatus*-ok a legközelebb üresedésbe jövő centuriói állomásra vár-tak vagy igényt tartottak.

A polgári elemekből ide származott egyének többnyire megtartot-ták municipialis viszonyaikat; municipiumi hivatalokat viseltek, vagy mint patroni coloniae szerepeltek. Ezeknek főczéljuk az volt, hogy a primus pilus rangjáig fölemelkedjenek s aztán elbocsátásukat kinyerjék, mert e rang az elbocsátás alkalmával nevezetes anyagi előnyöket nyújtott s a körülményekhez képest egyuttal megadta az illetőknek a lovagi rangot is.

Számos centuriónak sikerült is a maga idejében a lovagi rangra szert tenni. (V. ö. Pertinax császár pályáját.)

A harmadik században, különösen annak második felében, mikor a senatoroknak már nem volt szabad katonai szolgálatot tenni, a centuriók köréből választották a legio legatusait, főképen a primus pilust. De különben is volt alkalmuk a centurióknak az előléptetésre, a mely őket egyuttal az egész birodalomban más-más helyre vezette, mert ugyanegy állomásban ritkán maradtak tovább néhány évnél.

A centuriók sorából is csak azokat említem fel, kik vármegyénk területén állomásoztak, vagy a kikről biztosan tudjuk, hogy itt megfordultak:

1. *L. Aemilius L. f. Galerius Paternus*. Hispaniából jött ide s szolgált mint centurio a legio VII. Geminában Hispaniában, az I. Miner-
viában Germaniában, a VII. Claudiában Moesiában, azután a XIII.
Geminában Pannoniában és Daciában; innen átment Rómába a cohors
X. urbanához, coh. IIII. praetoriához trecenariusnak, azaz legelőkelőbb
centuriónak a cohorsban, onnan aztán Britanniába került mint pri-
mus pilus.

2. *Tib. Claudius Valerianus*. Talán Dacia elfoglalása legelsőbb
idejéből, mert ő a legio XIII. Gemina és az Adjutrix centuriója volt.
Tőle származik az 1862-ik évben a püspöki udvarban talált oltárkö,
melyet ő Aesculapiusnak és Hygeának szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III.
981. Fölratok gyűjtemény 141. sz. alatt.)

3. *Antonius Valentinus*, ki mint »princeps legionis XIII. Geminae«
a Scelerata nevű hegy közelében a Juli Alpokban rablók által meg-
gyilkoltatott. Fia, Antonius Valentinus, emlékkövet emelt neki, melyet
Triest közelében ástak ki a talajból.

A czim: »Princeps legionis«, annyit jelent, mint rang szerint a
második centurio a legióban.

Hogy ezen eset azon időre esik-e, mikor a legio XIII. Gemina
székhelye Apulumban volt, vagy pedig azelőtti időre vonatkozik, teljes
biztonsággal meg nem állapítható. Koslárdon (M.-Szent-Imre és Tövis
között), tehát Apulum közelében, vagy talán éppen Apulumban föl-
íratos oltárt találtak (Corp. Inscr. Lat. III. 7804. Fölratok gyűjteményé-
ben 199. sz. alatt), mely bizonyos C. Antonius C. fil. Papir(ia) Valenti-
nust emlit, ki decurio coloniae Apulensis volt, továbbá jelzi annak fiát
C. Antonius Agrippinust, ki lovagi katonai (a militiis) szolgálatot tett
és decurio coloniae Napocensis et municipii Potaissensis lett, s végre
annak unokájáról C. Antonius Marcellusról sem feledkezik meg,
ki decurio coloniae Apulensis volt; megörökíti még Marcellat és
Agrippinat is.

Egy Gordianus idejéből való fölratos kő Sarmizegetusából bizo-
nyos M. Antonius Valentust (eques Romanus, decurio) municipii emlit;
lehetséges, hogy ez a koslárdi fölratban jelzettnek utódja volt.¹

A meggyilkolt centurio tehát ezekkel rokonságban állhatott.
Lehet azonban, hogy ugyanazonos egy bizonyos Aelius Valentinussal,
ki ugyancsak a Koslárdon talált felíratos oltárt szentelte, s ki talán az
Aeliusok családjából való, valamelyik császár iránti hódoló tiszteletből
»Antonius« helyett Aeliusnak írta magát. Ez az eljárás különben még
máskor is előfordult.²

Ezekben már tisztán láthatni a katonai hódítás és a városi fejlő-
dés közti összefüggést.

4. *M. Acbutius M. f. Papir(ia) Victorinus*. Ulpia Traiana Poetoviából.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1433. Hirschfeld, Wien. Sitzungsber. 1874. 382. l.

² Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7760. Fölratok gyűjteményében, 484. sz. alatt.

Előbb Germania superiorban Mogontiacumban volt a legio XII. pr. centuriója; onnan Apulumba jött át és azután 63 éves korában meghalt Ancyranban, talán Hadrianus császár idejében.

5. *T. Pontius T. f. Pal. Sabinus*. Ferentinumból. Előbb centurio legionis XXII. primigeniae volt Germaniában, honnan Daciába költözött legiónkhöz Hadrianus császársága első évében. (Kr. u. 117—138.)

6. *C. Julius Ccleris*. Előbb Syriában a legio XVI. flavia firmában volt centurio, onnan Apulumba küldték. Tőle származik az 1861-ik évben a város főpiaczán Kovács Péterné (Sánta Péter) háza (korcsma) előtt kiásott föliratos oltár, melyet Jupiternek szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1044. Fölr. gyűjt. 46. sz. alatt. Jelenben Novák Ferencz polgármester kertjében van.)

7. *L. Calvisius L. f. Velina Secundus*. Falerióból Picenumban. A Kr. u. 183—185. évek között szolgált Apulumban mint primus pilus, mikor Caerellius Sabinus a leg. XIII. Gemina legatusa volt. Tőle van azon föliratos oltárkő, melyet a városi főpiaczon a Turku-féle vendéglő (régebben Axentie) területén ástak ki. (Corp. Inscr. Lat. III. 1692. Fölr. gyűjt. 60. sz. alatt.)

8. *P. Aelius P. f. Papir(ia) Marcellus*. Fulginiumból (mai Foligno) Umbriában. Primus pilus volt a legio VII. Geminában. Ugy látszik, Apulumban telepedett le, mert patronus et decurio coloniae Apulensium nevet viselt. Fogadott gyermekei valának: P. Aelius Antipater Marcellus, ki a katonai szolgálatból kilépett és Apulum duumvir-je lett, P. Aelius Antipaternek édes fia vala. A nevezett fia eques Romanus és decurio coloniae Apuli volt. Mindezekről szól egy Apulumban kiásott és a bécsi udvari muzeumba került föliratos oltár. (Corp. Inscr. Lat. III. 1181. Fölr. gyűjt. 202. sz. alatt.)

Ugyancsak P. Aelius Marcellus örökbe fogadott még egy leányt is, Aelia Juliana Marcellát, kinek édes atyja P. Aelius Julianus, eques Romamanus, flamen et II. viralis coloniae Apuli volt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1182. Fölratok gyűjt. 209. sz. alatt.)

9. *M. Ulpius Caius*. Tőle származik azon föliratos kő, mely mai napig a gör. kath. templom ajtaja előtt fekszik a Major nevű városrészben, s melynek fölirata Kr. u. 211—222. közötti évekből való, mikor Caius legiónktól megvált és Raetiába előléptetett a legio III. Italicához. (Corp. Inscr. Lat. III. 1178. Fölratok gyűjt. 195. sz. alatt.)

10. *M. Apicius T. f. Cam(ilia) Tiro*. Ravennából való. Előbb centurio legionis XV. Apollinaris volt Cappadociában; onnan Apulumba jött, hol a legio XIII. Geminát vezénylette praefectusi minőségben, azután áthelyeztetett Germaniába mint primus pilus a legio XII-höz.

11. *M. Aurelius Veteranus*. Kr. u. 260—268. években szolgált, tehát a Dacia elhagyása korában volt praefectus legionis XIII. Geminae Gall(i)enianae.

12. *C. Julius Lysias*. Az 1899. év jan. 5-én a Kutyamál nevű szőlőben kiástak egy 5 darabból álló, de hiányos márványtáblát, mely-

ből csak annyit lehet kiolvasni, hogy C. Jul. Lysias centurio legio XIII. Gemina (Severiana)-ban, tehát valószínűleg Kr. u. 222—235. évek között, Apollónak oltárt szentelt. (Még nem közöltetett schol. Fölratok gyűjteményében 104. sz. alatt.)

13. *Egy ismeretlen.* Az 1898-ik évben kiástak a lebontott Báthory-templom alapjából egy erősen megcsontított fölratos oltárkövet, melynek megmaradtott fölratából tudjuk, hogy egy lovassági centurio oltárt emelt. (Még nincs schol közölve. Fölr. gyűjt. 529. sz. alatt.)

Ezzel a vármegyénk területén szolgálatot tevő centurióknak sora, mennyiben mai napig tudjuk, be van fejezve.

11. Apulum városának keletkezése.

A negyedik fejezetben jeleztem már, hogy a római katonaságnál azon szokás divott, hogy mindenüvé, a hová a legiók bevonultak és álló tábort létesítettek, maguk után vontak nagyszámu iparosokat és kereskedőket, kiket azután a tábor közelében letelepítettek azon czélból, hogy azok a szükséges élelmi szerekkel és más ipar- és árucikkkel ellássák a tábort.

Ilynemű letelepítés létesült az apulumi tábor melletti területen is. Ez képezte egyúttal az új községnek magvát, mely még a kiszolgált katonák (veterani) betelepülése által előkelő osztályt és a régi lakosok némi hozzájárulásával nagyobb népességet nyervén, lassanként ugyan, de aránylag még is nagyon rövid idő alatt városi színt, jelleget és jogot vívott ki magának.

Ezen keletkező község eleinte Canabae (Kanabae) név alatt fordul elő fölratokon és más okmányokon. Így megvan e név egy Kr. u. 142. évi május 16-án kötött szerződésen, melyet Dasius Breucus, Bellicus Alexanderrel egy rabszolga megvétele iránt kötött s melynek kelte következőképpen hangzik:

»Actum Kanabis legionis XIII. Geminæ XVII. Kalendas Junias, Rufino et Quadrato cos« (consulsága idejében).¹

Továbbá Claudius Julianus miles legionis XIII. Geminæ (centuria) Claudi Mari szerződésén egy Theodota nevű nő megvételéről Claudius Philotustól Kr. u. 160. évi október 4-ről keltezve:

»Actum Kanabis legionis XIII. Geminæ III. nonas Octobres. Bradua et Varo cos.« (Consulok idejében).²

A rómaiak, minthogy — mint már előbb említve volt — a tábort és a várost összeférhetetlennek tartották, általában táborukat nem helyezték már meglevő városba. Kivételesen történt ez azonban Augustus császár alatt, ki a római császári gárdának egy részét a városon kívül

¹ Viasztáblák gyűjteménye, VII. sz. a.

² Viasztáblák gyűjteménye, XXV. sz. a.

levő táborból Róma városába helyezte át, s Tiberius császár alatt, ki a praetorianusok számára állandó tábort építtetett Rómában; de ez csak politikai okok kényszerűsége miatt történt, éppen úgy, mint azon eset, midőn Alexandria városába katonákat helyeztek el a végett, hogy a forradalomra mindig kész lakosságot féken tartsák.

Van azonban két kivételes eset arra is, hogy a meghódított országban a katonai tábort rögtön várossá alakították át. Így az Actium melletti csatatéren azon helyen, hol a tábor állott, Augustus császár Nicopolis városát építette, s Kr. u. 29-ik évben Varro Murena a Salasser fölötti győzelem után táborának helyén Augusta Praetoriát alapította.

Ellenben láthatjuk, hogy Poetoviót Trajanus császár csak akkor emelte coloniává, miután a legio XIII. Geminát, mely ott állomásozott, onnan elköltöztette Vindobanába.

Ugyanazon eljárást tapasztaljuk a többi tartományokban és így Daciában is; mert mind azon városok, melyeket Trajanus alapított: Tsierna (Dierna), Napoca, állandó tábor nélkül maradtak s tiszta városi szervezetet nyertek, míg ezektől eltérőleg Sarmizegetusát Kr. u. 110-ik évben a legio V. Macedonica már mint coloniát alapította meg.

Legiónk kíséretében, a katonák nejein és gyermekein kívül, mint már többször említém, bizonyos számú veteranus is volt, kik tulajdonképpen szolgálattétel nélkül, a zászlóhoz híven, barátaik közelében (sub vexillo) maradtak, vagy a kik, habár kötelezve nem voltak, szabad akaratból a legiót kísérték; továbbá nagy számban voltak a markotányosok (lixae), kik a katonákat, úgy, mint ez idő szerint is, különféle ételneműekkel látták el; végre szatócsok (mercatores), kik a katonák után a legszükségesebb dolgokat szekeren hordták, bódékban árulták s a zsákmányt is megvették a katonáktól.

Miután a tábor ezen függelékének elhelyezéséről is kellett gondoskodni, azért tehát ezen elemeknek kisebb-nagyobb földterületeket adtak ideiglenes minőségben, hogy tartózkodási helyet nyerjenek.

A bódékat, kunyhókat és színeket, melyeket a markotányosok s a többiek árucikkeik eltartására és árulási helyiségekül építettek, »canaba« szóval jelölték. E szó a római remekírók műveiben ugyan nem fordul elő, de népszerű és általában használt műkifejezés volt, de nem annyira az ideiglenes lakásokat, hanem inkább az idegen területen, könnyedén épült és könnyen eltávolítható kereskedelmi raktárok és üzlethelyiségeket jelezte. Így fel van említve, hogy az Antoninus császár szobrát őrző egyén számára Kr. u. 193-ban engedtek át egy helyet a szobor közelében (loco canabae), hogy oda lakást (hospitium) építhessen, melynek felépítéséhez a nyilvános raktárakból téglát és építési anyagot »de casulis, item *canabis* et aedificiis idoneis« bocsátottak rendelkezésére,¹ tehát oly fajta anyagokat, melyek lebontott

¹ Hermes, VII. p. 304. 1. jegyz.

kunyhók, színek és más épületekből származtak, s ez azon időben történt, midőn a canabae már megszűnt és helyette ott volt a municipium Apulum.¹

Az álló tábor mellett levő telepéseknek kunyhói idő folytán mind kényelmesebbek, szebbek, nagyobbak és állandóbbak lettek; számuk nagy gyorsasággal szaporodott s a polgári lakház jellegét vették fel, minek folytán az egész telep néhány évtized lefolyása alatt városi képet mutatott.

De mindeme felvirágzás daczára ezen telepések községe csak egyesületi, társulati, gyülekezési és nem városi jogot kapott; mert nagy különbséget tettek a rómaiak a város lakói és a Canabae lakói közt. Mig t. i. a városban lakók, mint bennszülöttek, polgárok voltak, addig a canabae lakói csak éppen ott lakóknak, ott tartózkodóknak tekintettek; habár állandóan laktak is ott, ezen területre nézve mégis illetékségi, honossági jog nélkül maradtak, miért is ezen oknál fogva Apulum első lakóinak hét évtizeden át origino (illetőségi jog), vagy a helyhez való tartozása nem volt meg. Nekik e hely csak ideiglenes domiciliuma — tartózkodási helye — volt és nem római civitása, polgársága.

A város és a canabae közti különbség még abban is rejlik, hogy az első azon helyre nézve, melyen fekszik, annyira hozzá van kapcsolva, hogy elpusztítása ugyan lehetséges, de áthelyezése máshová nem; a canabae (táborváros) ellenben kénytelen, ha a legio más helyre áttétetik, azzal együtt az új állomásra átköltözni. Ilyen táborvárosnak lakói községüket mindig csak az illető legio nevével nevezték el, mert tulajdon névre nem volt joga s így e keletkező város eleinte tulajdonképpen névtelen volt s erre csak akkor nyert jogot, midőn a szépen kifejlődött község cím- és jogadományozás útján városi jelleget nyert.

Ekkor a telep nevét, az egyes kunyhók (canaba) neve után összefoglaló Kanabae nevet kapta s eredeti szereplésével együtt majd azután átment a municipiumba; így ment át a legio XIII. Gemina Kanabaeja is a municipium Apulumba.²

A táborvárosok alapítói illetékségének hiánya többféle hátránnyal volt összekötve; így például szabad volt telepüket erődökkel körülvétni, de a szó valódi értelmében városfalakat (pomœrium) nem rakathattak s annál kevésbé nyerhettek tulajdon territóriumot, határt.

A canabae sajátos helyzetét még az is feltünteti, hogy például azok, kik átköltöztek egyik római városból más városba, azok ott új origo-t — illetékséget nyertek — s a római jog alapján elvesztették a régit, mert kettős illetősége nem lehetett senkinek; ellenben azok, kik más városból ide e canabaeba telepedtek le, régi illetőségük bir-

¹ Apulum név először Kr. u. 180. évből való fölíraton látható. Corp. Inscr. Lat. III. 986.

² Ily módon lett a legio V. Macedonica-éből municipium Troesmis; a leg. II. Adjutrix-éből municipium Aquincum.

tokában maradtak éppen úgy, mint megtartották valamely czélhez (collegium) való azelőtti tartozóságukat. Föltétlenül megtartották eredeti honosságukat az ide telepedők, mely viszony egyszersmind itt született gyermekeikre is kiterjedett.

A canabához való tartozásnak föltétele volt, hogy az illető római polgárjogot s domiciliumot birjon a táborban; miért is a peregrinusok, idegenek, külföldiek éppen úgy ki voltak zárva a tábori közösségből, mint azon római polgárok is, kik nem időztek állandóan a táborhelyen.

Innen van tehát az, hogy e község lakói sohasem használták a »canabae polgárai« nevet, hanem mindig »cives Romani Legionis XIII. Geminae« nevezik magukat, vagy »veterani« és »cives Romani«.

E táborvárosban a fő lakosság tehát a veteranusok voltak, kik az itt levő legióból, vagy másból, sőt a segédcsoportokból is kerültek ki.

Általában úgy látszik, hogy ezen községnek fő feladata eleinte az volt, hogy a 20 évi szolgálat után elbocsátott veteranusok és más városból való kereskedőknek vagy egyéb ügyben itt lakó római polgároknak, valamint a missio honesta (tisztességes szolgálat utáni elbocsátás) által római polgári jogot nyert segédcsoportok egyéneinek alkalom nyujtassék polgári jogaikat gyakorolhatni, minthogy főképpen ezen utóbbiak saját, öröklött origo-val, azaz illetékességi joggal nem bírtak s így a nekik adományozott római polgári jog egyáltalán csak illusiussá vált volna.

Midőn a canabae lakói régebbi időkben kunyhóik helyébe városi jelleggel bíró házakat kezdtek építeni, már is a római építészeti szabályokat vették tekintetbe, s az egész város területét úgy rendezték be, hogy a házak tömbje egy hosszú négyszöghez hasonló területet foglaljon el oly formán, hogy az építészeti fővonalat észak-dél felé irányították.

Ezen tényt ásatásaink alkalmával konstatálhattam, s habár ez alkalommal három építési korszakot lehetett megkülönböztetni, mégis tapasztalhatjuk, hogy a legidősebben, mint a legújabbán a házfalak majdnem kivétel nélkül észak-dél és kelet-nyugat felé voltak irányítva.

Az építési modorban fölfedezhető ezen háromféleség teljesen megfelel azon három fő korszaknak, melyre Apulum története is felosztható. Az első korszak volt a canabae-kor, midőn a házfalak kisebb-nagyobb terméskőből, gyenge, agyagos vakolattal készültek; a második korszak volt a táborváros virágzási kora, midőn hatalmas faragott követ és téglát használtak a házépítésre; és a harmadik korszak Apulum elpusztítása után bekövetkező újra építése, midőn igen sok ház adaptatio által régebbi romokra épült, mely utóbbi korszak végén a könnyedén épült házak állapotáról látható volt, hogy a rómaiak akkor már készülődtek Daciát elhagyni és azért jóval kevesebb gonddal építettek.

Ezen korszakok jellegének mindegyikét meg lehetett állapítani a glacin eszközölt ásatásaink alkalmával, midőn ott egy körülbelül

16,000 □-méternyi területet legnagyobb részben már kikutattam s az ott létezett házaknak falmaradványait feltárattam.

A várterületen és általában a Gyulafehérvár városa körül tett ásatások eredményeiből bátran következtetni lehet arra, hogy Apulum kiterjedése igen jelentékeny volt, mert ha csak futólagos pillantást vetünk is az eddig kikutatott részleteknek elhelyezéséről készített alaprajzra (II. tábla), azonnal meggyőződhetünk, hogy a canabae és az azutáni municipium a tábortól északra, keletre és délre kiterjeszkedvén, északról délfelé majdnem 4 kilométernyi hosszúsággal és kelet-nyugat felé $\frac{1}{2}$ kilométernyi szélességgel birt.

Később, midőn a canabaeból municipium lett és a colonia is hozzá épült, a hossza valamivel nagyobb lehetett 5 kilométernél, szélessége pedig legalább 2 kilométer volt.

Apulum valószínű kiterjedéséről azonban már a 4-ik fejezetben szóltam.

Az évről-évre felszínre kerülő épület-maradványokból ítélve, Apulum igen előkelő, gazdag és szép város lehetett; a hatalmas oszlopok, oszlopfejek, kőpárkányzatok stb. mind arra vallanak; s a római birodalom nyugati tartományában alig van egyetlen colonia vagy municipium, melyekben annyi a templomokra, középületekre, azoknak emelésére, átalakítására, megújítására vonatkozó fölíratos emlék maradt volna fenn, mint éppen Apulumban.

A canabae közigazgatása az első évtizedekben kifejlődött ugyan, de egészen katonai jellegű volt, csak későbbben nyert polgári színezetet minden részletében. Az ordo és decuriók, azaz ordo decurionum, a legtekintélyesebb polgárokból álló előjárósági bizottság, megvan ugyan már a legfőbb tisztviselők, a magisterekkel az élén; de hiányzanak a municipiumot jellegző tisztviselők, t. i. a quatuor vagy duumvirek, minél fogva nincsen tulajdonképpen hatósága, hanem csak előjárósága.

E község t. i. éppen úgy, mint minden testület (collegium) valamely vallási központ körül csoportosult; ezt bizonyítja a XIII. legio canabaejára vonatkozólag az, hogy a polgárok templomának külön tekintélyes őre van, a legio XIV. Gemina Martius Victrix veteranja: L. Jul. Leuganus.¹

Ezen érdemes egyházi valószínűleg Galliából került ide, hasonlóan T. Fabius Iblimarus, trieri származásu, kinek sírkövét még Trajanus idejében három gyermekének: Pulcher, Romana és Aquileiensis gyámjai állították. Talán a legio Adjutrix I-val jöttek Daciába s a canabae legelső lakói és alapítói közé tartoznak.²

Kevés biztos adataink vannak ezen időből, mert az első kőfelirat csakis Kr. u. 123-ik évből ismeretes és azután is igen gyéren fordulnak elő e korszakból. Így tudjuk még a többi közt egy Kr. u. 158-ik

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1158. Alsófehérm. szomszédságában találtatott. Fölir. gyűjt. M.-Peterd 11. sz. ² Ugyanott 1214. 14. sz. a.

évből való fölíratból, hogy a legio XIII. Gem. katonái vízvezetékét építettek a mai Sárd községtől Apulumig.¹ Ily vízvezeték maradványai találtak a Mamut alján levő »Tolvaj-kút«-tól kezdve a »Plateau« nevű réten és a katonatemető melletti szántókon levezetve a vár közelében levő tégig.

Ily római vízvezeték a legjobb vizet szolgáltatja mai napig a Mendel Manó kertjében levő kúthoz s a püspöki uradalomhoz tartozó »Ujvilág« nevezetű nyaraló tavaiba. S ezek közé tartozik valószínűleg a téglavető közelében levő »Királykút« forrása is, mely egy agyagos domb tövében fakad s elég bőven folydogáló vizét itatásra használják még most is.

A Kr. u. 161-ik évből való kőfelirat megmondja, hogy ekkor egy nagyszabású katonai épület emeltetett, melynek építési költségeit Antoninus Pius császár fedezte.² Ez pedig elegendően bizonyítja, hogy mennyire érdekelték táboruk iránt a legmagasabb körökben is.

Azon arányban, a melyben vármegyénk területének főhelye, a canabae legionis XIII. Geminae, szép felvirágzásnak indult, fejlődtek vármegyénk többi helységei is, u. m. Ampelum és Alburnus Maior, melyek rövid idő alatt virágzó bányavárosokká lettek, mint az ottani bányákban talált Kr. u. 131, 139, 142, 159, 160, 162, 163, 164 és végre 167-ik évekből fennmaradt viaszablákról leolvashatjuk.

Nevezetes bányavárossá alakult Salinae és a bányavidék hivatalos székhelye, Brucla. Bizonyára a többi kisebb helyek sem maradtak hátra e tekintetben, de ezekről megbízható forrásaink nincsenek.

A legio XIII. Gemina canabaeja külső fejlődése mellett jó sokáig tartotta fenn magát eredeti szervezetével.

A már Trajanus császár idejében (110—117.) keletkezett község Hadrianus (117—138.) és Antoninus Pius (137—161.) császárok alatt folytonos és gyors virágzásnak indult, de már Kr. u. 162-ik évben betörték a szomszéd barbárok Pannoniába és Daciába egészen a Duna torkolatáig, s ezen időtől kezdve úgy a canabae, mint a többi szomszéd helységek lakói, valamint általában Daciának északi, keleti és nyugati részében levő kisebb-nagyobb helységek népsége két évtizeden át eleinte kisebb, de később nagyobb megpróbáltatásoknak volt kitéve, minek folytán említett helységek elpusztultak ugyan, de phönixként újra föléledtek s szebben virágoztak, mint valaha.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1061. Fölr. gyűjt. 37. sz. a.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1171. Fölr. gyűjt. 186. sz. a.

12. Alsófehér vármegye területén levő helységek elpusztulása.

A meghódított Daciában a béke, rend és csend beállta után a városok és falvak a legnagyobb jóllétnek örvendhettek; a földművelés, a kereskedelem, a bányászat, az ipar és némileg a művészet is mind fölvirágoztak s Daciát valódi aranybányának tekinthették Rómában; de éppen ezen békeállapot, mely oly hasznossá vált egyrészt a tartományra nézve, másrészt magában rejtette az azután kitörő viharokat, melyek e gazdag provinciát s így szivét, vármegyénk területét is a legsajnosabb szorongattatásokba sodorták, míg végre előidézték annak elpusztulását.

A beállott békének ezen évei alatt az észak-nyugati szomszéd barbár törzsek belélete egészen megváltozott, mert e vándorlás, betörés és rabláshoz szokott népek sem észak, sem kelet felé már nem kívánczhattak, mivel ott nem letek volna semmit sem, mi kedvet nyújtott volna nekik a betörésre; nyugat felé pedig nem tarthattak, mert ott voltak a római birodalom jól felszerelt és megerősített határvonalai; kényszerítve voltak tehát, természetük ellenére, helytt maradni s földműveléssel foglalkozni.

A háborúk szünetelésével a halálesetek apadtak, a népesség száma rohamosan felszaporodott, s így megszűnt az arányosság az elfoglalt terület és a népesség száma közt, minek folytán bekövetkezett az elszegényedés és a nyomor, mely még jobban fokozódott az által, hogy sem iparhoz, sem kereskedelemhez nem értettek s műveletlenségük s a munka meg nem szokása miatt mit sem hozhattak létre, mit a déli népek piaczára vihettek volna; sőt ellenkezőleg ők vándoroltak a római birodalom városaiba, mely alkalmakkal mindinkább megirigyelték a szomszédok kényelmes életét.

Ilyen körülmények közt igen természetes volt, hogy lassanként válságos állapotba s alig tűrhető nyomorúságos helyzetbe jutottak.

Ezen nyomor közepette többször megpróbálták egyes néptörzsek, hogy kérelem útján átjutva a határon, mint telepesek a római birodalomban az élet fentartásához szükséges eszközöket megszerezhessék; de legnagyobb bosszúságukra mindannyiszor visszautasították őket, mert bizony nem tartották tanácsosnak ilyenmő telepeseket a birodalom kebelén melengetni.

De ezt a barbár népet nem riasztotta vissza az elutasítás, sőt ellenkezőleg fokozta vágyait, hogy boldogabb helyzetbe jusson, miért is újra kísérletet tettek arra nézve, hogy kívánságaiknak érvényt szerezzenek; de most már nem mint kérelmezők, hanem mint foglalók, fegyveres kézzel akartak jövedelmező birtokhoz jutni.

Ezen népmozgalom első csapatai eljutottak a római határokon lakó népekhez, érintvén azokat a Duna felső vidékeitől a Duna tor-

kolatáig. Eleinte a keleti germanok fenyegették a nyugaton és délen lakókat, mert azok után előre tódultak a tatár népek; kelet felé tehát már nem térhettek vissza az ugy is római területre vágýódó népek.

A létért való küzdelem okozta e mozgalmakat és mint győztesek mindinkább kiterjeszkedtek, kisebb és kisebb területekre szorítván a gyengébb néptörzseket. Németországban is indult meg ily mozgalom, mely hosszas ideig tartván, csak Marcus Aurelius császár idejében, a markoman háboru befejezésével szűnt meg.

E háboru már előre veté árnyékát, s már észre lehetett venni a birodalom határain belül is a nagy mozgalmakat, de a császárok nem tettek semmit sem korlátozásukra. Antoninus Pius halála után, talán már Kr. u. 161-ik évben jelentek meg a langobardok, markomanok s másféle népek, kik Pannoniában a Duna jobb partján lakást kértek, de a római csapatok visszaűzték a kérelmezőket. Ennek következtében a rákövetkező Kr. u. 162-ik évben már nem kérni, hanem foglalni jöttek a Rajna vidékére. Ekkor is sikerült Marcus Aurelius hadvezérei-nek a visszaűzés, s ha Marcus Aurelius ekkor komoly rendszabályokat alkalmaz, megmenti a birodalmat sok azután bekövetkező bajtól.

De Marcus Aurelius nem lépett föl kellő erélylyel; lehet, hogy már nem is tehetette, mert akkor keleten is — még pedig Armeniában — egy nagymérvű háboru volt keletkezőben, mely nemsokára a birodalom egész keleti határvonalán dűlt. Ott a parthok is Armeniához csatlakoztak s éppen midőn Marcus Aurelius császártársával Lucius Verussal a fönnebb említett visszaűzés örömeire diadalünnepet ült Rómában, megjött a rémhír, hogy a barbarok a határokon áttörtek, Rómát komolyan fenyegetik s Pannoniát és Daciát elárasztották a rabló tömegek egész a Duna torkolatáig, tehát Moesiát is, mely tartományból a római haderő nagyobb része Ázsiába indult a parthok elleni háboruba.

A betörő népek közt ott voltak a markomanok, naristok, hermandurok, quadok, suevek, sarmaták (jazygok), lacringok, burok, vandalok, vutovalok, osok, bessek, roxolanok, bastarnok, alánok, pencinek, costobok stb. E garázdálkodó népek szövetsége a közös érdekből folyt ki, mindnyájan a megélhetésért küzdöttek.

Képzelní sem lehet azon meglepetést és ijedtséget, mely a tartományokat elfogta ezen népáradat láttára; de a rémületet még inkább növelte a hivatalos körök készületlensége s a meglepetés szűlte nagy zavar.

A legatusok mit sem tudtak a szomszéd barbárok közeledéséről, s annyira mentek könnyelműségükben, hogy Kr. u. 167. év május 5-én, tehát a betörést megelőző napokban, tizenhárom, Pannoniában állomásozó cohors veteránjait bocsátotta el Marcus Aurelius a helytartó ajánlatára akkor, midőn Daciában már bizonyára dűlt a vész. Marcus Aurelius sok késedelmezés után, talán Kr. u. 168-ik évben, maga indult el a betörők ellen, összevonván minden nélkülözhető csapatot. A háboru első szakában a harczok nagy része Raetiában és Noricumban folyhatott,

miért is most e helyen ezeknek leírását mellőzőm. Később pedig hozzánk is közeledvén a vész, újból felveszem a leírás legszűkebbre tartott fonalát.

A római hadsereg felvonulása úgy történt, hogy Raetiában és Noricumban a balszárny főparancsnoka Helvius Pertinax s főhadiszállása Castra Regina (Regensburg) volt, a centrum vezetését Marcus Aurelius magának tartván fönn; kezdetben Carnuntumban (Petronell) székelt, később Carnuntum és Viminatium (Kostolác) közé tette át főhadiszállását; a jobb szárny vezére M. Claudius Fronto pedig Daciának északi és nyugati határait védte, de az ő vezénylete alá volt rendelve Moesia is egész haderejével.

Ezen elhelyezkedés után a császár Verus nevű kormánytársának unszolására télire visszavonult Aquileiába, de itt nagyobb mérvű járvány ütven ki, Rómába siettek. Együtt utaztak el csekély kísérettel, de Verust Altinumban széllhűdés érte, s 169. év január havában meghalt.

A reá következő évben, Kr. u. 170-ben, Marcus Aurelius összetáboroztatott mindenféle népséget és az így hirtelen összegyűjtött sereggel elindult új hadjáratra s oly szerencsével harczolt, hogy a betörők hadait csakhamar megsemmisítette. E győzelem hatása csakhamar mutatkozott, mert a quadok most már nem mertek többé zakatolni, s Marcus Aureliusnak alkalma volt a jazygok ellen fordulni. Végre a markomanokat és azután a jazygokat is legyőzte Kr. u. 173-ban a Garam mellett.

Ezen döntő ütközet üdvös hatása Daciában is érezhető volt, mert minden oldalról érkeztek a csatatéren időző császárhoz békét kérő és szövetséget ajánló küldöttségek, kik közül különösen a quadokét fogadta igen szívesen a császár, mert azok sokat ígértek.

Ezen vázlatot közöltem azért, hogy a vármegyénk területét közelebbről érdeklő csatáknak kezdetét és menetét annál inkább megértsük s azoknak kiindulását és lefolyását a világeseményekkel egy láncolatba fűzve össze, teljes kidomborodásban szemlélhessük.

Már említém, hogy Marcus Aurelius harczvonalának jobb szárnya, Dacia és Moesia területén, M. Claudius Fronto vezérlete alatt a barbár népeknek egész sorozatával küzdött. Ellenfelei közül legkiválóbbak valának a lacringok, burok, vandalek, victovalok, osok, bessek, cobotok, roxolanok, bastarnok, alánok, peucinok, costobok és a Dacián kívül lakó dákok, vagyis a szabad dákok.

M. Claudius Fronto ereje még Kr. u. 168-ik évben, tehát a határvédelem szervezése után sem állott kellő arányban e betörő népek óriás tömegeivel. Könnyen elképzelhető, hogy minő állapot lehetett területünkön addig, míg a derék tábornok Daciába érkezett, midőn a tartomány, saját erejére utalva egyáltalán, nem lehetett képes a betörőknek ellentállani. A betörő hordák néhány hét alatt elárasztották e gazdag és virágzó tartományt; raboltak, gyilkoltak, úgy, hogy Kr. u. 167. évben kora tavasszal már kénytelen volt a lakosság nyakra-főre menekülni.

Alburnus Maior (Vöröspatak) bányász népe minden értékesebb tárgyait bányáik aknáiba rejtette el s befalazta, kívül törmelékkel vegyes kődarabokkal földvén el az aknák nyílásait. Igaz, hogy elrejtett vagyonukat nem pusztították el a barbárok, de szegények maguk sem használhatták többé, mert vagy megölettek mindnyájan, vagy pedig rabszolgaságba kerültek, hol aztán nyomorultul elpusztultak; aknáik befalazva, hatalmas szikladarabokkal befödve maradtak másfélezred-éven át.

Az ujkor azonban sokat köszönhet ezen körülménynek, mert ezáltal azon szerencsében részesült, hogy néhány, az idő romboló befolyása által érintetlenül hagyott aknában rábukkanhatott — legalább egy kis részben — vármegyénk hajdani lakóinak hihetőleg legbecsesebb kincseire, okleveleire.¹ Ezen megbecsülhetetlen leletek között legujabb a vöröspataki Szent-Katalin aknában épen maradt viasztábla, mely Kr. u. 168-ik évi márczius 28-án kelt.²

A barbár népek tehát ugyanazon év április vagy május havában törtek be vármegyénk területére, ugyanakkor, midőn Pannoniában a nyugati törzsek zakatoltak.

Ezek az elkeseredés szülte ádáz harcok, mennyire az ismeretes adatok összevetéséből következtethetjük, Kr. u. 167. évtől 171. végéig vagy 172-ig folyhattak. Ezt pedig onnan gyaníthatjuk, illetőleg tudhatjuk, hogy a pusztulás veszélyétől mentve maradt Sarmizegetusa Verus halála után följáruló fölirotot emelt Marcus Aureliusnak;³ Marcus Claudius Fronto, a felszabadító pedig valószínűleg Kr. u. 170-ik évben viselé a consuli czimet s 171-ben még életben lehetett.

Az északi és keleti törzsek voltak a legelső betörők s ezek közt nagy szerepet játszottak az ugynevezett szabad dákok, kik a római fensőséget elismerni nem akarták és azért önként kiköltöztek hazájukból, vagy pedig később, a háboru folyamán, kiűzettek onnan és a délkeleti felföld északi hegységeibe s a Kárpátok északkeleti láncolatai közé telepedtek le s szabadon választott főnökök vezetése, kormányzása alatt éltek. Igen természetes, hogy mint száműzöttek folytonosan várták, lesték az alkalmat, midőn fő ellenségeik: a rómaiak ellen harcolhattak, vagy legalább az általuk elfoglalt tartományba rablás végett betörhettek. Már Antoninus Pius alatt betörtek egykori hazájokba, de innen csakhamar kiűzettek, most pedig ők is csatlakoztak a barbárok szövetségéhez s a többi szomszédokkal együtt rontottak be. Bent a tartományban is voltak elégedetlen elemek, kik tárt karokkal fogadták csapatjaikat s így könnyen eljuthattak egész Apulumig, hol a legio XIII. Gemina hatalmas castruma fogta föl, legalább rövid időre, a barbár néparadatot.

¹ L. a leletekről szóló fejezetet és a viasztáblákat tárgyaló részt.

² Corp. Inscr. Lat. III. p. 950. s a viasztáblák gyűjteménye XIII. sz.

³ Ephem. Epigr. IV. k. 188. Király Pál, Apulum 169. l.

Az azokkal egy időben betörő társai, a bastarnok, erős és vitéz nép volt, de a rendes római harczmóddal szemben nem tudott boldogulni.

Ezeknél veszedelmesebbek voltak a roxolanok, kik akár gyalog, akár lóháton egyaránt ügyesen forgatták a fegyvert; ilyenek voltak a hihetőleg dák törzsből származó costobokok is.

A többi törzsek is vitézül küzdöttek, minélfogva M. Claudius Fronto-nak kezdetben kemény dolga volt e népekkel. Később itt is jobbra fordult a sors. A carpok kiűzettek oly hamarosan, hogy foglyaikat is elvesztették, s lassanként kiszorították a többi betörőket is, de csak akkor, midőn Dacia északi része, a bányavidék s a Maros melléke már egészen földúlattak, vármegyénk területének községei elpusztultak. Több város majdnem a föld színéig leromboltatott, s sok esztendőbe került, míg azok újra helyreállítottak. Ezek voltak Napoca (Kolozsvár) és Potaissa (Torda) a szomszéd megyében. Ez utóbbi csak Septimius Severus idejében (Kr. u. 193—211.) szerepel, mint Nova Colonia.

Vármegyénk területének városai is talán földig leromboltattak és a canabae legionis XIII. Geminae-t Marcus Aurelius állította helyre romjaiból.

Ezen vészteljes időszakból származó romok részleteit találjuk igen gyakran beépítve az újra felépített és municipiummá emelt Apulum városa épületeinek általunk kitárt maradványaiban; innen származnak az egyletünk muzeumában levő számos szobor-, párkány- és oszlop-részletek, melyeket a római újabb épületek alapfalaiban találtunk. Innen kerültek az újra felépített házak mozaikos padimentumai alatt töltelék gyanánt alkalmazott tömérdek festett falvakolat darabjai is. Ezek mind a régebbi házakból valók, melyeknek megcsonkitott alapzatait az újabban reájok emelt épületek alatt találhatni.

S hogy vármegyénk ezen szerencsétlensége bekövetkezhetett, azon körülményben találjuk okadatolva, hogy, mint már említém, sem a császárok, sem a helytartók nem gondoskodtak a határok kellő megerősítéséről és a barbár szomszéd népek erősségét e mellett még igen csekély értékűre becsülték.

Ha kellő, jól szervezett határvédelme s megfelelő helyőrsége lett volna Daciának, akkor természeti viszonyainál fogva könnyen kikerülhette volna e nagy csapásokat. Ily körülmények közt egyedül a XIII. legio és segédcsapatai képtelenek voltak visszatartani a roppant mennyiségben beözönlő néparadatot.

Ezen szomorú helyzetet még azon csapás is növelte, hogy a keletről és északról betört ellenségek kezét fogtak s egyesültek a jazygokkal. M. Claudius Fronto szembe szállt velök s hősileg küzdött, de végre az ellenség egyesült fegyverei által dicső halált lelt a harcztéren, mely valószínűleg a Körösök vagy Szamos völgyében volt, s talán a Kr. u. 171. vagy 172. évre esik.¹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1457.

A csatában elesett Fronto-nak utódja Cornelius Clemens volt (Kr. u. 170—175. közt). Valószínűleg az ő idejében törtek be újra Tarbus vezér alatt a szabad dákok, mely alkalommal pénzt és állandó lakhelyeket kívántak. Adataink ezekre nézve igen hiányosak; azért csak sejtethjük, hogy pénzt kaphattak ugyan, de hogy telepeket is nyertek volna Daciában, azt határozottan tudni nem lehet.*

Alig hogy ezen ügy valamiképpen rendezve volt, már ismét betódultak az astingok Rhaus és Rhaptus vezérlése alatt; ezek is pénzt és lakhelyeket követeltek, de Clemens elutasította az erőszakkal betolakodó kellemetlen kérelmezőket, kik visszavonultak ugyan, de csak kis időre, mert újra zakatoltak Daciában.

Erre Clemens azt a ravasz, a rómaiak által már régi idők óta gyakorolt politikát vette igénybe, mely szerint saját létének megmentése céljából szomszédjait bűszíti egymásra.

A szomszéd lacringokat uszítja tehát reájok, midőn azokat az astingokkal fenyegette; a lacringok engedtek a római jó tanácsnak s rátörtek a mit sem sejtő astingokra s annyira megverték azokat, hogy soha többé nem kívántak Dacia határán átlépni.

Ezen politikailag igen jól sikerült cselekmény után Daciában is szünetelt kevés időre a háború. A menekült lakosság újra szabadon lélekzett és lakóhelyeire visszatért s lassanként újból kiemelkednek romjaikból a helyreállított helységek.

A szomszédos népekkel vívott harcok mindazonáltal a Duna mellékén újra meg újra kitörnek még azután is, de minthogy ezek közvetlen befolyást nem gyakoroltak vármegyénk történetére, mellőzöm azoknak leírását s csak a második markoman háború egyes részleteiről teszek említést, mennyiben azok közvetlenül érintették tartományunkat s területünket is.

Midőn Marcus Aurelius az első markoman háborút szerencsésen befejezte, bizonyára azt hihette, hogy birodalma most hosszan tartó békének fog örvedeni, de nagyon csalódott, mert Kr. u. 178-ki augusztus 5-én ismét el kellett utaznia Pannoniába. Avidius Cassius t. i. Ázsiában fellázadott Róma ellen, miért is Marcus Aurelius kénytelen volt a birodalomban alkalmazott hadsereg létszámát összevonni és nagyobb mennyiségű katonát küldeni a lázadó ellenség megfékezésére, illetőleg legyőzésére.

Ennek következtében Daciában is csak a rendes helyőrségek maradtak meg, mi elég veszélyessé tette a tartomány helyzetét, mert az északi barbárok újra betörtek a birodalomba s Pannonia és Dacia újból ki voltak téve az ellenséges megrohanásoknak.

Daciában Clemens és hadvezérei kellő vitézséggel, de igen csekély sikerrel küzdöttek a berohanók ellen. Mig itt nálunk kisebb-nagyobb csatározások folytak, az alatt Marcus Aurelius és jeles hadvezére

* Dio Cass. 71., 11.

Tarrutenius Paternus nyugaton vitézül és szerencsésen harczoltak s nem sokára tönkre tették a markomanokat és quadokat. Pertinax, ki Clemens helytartónak utódja lett, hasonlóan nagy sikerrel harczolt itt nálunk s Kr. u. 178. és 179. években kiveri és megsemmisíti a betörő népek összességét. Ezen nagy győzelmek után is helytartó maradt Daciában és a két Moesiában Marcus Aurelius haláláig (Kr. u. 180.); utódja Sabianus helytartó pedig 12,000 szabad szomszéd dákot telepített le a népességben megfogyott tartományunk területére.

Ezen viharos időkre béke következett, melyet Marcus Aurelius és utódja, fia Commodus, kötött a szomszédos népekkel, mire vármegyénk területére nézve is hosszabb időre új és jobb korszak virradt.

13. Vármegyénk területének második felvirágzása.

Az általánosan beállott béke, a visszahelyezett rend és csend magával hozta legrövidebb idő alatt mindazon kedvező viszonyokat, melyek azelőtt is már irányadók valának, s melyeknek alapján vármegyénk területén az egyes helységek és azoknak lakói újra a béke áldásos munkájához foghattak; a feldúlt helységeket most újból felépítették, kijavították és kibővítették. Az azelőtti időkből még megmaradott kicsinyest felcserélték ujjal, szebbel, czélszerűbbel; szóval, minden új színben, diszesebb alakban mutatkozott. Mint napjainkban is nagy tűzvész után a kis házak helyébe mindig nagyobbakat és szebbeket emelnek, éppen úgy történt az ama korszakban is; új korszakban költözködött egész területünkre.

A markoman háborúk idejében sujtott vármegyénk is nemsokára kiheverte a nehéz csapásokat s ez annál könnyebb volt, mert maga Marcus Aurelius császár segíteni ohajtott a nyomoruságos állapoton, miért is, mihelyt beállottak a békés idők, Dacia tartományának helyreállítását tényleg meg is kezdte. Első sorban consularis hatalommal felruházott legátusok alá helyezte a tartományt, azután igyekezett a városi elemeket megerősíteni; azért nemcsak a Trajanus idejéből származott Napoca-nak (Kolozsvár) adott coloniai jogot, hanem a legio XIII. Gemina canabaeját is municipiummá emelte. Marcus Aurelius nyugodt lelkiismerettel tehetette ezt annál is inkább, mivel elődjei Trajanus és Hadrianus is az idők folytán, mint azt fönnebb láttuk, az összeférhetetlenségről szóló törvényt, mely szerint katonatábor és város egy kalap alá nem volt hozható, többször figyelmen kívül hagyták.*

Midőn Marcus Aurelius a XIII. legio kíséretében alakult telepnek municipiumi jogot adott, a régi »Kanabae« elnevezés hatályon kívül

* Karl Goos, Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien. Segesvári gimn. értesítő, 1878. p. 31—32.

helyeztetett s az új városi község a »Municipium Aurelianum Apulum« nevet kapta.

Apulum nevét és itáliai jognyerését tudjuk: Ptolemaeus geografustól, a Peutinger-féle táblákról és Ulpianus jogásztól (Ptolemaeus 3, 8. 8., Ulpianus I. de centib. Dsig 50, 15. 1. 8, 9, 211—217. évekből. In Dacia Zernensium colonia a divo Trajano deducta juris Italici est, Zarmizegetusa quoque ejusdem juris est, item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus, qui a divo Severo jus coloniae impetravit); de hogy Apulum városa elnevezését honnan nyerte, vagy kiről, miről kapta, azt teljes határozottsággal kideríteni még nem sikerült, mert Goos Károly maga, ki különben elég tekintélyes buvár ezen a téren, önmagával ellentétben áll erre a kérdésre nézve, midőn 1874-ben kiadott művében erre vonatkozólag a következőket mondja: »Miután a markoman háboru viharai megcsendesültek, Marcus Aurelius a Kanabae lakóinak jogait kibővítette, midőn nevének Apulumra való megváltoztatásával együtt azt municipiummá emelte. *Hogy ezen alkalommal valószínűleg új telepések vezettettek ide Apuliából, azt már új neve is látszik bizonyítani.*»¹ Tehát az Apuliából ide származottakról lett volna elnevezve e város. A négy évvel később, 1878-ban megjelent gimnáziumi értesítőben pedig azt írja Goos Károly, hogy »az elnevezés alapja még bizonytalan; mert erre nézve egy Apuliából ide származott kivándorlásra nem szabad gondolni, mert az itáliai Apulia azon időben inkább maga szorult volna telepecskre, semhogy ő adhatott volna olyanokat.«²

Föltűnő ezen ellenmondás már csak azért is, mert ezen utóbbi állításához az előbbire vonatkozólag semmi megjegyzést nem tett, pedig kellett volna tennie, ha utóbb meggyőződött arról, hogy régebbi állítása nem helyes.

Király Pál pedig, ki e téren hasonlóan szép és igen bő tanulmányokat tett, ezen elnevezésre vonatkozólag a következőket mondja: »Az alapítók a colonia nevét nem önkényesen adák a városnak, hanem a benszülöttek közt közkeletű nevét »Aplum« vagy »Apulum« erősíték meg, szentesíték, átvivén azt Dacia délnyugati részére is. S e név a rómaiaknak előbb sem volt idegen, ismerék azt korábban is, mert az anonym szerzőtől származó Epicedion Drusiban a Dacius Apulus személynevet olvassuk. És tudva azt, hogy a római a barbárnak ritkán vagy sohasem adott két nevet, nyugodt lélekkel konstatálhatjuk, mikép az Apulum szó Daciusnak származási helyére, szülővárosára vonatkozik.«³

A canabae municipiumra való emelésének Marcus Aurelius által mindenesetre már Kr. u. 180-ik év előtt kellett megtörténnie, mert ezen évben már találkozunk Apulum elnevezésével fölírtos kövön.⁴

¹ Carl Goos, Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens. Gymn. Értesítő 1874. p. 35.

² Segesvári gymn. értesítő 1878.

³ Király Pál, Gyulafehérvár története I. köt. 1892. 197. l. Dr. V. De Vit. Onomasticon totius latinitatis II. k. 548. l. Dacius czikk.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 986. Fölírtatok gyűjteménye 449. sz. a.

Egyidejűleg rendezték Apulum közigazgatási területét is, mely megállapítás szerint e kerületen belül fekvő faluk, kastélyok és kisebb városok Apulum kerületi központjába vagy mellé lettek rendelve, azok tehát a városi közigazgatás és törvénykezés alá tartoztak. Apulum közigazgatási területe kiterjeszkedett a Maros középvídekétől, azaz Salinaetől (Marosujvár, Felvincz), mely hihetőleg már Potaissa (Torda) kerületéhez tartozott, egész a Strigy torkolatáig. Hozzá tartozott a jobb parton az Érczhegység, a bal parton a két Küküllő völgye, az Olté úgy bal, mint jobb partján a délkeleti és déli határhegységig, ama területtel együtt, mely a Marostól délre az Olt és Strigy jobb partján fekszik (tehát: Alsófehér, Szeben és Hunyad vármegyének egy része). Ezeknél fogva legkiterjedtebb közigazgatási területe Apulumnak volt, mint a provincia Apulensis főhelyének; ez képezé egyszersmind Dacia hármas felosztása alkalmával az egész tartomány főhelyét.

A három provinciára osztott Daciának tehát a legsűrűbben benépesített s úgy pénzügyileg, mint katonailag legfontosabb része a Provincia Apulensis lett, három civitással, azaz római polgári jogokkal felruházott várossal.

Vármegyénkben és főképpen Apulumban az idővel megváltozott viszonyok folytán változott a lakosság rendi színezete is.

A míg a canabae fönnállott, addig a lakosság ugyszólva két, egymástól feltűnően különböző kasztra volt osztva, t. i. urak és szolgákra; de midőn Marcus Aurelius katonai érdekekből és későbbben pedig Caracalla (Kr. u. 212-ik évben) adópolitikai indokokból tömegesen adományozták a civitást, ezen merev különbség is eloszlott a két osztály közt úgy bensőleg, mint külsőleg; ez utóbbi azonban csakis a ruházat viselésére való engedélyezésben állott, mert habár a római jognál fogva a polgárok egyenjogosultsággal bírtak, azért mégis kiemelkedett most is az arisztokratikus szellem a plebejusok fölött.

A város és állam ügyeire nézve most is csak azok maradtak a mérvadó és irányadók, kik gazdagok voltak s kik 100,000, 400,000, 1.200,000 sestertiust tevő adóalappal bírtak, de e mellett különféle foglalkozásuak lehettek; csupán arra ügyeltek, hogy az a rómaiak nagyon is túlzott érzékenységét és büszkeségét ne sértse, meg ne alázza. Ez esetben az apák jogai átszállottak a fiakra is.

A lakosság legalsó osztályát vármegyénkben is a rabszolgák képezték, kik úgy a kincstárilag kezelt, mint a bérletbe adott, valamint a magánbirtokokon az urak mélységes zsebeinek megtömése végett barom módjára végezték a véres verítéket kisajtoló nehéz munkákat. Ily nagy urak voltak nálunk például az Aeliusok kiterjedt és gazdag családtagjai.

Tapasztaljuk azonban, hogy számos gazda sok szabadságot adott, sőt még a vagyonszerzést is megengedte rabszolgáinak. Ha a házi gazda hivatalt viselt, akkor az alárendelt állomásokat házi rabszolgáinak adományozhatta, kik aztán járadékaikon igen barátságosan meg is osztoz-

kodtak. Ismerünk két esetet Apulumból, hogy a császár házi rabszolgái, Antrocius¹ és Callistus,² dispensatorok (gazdasági pénztárosok) voltak.

A város, a templomok, alapítványok és a kisbirtokosok rabszolgái azonban jelentéktlenebb szerepet játszottak. Ide tartoztak a város szolgái, az utcázseprők, hajduk stb.

A hivatalt viselő császári rabszolgák 20—25 évi becsületes munka után fölszabadulhattak, s ezentúl mint szabadosok (libertini) élvezik végkielégítésül kapott tőkéjüket vagy nyugdíjukat. Apulumban is sokan lehettek ezek közül, mert több ilyenektől származó fölírat maradt fenn. Ezek közt fölemlitem Carpiont — tabularis provinciae Apulensis³ s T. Avianus subprocurator aurariarum⁴. A magánosok is gyakran szabadon bocsátották rabszolgáikat. Ilyenek M. Aurelius Timotheus és Aurelius Maximus, kiknek jóvoltáért szabadosuk Eutiches fogadalmi táblát szentelt Deus Sol, Invictus Mithrasnak.⁵ P. Aelius decurio, pontifex s a collegium centonariorum patronusa (városi tanácsos, főpap és a takácsok egyesületének védnöke), még családi nevét is átruházza Euthymusra;⁶ Julia Valeria asszonynak szabadon bocsátott női rabszolgái, Julia és Junilla, az özvegyen maradt férjjel, egykori urukkal együtt közösen állítottak sírkövet.⁷ A szabadosok általában nem élvezhettek ugyan közvetlenül polgárjogot, de a vagyonosabbak gyermekei lassanként kellő életrevalóság mellett megszerezték maguknak a polgári életre szükséges minősítvényt. Kisebb-nagyobb hivatalba jutni igyekeztek, jogászati iskolákat látogattak, minek folytán magas jogászi tekintélyt és rangot nyerhettek idővel.

A városok többi szabad lakói akkor is, éppen úgy mint ma, nem annyira a közjog szerint, hanem inkább rossz szokásnál fogva, szegényekre és gazdagokra (humiliores és honestiores) oszlottak. Ezen megkülönböztetés legfeltűnőbben mutatkozott a kihágásokat követő törvényes megtorlásokban, mert a szegényekre megalázó büntetéseket is szabtak, míg ellenben a gazdagabbak ilyennemű büntetés alól könnyen kibujhattak.

A decuriók, hivatalnokok s tiszteletbeli állásokat viselők, a jómódu családok a honestiores közé tartoztak, míg a szegények, jobbágyok, kézművesek, napszámosok és szatócsok a humiliores csoportjába soroztattak.

A szegény mesteremberek azonban már korán átlátták az egyesülten működő erőknél áldásos hatását, miért is érdekeik védelmére ipartestületeket alakítottak. Vármegyénk nagyobb helységeiből ismerünk több rendű egyesületet (collegia), u. m. a collegium dendrophorumot (fakereskedők, szállítók), a Septimius Severus alatt keletkezett collegium fabrumot (többféle iparosok testülete), a collegium centonariorumot (szövések, takácsok, daróczkészítők), a collegium nautarumot (hajósok egyesülete) stb.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 978. Fölr. gyűjt. 134. sz. a. ² Ugyanott 1029. Fölr. gyűjt. 443. sz. a. 1085. Fölr. gyűjt. 33. sz. a. ³ U. o. 980. Fölr. gyűjt. 142. sz. a. ⁴ U. o. 1088. Fölr. gyűjt. 34. sz. a. ⁵ U. o. 1109. 1110. Fölr. gyűjt. 91. és 90. sz. a. ⁶ U. o. 1208. Fölr. gyűjt. 222. sz. a. ⁷ U. o. 1239. Fölr. gyűjt. 275. sz. a.

Az egyesületek élére patronusokat választottak, kik főképpen az egyesületi tagok személyes oltalmáról gondoskodtak.

Apulumban a patronusi tisztséget, mely bizonyára sok bajjal és kellemetlenséggel járt, előkelő asszonyságok is szeretettel vállalták el. Így találkozunk e téren a hatvan éves korában elhalt Aurelia Placentinával, kinek sírkövét védencze T. Aurelius Stephanus állította »patronae benemerenti«.¹ Az ötven éves Cassia Saturnina végrendeletében kiköti, hogy sírja fölé cliense Cassia Ponticilla emeltessen emlékkövet, mit a hálás és hűséges védencz meg is tett.² Ugyanazt tették a szintén hálás Ulpus Domitianus és Philetus elhunyt pártfogójuknak, Claudia Marcianak emlékére, »optima patrona«-nak nevezve őt.³

A humiliores (szegények) és honestiores (gazdagok) rangosztálya között az átmeneti kapcsot az augustalisoknak testülete képezte. Ezek többnyire jómódúak és rangra nézve megfelelnek körülbelül a Rómában levő lovagoknak. Legfőbb törekvésük az, hogy az ordo-ba fölvétessenek, s hogy megkapják az ordo külső tiszteletjelvényeit, az ugynevezett ornamenta decurionalia-t, melyről az Aesculap-templom szabaddá engedett rabszolgája, Septimius Asclepius Hermes, dicsekvőleg emlékezik meg.⁴

E félig papi, félig világi rend Augustus császár idejében keletkezett a Lares és a császár tiszteletére, s főkép a tartományi városokban igen népszerűvé lett. A Seviri Augustalisok papi minőségükön kívül polgári tisztviselők is voltak s mint »Magistri Larium« hivatta voltak a rendet és a békét fentartani a humiliores osztályában; békebírák voltak tehát a szegény népnek kisebb-nagyobb bajaiban s pedig mindenkinek működése saját városnegyedére volt beosztva. Ezeknél fogva az ilyen tisztet viselők a nép előtt éppen oly megbecsülésben részesültek, mint az aristokraták pontifexei és flamenjei. Ezen kettős minősítvényük miatt közel állottak az ordo-hoz. Így P. Aelius Syrus, ki elég jómódu vala arra, hogy Aesculapius és Hygieia-nak fényes templomát 30 láb hosszú előcsarnokkal kibővitse, bizonyára nagy tekintélynek és köztiszteletnek örvendhetett.⁵ Hasonló esetekre vonatkozólag Apulumban sok föliratuk maradt fenn.⁶ Ezek közé tartozik ama C. Atilius Eutyches, ki egy 30 láb hosszú és 25 láb széles boltívvel ellátott exedra-t építtetett Jupiter Bussumarius tiszteletére.⁷

A honestiores közt ismét megkülönböztették a ház- és telektulajdonosokat, kiket gyakran meghívtak az ordo tanácskozásaiba is. Ilyenek voltak a »honesta missio«-val kitüntetett veteranusok, a város által alkalmazott tanítók, tanárok, orvosok stb.

A város legelőkelőbb polgáraihoz számították az ordo rendes és tiszteletbeli tagjait. A tiszteletbeli tagok a város patronusai, előkelő nagy

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1229. Fölr. gyűjt. 274. sz. a. ² Ugyanott 1230. Fölr. gyűjt. 495. sz. a. ³ U. o. 1232. Fölr. gyűjt. 226. sz. a. ⁴ U. o. 1079. Fölr. gyűjt. 51. sz. a. ⁵ U. o. 976. Fölr. gyűjt. 133. sz. a. ⁶ U. o. 976. 1079 1082. 1084. 1126. 1162. sz. a. ⁷ Fölr. gyűjt. 23. sz. a. Arch. Értesítő XVI. k. 261. l. Bécsi Arch. Epigr. Mitth. XIX. k. 70. l.

urak, kik a város érdekében sokat tettek vagy tehettek. A városi patronatust a decuriók gyűlése adományozta a duumvir (polgármester) előterjesztésére. A választást a császár megerősítette s fényes küldöttség nyujtotta át a diszoklevelet a kitüntettetnek.

Ilyen patronusról emlékezik meg a fönmaradott kőfölrirat,¹ kinek neve P. Aelius Marcellus, hivatalos czíme e szerint vir egregius vala. Senatori ranggal bírt s e szerint vir clarissimus volt P. Aelius Gemellus, ki sokat tehetett a város építése körül a közjólét emelésére, ki saját költségén építtetett a nagy közönség használatára közfürdőt² s midőn azt fölavatták, oltárt szentelt Fortunának.

A senatori rang után a legelőkelőbb volt a lovagok rangja, kiket equus publicus czímmel tüntettek ki. Városunknak ezen legelőkelőbb osztályával is találkozunk gyakran, minek következtében világos képet alkothatunk Apulum gazdagságáról is. P. Aelius Strennus, Augustus oltárának papja, Sarmizegetusa volt polgármestere és augurja, e papi tisztelet viselte Apulumban is; Drobeta város tanácsosa, az apulumi ácsok, hajósok, takácsok egyesületének védnöke s az állami uradalmak, sóbányák és vámok bérlője,³ P. Aelius Antipater Julianus Genialis, Apulum tanácsosa, quinquennalis polgármestere.⁴ (Ez az ordo minden öt évben való új számítás- és az ordo-nak kiegészítésére vonatkozik. Corp. Inscr. Lat. 972. Fölr. gyűjt. 146. sz. a.). Sokan vannak az egyszerü rangból is (az equus Romanus), kik tekintélyes állásokat foglalnak el. P. Aelius Julianus, Apulum flamenje és polgármestere.⁵ P. Aelius Rufus ugyanaz volt.⁶ P. Aelius Silvanus polgármester, sacerdotalis s hivatalos czíme vir egregius.⁷ T. Varenius Sabinianus flamen Laurentinus és a város tanácsosa.⁸ C. Numm. Certus Apulum augurja, a collegium fabrum és dendrophorum patronusa.⁹

A városi főhivatalnokok, ugymint a quinquennalis duumvirek, duumvirek, aedilisek, quaestorok meghatározott szolgálati évük lejárta után tanácsosi rangot kaptak akkor is, ha választásuk előtt nem voltak abban a rangban; éppen ugy a főpapok is, kik a császár papjain kívül előbb városi tisztségviselők voltak.

Ezen előkelő urak számát még növesztik azon egyszerü decuriók, kik hivatalt még nem viseltek. Közöttük veteranusokat is találunk, például C. Sentius Flaccust, ki a legio XIII. Gemina Martia Victrix veteranusa volt.¹⁰

Ezen felsoroltakban bemutattam Apulum lakosságának előkelőségeit, a mely rövid felsorolásból is már eléggé láthatjuk, hogy az iparnak és kereskedelemnek ily magas rangú és gazdag megren-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1180. supp. 7795. Fölr. gyűjt. 198. sz. a. ² Corp. Inscr. Lat. III. 1006. Fölr. gyűjt. 319. sz. a. ³ Ugyanott 1209. Fölr. gyűjt. 225. sz. a. ⁴ 1104. Fölr. gyűjt. 112. sz. a. ⁵ U. o. 1182. Fölr. gyűjt. 209. sz. a. ⁶ U. o. 1213. Fölr. gyűjt. 203. sz. a. ⁷ U. o. 1207. Fölr. gyűjt. 224. sz. a. ⁸ U. o. 1198. Fölr. gyűjt. 267. sz. a. ⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1217. Fölr. gyűjt. 223. sz. a. ¹⁰ Corp. Inscr. Lat. II. 1196. Fölr. gyűjt. 229. sz. a.

delők és vevők mellett magas fokra kellett emelkednie. Ilyenformán állott a polgárok ügye vármegyénk más városaiban is, csupán azon különbséggel, hogy az előkelő elem azokban kisebb számban volt képviselve; igen természetes, hogy a többi város úgy is azonos elemeinek e helyen való külön-külön ismételését mellőznöm kellett már csak azért is, mivel a fölíratok gyűjteményében az analog eseteket igen könnyen fel lehet találni.

Ezen képből ítéletet hozhatunk vármegyénk egész területére vonatkozólag azon befolyásra, melyet az egész birodalom államéletére, mint annak egyik főtenyezője, közvetve gyakorolni képes vala.

Nem lesz érdek nélkül, ha vármegyénk területe történetének fonalán a főváros lakosságának bemutatása után egy pillantást vetünk annak nemzetiségi viszonyaira is, mert bármely országra vagy kisebb területre nézve is igen fontos és mérvadó tényezőnek tekintetendő az.

Láttuk már a nálunk állomásozó legiók beléletének vázlati rajzolására alkalmával, hogy azok katonáit a világ minden tájáról sorozták össze, s ezért igen tarka képet látnánk, ha az összetételt színes rajz által akarnók statisztikai táblázaton bemutatni.

A legiók majdnem állandóan megmaradtak egy-egy helyen s csak válságos pillanatokban képezték mozgósított magvát a haderőnek, míg ellenben a segédcsoportok rövid időközökben megváltoztatták táborukat. A legionariusok összeszoktak s a legszebb békében és egyetértésben éltek, habár egymás mellett a britt és ituraeei, a germán és mór csapatok, a batav és numidiai lovasság állott. A hosszú 20—30 évi szolgálat alatt beletörődtek abba, hogy Daciát új hazájoknak tekintsék, s szívesen maradtak e tartományban, hol életük legszebb éveit töltötték, felszabadulásuk után is. Így lassanként, mint már észleltük, jelentékeny polgári elem fejlődött az elbocsátott katonákból, kik telket, pénzt és hivatalt is kaptak. A fölíratokból látjuk, hogy Gallia Belgicából származott T. Fabius Iblimarust Apulum canabaeja decurióinak megválasztotta.¹ Az iber hispanokból is sokan maradtak e szép bérczes hazában, s ezek főképpen Ampelumban (Zalathna) telepedtek meg,² ugyszintén Germizaraban (Algyógy).³ Raetiából is jó tömegben voltak itt.⁴ Ilyen volt a Galeria tribusba tartozó cluniai T. Julius Leuganus, a XIII. legio Gem. Martia Victrix veteránja, az egyik apulumi templomnak őre.⁵ Pannoniából itt telepedett le Claudia Savaria a polgári elem körében, a mint azt sírkövééről olvashatni.⁶

A thrák nemzetből is találunk egynehányat vármegyénk területén. Flavius Attalus Sule (?) dák vagy thrák isten tiszteletére emléket hagyott hátra.⁷ Ugyanitt egy megszorodott anya helyezi örök

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1214. Fölr. gyűjt. 14. sz. a. ² Ugyanott 1294. Fölr. gyűjt. 349. sz. a. ³ Ugyanott 1393. Fölr. gyűjt. 543. sz. a. ⁴ Ugyanott 1183. Fölr. gyűjt. 277. sz. a. ⁵ Ugyanott 1158. Fölr. gyűjt. 11. sz. a. ⁶ Ugyanott 1221. Fölr. gyűjt. 259. sz. ⁷ U. o. 1156. Fölr. gyűjt. 511. sz. a.

nyugalomra 13 éves leánykáját, Januaria Papat és 9 éves fiát.¹ Bessek is voltak Apulumban, Mucasenus Cesorinusnak neje, Rescu Turme Soie állított sírkövet.² Itt vannak a thrákok bosporusi testvérei is.³ Albanok is vannak vármegyénk területén. Mint bányászoknak, főtelepük Alburnus Maior (Vöröspatak) volt a Vicus Pirustarumban; Apulumban Marius Cerdo,⁴ Crescentius Plator.⁵ Verzovia Saturnina, kinek fia már római lovag volt,⁶ Mammulo, Ulpus Clonus s az ifjabb Mammulo.⁷ Dalmatákra szintén akadunk⁸ Ampelumban.⁹ Ázsiából volt Apulumban Isidora (domo Asiae).¹⁰ A lydek közül is voltak Apulumban képviselői.¹¹ Ampelumban pedig mint bythiniaiak szerepeltek Asclepius és Asclep cives¹². Paphlagoniából eredtek M. Antonius Onesas¹³ és Aurelius Theodotus, kik Glycon kigyó-istent imádták.

Kis-Ázsiából került ide az Apulumban állomásozó cohors I. Cre-
tutorum legénysége.¹⁴ Számos kereskedő jött Syriából és Antiochiából;¹⁵
de ugyanonnan vándorolt be számos más polgári foglalkozású család,
melyeket a sírkövek fölíratái említenek.¹⁶ Sokan lehettek a Kommage-
neből átjött polgári telepések is, mert főistenük latinizált neve dolichei
és kommagenei Jupiter volt; Ampelumban három papot tartottak,
u. m. Aurelius Marinust, Addebar Semeit és Oceanus Socratist.¹⁷ Nem
hiányoztak a Palaestinából beszármazott zsidók sem, pl. Apulum városá-
ban Aurelius Chrestus¹⁸ és M. Chrestus.¹⁹

A tiszta dák származásának közt kitűnik fölíratos kő szerint Apu-
lumban Tib. Julius Bubalus. Igen²⁰ természetes, hogy e törzsből nagy
tömeg maradt meg vármegyénk területén is, megtartván nyelvét és
vallását is. A kormány ezt a békesség föntartása kedvéért elnézte,
miből következtetni lehet, hogy a latin nyelv nem volt köznyelv
Dáciában, sőt vármegyénk területén még a katonatábor közelében sem.
Igaz, hogy a felszínre került fölíratok többnyire latin nyelvűek és csak
néhány görögül írott van vármegyénkben, de ezt talán úgy magya-
rázhatni meg, hogy ezek a betelepültek, vagy ittmaradtak az elő-
kelő és a hivatalos világnak ohajtván hódolni, habár nem is értették
a latin nyelvet, latinul igyekeztek megörökíteni úgy a maguk, mint
a hozzájuk tartozók neveit, latinul tudó írók- és kőfaragóknak igénybe
vétele mellett.

¹ Comp. Inscr. Lat. III. 1236. Fölr. gyűjt. 248. sz. a. ² Ugyanott 1195. Fölr. gyűjt. 244. sz. a. ³ U. o. 1197. Fölr. gyűjt. 266. sz. a. ⁴ U. o. 1047. Fölr. gyűjt. 6. sz. a. ⁵ U. o. 1192. Fölr. gyűjt. 236. sz. a. ⁶ U. o. 1217. Fölr. gyűjt. 223. sz. a. ⁷ U. o., Goos K. Archaeol. Analekten, Arch. des Ver. f. Sieb. Landeskunde XII. k. 169. l. 5. Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7812. Fölr. gyűjt. 338. sz. a. ⁸ U. o. 1200 Fölr. gyűjt. 238. sz. a. 1223. Fölr. gyűjt. 457. sz. a. ⁹ U. o. 1323. Fölr. gyűjt. 384. sz. a. ¹⁰ U. o. 1222. Fölr. gyűjt. 259. sz. a. ¹¹ Ephem. Epigr. II. köt. 307. l. 397. sz. ¹² Corp. Inscr. Lat. III. 1324. Fölr. gyűjt. 385. sz. a. ¹³ Corp. Inscr. Lat. III. 1021. Fölr. gyűjt. 167. sz. a. ¹⁴ Corp. Inscr. Lat. 1163. Fölr. gyűjt. 208. sz. a. ¹⁵ Goos K.: »Archaeol. Analec-
teken.« 4. sz. ¹⁶ Corp. Inscr. Lat. III. 976. Fölr. gyűjt. 133. sz. a. ¹⁷ U. o. supp. 13016. Fölr. gyűjt. 351. sz. a. ¹⁸ U. o. 1131. Fölr. gyűjt. 89. sz. a. ¹⁹ U. o. 1143. Fölr. gyűjt. 156. sz. a. ²⁰ U. o. 1043. Fölr. gyűjt. 301. sz. a.

14. A procuratorok.

Vármegyénk területe hajdani történelmében igen fontos szerepük volt a procuratoroknak, miért is szükségesnek tartom azokról röviden megemlékezni, mielőtt helységeinknek további fejlődéséről és szervezéséről szólanék. Ezek a tartomány állami és polgári beléletére nézve a helytartó mellett az első helyet foglalták el. A procurator Augusti többnyire lovagranggal bírt s részben a tartomány adókezelője volt, részben pedig a katonaságnak zsoldját fizette ki, egyszersmind a helytartót ellenőrizte s itt-ott elnöki jelentőséggel bírt, sőt Antonius Pius alatt még a »praeses« címét is megkapta, s egyúttal az esetleg távollevő helytartót helyettesíthette. Az adóügyben bíraskodási joggal és hatalommal volt felruházva, s hogy az adóbehajtást annál erélyesebben vihesse véghez, katonatiszti rangban állott és e minőségben a »beneficiarius« címét kapta s kellő számú katonaság állott rendelkezésére. Hadrianus császár alatt volt eset reá, hogy egy procurator »cum jure gladii« volt.

Ezen hivatalnokok tehát főlebbvalói voltak a városoknak és községeknek, miért is munkálatom keretébe kell foglalnom sorozatukat és pedig Dacia váltakozó fölosztásának tekintetbe vétele mellett.

a) *Procuratorok Dacia két részre való fölosztása idejéből.*

(Dacia superior és inferior.)

1. *Plautius Cacsianus* Kr. u. 129-ik évben, később helytartó vagy talán procurator cum jure gladii lett.
2. *T[itus] Cl[audius] . . .* Kr. u. 133-ik évben.
3. *T. Desticius T. f. Cl[audia] Severus*. Felső-Itáliában levő Concordiából való. Hihetőleg Kr. u. 160-ik év körül; innen Cappadociába küldték hasonló minőségben.

b) *Dacia hármassal fölosztása idejéből.*

(Prov. Apulensis, Porolissensis, Malvensis.)

4. *M. Macrinus Avitus M. f. Claud[ia] Catonius Vindex*. Nálunk eleinte praefectus alae contariorum volt, honnan a közigazgatási pályára lépett át, mint procurator prov. Daciae Malvensis, onnan pedig a praetorianusok közé fölvétetvén, a szenatori pályára jutott. Az idő nem bizonyos.
5. *P. Cominius P. f. Cl[audia] Clemens*. Felső-Itáliában levő Concordia-ból eredt. Katonai szolgálatából átlépett a közigazgatási pályára. Azelőtt procurator volt Transpadoniában, onnan procurator Augusti Dac. Apulensisnek jött. Innen elment Lusitaniába, mint procurator Aug. Az idő talán Marcus Aurelius császárságára esik.

6. *T. Cl. T. f. Papiria Xenophon*. Mielőtt hozzánk kinevezték, procurator argentarium volt Pannoniában és Dalmatiában. Nálunk a procurator Dac. Apulensis hivatalát töltötte be Commodus és Septimius Severus idejében. Innen Egyiptomba helyeztetett ugyanazon minőségben.

7. *T. Cornasidius T. f. Fab[ia] Sabinus*. Picenumi Faleriából került ide. Eleinte katonai szolgálatban állott, azután ő is közigazgatási pályára lépett s Itáliának valamelyik határkerületében procurator cum jure gladii lett; onnan átjött mint proc. Aug. Dac. Apulensis. Hihetőleg vagy Commodus császársága alatt, vagy azután, de előbb nem.

8. *P. Sempronius Aelius Lycinus*. Galatai Ancyrából való. Előbb katonai, azután polgári pályára lépett s procurator Narbonensis et Aquitanicae lett; onnan hozzánk jött mint procurator prov. Dac. Porolissensis; innen előléptetés mellett procurator ducenarius Alexandriae idiu logu; tehát úgy szólva Egyiptom pénzügyminiszterévé emelte szerencséje. Septimius Severus és Caracalla idejében volt nálunk.

9. *Herennius Gemellinus*. Septimius Severus és Caracalla idejében. Szolgálat ideje még a három együttes császár korába, t. i. Severus, Caracalla és Geta uralkodása idejébe nyulik át. (Kr. u. 209—211.)

10. *Ulpus* Előbb Hispaniában szolgált; onnan mint procurator provinciae Porolissensis jött körünkbe; azután proc. Aug. Dac. Apulensis lett s mint ilyen Dacia helytartóságát is vezette. Működésének ideje körülbelül Kr. u. 211. évre esik, midőn Dacia Geta mellett nyilatkozott.

11. *Q. Axius Q. f. Pal[atina] Aelianus*. Itáliából való lovag. Katonai szolgálattétel nélkül lépett a közigazgatási pályára és szolgált Mauretaniában, Belgicában és Germaniában, honnan ide helyezték át mint procurator prov. Dac. Apulensist. Kétszer helyettesítette a helytartót Maximinus és Maximus, valamint III. Gordianus alatt. (Kr. u. 238. évben.)

c) Az egyesített procuratorságok idejéből.

12. *P. Helvius Pertinax*. A későbbi császár. Katonai szolgálata után procurator ducenarius* lett nálunk. További pályája ismeretes a helytartók sorozatából.

13. *L. Valerius L. f. Quir. Proclus*. Baeticai Malacában született. Eleinte a katonaságnál szolgált, később procurator lett Ázsiában, honnan mint procurator provinciarum trium Daciarumot küldték ide. Idők multán legfelsőbb főnök lett Rómában.

* Procurator, kinek 200.000 sestertiust tevő jövedelme volt. (Suet. Cl. 24.)

d) *Ismeretlen pályafutásuk.*

(Ismeretlen cursus honorummal levők.)

14. *T. Claudius Quintilianus* procurator Augusti K. u. 157-ben restauráltatta Porolissum amphitheatrumát.¹

15. *M. Cocc(eius) Genialis*. Procurator Augustorum nostrorum (duorum imperatoris) provinc. Daciae Porolissensis. K. u. 196—198. évek között.²

16. *Aelius Constans*, procurator Commodus alatt; később decurio Napocában.²

17. *C. Aurelius Atilianus*, procurator Augusti.⁴

18. *Valerius Catullinus*, procurator Aug.⁵

19. *C. Publicius Antonius Probus*, procurator Augg = Augustorum.⁶

20. *Q. Decius Vindex*, procurator.⁷

21. *M. Luccius Felix*, procurator.⁸

A felsorolt procuratorok közül legtöbben Itáliából valók, néhányan keleti tartományokból származtak. Más tartományból nem volt ilyen tisztviselő, legalább nem bizonyos az.

15. A városok és községek szervezete és kormányzása.

A fönnebbi, legalább igénytelen nézetem szerint, szükséges kitérés után újból felveszem a vármegyénk területén előforduló eseményeket tárgyaló fonalat, melynek révén első sorban az egész területre nézve mérvadó Apulum municipiummá való átváltoztatását, szervezetét és kormányzását mutatom be rövid vonásokban; ez kielégítő, mert ezzel párhuzamban haladtak a többi községek is szervezés és kormányzás tekintetében.

A municipiummá vált Apulumot önkormányzattal ruházták fel, mi által a helytartóktól majdnem független autonómiája jó sokáig virágzott. Midőn a város hatóságának legelső berendezése szükségessé vált, az imperator területünkre küldött egy császári biztost, ki az első tisztviselőket kinevezte és egyszersmind az ordót (tanácsot) megalakította. Ezen időtől fogva csak az lehetett hivatalnok, ki előbb decurio (tanácsos) volt. Az azelőtti időkben pedig ellenkezőleg a hivatal megelőzte a decurionatust. Ismeretes például Apulum régi idejéből. C. Jul. Metrobianus duumvir (polgármester), ki a nélkül, hogy decuriónak lett volna öt évre kinevezve, még a quinquennialicius címet is megkapta.⁹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 836. ² Ugyanott suppl. 7662. ³ U. ö. 865. ⁴ U. o. 853. ⁵ U. o. 857. ⁶ U. o. 856. ⁷ U. o. 1404. ⁸ U. o. 1737. Bővebbet ezekről: Dr. Jul. Jung. Fasten d. Provinz Dacien, Innsbruck 1894. ⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 972. Fölr. gyűjt. 146. sz.

P. Aelius Genialis szintén duumvir volt a nélkül, hogy előbb az ordónak tagja lett volna;¹ hasonlóan C. Pomp. Fuscus,² C. Julius Valens³ stb.

Az ordo az idő folytán kiváltságos aristokratikus testületté vált s tagjaikat rangjuknak megfelelő jelvényekkel tüntették ki az ugynevezett »ornamenta decorionalia« által. Ezen kitüntetést későbbben ritkább s kivételes esetekben csak kiváló szolgálatokért juttatták egyeseknek. Ily kitüntetésben részesült Asclepius Hermes, ki felszabadult rabszolga volt s azután a colonia augustalisa lett.⁴

Ezen legelső berendezés alapján Apulum és a többi városok teljes függetlenséggel bíró közgyűlési jogot, a curiát és a párosan működő hivatalnokokat, a duumvireket kapták. A duumvirek, vagyis polgármesterek egyenlő hatás- és jogkörrel bírtak ugyan, de az érdekelt felek egyiknek határozata ellen a másikhoz felelbezhettek. (Hogy aztán ezek a »társpolgármesterek« minő egyetértésben éltek, arra nézve az adatok hiányzanak.)

A városok decuriákra voltak felosztva. Az eddig napvilágra került fölíratokból tudjuk, hogy Apulumban legalább XI decuria volt.⁵

A városok és főleg Apulum szervezete és kormányzatának rövid ismertetése e helyen nem céltalan szószaporítás, hanem ellenkezőleg már azért is szükséges, hogy azon olvasó, ki területünk történelmét nagyrésztben magukban foglaló fölíratokkal kíván közelebbről megismerkedni, ezen úton nyerjen útbaigazítást és egyúttal a fölíratok szövegét is könnyebben megérthesse.

A közgyűlésnek jog- és hatásköréhez tartozott a tisztviselők választása, a hatóság által beterjesztett javaslatok fölötti szavazás és a decuriók határozatainak megerősítése. A közgyűlés volt tehát a város legfőbb foruma.

Miután a császárilag kinevezett hivatalnokok szolgálati évei lejártak és a város azután teljes autonómiát nyert, a szabad választásra került a sor. Ez alkalommal a választás vagyis a tisztujítás az idősebb duumvir (polgármester) elnöklete alatt ment véghez. Kötelessége volt első sorban számba venni a jelölteket, megvizsgálván azoknak választhatóságát, mihez szükséges volt, hogy a jelöltek szabad polgárok, büntetlen előéletűek és tisztességes foglalkozásuak legyenek. Konstatálandó volt állandó lakásuk a városban s a netán már előzetesen viselt hivatal; továbbá ki kellett kutatni a pályázók anyagi helyzetét s azt is, hogy saját birtokukon kívül képesek voltak-e kezeseket is állítani magukért előforduló büntények esetére.

Visszaélések nem igen fordulhattak elő, mert ezekre érzékeny büntetés volt szabva s főképpen arra ügyeltek, hogy az anyaországban

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 974. Fölr. gyűjt. 138. sz. a. ² Ugyanott 982. 983. Fölr. gyűjt. 144. és 10. sz. a. ³ U. o. 1150. Fölr. gyűjt. 164. sz. a. ⁴ U. o. 1079. Fölr. gyűjt. 51. sz. a. ⁵ U. o. 1043. Fölr. gyűjt. 301. sz. a.

dúló lelki és testi életet megmételvező vesztegetés itt lábra ne kapjon. A választás után kihirdették az eredményt és a reákövetkező 5 nap multán esküt tettek az új tisztviselők s nagy adományokkal foglalták el állásaikat. A duumvirek és az aedilisek (rendőrfőnökök) a toga praetextát (vörös szegélylyel) viselhették, hivatalos eljárásban 2 lictor (darábontok vesszőnyalábbal) járt előttük és curuli székekben ülhettek a tribunalon (törvénykezés alkalmával).

A közgyűlés határozott minden fontosabb ügyben, u. m. a város patronusának választását, szobrok felállítását és a kitüntetések megszavazását illetőleg. A helytartónak csak akkor volt beleszólása, ha az ordo valami olyan határozatot hozott, mely akár az állam érdekével, akár pedig a törvénybe ütközött. Az ilyenmü végzést bármikor megsemmisíthette a helytartó.

A duumvirek, kik a tulajdonképpen magistratust alkották, képviselték a várost a felsőbb hatósággal szemben; szerződéseket kötöttek, pert indítottak vagy folytattak a város nevében, vállalkozók által ők végeztették a középítkezéseket. Ha a duumvirek, bár csak egy napnál hosszabb időre is, mind távol voltak a várostól, akkor a 35 évesnél idősebb decuriók közül helyettest kellett kirendelniök, ki aztán teljes hatalommal intézhette el a város ügyeit. A magistratus sorában a duumvirek mellett legnagyobb hatáskörrel bírtak az aedilisek (a rendőrség főnökei),¹ kik hivatásuknál fogva első sorban őrei voltak a közbiztonságnak, e mellett a tisztaságra, rendre, közegészségre, fürdőkre, vásárookra és a nyilvános játékokra ügyeltek. Ők kezelték az »anona«-t, vagyis a szegények közt kiosztandó gabonának beszerzéséről és kiosztásáról gondoskodtak. Hatáskörükben függetlenül rendelkeztek, csak a rendeletük ellen vétőkre kirótt bírságról kellett előbb a duumvireket értesíteniök. A város vagyonát a questor (városi pénztáros)² kezelte. Ő adta bérbe a város birtokait, meg volt bizva a haszonbérek beszedésével, e mellett gondozta a középületeket és pontosan vezette a telekkönyvet.

Apulum városának tekintélyes vagyona lehetett, mely részint ingatlanokban, részint kamatokra kiadott tőkékben állott; ehhez még a vámok, az állandóan itt tartózkodó idegenek (peregrinusok)³ s a római civitással nem bíró egyének adói is járultak.

Miután ezen három főtisztviselő igen gyakran minden tiszteletdíj és fizetés nélkül szolgált, a közigazgatás nem sokba került, s azért a város jövedelméből különböző jótékony czélokra, közintézetekre, valamint a nyilvános játékokra stb.-re sokat fordíthattak. A városi tisztviselőkhöz számíttattak a papok is, kik családtagjaikkal együtt a közterhek viselésétől föl voltak mentve. Ezek közt a császárok tiszteletére rendelt flamenek voltak a legmagasabb rangúak. Apulumból ismerünk

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1139. Fölr. gyűjt. 75. sz. a. ² U. o. 1104., 1145., 1218. Fölr. gyűjt. 107., 158., 201. sz. a. ³ Egy ilyenről szól egy sírköfelirat töredéke. Fölr. 552. sz. gyűjt. a.

egy flament, P. Aelius Julianust, ki római lovag, kiérdemelt duumvir s vir egregius volt.¹ A flamen magas rangját feltünteti Flavius Vallens, ki a »Bonus Puer«-nek »ab honorem flamonii« szentelt föliraton minden egyéb címeit elhallgatja, de a flamenségét büszkén felemlíti.² Ugyanigy járt el Tiberius Claudius Rufus Jupiternek, az isteneknek és istennőknek szentelt oltáron levő fölirattal³ s a »Libero Patri« ajánlással állított kövén.⁴ A pontifex címet és hivatalt azon papok viselték, kik tisztán s csakis a rómaiak vallásához tartozó istenségek szolgálatában állottak. Mind a flameneket, mind a pontifexeket a legelőkelőbb urak sorából választották. Ilyen pontifexek voltak Apulumban P. Aelius Lupus római lovag s duumviralis,⁵ C. Julius Metrobianus, Sarmizegetusa volt polgármestere, Apulum quinquennialisa s Aesculapius papja,⁶ P. Aelius Silvanus, polgármester, római lovag és vir egregius.⁷ Nem kevésbbé magas ranguk voltak az augurok is, kik úgy szólva egy rangban állottak a pontifexekkel. S gyakran látjuk, hogy nagy urak szívesen vették, ha őket az augur jelvényével, a lituussal, azaz kis görbe pálczikával tüntették ki. Ezek közül ismerjük az élelmes P. Aelius Strenust, Sarmizegetusa és Apulum augurját, ki több egyletnek védnöke s még e mellett az állami uradalmak és sóbányák bérloje volt;⁸ C. Nummus Certust, római lovagot;⁹ Aelius Juliust, ki nagy szerénységében Dianának emelt fogadalmi oltáron csakis az augur címet használta.¹⁰ Voltak még papok, kik idegen földről hozott, de meghonosított istenségek szolgálatában állottak; ezeket a duumvirek nevezték ki. Föliratokból ismerjük ezek közül a Sacerdos Dei Aesculapi-t,¹¹ Sacerdos Jovis Optimi Dolicheni-t,¹² Sacerdos Numinum-ot,¹³ Antistes Triformis Liberae-t,¹⁴ Antistes huiusce Locit¹⁵ stb. A haruspexek, kik az áldozati állatok beleit vizsgálták, még a papi osztályhoz tartoztak, de ezek már alárendeltek valának és meghatározott fizetést kaptak. A duumvirek nevezték ki őket holtiglani állomásukba. Apulumból csakis C. Julius Valens-t ismerjük, ki az ezen állással járó teendőket végezte.¹⁶

A város ezen tisztai karához még kisebb ranguk is csatlakoztak; ezek voltak a duumvir mellé rendelt két lictor, egy accensus (csatlós), két scriba (írnok), két viator (hirmondó), egy librarius (másoló), egy praeco (kikiáltó), egy béljós és egy tibicen (trombitás). Az aedilis mellé volt rendelve: egy írnok, négy vagy több városi rabszolga, egy kikiáltó, egy béljós és egy kürtös. A questornak is több alsóbb rendbeli segédhivatalnok állott rendelkezésére. A coloniában is ennek megfelelő sze-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1182. Fölir. gyűjt. 209. sz. a. ² U. o. 1134. Fölir. gyűjt. 94. sz. a. ³ U. o. 1064. Fölir. gyűjt. 49. sz. a. ⁴ U. o. 1065. Fölir. gyűjt. 124. sz. a. ⁵ U. o. 1213. Fölir. gyűjt. 203. sz. a. ⁶ U. o. 973. Fölir. gyűjt. 166. sz. a. ⁷ U. o. 1207. Fölir. gyűjt. 224. sz. a. ⁸ U. o. 1209. Fölir. gyűjt. 225. sz. a. ⁹ U. o. 1217. Fölir. gyűjt. 223. sz. a. ¹⁰ U. o. 1001. Fölir. gyűjt. 121. sz. a. ¹¹ U. o. 972., 973., 1079. sz. a. Fölir. gyűjt. 146., 166., 31. sz. a. ¹² U. o. 1302. Fölir. gyűjt. 355. sz. a. ¹³ U. o. 1108. Fölir. gyűjt. 89. sz. a. ¹⁴ U. o. 1095. Fölir. gyűjt. 71. sz. a. ¹⁵ U. o. 1114., 1115. Fölir. gyűjt. 450., 312. sz. a. ¹⁶ U. o. 1114., 1115. Fölir. gyűjt. 450., 312. sz. a.

mélyzet állott a közigazgatás szolgálatában, csak hogy a duumvirek helyett quatuorvirek vezetik a közügyeket. Coloniánkban az első quatuorvirek közt T. Fl. Italicus állott, ki már Marcus Aurelius alatt hivatalban volt¹ s e magas állást kinevezés alapján foglalta el, melyet aztán Commodus császár egész uralkodása alatt megtartott, mert csak Septimius Severus adta az engedélyt arra, hogy ezentúl évről-évre szabadon választhatják meg a quatuorvireket.

Választás útján legelső alkalommal C. Julius Valentinus jutott e fontos állásba, ki oltárán büszkén föl is említi, hogy ő az első megválasztott quatuorvir.² Az utána következők közül M. Ulpius Valens Aesculap és Hygieianak oltárt emelt.³

Az egész közigazgatási kezelés igen szigorú ellenőrzés alatt állott s a tisztviselők számadásai ellen, a felsőbb helyen történt helybenhagyás után, még 15 év múlva is lehetett kifogásokat tenni. De nemcsak a hivatalból folyó szigor volt itt a mérvadó, hanem lelkiismeretes működésüket nagyban befolyásolta a hivatalnoki büszkeség és becsvágy; ez vezérelte őket összes teendőikben és azért virágzottak föl oly hamarosan nemcsak a vármegyénk területén levő városok, hanem még a kisebb községek is.

16. A köz-, magán- és egyesületi élet.

Nem tartozik feladatomban keretébe a vármegyénk területén előfordult magánjellegű események leírásánál részletekbe bocsátkozni; de a mennyiben a fönmaradott közvetlen kútforrások, t. i. a fölíratos kövek, a föltárt épületmaradványok és a leleteket képező házi ipar és műtárgyak előttünk állanak és e munkában felsorolhatnak, nem kerülhettem ki, hogy azoknak alapján a vármegyénk területén békés időkben folytatott élet mozzanatairól néhány szót ne szóljak. Mindenütt hivatkozom a szóban levő leletekre, melyeket az olvasó az e munkához csatolt, részint saját leleteim jegyzékéből és a Corpus Inscriptionum Latinorumból, valamint más forrásmunkákból átvett fölíratok gyűjteményében és részint a leletek statisztikájában felsorolva találhat.

A canabaei és később a városi életet elég élénkké tehatték a tevékeny és sok nemzetiségű lakók, de bizonyos az, hogy sokat lendítettek azon a castrumból lejáró tisztek, altisztek és közlegények, kik a táborban az egyformaságot meguntván, a polgárok közé vegyültek s így vidámabb és változatosabb élettel cserélték föl azt. A katonák világlátott emberek voltak, fizetésük is nagy volt, sőt a gazdag szüléktől származó tisztek hazulról is nagyobb összegre rugó segélyt kaptak, minél fogva igen szívesen látott vendégek voltak a polgári elem köré-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1132. Fölr. gyűjt. 92. sz. a. ² Ugyanott 1083. Fölr. gyűjt. 27. sz. a. ³ U. o. 985. Fölr. gyűjt. 143. sz. a.

ben. Kényelmesen is élhettek, mert végre annyira ment a dolog, hogy Septimius Severus császár a legényeknek is megengedte a nősülést, csak a család tagjai nem lakhattak a táborban, hanem a canabaeban éltek. Később azt is megengedték a legényeknek, hogy a városban lakjanak és csupán szolgálattételre kellett megjelenniök a táborban, úgy, hogy a katona békés időkben egészen polgárrá alakult át. De ezen jó élet nem tartott egyformán minden időben, mert Caracalla uralkodása óta sok időn át egy perczre sem szűnt meg a háboru, vagy, katonai nyelven szólva, az ugynevezett készenlét. Severus kormányzása alatt azonban elég békés volt itt nálunk is az élet s ekkor sok legionarius leköltözött a városba, tevékeny részt vevén a társas életben.

A nőtlenek nevezetes asztaltársaságot (menage) szerveztek, melyről egy fölirat szól, megörökítvén az alapítók névsorát is. Találunk azon librariusokat, consularis beneficiariusokat, duplariusokat és secutor tribunit.¹

A tisztek szintén alakítottak egy kaszinót, melynek elnöke leg többnyire a legio legatusa volt. Bizonyos időben Mevius Surus legatus elnöke volt egy ily egyesületnek, mely a városban levő helyiségében tartotta összejöveleleit. Erre vonatkozó föliratos kő 1885-ben ásott ki a vár területén (Glacin) a Löw-féle ház előtti téren. E kőtöredék jelenleg a Hunyadvármegyei régészeti egylet muzeumában van Déván s következőleg hangzik némileg reconstruálva:

. CER(ME)VI SVRI C(onsularis III Daciarum)
 ECHIVS λ(=centurio) LEG(ionis) XIII G(eminiae)
 CITVS λ(=centurio) LEG(ionis) V. M(acedonieae) P(iae)
 VDIANVS λ(=centurio) LEG(ionis) V. M(acedonieae) P(iae)
 EPIVS CORN(icularius)
 (c)ORN(nikularius)²

Nagy pompa és fényűzés uralkodhatott a város társadalmi életében akkor, mikor a legatusok Commodus császár magas engedélye folytán egész családjukat székhelyükre hozhatták, s Septimius Severus óta, midőn a tribunusok családjai is nagyban szaporították a város előkelőségét. Így kiolvashatjuk egyik föliratos kőoltár sorai közt, hogy C. Caerellius Sabinus házat neje, Fufidia Pollitta vezette;³ L. Annius Italicus Honoratus háztájának vezető szelleme pedig felesége, Gavidia Torquata volt, kinek gyermekei Italicus, Honoratus és Italica élénkitették a családi kört,⁴ s Severus Alexander neves legatusa M. Valerius Longinus övével együtt Apulumban lakott.⁵ Lehetek ám nagy és fényes háztartások, mert a legatus évi fizetése legalább 500,000 sestertiust, azaz 100,000 koronát tett ki, mihez még tömérdek természet-

¹ 1189. 1190. Fölr. gyűjt. 191. és 474. b. ² Téglás Gábor és Király Pál, Ujabb adalékok Dacia fölirattárához 12. sz. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1074 Fölr. gyűjt. 1. sz. a.

⁴ U. o. 1071. Fölr. gyűjt. 44. sz. a. ⁵ U. o. 1020. Fölr. gyűjt. 31. sz. a.

beli szolgálmány is járult. Igen sok gazdag család nagyszámu cselédséggel birt, melyek aztán nagyon élénkíthették a házi és a társadalmi életet. Ezen családok közt valának nevezetesen az Aeliusok,¹ Juliusok,² Vareniusok³ stb. De a köznapi, már ugy is elég változatos életen kívül Apulum bizonyára akkor fejtette ki legfényesebb pompáját, midőn császárok látogatták meg e várost. Valószínű, hogy Caracalla is ellátogatott ide, de bizonyos, hogy itt jártak Maximinus, Philippus és Decius császárok. Ilyen alkalmakkor a katonaság teljes pompával, a város előljárósága diszöltönyben s a gazdag polgárok sokasága ünnepélyesen fogadták az imperatorokat.

Pezsgő élet folyt le Apulumban és más nagyobb községekben a nyilvános tereken, s a forumon is, a hová a polgárok, kereskedők, mesteremberek nagyszámu tömege gyűlt össze a politika, az üzleti dolgok és az újságok megvitatása céljából.

Egy szóval érdekes, a maitól nagyon kevésbé elűtő volt itt ugy a magán-, mint a családi élet s a tarkaság növelésére nem hiányoztak akkor sem az utczai bűvészek, kötéltánczosok sat. Fényesek voltak a lakodalmak, nemkülönben minden családi és nyilvános ünnepély.

De aztán a nyár hő évadában itt is csendesebb lett az élet, mert az előkelőség a rómaiak idejéből mai napig fönmaradott fürdőket, Germizara (Gyógy), Ad-Aquas (Kis-Kalán) stb. üdülő helyeket kereste fel, egy időre árván hagyva a székvárost.

Nem csak a fényes élet szépséges oldala szerepelt itt nagyban, hanem a realisé is érvényre jutott az életbeléptetett különböző egyesületek által, mert már náluk is ismeretes volt azon általános igazság, hogy akármely város vagy területnek szellemi és anyagi felvirágzása nem csak az intelligencia nagyobb számától függ, hanem ellenkezőleg az erős középosztály életrealitáságától, szorgalmától és céltudatos működésétől, valamint az erők egyesítése által életbe hozott, helyes irányt követő egyesületektől.

Az egyesületek, melyek általán a jólét előmozdítására nézve lényeges tényezők, történelmi szempontból is megérdemlik a kellő méltatást, s ezért azokról is kell, habár rövid vonásokban, szólanom, annál is inkább, mivel a vármegyénk területén létezett községek és városok mindegyikében számos föliraton nyomára akadunk a legkülönbözőbb egyesületeknek.

A felebarátokon segítő tűzoltást vagy a tűz tovaterjedésének megakadályozását ugy a coloniákban, mint a municipiumokban az ácsok és a vele kapcsolatban levő más egyesületek, mint szokásos közmunkát,

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 974. (Fölr. gyűjt. 138. sz.) 1001. (F. gy. 315. sz.) 1006. (F. gy. 319. sz.) 1104. (F. gy. 107. sz.) 1800. = 7795. (F. gy. 198. sz.) 1181. (F. gy. 202. sz. a.) 1182. (F. gy. 209. sz.) 1207. (F. gy. 224. sz.) 1208. (F. gy. 222. sz.) 1209. (F. gy. 225. sz.) 1210. (F. gy. 546. sz.) 1211. (F. gy. 545. sz.) 1213. (F. gy. 203. sz.) 1224. (F. gy. 237. sz.) ² U. o. 1029. Fölr. gyűjt. 443. sz. a. ³ U. o. 1198. Fölr. gyűjt. 267. sz. a.

ingyenesen vagy csekély jutalmakért teljesítették. Az eleinte kevésbé jó szemmel nézett iparegyesületek szervezését később törvényhatóságilag rendelték el.

Az önként s szabad akaratból keletkezett egyesületek nem sokára mindenfelé kiterjesztették áldásos működésüket.

A területünkön működő egyesületek közül igen fontosak voltak a *collegium fabrum*, *centonarium*, *dendrophorum* és *negotiatorum*.

A *collegium fabrum* tagjaihoz tartoztak azok, kik fém és fa czikkek készítésével foglalkoztak, akár lettek légyen azok műlakatosok vagy kovácsok, akár műasztalosok vagy ácsok; az egyes ágakban dolgozók azonban a közös elnevezés elé még a szükséges megkülönböztető jelzőt is oda tették, mikor t. i. különlegesen is meg akarták nevezni mesterségüket, mint például az aranyművesek = *fabri aurarii*, a kovácsok = *fabri ferrarii*, az ácsok = *fabri tignuarii*. A *collegiumok* mint összesség azonban rendesen csak a gyűjtő nevet használták, a mint azt a területünkön talált s az egyesületekről szóló fölíratokon láthatjuk.¹

A *centonarium* egyesületei magában foglalták a daróczkészítőket, takácsokat és szövészeket. Ezek már korán nagy virágzásnak örvendhettek, mert árucikkeiket, illetőleg gyártmányaikat általánosan használták az egész területen úgy a szegények, mint a gazdagok, a polgárok, mint a katonák, és pedig nemcsak ruhákra, hanem igen sok egyéb házi szükségletre is. Azért találhatók ezen egyesületeknek fölíratai az egész területen mindenütt.

A *dendrophorok* egyesülete a fakereskedéssel nagy mérvben foglalkozott. Ezek is külön-külön csoportokra oszlottak, így a fát szállítók a *lignarii*, a követ szállítók a *plostarii*, tulajdonképeni fuvarosok. Ezekkel a *collegium nautarum*, a hajósok egyesülete állott összeköttetésben, mivel egyenlő természetű működési köre volt mindakettőnek, mert hát ezek ugyanazt tették a vizen, mit amazok a szárazon cselekedtek.

Találkozunk továbbá a *faberek*, *centonariák* és *nauták* egyesületeivel is egy *patronus* alá összekapcsolva.²

A kereskedők (*negotiatores*) társulatot alakítottak, mely vármegyénk egész területére terjeszkedett s saját ügyvédet tartott, mint azt egy a Maros partján talált fölíratos kő mutatja.³

A hordárok, különösen a vízholdók és a gyaloghintósok egyesülete szintén saját külön ügyészt tartott.

Ugy látszik, hogy a fejlődésnek indult egyesületek érdekeinek védelmezésére általában ügyvédek alkalmaztak.

Ezen egyesületek mellett meg a *prosmoniai* egyesülete is szerepelt Apulumban.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 975. (fölr. gyűjt. 139. sz. a.) 984. (f. gy. 140. sz. a.) 1016. (f. gy. 192. sz.) 1043. (f. gy. 301. sz.) 1051. (f. gy. 18. sz.) 1082. (f. gy. 28. sz.) 1083. (f. gy. 27. sz.) 1210. (f. gy. 546. sz.) 1212. (f. gy. 448. sz.) 1215. (f. gy. 270. sz.) ² Corp. Inscr. Lat. I.I. 1209. Fölr. gyűjt. 225. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1500. Fölr. gyűjt. 331. sz. a. és Goos, az említett helyen.

Ezen collegium Prosmoni quaestorai, Aurelius Staius és Ulpius Paulus, egy familiaricumot építettek; úgy látszik, hogy ez cselédotthon, cselédlakás volt.¹

Továbbá Bruclában működött a collegium aurariorum, a bányamunkások egyesülete,² Germizaraban volt a collegium Galatarum, a kisázsiai Galatából valóknak kaszinója,³ Ampelumban a Hercliani és Cervaek-nek vallásos célzatu egylete virágzott⁴ és végül Alburnus Maiorban alakult meg a collegium Jovis Cerneni, mely egyúttal temetkezési egylet is volt.⁵

Ezen egyleteknek eredeti célja általán a saját érdekeik előmozdítása volt; e tekintetben csak is a Liber Pater és Libera tiszteletére alakult Hercliani és Cervae s a Jupiter Cernenus temetkezési egyesületek képeztek kivételt.

A mesteremberek egyesületei azonban az anyagi érdekek felkarolása mellett mindig valamely istenség tisztelete körül csoportosultak, miért is mindenik collegiumnak saját Geniusa volt. Találkozunk tehát a Genius collegiorum fabrum, centonariorum stb.-vel.

Mikor az egyesületek egyes tagjai valamely főistennek hódoltak, akkor mindig említették a Geniust is, míg ellenben a testületi tiszteletadás alkalmával rendszeren csak a Geniusnak hódoltak.

Mindenik collegiumnak sokféle s többnyire istentisztelettel egybekötött ünnepei voltak. Így megünnepelték az elhunyt kiváló tagoknak emlékét; tisztelték, ünnepelték a jótékony és gazdag alapítókat és pártfogókat, valamint a legfőbb védnököt, a császárt vagy a császárokat. Például M. Aurelius Timon Apulum augustalisa, a collegium fabrum magistere saját költségén oltárt emelt a két együttes császárnak, Septimius Severus és Caracalla (Antoninus) jólétére, valamint Genius fabrumnak.⁶

Az eddig lelt kőfölratokból láthatjuk, hogy a legtöbb egyesület főistenül Jupiteret választotta, mert ez a név fordul elő leggyakrabban a fölratokon. Ilyen a C. Sentius Anicetus, Sarmizegetusa decuriója, a municipium Septimium Apulum collegium fabrum első patronusa, Jupiternek szentelt oltár Kr. u. 205. év május 23-án kelt fölirata.⁷ Hasonlóképpen áldoz a császár és az egyesület jólétéért Tiberius Julius Bubalus a XI. decurio, a collegium fabrum tagja, Jupiternek.⁸ T. Fl. Flavianus, a municipium augustalisa, a collegium fabrum decuriója, a maga és családja jóvoltáért,⁹ s C. Julius Valentinus, a municipium Septimium Apulum első, egy évre választott quatuorvirje és a collegium fabrum patronusa, szintén szentelnek föliratokat Jupiternek.¹⁰ Ritkább esetekben más főistenségeket is választanak az áldozatot hozó egyleti patronusok.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7807. Fölr. gyűjt. 499. sz. a. ² Ugyanott 941. Fölr. gyűjt. 471. sz. a. ³ U. o. 1394. Fölr. gyűjt. 539. sz. a. ⁴ U. o. 1303. Fölr. gyűjt. 356. sz. a. ⁵ U. o. Viasztábla II. ⁶ U. o. 1016. Fölr. gyűjt. 192. sz. a. ⁷ U. o. 1051. Fölr. gyűjt. 18. sz. a. ⁸ U. o. 1043. Fölr. gyűjt. 301. sz. a. ⁹ U. o. 1082. Fölr. gyűjt. 28. sz. a. ¹⁰ U. o. 1083. Fölr. gyűjt. 27. sz. a.

Ilyenek P. Aelius Rufinus, a collegium fabrum védnöke,¹ és L. Septimius Nigrinus, ugyancsak patronusa az egyletnek, kik Aesculapius és Hygieának hódoltak fölíratos oltárokon.²

Az egyesületek az anyagi közjólét és a vallásos érzelmek ápolása mellett főképp még az egyes tagok anyagi támogatását tartották szem előtt különösen temetések alkalmával, s ha csak lehetett, saját temetkezési helyeket is szereztek maguknak.

Alburnus Maiorban (Vöröspatak) találkoznak egy temetkezési egyesülettel is, a collegium Jovis Cerneni-vel; de feltehetjük, hogy ily egyesületek ugyanazon alapszabályokkal nem csak ott, hanem a többi városokban és községekben is léteztek.

Az egyesületbe lépő tagok belépéskor egyszerre 100 sestertiust (20 korona) és egy amphora jó bort fizettek s azután havonként egy as-t (6 fillér), ha volt temetés, különben nem. Az elhalt tagnak utódjai 300 sestertiust kapnak, melyből 50 sestertiust ki kellett osztani a végtisztességben résztvevők közt. Ha valamely egyesületi tag az illető várostól vagy községtől 20 római mérföldnyi távolságban halt meg, a halálesetről értesített collegium 20 sestertiusnyi díjjal három embert küldött ki kebeléből a temetés rendezésére és a nép megvendégelésére. Ha a haláleset nagyobb távolságban állott be, akkor a collegium nem küldött ki bizottságot, hanem kifizette a megszabott járulékot az illető községnek. Ha a tagok közül olyan halt el, ki rabszolga volt és a gazdája nem temetteté el tisztességesen, akkor az egylet büntetésképpen képletes temetkezést rendezett. Az öngyilkosnak nem volt igénye a temetésre az egylet részéről. Ha egy tag mint rabszolga felszabadult, akkor egy amphora bort fizetett áldomásul az egyletnek.³

Az egyszerre befizetendő 100 sestertiusra rugó tagilletmény aránylag magas volt, de ennek oka abban rejlett, hogy az egylet kevés tagot számlált, ezek is csak rendetlenül fizették a tagdíjukat s így könnyen megtörtént, hogy az egylet pénztára több egymásután következő haláleset alkalmával teljesen kiürült.

Mikor Alburnus Maiorban az egyleti tagok száma 17-re apadott, kimondották az egylet megszüntetését. Erről szól a Kr. u. 167. év február 9-én kelt okmány, melyet a többi tárgyakkal a befalazott bányában találtak.⁴

Végre legyen itt még néhány szóval említés téve az egyesületek szervezetéről. Minden egyesületnek feje vagy védnöke (patronus) mindig egy-egy tekintélyes és bőkezű polgár volt, ki előkelő rangot és hivatalt viselt. A belügyeket két magister látta el,⁵ ők végezték az isteni szolgálatot, rendezték a közös lakomákat s azért pénzbiztosítékot

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 975. Fölr. gyűjt. 139. sz. a.

² Ugyanott 984. Fölr. gyűjt. 140. sz. a.

³ Király Pál, Dacia Provincia Augusti. Nagybecskerek, 1894. II. k. 280. l.

⁴ Viasztáblák gyűjt. II.

⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1016. Fölr. gyűjt. 192. sz. a.

is tettek.¹ A pénztárt itt is a quaestorok kezelték; minden collegium kettőt-kettőt szokott választani.² A közügyeket a decuriók és a principalisok, a bizottsági tagok látták el.³ A jogi ügyekben a collegiumot a saját ügyvédje képviselte.⁴ Az egyesületek fiókegyletekre is oszlottak. Az egyesületek sokat adtak a külső fényre is; kivonulások alkalmával rendes csapatokban sorakozván, elől vitték a zászlót és más jelvényeket.

Nagy ünnepségeket rendeztek szentélyük fölavatásának napján, a patronusok és előljárók születési évfordulóin stb. Az egyesületi épületet scholának hívták s ez gyakran igen fényes épület volt. Apulumban M. Aurelius Chrestus 6000 sestertiust adományozott, hogy a faberek oromhomlokzattal díszítsék épületüket,⁵ ellenben a centonariusok saját költségükön emelik házukat, szintén oromhomlokzattal.⁶ Ilyen oromhomlokzati fölírat töredéke lehetett a fölíratok gyűjteményében 529. sz. a. között is.

Alburnus Maiorban tartott ünnepségről igen érdekes számlát állított össze a konyhamester, melyből az akkori piaczi árakat is meg lehet itélni.⁷

A vármegye területén levő városokban és nagyobb községekben gondoskodva volt orvosokról is; az állam maga rendelt minden nagyobb colonia vagy municipium számára tizet-tizet. De ezek közül csak egyet ismerünk Apulumból, T. Attus Divixtus szemorvost.⁸ A hivatalból kirendelt orvosokon kívül bizonyára akadt még sok magánorvos, már csak azért is, mivel vizsgákhoz nem volt kötve ezen foglalkozás; ily körülmények között aztán mesterséggé vált a tudomány s mindenféle léha kuruzsló foglalkozott a gyógyászattal és gyógyszer-előállításával. Egyébiránt akadtak azon korban egyes műtők is, kik nem csak kényes operatiokat végeztek, de uj lábszár- és karcsontokat is készítettek, a hamis fogak alkalmazása pedig általános volt.

A halandóság azonban nagy lehetett, mert a vármegyénk területén talált sírkőfölíratokból olvashatjuk, hogy a halál legtöbbsnyire a gyermekek között pusztított, vagy még elég fiatalon jutottak a föld alá. A 91 sírkőfölírat közül, melyeken az elhaltak kora is kiolvasható, azt mutatják, hogy 91 közt 1—50 éves korban 69-en, 51—100 éves korban 22-en haltak el.

A tudósvilágról hallgatnak a fölíratos kövek, miért is írók vagy más tudósok és általán a tudományok ápolásáról szóló közvetlen adatok területünkről teljesen hiányzanak; kivételt képeznek csak azon esetek, melyekben az ügyvédekről és az imént említett szemorvosról tétetett említés.

¹ Viasztáblák gyűjt. II. . . . et cautionem suam, inqua eis caverat, recepisset

² Viasztáblák gyűjt. II. Valerius Niconis et Offas Monofili quaestores collegi.

³ Corp. Inscr. Lat. III. 1082. 1210. Fölír. gyűjt. 28. 546. számok alatt.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1500. Fölír. gyűjt. 331. sz. a.

⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1212. sz. a. Fölír. gyűjt. 448. sz. a.

⁶ Ugyanott 1174. Fölír. gyűjt. 189. sz. a.

⁷ Viasztáblák gyűjt. XV.

⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 1636. A leletek jegyzékében V. 14. sz.

17. Vallási viszonyok és temetkezési emlékek.

Alsófehér vármegye területén eddig talált feliratos kövek szövegéből látható, hogy többnyire vallási indokokból keletkeztek, és pedig az istenségek iránti hálából, vagy az istenségekhez intézett fohászkodásból, vagy a tett fogadalom beváltása céljából.

A vallási viszonyoknak bár csekély bevilágítása által is tisztább képet nyerünk a vármegyénk területén folytatott nyilvános és magánéletéről; következtetést vonhatunk azokból az akkori időkben uralkodott lelkületre s kedélyállapotokra, miért is a különböző istenségek elnevezését, jelzését, ábrázolását tartalmazó fölíratok alapján ide iktatok néhány rövid kivonatot, minden bővebb megjegyzés helyett főlemlítvén a számot, mely alatt a munkához csatolt fölíratok gyűjteményében található az egész szöveg, mennyiben az többé-kevésbé épségben maradt reánk. Ellenőrzésképpen a Corpus Inscriptionum Latinarum folyó számai is ki vannak téve itt is, mint mindenütt.

Jupiter Optimus Maximus a római vallás központja s a vallásos tartalmu fölíratok aránylag legnagyobb része neki van szentelve. Ezen jelzés valóban odaadó lelkületre vall és egyszerűségében megható. De Jupiter még más jelzőkkel is szerepel, mit alább a fölíratok szerint közlök; egyúttal főlemlitem a többi istenségek elnevezésére vonatkozó adatokat is.

Jupiter Optimus Maximus = legjobb, legnagyobb.¹ *Jupiter Optimus Maximus Aeternus* = az örök Jupiter.² *Jupiter Optimus Maximus Conservator* = föntartó Jupiter.³ *Jupiter Optimus Maximus Divus Fulgurialis* = a villámok közt lakó isteni Jupiter.⁴ *Jupiter Optimus Maximus Monitor Conservator* = az intő, figyelmeztető és föntartó Jupiter.⁵ *Jupiter Optimus Stator* = a megállító Jupiter, kihez a veszély-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1031. (Fölr. gyűjt. 445. sz. a.) 1034. (f. gy. 15. sz.) 1035. (f. gy. 14. sz.) 1036. (f. gy. 13. sz.) 1037. (f. gy. 7. sz.) 1038. (f. gy. 4. sz.) 1039. (f. gy. 19. sz.) 1040. (f. gy. 21. sz.) 1041. (f. gy. 292. sz.) 1042. (f. gy. 12. sz.) 1043. (f. gy. 301. sz.) 1044. (f. gy. 46. sz.) 1045. (f. gy. 17. sz.) 1046. (f. gy. 3. sz.) 1047. (f. gy. 6. sz.) 1048. (f. gy. 291. sz.) 1049. (f. gy. 54. sz.) 1050. (f. gy. 8. sz.) 1051. (f. gy. 18. sz.) 1053. (f. gy. 56. sz.) 1054. (f. gy. 52. sz.) 1055. (f. gy. 55. sz.) 1056. (f. gy. 9. sz.) 1057. (f. gy. 20. sz.) 1058. (f. gy. 16. sz.) 1060. (f. gy. 41. sz.) 488. sz.) 1061. (f. gy. 37. sz.) 1062. (f. gy. 444. sz.) 1063. (f. gy. 39. sz.) 1064. (f. gy. 49. sz.) 1066. (f. gy. 38. sz.) 1067. (f. gy. 11. sz.) 1068. (f. gy. 40. sz.) 1069. (f. gy. 103. sz.) 1070. (f. gy. 42. sz.) 1071. (f. gy. 44. sz.) 1073. (f. gy. 36. sz.) 1074. (f. gy. 1. sz.) 1077. (f. gy. 102. sz.) 1078. (f. gy. 43. sz.) 1079. (f. gy. 51. sz.) 1080. (f. gy. 293. sz.) 1081. (f. gy. 45. sz.) 1088. (f. gy. 34.) 941. (f. gy. 471. sz.) 1260. (f. gy. 414. sz.) 1282. (f. gy. 345. sz.) 1293. (f. gy. 344. sz.) 1294. (f. gy. 349. sz.) 1295. (f. gy. 346. sz.) 1298. (f. gy. 352. sz.) 1299. (f. gy. 343. sz.) 6260. (f. gy. 294. sz.) 6261. (f. gy. 295. sz.) 6262. (f. gy. 296. sz.) suppl. 7754. (f. gy. 50. sz.) 7756. (f. gy. 299. sz.) 7757. (f. gy. 47. sz.) 7758. (f. gy. 303. sz.) 7759. (f. gy. 57. sz.) 7823. (f. gy. 416. sz.) Ackner, n. 276. (f. gy. 2. sz.) Ackner, n. 545. (f. gy. 342. sz.) Fölr. gyűjt. 494. b. Fölr. gyűjt. 506. ² Ugyanott 1082. (f. gy. 28. sz.) 1083. (f. gy. 27. sz.) ³ U. o. 1020. (f. gy. 31. sz.) 1084. (f. gy. 32. sz.) 1085. (f. gy. 33. sz.) Ackner n. 307. (f. gy. 30. sz.) ⁴ U. o. 1686. (f. gy. 35. sz.) ⁵ U. o. 1032. (f. gy. 29. sz.)

ben forgók folyamodtak.¹ Jupiter Optimus Maximus Bussumarius.² Jovi Summo Exsuperantissimo Divinarum, Humanarumque Rerum Rectori, Factorumque Arbitro . . . a legnagyobb, a legkiválóbb Jupiternek, az isteni és emberi dolgok intézőjének, a végzet urának . . .³ Csúpan »Aeternus« címmel is vannak fölíratok.⁴ »Dolichenus« jelzővel is fordulnak elő.⁵ Dolichenus és Commagenus névvel tiszteli Aurelius Marinus;⁶ csak Jovi Maximo-val jelzi Crispus Saturninus.⁷ A Jovi Optimo Maximo-hoz csatolva vannak még más istenségek nevei s általában az istenségek és istennők is.⁸

De nem csak szavakban, hanem képekben is bemutatták tiszteletüket: L. Aurelius Trophimus⁹ a vízvezeték megnyitásakor saját költségén állított szobrot és oltárt Jupiternek.¹⁰ M. Ulpius Mucianus Horologiarum Templumot épített tiszteletére.¹¹ T. Cl. Anicetus egy romba dőlt templomot állított helyre.¹² Septimius Pius, a XIII. legio közlegénye, a Jupiternek szentelt kövön ülő helyzetben faragtatta,¹³ jobbáiban villámnyalábbal, — baljával a mellette levő sas fejét érinti. Sok szoborműben megmaradt e főisten képe.

Junót C. Aelius Primus (Apulum vagy Potaissa?) decurio Juno Regina-val tiszteli.¹⁴ C. Caerellius Sabinus legatus és neje Fufidia Pollitta több jelzőt használtak: Regina Populonia Dea Patriae-nek nevezik.¹⁵ Aelius Sostrates Juno Regina és Minerva-nak szentelt oltárt.¹⁶ Jul. Alexander Actarias Junoni Semliae-hez fordult imájával.¹⁷ Juno Lucina név alatt is fordul elő, de ezen fölíratot hamisnak tartják.¹⁸

Minerva, Junó mellett, köztiszteletben részesült.¹⁹ Jupiter tanácsának tagjaképpen tiszteli C. Caerellius Sabinus legatus.²⁰ Celerinus Valerianus cornicularius Minerva Sancta-nak nevezi.²¹ Minerva Victrix-nek nevezi Aelius Sabinus librarius (Kr. u. 196—198. évből),²² Athena név alatt is fordul elő.²³

Apollo.²⁴ Aurelius Vitalis, Praestantissimus, a legkiválóbbnak nevezi fogadalmi márványkövön.²⁵ Ulpius Proculus, speculator, Aeternus-nak

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1087. (fölr. gyűjt. 26. sz. a.) 1089. (f. gy. 25. sz.) ² Fölíratok gyűjteményében 23. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1090. (f. gy. 24. sz.) ⁴ Ugyanott suppl. 7737. (f. gy. 297. sz.) 7736. (f. gy. 63. sz.) III. 1286. (f. gy. 348.) ⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1302. (f. gy. 355. sz.) III. suppl. 7760. (f. gy. 484. sz.) 7761. (f. gy. 300.) ⁶ U. o. 13016. (f. gy. 351. sz.) ⁷ U. o. III. 1031. (f. gy. 445. sz.) ⁸ U. o. 942. (f. gy. 472. sz.) 1060. (f. gy. 488. sz.) 1062. (f. gy. 444. sz.) 1080. (f. gy. 293. sz.) 1296. (f. gy. 350. sz.) 1297. (f. gy. 347. sz.) 1300. (f. gy. 353. sz.) III. suppl. 7763. (f. gy. 302. sz. a.) 7755. (f. gy. 48. sz.) 7825. (f. gy. 417. sz.) Ackner n. 320. (f. gy. 550.) Fölr. gyűjt. 23. sz. 474. f. sz. ⁹ Kr. u. 158. évben. ¹⁰ Corp. Inscr. Lat. III. 1061. (f. gy. 37. sz. a.) ¹¹ Ugyanott 1070. (f. gy. 42. sz. a.) ¹² U. o. 1069. (f. gy. 103. sz. a.) ¹³ Titus Livius V. 21. 22. Király Pál, Apulum. 338. l. ¹⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1030. (f. gy. 101. sz. a.) ¹⁵ U. o. 1075. (f. gy. 104. sz. a.) ¹⁶ Corp. Inscr. Lat. suppl. 7836. Fölr. gyűjt. 459. sz. ¹⁷ U. o. 7753. Fölr. gyűjt. 105. sz. ¹⁸ Ackner, n. 33. Fölr. gyűjt. 549. ¹⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1071. (Fölr. gyűjt. 44. sz.) 1077. (f. gy. 102. sz.) 1078. (f. gy. 43. sz.) 1079. (f. gy. 51. sz.) 1104. (f. gy. 107. sz.) 1105. (f. gy. 109. sz.) ²⁰ Ugyanott 1076. (f. gy. 108. sz.) ²¹ U. o. 1106. (f. gy. 111. sz.) ²² Fölr. gyűjt. 113. sz. a. ²³ U. o. suppl. 7766. a. (f. gy. 112. sz.) ²⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 986. (f. gy. 449. sz.) 989. (f. gy. 96. sz.) ²⁵ U. o. 991. (f. gy. 95. sz.)

nevezi.¹ Atilius Celsianus egyszerően csak Apollónak nevezi.² Éppen így látjuk más föliraton is.³ Van olyan is, ki Diis Apollini et Dianae-nak hódol⁴ s C. J. Lysias centurio Deus Apollo Augustus jelzővel tiszteli.⁵

Dianát Augusta = fenséges,⁶ Mellifica = mézelő,⁷ Regina = királynő⁸ jelzőkkel tisztelték. Egyszerően csak Diana névvel látjuk több föliraton.⁹ Comminus Vet. Ulpianus, Celsenus és mások Dianae Sacrum-mal tisztelték.¹⁰

Sol és Luna csak kisebb jelentőségű istenpár. Luna Lucifera = világosságot hozó névvel tiszteli C. Julius Varianus magister.¹¹

*Marsnak*¹² a legio XIII. Gem. tábor parancsnokának (praefectus castrorum) segédtsíztje (cornicularius), P. Aelius Rufinus, mint Conservator = főntartónak emelt fogadalmi oltárt.¹³ Lucius Aelius Rufinus, Marti Patri (nyájak és mezők istene), Conservatori et Bonae Victoriac-nek szentelt oltárt,¹⁴ s Mars Augustus jelzővel is látjuk.¹⁵

Silvanust az erdők, szántóföldek, nyájak védője, gyarapítója¹⁶ jelzőkkel említették, vagy Augustus = fonségesnek mondták;¹⁷ de legtöbbször Domesticus = házinak,¹⁸ Sanctusnak,¹⁹ vagy Silvestris = erdei-nek.²⁰ M. Opellius Firminus és mások hódolnak Silvano Domestico Sacrum jelző alatt,²¹ azután egyszerően Silvano Sacrum jelzővel²² és Silvano Plabaóval.²³

Venus kevés emlékkövön fordul elő. Fabius Pulcher Veneri Augustae-nak,²⁴ C. Julius Valens haruspex, Veneri Victrici-nek nevezi.²⁵

Priapus, a kertek, ültetvények istene. Kertjök védelmére állítottak a Kr. u. 235-ik évben aedilisi hivatalt viselő Aelius testvérek Ursio és Antoninianus Priepus Pantheus-nak föliratot.²⁶

Liber és Libera, a derült kedélyesség istenei, a termékenységnek, szüretnek, kereskedelmi szabadságnak védői. Vannak föliratok, melyek Libernek,²⁷ Liberának²⁸ voltak szentelve. Liberát egyik papja, M. Aurelius Comatius, Superus Triformis = három alakunak nevezi.²⁹ Mások együt-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 990. (f. gy. 97. sz.) ² U. o. 933. (f. gy. 482. sz.) ³ U. o. supp. 7821. (f. gy. 420. sz.) ⁴ F. gy. 98. sz. a. ⁵ F. gy. 99. sz. a. ⁶ Corp. Inscr. Lat. III. 1101. (f. gy. 116. sz.) 940. (f. gy. 469. sz.) III. supp. 7742. (f. gy. 121. sz.) 12557. (f. gy. 120. sz.) ⁷ U. o. 1102. (f. gy. 117. sz.) ⁸ U. o. 1103. (f. gy. 118. sz.) ⁹ U. o. 1281. (f. gy. 358. sz.) III. supp. 7745. (f. gy. 466. sz.) supp. 7743. (f. gy. 314. sz.) ¹⁰ U. o. 997. (f. gy. 313. sz.) 1000. (f. gy. 315. sz.) 1288. (f. gy. 357. sz.) III. supp. 7822. (f. gy. 422. sz.) ¹¹ U. o. III. 1097. (f. gy. 119. sz.) ¹² U. o. 1080. (f. gy. 298. sz.) 1098. (f. gy. 59. sz.) ¹³ U. o. 1099. (f. gy. 179. sz.) ¹⁴ Ackner, n. 660. (f. gy. 408. sz.) n. 340. (f. gy. 58. sz.) ¹⁵ U. o. 1141. (f. gy. 157. sz.) 1142. (f. gy. 115. sz.) 1143. (f. gy. 156. sz.) 1144. (f. gy. 154. sz.) 1145. (f. gy. 158. sz.) ¹⁷ U. o. 1146. (f. gy. 159. sz.) 1306. (f. gy. 365. sz.) ¹⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 1147. (Fölir. gyűjt. 162. sz.) 1148. (f. gy. 322. sz.) 1149. (f. gy. 468. sz.) 1150. (f. gy. 164. sz.) 1151. (f. gy. 163. sz.) 1152. (f. gy. 165. sz.) ¹⁹ U. o. 1153. (f. gy. 321. sz.) Fölir. gyűjt. 321. sz. a. ²⁰ U. o. 1154. (f. gy. 161. sz.) 1155. (f. gy. 160. sz.) ²¹ U. o. 1306. (f. gy. 365. sz.) III. supp. 7840. (f. gy. 366. sz.) 7841. (f. gy. 364. sz.) ²² U. o. 1305. (f. gy. 363. sz.) ²³ U. o. supp. 7827. (f. gy. 421. sz.) ²⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1157. (f. gy. 106. sz.) ²⁵ U. o. 1115. (f. gy. 312. sz.) ²⁶ U. o. 1139. (f. gy. 75. sz.) ²⁷ U. o. 1065. (f. gy. 124. sz.) 1091. (f. gy. 123. sz.) 1092. (f. gy. 122. sz.) III. supp. 7826. (f. gy. 418. sz.) ²⁸ U. o. 1095. (f. gy. 66. sz.) ²⁹ U. o. 1095. (f. gy. 66. sz.)

tesen emeltek követ mindkettőnek.¹ Egy feliraton olvasunk: *Libero Patri Sacrum*-ot,² másikon pedig *Libero Patri libere Herclianis et Cervabus-t*.³

Penates általánosan tisztelt házi istenek voltak.⁴

Fortuna a jó és balsors istennője. Egyszerűen van szólítva;⁵ vagy *Fortuna Augusta*,⁶ *Fortuna Magna*,⁷ *Fortuna Bona Domestica* = jó és házinak nevezik,⁸ vagy *Fortuna Supera*,⁹ *Fortunae Reduci* = visszahozó,¹⁰ *Fortunae Publicae* = mindenkinek tartozónak.¹¹

Nemesis a veszélyben levőket vigasztalja, győzelemre segíti. *Aurelius Marius* a XIII. legio zászlótartója (*signifer*) és neje *Severa Secundina Dea Nemesis* = istennőnek nevezik.¹² Hasonlóképpen úgy nevezi a templomot építő *Terentius Marcellus*.¹³ *Pistorius Rugianus*, a XIII. legio főparancsnoka, szintén istennőnek czímezi, de azonosítja Fortunával. *Dea Nemesis, sive Fortuna*,¹⁴ míg *Claudius Marcellus Nemesis Exaudentissima* = mindent meghallgatónak tiszteli.¹⁵ Két feliraton van *Augusta*¹⁶ és *Regina*.¹⁷

Genius a közvetítő az emberek és az istenségek között. Előfordul a következő jelzőkkel: *Genius Daciarum*,¹⁸ *Genius Canabensium*,¹⁹ *Genius Loci*,²⁰ *Genius Fabrum*,²¹ *Genius Centuriae*,²² *Genius Leg. XIII. Geminae*,²³ *Genius Praetorii Huius*,²⁴ *Genius Imperatoris Gordiani*.²⁵ A nagyenyedi ref. főgimnázium muzeumának tulajdonát képezi egy *Genius Castri* 140 cm. magas kőszobra, melynek fején váralaku korona van. Lehelye ismeretlen, de valószínű, hogy még a régi időkben került oda Apulumból, vagy a Krakó és Tibor közt levő kisebb kastélyból.

Numina védő istenek voltak általában, külön személyi nevek nélkül; de a fohászkodók kedélyállapota s a szükség és alkalom szerint nyertek második nevet is. Ilyenek voltak: *Numini Et Virtuti*,²⁶ *Numina Augustorum*.²⁷ Hasonló jelleggel személyesítették előbb Daciát,²⁸ később pedig a három Daciát.²⁹

Mercurius a kereskedelem istenének *C. Imius Veranus* állított emlékkövet.³⁰ Hasonlóképpen *Marc. Lucilius, Conservator*nak nevezvén őt.³¹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1093. (f. gy. 125. sz.) 1094. és suppl. 7765. (f. gy. 126. sz.)

² Ugyanott 1261. (f. gy. 415. sz.) ³ U. o. 1303. (f. gy. 356. sz.) ⁴ U. o. 1081. (f. gy. 45. sz.) ⁵ U. o. 1125. (Fölir. gyűjt. 176. sz. a.) 1291. (f. gy. 362. sz.) 1393. (f. gy. 543. sz.) ⁶ U. o. 1006. (f. gy. 319. sz.) 1007. (f. gy. 151. sz.) 1008. (f. gy. 152. sz.)

⁷ U. o. 1008. Fölir. gyűjt. 152. sz. a. ⁸ U. o. 1009. Fölir. gyűjt. 149. sz. a. ⁹ U. o. 1014. Fölir. gyűjt. 320. sz. a. ¹⁰ U. o. 1011. Fölir. gyűjt. 147. sz. a. ¹¹ U. o. 1010. Fölir. gyűjt. 150. sz. a. ¹² U. o. 1124. Fölir. gyűjt. 177. sz. a. ¹³ Fölir. gyűjt. 178. sz. a. ¹⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1125. Fölir. gyűjt. 176. sz. a. ¹⁵ U. o. 1126. Fölir. gyűjt. 175. sz. a. ¹⁶ U. o. 1304. Fölir. gyűjt. 367. sz. a. ¹⁷ U. o. suppl. 7767. Fölir. gyűjt. 470. sz. a. ¹⁸ U. o. III. 993. Fölir. gyűjt. 135. sz. a. ¹⁹ Király Pál, Dacia Provincia Augusta. 1894. II. k. 302. l. ²⁰ Corp. Inscr. Lat. III. 1018. Fölir. gyűjt. 169. b. sz. a. ²¹ U. o. 1016. Fölir. gyűjt. 192. sz. a. ²² Corp. Inscr. Lat. III. 1015. Fölir. gyűjt. 172. sz. a. ²³ U. o. 1012. Fölir. gyűjt. 169. sz. a. ²⁴ U. o. 1019. Fölir. gyűjt. 173. sz. a. ²⁵ U. o. 1017. Fölir. gyűjt. 174. sz. a. 1159. (f. gy. 170. sz.) ²⁶ U. o. 1128. Fölir. gyűjt. 62. sz. a. ²⁷ U. o. 1127. Fölir. gyűjt. 183. sz. a. ²⁸ U. o. 1063. Fölir. gyűjt. 39. sz. a. ²⁹ U. o. 995. Fölir. gyűjt. 204. sz. a. ³⁰ U. o. 1103. Fölir. gyűjt. 100. sz. a. ³¹ U. o. 1027. (f. gy. 447. sz. a.)

Aesculapiusnak, a gyógyító istennek is különböző neveket adtak, s közkeletű volt Apulumban, lehetséges azonban az is, hogy a város véd-szentje volt. P. Aelius Rufinus és neje Ulpia Helpidia 40 láb hosszú,¹ P. Aelius Syrus e neje Valeria Severa pedig 30 láb hosszú oszlop-csarnokot építettek templomaihoz.² Asclepius Septimius Hermes, Dominus Aesculapius-nak emelt oltárt;³ a Gaius testvérek »Auribus Aesculapi« (Aesculap füleinek talán fülbajból való gyógyulás után) s Hygeának,⁴ mások egyszerűen neki és Hygeának emelnek oltárt,⁵ vagy Numen-nek nevezik őt.⁶ Kézbajtól megszabadult egyén fogadalmi táblát szentelt nekik, melyen két kéz is van ábrázolva.⁷ Igen érdekes azon márványrelief, melyet Aurelius Eternalis Aesculapius és Hygeának szentelt.⁸ Terentius Pudens a XIII. leg. legatusa, kihagyván Hygeát, egyedül csak Aesculapiusnak szentelt oltárt.⁹ Fabricius Dexter Aesculapius és Hygeának,¹⁰ hasonlóképpen M. Antonius Saturninus, a colonia decuriója,¹¹ és L. Jul. Bassinus, ki Beronice nejének fogadalmi követ szentelt.¹²

Victoriának, a fegyverek, győzelem istennőjének, P. Aelius Crescens, mikor duplarius lett (kettős zsoldot kapott), oltárt emelt.¹³ L. Annius Italicus Honoratus Caracalla császár jólétéért hasonlótt tett.¹⁴ Temploma is volt. C. Julius Leuganus őre volt annak.¹⁵ Egyik oltáron egyszerűen csak Victoriae jelzővel,¹⁶ másikon Victori Plautiniano-val (széles talpu?) van megtisztelve.¹⁷

Honost és Virtust mint a harci vitézség isteneit tisztelték. Külön említette egy ismeretlen egyén, ki csakis Virtusnak a császár, a római senatus, a nép s Apulum városi tanácsának jólétéért emelt oltárt.

Herculesnek számos fölirata van. Egyszerűen csak a nevét tartalmazva sacrum hozzátevésével,¹⁸ Deus Hercules,¹⁹ Augustus,²⁰ Hercules Conservator²¹ és Hercules Invictus.²²

Mater Magna Deum tisztelete Apulumban is megvolt és pedig már a római hódítás első éveiben; ezt mutatja P. Flavius Longinus és családjának fölirata.²³ Fényes ünnepélyeit tavasz kezdetén tartották.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 975. Fölr. gyűjt. 139. sz. a. ² U. o. 976. Fölr. gyűjt. 133. sz. a. ³ U. o. 1079. Fölr. gyűjt. 51. sz. a. ⁴ U. o. 986. Fölr. gyűjt. 449. sz. a. ⁵ U. o. 977. (f. gy. 136. sz.) 978. (f. gy. 134. sz.) 980. (f. gy. 142. sz.) 982. (f. gy. 144. sz.) 984. (f. gy. 140. sz.) 987. (f. gy. 137. sz.) 1278. (f. gy. 361.) ⁶ U. o. 972. (f. gy. 146. sz.) 974. (f. gy. 138. sz.) 981. (f. gy. 141.) 985. (f. gy. 143. sz.) ⁷ U. o. supp. 12558. Fölr. gyűjt. 145. sz. ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 979. (Fölr. gyűjt. 318. 474. c. sz.) ⁹ U. o. 993. Fölr. gyűjt. 135. sz. a. ¹⁰ U. o. supp. 7740. Fölr. gyűjt. 317. sz. ¹¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1279. 1280. Fölr. gyűjt. 360. sz. ¹² Fölr. gyűjt. 528. sz. a. ¹³ Corp. Inscr. Lat. III. 1098. Fölr. gyűjt. 59. sz. ¹⁴ U. o. 1072. Fölr. gyűjt. 181. sz. ¹⁵ U. o. 1158. Fölr. gyűjt. 544. sz. ¹⁶ U. o. supp. 7842. Fölr. gyűjt. 407. sz. ¹⁷ Seiwert n. 289. Fölr. gyűjt. 462. sz. a. ¹⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 1023. (f. gy. 128. sz.) 1152. (f. gy. 165. sz.) III. supp. 7752. (f. gy. 132. sz.) ¹⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1024. (f. gy. 127. sz.) ²⁰ U. o. 1025. (f. gy. 130. sz.) supp. 7751. (f. gy. 131. sz.) ²¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1026. (f. gy. 534. sz.) ²² U. o. 1028. (f. gy. 129. sz.) 1029. (f. gy. 443.) Ackner, n. 924. (f. gy. 542. sz.) 1292. (f. gy. 359. sz. 1394. (f. gy. 539. sz.) ²³ Corp. Inscr. Lat. III. 1100. (f. gy. 446. sz.) 1101. (f. gy. 310. sz.) 1102. (f. gy. 311. sz.)

Mithra vagy *Mithrasnak* az idegen istenségek közül vármegyénk területén igen sok hive volt. A számos és kiválóan szép leletek bizonyítják ezt. Septimius Severus idejében (Kr. e. 193—211. években) már általános lett. Tisztelete sötét, félig földalatti építményekben, vagy természetes barlangban (spelaeum) történt. Az Alsófehér vármegye területén volt Mithras-templomok helyei eddig ismeretlenek, ha csak a mult évben az alsófehérvármegyei régészeti egylet által a glacin feltárt épületmaradványok közül az egyik nem az volt.¹ De annál több fölíratos oltár és relief maradt fenn. A szobrászati művek tárgyalása alkalmával majd visszatérek erre.

Mithras tiszteletére vonatkozó fölíratok közül vármegyénk területéről a következők ismeretesek:

M. Surus Mitrae Invicto-nak szentelt oltárt,² Q. Marcius Victor Felix Maximilianus legatus egyszerűen csak Soli = az egyedülinek emelt fölíratot;³ Q. Caecilius Laetus legatus egy szobormű talapzatán már Soli Sacrum hozzátétellel,⁴ máskor pedig Soli Invicto-nak emelt oltárt vagy szoborművet, hasonlóképpen így nevezi C. Caerellius Sabinus legatus, a Mithras templomának helyreállítása alkalmával.⁵ M. Valerius Maximianus, Torranus Marcellinus és Antonius Senecio, meg Eutyches és mások Soli Invicto Mithrae-val bővítik ki fogadalmi fölírataikat.⁶ Aurelius Bassinus decurio Deo Soli Hierobolo-val tisztelte meg.⁷ Secundinus Deo Invicto Optimo Maximo-val tüntetik ki.⁸ Egyszerűbben hódolnak többen az Invicto Mithrae szólitással.⁹ Sűrűn használták Mithras neve helyett a Bonus Puer Posphorust (Phosphorus = reggeli csillag). Bono Puero-val tisztelte Arodius (?) Alexander és még többen.¹⁰ Italicus és Laelia Curillia és mások Bono Puero Posphoro-hoz fohászkodtak;¹¹ más egyén a szórend megváltoztatásával Deo Bono Puero Posphoro-nak szentelt oltárt.¹² D. Julius Rusonius custos armarum Deo Bono Posphoro Apolini Pythio-nak szólitja.¹³ Julia Secunda, Puero Posphoro Deo Optimo Maximo-val tüntette ki.¹⁴ Találkozunk azonban egyszerűbb felirattal is; Theo Mithra,¹⁵ Mitrae Sanctum,¹⁶ Mithras¹⁷ és G. Herennius Ermes Cauti czimmel jelezte.¹⁸

¹ Az Alsófehérvármegyei Tört., Rég. és Természettud. egylet X. évkönyve, 1899. 62. l. és az alaprajz XI. XII. és XIV. sz. jelölt helyiségek. ² Fölr. gyűjt. 474. d. e. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1118. (f. gy. 76. sz.) ⁴ Ackner és Müller, n. 361. (f. gy. 77. sz.) ⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1013. (f. gy. 80. sz.) 1111. (f. gy. 78. sz.) ⁶ U. o. 1121. (f. gy. 87. sz.) 1122. (f. gy. 79. sz.) III. supp. 7766. (f. gy. 82. sz.) Corp. Inscr. Lat. III. 1120. (f. gy. 81. sz.) 1109. (f. gy. 86. sz.) 1110. (f. gy. 85. sz.) Ackner és Müller, n. 894. (f. gy. 419. sz.) ⁷ Corp. Inscr. Lat. III. 1108. (f. gy. 84. sz.) ⁸ U. o. 1123. (f. gy. 304. sz.) III. supp. 7779. (f. gy. 308. sz.) ⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1112. (f. gy. 306. sz.) 1113. (f. gy. 307. sz.) 1119. f. gy. 489. sz.) III. supp. 7777. (f. gy. 305. sz.) 7780. (f. gy. 309. sz.) ¹⁰ Corp. Inscr. Lat. III. 1131. (f. gy. 89. sz.) 1134. (f. gy. 94. sz.) 1137. (f. gy. 91. sz.) ¹¹ U. o. 1132. (f. gy. 87. b. sz.) 1136. (f. gy. 93. sz.) ¹² U. o. 1130. (f. gy. 88. sz.) ¹³ U. o. 1138. (f. gy. 90. sz.) 1133. (f. gy. 490. sz.) ¹⁴ U. o. 1135. (f. gy. 92. sz.) ¹⁵ U. o. supp. 7782. (f. gy. 491. sz.) ¹⁶ U. o. supp. 7778. (f. gy. 83. sz.) ¹⁷ U. o. supp. 7766. (f. gy. 327. sz.) ¹⁸ U. o. 994. (f. gy. 68. sz.)

Glycon és Hecate. Ezen babonás alakok is jó talajra találtak Apulumban, mert M. Ant. Onesas¹ és M. Aurelius Theodotus² fogadalmi oltárt készíttetett Glyconnak. A Hecate tisztelete is nélkülözötte az erkölcsi alapot. Vármegyénk területén erről nem maradt ugyan emlékkő, de van egy a nagyszebeni Bruckenthal-féle muzeumban.³

Találkozunk még néhány vallásosságból származó, de ritkábban előforduló fölirattal, u. m. Domno et Domnae,⁴ Deabus,⁵ Luci Augusti,⁶ Terrae Matri,⁷ s aztán még Saturnus,⁸ Isisnek,⁹ valamint Isis és Serapisnak¹⁰ és végre egy ismeretlen istenségnek szentelttel.¹¹

A különböző istenségek tiszteletére emelt, illetőleg készített s fönnebb jelzett föliratokból, de főképp azoknak a munkámhoz csatolt gyűjteményben található szövegükből kiolvasható az akkori időben vármegyénk területén élő lakók azon érzülete s ama eszmeiránya, mely beléletüket uralta s mely műveltségi állapotukról elég tiszta tanúságot szolgáltat.

A vallási viszonyokkal legszorosabb összefüggésben áll a temetkezési ügy, miért is a fönnebbiek kapcsán erről is kell, habár csak röviden, szólnom, annál is inkább, mivel a reánk maradt temetkezési emlékek nem csekély számúak, s az azokkal való megismerkedés igen érdekes, sőt néprajzi tekintetben igen értékes és tanulságos.

Mint minden időben s minden népnél, úgy természetesen a rómaiaknál szintén meghatározott szertartással s többnyire kisebb-nagyobb fényvel ment végbe a temetkezés, akár elégették, akár eltemették halottaikat.

Az elégetés Daciában s ennél fogva vármegyénk területén is ritkábban fordulhatott elő, mint más provinciákban, mert a sírföliatokból kitűnik, hogy az elégetésnél inkább szerették az elhantolást. Különösen Apulumban, Ampelumban, Alburnus Maiorban, Brucklában, de Burticumban s több más helyen találni sírokra és síremlékekre, melyek mind arra vallanak, hogy csak sírhalomra, vagy sírbolt elé voltak alkalmazhatók.

A szegényeket, kik minden rokoni, baráti vagy egyleti összeköttetés nélküliek valának, már akkor is a legegyszerűbb módon, talán éjjel és koporsó nélkül helyezték sírba, vagy egyszerűen gödörbe. A vagyonosabbak számára téglákból rakták ki a nyugvóhelyeket; a gazdagokat pedig deszka vagy kő koporsókba fektették. Csak ezen két utóbbiból, t. i. a téglá és kő koporsókból, maradtak fenn mérvadóbb emlékek.

Alsófehér vármegyében csak szórványosan előforduló s többnyire

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1021. (f. gy. 167. sz.) ² U. o. 1022. (f. gy. 168. sz.)

³ Petersen, Arch. epigr. Mittheilungen aus Österreich-Ungarn. V. k. 193. I. ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7749. (f. gy. 73. sz.) ⁵ U. o. 7748. (f. gy. 74. sz.) ⁶ Hene, Beiträge zur Dacischen Geschichte, 1836., p. 103. (f. gy. 409. sz.) ⁷ Corp. Inscr. Lat. III. 1284. 1285. (f. gy. 368. sz.) Ackner és Müller, n. 392. (f. gy. 65. sz.) ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7838. (f. gy. 405. sz.) ⁹ U. o. 7837 (f. gy. 460. sz.) ¹⁰ Ackner és Müller, n. 390. (f. gy. 548. sz.) ¹¹ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7762. (f. gy. 326. sz.)

csak kisebb számu vagy éppen csak egyesekre vonatkozó temetkezési helyekről volt bővebb szó, mignem 1879-ben¹ Lukács Béla volt kereskedelmi és közlekedési magyar miniszter a botesi hegyháton és a Korabiának déli lejtőjén előforduló sírmezőre felhívta a régészek figyelmét s róla maga is irt. Utána Torma Károly kutatta tovább² s később 1881. és 1885-ben Téglás Gábor szakavatott és szerencsés buvár bevilágította e homályba burkolt érdekes és értékes temetkezési helyeket igen jeles és terjedelmes monografiájában.³

Ezek szerint e sírmezőn nyugvó római bányászok tetemeit legtöbbször elégették és pedig bent a sírgödörben, miért is úgy a csontrészek, mint a halott mellé helyezett emléktárgyak legtöbbször teljesen összerongáltattak.

Verespatak mellett a Kis-Csetate közelében is lehetett temetkezési hely. Ampelum, Brucla és Burticum temetkezési helyei kevésbé biztosak; itt csak egyes sírokról lehet szó, éppen úgy, mint Marosujváron, hol 1890-ben egy sírt fedeztek fel a sétatérre átalakított hegy északi oldalának alsóbb részében, mely sírgödörben római téglából összeállított koporsót és benne kevés csontváz részeket és valami zsiros, szurkos tömeget találtak. (Kár, hogy ezt az anyagot nem vegyelemeztek.)

Apulumból való sírköveket is találtak különböző helyeken, de igen természetes, hogy azok az idők folytán hurczoltattak ide-oda. Jelenben is van Apulumból való 6—8 darab kő koporsó, melyeket Gyulafehérvár városának különböző helyein és házaiban többször víztartó medenczéül használnak. Így a Rét-utczában Szikszay Mihály gazda udvarában van egy nagy kő sarkophag egyszerűen és durván kidolgozott szögletpalmettákkal díszített födéllal; a városi sétatéren hevert sokáig a volt kioszk konyhájának közelében egy hatalmas kő koporsó alsó része; mindkettőt a Kutyamál nevű szőlőhegy fennsíkján találták. Régebbi időkben volt a sétatéren még két kisebb kő koporsó, de onnan eltűntek már évek előtt s bizonyára valamely ház udvarában kevésbé nemes czélokra szolgálnak, éppen úgy, mint egy medaillon alakú domborműves sírkő, mely a Vasút-utca egyik házában a majorság itatójául szolgált addig, míg az egyleti muzeumban méltóbb elhelyezésre talált.

A már fönnebb említett Kutyamál nevű szőlőhegy keleti oldalán levő román temetőben 4 évvel ezelőtt kiástak egy födeles, hatalmas kő koporsót, melynek födelét betörve és magát a koporsót üresen találták. De a tulajdonképpeni temetkezési helyre csakis 1898. év vége és 1899. év eleje közt akadtunk, mikor egy helybeli praktikus gazda ugyancsak a Kutyamál nevű szőlőhegy keleti oldalán földjét elhordás végett eladta a Maros-Portus felé vezető út mellett építendő villamos telep talajának

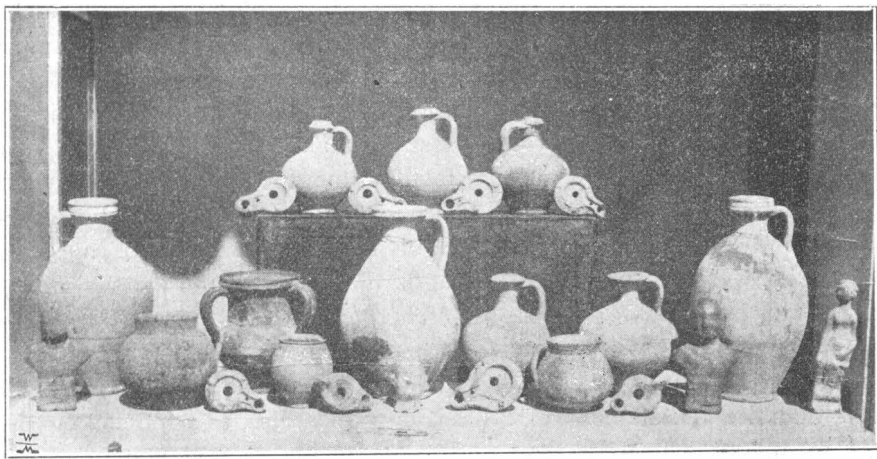
¹ Lukács Béla, *Archaeologiai Értesítő*. 1879. évf. I. sz. 14—19. l., 7. sz. 350—355. l.

² *Archaeologiai Ért.* 1880. évf. Adalékok Dacia föld- és helyrajzához III. fej. Római bányász helyek Zalathnánál 114—117. l.

³ Téglás Gábor, *A Karabia római bányászata és kettős sírmezeje, Zalathna (Alsó-féher várm.) közelében. Külön lenyomat a Magy. Tud. Akademia kiadványából.* 18. kv. l.

feltöltésére, mely alkalommal a hegylejtőt képező földet elhordozó munkások egy római temetkezési helynek részletére és egyúttal sok római tárgyra akadtak, melyek most már legnagyobb részben az Alsófehervármegyei Régészeti Muzeumban vannak.

A képen (1. ábra) balról jobbra menvén, látjuk egy házi isten szobrocskáját, melynek feje csonka, két mécsest, egy másik házi isten szobrocskájának fejét, újból két mécsest, egy harmadik házi isten ép szobrocskáját és egy Venus-képet. A második sorban van három kisebb agyagsupor a halottakhoz adott ételfélék számára; a harmadik sorban van három nagyobb, 24–26 cm. magas, két kisebb, 16–18 cm. magas korsó hasonló célból, egykoron itallal ellátva, és egy háromfüles urna.

1. ÁBRA.

A RÓMAI TEMETKEZÉSI HELYEN TALÁLT AGYAGTÁRGYAK. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

A felső részben van négy mécses és három kisebb korsó. A mécsesek csinosak, terra sigillatából valók és az egyik a készítő nevének bélyegével (»Vibius«) van ellátva. A szobrocskák és az edények közönséges agyagból, de elég csinosan készültek, díszítés nélküliek.

E képen ábrázolt tárgyakon kívül leltünk ott még tömérdek sok edénytöredéket, két darab könygyűjtő üvegcsét, gyöngyöket, római pénzeket, egy bronz mécsesnek teljesen összezúzott töredékeit és Crysampelus által Jupiternek szentelt oltárt,¹ egy vörös homokkőből való Sphinxet s több oszlopféjet.²

A feltárt temetőrészlet területe trapezot képez; keleti határa a téglavetőhöz vezető út mellett 33·40 m. hosszú, a nyugati határa 24·50 m.; a trapez magassága 70·20 m., minél fogva az eddig feltárt terület 203·23 m.

¹ Földrakok gyűjteménye 506. sz. a.

² L. a szobrászati munkákról szóló részt.

Igen természetes, hogy e temetkezési hely területe jobbra és balra még áthúzódik a szomszédos szőlőkertek talaja alatt is. A hegy felsőbb részében nem akadtunk sírokra.

Leltünk továbbá e helyen három egyszerű, díszítés nélküli mészkő koporsót és téglából összeállított 8 nyughelyet. A kő és téglakoporsók fekvése északkeletről délnyugatra van irányítva. A két nagyobb kő koporsó földelével van ugyan ellátva, de már részben kifosztattak, a kisebb kő koporsó földel nélkül és üresen találtatott. A legnagyobb kő koporsó, mely a temetkezési terület déli határától 43,70 m.-nyi távolban van, 2,20 m. hosszú, 1,08 m. széles, a földelével együtt 1,37 m. magas; a fal vastagsága 15—17 cm., belső mélysége 60 cm.; födele helyén volt, de be van törve és a koporsó tartalma össze-vissza hányva.

Egy férfi-csontvázon és egy mécsesen (Vibius bélyeggel) kívül nem találtunk semmi más tárgyat a koporsóban, melyet 1899. január 22-én felbontottunk nagy közönség jelenlétében. Ugy látszik, már régebbi időkben fosztották ki a betört kő koporsót. Mint már fennebb említém, a csontváz részei össze-vissza voltak dobálva, úgy, hogy a földdel tömött koponya a sírláda falához megfordított állásban került s szemgödrében egy csigabiga (*Helix pomatia*, L.) volt, a lábszár- és a karcsonok, lapoczkák, bordák, csigolyák, csipőcsontok stb. mész és föld közé keverten heverték. A végtagok megmérése után a törzs csontjait elásták; a koponya pedig az Alsófehérvármegyei Régészeti Múzeumban helyeztetett el. A kisebb kő koporsó, mely a temetkezési helyrészlet déli határától 37,70 m.-nyi távolban van s az elsőől körülbelül 28,95 m.-nyire fekszik, 1,80 m. hosszú, 0,85 m. széles, és a földelével együtt 1,20 m. magas. Ebben is csak néhány csont rész és föld volt; t. i. ezt is kifosztották már jóval előbb.

A bélyegtelen téglából épített sírhelyek mindenesetre vagy elégetett nagyobb személyek maradványai, vagy pedig gyermekek számára voltak készítve; ezeknek belviláguk hossza egyenként 0,85—1,10 m., szélessége 0,35—0,45 m., mélysége pedig 0,25—0,40 m., s edénytöredékeken kívül csak kevés csont részszel, hamuval és földdel voltak megtömve.

Az úttól 40—45 méternyi távolságban lelt kő koporsók a szőlőhegy alján lévén, a rómaiak idejében bizonyára szabadon állottak, képezvén még több, már azelőtt elszállítottakkal együtt a szokásos temetőutat vagy sírok utcáját. Az évek hosszú sora folytán a hegyről legördülő esővíz által lemosott föld lassanként mindinkább eltemetése azokat, úgy, hogy most 1 méternyire kerültek a föld alá.

Az eddigi leletekről következtetve, a mostani Kutyamál nevű szőlőhegy keleti oldala egész hosszában temetkezési hely volt s mint temető-utca a régi canabaet összekötötte az új coloniával. E temetkezési hely azonban felnyult a szőlődomb fonsíkjára is.

Mind a mellett igen szűk terület lett volna ez a kiterjedett Apulumra nézve; azért föltehetjük, hogy még más helyek is használtattak

e célra, melyek azonban ez idő szerint vagy még nem, vagy már nem teljes biztonsággal konstatálhatók, mert az azóta lefolyt 1700 esztendő alatt ide-oda kerültek a sírkövek, úgy, hogy a mai napon letek többnyire nem eredeti helyükön vannak. De Bécsbe és más városokba is vittek el több kő koporsót és még több sírfeliratos követ.

Kulturtanulmány szempontjából is igen érdekesek és tanulságosak a vármegyénk területén talált síremlék-kövek föliratai és szobrászati díszítményei. Legtöbbnyire szívreható közvetlenséggel emlékeztek a gyászolók övéikről; egyszerűen, röviden, minden bőbeszédűség nélkül mondják meg, hogy mit éreztek a gyászolók, mik voltak nekik a szeretett elhunytak. Ha összehasonlítjuk a római sírkő-föliratokat a középkor- és ujabbkorbeliekkel, bizony nagy ellentétet látunk a kettő közt; a rómaiakról az érzést szószaporítás nélkül, a középkor- és ujabbkoriakról a czafrangos bőbeszédűséget olvashatjuk le.

Rendkívül szép példáját látjuk ezen egyszerűségnek a Januaria Titia által készített hatalmas sarkophagon, midőn a kesergő anya nagy fájdalmában csak annyit tud mondani, hogy ő mint anya közös sarkophagba helyezi két gyermekét.¹

Aelius Firmus »csöndesen nyugvó nejének« emelt sírkövet.² Justinus Super sírföliratához hozzá teszi, hogy »hic sita est«, »itt nyugszik«.³ Fuscinius császári rabszolga elmondja nejéről, Sossia Sabina-ról, hogy 26 éves volt s 11 évig vala férjnél, minden panasz nélkül, sine ulla querella.⁴ Neptunalis, az ampelumi aranybányák igazgatója, nejét, Ulpia M. L. Trophimat, a legszentebbnek nevezi, coniugi sanctissimae.⁵ Junia Beronice férjének, a 45 éves korában elhalt Memmius Hel . . . (ius)nak, szintén mint csöndesen megnyugvónak állított sírkövet.⁶ Cornelia Lucilla férjének, T. Varenus Sabinianus, eques Romanus, flamen Laurentinus, flamen col. Sarmiz és Apulum decuriójának földi részét sarkophagba helyeztetni, s fölbontatván Varenia Probinának, férje nővérének sírját, ennek kő koporsója fölé teszi Vareniusét.⁷ Az ötven éves Ennius Firmusnak neje és fia tesznek

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1236. Fölir. gyűjt. 248. sz. a. — A Magyar Nyelvvelő társaság munkáinak első darabja. 1796. K.-Fejér-Vár leírása 146. l.: »Néhai méltóságos Bajtai Püspök idejében találtatott városunk és a' Maros-Portus között egy hat lábnyi hosszúságu vastag Kőkoporsó. A' Koporsó üres volt, talám a' régiség a' benne feküdt testet éppen semmivé tette volt. Ezen Kő Koporsónak külső látható egyik oldalának végső két részein egy-egy Páva, egy borzashaju emberfő (talán Medusa-fej) és egy Czethal (talán Delphin) vagynak kimeztve; ezek között a Koporsónak ugyanazon lapján:

L · IANVARI · ROMVLI · | VIX · ANN · VIII · ET · IANVA · | RIAE ·
PVP AE · VIX · ANN · | XIII · IANVARIA · TITIA · | MATER
FILIS · POSVIT · | síratat.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1233. Fölir. gyűjt. 256. sz. a. ³ U. o. 1221. Fölir. gyűjt. 259. sz. a. ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1315. Fölir. gyűjt. 377. sz. a. ⁵ U. o. 1313. Fölir. gyűjt. 375. sz. a. ⁶ U. o. 1241. Fölir. gyűjt. 454. sz. a. ⁷ U. o. 1198. Fölir. Gyűjt. 267. sz. a.

emléket.¹ Seccianak, Cupitus leányának pedig férje és fiai tették ugyanazt.²

A három és fél éves korában elhalt Ulpius Lupust édes atyja, Aelius Crescens, legkedvesebb fiának mondja.³ Az ötödik évében elszenderült kicsinyke Aemilia Plotiát szülei verses síriratban gyászolják.⁴ A hatvan éves korában elhalt Sertoria Feliciának fia, M. Valerius Ternius Primigenius, állított sírkövet, benemerenti matri.⁵ Verzovia Saturninának fia C. Nummus Certus, anyja iránti szeretetből tett emlékkövet.⁶ A hatvan éves Flaviát leányai, Herennia Lucia és Herennia Secundina, mint legjobb anyát siratják.⁷ A tizenkilencz éves Adrastillát hátrahagyott leánykája, Tuticia Victoria nevében a legjobb anyának mondotta valaki, matri carissimae.⁸ Julius Censorinus atyjának állított sírkövet.⁹ A hetven éves Ingenus Gai . . . t fiai Gaius és Apollodorus mint legjobb és legkedvesebb atyát gyászolják.¹⁰ A kiskoruan hátramaradott Fabius Pulcher, Fabia Romana és Fabius Aquilegensis helyett gyámjaik állítottak emléket az elhalt édes atyjának.¹¹ A huszonnégyszáz éves korában elhalt Ursulusnak nővére Lupula véset síriratot.¹² A huszonegy éves Viria Publiának Virius Publius¹³ és a tizenhatszáz éves Isidorának fivére Primus Aurelius Vitalis emelnek sírkövet.¹⁴

A szabadosok is lerójják egykori uraik iránt a szeretet adóját, így a hatvan éves Placentinának, a csöndesen nyugvó úrnőnek, T. Aurelius Stephanus állított emléket.¹⁵ Claudia Marcianát mint a legjobb úrnőt gyászolják Ulpius Domitianus és Philetus.¹⁶ Cassia Saturnina végrendeletileg hagyta meg, hogy sírkövét Cassia Ponticilla állítsa.¹⁷ A tizenegyszáz éves korában elhalt Glianusnak volt dajkája tétet sírkövet azon ohajtással, hogy legyen neki könnyű a föld.¹⁸ Még sok más, legtöbbször megkapó, őszinte egyszerűségben tündöklő fölirattal találkozunk vármegyénk területén kiásott sírköveken; de az egyeseknek további fölsorolását mellőzöm, mivel azok igen sok tért foglalnának el e rövidre szabott munkában.¹⁹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1235. Fölir. gyűjt. 455. sz. a. ² U. o. 1243. Fölir. gyűjt. 252. sz. a. ³ 1225. Fölir. gyűjt. 271. sz. a. ⁴ U. o. 1228. Fölir. gyűjt. 254. sz. a. ⁵ U. o. 1223. Fölir. gyűjt. 457. sz. a. ⁶ U. o. 1217. Fölir. gyűjt. 223. sz. a. ⁷ U. o. 1250. Fölir. gyűjt. 255. sz. a. ⁸ U. o. 1246. Fölir. gyűjt. 249. sz. a. ⁹ U. o. 1238. Fölir. gyűjt. 535. sz. a. ¹⁰ U. o. 1237. Fölir. gyűjt. 262. sz. a. ¹¹ U. o. 1214. Fölir. gyűjt. 410. sz. a. ¹² U. o. 1253. Fölir. gyűjt. 251. sz. a. ¹³ U. o. 1249. Fölir. gyűjt. 257. sz. a. ¹⁴ U. o. 1222. Fölir. gyűjt. 258. sz. a. ¹⁵ U. o. 1229. Fölir. gyűjt. 274. sz. a. ¹⁶ U. o. 1232. Fölir. gyűjt. 226. sz. a. ¹⁷ U. o. 1230. Fölir. gyűjt. 495. sz. a. ¹⁸ U. o. 1240. Fölir. gyűjt. 260. sz. a. ¹⁹ U. o. 1314. (f. gy. 376. sz.) 1316. (f. gy. 378. sz.) 1317. (f. gy. 381. sz.) 1203. (f. gy. 269. sz.) U. o. supp. 7796. (f. gy. 279. sz.) 7845. (f. gy. 397. sz.) Föliratok gyűjteménye 239. 246. 261. 372. 496. sz. a.

18. A bányaipar és a bányaigazgatás.

Vármegyénk gazdag s ősidőktől kezdve a népek előtt ismeretes aranybányái a rómaiak Californiája volt, s lehetséges, hogy Trajanusnak nagyszerű haditervein kívül a kincsvágy is képezte az egyik, még pedig főrugóját Dacia meghódításában.

Mint már az előbbieken említettük, a római hódítás után mindjárt az első években a legio XIII. Gemina katonáiból bizonyos csapat a vidékünkön levő érczhegységeket is megszállta; de a katonaság ereje nem lévén elégséges, már Trajanus az akkori időkben leghíresebb bányászok sorából, a pirustákból telepített ide bányászokat és bányamunkásokat. A római bányaművelés egész nagyszerűségében az Alburnus Maior (Vöröspatak) fölött emelkedő meredek sziklabérczen mutatkozik, mely Csetate mare és Csetate mika néven ismeretes, s csak itt nyerhetünk fogalmat, minő nagy mérvben s mekkora erőfeszítéssel és kitartással üzték ott a bányászatot. A tartomány őslakosainak vívmányai e téren ki nem előgithették a műveltebb rómaiak igényeit s éppen azért jobb és gyakorlottabb munkások segítségével ohajtották a munkát folytatni. A pirusták pedig az igényeknek teljesen megfeleltek. Ezt bizonyítják azon jelek, melyek a nevezett bányákban mai napig észlelhetők s általában az akkor folytatott bányaművelés minden egyes ágában mutatkoztak.

Az adriai tenger mellékén a dalmaták s az ettől délre a mai Albánia vidékén Epirusig a pirusták tüntették ki magukat a bányászatban való szakavatottságuk által, az otthon folytatott munkálatokban s azért hívott be a tartományba Trajanus úgy a dalmaták, mint a pirusták csoportjából számos telepeseket, kik közül a dalmaták Ampelumnak (Zalathna), a pirusták pedig Alburnus Maiornak (Vöröspatak) vetették meg alapját.

A vármegyénk területére eső bányavidéket a római hódítási korszak alatt legjobban ismerteti Téglás Gábor, a régészeti terén ki nem fáradó, szakavatott és buzgó kutató, ki az érczhegység vidékét következőképen csoportosítja:*

1. A *kisbányai* (boiczai) bányacsoport, mely azonban a vármegyénk területével szomszédos Hunyad vármegye területéhez tartozik.

2. A *körösbánya*—*rudai* bányacsoport, mely hasonlóképpen megyénk szomszédságába esik.

3. A *fericsel*—*magurai* és *magyarhegyi* bányacsoport. Ez már közelebről érinti vármegyénk érdekeit. Algyógy és Zalathna közt fekvő bányákban több ízben akadtak már római tárgyakra, mécsesekre stb.-re, a nélkül, hogy valaki megmentette volna azokat; ezek tehát csak hírből ismeretesek, de a hegy oldalán levő, volt római bányákat, illetőleg azok

* Téglás Gábor, Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. Székfoglaló értekezés, 1889. 38. kv. I.

tartalmát művelik és kiaknázzák még most is. Ezen helyeken többféle szétszórt épületek maradványaira akadtak s ugyanazon helyeken római téglákat és földélcserpet találtak.

4. A *nagyalmási* bányacsoport. A Dosu-Negru hegy környékén teljes biztonsággal konstatálhatók a római bányaművek.

5. A *korabiai* bányacsoport. Hol az Ompoly apró csermelyei véget érnek s az érczhegység gerinczén Abrudbányára vezető út a Dealu-Mare-ra kanyarodik, ott találjuk Ampelum (Zalathna) tulajdonképpeni kincstárát. A Korabi (Hollókő) nevű trachyt-kúp több mérföldnyi körben látható. Ezen hegykúp alá hatol a *Péter* és *Pál* nevű magánbányáknak gazdag, nemes fém-ér-hálózata s az északi és déli oldalon azon számos apró bányatárna, melyekben részint a zalathnai, részint a Korabia lábánál északra elterülő Bucsum egyszerű bányászai mindenütt régi vájatokat, üregesítéseket használnak fel. Érdekessé teszi ezen bányacsoportot főképpen az ott fölfedezett kettős temető, melyekről már az első fejezetben említést tettem. Ampelum és Alburnus Maior vidékén a bányászok nagy része, mint már jeleztem, többnyire dalmát és pirust gyarmatosokból telt ki, kikhez görögök, dolicheiek, commageneiek, phrygek, bithynek stb. sorakoztak. Az előbb említett temetőkben elhelyezték a pirustákon kívül még az elhunyt hivatalnokokat és rabszolgákat is. Utóbbiaknak működését azon fölíratból ismerjük, melyet Annia Lucilla császárnénak Ampelumban a »liberti et familia et leguli auriariorum» gyülekezete Kr. u. 161–167. évek között állított.* A rabszolgák adás-vevéséről a VI. számú viasztábla ad fölvilágítást.

6. A *vöröspataki* bányacsoport. Ezek a nemes érczben bővelkedő helyek a többit mind fölülmulják. Öt üreg sorakozik egymás után s azok közül a Kis- és Nagyvár (Cetate mika és mare). Vöröspatakon a völgytekő felső részében a kincstári és társulati »Orlea-Szent-Kereszt-bánya« közelében már konstatálható az egykori római település. Leginkább a Lety, Igren, Szkamnitza, a Nagy- és Kis-Csetatye és a Kírník hegyet bányászták; de az orlai szent kereszt altárnának legmélyebb szintjeiben is akadunk régi vájatokra, melyeknek egyikéből a már említett pertreficaltszerű deszkát hoztam az Alsófehérvármegyei Múzeum számára. A legnépesebb telep Alburnus Maior, a mai Vöröspatak helyén állhatott.

E környéken sok urnát és más edénytöredéket ástak már ki. A legtöbb fölíratos emlék pedig az Abrudbányára vezető hegyi úttól jobbra maradó Czarina nevű rétről, az ugynevezett Gaura hegy környékéről és a Gritti bányabirtokos telkéről származott.

7. Az *offenbányai* bányacsoport. Ez már vármegyénk területével csak szomszédos, miért is e helyen röviden annyit említek föl, hogy ott is vármegyénk területén székelő római bányahivatalhoz tartozó aranytermelő helyek voltak, s hogy ott is kerültek épületek

* Corp. Inscr. Lat. III. 1367.

romjai, aranymosó csövek és más, a római korból eredő tárgyak földszinre, de — fájdalom — nyom nélkül el is kallódtak.

Eleinte házilag az állam kezelte az aranybányákat s egy arra kirendelt tisztikar végezte az irodai, műszaki és külső szolgálatot. Ezen tisztikarnak főnöke a procurator aurariarum volt, kinek mindig szakképzett embernek kellett lennie, de tiszta polgári minőségénél fogva a közigazgatásnak is élén állott. Sokszor a tabularius állásából nevezték ki őt s ekkor egyúttal a procurator aurariarum rangjára emelték.

Ezen procuratorok lényegesen különböztek a tartományi procuratoroktól, mert ők a tartomány ügyeivel nem foglalkoztak. Első években szabadosok is voltak azok közt, kik azonban csak egyes kezelési ügyek élén állottak.

Ilyenmő procuratorok valának:

1. *M. Ulpius Hermias*, ki valószínűleg Trajanus császár szabadosa volt (Augusti libertus) s a bányászatnak első berendezését eszközölte. Nagy érdemei lehettek ennek az egyénnek, mert holta után hamvait a császár parancsára Rómába szállították.¹

2. *Neptunalis*, hasonlóképpen szabados volt, ki az ampelumi ratio tabularisaként is szolgálta előbb a bányászatot. Tőle van a Zalathnán lelt és nejének állított sírkő.²

3. *Papirius Rufus*, az első, ki a polgári osztályból e fontos állást elfoglalta. Ampelumban (Zalathnán) halt el.³

4. *Avianus*, csak subprocurator volt.⁴

5. *C. Sempronius Urbanus*, ez már procurator Augusti címet viselt.⁵

6. *Macrinus Macer*, (Marcinius?) Macrus vagy Macrius, hasonlóképpen augusti címet viselt s hivatalát Kr. u. 196—198-ik évek közt töltötte be.⁶

7. *C. Aurelius Salvianus*, proc. Augusti, ki alatt a vízvezeték (aqueductum) javították vagy készítették.⁷

8. *Aelius Sostratus* (Sostais, Sostinus?), kinek érdekes oltárkövét Téglás Gábor fedezte föl a Zalathnától 2 kilométernyire eső Petrosány helység gör. kel. templomában, hol az jelenleg oltárul szolgál.⁸

Vármegyénk aranybányái igazgatásáról és műveléséről az adatok csekély volta miatt igen keveset jegyezhetünk fel, sőt a fölíratok is oly kevés számban maradtak fenn, hogy azokból sem merithetünk

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1312. (Fölr. gyűjt. 458. sz.) ² Ugyanott 1313. (Fölr. gyűjt. 575. sz.) ³ U. o. 1311. (Fölr. gyűjt. 399. sz.) ⁴ U. o. 1088. (Fölr. gyűjt. 34. sz.) ⁵ U. o. 1298. (Fölr. gyűjt. 352. sz.) ⁶ Téglás Gábor, Tanulm. a róm. Dac. Aranybány. 1891. 65. l. Jung Jul. Fasten 51. l. Arch. epigr. Mitth. XIV. 98. l. 2. sz. C. I. L. III. 1310. supp. 12563. ⁷ Corp. Inscr. Lat. III. 1293. (Fölr. gyűjt. 344. sz.) ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7836. Fölr. gyűjt. 459. sz. a. Téglás Gábor, Tanulm. a róm. Dac. aranyb. 1891. 66. l. Arch. epigr. Mitth. 1885. IX. 241. l. 18. sz. Jung Jul. Fasten d. Prov. Dacien. 1894. 51. l. Arch. epigr. Mitth. XIV. 98. l. 3. sz.

sokat; de azt is tapasztaljuk, hogy a fölsoroltakon kívül azután, vagyis későbbben nem igen fordulnak elő hasonló emlékkövek, miért is lehetséges, hogy a bányaprocuratori hivatalt a procurator provinciae Apulensisre ruházták át, kik azután az aranyvidék ügyeit vezették, míg a közigazgatást helyi magistratusokra bízák. Alburnus Maiorban a pirust Plamias Baezus volt előljáró,¹ míg Ampelumban kétszer látunk említést téve az ordóról;² az egyik fölirat megemlíti még a duumvireket is Kr. u. 201. évből.³

Mommsen kétségbe vonta, hogy Ampelumnak lett volna municipalis hatósága, mert a »municipii« vagy »coloniae« meghatározásokat az ismeretes föliratokon nem találta, s azért az ordót a kisközségek hatósági területének kellene tekinteni és a duumvirek helyett magistereket kellene olvasni.

Miután az »ordo Ampel.« a Corp. Inscr. Lat. III. 1293. és 1308. számok alatt, a »Dec. Col.« pedig ugyanott az 1282, 1281, 1279, 1280, 1285, 1321, suppl. 7839, 7838. számok alatt olvashatók, de az eddig ismeretes föliratokon a »municipium« vagy »colonia« nem fordul elő, azért ez idő szerint ez még mindig a kutatások tárgya marad.

A bányahivatali irodákban első helyen állott a tabularius (levéltáros),⁴ ki egyszersmind a procurator titkára is lehetett. Azutáni időekben segéd tabulariusok (adiutor tabularii) neveztettek ki.⁵ A könyvelést a librariusok teljesítették, kik leginkább a helyőrség írástudó katonái közül választattak ki. Ilyenek valának M. Aurelius Antoninus⁶ s Helvius Primanus,⁷ kik a legio XIII. Geminából osztattak be az ampelumi bányaigazgatásához. Gyakornok is működött ebben az irodában; ilyen volt a 15 éves korában elhalt Justinus Caesar.⁸ Dispensatornak nevezték a kifizetéseket elvégző pénztárost; ilyen volt Callistus, ki előbb császári rabszolga vala.⁹ S ha a munka az irodában felszaporodott, akkor, hogy hátralékok ne maradjanak, a procurator saját beneficiariusait is munkába foghatta, a mi Kr. u. 161. évben T. Aurelius Dioclessel történt.¹⁰ Egy másik beneficiarius, Satrius Felix, Domno et Domnae (Jupiter és Junónak) szentelt oltárt.¹¹

A procurator aurariorum a császári kincstári személyzethez tartozván, legpontosabban kellett a számadásokat készítenie a jövedelmekről s ezeket a patrimonium caesarisnak beszállítania. Ezen sok irányu administralis teendőkhöz járult még az is, hogy az aranybányászatához szükséges ásvány-kőzettani és technikai ismeretekkel magas fokban rendelkezzen. A subprocuratornak is szakértőnek kellett lennie, mert ő is oly hivatalt töltött be, mely a mai bányabiztosságnak vagy kisebb kerületi főnökségnek felel meg.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1270. ² U. o. 1293. (f. gy. 344. sz.) 1308. (f. gy. 369. sz.)

³ U. o. 1293. (f. gy. 344. sz.) ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1286. (f. gy. 248. sz.) 1297. 1315. (f. gy. 377. sz.) ⁵ U. o. 1315. (f. gy. 377. sz.) ⁶ U. o. 1317. (f. gy. 381. sz.) ⁷ U. o. 1318. (f. gy. 382. sz.) ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 1314. Fölr. gyűjt. 376. sz. a. ⁹ U. o. 1301.

¹⁰ U. o. 1295. Fölr. gyűjt. 346. sz. a. ¹¹ Goos, Archiv. d. Vereins f. Landeskunde Siebenbürg. N. F. XII. B. 1. Heft.

Ihabár, mint említém, az aranybányászatot az állami kincstár kezelte, azért mégis akadunk a magánbányászatnak is nyomaira; de igen természetes, hogy a magánbányászat csak szórványosan, kisebb területekre terjeszkedhetett ki. Ezek tehát a császári igazgatás alatt levő területeken kívül fekvő, apróbb elkülönített bányarészletek lehettek, melyek bizonyos czímen szedett bányaadó fejében maradtak meg magánosok kezén. Verespatak, Offenbánya és Korábia környékein keresendők e magánbányák. A többször említett viasztáblák közül három világosan magánbányabérletekről szól.¹

A bányatelepek biztonsági szolgálatára és talán egyes műszaki dolgok eszközésére egy-egy csapat katona volt kirendelve, mely egy tiszt vagy egy altiszt rendelkezése alatt állott. Így Verespatakon és Zalathnán a legio XIII. Geminának egyik osztálya működött.

A bányamivelés akkor is a mostani magánbányák miveltéséhez hasonlított nagyjában, csak hogy akkor a nemes érczeket tartalmazó kőtömegek kisebb darabokban vágattak ki az aknában, a kőzeteket tüzzel és vízzel lazították, az összezúzás és a kimosás pedig a mostani primitívebb kezeléstől aligha különbözött.

A munkás személyzet a bányatermékek szerint volt egymástól megkülönböztetve.

Albermus Maior (Vöröspatak) és Ampelumról (Zalathna) ismerjük a *legulus aurariarumot*,² ki az aranymosással elfoglalt *pirusta* vagy más telepes éppen úgy lehetett, mint a bányabejárat előtt az összezúzott aranyérczeknek teknővel eszközölt kimosására beosztott római munkáscsapat.

Valószínű, hogy a területünkön levő kincstári bányákban, éppen úgy, mint más helyeken, voltak elítéltek, kényszer-bányamunkát végzők is, de esetet reá teljes bizottsággal ki nem mutathatunk, azért ez egyelőre csak föltevés marad, annál is inkább, mivel a *damnationes ad metalla*, vagy *ministerium metallicum*, vagy *in opus metalli* ítétek csak a III. századtól kezdve kerülnek számosabban a bányákba, mikor a római hódítás Daciában már vége felé jár.

Az *ad metallum* ítétek nehéz, az *ad opus metalli* ítétek könnyű lánczot kaptak. A nőket leginkább só-, kő- és kénbányákba küldték, minélfogva föltehetjük, hogy az ilyeneket legfeljebb a vizaknai és marosujvári bányákban alkalmazták nálunk.

A bánya haszonbérének nagysága legtöbbször a bányában elfoglalt munkások száma szerint lehetett megállapítva, mi a mostani idők eljárásának is némileg megfelel. Például 30 munkás által kezelt bányáért évenként 210 denárt 168 = koronát fizettek.

Vármegyénk területén levő többi bányákról az adatok hiánya miatt kevesebbet tudunk. A vizaknai és marosujvári sóbányák kezeléséről

¹ Viasztáblák: IX. X. XI. sz. a.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1307. (fölr. gyűjt. 371. sz.) Zalathna. Ugyanott 1260. (fölr. gyűjt. 415. sz.) Verespatak.

szintén kevéssel kell beérnünk; a sóaknák művelésére nézve Maros-Ujváron csak azt tudjuk, hogy ott a mai módtól egészen eltérőleg, kémle-munkát folytattak, melynél fogva az aknákat lejtékesen ásták be néhány méternyire, s ez képezte a római sóaknák művelésének alapját.

A sóbányászat, egyszerűbb kezelhetőségénél és ellenőrizhetőségénél fogva, haszonbérben kezeltetett, a mint azt Apulumból a »conductor pascui salinarum et commerciorum« létezése igazolja.

A kőbányák a vármegye területén főképpen Ampelum és Apulum környékére estek. Az ompolyiczai márvány, a magyarigeni és sárdi mészkőbányák bő anyagot szolgáltattak az egész terület számára, de lehettek kőbányák még Bruckla közelében, a mostani Diód és Csáklya vidékén is. A magyarigeni Lajta-mész éppen úgy, mint a Tibor fölötti dombon levő mészkőzetek, igen jó építkezési és kőfaragászati anyagul szolgáltak és szolgálnak a rómaiak idejétől kezdve mai napig.

19. Pénzügyi viszonyok, az apulumi pénzverde és a Daciában vert római pénzek.

A kincstárilag kezelt, állami haszonbérletbe adott, vagy magánosok tulajdonában levő arany-, só- és kőbányászatból befolyó gazdag jövedelmek legszorosabb kapcsolatban állanak a tartomány, illetőleg területünk általános pénzügyi viszonyaihoz, úgy, hogy ezen alkalommal ezeken kívül legfőlebb még az erdők jövedelmeit, a föld- és a fejadót, a vámot stb. kell számításba vennünk.

Az állami pénzügyi kezelésnek főellenőrei és főnökei a procuratorok voltak, kik a helytartótól hivatalos dolgaikban függetlenek valának. Közvetlen alattvalója volt a tabularius,¹ levéltár őre. Ez őrizte a földfelmérés alapján készült adóíveket és a telekkönyveknek eredeti példányait; segédjei voltak az adiutores tabulariorum.² Az adókönyveket a librarius ab instrumentis censualibus vezette. A pénztáros, dispensator, pedig az összes pénzeket kezelte.³ Sajátságos, hogy ezen tisztviselők többnyire császári rabszolgák voltak, kik szolgálati éveik után nyugdíjat és szabadságot nyertek.

A procurator rovatta ki és szedette be a különböző adókat és haszonbéreket, mert ő volt, mint már említém, a pénzügyigazgatás főnöke, s habár a fémbányák külön igazgatás alatt állottak is, azért pénzügyi és műszaki tekintetben e fölött is a procurator gyakorolta az ellenőrzést. A vagyon megbecsülése minden 5—10 évben történt s pedig oly szigoruan, hogy a birtokos még gyümölcsfáinak számát is köteles volt bejelenteni.

Az adót az egyes községek fizették a fekvőségek után, melyet azután aránylagosan felosztva, az egyesektől vett föl az illető község előljárósága.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 980. Fölir. gyűjt. 142. sz. a. ² Ugyanott 1466. 1468. 1469.

³ U. o. 978. Fölir. gyűjt. 134. sz. a.

A meghódított tartományok adói (vectigalia) igen különfélék voltak. Felosztásuk a következő:

1. Egyenes adók (tributa, stipendia); ezek újból föloszlottak:

a) földadóra (tributum soli), mely a hódítás után az előbbi birtokosoknak használatra visszaadott földekből (ager redditus) a termés tizedrészében folyt be;

b) fejadóra (tributum capitis). Ezt fizették a napszámosok, jobbágyok, rabszolgák, asszonyok és gyermekekért.

2. Nem egyenes adók. Ide tartozott első sorban a vám (portorium). Gabona, bor, olaj, só, vas, arany stb.-nek kivitele tiltva volt. Beviteli és átviteli vámot szedtek nem csak a birodalom határán (limes imperii), hanem egyes tartományok, kerületek és városok határán is, mely alól csak római polgárok, nevezetesen az állami bérlők (publicani) voltak mentesek.

A vámok a tartományokban változatosak voltak; közönségesen a cikkeknek 2—5⁰/₀-át, későbbben pedig — ez már nem érinti területünket — 12,5—25⁰/₀-át tette ki.

Legnagyobb jövedelmet hoztak a fémbányák és a sóbányák, melyek mint monopolium részben bérbe is adattak.

Az örökösödési adó 5⁰/₀-ot hajtott az állam pénztárába és a rabszolgák felszabadulásuk alkalmával vagyonuk huszadát fizették illetékképpen. Ezen jövedelmeket is a procuratornak alárendelt császári tisztviselők kezelték.

De szaporította a császár jövedelmét még egy sajátos adónem, az úgynevezett ajándékok (aurum coronarium) címén befolyó összegek, melyeket rendkívüli esetekben fizettek a gazdagok és előkelők pld. előléptetések, kinevezések, kitüntetések stb. alkalmával; ehhez járultak még az önkéntes hagyatékok, a végrendelet s örökösök nélkül elhaltak vagyona stb.

A bányászaton, földművelésen, állattenyésztésen kívül a szőlőművelés is virágzó állapotban volt vármegyénk majdnem egész területén. A Maros mentén Burticumtól (Borberek) fel Salinaeig (Felvincz, Maros-Ujvár) a Küküllők völgyében mindenütt akadhatni nyomára az ős szőlőművelésnek. A rómaiaktól reánk maradt szőlőszajtolási kőválukat főképpen Burticumtól Salinaeig nem ritkán találni, melyek sok helyen mai napig is tényleg használatban vannak. Valószínű tehát, hogy már az Antoninok korában szállították Daciába az első jobb fajta szőlővesszőket Itáliából. Így tehát a szőlőművelés is bőven juttatta az adót és a vámot a kincstár tágnylásu pénztárába.

Az államnak számos jövedelmei bérlőknek adattak ki. Mint már láttuk is, például az apulumi P. Aeliusnak,* ki állami erdőket és sóbányákat birt haszonbérben.

A vámokból is bő jövedelem folyt be, melyet külön, de a tartományi procuratornak alárendelt procurator kezelt.

* Corp. Inscr. Lat. III. 1209. Fölr. gyűjt. 225. sz. a. Ugyanott 1363.

Dacia ama vámterülethez tartozott, mely Helvetiától a Duna jobb partján egész a Portus Euxinusig terjedt. A vámszedésre nézve csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a 2·5%-os vámot a két fő közlekedési vonal mentén Tsiernában, Sarmizegetusában, Ampelumban s Miciában szedték a bérlők ügynökei.

A pénzügyek terén vármegyénk területét igen nevezetesen tüntették ki, midőn Apulum városában császári pénzverdét állítottak fel. Felállítása azonban nem csak egyszerű előnynyújtás volt városunkra nézve, hanem ellenkezőleg történelmi fontosságát nagyban emelte, a mennyiben Rómán kívül csak is elismert elsőrendű városoknak adatott meg a pénzverési jog. Ezen pénzverde felállítása e mellett egyszerűs mind össze volt kötve az imperium legnagyobb ünnepélyességével: Róma ezeréves fenállásának sokat mondó ünnepélyeivel.

A Rómában megjelenő »Acta Diurna« czimű állami, hivatalos hírlap, mely állami posta útján a tartományokba is rendesen eljutott, bizonyára már Kr. u. 246-ik évben Apulumba is behozta azt az örvendeztető hirt, hogy Róma fönnállása ezredik évfordulója alkalmából s azon célból, hogy Apulum városa az ezeréves jubileumot annál fényesebben megülhesse, idősebb Marcus Julius Philippus császár e városnak a pénzverés jogát adta meg.

Ez minden esetre nagy kitüntetés volt Apulumra és kerületére nézve, mert, mint említém, eleinte csak is a legkiválóbb városok kapták e jogot s a mennyire ismeretes, az egész birodalomban, Gallienus császár idejében, csak 22 városban voltak pénzverdék, melyek közt 16-ban aranypénzt is vertek, a többiben éppen úgy, mint Apulumban is csak bronz és ezüst pénzeket állítottak elő. Kr. u. 270-ik évben volt az utolsó pénzverés a vidéken,* azaz Rómán kívül a tartományokban többé pénzt nem vertek.

Már Kr. u. 246. évben érkezhettek Apulumba az első pénzverő munkások, monetariusok és vésnökök, scalptorok Viminaciumból (Kosztolacz), hogy a városban pénzverdét rendezzenek be. Azonban úgy látszik, hogy Viminaciumból csak a könnyen nélkülözhető, leggyengébb munkásokat, vésnököket és tiszteket küldötték, mert az Apulumban vert pénzek külső kivitel dolgában a Viminaciumban és Rómában készített pénzek mögött messze állanak. Lehetséges, hogy a legelső daciai pénzeket még nem Apulumban, hanem Viminaciumban verték s csak a Kr. u. 247. vagy 248-iki évből való pénzek készültek Apulumban. Ez azonban kevésbé lényeges dolog; sokkal lényegesebb az, hogy a veretek közt igen primitív és durva kivitelűeket találunk. A képlapon levő fej legtöbbször kevésbé éles, a hátlap is többször nem tiszta, kerekességük éppen igen hiányos és szétpréseltnek látszik, a körirat is sokszor félrecsuszott annyira, hogy a betűk csak félig jutnak a pénzlapra.

* Rómában csak vert pénzt állítottak elő, az öntött érem vagy valamely tartományban készült, vagy pedig hamisítvány.

A millenaris évben és még az azutáni években vert pénzek általában a következő külsővel bírnak:

A képlapon (avers) a római császár, a császárné vagy a trónörökös feje van, a nevet és címet tartalmazó körirattal. A hátlapon vagyis a reversen egy dák nemzeti ruhába öltözött női alak van állva, vagy ülve ábrázolva, kezében kardot, jogarat, ágat vagy vexillumot, azaz kis hadi zászlót tart. Némely pénzdarabon a női alak mellett két oldalán két vexillum van a képen a földre szúrva, s egyiken V-ös, másikon XIII-as római számjegy; a nő lábainál csőrében koszorút tartó sas és oroszlán foglal helyet. A körirat azonban állandóan »Provincia Dacia«, és a kép alatt levő vízszintes vonal alatt az évszám AN. I, II, III, IV—XI-ig áll. Az évszámot csak XI-ig vitték, mert már K. u. 256-ik évben beszüntette Galienus császár az apulumi pénzverdet.

A pénzek reversén ábrázolt nő Daciának jelképe, az V-ös, a legio V Macedonicát, melynek jelvénye a sas, a XIII-as a legio XIII. Geminát symbolizálja; ez utóbbira vonatkozik, mint jelvénye, az oroszlán.

Róma ezeréves jubileumát megelőző 246-ik évben láttak napvilágot az első apulumi bronz pénzek, melyeken Julius Philippus császár, vagy Marcia Otacilia Severa császárné vagy a császári pár fiának, ifjabb Philippusnak képe van. Ezüst pénzt csak egyfélélt adtak ki pedig a jubileumra, a Kr. u. 247-ik évben.

Az azután következő években az apulumi pénzekben Trajanus Decius, Etruscilla, neje, Herennius és Hostilianus fiainak képei voltak; továbbá Trebonianus Gallus, Aemilianus Valerianus és végre Gallienus imperatorok arc képei. Ezekről s az elébb mondottak után, kis megfigyelés mellett, igen könnyen felismerhetjük az Apulumban vert pénzeket.

A legio V. Macedonicát jelző V-ös azonban Philippus császár idejéből előfordul a coelesyriai Heliopolis s a syriai Beritus érmein is, jöllehet e hadtest már Septimius Severus ideje óta újból Daciában állomásozott. E jelenséget csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy ez a legio részt vett Gordianus császár parthiai háborújában s Philippus trónra lépte után is még egy ideig keleten maradt, míg az új császár visszarendelte régi állomáshelyére Potaissa castrumába. Jogosan feltehetjük, hogy a pénzverde a Concilium III. Daciarum hatósága alá tartozott.

Az Apulumban vert pénzek időrendes sorban a következők.*

Az idősebb Philippus idejéből.

Kr. u. 246-ik évből.

1. Avers: Körirat IMP·M·IVL·PHILIPPVS. A császárnak babérr koszorús feje; jobbra tekint, vállain paludamentum. Revers: Körirat

* Közlöm: Király Pál, Dacia Provincia Augusti. II. k. 494—501. I. szerint.

PROVINCIA DACIA. Alant AN · I. A talajon levő sas és oroszlán között dák nemzeti ruhába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka, kezében vexillumok; az egyiken »V«, a másikon »XIII«.

Kr. u. 247-ik évből.

2. Avers: Az előbbivel azonos. Revers: PROVINCIA DACIA · AN · II. Egyebekben mint az első.

Kr. u. 247-ik évből.

3. Avers: Körirat mint az első számon; a császár fején sugaras korona. Revers: PROVINCIA DACIA · AN · II. Egyebekben mint az első szám.

Kr. u. 247-ik évből.

4. Avers: Körirat IMP · M · IVL · PHILIPPVS · AVG. A császár fején sugaras korona, jobbra néz; vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA DACIA · AN · II. A nő széken ül oroszlán és sas között; jobbjaiban és baljaiban vexillumok az »V« és »XIII« számokkal.

Kr. u. 247-ik évből.

5. Avers: Azonos az első számmal. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · II. A balra fordultan ülő nő nemzeti ruhát s fején phrygiai sipkát visel, mellette oroszlán és kiterjesztett szárnyu sas, jobbjaiban és baljaiban vexillumok az »V« és »XIII«-as számokkal.

Kr. u. 247-ik évből.

6. Avers: Körirata mint az első számon, a császár fején sugarakorona. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Mint az 5-ik szám.

Kr. u. 247-ik évből.

7. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Stólába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka, jobbjaiban és baljaiban vexillum az »V« és »XIII«-as számjegyekkel, lábainál kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán.

Kr. u. 248-ik évből.

8. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Álló nő, jobbjaiban görbe kard s vexillum, baljaiban csak vexillum; a zászlókon »V« és »XIII«. A nő lábainál kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán.

Otacia császárné, Philippus neje idejéből.

Kr. u. 246-ik évből.

9. Avers: Körirat MARCIA · OTACILIA · SEVERA · AVG. A császárné jobbra fordult arczzal. Revers: PROVINCIA · DACIA ·

AN·I. Stolába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka; jobbjában görbe kard, jobbra és balra oroslán és kiterjesztett szárnyu sas. Két vexillum az »V« és »XIII«-as számokkal.

Kr. u. 247-ik évből.

10. Avers: Majdnem teljesen azonos az előbbivel. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·II. Ugyanaz, mint az előbbi.

Kr. u. 247-ik évből.

11. Avers: Mint a 9-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·II. Stolába öltözött, fején phrygiai sipkát viselő s balra fordultan széken ülő nő, jobb és balkezában vexillum az »V« és »XIII«-as számokkal.

Kr. u. 248-ik évből.

12. Avers: Mint a 9-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Egyebekben mint a 9-ik szám.

Az ifjabbik Philippus, a császár fia idejéből.

Kr. u. 246-ik évből.

13. Avers: M·IVL·PHILIPVS·CAES. Philippus feje jobbra fordultan, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·I. Nemzeti ruhába öltözött, sas és oroslán közt álló nő, phrygiai sipka, jobbjában görbe kard, baljában vexillum.

Kr. u. 246-ik évből.

14. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·I. Sas és oroslán s két vexillum közt álló nő, jobbjában görbe kard, a vexillumokon »V« és »XIII«.

Kr. u. 247-ik évből.

15. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·II. Sas és oroslán közt álló nő, jobbjában görbe kard, baljában vexillum s ezen D. F. (Dacia Felix) fölírat.

Kr. u. 248-ik évből.

16. Avers: M·IVL·PHILIPVS·AVG. Az ifjabbik Philippus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Álló nő, jobbjában görbe kard, mellette vexillum az »V«-ös számjeggyel, baljában vexillum »XIII«-as fölírattal; a földön sas és oroslán.

Traianus Decius császár idejéből.

Kr. u. 248-ik évből.

17. Avers: IMP·TRAIANVS·DECIVS·AVG. A császár babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Álló nő, jobb-

jában görbe kard, mellette vexillum az »V«-ös számjeggyel, baljában más vexillum »XIII«-as fölirattal; lábainál oroszlán és sas.

Kr. u. 249-ik évből.

18. Avers: IMP·TRAIANOS·AVG. Ugyanazon fejjel. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Mint a 17-ik szám. Hibás veret, meny-nyiben Decius helyett DECIOS van.

Kr. u. 249-ik évből.

19. Avers: IMP·C·M·Q·TRAIANVS·DECIVS. Mint a 17-ik szám. Revers: Mint a 18-ik szám.

Kr. u. 250-ik évből.

20. Avers: IMP·TRAIANVS·DECIVS·AVG. Ugyanazon fej jobbra fordultan. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V. Oroszlán és vexillum, sas és vexillum közt álló, stolát viselő nő, fején phrygiai sipka, jobbában görbe kard, a vexillumokon »V« és »XIII«.

Etruscilla császárné, Decius neje idejéből.

Kr. u. 249-ik évből.

21. Avers: HERENNIA·ETRVSCILLA·AVG. Etruscilla feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Sas és oroszlán közt álló nő, jobbában faág, baljában jogar.

Kr. u. 250-ik évből.

22. Avers: Mint a 21-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V. Egyebekben mint a 21-ik számu.

Herennius Etruscus, Decius fia idejéből.

Kr. u. 249-ik évből.

23. Avers: Q·HER·ETR·MES·DEC·CAES. Herennius Etruscus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Oroszlán és sas közt álló nő, jobb és balkezeiben egy-egy vexillum, amazon »V«, ezen »XIII«.

Kr. u. 250-ik évből.

24. Avers: Q·H·ETR·MES·DEC·CAES. Ugyanazon fej jobbra fordultan. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V. Stolába öltözött álló nő, jobbában ágacska, baljában jogar, lábainál kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán.

Hostilianus, Decius fia idejéből.

Kr. u. 250-ik évből.

25. Avers: C · VAL · HOST · M · QVINTVS · C. Hostilianus feje jobbra fordultan, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán, s egy-egy vexillum közt stolába öltözött nő, jobbójában görbe kard. A zászlókon »V« és »XIII«.

Kr. u. 252-ik évből.

26. Avers: C · OVAL · HOSTILIAN · AVG · Hostilianusnak jobbfelé fordult feje; vállain paludamentum. Veretési hiba az, hogy VALENS helyett OVAL(ens) véstek a bélyegzőbe. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Sas és oroszlán közt stolába öltözött álló asszony, kezében egy-egy vexillum »V« és »XIII« fölrattal.

Kr. u. 252-ik évből.

27. Avers: C · VAL · HOST · M · QVINTVS · C. Hostilianus feje, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Egyebekben mint a 26-ik szám.

Trebonianus Gallus császár idejéből.

Kr. u. 250-ik évből.

28. Avers: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLVS · AVG. A császár babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Oroszlán és sas közt álló asszony, jobbójában ágacska, baljában jogar.

Kr. u. 250-ik évből.

29. Avers: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLO · AVG. Mint a 28-ik szám. Revers: Mint a 28-ik szám. Itt Gallus helyett Gallos van, mi mindenesetre vésnöki hibából származott.

Kr. u. 251-ik évből.

30. Avers: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLVS · AVG. A császár babérkoszorus feje, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · VI. A csőrében koszorut tartó sas és oroszlán között álló nő; jobb kezében lituus, melynek végén számárfej van, baljában olajfa-ág.

Volusianus, Gallus császár fia idejéből.

Kr. u. 248-ik évből.

31. Avers: IMP · CAE · VOLVSIVS · AVG. Volusianus babérkoszorus feje, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Oroszlán és sas közt álló nő; jobbát fölemeli, baljában ágacska.

Kr. u. 248-ik évből.

32. Avers: IMP·CAES·C·VIB·VOLVSIANVS·AVG. Mint a 31-ik szám. Revers: Mint a 31-ik szám.

Kr. u. 250-ik évből.

33. Avers: IMP·C·C·VIBI·VOLVSIANVS. Volusianus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V·Stolába öltözött álló női alak, jobbában kard és vexillum, ezen V. baljában ugyancsak vexillum s rajta XIII; a földön sas és oroszlán.

Aemilianus császár idejéből.

Kr. u. 252-ik évből.

34. Avers: IMP·C·AEMIL·AEMILIANVS·AVG·Aemilianus babérkoszorus feje, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VII. Egyebekben mint a 33-ik szám.

Kr. u. 253-ik évből.

35. Avers: Mint a 34-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VIII. Mint a 33-ik szám.

Az idősebb Valerianus idejéből.

Kr. u. 251-ik évből.

36. Avers: IMP·LICI·VALERIANUS·AVG. Az idősebb Valerianus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VI. Álló nő, kezében vexillumok, ezeken »V« és »XIII«; a földön sas és oroszlán.

Kr. u. 253-ik évből.

37. Avers: IMP·LICI·VALERIANVS·AVG. Az idősebb Valerianus babérkoszorus feje. Revers: FROVINCIA·DACIA·AN·VIII. Egyebekben mint a 36-ik szám.

Kr. u. 254-ik évből.

38. Avers: IMP·VALERIANVS·P·F·AVG. Az idősebb Valerian babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VIII. Sas és oroszlán közt álló nő; kezeiben egy-egy vexillum, az »V« és »XIII« számokkal.

Gallienus császár, Valerianus fia idejéből.

Kr. u. 251-ik évből.

39. Avers: IMP·GALLIENVS·PIV·AVG. Gallienusnak jobbra fordult feje; vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VI. Álló asszony, kezeiben egy-egy vexillum az »V« és »XIII«-as számokkal.

Kr. u. 252-ik évből.

40. Avers: Mint a 39-ik szám. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Sas és oroszlán közt álló nő, kezeiben egy-egy vexillum; fölrataik »V« és »XIII«.

Kr. u. 255-ik évből.

41. Avers: IMP · GALLIENVS P . . . Gallienus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA · DAC · AN · X. Daciának stolában ábrázolt álló geniusa, fején sisak, kezében egy-egy vexillum, lábainál egyfelől a csőrében koszorut tartó sas, másfelől oroszlán.

Kr. u. 256-ik évből.

42. Avers: IMP · GALLIENVS · P . . . A császár babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · XI. Stolába öltözött álló nő; kezeiben egy-egy vexillum, ezeken »V« és »XIII«, lábainál egyfelől sphinx, másfelől oroszlán.

Összefoglalásképpen szolgáljanak még a következő sorok:

A pénzverési jog megadása napjától számított uj aera látható a bronz pénzekben; az aera kezdete Kr. u. 246. év június—szeptember közé esik. Az érmeken I—XI-ig tart az évek, vagyis az aera sorszáma; a XI. évből Valerianus és Gallienus pénzei ismeretesek.

A pénzek háromféle nagyságuk, illetve súlyuk, u. m. 16, 6 és 3 grammosok, melyeket talán sestertius dupondus és as-nak lehetne nevezni. Vannak kivételesen azonban egyes súlyosabb darabok is. Az utolsó aerákban pedig a súly maximuma 8 grammig szállott le.

A daciai érmeken 5 typust különböztethetünk meg és pedig a hátlapot, vagyis a reverset tekintve:

1. typus. Álló nő görbe karddal és egy hadi jelvénynyel.
2. typus. Álló nő görbe karddal és két hadi jelvénynyel. (A baloldali jelvény szabadon áll.)
3. typus. Ülő nő két hadi jelvénynyel.
4. typus. Álló nő egy ággal és egy jogarral.
5. typus. Álló nő két hadi jelvénynyel (minden kezében egy-egy).

Még meg kell jegyezni, hogy Valerius és Gallienus »AN · VI«-val jelölt 5-ik típusu érmeinek aeraszáma valószínűleg tévedésen alapul, a mennyiben más nem gondolható, mint hogy a VI-os szám a XI-es helyett iratott az érmekre; ez következtethető az 5-ik típusnak, mely az AN · X-el kezd rendszeren fellépni, szokatlan, megmagyarázhatatlan korai feltűnéséből.*

* Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Unter Leitung von F. Imhoof-Blumer, herausgegeben v. d. Kgl. Akad. der Wissensch. Band I. Dacien u. Moesien, bearb. v. Pick. Berlin IV. r. — Gohl Ödön tanár hozzám intézett magánlevele alapján.

Az egyes típusok felosztását az időrendben a következő táblázat mutatja:

Az uralkodó neve	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.
	An.	An.	An.	An.	An.	An.	An.	An.	An.	An.	An.
A típusok számai											
Philippus sen.	1. 2.	1—3	2.	—	—	—	—	—	—	—	—
Otacília	1. 2.	1—3	2.	—	—	—	—	—	—	—	—
Philippus, jun. caes.	1. 2.	1. 3.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Philippus, jun. aug.	—	—	2.	—	—	—	—	—	—	—	—
Decius	—	—	2 ?	2. 4.	2. 4.	—	—	—	—	—	—
Etruscilla	—	—	—	2. 4.	2. 4.	—	—	—	—	—	—
Etruscus Caes.	—	—	—	—	4.	—	—	—	—	—	—
Hostilianus Caes.	—	—	—	—	2. 4.	—	—	—	—	—	—
Gallus	—	—	—	—	4.	—	—	—	—	—	—
Volusianus	—	—	4.	—	5.	?	—	—	—	—	—
Aemilianus	—	—	—	—	—	—	2. 4.	2. 4.	—	—	—
Valerianus	—	—	—	—	—	(5?)	—	2. 4.	1.	1. 5.	5.
Gallienus	—	—	—	—	—	(5?)	—	2.	—	4. 5.	5.

20. A tartománygyűlés.

Miután provinciánk tartományi helytartósága, a tartományi és a bányászati procuratorságok, továbbá a városok és a pénzügyek szervezetéről és kormányzatáról, a katonai hatóságokról stb.-ről az előbbieken bár általános és rövid, de feladatomban éppen ezen alakban legjobban megfelelő képét nyújtottam olvasóimnak, most már a kormányzatnak még csak egyik ágáról kívánok néhány vonásban megemlékezni s ez a tartománygyűlésre, vagyis a Concilium Provinciarum trium Daciarum-ra vonatkozik.

Ezen fejezettel aztán a vármegyénk területén lefolyt közigazgatási stb. ügyeknek története ki van meritve.

A tartománygyűlés némileg a mostani országgyűléshez hasonló intézmény volt, mely eredetileg Görögországból származott át a római tartományokba. E gyűléseken összesereglettek a tartomány főbb emberei véleményadás, közös tanácskozás és határozatok hozatala végett.

A tartománygyűlések első sorban vallási jelleggel bírtak ugyan, de a szükséghez képest mindannyiszor másodsorban előtérbe kerültek a tartományt érintő politikai kérdések, a magán- és közügyek megbeszélése és tüzetesebb tárgyalása is.

A tartománygyűlésbe minden önálló törvényhatósággal fölruházott város küldött képviselőket. A képviselt kerületek s municipiumok száma szigorúan meg volt állapítva. Ezen gyűlésen önmaguk közül választották

a tartományi főpapot (*sacerdos provinciae*), ki mint *sacerdos arae Augusti* a császár tiszteletére áldozatot mutatott be.

Számra nézve csak egy tartományi főpapot választottak és pedig egy évi időtartamra; de csak az volt megválasztható, ki lakóhelyének összes nyilvános hivatalait már viselte, vagy a ki legalább a római lovag rangjával birt.

Ezen tartománygyűlés megtartásáról nálunk csak a harmadik századból maradt fenn egyetlen emlék, midőn az t. i. Kr. u. 241. évben tartott gyűlése alkalmával Marcus Antonius Gordianus Pius Numenjének s föntségének emelt föliratot.¹

A tartománygyűlési intézmény keletkezésére vonatkozólag röviden csak annyit említünk föl, hogy Septimius Severus császárnak Kr. u. 211-ik évben bekövetkezett halála után a sok betörés és megtámadások folytán a viszonyok nagyon meglazultak az egész tartományban s azért a közigazgatáson javítani vélték a császárok, midőn a tartománygyűlések megtartását engedélyezték.

A közügyeken segíteni reméltek már csak azért is, mivel a tartománygyűlésen alkalom volt adva a közügyekről behatóan tanácskozni s ez által a hivatalnoki karra nyomatékosan hatni, mennyiben a jeles szolgálattelvőket kitüntethette és számukra még szobrok állítását is megszavazhatta; sőt a tartományi főhivatalnokok kitüntetését kérhették ez alkalomból a császártól, vagy pedig ellenesetben ellenök panaszt emelhettek az imperator előtt.

Ezen gyűlés a felsoroltakon kívül szükség esetére elrendelhetette a népfölkelést is, mi által a császár hatalmát nagyban növeszthették, s mint már fönnebb említém, ellenőrzése alá volt rendelve a tartományi pénzverde is.

A tartománygyűlés székhelye eleinte Apulum volt, mit azon körülményekből következtethetünk, hogy papjai közül P. Aelius Strennus az Apulumban lakó Aelius családból származott s M. Antonius Valentinus (238—244. közt) hasonlóan Apulumban találta honosságát, hol ő decuriói hivatalt is viselt.

Később, a daciai tartomány bukásáig még hátra levő kevés évek alatt, Sarmizegetusában tartották a tartománygyűléseket.

A tartományi papok névsora közül csak a következőkre vonatkozólag maradtak fenn emlékek:

1. Pius Aelius Strennus, equo publico, sacerdos arae Augusti.²
2. M. Antonius Valentinus, eques Romanus, decurio municipii Apuli, sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III.³
3. M. Proc II. vir, flamen, sacerdos arae Augusti.⁴
4. M. Cominius Quintus, pontifex, bisquinquennalis coloniae, eques Romanus, sacerdos arae Augusti.⁵

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1454. ² Corp. Inscr. Lat. III. 1209. Fölr. gyűjt. 225. sz. a.

³ Ugyanott 1433. ⁴ U. o. 1509. ⁵ U. o. 1513.

21. Vármegyénk területének utolsó felvirágzása és a tartományyal együttes bukása.

Vármegyénk területe, a mint az előbbieken láttuk, minden tekintetben a legszebb felvirágzásnak örvendett; a markoman háboruk idejében ráért csapások és borzasztó pusztításoknak lassanként minden nyoma eltűnt; a béke, szorgalmas munkálkodás és jólét újra kiterjeszté áldásdús hatásait az egész területre, s ezen szerencsés állapot még nagyon soká tarthatott volna, ha a római császárok az összes tartományokról általában, de különösen a mi egykori tartományunkról jobban gondoskodtak volna.

De már Commodus császár alatt (Kr. u. 180—192. év) megkezdődik a jó viszonyok változása. Belső és külső mozgalmak összeműködése által, de főképpen a markoman háboruk következtében már csirázni kezdett ama nagyszerű, mindent összetörő s mindent újjáalakító munka, melyet *népvándorlás* név alatt ismerünk.

A semmivel sem törődő császár a békekötés után Rómába ment vissza, s elmerülvén a kicsapongó élvezetekben, nem is gondolt a sokat szenvedett tartományok oly égetően s elodázhatatlanul szükséges biztosítására.

Ez a körülmény felbátorítá a szomszéd barbárokat, hogy újból veszedelmes mozgalmakat indítsanak Pannonia és Dacia ellen, s bizonyára új rémkorszak állott volna be az alig csak újra fellélegző tartományunkban, ha Vespronius Candidus, Manilius Fuscus és főképpen Pescenius Niger jeles hadvezérek nem védelmezik a fenyegetett provinciákat.

Az egész birodalom szerencséjére megöletett Commodus Kr. u. 192-ki december 31-én. Utódja pedig a már ismeretes s többször említett Helvius Pertinax volt, a Kr. u. 177—179-ki évek közt a tartományokban mint legatus szerepelt; de ez is csakhamar áldozatul esett a féktelen praetorianusoknak, éppen úgy, mint utóda, a becsstelen Didius Julianus. Rossz idők jártak ekkor, míg, az egész birodalom s egyúttal területünk üdvösségére, a pannoniai és a dunamelléki legiók, tehát a XIII. Gemina is, valahára ki nem kiáltják császárnak Septimius Severust (Kr. u. 193-ik évben).

Ezen erélyes, testben-lélekben egyaránt megedzett katona a fölkelő naphoz hasonlitható a vármegyénk területén élőknek ügyeire nézve; mert az általánosan beállott corruptiót kemény katonai kormányval váltotta föl. Gondoskodása Daciára is kiterjedett. Mikor ellenfeleit legyőzte, rögtön meglátogatta a tartományokat, s valószínű, hogy területünkön is megfordult és itt is bölcsen intézkedett a kellő védelem érdekében. Szomszédságunkba, Potaissába (Torda) rendelte be Moesiából a legio V. Macedonicát. Apulum municipiumnak választási jogot adott s Ampelumban rendezte a tanácsot; provinciánkba pedig

Geta fiát küldötte helytartónak, ki hogy sokat is tett területünk érdekében, ezt bizonyítják a többrendbeli emlékek, melyeket tiszteletére emeltek.

Apulum az előbbieken már leírt virágzásának tetőpontját Septimius Severus alatt érte el. Azért is maradt fenn reá vonatkozólag annyi fölíratos kő s a pénzleletekben is igen gyakran bukkanni az ő pénzeire.

Utána (Kr. u. 211-ik évben) Marcus Aurelius Antonius következett az uralkodásban, kit azután Caracalla gunynévvel illettek a hosszú ruha miatt, melyet a hadseregben és a nép közt honosított meg.

Uralkodásának már első éveiben ismét megmozdultak a szomszédos népek s Kr. u. 214-ik évben a Duna melléke megint harczterré változik át, s Kr. u. 215. év körül új vándor nép lép föl a színtérre az alsó Duna környékén, t. i. a gótok népe.

Az északi népek és főképp a szabad dákok hatalmas erővel újból betörték tartományunk északi részébe. Az egyesült XIII. és V. legiók oroszlánképpen küzdöttek ellenük. Caracalla maga jött be tartományunkba s megjelenésének némi hatása is volt, de ez sem volt tartós, mert a hogy Thraciába átment, megújultak a betöréses pusztítások s ez így tartott Maximinus (Thrax) császár trónfoglalásáig.

Caracalla ázsiai útjában Kr. u. 217-ik év április 8-án megöletett s a hadsereg az összeesküvők fejét M. Opelius Macrinust választotta meg császárnak (Kr. u. 217—218-ik év), kinek rövid uralkodása alatt minden rosszabbra fordult. Alatta a havasok közt élő dákok, kik már Commodus alatt lázadtak fel, újból betörték a tartományba, de a kezesek visszaadása és ajándékok által lecsendesültek rövid időre. Macrinust is megölték a katonák s Elagabalust vagyis Heliogabalust ültették a trónra. (Kr. u. 218—222. év.) Ennek uralkodása alatt is tartottak a határon a villongások, ellenségeskedések s zavarok.

Utána Severus Alexander került a trónra, de őt is megunván, az elégtelen katonák, ellencsászárnak C. Julius Verus Maximinust kiáltották ki, ki rögtön Severus Alexander ellen indult. Ez mindenkitől elhagyatva, édes anyja karjaiban, vele és néhány emberével együtt megöletett Kr. u. 234—235-ben.

Mind ezen rémes válságok közepette vármegyénk területe, mert a tartomány belsejében feküdt, közvetlenül nem érezte annyira a határon szakadatlanul tartó küzdelmeket s rendes útján, a viszonyokhoz képest eléggé fejlődött továbbra is. Maximinus erős kezének sikerült a békét biztosítani és így a Daciában már alig tartható keserves állapotot is megjavította, megnyervén a szabad dákokat, majd pedig azoknak szövetségeseit s ezek megtörténte után a határok biztosítására is gondolt; de ezen tervben meggátolták a bőséges itáliai katonák, kik őt a már Kr. u. 235-ik évben Caesarnak kinevezett fiával együtt ebéd alatt saját sátorában Aquilaea előtti táborában Kr. u. 238-ik évben agyonütötték.

Az utána következő 80 éves I. Gordianus (Kr. u. 238. év) és hasonló nevű fia mint II. Gordianus és császártárs nem szerepeltek egy évig sem, mert ellenfeleiktől legyőzve, meggyilkoltattak. Utánuk következett a becsületes D. Caelius Calvinus Balbinus, de ezt is, alig hogy az uralkodást átvette, meggyilkolták Kr. u. 238-ik évben.

Hasonló sorsban részesült III. Gordianus is, ki már K. u. 242-ik évben a gótokat Thrakiából kiverte, s bizonyára sokat tett Daciának biztosítására; ezt lehet következtetni abból, hogy már K. u. 241-ben fogadalmi oltárt állított neki a tartomány¹ Kr. u. 244-ik évben, míg ezen évben I. Philippus császár lett, ki Kr. u. 249-ik évig uralkodott.

Az ő uralkodása alatt ismét szomorú napok következtek Daciára nézve. Ezen időben főképpen a karpok, kik a góthok és más barbár népek között Dacia keleti részén teljesen be voltak ékelve, a megindult áramnak engedve, másfelé nem térhettek ki, nem fordulhattak másfelé, mint éppen Dacia belseje felé.

Azért e veszedelmes nép folyton betört kisebb-nagyobb csapatokban s a helyőrség csekély száma, de talán a rómaiak helytelen vezetése is okozhatta, hogy ők napról-napra elbizakodottabbakká lettek s így mindig bátrabban léptek föl, annyira, hogy utoljára csak a megerősített helységek voltak biztonságban, hova Dacia lakói is menekültek. Sok menekülő fölkereste azon időben Apulumot; de többen a határon túl is a Dunán át futamodtak, előre látván, hogy a fenyegető veszély nem kerüli el a tartomány szívéét sem.

I. Philippus e bajok hírére személyesen jelent meg Daciában nagyszámu hadsereggel s fényes győzelmet aratott a karpokon és a germánokon. Kr. u. 248-ik év után pedig mindent megtett, a mit csak tehetett, hogy a szenvedett kárnak bénító hatásait enyhítse.

A karpok oly rossz hirben állottak, hogy Apulumban bizonyos G. Valerius Serapio, ki előlük szerencsésen menekült, következő szövegű fogadalmi oltárt emelt: »Jovi Optimo Maximo! Gajus Valerius Serapio, a Carpis liberatus, pro salute sua et suorum votum libens posuit.«² Ugyanezen időben menekült Daciából a karpok elől a Dunán át szent Lactantius édes anyja is.³ Ez időtájt t. i. Daciában és így Apulumban és általán vármegyénk területén már sok keresztény lakó volt.

Philippus fáradozásainak azonban kielégítő eredménye nem lett, mert a tartomány belsejében dúló harcok mellett betörték a gótok Moesiába és Thráciába, hol az ellenők küzdő helytartót, Decius, alaposan megverték; a fegyelmezetlen legionáriusok pedig Decius cserben hagyván, átmentek az ellenséghez.

Nemsokára azután császárnak kiáltják ki Decius a moesiai legiók. I. Philippus most Decius ellen indult. Veronánál történt a szerencsétlen

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1017. Fölr. gyűjt. 174. sz.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1054. Fölr. gyűjt. 52. sz. a.

³ Lactantius, de morte persecutorum, c. 9.

összeütközés. Az idősebb, I. Philippus, nyílt csatában elesik; fiát II. Philippust pedig Rómában ölték meg.

Ezen bel- és külviszályokat fölhasználták a mindig rabolni kész szomszédok s hordáik újra elárasztották Daciát és pusztítottak, a hol és a mit csak lehetett. Vármegyénk területe ez alkalommal is sírmezőhöz hasonlíthatott; de Decius most hamar visszatért nyugatról a félig elpusztított tartományba s nagy sikerrel győzte le a garázdálkodó barbár népeket. Decius a becsapókat a határon túl kergette és békét hozott a sokat szenvedett tartományba, miért a megmentett Apulum őt mint »Restitutor-«t ünnepelte.¹

Decius aránylag rövid ideig tartó uralma alatt sokat tett az egész tartomány érdekében. A határokat újra megerősítette és kellő haderővel látta el. Nagy figyelmet fordított vármegyénk területének helyrehozására, de nevezetesen sokat tett Apulum érdekében, mert azt úgy szólván újra alapította és benépesítette; az addig talán külön állott coloniát a municipiummal egyesítette s így a város egész terjedelmében újból föléledett mint Colonia nova Apulensis.²

Ez volt egyúttal vármegyénk területének utolsó fölvirágzása, melyet nemsokára a gyászos bukás és végleges megsemmisülés követett.

A míg vármegyénk területe lassanként régebbi, szerencsésebb alakját újból fölvette, az alatt Kniva (Cniva), a gótok fejedelme, betört Moesiába, hova Decius ugyan ellene sietett, de árulás és sok más közbejött körülmény folytán C. M. Q. Trajanus Decius nem csak a csatát, de életét is elvesztette Kr. u. 251-ik évben.

Ezen csapást vármegyénk területe is erősen érezhette, mert ezen időtől kezdve már csak kevés életjelt találunk arról összes adatainkban.

A moesiai hadsereg ezután Caius Vibius Trebonianus Gallust kiáltotta ki császárnak. (Kr. u. 251—254. év.)

Az új császár a gótokkal csakhamar kibékült, nekik hagyván zsákmányukat és foglyaikat, sőt még évpénzt is ígért nekik.

Ezen béke sem tartott azonban soká, mert Kniva újból betört Moesiába, de Marcus Jul. Aemilianus helytartó kiverte őt hadseregével együtt s a zsákmányt saját katonái közt osztotta ki.

Ezen hősiesség után Aemilianust kiáltották ki császárnak, ki Kr. u. 253. évben Gallus császár ellen indult, őt legyőzte, mire aztán Gallus valószínűleg saját katonái által megöletett.

A rakoncátlan katonák azonban nem sokára, azaz négy hónap múlva, megölték Aemilianust is, és levágott fejét Valerianus hadvezérnek küldötték, kit hasonlóképpen császárnak kiáltottak ki.

Publius Licinius Valerianus (Kr. u. 253 - 260. év) igyekezett tartományunkban is lehetőleg helyre hozni a sok bajt, de ez csak kevésbé sikerült neki, mert majdnem az egész birodalom folytonos háborúval

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1176. Fölr. gyűjt. 190. sz. a.

² Ugyanott 1176. sz. Fölr. gyűjt. 190. sz. a.

volt körülvéve s tartományunkat már többé megmenteni lehetetlen volt. Daciának egyik része a másik után került a barbárok kezébe, s a római hadsereg is lassanként dél felé húzódott.

A Kr. u. 250-ik évből való Deciusra, mint Restitutorra vonatkozó fölírat Apulumból ezen időből az utolsó ismeretes emlék.¹

Szomszédságunkban Micianál (Veczel) talált mér földkő utoljára emliti Apulumot (Kr. u. 253—260.), melyet onnan XLV milia (mér föld) távolságra számít.² Ez egyúttal az utolsó ismeretes kő Közép-Daciából.

Az érem-leletek pedig, mint már említém, még korábban szüntek meg. Az erős Apulum még tartja ugyan magát, de a daciai pénzek a XI. aerával már véget érnek s talán ekkor már vármegyénk területe is a barbárok kezébe került.

Daciából csak a nyugati és délnyugati rész maradt meg még kevés ideig, hova a IV., V. és XIII. legiók összevonattak s Kr. u. 260—268. évből a legio XIII. Gallenianának egyetlen fölírata még fönmaradt.³

Végre átrendeltetnek a legiók Moesiába, hol 258-ik év után Claudius vezérlete alatt állomásoznak.

A gótokkal való harczok még mindig folytak, de már többé nem Daciáért, mert azt ugy is elveszettnek tekintette mindenki s L. Claudius Domitius Aurelianus császár ezt hivatalosan be is ismerte, midőn Kr. u. 271-ik évben Zenobia palamyrai királynő ellen indulván, Daciáról véglegesen lemondott a gótok részére, hihetőleg csak azon enyhe föltétel alatt, hogy a római foglyokat kiadják s a Duna balpartja melletti őrhelyekből a helyőrséget szabadon engedjék elvonulni.

Ezen események után a rómaiak uralkodása vármegyénk területén is megszűnt, még pedig véglegesen és mindenkorra.

A vármegyénk területén virágzó kisebb-nagyobb községek és városok akkor a barbárok vad dúlásának áldozatául estek; a templomokat, köz- és magánépületeket lerombolták, az ipar és művészet kincseit összetörték és széthányták, megsemmisítettek mindent, mi csak kezeikbe került. Romhalmok jelezték a miveltségnek hajdani tanyáit.

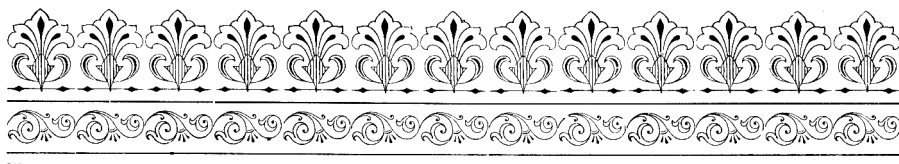
A szélsodorta föld és homok lassanként — az évszázadokon át elfedte e nagy sirokat, pázsit nőtte be, s betakarta azokat, mint a tenger tükre az alámerült hajókat — s vége lett mindennek!

De nem, még nem lett vége mindennek, mert phönixképpen feltámadtak hamvaikból az emlékek; mindig több és több, becsesnél becsesebb került újra felszínre a régi dicsőség maradványaiból, s mindig érthetőbben szólnak és tanuskodnak a rég elmúlt időkről; mindig fényesebb és fényesebb világot vetnek azon homályra, mely vármegyénk területének történetére borult volt. Hangosan kérik, követelik, hogy »emlékezzünk a régicokról!«

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1176. Fölír. gyűjt. 190. sz. a. ² U. o. 875. ³ U. o. 1560.

Forduljunk tehát most azon tárgyak szemléléséhez, melyek az írott történelem hézagait gazdagon pótolják; nézzük meg, vizsgáljuk meg azon maradványokat, melyek kézzelfoghatóan, csalhatatlanul tanuskodnak a rómaiak nagyságáról, melyek tanujelekképpen vármegyénk területén felszínre kerültek: a római leletek, római régiségek alakjában!

III.

Vármegyénk területén talált római maradványok és leletek leírása és statisztikája.

1. Általános áttekintés.

Vármegyénk területén létezett római városok és községek köz- és magánépületeiről, utcáiról, tereiről s általában azoknak kinézéséről és mibenlétéről nagyon keveset tudunk, mert az azokról írott adatok teljesen hiányzanak; a föld felszínén valamikor létezett maradványok pedig az évszázadok lefolyása alatt csaknem mindenütt teljesen eltűntek, sőt még a föld alatt elrejtettek is már legtöbbszörre csekélységre fogytak le olyannyira, hogy azokból az egykori állapotra vonatkozólag már csak nagyon bizonytalan képet tudunk alkotni.

Kevés reménynyel kecsegtet a jövő is, hogy t. i. azután majd az utódok sokkal többet fognak tudni, mint mi most mindazokról, még akkor sem, ha az alsófehérvármegyei régészeti egylet ezután is folytatja kutatásait, új meg új telepeket fog felásatni; mert aránylag mégis mindig kevés lesz a biztos adat, mivel az egyleten kívül senki sem törődik a »romokkal« s bármely helyeken bukkanjanak is a laikusok a régi idők ilyenmő maradványaira, kivétel nélkül majdnem mindenütt, ha »kincseket« nem találnak, egyszerűen s egykedvő, s mondhatni közömbös megvetéssel szétbontják az épület-maradványokat és elhordatják az »építési anyagot« a nélkül, hogy valakinek eszébe jutna, hogy a talált épület maradványainak lelhelyét megjegyezze, azokat, habár csak kezdetleges vázlatossággal is, lerajzolja, felmérje, vagy legalább röviden leírja.

Nem panaszkodom csakis a jelenkornak ez iránt tanusítani szokott indifferentismusa, a tudomány, a történelmi kutatások ily barbár módon való megkárosítása miatt, de még csak nem is tiltakozhatunk ellene, nem bizony, mert úgy volt az a legrégibb idők óta a népvándorlás, a honfoglalás korától kezdve egészen a mai napig, s úgy fog az

maradni még jó ideig; s mikor e tekintetben az orvoslás megérkezik, akkor már késő lesz, mert nem találnak megmenteni valót.

Apulum római maradványaiból épült Gyula fejedelem vára, Apulum romjaiból épültek Gyulafehérvár első házai. Az akkori építők kezei elől csak az menekült, mi földalatti építmény volt, vagy a föld alá jutott a népvándorlás idejében.

Éppen így történik ez minden más városban és községben, hol római telepek voltak; mindenütt egyaránt felhasználják az »építési anyagot« házak, pinczék, kútak, istállók és ürgödrök építéséhez.

Mikor 1898-ban Gyulafehérvárt a várban a volt Báthory-templomot lebontották, hogy annak helyére az új gimnáziumot építsék, a templom lebontása alkalmával az alapfalakba beépített, barbár módra megcsontított, 23 darab római föliratos és képfaragványos követ hoztak a munkások napfényre, melyeket aztán muzeumunk számára megmenteni legfőbb igyekezetem volt, a mi — Istennek hála — nagy nehezen sikerült is.¹

Vármegyénk területén szerteszét egy-egy helyen még található, de az említett kincs- és építési anyagkeresők által legtöbbszörre már csekély terjedelemben apasztott maradványokból keveset lehet következtetni azoknak egykori mibenlétére; sokszor csakis a legmerészebb képzelődés tudna valamit rekonstruálni azokból.

Van azonban remény arra nézve, hogy legalább kis részben a könnyebben megközelíthető magyarigeni kőbányák alatt még meglevő római épülettömbökből valami feltárható lesz.

E tekintetben legkedvezőbben állunk vármegyénk területén az apulumi maradványokkal, melyeknek időről időre föltárt részleteit már 1863. óta állandóan figyelemmel kísértem, azokról a legszükségesebb feljegyzéseket megtettem, valamint pontosan végezve a felméréseket, híven le is rajzoltam azokat.

Régebben ezeket a munkálatokat leginkább csak kedvtelésből tettem, a nélkül, hogy még csak álmodni is mertem volna arról, hogy valamikor éppen nekem fog jutni a szerencse, hogy történelmünk eme eredeti okmányairól képet mutathassak be a nagy közönségnek.

De később, mióta az alsófehérmegyei régészeti egyesület életbe lépett, azaz 1887. óta, már egész más szemmel néztem és nézem ezen igen érdekes tudományágat; nagy előszeregettel igyekeztem, ha nem is minden tekintetben szakavatott, de legalább hasznosan értékesíthető tanulmányokat tenni e téren.

A tizenkét év óta általam folytatott ásatási munkálatok vezetése alkalmával sokat észlelhettem, s ha talán nem is eleget, de még is sokat tapasztaltam már. Tapasztalataimról nagy részben már beszámoltam vármegyénk régészeti egylete évkönyveinek lapjain,² s e helyen is

¹ Az innen származott 11 föliratos kő a fölir. gyűjt. 218. 289. 521. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. és 530. számok alatt vannak közölve.

² Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egyesület évkönyvei III—X. (1890—1899.)

igyekezni fogok kellő rövideggel szólni Apulum városának mibenlétéről, a mennyiben a feltárt épületek alapfalaiból, padozataiból s egyes földszinti helyiségek alsó részletmaradványaiból ítélni lehet. Hogy ez mind csak vázlatokban történhetik, az már a dolog természetéből is kiviláglik. Többet kívánni ez idő szerint nem lehet.

Ezekből következtetéseket vonhatunk, kellő mértéket alkalmazva, vármegyénk többi községeinek egykori mibenvoltára.

Apulum kiterjedéséről már szóltam az előbbieken; erre vonatkozólag a legjobb útmutató az idecsatolt térkép (II. tábla), mely a legszigorubb pontossággal mind azon helyeket föltünteti, melyeken 1863. óta Apulum házainak maradványaira akadtak.

Az azelőtti időkben feltártakra vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy térképenre azon helyeket is fölvettem, melyeket más szemtanúk kijelöltek nekem, ezeket azonban csak pontozva rajzoltam, mert felelősséget a másoktól nyert adatok helyességéért nem vállalhatok; de ha a teljes biztonsággal kimutatott helyeket kombinációba hozzuk ezen kevésbé biztosan kijelölhető helyekkel, rögtön meggyőződhetünk, hogy azok is kellő mértékben megfelelnek a valószínűségnek.

Tekintetbe véve azon pontokat, melyeken eddigelé római házak maradványait föltárták,* s ezen pontok közül a legkülsőbbeket egyenes vonalakkal összekötvén, nyerjük Apulum municipiuma és coloniája, vagyis a belváros kiterjedésének képét.

Az ezen pontoktól egyes messzibbre eső helyeken talált épületmaradványok valószínűleg már a külvárosban voltak, vagy a városhoz tartozó nyaralók és gazdasági épületek lehettek.

Ha a térképet (II. tábla) befedő átlátszó papírra rajzolt tervrajzot és az alatta fekvő rajzot szemléljük, akkor a római castellum és Apulum városának fekvését tisztán látjuk, minek folytán a régi római városnak elhelyezését a mostani helyzethez mérve és viszonyítva eszközöltük.

A római castellumot (13. sz.) a város, az előbbinek köröskörül kellő szabad tért engedve, körülfogta és a szabad tért, ismeretlen nagysága miatt, tekintetbe nem véve, azt találjuk a hozzávetőleges mérés alapján, hogy a biztosan kimutatható város a castellumtól észak felé (1. és 2. sz.) 1070 méternyire, kelet felé (12. sz.) 800 méternyire, dél felé (33. sz.) 2300 méternyire és nyugatra (29. sz.) 1150 méternyire terjedett ki.

De lehetséges, hogy a város területe még nagyobb volt; erre azonban hiányzanak a biztos adatok.

Az átlátszó papíron levő pontok a folyó számok szerint a következő, most létező helyeket jelölik ki a térképen:

1. szám. A katonai lövölde előtti szántóföldek. Nevezetesen a néhai Totoján kisfaludi lelkész szántóföldje, melyen 1893-ban Lauterbach cs. és kir. főhadnagy vezetése alatt folytatott hadgyakorlatok alkalmával római házfalakat, téglá padozatrészleteket tártak föl s e mellett hatalmas

* L. a II. táblát.

kő oszlopot, födélcserepeket, edénytöredékeket s több más tárgyakat leltek.

2. szám. Az ugynevezett »püspöki felső malom« környéke, hol falmaradványokat s már 1863-ban padozatrészteket és födélcserepeket nagy számban hoztak napfényre.

3. szám. Csak jelezni kívánom, hogy az itt helyben szállingózó traditio alapján megtudtam, hogy Kisfalud felé a rómaiak amphitheatruma lett volna. Szemlét tartottam tehát a kijelölt helyen s csakugyan azt találtam, hogy Kisfalud és a városi liget (Prater) közt, a püspöki felső malomtól északkeleti irányban, körülbelül 350 méternyi távolságban, egy feltűnően szabályos ívalaku földhányás domborodik ki, melyen belül szép sík terület. Ezen ív hossza 270 m., húrja pedig 128 m. A húrra állított sugár 46 m. hosszú. Hogy mit rejt itt a föld magában, azt kitudni a jövő feladata.

4. szám. Az ugynevezett »Ujvilág«, püspöki üdülő-kert, melyben három bővizű forrás van. Valószínű, hogy ezek római vízvezetéken alapulnak s ott közkút vagy kútház volt.

5. és 6. számok. A Zalathnára vezető országút mindkét oldalán római házfalakat, födélcserepeket, padozatrészteket, edénytöredéket és egy csinos Jupiterfejet ástak ki a földet művelő munkások.

7. 8. 9. számok. Ha a Csűrök-utca és a Lepes-utca bármelyik udvarán vagy kertjében 1 méternyire leásnak, mindenütt találhatók a legkülönbözőbb római maradványok. A 9 számmal jelölt csoportban Mendl Manó ház- és telektulajdonos kertjében tiszta, kitűnően üde forrás van, melynek vize egy római négyszögletű téglából épült csatornán át van bevezetve a városba.

10. szám. A Lipován nevű városrészben levő görög kath. templom környéke, melyen már a régebbi időkben, de a jelen korban is különféle római házrészteket és háztartási tárgyakat gyakran találtak és találnak a kertekben.

11. szám, A vártér környéke; a papnevelő intézet, Novák Ferencz, Hoffinger, Pákoszta, Bürger polgárok kertjeiben évek óta ásnek ki a megművelés alkalmával római maradványokat, kőfalakat, föliratos oltárköveket, edénytöredékeket; a Pákoszta-féle udvarban 1898-ban igen érdekes márványcsoportot leltek, mely azonban, együletünk kikerülésével, Tyok József nyug. törvsz. hivatalnok birtokába ment át.

12. szám. A Lipován nevű városrész keleti határkertjeiben római falmaradványokat, födélcserepeket és egyéb kisebb római maradványokat ástak és ásnek ki.

15. A római castrum maradványai és környéke. Az apulumi maradványok közt mindenesetre legelőkelőbb helyet foglalnak el azon hatalmas falmaradványok, melyeket 1897-ben a várban tártak fel, mikor a — már az előbbieken is felemlített — cs. és kir. hidászok számára építendő kaszárnya alapjának ásása alkalmával a munkások két méternyi mélységben római téglákra, kő koporsó födelére, római edény-

töredékekre, pénzekre, de főképpen hatalmas kőfalakra akadtak. E falak anyaga faragott, óriás nagyságu kövek lévén, más körülmények tekintetbe vételével együtt határozottan a volt apulumi castrum falaira vallottak, miért is részben már előzetesen magam elkészítettem a szükséges rajzokat és méréseket, de, másrészt, a fölvételek minél nagyobb pontossága kedvéért, az építkezésnél alkalmazott Magerl cs. és kir. építészeti főműtiszttel által készíttettem a legpontosabb rajzokat, melyeknek alapján a munkámhoz csatolt IV. táblát szerkesztettem oly formán, hogy a szükséges összeköttetést a falmaradványok közt egyes részleteire nézve is kijelöltem. A felvételi rajzokat fölvizsgálta Vichopal cs. és kir. várépítészeti mérnök.

A föltárt falmaradványok maguk mutatták és az azokról készített rajz alapján is láthatjuk, hogy az apulumi castrum körfalai igen erősek voltak; mert a három párhuzamosan menő kőfal és az azok közt levő közökbe töltött kő- és földtömeg bizonyára annyira erőssé tette, hogy ellenség azt egyhamar nem dönthette le, s talán a rómaiak Daciából való kivonulásáig nem is döntötte le soha semmiféle ellenség.

Ezen hatalmas kettős körfalak világosan mutatják, hogy az apulumi álló-tábor az első rangúak közé tartozott.

A IV. táblán levő rajznak rövid magyarázatát a következőkben adom:

Az A . jelöli a 2 méter széles bejáratot, melynek két oldalán az $a-a^1$ kis kiugrásai vannak, melyek faltámaszul szolgálhattak. A $b-b^1$ kiálló részek a kapusarkok helyei lehettek. $C-c^1$ bizonyára őrszobák voltak. A körfalakat d . d^1 d^2 d^3 betűkkel jelöltem, s pedig $d=80$ cm., d^1 a külső, 80 cm. vastag, d^2 a közbelső, hasonlóképpen 80 cm. vastag falak. (Escarpe és Contrescarpe). Ezek közt kellő magasságig a 2 méter széles kő- és földtöltés — e . — volt.

A d^3 a harmadik vagyis belső, 1 m. vastag fal határfala volt a körfalnak a tábor belseje felé, s a közte és a közbelső fal közt létező, 5 m. 60 cm. széles köz hasonlóképpen kő- és földtöltéssel — e^1 — volt ellátva.

Az egész fal szerkezete tehát körülbelül 10 méter vastagságu volt; az $f-f$ -fel jelölt kőfalrészletek valószínűleg már a népvándorlás korában szerteszét hanyattak s a magyar fedelmi vár építése alkalmával sok más rommal együtt föld alá temetettek; biztos kombinációkra alkalmas nem lévén, egyszerűen csak kijelöltem pontosan abban a helyzetben, melyben találták.

Az A -val jelölt bejárat a porta principalis dextra lehetett, ha szabad feltennem, hogy a tábor fő bejárata, a porta decumana, a mai Maros-Portus felé nézett.

A cs. és kir. hidászok számára ujonan épített, három épületrészből álló kaszárnyának nyugati, vagyis a sétatér felé néző szárnya, melyet körvonalakban kirajzoltam s melynek alapfalai alatt e maradványok megmaradtak, irányadóul szolgálhat a talán ezentúl még eszközözlendő kutatásokra nézve.

14. szám. A Glacin levő nagy kert, mely a katonai kincstár tulajdona, de haszonbérbe van adva. Területének határai az alsó »Vártér«-ig és a város felé az »Egészségügyi kanális«-ig. E helyen 1863. óta még nem történtek behatóbb vagy terjedelmesebb kutatások; csupán a szántás közben felszínre került kőfalrészletek és téglamaradékok gyűjtettek össze. Ezen terület szabályszerű feltárása sok és érdekes leletekkel fog összeköttetésben állani; remélem, hogy a régészeti egyesület idővel ezen helyen is eszközölni fog ásatásokat.

15. szám. A várkapu előtti katonai kincstári terület, a tulajdonképpeni »Alsó Vártér«, mely most kert gyanánt műveltetik. Ezen a helyen már régebbi időkben is folytak a katonai földerődítési gyakorlatok; de az 1886—1892-ik években ott végzett gyakorlatok alkalmával az egész területet feltárták s az ott talált érdekes föliratos kövek és egyéb tárgyak részint a dévai régészeti muzeumba kerültek, részint pedig elvitték a katonák minden irány felé.

16. szám. Mint az előbbi területet, úgy ezt is barbár módra turkálták fel. A katonai munkások mit sem vettek tekintetbe, Apulum házmaradványai szétverettek és mint építési anyagot elvittek mindent onnan, feljegyzés vagy lerajzolás nélkül, mindezekről csupán azon kevés feljegyzés maradt fenn, melyeket alkalmilag magam készítettem. Ezen a területen van most az állami kincstári faraktár s a raktáros háza és udvara. — Fájdalommal konstatálhatom, hogy a 15. és 16. számmal jelölt területeken már nincs többé semmi, mi a régészetet érdekelhetné; de azon csekély római falmaradványok, melyeket azon időkben felmérhettem és lerajzolhattam,* határozottan mutatják, hogy folytatását képezik azon római falmaradványoknak, melyeket az Alsó-fehérvármegyei Tört. és Régészeti Egyesület megbízásából 1889. évtől kezdve feltártam a közvetlen szomszéd területen.

17. szám. Ezen számmal jelölt terület a régészetre nézve igen fontos, mert ez az ugynevezett »Ásatási hely«, mely területen már a tizenkettedik évben vezetem az ásatást.

E kérdéses és nevezetes terület a vár délkeleti részétől, a legkülsőbb várfaltól 130 méternyi távolságban keletre fekszik. 1888-ban ezen terület tulajdonképpen törökbuza-föld volt, mely az özvegy Rheman Ferenczné által a katonai kincstártól haszonbérbe vett lakása előtt a vártérből (glacis) kerítéssel van kiszakítva; ugyanilyen kerteket választott el a cs. és kir. katonai kincstár a többi, Rhemanné lakásával hosszú sort képező házak előtt is. Ezen körülbelül 11,216 négyzetméter területű kerthez újabb időkben a katonai kincstár még a két szomszéd kertet is hozzá csatolta, úgy, hogy most már egy körülbelül 20,070

* A tömérdek falmaradványokból csak keveset tudtam pontosabban felmérni és lerajzolni; mert a katonai gyakorló területekre civil ember csak nehezen jut, azért én is csak időnként, ismerős tiszt kíséretében nézhettem meg a pusztítást és a falmaradványok össze-visszamenő szétbontását; az ott lelt kisebb tárgyak pedig eltűntek.

négyszetmétert magában foglaló terjedelmes hely állott rendelkezésre a kutatások céljaira nézve.

Az ezen területtől dél felé fekvő szomszéd kertben már a hatvanas években néhai Domsa Péter elemi isk. tanító évről évre ásatott s mindig anyagi haszonnal, mert a talált falmaradványokból nyert római téglákat és nyers köveket köb-öl számra állithatta fel és adhatta el. Ezen szomszéd kert, mely most (1900-ik év) Wagner Sándor főgimnáziumi tanár tulajdonában van, mindannak daczára megérdemelné a szakszerű átkutatást, mert ugy a házfalaknak — ha félbeszakítottan is — folytatását, valamint egyéb érdekes tárgyakat lehetne onnan napfényre hozni. Hisz csak a multkor ásatam ki ott egy oszlopfejet s a játszadozó gyermekek a házmelletti kőrakás közt egy márványfejet találtak, mely a belvederi Apollo képmása, s Wagner tanár szivességéből az Alsó-fehérvármegyei Régészeti Muzeum birtokába került.

Hasonlóképpen történtek kő- és téglanyag utáni ásatások a most szóban levő területtől észak felé fekvő szomszéd kertben is. Az ezen területen évente véghezvitt katonai utászgyakorlatok alkalmával rengeteg kő- és téglanyag került a fölszínre s ezekkel együtt föliratos emlékek, kisebb szobrok és kis mozaik téglák szekérszámra; de mindezekkel — fájdalom — nem törődtek sem a munkások, sem pedig a vezetők, én is csak néhány feljegyzést tehettem; mert akkor még nem létezett az alsófehérvármegyei régészeti egylet; mindazonáltal egy-néhány darabot megmentett az akkor már életben volt hunyadvármegyei régészeti egylet, ezekről a tárgyakról majd szólni fogok a leletek statisztikáját tartalmazó részben.

Szakszerű kutatásokról, a földalatti kincsek szabályszerű föltárásáról senki sem álmodott.

De a mi egyletünk által foganatosított ásatások helyén sem történnék most az első földforgatások; turkáltak már itt a hatvanas években az ezen a helyen több kisebb házban elszállásolt cs. és kir. szekereszek is, majd azután az ide áthelyezett honvéd zászlóalj legénysége, mely hadgyakorlatok alkalmával nem egy jó mély sánczot vágott jobbra-balra a kertnek különböző irányában és ily alkalommal nagy izzadtság mellett itt-ott egy római alapfalon áttörtek csak azért, mivel az útjokban állott, de a gyakorlatok végén követ, téglát — a mit más emberek el nem vittek — a földdel együtt a sánczba visszahánytak, a földet kiegyengették s az ő nézetük szerint jól teljesített munka után tovább állottak.

Innen van az a körülmény, hogy a mostani, szabályszerűen és felügyelet mellett tett ásatások alkalmával a falaknak összefüggése oly sok helyen megszakad, a mint ez az eredményt föltüntető alapräjzon is látható.*

De ásatott itt a bérlőnő is már 1886-ban és 1887-ben, mely alkalommal a többi közt e területen római alfütési melegvezető csöveket (hypocaustum) talált és egy nagy márványmedenczének romjaira akadt.

* L. a III. táblát.

A bérlőnő legutóbbi ásása 1888-ki december hava eleje óta folyt, a míg ugyanazon hó 29-én az ásatások vezetését régészeti egyeletünk részéről átvettük és pedig egyeletünk 1888-ki december 28-án tartott választmányi ülésén kimondott határozat alapján.

Mióta egyeletünk az ásatások vezetését kezébe vette, kedvezőbb fordulat állott be, a mennyiben ezentúl azok csak is a szabálynak megfelelően eszközöltetnek, mi által a régészet kutatásának legnagyobb hasznára sokat tehattünk s tettünk is már.

Ásatásaink eredményéről majd alkalom adtán többet fogok szólani; most pedig folytatom a római lelhelyek felsorolását, hogy az a túlságos félbeszakítás által ne szenvedjen.

18. szám. Terület a vár déli részének legkülsőbb sáncza előtt, hol egy használatban levő forrás van. Ezen hely a várban talált castrumtól körülbelül 530 méternyi távolságra esik. Lehetséges tehát, hogy itt a római castrumnak déli határa volt. Legalább arra engednek következtetni az ott talált hatalmas, durván megfaragott kockakövek.

19. szám. A várterületen azon hely, mely a vártól délnyugatra esik, körülbelül azon irányban, hol a gör. keleti és gör. kath. vallásuak buzaszentelési szertartásukat szokták végezni. Különben kőtáblák is jelzik ama helyeket.

Huszonegy évvel ezelőtt a tűzérőség, nagyobb szabásu gyakorlatai alkalmával, jó mélyen ásott be a földbe s ott is hatalmas kockaköből épült fal maradványaira akadott; lehetséges, hogy ott a castrum nyugat felőli határfala volt.

20. szám. Azon terület, melyen a »Királykút« felé vezető út, az újabb időben (1899. év) beállított sétatér közelében, a város felé vezető szekérúttal kereszteződik. Építési anyag, házi eszközök töredékei, mécses- és edénydarabok nagy mennyiségben kerülnek felszínre már a legcsekélyebb beásásnál is.

21. szám. Ez a Major nevű városrész környéke, hol az egész területen majdnem mindenik udvarban vagy kertben, főképpen a »Mátyás-tér« (régebben »Traján-tér«) és a »Rét-utcza« körül, csekély mélységű beásások alkalmával falmaradványokra és sokféle töredékekre akadnak. Ezen területről számos lelet ismeretes. Többször van említve lelhely gyanánt a »Corpus Inscr. Latinarum«-ban is.*

22. szám. A városnak azon része, melyen a »fapiacz« fekszik. A környékén levő kertekben szintén igen számos edénytöredéket és építőanyagot ástak már ki régebbi idők óta a földből.

23. és 24. számok. A vár déli oldalával szemben fekvő fonsíknak észak felé néző része; innen vezet egy mezsi út a téglavetőhöz és itt veszi kezdetét a »Köztemető« is. Ott, a hol a köztemetőnek északi felső szöglete van (23. sz.), már a hatvanas évek előtt, de utána is

* Corp. Inscr. Lat. III. 973. 972. 1023. 1040. 1046. 1055. 1087. 1201. 1232. 1252. stb. stb.

ástak ki római falmaradványokat. Két falmaradványt magam is láttam és jegyeztem fel ezen a helyen. Római pénzeket is találtak itt. A 24. számmal jelölt ponton hasonlóképpen falmaradványokat, különböző tárgyaknak töredékeit ásták ki.

25. szám. Itt van a már említett »Kutyamál« szőlőhegy és a feltárt római temetőhely, melynek rövid leírását már az előbbieken közöltem.

26. szám. A püspöki nagyterjedelmű major, melyben az azt kettévágó zalathnai vasút építése alkalmával többféle téglát, számos és igen csinos edénytöredéket leltek. Ugyane helyen 1900-ik év tavaszán egy amerikai szőlőiskola beállítása alkalmával tömérdek edénydarabokat és szekér számra menő bélyegtelen római téglát találtak. Szépen díszített terra sigillata táltöredéket, hatalmas amphora füleket és egy agyagkorsót, melyet a mostani munka alkalmával a dolgozók részben összetörtek, gyűjteményünkbe helyeztem. Ezen tág terület a régészeti egyesület »ásatási helyének« dél felé, az a Kutyamál szőlőhegygyel párhuzamban Maros-Portus felé irányuló folytatásának tekinthető.

27. szám. A majorbeli gör. kath. templom környéke, melyen számos föliratos követ, épületrészleteket és edénytöredékeket hozott felszínre a kapa és ásó.

Ezen terület vizenyős kavicsos talaju; egy méter mélységben már talajvizre akadni; lehetséges, hogy az ősi időkben, de a római korban is a Marosnak egyik ága itt e helyen volt átvezetve az ugynevezett »Feneketlen tó« irányában, mi által Apulum két részre lehetett osztva és a marosportusi rész a coloniával tulajdonképpen szigetet képezett.

28. szám. A téglavető felé vezető, keleti oldalon levő szabad terület, mely a kutyamáli római temetkezési helylyel szemben áll. Már 1867-ik évben találtak szántásközben e helyen is falmaradékot, téglát. Kisebb-nagyobb épülethez használt kövek gyakran kerültek elő, miért is feltehető, hogy itt a római »temető-utca« másik oldala volt. Különben ez is folytatása az ásatási helynek és a püspöki majornak.

29. szám. A marosportusi határhoz tartozó szántóföldek, a vasúti hidtól észak felé az első őrház környéke, mely igen gazdag épületmaradványokban. Az 1867-ki évben megkezdődött »első erdélyi vasút« építése óta, de azelőtt és azután is igen sok és értékes tárgyaknak a lelhelye e terület. A földmivelők szorgosan aknázták és aknázzák ki az e területen található építőanyagot. Házfalak és szobák alapfalait már 1865-ik évben láttam ott és jegyeztem föl. Edénydarabokat tömérdek mennyiségben láthatni még most is ott a szántókon szerteszét heverve.

30. szám. A Kutyamál fõnsíkjának délnyugati szöglete, melynek közelében a »Királykút« van (b.). E kút vize római vízvezeték alapján a Mamut hegységből van ide vezetve. E területen római építési anyagot, de különösen sok födélcserepet tűr ki a szántók ekevasa.

31. szám. A Kutyamál szőlőhegyének déli, vagyis a téglavető felé

néző része és a téglavető-telepnek környéke. Metesán kőmives és gazda szőlőjében már évekkel ezelőtt, de legújabb időkben is római oszlopfejek, oltár- és szoborrészletek, feliratos táblák stb. találtattak. Onnan van a Lysias centurio által Apollónak szentelt márvány tábla is stb.* Ettől délre, a téglavető-telep felügyelőjének kertjében, 4 évvel ezelőtt $3\frac{1}{2}$ méter hosszú egyszerű négyszögletű kő oszlopokat találtak, melyek a rómaiak ittletének utolsó éveiben készülhettek, mert látható volt rajtuk, hogy csak kikészítve voltak, de még nem használtattak. E környéken többször pénzeket is találni.

32. szám. Ezen igen terjedelmes terület leggazdagabb római leletekben, s szerény véleményem szerint ez a colonia által elfoglalt tér. Ez a Marostól az ugynevezett »Feneketlen tóig« huzódik. Magában foglalja a mostani Maros-Portust és környékét a marosportusi temetőn túl. A legrégebb idők óta ásnak itt ki római maradványokat s főképp a mult század óta lehenek itt a legio XIII. Geminától származó bélyeges téglákat, szoborműveket, edényeket és pénzeket; de az akkori időkben és ujabban is feltárt falmaradványokat, fájdalom, senki sem rajzolta le, senki sem vette föl méreteit, s így ismeretlenek maradtak, azon csekély részleteket kivéve, melyeket a hatvanas években csak hozzávetőleg, vázlatosan lerajzoltam és felmértem.

A leggazdagabb feltárások 1867-ben történtek e helyen, a midőn az »első erdélyi vasút«-at építették. Erre vonatkozólag Goos Károly írja, hogy szerencséje volt a vasút építése alkalmával néhány napon át a Maros-Portus és Gyulafehérvár közt elterülő vonalszakaszon a vasúti munkálatokat szemlélni, és bepillantani ama régi római város belsejébe, mely ott hajdan létezett, mert ott széles árkot ásván, nagy területen kiemelték a földet. Midőn Goos azon hirre, hogy ott két ezüst tányért találtak, azok után tudakozódott, kutatása egészen az akkor még a várban létezett pénzverdéhez vezette, hol a tányérok 97 ezüstforintért beváltották, és hír szerint, igen hirtelen beolvastották. Egy szemtanu a két tányér súlyát 2 font 8 latra becsülte.

Ezzel szemben szerencsésebbek voltak a kutatók egy akkor talált $2\frac{1}{4}$ hüvelyk mélységű és $3\frac{3}{4}$ hüvelyk átmérőjű ezüst edénnyel, mely megmentve, később a kolozsvári »Erdélyi Muzeumba« került. Ezen edény falain trébelt munkában halak, madarak és a halászatra vonatkozó különféle eszközök képei láthatók.

Az edény képe és leírása legelőször az Archiv für Siebenbürgische Landeskunde című folyóirat X-ik kötetében jelent meg. Érdekes, hogy a bécsi cs. k. érem- és régiségtárban, formára, mint díszítésre nézve, hasonló ezüst edény van, mely azonban Portugáliából származik. Ez az Arneth-féle Annalectenhez tartozó képes atlaszban le van rajzolva.

Ugyanakkor találták ott egy más ezüst edénynek födelét és egy

* Feliratok gyűjteménye 104. sz. alatt.

körülbelül 15 hüvelyknyi magas gyermekszobrot, mely valószínűleg mint diszitő motívum e földélen volt alkalmazva. (Hová tűnt el? — azt nem tudta Goos.) Az agyag anyagu tárgyak közül szembe tűnt egy égetetlen agyagból való 9 hüvelyknyi átmérővel bíró szép edény, melynek belső felületére vadász-jelenetek voltak vésve.

Az agyag tárgyak közt igen sok persely is volt egészen a most is használatban levő alakban, melyek összesen körülbelül 612 különböző ezüst dénárt tartalmaztak, Nero római császár idejétől egészen a Kr. u. 185. évig. Ez úgy szólva egy egész pénzgyűjtemény volt, mely a colonia első éveiből maradt meg. Ezeken kívül van még számos lelet eme területről, melyek részint a talált tárgyak statisztikájában vannak felsorolva, részben pedig ismeretlen helyekre kerültek s ott alusszák örök álmukat.

33. szám. Ezen területen fekszik Maros-Portus; északi része a vasút és az országút által átmetszetik és kiterjeszkedik a »Feneketlen tó«-ig, valamint a marosportusi temető mögött feltűnő, egyenes irányban a Maros felé menő árokig. Ezen árok a Maros közelében végződik s talaja lankán emelkedik, annyira, hogy a Marossal való összeköttetése jelenleg ott ki nem mutatható.

34. szám. Maros-Portustól délkeletre az imént említett árkon túl a Maros közelében levő területen feltűnő sok téglá és edénytöredék lepi el a szántóföldet. Ezzel szemben a Maroson túl Alsó-Maros-Váradja községnek a Maros felé néző részében is akadni számos épületrészlet maradványaira.

Ugyancsak a II. táblán feljegyzett s *a.* betűvel jelölt hely környékén a Mamut hegységben levő »Tolvajkút«-ról agyagcsövekben vezetett vízvezetéknek néhány ép csövet találták. Ezen vízvezeték a »Tolvajkút«-tól délkeleti irányban vezette a kitűnő forrás vizét az »Előmal« nevű szőlők fölötti fennsík (Plateau) át, a szőlőkerteken, szántókon keresztül Apulumba.

A *b.* betűvel jelölt helyen van a római vízvezetéken alapuló »Királykút« forrása s végre a *c.* betűvel jelölt helyen mutatkozik egy kisebb emelkedés és két, ettől nyugat és dél felé irányuló földtöltés domboru vonala, melyekről következtethetni, hogy ott a föld alatt egy szöglettorony és két falnak maradványai voltak.

2. Apulum részleges feltárása.

Alsófehér vármegye területén már régóta nyilvánult egyesekben azon óhaj, hogy a megye történelmét és természeti viszonyait czélyszerű kutatások tárgyává tegyék.

A gyulafehérvári Batthyány-intézet (1794), Hene X. Ferencz, fehérvári káptalani nagyprépost (1834) és a zalathnai bányaeorvos dr. Reinbold Ignác (1836) mint legelső úttörők léptek fel e téren.

A nagyenyedi kollégiumban a hangyaszorgalommal, lankadatlan buzgalommal működő Herepei Károly tanár által alapított régiséggyűjtemény hathatósan szolgálta és szolgálja hasonlóképpen e czélokát. Csátó János, a nagy körben ismert veterán tudós, Alsófehér vármegye érdemdús alispánjának gazdag madár- és növénygyűjteménye kitűnően képviseli vármegyénk ezirányu természeti viszonyait. A hetvenes években három gyulafehérvári tanár: Straubert Ödön, Ávéd Jákó és e munka szerzője, ugyanezen óhajtól ösztönözve, ugy szólván szövetkezetet alapítottak maguk között, hogy egyelőre legalább Gyulafehérvár vidéke s esetleg, tovább kiterjeszkedvén, egész Alsófehér vármegye természeti viszonyait lehetőleg kikutassák és leírják.*

De mindezen törekvések nem voltak elegendők a kívánt czél teljesebb elérésére, míg nem soká reá, már jobb viszonyok közt, ifj. dr. Reiner Zsigmond az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet megalakításának eszméjével lépett fel.

Indítva azon körülménytől, hogy Gyulafehérvár városa és környéke, valamint általában az egész Alsófehér vármegye oly gazdag őskori és római emlékekben, melyek legtöbbször magánosok kezébe és onnan a külföldre jutottak, hogy ez meggátoltassék, történelmi és régészeti együletet akart alakítani, melyhez, hogy a tagok száma minél inkább szaporodjék, később a természettudományok mívelését is felvette. Dicséretre méltó terve sikerült s meg is alakult a fennevezett egyület, melynek alapszabályai 1887-ki július hó 14-én miniszteri jóváhagyást nyertek; mire azután 1887-ki október 2-án megtartotta első közgyűlését az új egyület és egyúttal szerény működését meg is kezdette.

Jelen mű megírhatására nézve alapot vető volt ezen egyület, midőn az 1888-ki december hó 28-án tartott választmányi ülésen Pál István első titkár jelentést adott be a választmányhoz, mely szerint a vártéren (glacis) özvegy Rhéman Ferenczné a katonai kincstártól haszonbérben tartott terjedelmes kertjében »köveket« ásat ki, melyeket a tulajdonosnő építőanyag gyanánt árusít el.

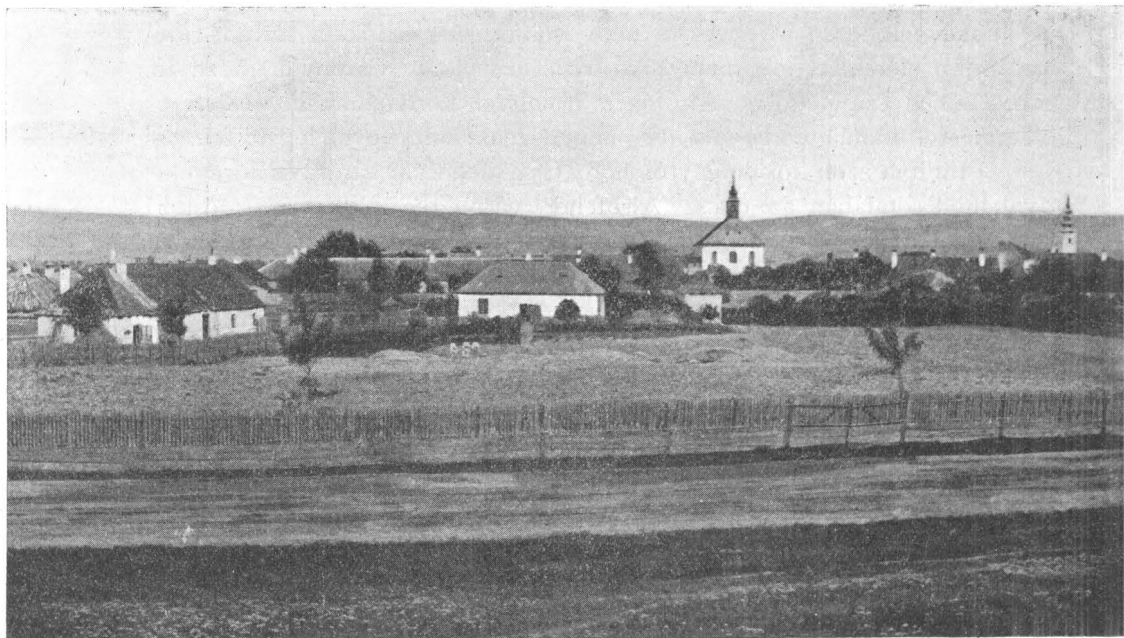
E munkánál foglalkozó napszámosok terjedelmes kőfalakra akadtak, melyek közt számos római bélyeggel ellátott téglát, agyagcsöveket és csontvázakat találtak, miből azon következtetésre is lehet jutni, hogy itt is a római Apulum maradványainak egy része van elrejtve, minélfogva ő (t. i. Pál István) Novák Ferencz polgármester, Dr. Mohay Sándor országos képviselő és Ávéd Jákó főgimn. tanár társaságában

* Ennek eredményei lettek: 1. Dr. Cserni Béla, Gyulafehérvár és vidékének florája, megjelent a gyulafehérvári főgimn. 1887/8-ki Értesítőjében és külön lenyomatban; ennek folytatása és Gyulafehérvár környékének faunája, megjelent az Alsófehérvárm. Tört. Rég. és Természettud. Egylet I. II. és IX-ik évkönyveiben. 2. Ávéd Jákó, Gyulafehérvár éghajlatának viszonyai, megjelent a fennevezett tanintézet 188²/₃—188⁵/₆. értesítőiben és külön lenyomatban, és 3. Straubert Ödön által Gyulafehérvár területén és vidékén eszközölt művészies fényképi felvételek.

az ásatások színhelyére sietett és nagy meglepetéssel látták, hogy ott nem kőrakások, hanem egész alapfalak mutatkoznak. Az ott lelt tárgyakból néhány darabot a szíves háziasszony engedélyével azonnal el is vitettek az egyleti muzeumba.

Ennek alapján Pál István azt ajánlotta, hogy az egyesület ezen ásatásokat kísérje figyelemmel s igyekezzék az ott talált és még található régiségeket a muzeum számára megszerezni.

Rövid eszmecsere után a választmány Ávéd Jákó kollégámat és csekélységemet bizta meg azzal, hogy tegyünk lépéseket ez ügy érde-

2. ÁBRA. A GYULAFEHÉRVÁRI ÁSATÁSI HELY. (FÉNYK. STRAUBERT ÖDÖN.)

kében. Határozatul kimondatott egyszersmind, hogy a netán fölmerülő költségek fedezésére az egyesület pénztárából — az igen korlátolt anyagi viszonyokhoz képest — az elnökség útján esetről esetre némi csekély összegeket is vehetünk fel.

Másnap Ávéd Jákóval tüzetesen megbeszélgettük az ásatások színhelyét s mondhatom, hogy még éppen jókor, vagy helyesebben, legalább nem egészen elkésve jelentünk meg a kijelölt helyen; mert ott az építőanyagoknak már évek óta kisebb-nagyobb időközökben eszközölt ki-
ásása, gyűjtése és elhordása most is legjavában folyt.

A fennebbiek előrebocsátása után nézzük meg magát az ásatások színhelyét, melyről a 2-ik ábra alatt tájékoztatás végett egy kis látképet csatolok ide.

A kérdéses kert (Tábla III. F.), t. i. az ásatások színhelye, mely

az alsó várkaputól kijövetkor jobbra a vár délkeleti részén a legkülsőbb várfaltól 130 méternyi távolságban keletre fekszik, tulajdonképpen törökbuzaföld (1888-ban), mely a bérlőnő lakása (Tábla III. D.) előtt a vártérből (glacis) kerítéssel van kiszakítva; ugyanilyen kerteket választott el a cs. és kir. katonai kincstár a többi, Rhémanné lakásával hosszú sort képező magánházak előtt is.

A tapasztalás minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy az ezen kertben talált római alapfalak eme szomszédos kerteken keresztül huzódnak a föld alatt és így az itt létezett nagy épülettömegre biztosan lehet következtetni, mert a körülbelül 11,216 négyzet méter területű kert bármelyik részében kezdtek ásní, mindenütt falmaradványokra akadtak.

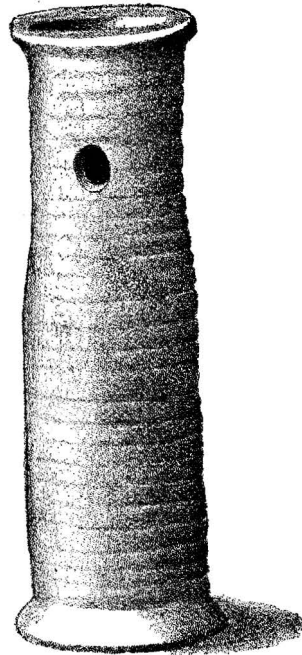
A dél felé fekvő szomszéd kertben már a hatvanas években néhai Domsa Péter elemi isk. tanító, mint azt már előzetesen jeleztem, évről évre ásatott s mindig anyagi haszonnal, mert a talált falmaradványokból nyert római téglákat kőből számra állithatta fel és adhatta el.

Az ezen területen, évente véghezvitt katonai utász-gyakorlatok alkalmával hasonlóképpen rengeteg kő- és téglanyag került a fölszínre s ezekkel együtt föliratos emlékkövek, kisebb szobrok és szekér számra kis mozaik téglák, de ezekkel — fájdalom — nem törődött senki sem s a hogy fölszínre kerültek, úgy nyomtalanul el is tűntek.

Szakszerű kutatásokról, a föld alatti kincsek szabályszerű föltárásáról ekkor még senki sem álmodott.

De a történelmi és régészeti egylet által 1888-tól fogatosított ásatások helyén sem történik most az első ásatás; ástak már itt a hatvanas években az ezen helyen több kisebb házban elszállásolt cs. és kir. szekérszek is, majd azután az ide áthelyezett honvéd zászlóalj legénysége, mely hadgyakorlatok alkalmával nem egy jó mély sánczot vágott jobbra-balra a kertnek különböző irányában és ily alkalommal, mint már említém, nagy izzadság mellett itt-ott egy római alapfalon áttörtek, de a gyakorlatok végén követ, téglát — a mit más emberek el nem vittek — a földdel együtt a sánczokba visszahánytak, a földet kiegyengették s tovább állottak.

Innen van azon sajnos körülmény, hogy a mostani, szabályszerűen és felügyeletem mellett tett ásatások alkalmával a falaknak összefüggése oly sok helyen megszakad, oly sok ponton a terület egészen meddő.

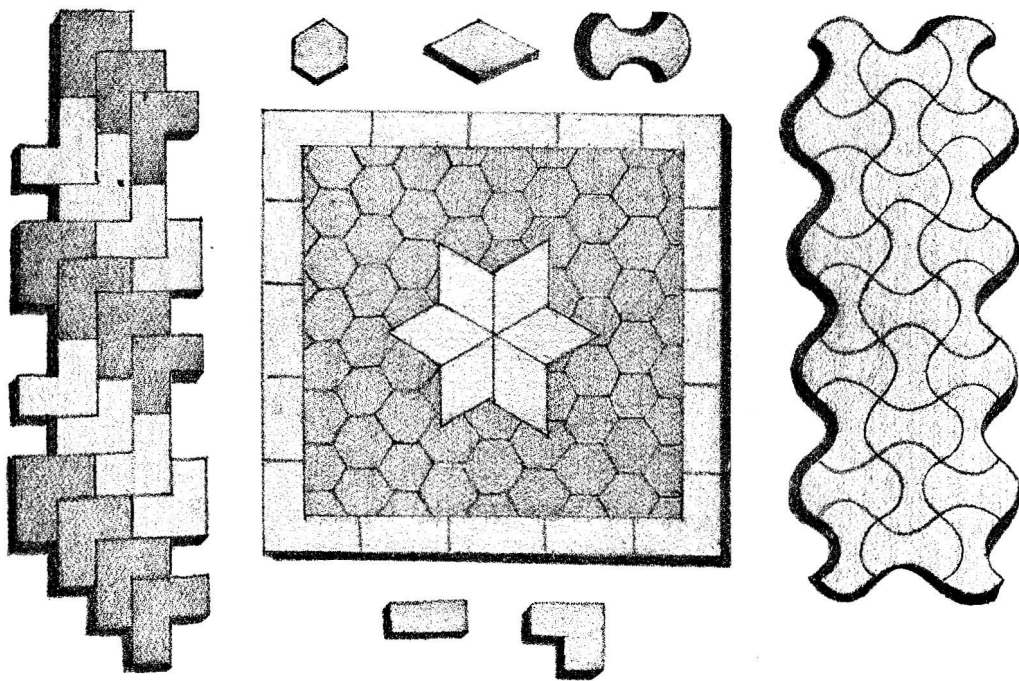

3. ÁBRA. SZOBAPADOZAT ALATTI
FÜTÉSI SZERKEZETHEZ TARTOZÓ
ÜREGES HENGER OSZLOP, $\frac{1}{10}$
NAGYSÁGBAN.

RAJZOLTA: SZONTAGH T.

De ásatott itt özv. Rhémanné már 1886-ban és 1887-ben, midőn a többi közt azon téren, mely rajzunk XX. száma között kerül el,* alfűtési melegvezető csöveket, melyek közül egyiknek képét adjuk a 3-ik ábrában, és egy nagy márvány medenczének romjait találta.

Ezen égetett agyagból készített üreges hengeroszlopok alant és fönt nyitottak és kerekded 2--2 oldalnyílásuak, alsó és felső téglalappal ellátva. Magassága 83 cm., a felső nyílás átmérője 20 cm., az alsóé 22 cm. Ilyenmő hengeroszlopok négyféle nagyságban fordulnak elő ásatási helyünkön és pedig 56 cm., 75 cm., 79 cm. magasak és a képből adott 83 cm.-es.

4. ÁBRA. TÉGLA-MOZAIK PADOZATOK RÉSZLETEI.

Aquincumból nem ismerek hasonló fűtőszervezetet; de Várhelyen (Sarmizegetuza) találtak ezekkel teljesen megegyezőt.

Ezekre még visszatérünk; most azonban nézzük meg az eddig folytatott ásatásoknak eredményét.

Ha csak futólagos pillantást is vetünk a III. táblán levő alaprajzra, azonnal meggyőződünk, hogy Apulum városának már meglehetősen nagy, összefüggésben levő épülettömbét tártuk föl. Ezen egy tömbben föltárt városrész, közelebbi szemlélés után, már is határozott alakot vesz föl s jól megkülönböztethető benne hat vagy hét római lakház, két templom, két nagyobb szabású fürdő és négy szűkebb utcának a maradványai.

* L. a III. táblát.

Nem bocsátkozhatom e helyen ezen maradványoknak tüzetesebb leírásába és tárgyalásába, hanem egyszerűen utalnom kell az ez iránt érdeklődőt az Alsófehérmegyei Tört. és Régészeti Egyletnek eddig megjelent évkönyveire, melyekben az évről évre kitért részleteknek tüzetesebb leírását megtalálhatja.

E helyen tehát csak is az elért eredményről szólhatok s olvasómat csak rövid időre vezethetem a III. táblán levő térkép segítségével a római nagy város eme csekély maradványai közé, hadd lássuk hamarjában, mi volt tulajdonképpen e helyen?

Ha a térkép bal oldalán levő alsó szögletből kiindulunk s azután északról dél felé haladunk, itt találjuk első sorban a még ásatás alatt levő első magánháznak részleteit az I., II., III. számokkal jelölve.

Az I-gyel jelölt helyiségnak, mely igen nagy lehetett, mert az eddig még egészen ki sem tárt falak közül az egyik 14 m., a másik 13 m. hosszú és 1.04 m. vastagságúak, padozata apró, kis piskóta alakú téglamozaikkal van fedve; az ily téglamozaiknak részletét mutatja a 4-ik ábrán összerakva és alant egy magára levő darab. Az eddigelé kitért részekben talált piskóta alakú téglamozaik darabok kilenczféle nagyságban fordultak elő; a legkisebbeknek hossz-átmérője 3 cm., a legnagyobbaké pedig 10.5 cm. Voltak azonkívül még 4, 4.5, 5, 6, 7, 8, 9 cm.-nyi hossz-átmérővel bírók is. Az ezen képen levő többi mozaikmintáról a megfelelő helyen lesz szó.

A II. számmal jelölt szűk folyosó az *a.* lépcsőn vezet le a III. számú előcsarnok- vagy atrium-féle helyiségbe; ezen, körülbelül 36 négyzetméter területű helyiség lapos nagy téglákkal van padolva s a rövid prothyrum hasonlóképpen kő lépcsőn (*a.*) vezet két oszlop közt (*f. f.*) ki az utcára, hol a kövezet alatt levő, téglából épült, 26 m. hosszú és 0.23 m. széles vízlevezető csatornával (*b. b. b.*) találkozunk.

E csatornába torkol a szomszéd házból jövő mellécsatorna (*b.*), melylyel együtt a IV. sz. helyiségből kiinduló főcsatornával találkozik. Ezen főcsatorna még a szűk utcából (*g.*) jövő csatornát is felveszi. Előttünk fekszik tehát egy kisebbszerű csatornahálózat.

A csatornával ellátott utcán átmenvén, a második magánházba jutunk (IV., V., VI. és VII.), melynek csak kis része maradt meg; nagyobb részét már azelőtti időkben kiásták.

Itt hat szoba van még meg alapfalaiban, melyek közül három teljesen meghatározható, hármat pedig csak részben lehet kimutatni. A IV-es számmal jelölt helyiségben impluvium-féle mélyedés van, honnan a csatorna (*b.*) is eredett.

Egy szűk utca (*g.*)* melyen a főcsatornába torkoló egyik mellék

* Hogy ezen két ház közti terület kisebb utca lehetett, azt a Pompeji városáról felvett alaprajzon előforduló analog esetekből lehet következtetni. A két ház közt levő terület t. i. 2.10 m. 2.20 m. széles és 16 m. hosszú. Pompejiben a „Vico della Marschera“ utca 37 méter hosszúsága mellett egy helyen alig szélesebb 2 méternél.

csatorna végig húzódik, elválasztja az imént említett magánházat a harmadik magánháztól. (VIII. IX. X. XI.) Itt nyolcz helyiség van és egy kisebb, félkörben épített fürdőszoba, hypocaustummal és kemenchével (*e.*) A XI. számmal jelölt hely udvar lehetett.

A szobák padozatai nem fekszenek egy szintben. Az *a. a.* lépcsők kötik össze a szobákat.

Ezzel tőszomszédságban látható a negyedik magánház. (XII. XIII. XIV.) Ezen épület tiz helyiséget foglalt magában. A XII-vel jelölt

5. ÁBRA. RÓMAI HÁZ MARADVÁNYAI. (FÉNYK. DR. CSERNI B.)

helyiség, mely körülbelül 43 négyzetméter területű, az előbb leirt piskóta alaku téгла-mozaikkal (4-ik ábra balfelől) van padolva, csak-hogy ezek valamivel nagyobbak, mint az előbbieik. A XIII. számmal jelölt és a XIV-es melletti helyiségek alfütési szerkezettel (hypocaustum) vannak ellátva.

Az 5-ik ábra mutatja ezen hypocaustum téгла-oszlop maradványait, a melegített levegőt vezető kanális nyílását és a tőle délkeletre eső szobáknak fönnmaradott részleteit.

A kép háttérében látjuk a XIV-es helyiség félkörben kirugó

falát, mely után, kissé jobbra, a XIX. számmal jelölt nagyobb udvar vagy kert következik. Ez utóbbi a kép felvételekor már nagyobb részben újból feltöltetett.

Eme negyedik magánház szomszédságában keletre egy ötödik ház fekszik (XVI. XVII. XVIII.), mely tizenkét helyiséggel bírt, melyek közül tíz még egészen jól kivehető, kettőt pedig megcsonkítottak már azelőtti időkben.

Ezen ház nem annyira magánháza, mint inkább templomi helyiségre vall; emlékeztet némileg az aquincumi Mithraeumra; főképpen a XVII-essel jelölt helyiség körüli csoportnak jellege templom voltára enged következtetni. Csupán annak délnyugati része, mely földalatti fűtőkészülékkel van ellátva, ott, hol az oltárnak helye volna, hozhatja zavarba a kutatót. Bejárata kelet felől a XVII. számmal jelölt helyen lehetett s ekkor hossza is megközelítené, ha nem is az aquincumit, de legalább a heldernheimit, mely 13·2 m. Az aquincuminak hossza 15·3 m., a miénké pedig 12·10 m.

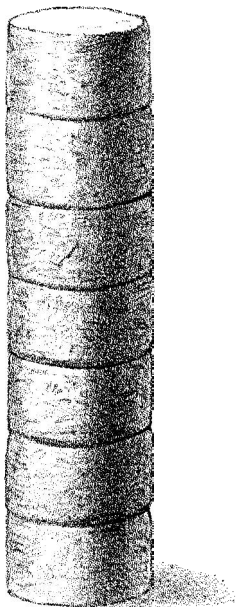
Ezen hely közelében két oltárt találtunk, melyek közül az egyik Minervának (L. a 25. ábrát), a másik Nemesisnek (L. a 27. ábrát) van szentelve. E templomhoz csatolt helyiségek (XVIII-ig) papi lakások lehettek. Ezeknél fogva hajlandó vagyok az említett épületrészletet kisebbrendű Mithraeumnak tartani; legalább az előszoba és a három hosszukás részre osztott maradvány a szemlélőre ezt a benyomást teszik. A csatorna (*b. b.*) egy nagyobb impluviummal van összekötve. Ugyanezen épületnek XVI. szám körül csoportosuló része oszlopos és egy kő küszöb (*a.*) a szabadba vezetett, hol a szabálytalan sokszögű szürke palaköből összerakott utcái vagy udvari kövezet (*c.*) több meternyi hosszúságban és szélességben most is megvan.

Ezen Mithraeumtól észak felé egy szűk utca (*g.*) által elválasztva fekszik a 17 méter széles oszlopos templom maradványa. (XV.) A menyinyiben az eddig feltárt részből látható, ez a templomnak külső vagyis előcsarnoka lehetett (Pronaos). Ismeretes, hogy a római templomok csarnokkal voltak ellátva, melynek oszlopai gyakran az egész templomot körülövezték; így ezen épületmaradvány is az oszloptalapszatók (*f. f.*) által van jellegezve. Ezen részlet még nincsen feltárva, de előleges véleményem szerint a XV. XVI. XVII. és XVIII. számok körül csoportosult helyiségek két templom és a hozzátartozó részletek voltak.

Az ásatási terület közepén levő igen terjedelmes, több mint 38 helyiséget magában foglaló épület (XX—XXVI.) valószínűleg nem volt egyéb, mint egy hatalmas közfürdő.

A XXII. számmal jelölt nyolcszögű szép, nagy terembe a kis mellékutczából (*g.*) jutottak a fürdővendégek a fürdőépületbe. Ezen nyolcszögű terem társalgó-helyiségül szolgálhatott. Innen a XXIII. számmal jelölt helyiségbe hatoltak, hol balra a kis cellában a pénztárosnak volt a helye, ki a fürdőjegyeket árusította. A XXIV.

számmal jelzett vetkezőszoba (Apodyterium) volt, melyben a falak mellé alkalmazott padokra ülve vetkeztek le a fürdővendégek, ruháikat s egyéb holmijokat a ruhaőrzőknek adván át. A XX. számmal jelölt terem e fürdőnek központját képezte s körülötte csoportosult a számos fürdőfülke, medenczék, gőz- és hidegfürdő-helyiségek. A h-val jelölt fürdő-medenczék frigidariumok (hideg fürdő) voltak, padolatuk és falaik márvány burkolattal voltak ellátva. A XX. számú teremről északra és keletre eső helyiségek hypocaustummal bírtak, melynek oszlopai 7—7 négyszögletű vagy tömör, hengeralaku téglából épültek; egy ilyen

6. ÁBRA.
HYPOCAUSTUM OSZLOP.

támaszlopot mutat a 6-ik ábra. A XXIII-mal jelölt helyiség mellett volt az alfűtésre használt kemence (*c*), mely a Caldariumot (meleg, vagyis gőzfürdő) és a Tepidariumot (langymeleg fürdő) látta el kellő hőfoku vízzel. Hasonló fűtőszervezet van a XVIII. helyiség mellett nyugatra. (*c*.) Az ezen helyiségekben talált sok fibula és tömérdek csont hajtű és az egésznek jobb izlésre valló berendezése arra mutat, hogy ezen osztály női gőz- és melegfürdő volt, míg a XXI. XXVI. és XXIX. XXVII. számokkal jelölt helyiségek körül csoportosult szobákat hideg fürdőkre alkalmazták. Ezen fürdőnek szobái többnyire felülről nyerték a világítást.

Összeköttetésben eme fürdőházzal nyugotra fekszik a második fürdőépület, mely csak részben van feltárva; a kert kerítése, az a mellett elhaladó út és a zalathnai vasúti vonal a további kutatást, úgy látszik, véglegesen megakadályozzák.

A kitért részlet külsője és az ottani leletekből következtethetni, hogy ezt a fürdőt férfiak használták. Itt is találni gőz-, meleg (XXXI. XXXII. XXXIII.) és hideg, vagyis nyári fürdőt. (XXXIV. XXXV. és XXXVI.)

A XXXIII. számmal jelölt nyolczszögű terem igen csinos téglamozaik padolattal volt ellátva. Ezen mozaik kétféle téglából áll, és pedig 3 cm. oldalhosszu szabályos nyolczszögű vörös és négyszögű, 3 cm. oldalhosszusággal bíró fekete téglából. A téglácskának vastagsága 4 cm. Ilyenmő mozaik van Aquincumban is.

Mindig négy, egymás ellenében álló nyolczszögű vörös mozaik téglácska közepette van egy, éppen a hézagba beillő, négyszögű fekete mozaik-tégla. E nyolczszögű teremnek egyik része azonban nem a talajon nyugodott, hanem függő padolattal bírt, a mennyiben ezen részében alfűtési szerkezet (hypocaustum) volt. (XXXIII. *c*.)

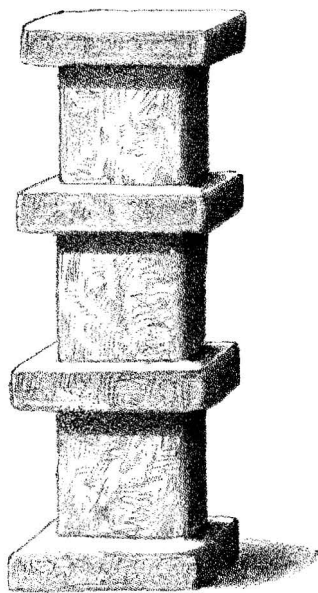
Ezen fürdőépület második csoportja a nyári vagy hidegfürdő-

helyiségeket foglalta magában. (XXXIV. XXXV. és XXXVI.) Itt feltűnő egy nagy, keleti oldalán félkörben kirugó fallal bíró helyiség. (XXXV. *h*) Ezen 12 m. hosszú, 7 m. széles fürdőosztály valószínűleg kisebb rendű uszoda (*natatio*) volt. Déli oldalán találtunk vakolattal töltött, különben üreges kockatégla-közből álló hét oszlopot, melyek a meleg levegő vezetéséhez szükséges hypocaustum szerkezetéhez tartoztak. E fürdő talán télen-nyáron egyaránt használható volt. A többi épületrészben ilyen oszlopokkal ellátott szerkezetnek még nyomát sem láttuk. Az itt alkalmazásban volt hypocaustum támoszlopainak egyikét mutatja a 7-ik ábra. Ilyennemű oszlopszerkezetet még sohasem láttam sem más helyen, sem képen; ezek tehát valami apulumi különlegességet képeznek. A XXIV. és XXXI. számokkal jelölt helyiségek közt egy sajátágosan épített, hihetőleg konyhahelyiség van. Itt találtunk egy nagy boltozott falrész, egy melegvezető nyílást, valamint egy földalatti, tisztán téglaközből épített csatornát (*b*). Hogy ez a csatorna az épületből észak felé vezetett ki, látható lejtősségéből. Az ásatainkra nézve felvett fix ponttól számítva, a 35 cm. széles és 2·85 m. hosszú meglevő csatorna darabban, tehát nem egészen 3 méternyi hosszában 12·4 cm. esést mutat. A csatorna dél felé fekvő fenékrésze 1·96 méterre és az észak felé levő rész 2·09 méterre fekszik az említett fix pont alatt.

Ezen sajátágos falmaradékok hihetőleg a fürdői restaurációhoz (vendéglő) tartozó konyha alapfalait képezték; találtuk itt sok tulok, juh, kecske, disznó és házi madár csontvázmaradványait, csiga és osztriga házait s általában sok ép és átfurt kagylóhéjakat; faszén-, hamumaradékot egész rétegekben, továbbá számos közönségesebb agyagedény töredéket, ezüst és bronz pénzeket és két igen érdekes ezüstlemez töredéket, melyek Fortunát és Merkurt ábrázolják (L. a 20. és 21. ábrákat) stb.

Ismeretes dolog, hogy a római fürdők igen gyakran össze voltak kötve vendéglővel; tehát nincs semmi valószínűtlenség feltevésében.

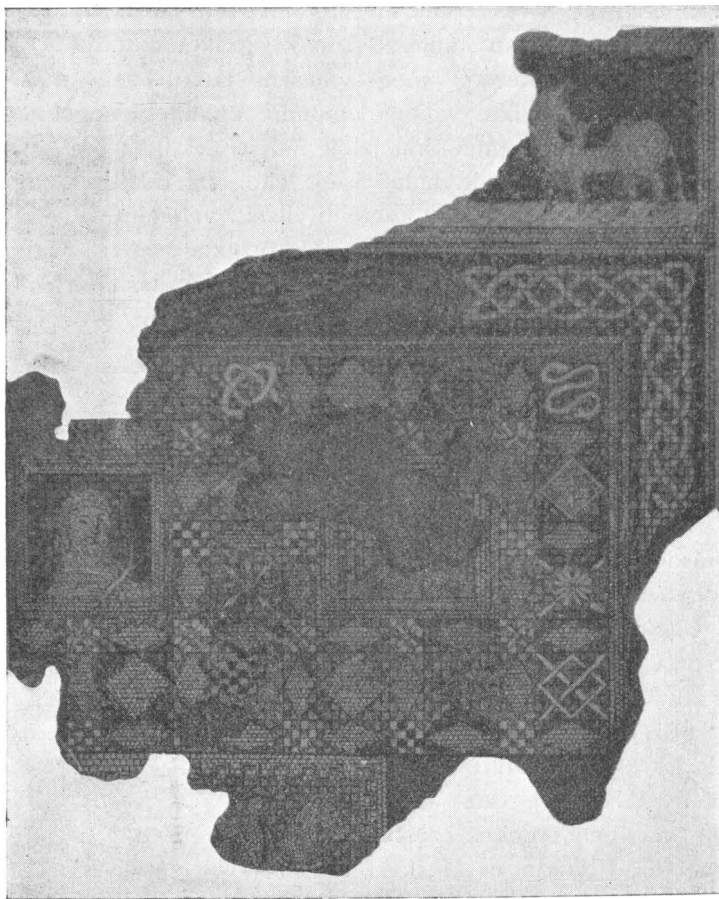
A női fürdő déli része (XXVII. és XXIX.) egy 4 méter széles utca (*g*) által van határolva és átellenében van az ötödik és hatodik magánház (XXVIII. és XXX.), melyek csak részben kitárt helyiségeket mutatnak. A XXVIII. számmal jelölt szoba padozata 6 szögű téglamozaikkal volt borítva, melynek összeállítása a 4-ik ábra közepén látható, a jobb oldalon látható téglamozaik sötétebb és világosabb piros, pipa alakú tégladarabokból áll. Ebből találtunk másféle törmelék közt

7. ÁBRA.
HYPOCAUSTUM OSZLOP.

a XXX-as helyiségben egy néhány darabot. Ilyen mozaik van Sarmizegatusaban (Várhely) is.

A szobák padlóit, főképpen gazdagok házaiban, igen gyakran nem csak az igen csinos apró téglamozaikkal szokták beburkolni, hanem sokkal szebben és művésziesebben készítettek apró, 1 köbcentiméternyi színes márványkoczkákból gyönyörű mozaik padlókat. Ilyeneket talált

8. ÁBRA. MOZAIK. (1782.)

már 1767-ben Hohenhausen Maros-Portus közelében, melyen fekete és fehér márványkoczkákból egy bika képe volt összeállítva.

Az 1863-ik évben magam is láttam és lerajzoltam egy a Maros-Portus felé vezető országút mentén kitárt kékesfekete, sárgás és fehér márványkoczkákból készített mozaikot. Rajzomat azonban már nem találtam irományaim közt, s így ezen alkalommal még nélkülöznom kell azt e munkámban.

De közölhetek itt egy mozaik képet (L. a 8-ik ábrát), melyet 1782-ben Maros-Portus és Gyulafehérvár közt egy szántón tártak fel,

s melyet az elfelejthetetlen erdélyi püspök Batthyány Ignác gróf a fölfedezés alkalmával rögtön lerajzoltatott. Hene X. Ferencz boldogult fehérvári nagyprépost megörökitette annak képét.¹

A tudomány szempontjából nagy kár volt, hogy azon alkalommal nem kutatták tüstént tüzetesebben annak a háznak maradványait, melyben a kérdéses mozaikat találták. Egyszerűen megelégedtek a mozaik lerajzolásával, s így már nem tudni, legalább kellő biztonsággal nem, hogy minemű épület volt az. Megítélésünkben most már csak az akkori szemtanúk elbeszélésére lehet támaszkodni, panaszkodik Hene Ferencz, kik azt jelentették, hogy az épület, hozzávetőleg, 4—5 öl (8—10 m.) hosszú és ennél valamivel keskenyebb szélességű volt s talaját mindeütt mozaik fődte.

Nyilvános vagy praetoriumi épület kicsinységénél fogva nem lehetett, tehát aligha nem kisebb templom, magánház vagy mausoleum volt. A mozaik jellege azonban leginkább magánháza vall.

A mozaik meglevő részletéből látható, hogy művész kezéből került ki, hogy a nagy középmezőben két kerettel ellátott arczkép és sok különféle czifrázattal bíró négyszög volt, melyek közt az egyik koczkázott mezőben egy madár, a másikon egy halnak a képe van. Ezen középmező részben fonadék párkánynyal van bekerítve s e kerítésen kívül látható fent és lent a mozaik folytatása és pedig fent van egy öszvérre emlékeztető állat alakja, alant pedig egy lándzsát hordozó lovas.

E mozaik kiterjedéséről nem szólhatok, mert a méretek jelezve nem lévén, ismeretlenek maradtak.

A XXVIII. és XXX. számokkal jelölt pontokon túl a kerti viszonyok miatt még nem lehetett a kutatást sem keletre, sem délre vagy nyugat felé folytatni; azért a munkálatot ezen helyen beszüntetvén, a munka folytatására alkalmas térre, a várból jövő s a kerten keresztül folyó kanálison túl, a kert legdélibb részébe tettük át kutatásainknak színhelyét; de kevés eredménnyel, mert ezen területen csak három kis terjedelmű épületmaradványra jutottunk. (XXXVII. XXXVIII. és XXXIX.) Ezen terület, mely az azelőtti években magán egyénnek volt haszonbérbe adva, már a kilenczvenes évek előtt teljesen ki lett aknázva.

Vigasztalásunkra azonban mégis találtunk e területen egy igen érdekes márvány szobrot, melynek feje meg van csonkitva, a mennyiben annak felső és arczrészre hiányzik s csak a fej hátsó része van meg; a jobb alkar is hiányzik. A szobor magassága 166 cm. s egy fiatal római nőt ábrázol. Leltünk itt még: oszlopok töredékeit, oszlopfejeket, bélyeges téglákat, kő párkányzatokat stb.²

Apulum topografiájának részbeni megszerkesztése ezen ásatások folytatása által idővel lehetségessé fog válni. Egyelőre utalom olvasóimat

¹ Hene X. Ferencz, Beiträge zur dacischen Geschichte. Hermannstadt 1836. Tábla IX. 16. ábra.

² L. a leletekről szóló részt.

az Alsófehérvármegyei Tört. Régészeti és Természettudományi Egylet eddig már megjelent és a még azután napvilágot látó évkönyveire, melyekben már is sok részlet tüzetesebben van ismertetve, és közölni fog a jövőben is.

3. Az Apulumban alkalmazott római építésmód.

Az előbbi fejezetben eszközölt általános bemutatás után nézzük meg az apulumi építésszek építésmódját valamivel közelebbről.

Mindenekelőtt sietek kimondani, hogy ezen fejezet alatt nem tudományos vagy szakkönyvekből merített értekezést fogok adni, hanem csak egyszerű leírását annak, a mint az apulumi római épületmaradványokat a maguk valóságában találtam, mely leírásból aztán következtetni lehet vármegyénk területén épült más városok és községek építési viszonyaira is.

Azon arányban, melyben az előrehaladó ásatásaink által kitért római falmaradványok mennyisége folyton gyarapodik, ugyanazon mértékben mindig tisztább és világosabb képet nyerünk a római építésmódról, mely az akkori építőmesterek czélszerű és gondos eljárásáról igen fényes bizonyítékot szolgáltat, s egyszersmind utánzásra méltó utasítást nyújt nekünk, a melyből építőmestereink is sokat tanulhatnak.

A végett, hogy a rómaiak építésmódját megérthessük és arról kellő képet alkothassunk, szükséges első sorban megismerkedni az itteni építésre használt anyagokkal.

Ennek az ismeretnek megszerzése pedig nem csak nem fölösleges, hanem ellenkezőleg igen szükséges és fontos első sorban azért, mert az építőanyaggal mindig és mindenütt legszorosabban összefügg az építészeti technika is, másodszor azért, mivel az alkalmazott anyagok egyszersmind leglényegesebb útmutatók az épületek viszonylagos korának meghatározására is.

Ezeknél fogva nem gondolom, hogy fölösleges munkát végzek akkor, midőn első sorban e helyen röviden tárgyalom azon építőanyagokat, melyeket az apulumiak az általunk feltárt magánházak, templomok és fürdőházak építésére használtak volt. Ez által a régi Apulum városa építészeti-történetének alapját megvethetni vélem.

A fölszínre került építőanyag megsemlélése alkalmával mindenekelőtt itt is érvényre jutni látjuk azon általában és bármely más városban is alkalmazott eljárást, hogy t. i. az épületekhez főképpen azon anyagokat használták, melyeket itt helyben vagy a közeli vidéken találhattak. Így láthatók itt a Sárd és Magyar-Igen melletti kőbányákból való épületkövek, az Ompolyitzáról ide szállított kavics- és hömpölyögkövek, a Metesd közelében levő mészkemenczéből származott mész, valamint e város határán levő téglavetőkből nyert téglá- és cserépanyag is. Találhatók itt a bucsumi Detunata bazaltjai és vidékünkön, Felső-

Gáld közelében, több árnyalatban előforduló márványfajták, a vöröspataki porphyrok, a jaspis, heliotrop és serpentino antico, mely a »Piatra verde«-ben gyakran előfordul.

De kiterjeszthették figyelmüket az építőmesterek valamivel meszebbre is kellő anyagokért; szép pikkelyes márványt találtak Vallye-Vintzinél, a kékest Sibón, a halaványpirost Piatra-Rossin és a Plaju-Drakului hegységben, az alabástrombányát pedig Szind és Torda közelében. Az itt használt kisebb vagy nagyobb szemcséjű márvány, mely többnyire szürkés, kékes vagy sárgásfehér, hihetőleg a bisztravölgyi római bányákból került ide; a gipsz díszítményekre alkalmazott anyag pedig Nagyág vidékéről való lehetett. Találtunk itt a burnóthoz hasonlóan porrá elkorhadtt cserefát a Mamut nevű hegy erdeiből és a legközelebbi havasokról való fenyőfa-maradékot.

A feltárt falak minősége és egymáshoz való elhelyezése elég tisztán mutatják, hogy e helyen régebbi és újabb építkezés folyt olyformán, hogy az újabb épületeket a régebbieknek részben omladványaira, részben pedig félig-meddig lebontott falaira építették, felhasználván a régebbi falakat az újnak alapjául, vagy pedig, ha azok az új építkezésnek útjában voltak, a szükségtelen résznek lebontása után meghagyták a csonka részt a szobapadozatok megszilárdítására, aláépítmény gyanánt.

Ilynemű aláépítményi falmaradványokat találtunk a tervrajzon (III. tábla) a XXXIII. számmal jelölt nyolczszögű terem mozaikos padozata alatt.* Továbbá a XXIII. és XXIV. közti helyiségeknél is ily falmaradványra bukkantunk, úgy szintén a XX. számmal jelölt helyiségtől észak felé eső két helyiség padozatai és az azokat elválasztó fal alatt elhuzódó félkörben épített hatalmas falmaradványra akadtunk. Ilyen félig lebontott falmaradvány volt továbbá a XX. számmal jelölt helyiségtől nyugatra eső, márványlapokkal burkolt fürdőmedencze (*h*) alatt; hasonlóképpen a XVIII. számmal jelölt helyiségtől nyugatra eső fűtőszervezet (*e*) padozata alatt. Éppen ilyen meghagyott falrészek voltak még a XXVI. számmal jelölt helyiségnek déli részében is, melyek az ott volt piskóta alaku téglamozaikos padozat alatt huzódtak el stb.

Az ásatásaink alkalmával napfényre került falmaradványok mutatják, hogy a régebbi házak a tenger színe fölött lejjebb feküdtek, mint az újabbak.

Hogy a rómaiak az újabb épületeket magasabb talajra építették, az igen természetes, s valószínűleg azért történt, mert e helyen a talajviz igen magasra emelkedik a földben, minél fogva már a rómaiak is bizonyára igen nyirkosaknak találták az e helyen épített régi házakat s egészségügyi szempontból, a tapasztalat által reá figyelmeztetve, a talaj emelése által segítettek ezen kedvezőtlen állapoton.

* A régebbi építkezésnek maradványait a most közölt alaprajzon (III. tábla) nem rajzoltam ki, nehogy a kép azáltal zavarossá váljék. Specialis értekezésemhez majd azután hozzá csatolandom.

Ismeretes, hogy városunk területe és főképp a vár keleti és délkeleti oldala alatt elterülő térnek nagy része igen nedves talaju, s hogy itt némely kút, a Maros apadása vagy áradása szerint, kevesebb vagy több vizet tartalmaz. Ezen állapot Apulum fennállása idejében nagyobb mértékben lehetett meg, mert az akkori időben, mint már említettem, a Marosnak egyik ága a városon keresztül folyt, körülbelül azon tájon, hol most a görög katolikusok temploma és a vasúti indóház áll; innen a Marosnak ezen ága délnyugatnak tartott a Maros-Portusra menő országutat ketté vágó tavak felé, minek folytán a folyóhoz közelebb eső talaj is nedvesebb lehetett itt akkor, mint most, habár most is, midőn a XVIII. számmal jelölt épületrészlet közelében a régebbi épületnek alapját kiástuk, már vízre akadtunk.

Ásatásaink színhelyének talaja azonban nem mindenütt egyenlő minőségű; a nyugati része szárazabb, a keleti része pedig — az eddigi tapasztalat szerint — sokkal nedvesebb. Ezen talajkülönbség tehát az itt látható építésmód különbségét is feltételezte.

Az épületeket a föld nyirkossága ellen védelmező aláépítmények az egész kitért területen mindenütt láthatók, csak hogy ezen aláépítmények az ásatások színhelyének nyugati részeiben (III. tábla: I—VII-ig és XXXI—XXXVI-ig jelölt helyiségek alatt) sokkal egyszerűbbek, míg keleti részeiben (X—XXVII. számokkal jelöltekénél) sokkal tömörebbek és hatalmasabbak.

Az I—VII. és XXXI—XXXVI. számokkal jelölt helyiségek alatt a nedvesség elvonására, illetőleg fölfelé terjedésének megakadályozására szolgáló aláépítmények legtöbbnyire a következő módon készültek:

Az alapfalak számára kiásott széles árkokba először is egy sor, többnyire 35X40X6 cm. nagyságú téglát helyeztek, erre 10—12 cm.-nyi vakolatréteget öntöttek. Ezen vakolat hasonlít a most használatban levő csemmenthez és agyaggal is keverve volt. Erre 15—30 cm.-nyi réteg országúti kavicsot raktak, melyre újból 10—15 cm.-nyi vakolatréteget öntöttek. Ezen téglá-, kavics- és kétszeres vakolatból álló rétegek a talajvizet bizonyára visszatartották. Az erre épített házfalak mai napig (körülbelül 1600—1700 év lefolyása alatt) sem mutatják még csak nyomát sem a nyirkosságnak.

A VIII—XXVII. számokkal jelölt helyiségek alatt talált aláépítményeket ellenben, mivel ezen részben (főképpen XII—XVIII-ig) a talajvíz mai napig is nagyobb mértékben emelkedik, következőképpen alakították: Az alapfalak számára kiásott igen széles árkokba először a fent említett csemment-féle vakolatot öntötték, erre 20—50 cm. magasságban nagyobb hömpölyög kavicsot raktak le.* Ezen kavicsrétegre bőven vakolatot öntöttek s ezen vakolatrétegre újból 10—15 cm.-nyi apróbb kavicsréteget raktak. Ezen utóbbi réteg itt-ott törmelékekkel keverten sok helyen a padozatok alatt végig terjed (nevezetesen a XX. számmal jelölt helyi-

* Az ilyen aláépítkezésekből nyert köveket szívesen megvették a bérlőnőitől és használták a városi utcakövezők.

séget körülvevő összes helyiségekben). Erre újból 10—15 cm.-nyi cement-féle réteget öntöttek, melyre aztán a szobafalaknak felépítése következett. De találtunk ilyen aláépítményeket másképpen is szerkesztve, és pedig olyanformán, hogy az árokba először nagy, faragatlan kövekből 30—50 cm.-nyi alapfalat építettek, erre 10—15 cm. cement-féle vakolat réteget öntöttek, erre aztán 20—30 cm.-nyi kavicsréteget raktak, mire újból 10—15 cm.-nyi vakolatréteget öntöttek, melyre a tulajdonképpeni házfal következett.

Ilyen helyeken az aláépítmény legalsó köveit egészen iszaposaknak s nyirkosaknak találtuk; sőt, mint említém, a XVIII. számmal jelölt hely közelében vízre is akadtunk; de a cementrétegen felüli falrészek egészen szárazak voltak; nedves házfalakra, mint már említém, eddigelé egyáltalán soha sem akadtunk.

Az aláépítmények gyanánt meghagyott régebbi falmaradványok többnyire csak nyers kőből vannak építve; itt-ott előfordul a felsőbb részekben egy-egy téglatöredék is.

Ezen körülményből következtethetni, hogy a régebbi Apulum többnyire kőből és csak az újabbi Apulum (a markoman háborúk után) épült inkább téglából. Ezt természetesen csak mint feltevést iktatom ide.

Az aláépítmények vagy a padimentumok támaszául meghagyott régi falak tanulmányozása igen érdekes ismeretekhez vezetett; a többi közt e helyen csak azt akarom felemlíteni, hogy például a XX. számmal jelölt helyiség mellett a padimentum alatt megmaradt falnak vastagsága 1'20—1'40 m. volt. Ily hatalmas vastagságú falra még több helyen akadtunk; de az újabbi építkezésben többé már nem fordultak elő.

Ugyancsak a XX. számmal jelölt helyiség melletti márvány burkolatu fürdő-medence (h) alatt levő régebbi fal 66 cm. vastag volt és a medence feléig huzódott. Ennek legfelső részében már kevés téglatöredék is volt, a többi közt 3 drb bélyeges. Érdekesekek ezen bélyegek azért, mert Aurelius Cono katonai téglagyár-felügyelő nevét viseli. Ezen körülmény irányító adatot nyújt e fal építése és a fölötte levő fürdő-medence korára nézve is. Ezen tény azt látszik bizonyítani, hogy e régebbi falat a XIII. legionak azon ezredéből (cohors) való katonák építették, melyet később Sarmizegetusára helyeztek át.

A sarmizegetusai maradványok közt az ottani ásatások alkalmával Aurelius Cono névvel ellátott téglát gyakrabban találtak s ilyenek a dévai régészeti muzeumban is láthatók.

Még csak egy érdekes jelenséget kell felemlítenem ezen márvány táblákkal burkolt fürdő-medenczéről, hogy t. i. a padimentum alatti vakolatban teljes épségben megmaradt fenyőfa léczdarabkákat találtunk.

Ezen fürdő-medence padozata ugyanis olyformán készült, hogy a kavicsrétegre vakolatot öntöttek; erre nagy táblaalaku bélyegtelen téglákat raktak, ezekre újból vakolatot öntöttek és ebbe beleágyazták az 1300—9860 □ cm. területű márványtáblákat. Ezen vakolatot tehát léczekkel kavarták össze és simították el s az azokról levált szálkák lég-

mentesen bezárattak ezen anyagba s most mint talán 1700 éves tanuk szerepelnek muzeumunkban.

A szobák padozatainak közvetlen talaja — akár van alattuk alfűtési szerkezet, akár nincs; akár van mozaik, márvány vagy téglaburkolat — az egész területen mindenütt jól ledöngölt sajátságos vakolattal van beöntve.

Ezen jellemző, beton-féle vakolat mészből, gipsz-, márvány-, téglapor-, tégladarabkákból, porondból, holtszénből van összekeverve (opus marmoratum), az összetört téglák porától rózsaszint nyert s egyszersmind kőkeménységű. Csákány alatt szikrázik; de a levegőn, főképpen nedves időjárásakor, hamar meglazul és szétmállik.

Az alapfalakra emelt szobafalak nagyobb részben faragatlan kőből vannak építve, kisebb részben téglák is vannak hozzá keverve; tisztán téglából épült fal kevés van és azok is leginkább csak olyanok, melyek a belső szobákat elválasztják.

A falak vastagsága igen különböző, s váltakozik 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100 és 104 cm. közt. Ezen utóbbi falvastagság például az I. számmal jelölt helyiségnél van.

Az előforduló téglák is terület és vastagságra nézve igen különbözők. Így van négyzet, kör és oblongum alaku. A legkisebb négyzet-alakuak 17 cm., a legnagyobbak 59 cm. oldalhosszával bírnak. Ezen két szélső méret közt a nagyság szerint egész sorozatot lehetne felállítani; a köralakuk mind 17 cm. átmérőjűek. A téglányalakuk közt találhatók 43 cm. hosszúság- és 14 cm. szélességgel bírók. Vastagságra nézve vannak 2, 3, 5 és 8 centiméteres téglák.

A szobák, illetőleg a falak magasságáról nem szólhatok, mert a legtöbb fal a földszintről csak 10, 20, 40, 60 és legfeljebb 90 cm.-nyire maradt meg. De a falvakolat és színes vagy festett falaknak minőségéről már tehetek említést.

A falvakolat tartósságra nézve megfelelt a padimentumon használtak keménységének.

Festett (al fresco) vakolatot igen szép színekben márványozva, preczkelve, cifra rajzokkal és vonalakkal, virágokkal majdnem minden szobánál nagyobb mennyiségben találtunk. A többi közt egy 4 cm. hosszú és 3 cm. széles vakolatdarabon igen csinosan festett fej van ábrázolva, mely a fej felső részétől a szájig van meg. Az arcz szőke, fejtakarója fehér, a háttér zöldes kék; egy más darabon, mely 3,5 cm. hosszú és 2,8 cm. széles, piros fejtakaróval ellátott barna arcz látható, kékes szürkés háttérben.

Általában a pompejii vörös, világoskék, sárga és szürke színek igen gyakran és tulnyomólag fordulnak elő. A falfestmény-töredékek a muzeumban 13 ládában vannak elhelyezve. A festett falvakolatot vízzel meg lehet tisztítani, anélkül, hogy a festék legkisebb sérülést szenvedne, vagy annak színe megváltoznék.

A földalatti fűtőszerkezet igen érdekes és az apulumiak praktikus

észjárására vall, mert ezekkel a szobákat minden részében egyforma meleggel lehetett ellátni, mely körülmény részben emlékeztet a mostan alkalmazásban levő központi fűtőkre, vagy a Meiszner-féle fűtésre.

A III. táblán *c*-vel jelölt helyek mutatják ezen földalatti kemenzékét, a szobákba rajzolt pontok pedig a padozatot tartó különböző téglá-oszlopokat jelölik.

Ezen al- vagy boltozott fűtőszerkezet (Hypocaustum) a tepidarium, caldarium és a lakszobák fűtésére szolgálván, a következő részekből áll: a fűtőszobából (propnigenum), melyben a fűtőnyílás (praeurnium), a tűzhely (fornax) volt; továbbá az alboltozathoz (suspensura), melyet a meleg légfolyam körüljárva, az egész padozat alatt és az oldalfalakba alkalmazott melegségvezető csöveken (tubi vaporarii) vagy lábakkal ellátott téglák által előállított üregeken feltódulva, a szobáknak a kellő meleget adta meg.

Azon szobákban, melyekben a fűtőszerkezet a melegített levegőt a falak hosszában felvezette, a padimentum a többször említett téglá-oszlopokon nyugodott és a falaknál kis rést hagyott a meleg felszállására. Ezen rés a fal egész magasságába felmenő agyagcsövekkel vagy lábakkal ellátott téglá-burkolattal volt összekötve.

A csövek, vagy a téglá-burkolat a szoba felőli oldalon vakolattal voltak betakarva és a fal szintje szerint kisimitva.

Az egymásra helyezett csövek hengeralakúak, 8—10 cm. hosszúak; egyik végükön 1, 2, 2,5 cm. széles karimájuk van, másik végükön nincs; átmérőjük a karimával együtt 6—6,5 cm., a karima nélküli végnek átmérője pedig 4—4,5 cm., a belüregnek átmérője 3,75 cm. Ezen csövek között körülbelül 18 épet találtunk, legalább 20 kevésbé csonkítottat és 60—80 erősebben összetörtet.

Ezen említett csövekből egyik helyen egy nagy csomót lertünk, roppant sok pompeji vörösre festett falvakolattal keverten, miből következtetni lehet, hogy régebben, tehát Apulum első elpusztítása előtt, itt, vagy e helyhez közel egy ily színre festett és ezen melegvezető csövekkel ellátott szoba vagy terem volt.

A falba épített melegvezető téglákra nézve a következőket tapasztaltam: E kérdéses téglák 42×50 oldalhosszúsággal és 3 cm. vastagsággal bírnak, a négy szögleten lábforma kiemelkedéseik vannak; úgy voltak a kőfalhoz illesztve, hogy a lábak a fal felé, a téglá sima lapja a szoba belseje felé fordultak. A kiálló lábak miatt a kőfal és a téglá közt hézag támadt, melyen a földalatti üregből, vagy az oda vezető hővezető csatornából a melegített levegő a fal és a függélyesen álló téglák közt levő résen keresztül eljuthatott a szoba-falak egész területe mögé, s így a szobát minden oldalról meglehetősen egyforma meleggel láthatta el. A téglának a szoba belseje felé fordított sima lapja finom vakolatréteggel van ellátva, mely a fal belszinét képezte és egyszerűs mind a fal magassága és szélessége arányában összeállított téglák közt levő hézagokat eltakarta.

Az ásatási helyen kő küszöböt és kő lépcsőket (III. tábla, *a*.) aránylag keveset találtunk; a leghatalmasabbat a XIV. számmal jelölt teremttől észak-nyugatra fekvő szobában leltük (*a*).

A talált ép és törött födélcserep nagy számából ítélve, a kitárt házak cserepes födelekkel voltak ellátva.

A födélcserep kétféle alakban fordul elő és pedig vannak síklapu, két hosszoldalán párkánynyal ellátottak, és homoru, kupakcserepek. Mind a kétféle feltűnően nagy és súlyos.

A lemezes, vagy síkalaku cserepek hossza 59 cm., szélessége 40 cm., vastagsága pedig 3 cm.; párkánya 5 cm. magas és ugyanannyi széles. De vannak 40 cm.-nyi szélesség mellett még 56—57 cm. hosszúak is.

A kupakcserepek hasonlóképpen 59—57 cm. hosszúak, 3 cm. vastagságúak s alsó ívnyílásuk húrja 15 cm.

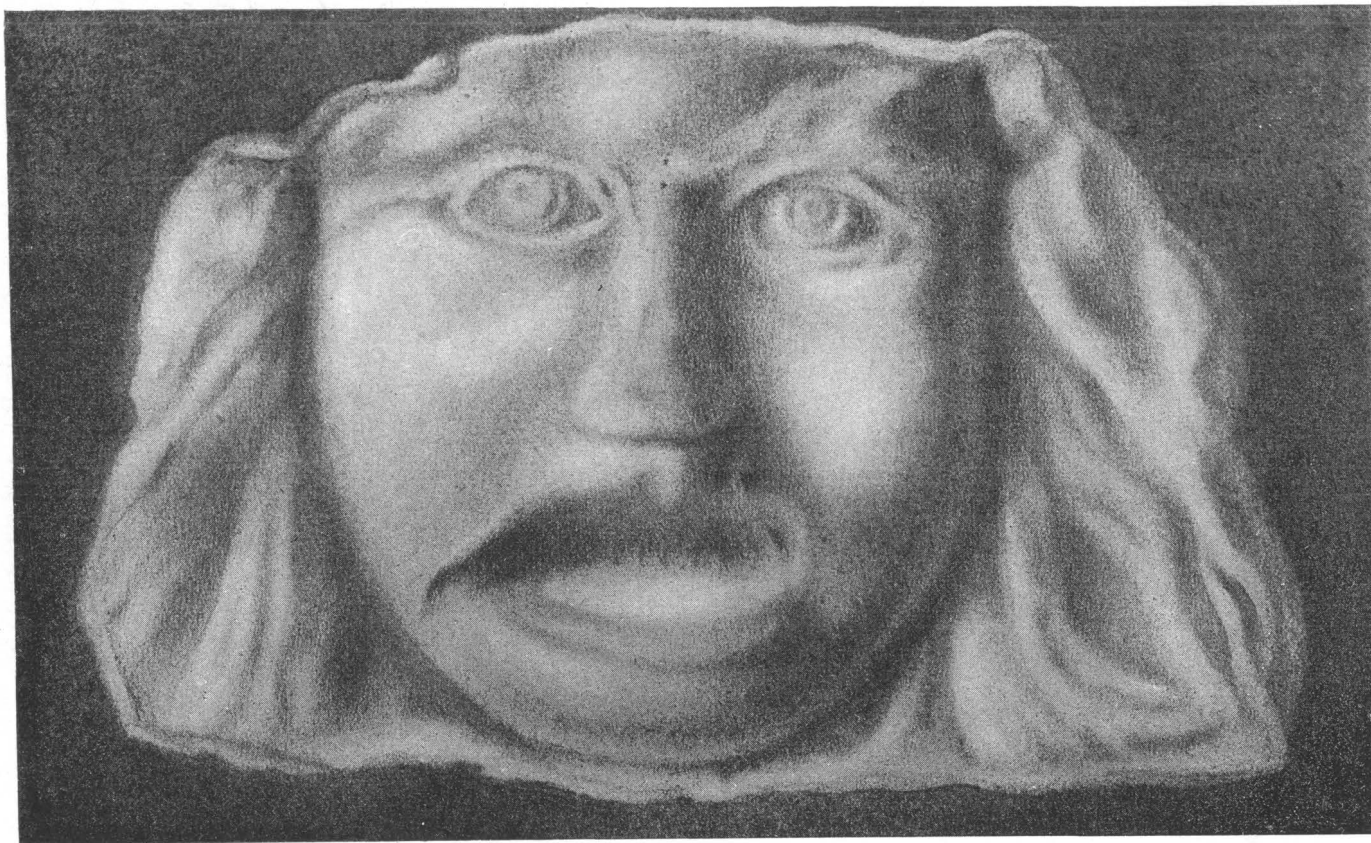
A födélcserepeket úgy a födél magassága, mint szélessége irányában egymás mellé illesztették és pedig olyformán, hogy az alsó téglákat a födél alsó széléhez erősítették és azután a reá következőket a párkányban levő mélyedés vagy kiemelkedés szerint egymásba illesztették, ott pedig, hol két sor cserep érintkezett, az érintési vonalra reá helyezték egész sorban felfelé a kupakcserepeket, éppen úgy, mint a régi várakon vagy középkori épületeken még ez idő szerint is látható.

A tető alsó szélén levő kupakcserepek sokszor díszül is szolgáltak; ezeket aztán »Antefixa«-nak nevezték. Az antefixák voltak tehát azon álarczos vagy egyéb díszítményekkel ellátott homloklapok, melyek, mint mondtam, a tető szélén a lapos cserep szélessége szerinti távolságban egymás mellett emelkedtek. Agyagból készültek, mert egy darabot képeztek azon félhenger alaku cserepszindelyekkel vagy kupakcserepekkel (imbrices), melyekkel az egymás mellé helyezett lapos téglák (tegulae) összeérő peremes vagy párkányos széleit, a tető esését követve, átfődték.

Ilyen antefixa két helyen fordult elő; képeit a 9. és 10-ik ábrák mutatják.

A 9-ik ábrában adott antefixa-kép természetes nagyságban van rajzolva. Közelebbi leírása szükségtelen. A 10-ik ábrán jelzett idom kisebbítve van. Az eredetinek alapszélessége 16·8 cm., magassága 17 cm. Kivitele sokkal durvább, mint az előbbié, és a színházi álarczokra emlékeztet. Az első ásatási helyünkön találtuk, a másikat a várban leltük, a vízvezeték számára ásott árokban, körülbelül 2 méternyi mélységben. Ez tehát a római tábornak valamelyik házán »diszlett« — ha ugyan lehet ezt a kifejezést használni.

Vízvezetéki csövet aránylag keveset találtunk ásatási helyünkön; kútnak nyomára sem akadtunk. A vízvezetéki csövek agyagból készültek ugyanazon alapterv szerint, mely módon mai napon is a vas vízvezető csöveket készítenek. Általában hengeralakúak; az egyik végén van peremér, a másik végén megszűkül a henger úgy, hogy ezen szűkebb része csap

9. ÁBRA. ANTEFIXA. (RAJZOLTA: SZONTAGH TIBOR.)

gyanánt egy másik csőnek pereméres részébe illeszthető be, miáltal az egyesek összeköttetése vízátlatlanná vált.

Hossza többnyire 30, 35, 40 cm.; szűkebb nyílásának átmérője 4, 5, 6 cm., pereméres nyílása a peremérrel együtt pedig 7, 8, 10 cm.

Csatornákat, vagyis kanálisokat találtunk ásatási helyünkön szám szerint 14-et, melyek mind téglából és pedig nagy laposakból (III. tábla, XXXI. közelében, *b.*), vagy feltűnő hosszúakból (a többi *b.*-vel jelöltek) készültek. A kanálisokat alkotó téglákon talált bevonatból arra lehet

10. ÁBRA. ANTEFIXA. (FÉNYK. DR. CSERNI B.)

következtetni, hogy azok vagy a fürdőből való víz kivezetésére, vagy a lakóházakból való tisztátlan víz és folyadékok eltávolítására szolgáltak.

Igy a III. táblán XX. számmal jelölt helyiség közelében levő csatornákat (*b.*) egészen tiszta állapotban találtuk, míg a XXXI., XXXIV. közelében levő csatornáknak a fenéken levő téglák, valamint az oldalak és fedők is vastag rétegű piszkos anyaggal voltak bevonva s leginkább valami kloakára emlékeztetnek.

4. Apulum köz- és magánépületei.

Az apulumi köz- és magánépületekről és általában a középtményekről teljes, vagy a valóságot legalább csak részben is megközelítő képet nem adhatunk; de névszerint elősorolhatunk néhányat, mennyiben azok fölíratos köveken fel vannak említve.

Vegyük fel első sorban a templomokat és szentélyeket. Ezek közé tartoztak:

1. A Jupiter temploma, melynek melléképületében L. Antonius Secundinus augur született.¹

2. A főistennek más temploma volt az, melyet T. Cl. Anicetus augur saját költségén épített.²

3. Igen fényes templom lehetett az Aesculapius és Hygiaé, mert az ezen istenségeknek szentelt sok fölíratból ítélve, nagyon valószínű, hogy ezek Apulum városának patronusai, védistenei lehettek.

4. Mestrius Martinus festő fanum (szentély) Dominarumot építtetett.³

5. Mithras spelaeumát C. Caerellius Sabinus legatus ujitotta meg Kr. u. 183—185. évek közt.⁴

6. Jupiter Dolichenus templomát papja, Velius Valentinus veteranus, saját költségén kijavíttatta.⁵

7. Temploma volt a Deus Soli Hierobolusnak, melyben a papi teendőket Aurelius Bassinus végezte.⁶

8. Fortunának is volt aedese, melyet egy névtelen építtetett.⁷

9. Egy ismeretlen által építtetett, de romba dőlt templomot vagy szentélyt Papinia Etia Vibidia emeltette föl újra.⁸

10. Egy templomot P. Aelius Crescens duplarius és eques singularis saját költségén emelt.⁹

11. Nemesisnek Terentius Marcellus beneficiarius készített templomot.¹⁰

Másféle középületek voltak:

12. Kr. u. 161. évben P. Furius Saturninus helytartósága alatt valami nagy épületet fejezett be a legio XIII.;¹¹ talán katonai raktár volt.

13. A castrum érdekesebb építményei közé tartozhatott a templum horologiarum, mely nyilvános víz- vagy homok-óra lehetett; ezt Ulpius Mucianus, a XIII. legio közlegénye, Falco és Clarus consulok idejében saját költségén rakatta és rendezte be.¹²

14. P. Aelius Rufinus városi tanácsos 40 láb hosszú porticust építtet.¹³

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1084. Föilir. gyűjt. 32. sz. a. ² Corp. Inscr. Lat. III. 1069. Föilir. gyűjt. 103. sz. a. ³ Ugyanott 1005. Föilir. gyűjt. 71. sz. a. ⁴ U. o. 1111. Föilir. gyűjt. 78. sz. a. ⁵ Ephemeris epigr. II. 400. (Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7760. Föilir. gyűjt. 484. sz.) ⁶ Corp. Inscr. Lat. III. 1108. Föilir. gyűjt. 84. sz. a. ⁷ Ugyanott 1014. Föilir. gyűjt. 320. sz. a. ⁸ U. o. 1164. Föiliratok gyűjteménye 330. sz. a. ⁹ U. o. 1160. ¹⁰ Föiliratok gyűjteménye 178. szám alatt. ¹¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1171. Föilir. gyűjt. 186. sz. a. ¹² Ugyanott 1070. Föilir. gyűjt. 42. sz. a. ¹³ U. o. 975. Föilir. gyűjt. 139. sz. a.

15. C. Atilius Eutyches augustalis bolthajtással összekötött 30 láb hosszú és 25 láb széles exedrát ugyancsak saját költségén épített.¹

16. Vizvezetékét találták a Maros-Portus mellett elhaladó vasút készítésénél, de minden feljegyzés nélkül szétrombolták e római maradványt, mely Kr. u. 158-ik évben Statius Priscus helytartó idejében készült volt.²

17. Apulumnak egyik díszét képezhette még az Aeternus istennek szentelt közkút is, melyet Ulpus Proculus, a legio XIII. Gemina Gordiana (Kr. u. 237—244.) speculadora az álmaiban megjelent Apollo parancsára javított ki alaposan.³

18. A középületek sorába tartozik a nagy jelentőségű collegium centonariorum székháza, melyet Septimius Severus és fia Caracalla közös uralkodása idejében, midőn L. Pomp. Liberalis volt a tartományi helytartó, emeltek és nyitottak meg.⁴

19. A nagy közönség használatára szolgált a P. Aelius Gemellus vir clarissimus által épített közfürdő,⁵ melyben a látogatók egy ismeretlen alapítványból ingyenes olajat kaptak a test bedörzsölésére.⁶ Vajjon ez a fürdő nem volt-e ugyanazonos az ásatási helyünkön kitárt fürdővel?

20. De legfontosabb azon fürdő, melynek maradványait kiásattam, legyen az akár ugyanazonos a 19. szám alatt leírttal, akár nem, mert ez igen terjedelmes, terjedelmesebb, mint Pompejinek bármelyik közfürdője. Ezen fürdőt a hadügyi kormányzat építtette a legio XIII. Gemina Antoniniana, a pedites singulares és a numerus singularium által.⁷

21. Még fel van említve egy familiacrum, talán cselédotthon, ideiglenes cselédlakás, mely Aurelius Statius és Ulpus Paulus quaestorok útján építtetett.⁸

22. Zalathnán épült egy vizvezeték, melyről a Corp. Inscr. Lat. III. 1293. számú fölirat szól. (Föliatok gyűjteményében a 344. szám alatt van.)

5. Az ipar és a művészet.

Midőn az Apulumból és általában Alsófehér vármegye területén levő más helységekből származó azon római leletek fölött, melyek mai napig akár a gyulafehérvári, a nagyenyedi muzeumokban, vagy megyénkbeli magánosok kezében vannak, akár e megyéből más (a kolozsvári, dévai, nagyszebeni, budapesti, bécsi stb.) muzeumokba és magánosok birtokába mentek át, szemlét tartunk: meggyőződhetünk, feltéve még azt is, hogy részben importált tárgyak, de nagyobb részben

¹ Föliatok gyűjteménye 23. sz. a. ² Corp. Inscr. Lat. III. 1061. Föliat gyűjt. 37. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 990. Föliat gyűjt. 97. sz. a. ⁴ Ugyanott 1174. Föliat gyűjt. 189. sz. a. ⁵ U. o. 1006. Föliat gyűjt. 319. sz. a. ⁶ Ephemer. epigr. II. 414. Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7805. Föliat gyűjt. 505. sz. a. ⁷ Lásd az Alsófehérmegyei Tört. Régészeti és Természettudományi Egylet évkönyveit III. (1890.) IV. (1891.) V. (1892.) VI. (1894.) VIII. (1896.) IX. (1897.) X. (1899.) évkönyveit és a III. táblát. ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7807. Föliat gyűjt. 499. sz. a.

itt készültek volt, hogy úgy az ipar, mint a művészet területünkön mindenütt elterjedve, felkarolva és nagy mértékben kifejlődve volt. Sőt bátran mondhatni, hogy területünkön az ipar és a művészet a fejlődésnek magas fokán állott a rómaiak alatt.

A műveltebb férfiak és nők nagyon jól tudták már akkor is azt, hogy a művészet nagy, a művészet fontos, a művészet az, mi a religio után az emberben leginkább isteni; igyekeztek tehát a művészek talentumaikat, a művészetkedvelők tanulmányaikat az emberiség legfőbb céljának elérésére fölhasználni.

Igen közel fekvő okból megmagyarázható, hogy e helyen nem terjeszkedhetek ki sem az ipar, sem a művészet összes ágainak felkarolására, de még a leletek összességének méltatására sem; azért leírásomban csak néhányra szorítkozom, melyek nem a legkiválóbb termékek ugyan, de azért mégis eléggé jellemzik az akkori szellemi állapotok mibenlétét.

Az ipar és művészet köréből azon ágakat veszem fel, melyek nálunk leggazdagabban vannak képviselve, felveszem t. i. az agyag-, üveg-, bronz- és ezüstipart, a kőfaragást és a szobrászatot.

Ezen ágak termékeiből egynéhány példát be is mutatok e helyen:

a) Az agyagiparnak fazekassági ága igen szépen érvényesült azon számos edény stb. leletekben, melyek Apulumból eredvén, különféle muzeumokba kerültek; így például a kolozsváriiban és nagyszebeniben nagy mennyiségben láthatók s ama muzeumok díszét képezik.

Azon időben már korongon készültek az edények és az égetés a gyengébb vörösre égetéstől a terra sigillatak tökéletes égetéséig emelkedett.

A formákban látjuk a kis, kerek talpakat, a hosszú, szűk, de arányos nyakat, a kérdőjel vagy gyűrű alakú füleket, a hármas fület, a mint az 1-ső ábrán láthatjuk.

A tálak és tányérok laposak és mélyebbek is. Látjuk azok némely darabján a római mázat is, mely az azelőtti korszakokban edényeken és más tárgyakon teljesen hiányzik; a viz-, bor- és olajoskorsók, tartályok, tejtartók, főzőedények és áldozati edények (opus doliare) igen elegáns alakúak, arányaikban harmonikusak s kitűnő műizlésre vallanak.

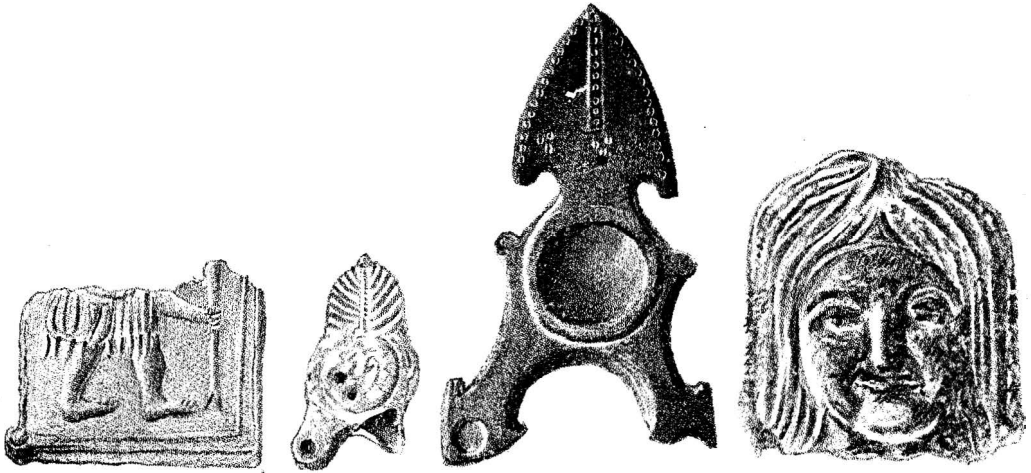
Volt a római háztartásban egy finomabb fajta cserépedény, mely rendkívüli szorgalommal iszapolt, kecses formákban, jól égetett és élénk korallvörös mázzal bevont edény és mécses (lámpácska) faj által volt képviselve. Ezeknek oldalait élesen préselt s nagy gonddal készített domborművek díszítik és terra sigillata néven ismeretesek.

Ily finom cserépből van a Batthyáneumban egy nagy és több apró mécses, melyek közül a nagy és az egyik kisebb a 11-ik ábra közepén látható. Ugyane képen látható a jobb oldalon a már azelőtt említett antefixák egyike (L. a 9. és 10. ábrát); a baloldalon pedig van egy kályhacserép (?), mely azonban aligha római munka.

Az alsófehérvármegyei régészeti egylet muzeumában sok ép edény

és edénytöredék mellett számos kisebb-nagyobb agyag mécses van, melyek közül egynéhányat a 12. és 13. ábrán bemutatok. Ezen jellemzőleg római házi, templomi és temetkezési eszközök, melyek rendszeren hosszukás, kerek, de négyszögletű és koszoru alakúak, sokszor füllel ellátott olajtartóból s ebből kivezető nyílt száju, rövidebb vagy hosszabb csatornából, sokszor 2, 3, 5, 7 csatornácskából állanak, a melyekben a lámpabél volt elhelyezve, fölül pedig a légbejárás céljára és az olaj betöltésére kisebb-nagyobb nyílások vannak alkalmazva.

Az edények általában nemcsak egyes mesteremberek műhelyében, hanem gyárakban is készültek (figlina, officina, fabrica). A gyárosok

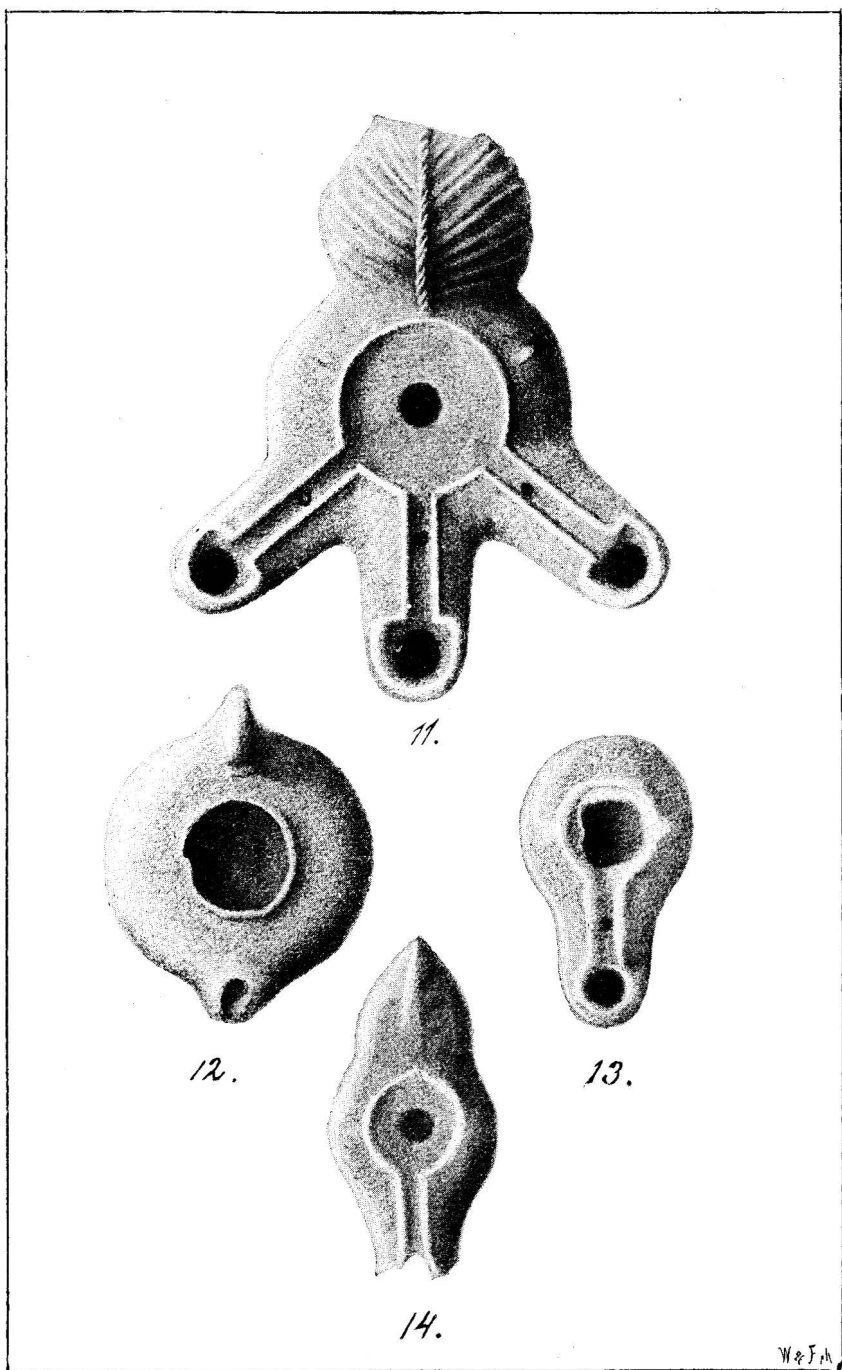

11. ÁBRA. AGYAG TÁRGYAK. (FÉNYK. DR. CSERNI B.)

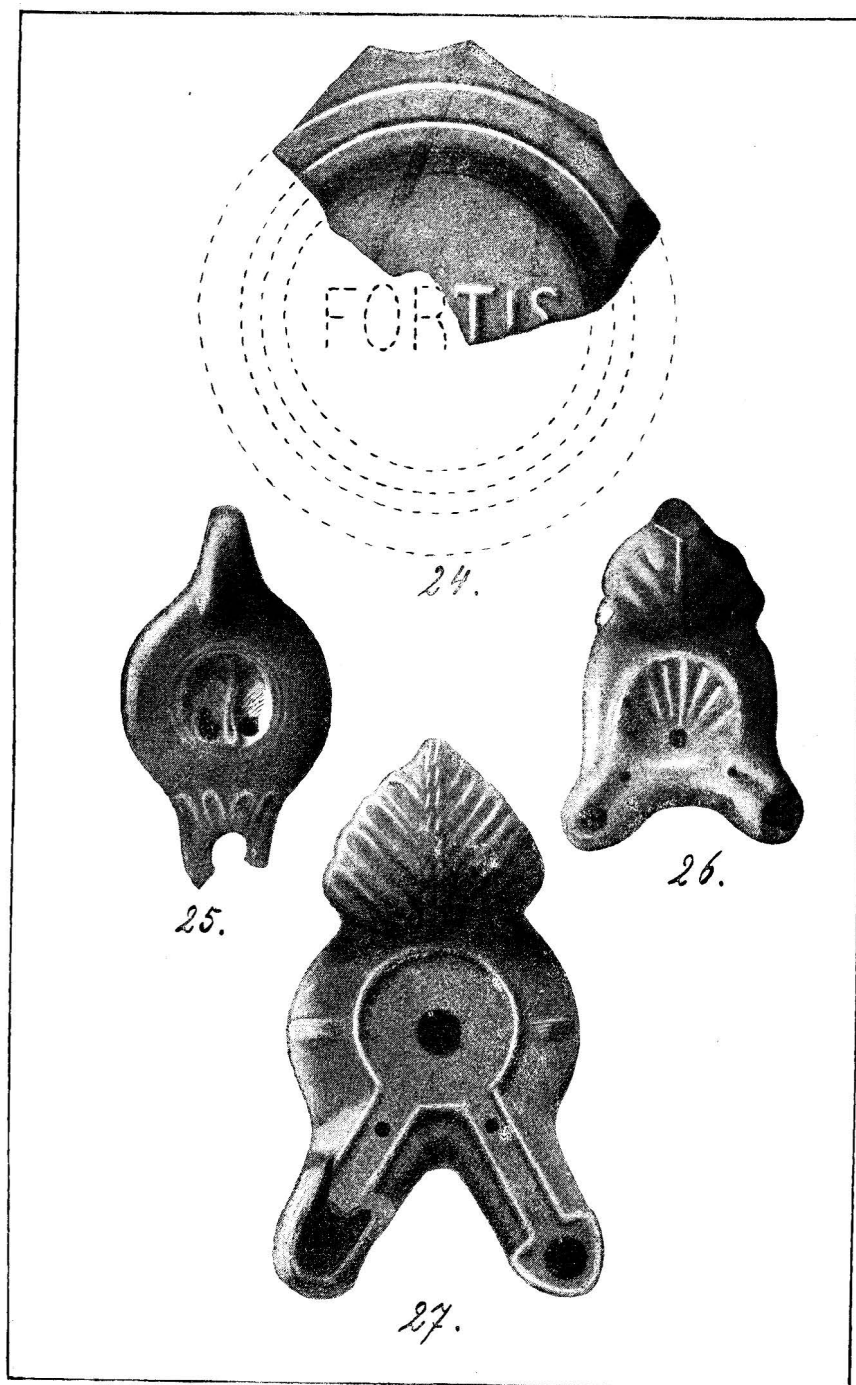
sokszor bélyeggel látták el gyártmányaikat s így igen gyakran találni a bélyeges mécseseket is. Ilyent látunk töredékben a 13. ábrán (24. sz.), melynek eltört fenekén kiegészítve a különben minden római telepen gyakran előforduló »FORTIS« bélyeg látható. (L. a bélyeges leletekről szóló részt.) A 24. sz. természetes nagyságban van ábrázolva, a 25—27. sz. pedig a természetes nagyság $\frac{2}{3}$ -át tünteti fel. A 12-ik ábrán a 11. sz. alatti természetes nagyságának $\frac{1}{2}$ -ben, a 12—14. sz. alatti mécsesek pedig a természetes nagyságnak $\frac{2}{3}$ -ában vannak föltüntetve. Egyik mécsesünk »Strobilis«, a másik »Camnis«, egy harmadik »Janu(arius)« s végre egy »Vibius« bélyeggel van ellátva.

b) Az üvegipar már a rómaiak előtt is ismeretes volt Daciában. Üvegyöngyök lehettek vármegyénkben azelőtti időkben is; de üveg-edények, tükrök és ablaktáblák itt csakis a római hódoltságtól kezdve voltak. Legalább leletekben nem fordulnak elő azelőtti időkből.

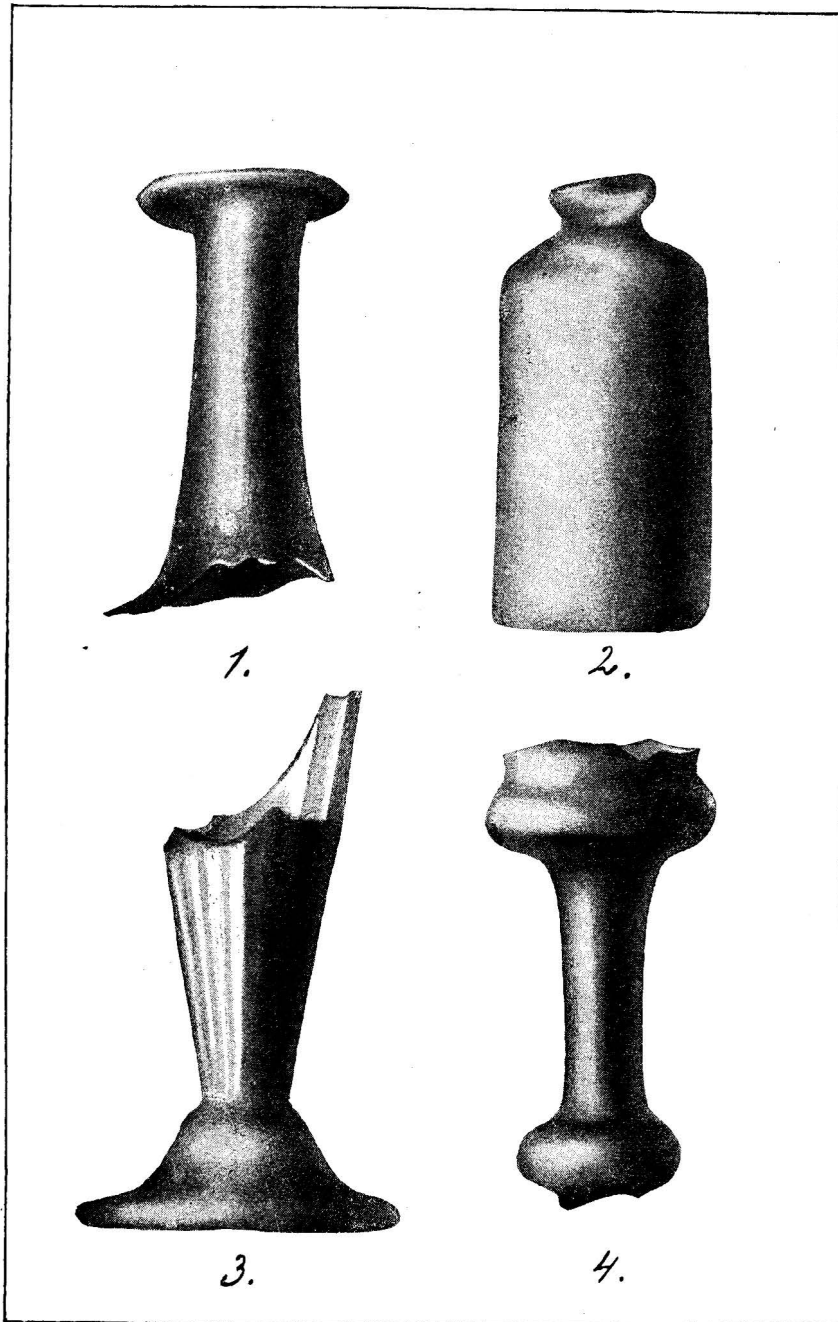
Ásatásaink alkalmával roppant sok lapos (sík) üvegtábla-töredék, kisebb-nagyobb palaczkok, poharak, főképpen talpasak kerültek felszínre. Leltünk három darab teljesen ép, úgynevezett »könygyűjtő«

12. ÁBRA. RÓMAI MÉCSESEK. (Rajz. SZONTAGH T.)

13. ÁBRA. RÓMAI MÉCSESEK. (Rajz. SZONTAGH T.)

14. ÁBRA. ÜVEGNEMŰEK. (RAJZ. SZONTAGH T.)

üvegecskét és külső díszszel ellátott üvegedény-töredékeket. Az itt ábrázolt üvegneműek (14. ábra) közt van egy palaczk felső része (1. sz.), egy sajátos olajtartó palaczk (2. sz.), egy talpas pohárka alsó része (3. sz.) és egy talpas, magasabb pohárnak fogantyúja (4. sz.); mind a négyet természetes nagyságban rajzoltattam. Megemlítem itt, hogy egy igen szép kanna kristályüvegből van Zalatináról a bécsi cs. és kir. udvari régiséggyűjteményben (XIV. terem, XX. szekrény, 130. sz. alatt) elhelyezve.

c) Bronz tárgyak. A bronzművesség is virágzott vármegyénk területén; bizonyítják ezt a számos leletek, melyek különböző muzeumokban díszlenek, és részben ásatási helyünkről is, melyek aztán nem kerültek idegen kézre, hanem a mi muzeumunkba jutottak.

E korban, midőn t. i. Dacia római tartományyá lett, a bronz anyag feldolgozása magas fokú fejlődésnek örvendett a rómaiaknál is. A konyhadényektől, mindennemű házieszközökön át, egészen a pipere-tárgyakig, mindenütt látjuk a bronzot képviselve.

Általában nagy szerepet játszott a hadászatban is, midőn a vas kard markolata bronzból is lehetett. A vas pánczél pikkelyei is bronz sodronnyal voltak összefűzve. Igen szép és érdekes bronz sisak van a nagyenyedi muzeumban*, s egygyel, mely talán unikum, a kolozsvári muzeum díszeskedik.

A bronz készitési módját ezen korból jól meg kell különböztetni a bronzkoritól és a görögökétől, mely színre nézve is különbözik, van t. i. a fehérestől a vörösesig fokozódó színskálája.

A vármegyénk területén szerte-szét lelt bronz tárgyak száma roppant nagy. Hely szűke miatt azonban e helyen csak néhány darabot közölhetek képekben, a többire nézve a szives olvasót utalnom kell a leletek statisztikájának tekintetbe vételére, melyben főleg a kolozsvári, dévai, nagyenyedi, nagyszebeni és gyulafehérvári muzeumokban levő, Alsófehér vármegye területén talált tárgyak vannak felsorolva.

Igen érdekes és egyúttal a ritka leletekhez tartozik a 15. ábrában bemutatott római bronztripus, melyet 1895-ben a Magyar-Igen és Igen-pataka közt fekvő, már a római időkben is használatban volt kőbányák alján elterülő római telep romjai közt találtak. Jelenleg a Magyar Nemzeti Muzeum tulajdonában van.

A tripus (háromláb) tulajdonképpen egy kis bronz asztalka, mely eredetileg a konyhabutorzathoz tartozott, de később a szobákban is alkalmazást nyert s gyakran igen csinos és becses díszítésekkel volt ellátva.

A háromláb felső részében eredetileg levő horgokba akasztott üst számára volt hely, akár szolgált az a konyhákban házi butorul, akár pedig a templomokban az isteni tisztelet eszközeül. Később, mint már fönnebb említém, szobákban is használták, hol a háromláb kis, szabadon

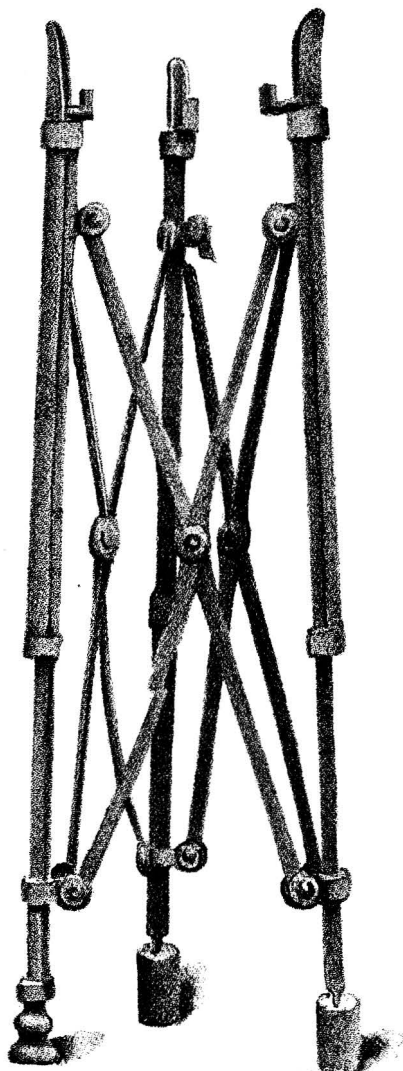
* Képe megvan »A Magyar Nemzet Története« (Szilágyi Sándor 1895.) CLXIII. lapján.

levehető asztaltáblával is birt. Elhelyezhettek rajta különféle tárgyakat, a mint azok éppen kéznél voltak, vagy pedig tettek reá virágtartókat, díszvázákat stb.

A 15. ábrában közölt tripus érdekes már csak azért is, mivel különös szerkezeténél fogva magasabbra vagy alacsonyabbra állítható be, mely célból a háromláb felső részében levő ízületekben mozgatható és a hasonló mozgatható kereszt-pántok gyűrűben végződnek, mely egy vékony rudon fel- és lejár, úgy, hogy ezen szerkezetnél fogva a tripus, a három láb tágabb állásánál az eredeti magasságnak egy negyedével lejjebb áll; a lábak szűkebb egymáshoz való állításánál pedig annyival magasabbra emelhető. A felső részben meglevő három horogba beakasztható az üst. Az itt közölt tripusnak két lába alsó részében hiányos és fadarabokkal van kipótolva. A tripus rendes állásban 80 cm. magas szokott lenni.

Igen érdekes bronz tárgyat mutat a 16. ábra. Ez egy körülbelül 2'20 m. magas, valószínűleg ülő vagy kisebb lépést tevő, megaranyozott volt szoborhoz tartozott jobb láb, mely a lábszár alsó részétől a talpig egészen megvan. A bronz láb üres, öntött műhöz tartozott, melynek többi részeit — fájdalom — hiába kerestük. A saru talpbőrét jelölő párkány 1 cm. vastag, a láb hossza a lábfejtől a sarkig 34 cm., mellső része a kisujj táján 11 cm. széles; az egésznek magassága 27 cm. Ehhez hasonló szerkezetű és nagyságú lábbal bíró márvány szobrot láttam Münchenben a Glyptotek bejáratától jobbra eső első fülkében, mely azonban újabb időkből való.

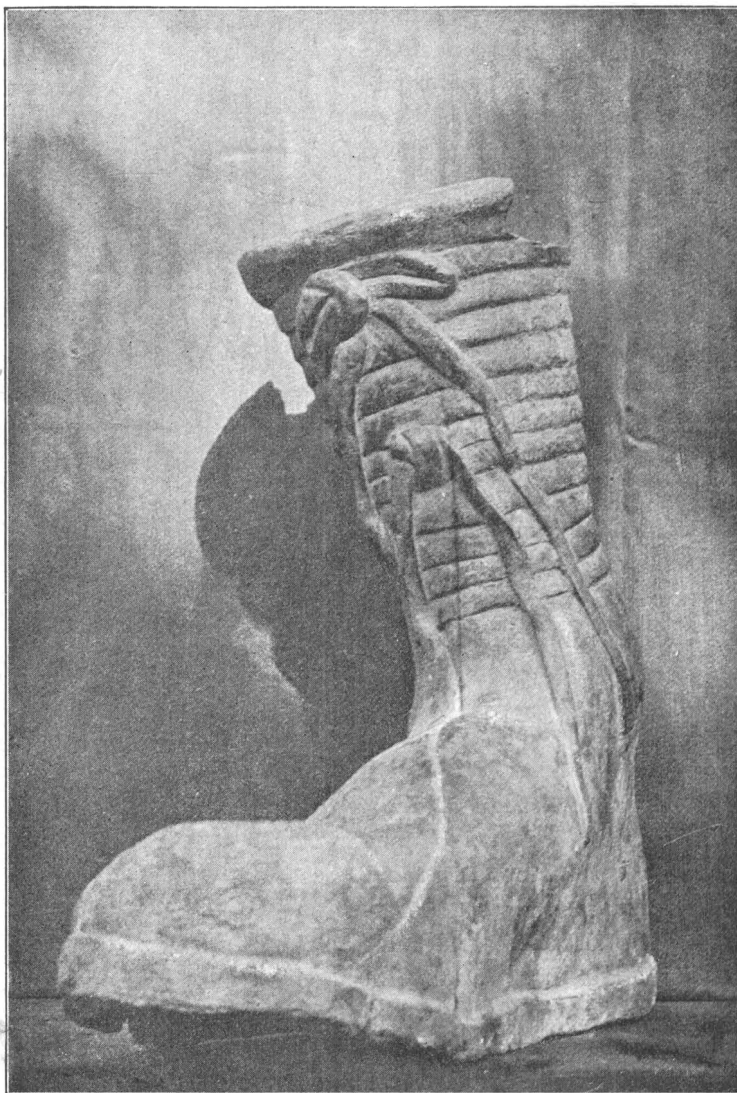
A láb — fönnebbi jelzésem szerint — nagyságáról, illetőleg terjedelméről ítélve, két méternél magasabb szoborhoz tartozott; tehát ritkaság számba mehet, mert nagyobb méretű bronz szobrok csak igen gyéren fordulnak elő a tartományokban s egyúttal a római cipőről, valamint

15. ÁBRA. RÓMAI BRONZ TRIPUS.

annak szíjjazatáról, minőségéről és elrendezéséről igen tanulságos és kitűnő példányt nyújt.

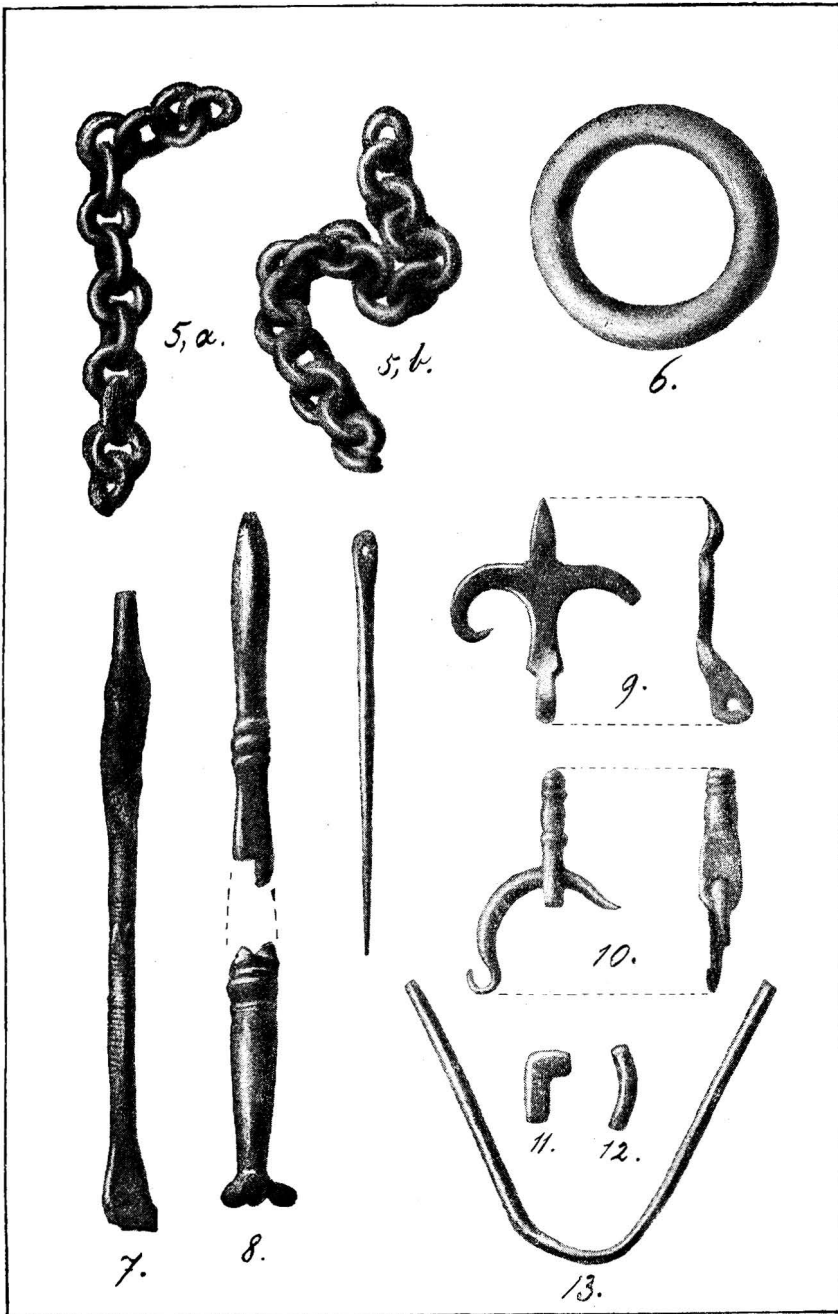
A 17. ábra különféle kisebb bronz tárgyakat mutat. Ezek közül az 5. sz. *a.*, *b.* csinos láncz, a 6. sz. karika, a 7. és 8. sz. két stilus, a

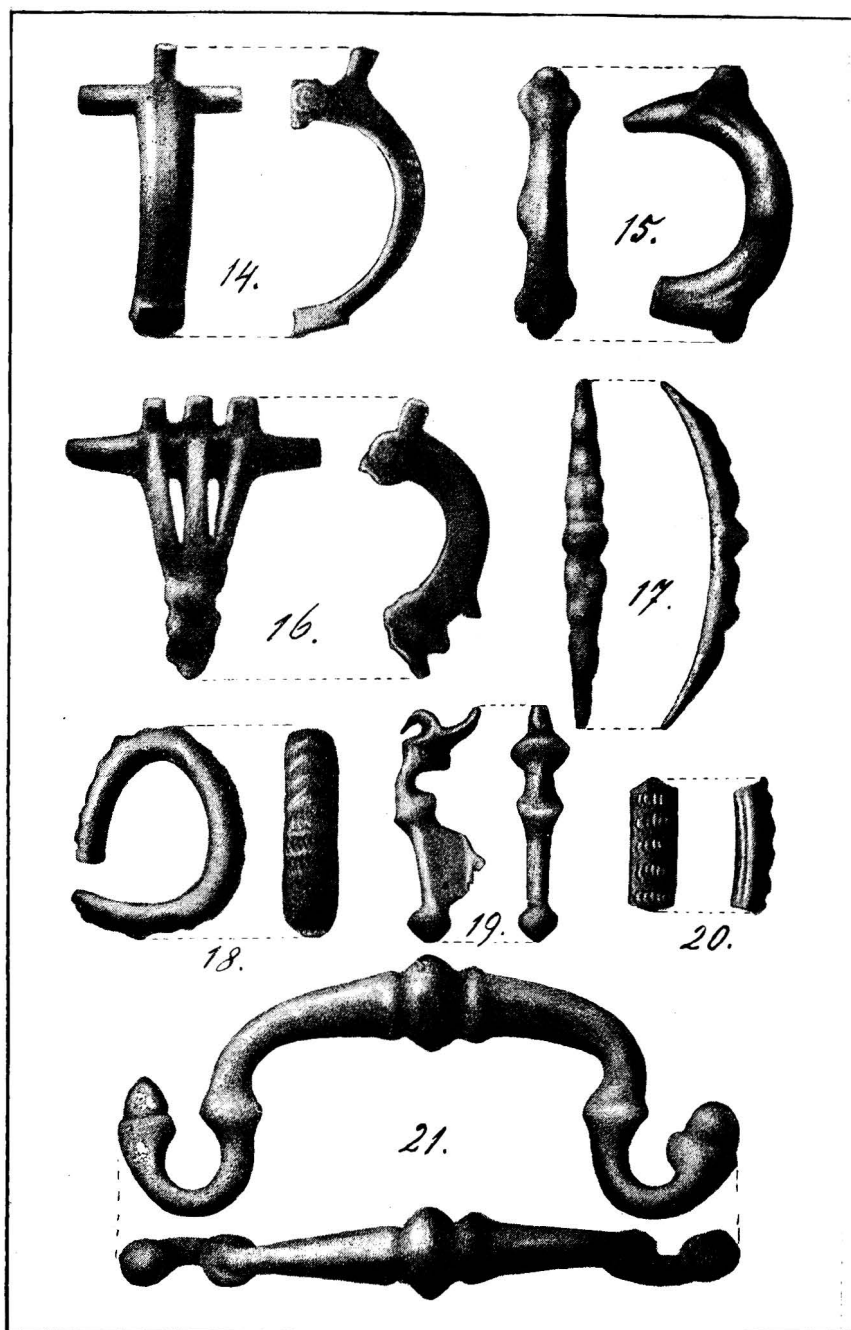
16. ÁBRA. BRONZ SZOBOR LÁBA. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

8. sz. mellett jobbra van egy varrótü, a 9. és 10. sz. kisebb díszítési tárgyak, a 11., 12. és 13. sz. végre bronz sodronydarabok.

Ujabbi időkben sokkal díszesebb tárgyakat találtunk az apulumi ásatási helyen, de azokról, az idő rövidsége miatt, már nem készíthettem képeket.

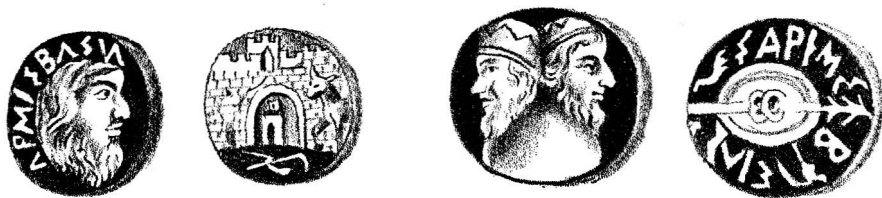
17. ÁBRA. RÓMAI BRONZ TÁRGYAK. (RAJZ. SZONTAGH TIBOR.)

18. ÁBRA. RÓMAI BRONZ TÁRGYAK. (RAJZOLTA : SZONTAGH T.)

A 18. ábrán a 14., 15., 16. és 19. sz. alatt fibulákat szemlélhetünk, a 17. sz. karpereczhez tartozhatott, a 18. és 20. számok rovatkás és vonalozott gyűrűrészletek, a 21. sz. végre valami láda vagy szekrényhez tartozó fogantyúnak képviselője. E munkám megírása közben találtunk, mint fennebb említém, ásatási helyünkön római bronz körzöt, csiptetőket és számos fibulát, játékköveket és sok apróbb, díszítésül szolgáló tárgyakat, melyeket e helyen, legnagyobb sajnálatomra, már nem közölhetek, de a statisztikai részben említést teszek azokról is.

A nemes fémek feldolgozása Daciában már a rómaiak előtti időkben is ismeretes és gyakorlatban volt. Arról tanuskodik azon két darab arany pénz, melyek 1826-ban Torda közelében egy szántásra használt földön kerültek elő, s melyeket Hene Ferencz még ugyanazon évben maga is látott és az eredetiről lerajzoltatott. Ezen arany pénzek képeit adjuk a 19. ábrában, mely ugyancsak a Hene által készített rajz után készült. (Leírását lásd a 121. l.)*

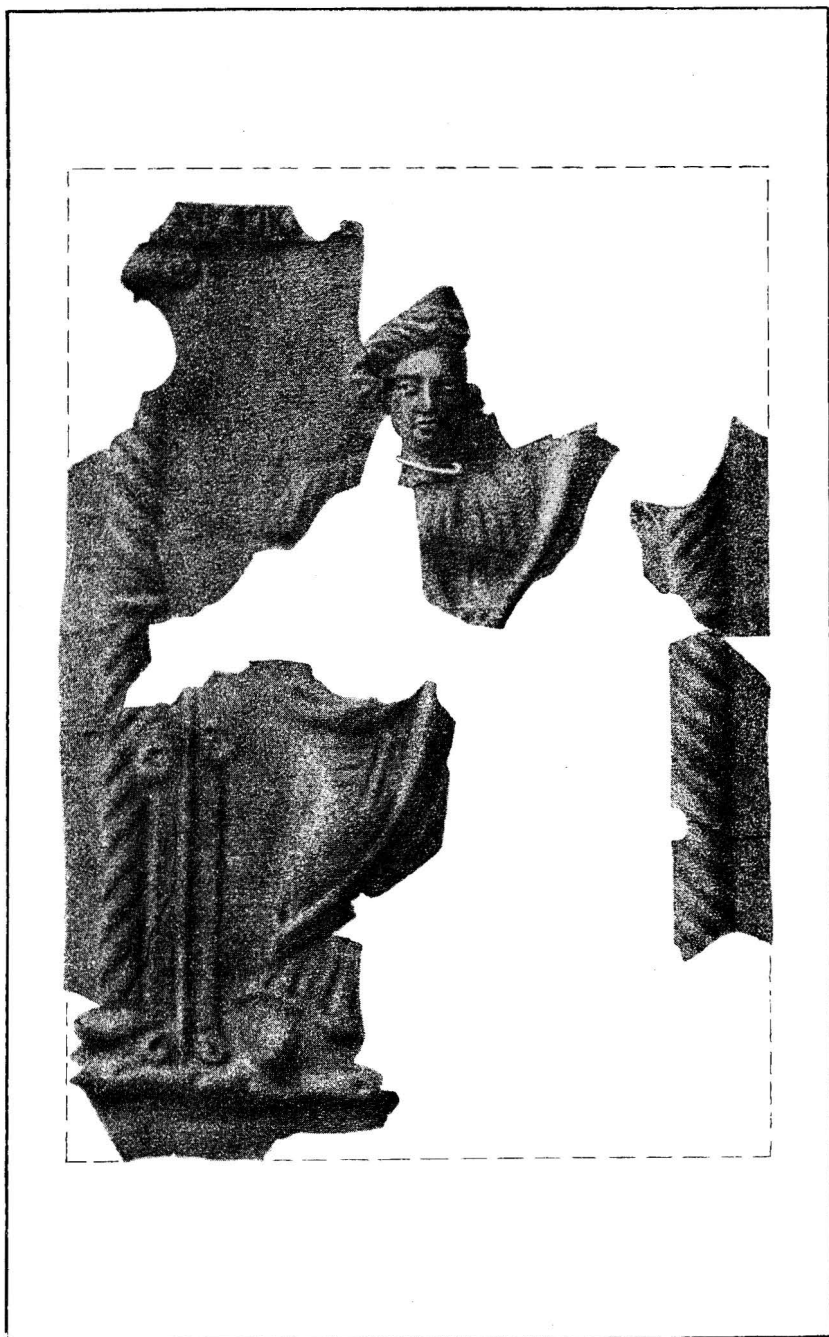

19. ÁBRA. DÁK ARANY PÉNZEK. (RÉGI RAJZ UTÁN FÉNYK. DR. CSERNI B.)

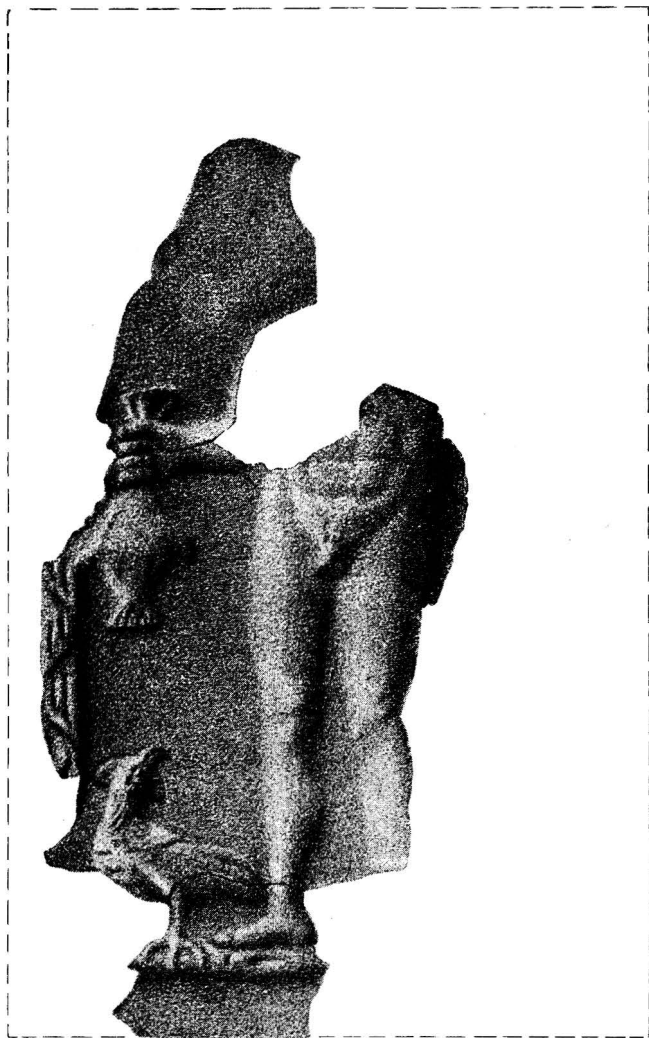
Az ezüst feldolgozásának példáit látjuk az ide iktatott, eredeti nagyságban reprodukált két rajzolatban. A 20. kép Fortunát ábrázolja, a 21. pedig Mercuriust. Mindkét táblát ásatásunk helyén találtuk 1891-ben.

A 20. ábra eredetije, mint Fortunának szentelt fogadalmi ezüst tábla, trébelt munka s majdnem egész fele megvan; magassága 12,5 cm., szélessége 9,5 cm., vastagsága pedig 0,2 cm. Ezen táblán a baloldali szélen egy, az egész magasságát elfoglaló csavart oszlop van. Az oszlop fején jobbra és balra egy-egy csigavonal látható, mely a jón izlésre emlékeztet. Az oszlop közepe táján ismét jón modorban van díszítve; ez utóbbi oltárt jelezhet. Ehhez közel áll egy körülbelül 10 cm. magas női alak, mely baljában a bőség szarvát tartván, Fortunát ábrázolhatja. Fürtös hajazata a fej tetején és a homlok jobb oldalán még megvan; az igen szép kifejezéssel bíró arcz hiánytalan; a nyakat utólagosan arany sodronnyal díszítette fel valamelyik jámbor római nő. A nyak mellett ugyanis két lyuk van fúrva az ezüst táblába és az arany sodrony azon átdugva, a tábla hátoldalán összekapcsolva; a bal váll egészen, a jobb csak részben van meg, innen kezdve hiányzik a törzsnek melle

* Hene, Beiträge zur dac. Geschichte. 16. l. és 2. fig.

20. ÁBRA. FORTUNA. (Rajz. SZONTAGH T.)

21. ÁBRA. MERCURIUS. (Rajz. SZONTAGH T.)

és alsó része a csipőig, a honnan aztán épen maradt az egész jobb rész a lábbal együtt. Ruházatát az illető ezüstműves igen szép ranczokba szedte.

Az alak hiányzó jobb keze az oltár felé van irányítva; hiányzik a balkéz is, de helye a bőségszarv által határozottan meg van jelölve; ezen utóbbinak középső része épen maradt. A tábla bal oldalán ismétlődik a csavaros oszlop, mint azt egy kis részlet világosan mutatja.

A másik tábla (21. ábra), melyen Mercuriusnak képe van, az előbbinek párja, anyaga ugyanazon minőségű s bizonyára épp olyan nagyságu is lehetett. A jobb oldalon levő határoszlop e képen egyenesen felfelé menő vonalokkal (canelirozott) és körültekeredző keskeny szalaggal van díszítve.

A tábla középső részén látható egy férfi-alak, melynek alteste a köldöktől mindkét lábtőig teljes, a jobb láb egészen épen maradt.

Szemlélhetjük továbbá a jobb karnak egy részét a kézzel, melyben talán áldozatra szánt pénzes erszényt tarthatott.* Mercuriust éppen ilyen erszénynyel láttam a bécsi cs. és kir. régiségtár XIII. termében a XIV. számú szekrény 1070—1085. számai között.

Ugyancsak ezen erszény alatt a férfi jobb lábánál egy kakashoz hasonló madár van, melynek szeme részben Mercurius felé irányul, részben élénk tekintete által azt is elárulja, illetőleg mintegy jelzi, hogy a pénzeserszény erősen érdekli őt. A kakas, mint kora reggel kelő állat, valószínűleg arra vonatkozik, hogy Mercuriust a hajnallal és az alkonyodással azonosították.

A férfi-alak egészen meztelen, a köldökön felüli rész teljesen hiányzik. A két táblának kivitele oly gondos, részletes és szép, hogy például Mercurius kezujjain még a parányi körmök is láthatók; bátran mondható, hogy e két tábla a trébelésnek valóságos remekbe készült művei.

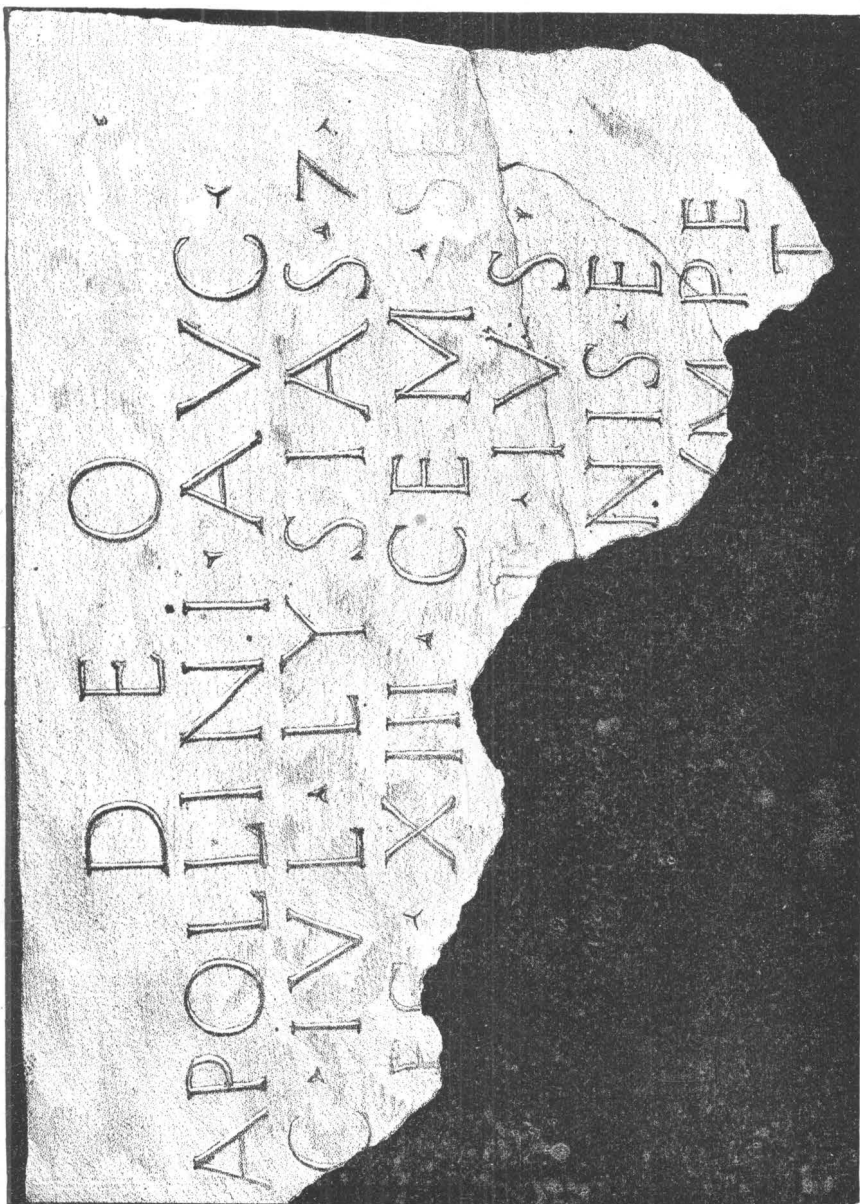
Ugy a kőfaragó, mint a szobrászati művek nagy számban vannak képviselve leleteink közt. A vármegyénkben felszínre került ilyenemű római faragványok különböző szakaszokra oszthatók, melyek közül néhány példányt csoportosítva, röviden bemutatok az érdeklődőknek, u. m.:

1. Az egyszerű, díszítés nélküli föliratos oltárok, fogadalmi táblák, sarkophagok és sírkövek.
2. Ugyanílynemű föliratos emlékek, de ornamentikával vagy más rajzokkal díszítve.
3. Reliefképek fölirattal vagy anélkül.
4. Egyszerű vagy kombinált szoborművek.

Az agyag minőségére nézve föltaláljuk itt a legkülönbözőbb árnyalatok egész sorozatát. Képviselve van ugyanis a durva szemű szürke, fehér, sárgás (könnyen elmálló) homokkő, a finomabb szemcsés csillámos

* Ilyenforma pénzeserszény képe van még az A. Baumeister, Denkmäler d. kl. Alterthums cz. mű I. köt. 679. l. München u. Leipzig 1885.

kárpáti homokkő, a durva szürke márvány, a szürke, fehér, finom szemcséjű sárgás, zöldes vagy kékcsíkokkal átjárt, keményebb, lágyabb márvány, sőt még a leghamarább elromló kagylómárvány is, mely

22. ÁBRA. JUL. LYSIAS FOGADALMI MÁRVÁNY TÁBLÁJA. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

utóbbi, rossz minőségénél fogva, többnyire hiányos írást vagy képeket tartalmazó példákban maradt reánk.

Azon számos példányból, melyek vármegyénk területén felmerültek, természetesen csak néhányat közölhetek e helyen képen és írásban. Ezen itt közölt mutatványok közül csupán csak egy van idegen helyen,

t. i. a Mithrastábla (43. ábra), melyet a nagyszebeni bruckenthali muzeumban őriznek. Egy szobornak (39. ábra) holléte ismeretlen, egy csoportmű (36. ábra) pedig itt Gyulafehérvárt magánbirtokban van.¹ Négy darab (28., 30., 44. és 45. ábra) van a Batthyáneumban; a többi mind látható az alsófehérmegyei régészeti egylet muzeumában szintén Gyulafehérvárt.

Első sorban közlöm az egyszerű, külön dísz nélküli föliratos oltárok és sírkövek sorából vett példányokat; ide tartoznak:

1. Lysias centurio fogadalmi táblája (22. ábra). A kékes fehér márványból való tábla, mely 75 cm. hosszú és valószínűleg 52 cm. magas,

23. ÁBRA. ATILIUS EUTYCHES EMLÉKTÁBLÁJA. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

legvastagabb részén 5·5 cm.; a betük 4·75 cm. magasak. A negyedik sorban a Severianae-hoz tartozó SE ki van vakarva. Az egész táblából csak 5 drb részlet van meg. Olvasása, kiegészítve, ez lehetne:

Deo Apollini Augusto | Cajus Julius Lysias centurio | legionis
XIII. Geminae Se | verianae ius | su Apollinis e | m. arcum
pe | cunia sua fecit.

A legio melléneve: Severiana, Alexander Severus idejére mutat; de az e táblán talán bosszúból kivakart melléknév más föliraton Kr. u. 212. évből is előfordul; tehát Septimius Severus halála utáni időből is lehetne.² Találtuk a Kutyamál nevű szőlőben.

¹ Szőkefalvi Szentmiklósy Jenő főgimn. tanár ur tulajdona. ² Fölir. gyűjt. 99. sz. a.

2. A G. Atilius Eutyches emléktáblája (23. ábra) szürkés színű kék eres finom szemcséjű márványból való, hossza 66 cm., szélessége 46 cm. és vastagsága 3,5 cm. A táblát az írással lefelé fordítva 19 darabra törve találták Maros-Portus felé egy szántóföldön; az utolsó sor közepe hiányzik, de a szöveg meglevő többi betűiből kiindulva, a kiegészítés lehetséges. A hiányzó rész »CVM ARCV«-val pótolandó, s ekkor a tábla szövege ez:

Jovi optimo maximo Bussumario | Gajus (?) Atilius Eutyches Augustalis, | Coloniae Apulensis pro salute | sua suorumque Omnium | exedram longam pedes XXX., latam | pedes XXV. cum arcu pecunia sua fecit.

Az utolsó sorban előforduló »suae fcit« hihetőleg a véső hibájából keletkezett, úgy, hogy a *fcit* szóból az E-t kifelejtve, azt az előbbi szóban levő A-hoz illesztette.

G. Atilius Eutyches valószínűleg felszabadított egyén s a felszabadítottak egyesülete előljáróságának tagja. Apulumban egy 30 láb hosszú és 25 láb széles, boltívvvel ellátott ülőhelyet, csarnokot építtetett saját költségén, hogy a nyert »Augustalis« méltóságáért háláját nyilvánosan lerója.

Érdekes, hogy a felszabadítottak testülete, mely tulajdonképpen itáliai intézmény, a dák városokban, Apulumban, Sarmizegethusában és Napocában is létesült; vannak római tartományok, mint például Afrika, hová ezen intézmény alig jutott el. Az Eutyches név a művészek köreiben, melyek rendszeren a fölszabadítottakból alakultak, igen kedvelt volt. A fölszabadítottak városi hivatalokat és méltóságokat nem viselhettek, de azért volt nekik az Augustalesből álló külön tanácsuk.

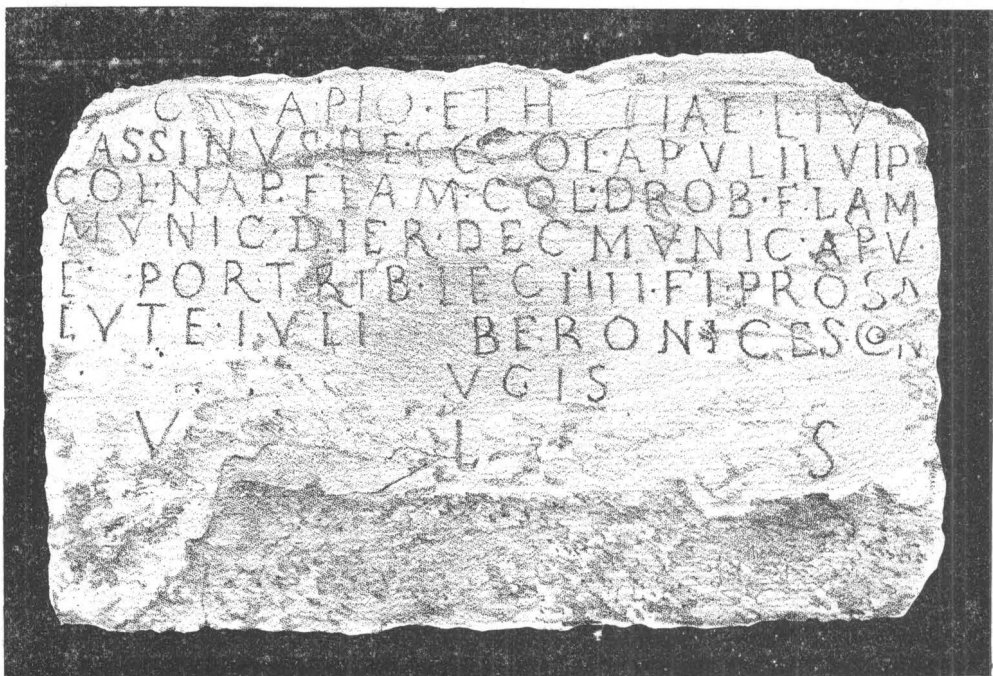
Az emléktábla a legjobb, legnagyobb Jupiternek van szentelve, kit itt Bussumarius jelzővel tiszteltek meg. Eddig hasonló jelzés Apulumból ismeretes ugyan,¹ de ott Bussumaro és nem Bussumario² van. Ezen jelző kelta eredetű s így e helyen Jupitert valamely kelta istenséggel azonosították. Eddigelé, tudtom szerint, ezen Bussumaro (rio) név csakis ezen említett, régebben a Corpus Inscr. Lat.-ban ismertetett³ és a mostan itt leírt táblán fordul elő, »Bussumario« azonban egy gallus pénzen is olvasható, hihetőleg valamely férfinévét jelezvén. Az emléktábla közelében kőszoborhoz tartozó férfi-fejet leltünk, mely hihetőleg a Jupiter Bussumarius szobor feje, melyről az imént tárgyalt emléktábla szövegében is szó van.

3. Igen érdekes a L. Julius Bassinus által Aesculapius és Hygeának szentelt hatalmas, durva szemcséjű mészkő tábla (24. ábra), mely 84 cm. hosszú, 52 cm. magas és 22 cm. vastag. Az 1898. év szeptember hóban került elő a lebontott Báthory-templom alapfalaiából. Ez egy újabb példa arra nézve, hogy Daciában általában, de különösen vármegyénk-

¹ Föilir. gyűjt. 22. sz. a. ² Ugyanott 23. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1033. Föilir. gyűjt. 22. sz. a.

ben s főképpen Apulumban Aesculapiusnak és Hygeának nagyon sok főliratos oltárt és fogadalmi táblát szenteltek.

A municipalis tisztségek rendkívüli összehalmozása, melyeket a dedicáló Daciának déli (Dierna, Drobeta), valamint legészakibb (Napoca, Porolissum) római közigazgatásában, s azonkívül az apulumi municipiumban és coloniában viselt, tanusítja, hogy az illető lovagi ranggal birt, mert ilyenmő tisztségviselés csakis lovagi ranggal bíró egyéneknél fordulhatott elő, például a vám-, bánya- és adóbérőknél, tehát egyáltalán oly egyéneknél, kik a területen a tőkevagyon képviselői

24. ÁBRA. JUL. BASSINUS FOGADALMI TÁBLÁJA. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

voltak. Ilyent látunk Julius Capito-ban, ki a vámvonálon fekvő összes városokban municipalis tisztségeket nyert. (Dessau, 1165 = Corp. Inscr. Lat. III. 753. suppl. 7429. sz. — V. ö. Domaszewski, Arch. epigr. Mittheilungen X¹ I. 135. f.; továbbá a conductor pascui salinarum et commerciorum. Corp. Inscr. Lat. III. 1209: e(quo) p(ublico), sacerd(oti) arae Aug(usti), auguri et II-virali col(oniae) Sarm(izegetusae), augur(i) col(oniae) Apul(i), dec(urioni) col(oniae) Drobetae stb.

E főlirat olvasandó:

[Aes]culapio et Hygiae L(ucius) Ju[l(ius) | [B]assinus, dec(urio) col(oniae) Apul(ensis), II-vir | col(oniae) Nap(ocensis), flam(en) | munic(i)pi) Dier(nensis), dec(urio) munic(i)pi) Apul(ensis) | et Por(olissensis),

trib(unus) leg(ionis) IIII. Fl(aviae), pro sa | lute Juli(ae) Beronices con-
| [i]ugis | v(otum) l(ibens) s(olvit).

Az említett úr tribunus volt a legio IV. flaviában. (A »Tribunus« szó itt minden jelző nélkül áll a szokásos »tribunus militum« helyett, de ez előfordul még más helyeken is, például Corp. Inscr. Lat. III. 5630.) Ez felső Moesiának egyik legiója volt, melynek főhadiszállása rendszeren Singidunumban vala, de mint már említém, a daciai provinciával is időnként összekötött, ha ugyanegy helytartó mind a két tartományt kormányozta, mint például M. Claudius Fronto a nagy german és sarmat háboru idejében Marcus Aurelius császársága alatt.

Itt tehát egy lovagi ranggal bíró emberrel van dolgunk, ki »militia equestris«-ét mint egy legio tribunusa fejezte be, azután pedig a közgazgatási pályára lépett.

Ugy járt ő is, mint számosan, mert a ki nem hozott magával különös tehetséget a katonai szolgálathoz, az többnyire nem emelkedett feljebb, hanem ugyanazon állomásban hagyatott, bármeddig szolgált is.

Föliratunk kelte is kitudható onnan, hogy Apulum egyúttal mint colonia és municipium van említve. Mindkettő Marcus Aurelius alkotásai; tehát ezen császár idejére esik. (Kr. u. 161—180.)

Láttuk ugyanis, hogy midőn Septimius Severus (Kr. u. 193—211.) az apulumi municipiumnak új szervezetet adott, akkor a municipium az ő kormányzása ideje alatt a »Municipium Septimium Apulum« nevet vette föl.¹ A Colonia Apulumot pedig Decius császár »Colonia nova Apulensis« név alatt újonnan alapította. Dierna (Ó-Orsovánál) e föliraton municipiumnak nevezetik, míg Ulpian azt mint Trajanus által alapított coloniát említi.² Ezen körülmény annyiban érdekes, hogy ez a Dierna helység, mely már különböző elnevezésekkel bírt, ezen fölirat által most egy újat nyert. Így említi föl Ulpian: »In Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est.« Ptolemaeus nevezi *Διερρα*-nak,³ a Peutinger-féle táblán mint Tierna szerepel. Mehadiából való föliraton áll: »stationis Tsiernen(sis)«, s most hozzá jön még a »munic(ipium) Dier(na)«.

Drobeta, vagy a Peutinger-féle táblák szerint Drubeta, Moesia hidfeje a Duna balpartján (Turnu-Severinnél), mely már Trajanus Dacia elleni háboruja előtt mint »Municipium Flavum« volt szervezve, Hadrianus császár óta (Kr. u. 117—138.) »M(unicipium) H(adrianum) D(robetensium) néven szerepelt.

Később felemlítettik Drobeta mint colonia; hasonlóképpen Napoca előbb municipium volt és csak azután lett colonia; éppen úgy áll Potaissa ügye is, mely Septimius Severus alatt előbb municipium nevet viselt és aztán később colonia lett belőle. A municipium Porolissum

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 985. 1051. 1083. Fölir. gyűjt. 143. 18. 27. sz. a.

² Dig. 50. 15. 1; 8. — V. ö. Corp. Inscr. Lat. III. p. 169. és suppl. p. 1382.

³ Ptolem. 3. 8. 10.

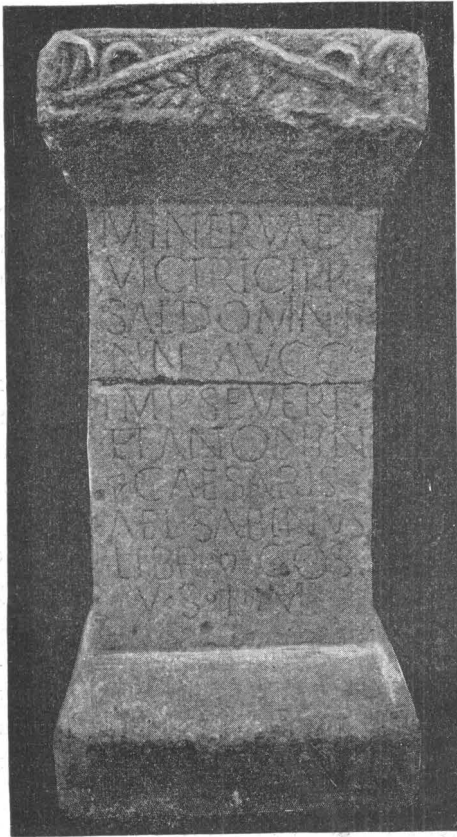
csak az Antoninusok alatt virágzott föl mint a daciai prokuratorok székhelye.

Ezeknél fogva lehetséges, hogy Bassinus fölirata még a Kr. u. második évszázadból való; Caracalla idején tul (Kr. u. 211—217.) nem tehető, mert ekkor a legiók nevei nem igen fordultak elő a császár nevének jelzője nélkül.¹

Bassinus neje Julia Beronice; ez a név Titus barátnője Julia Beronice zsidó hercegleány által lett híressé. (V. ö. Friedländer,

Sittengeschichte III. 71. stb.) A Beronice szóalak Beronice-vel váltakozva használta-tott az ismeretes aegyptomi katona-állomásnál is, mely ugyanazt a nevet viselte.

4. A föliratokkal ellátott igen számos kő oltárok közül fölemlitem első sorban a Minerva Victrixnek szenteltet (25. ábra). Ezen oltár 1895. október 15-én a régészeti egylet ásatásainak területén találtatott. Az oltár finom szemcséjű homokkőből készült; teljes magassága 97 cm., alsó és felső lapja négyzetben van 42 cm.-nyi oldalhosszával, a fölirást tartalmazó oszloprész 53 cm. magas és 32 cm. széles, hosszukás négyszögben; az alsó és felső párkányzatok egyenlően 11+11 cm.-nyi magasak. A felső párkányzat három oldala a képen látható díszítéssel van ellátva; a negyedik oldal, mint

25. ÁBRA. AELIUS SABINUS OLTÁRA.
(FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

az oltárnak ezen egész oldala, durván van megfaragva; úgy látszik, fal mellett állott.

Az oltárt fekvő helyzetben, falomok közt, ketté törve találtuk; jelenleg a régészeti muzeumban van Gyulafehérvártt;² olvasása ez: Minervae | Victrici pro | sal(ute) Dom(i)no(rum) | NN(ostrorum) Augg(ustrorum) | Imp(eratoris) Severi | et Antonin(i) | Caesaris | Ael(ius) Sabinus | libr(arius)

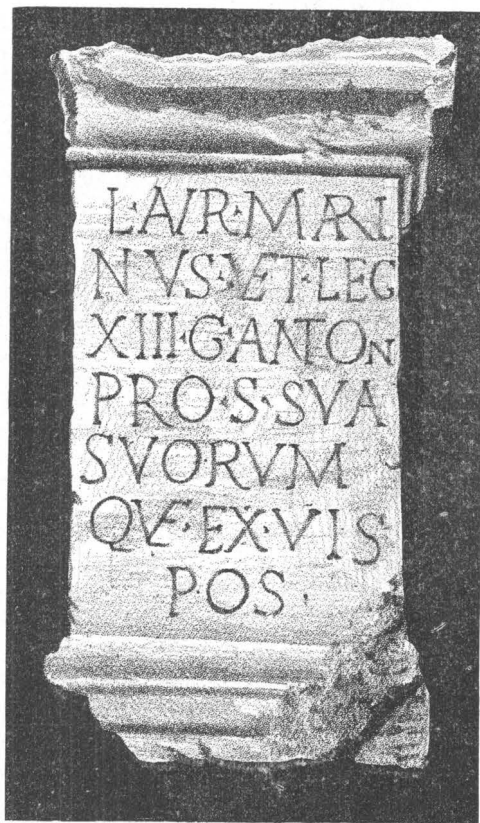
¹ Az ellenkezőre vonatkozólag egyetlen példa van az Ovilavából való föliraton, Corp. Inscr. Lat. III. 5630. Fölr. gyűjt. 23. sz. a.

² Fölr. gyűjt. 113. sz. a.

CO(n)s(ularis) | V(otum) S(olvit) M(erito) |. Az oltárt följánló Sabinus Aelius, »librarius consularis«, azaz számvivő altiszt (írnok) volt Dacia helytartója irodájában, s Minerva Pallas-nak, itt »Victrix« jelzővel, mint az altisztek védistennőjének, a két császár Septimius Severus és Antoninus (Caracalla) jólétére emeltette.

Septimius Severus idősebbik fiát Caracallát Kr. u. 196-ban Antoninus Caesar név alatt trónörökösének nevezte ki. Innen a 4-ik sorban az »NN. AVGG«. A két G a »duorum imperatorum«-nak veendő, mert mikor Severus ifjabbik fia Geta is »Caesar« lett, akkor a fölírásokon »AVGGG« fordul elő, mi a három együttes Caesarra vonatkozik. Ezen NN. AVGG-ból a fölíratos oltár keletkezési ideje is meghatározható. Septimius Severus ugyanis fiát Caracallát Kr. u. 196-iki évben Antoninus Caesarnak nevezte ki, s az a 198-ik évben már Augustus czimmal tiszteltetett meg, minélfogva ezen oltár Kr. u. 196—198-ik évek közt készült.

5. Igen jó állapotban van és szép a L. Aurelius Marinus oltára is, melyet 1898-ki szeptember hóban a lebontott Báthory-templom alapfalaiban találtunk (26. ábra). Ez szép sárgás fehér, kék eres márványból készült. Magassága 50 cm., szélessége 23 cm., vastagsága pedig 14 cm. Lucius Aurelius Marinus, a XIII. Gemina Antoniniana legiónak veteranusa, valamely álomkép folytán saját és az övéi jólétéért emelte ezen oltárt, mely Antoninus (Caracalla, Kr. u. 211—217.) idejéből való a mint ezt a legio mellékneve: »Antoniniana« mutatja.¹

26. ÁBRA. L. AURELIUS MARINUS OLTÁRA.
(FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

E név: »Aurelius Marinus«, vidékünkön gyakran tűnik föl. Ilyent olvasunk a Corp. Inscr. Lat. III. 989. sz. a.: »M Aur(elius) Marinus vet. leg. XIII. G. ex voto posuit.«² Suppl. 7900. sz. a.: [A]ur(elius)

¹ Fölr. gyűjt. 218. sz. a. ² Ugyanott 96. sz. a.

Marin(us) . . . Sarmizegetusában stb. Olvasása bővebb magyarázatra nem szorul.

6. Egyszerűbb a Terentius Marcianus oltára (27. ábra). Ez durva homokkőből való, 64 cm. magas, 33 cm. széles és 15 cm. vastag; az írás területe 36 cm. magas, 32 cm. széles, a betűk 4 cm. magasak.

27. ÁBRA. TERENTIUS MARCIANUS OLTÁRA. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

Ezen oltárt az 1897-ik év november 22-én találtuk a régészet egyeslet ásatási területén.

A kissé elkopott fölíratnak az olvasása a következő:

Nemesi | Deae Ter(entius) | Marc(i)an[u] | s b(ene)f(iciarius) tem |
plum a novo | fecit ex | viso.

Terentius Marcianus beneficiarius, tehát oly legionarius, ki parancsnoka különös kegyéből a nehezebb munkák teljesítése alól (sánczépítés, vízholdás, lovak etetése stb.) fel volt mentve. Nemesis istennő tiszteletére templomot vagy szentélyt építtetett. Nemesisnek általában és legtöbbször katonák voltak a tisztelői.¹

7. Nagyon épen van föntartva Aurelius Chrestusnak a Batthyáneumban Gyulafehérvárt őrzött föliratos oltára (28. ábra), mely a Bonus Puernek van szentelve.² A Bonus Puer a Mithras isten-tiszteletnek mellékleteképpen szerepelt és azonos a Bonus Puer Posphorussal, mely a hajnali csillag, vagy általában a reggeli derengésnek jelképe. Az oltár szép fehér, finom és tömött márványból való, 60 cm. magas és az írás területén 22 cm. széles.

8. Kevésbé szép és durva homokkőből készült oltárt szentelt Julius Crysampelus a legjobb és legnagyobb Jupiternek (29. ábra).

1899. február 3-án találtatott a Kutyamál nevű szőlő-hegy oldalán feltárt római temetkezési helyen. Az oltár magassága 66 cm. és az írás táján 26 cm. széles. A betűk különböző nagyságúak s magasságuk változik 4, 5 és 6 cm. közt, mi annak a jele, hogy a felületes mesterember vésés közben ez alkalommal nem használta a szokásos vonalzást. A szöveg következőleg olvasandó:

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Jul(ius) Cr- | ysampe | lus V(otum) L(ibens) P(osuit).³

9. A fölirattal ellátott fogadalmi domborművek közt igen csinos van Apulumból (Maros-Portus). Találták az 1836-ik év előtt. — Ezen fogadalmi táblát, mely szép fehér márványból készült, Aurelius Vitalis

28. ÁBRA. AURELIUS CHRESTUS OLTÁRA.

(FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

¹ Fölr. gyűjt. 178. sz. a. L. dr. Kuzsinszky Bálint, Nehány szó Nemesis cultusáról. Archäol. Értesítő XVIII k. 1898. 385—388. l., hol a Batthyáneumban levő Nemesis dombor képe is közöltetik. ² Fölr. gyűjt. 89. sz. a. ³ Fölr. gyűjt. 506. sz. a.

a saját és az övéi jólétéért szentelte a legjelesebb Apollo istennek. E márványtábla ez idő szerint a Batthyáneumban van.*

Az ábrázolat közepét Apollo foglalja el, ki kondorhaju ifju alakjában igen csinosan van kivésve (30. ábra). Az általánosabban alkalmazott meztelen alak hátán kis köpeny (chlamys) van. Balkezeben lyrát, jobbában delphin alakú pálczát tart a lyra pengetésére; jobb oldalán látható egy griff, mely golyóra vagy kerékre teszi egyik mellső lábát, baloldalán egy sas áll.

Az alsó párkányon olvashatjuk a dedicatiót: Deo Apollini prastantissimo (praestantissimo?) Aurelius Vitalis pro se suisque, libens posuit.

29. ÁBRA. JUI. CRYSAMPELUS OLTÁRA.
(FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

A kissé vaskos, de különben igen jeles kivitelű dombormű 42·5 cm. magas és 21 cm. széles.

10. A fölirattal és domborművel ellátott sírkövek közül egy, bár hiányos, de igen érdekest közlünk e helyen (31. ábra).

E mű balfelének csak felső része maradt reánk. A meglevő rész magassága 1·23 m., szélessége 53 cm., vastagsága 14 cm.

Az 1898-ik év szeptember havában a lebontott Báthory-templom alapfalaiból került elő, s úgy látszik, hogy az akkori építőnek a kő igen nagy volt, miért is barbár módra ketté vágta, hogy annál kényelmesebben helyezhesse az alapfalba; a másik felét a lebontott falak maradványai közt hasztalanul kerestem.

E sírkövön van egy csavart oszlop által hordott díszített félkör alatt, babérkoszorúval övezett körmélyítés, melyben eredetileg két mellkép volt; a

letört jobb mellkép valószínűleg férfit ábrázolt. A női alak az aránylag durva homokkőből eléggé gondosan van kidolgozva. Nevezetes rajta két nagy — bojthoz hasonló — fibula és a jobb kezében levő sárgaságos alaku kulcs, mely a jó és gondos házi asszony szimbóluma.

* Fölir. gyűjt. 95. sz. a.

A mellképeket körülzáró babérkoszoru alatt foglal helyet a fölirat, melyben a betűk formája is a ritkábbakhoz tartozik; az archai írásra emlékeztet. E. Le Blant, 1896—1897-ben a *Revue archéologique*-ben hasonló ritka formájú betűk egész sorozatát állította össze.

E síratot így lehetne olvasni: D(is) [M(anibus)] | L. Atius?
A | C. Fl. Kaut? | vixit an(nos) XXXI.*

30. ÁBRA. AURELIUS VITALIS FOGADALMI DOMBORMŰVE. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

11. A fölirat nélküli reliefművek közül közlünk e helyen egy vadászatot ábrázoló domborképet; mely a compositiója miatt igen érdekes (32. ábra). A 17 cm. magas, 14 cm. széles és 1 cm.-nél valamivel vastagabb tábla csillámmal kevert szürkés márványból való. Látunk rajta egy thrák lovast lengedező chlamyssal s szurásra készen tartott lándzsával. A ló alatt van egy ugató, de egyúttal visszariadó — szü-

* Fölr. gyűjt. 523. sz. a.

kölő — kutya s vele szemben egy előugró vadkannak mellső része. A ló előtt egy beburkolt primitív kivitelű emberi alak, s a ló mögött egy férfi-alak, mely a ló farka után kap.

31. ÁBRA. RÓMAI SÍRKŐ TÖREDÉKE. (FÉNYK. DR. CSERNI B.)

Ezzel teljesen meg-
egyező márvány dom-
borművet láttam Nagy-
Szebenben a brucken-
thali muzeum régészeti
osztályában, csak hogy
ezen kép valamivel na-
gyobb a miénknél és
a kidolgozása is jobb
mesterre vall. Ott is
megvan a thrák lovas,
az alatta levő kutya
és tisztán kivehető vad-
kan; a ló mögött a ló
farkát megfogó férfiú
és a ló előtt álló, jobb
kezét felemelő női alak,
mely balkezevel ruhá-
ját tartja össze. Ez a
kép Apulumból való
és még a harminczas
években került a bruck-
enthali muzeumba.

Hasonló, de még na-
gyobb márvány dom-
bormű van az alsó-
fehérmegyei régészeti
muzeumban, melyen a
lovas alatt futó nyul
és az azt űző kutya
látható.

12. A távlat leg-
primitívebb felfogását,
illetőleg alkalmazását
látjuk egy durva ho-
mokokból készült bas-
relief-képen, melyen

egy férfiú és egy nő háromlábu asztal (tripus) mögött igen szorosan egy-
más mellett ül, vagy inkább talán áll. Az asztal lábai alant tigris- vagy
oroszlán-lábban végződnek, a lábak csinosan, térdalakulag görbülnek meg
s a két alak ruházatának ránczozata is meglehetősen vissza van adva; de
az asztaltábla, a távlat föltűnően hiányos, sőt rossz alkalmazása miatt,

teljesen függélyesen van állítva, úgy, hogy felületes megnézés mellett első pillanatra nem asztaltáblának, hanem paizsnak vehető. Az asztalon levő evőeszközöket is, az előbbiben említett hiba miatt, madártávlatból látjuk; van itt három edény, melyek közül egy nagyobb tál és egy mélyebb kerek edény tisztán megkülönböztethető; az asszony előtti edény talán tányér. A kép 60 cm. magas, 30 cm. széles és 10 cm. vastag; alsó részén téglány alakú mélyítés van kifaragva, ez talán fölírat

32. ÁBRA. THRÁK LOVAS VADÁSZ. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

számára készült, mely azonban elmaradt. A »coena«-val általam jelölt basrelief a várban egy falba volt beépítve; most az alsófehérmegyei régészeti muzeumban talált helyet.

Az asztalnak teljesen ilyforma távlat nélküli ábrázolását láttam 1899-ben Budapesten a Magyar Nemzeti Muzeumban és pedig a nagy csarnok külső bejáratától jobbra álló relief-kövön és 1900-ban Regensburgban a használaton kívül helyezett Szent Ulrik templomban, mely jelenleg régészeti muzeumul szolgál, hol egy reliefképes kő oltáron,

pamlagon nyugvó nő előtt, hasonlóan függélyesen rajzolt három lábu asztallap van.

Ezekből látható, hogy a távlatnak e ferde fölfogása nem csak véletlenül s csak egy szobrásznál fordult elő, hanem a legkülönbözőbb

33. »COENA« BASRELIEF. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

helyeken létezett, tehát egy bizonyos időszak tulzásig vitt secessiósz izlésének felel meg.

13. A reliefsművek közt igen gyakran akadunk a szőlőlevelek és fürtökkel ellátott szőlőtők vagy venyigék ábrázolására. — Ily-

nemű, három oldalon relieffel ellátott kő emléknék képét mutatja a 34. ábra.

Ez homokkőből való oszlop, mely valószínűleg ház- vagy kertfal mellett állott, mert az egyik oldala kidolgozatlan. Az igen szép kivitelű rajzokkal ellátott oszlopnak magassága 118 cm., szélessége 41 cm., vastagsága pedig 40 cm. A mellső oldalon szakállas fej van, alatta pedig többfelé elágazó szőlőtő és venyigék, szőlőfürtök- és levelekkel. A két oldallapon szigonyos delphinek láthatók. A reliefek hajtott párkánynyal vannak körülvéve.

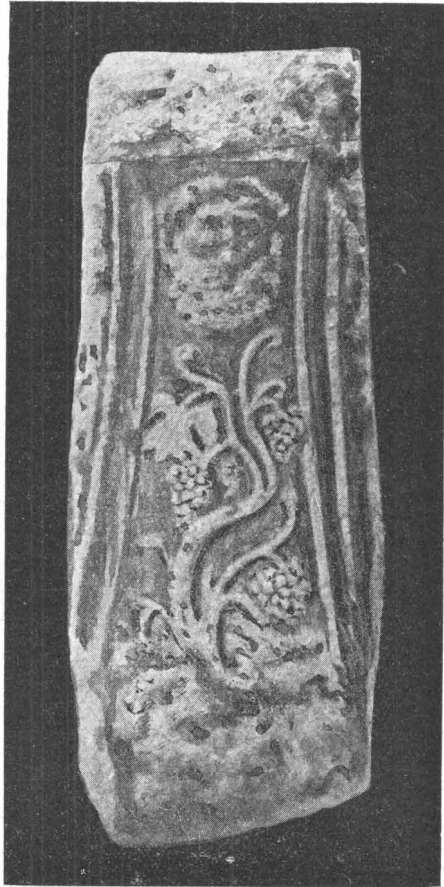
A fej a Mars- és Faunussal rokon Silvanusra emlékeztet, ki az erdők, nyájak és kertek védőistene volt.

Ezen reliefmű is 1898-ki szeptember hóban a lebontott Báthory-templom alapfalaiból került elő s jelenleg szintén az alsófehérmegyei régészeti muzeumban van.

14. Hasonló érdekes, tömör márványból készült, hatalmas párkányszat képét mutatja a 35. ábra. A párkányszat hossza 73 cm., magassága 65 cm. és vastagsága 54 cm. A téglányszerű mező közepén evezőlápátot tartó tritonpár van. A férfi balkezét a nő jobb vállára teszi. Altestük nádlevelekkel van fődve s hatalmas, csavart kigyófarkban végződik. A párkány kidolgozása egyszerű, de az alakok igen csinosan és arányosan vannak vésve. Katonai földmunkálatok alkalmával került fölszínre a várterületen már régebbi időkben; jelenleg az alsófehérmegyei régészeti muzeumban van.

15. Az önálló szoborművek közül e helyen bemutatok egy gyermekcsoportot (ikrek?) (36. ábra), mely márványból készült, Maros-Portuson ásták ki a földből, és mint már említém, magánbirtokban van.

A 41 cm. magas csoport két egyenlő korúnak látszó gyermeket ábrázol, melyeknek altestét ruhaféle kelmedarab fődí; átölelve tartják egymást, a bal, illetőleg jobb kéz előre nyujtva s egymásba fogóz-

34. ÁBRA. SILVANUS-OSZLOP.
(FÉNYK. DR. CSERNI B.)

kodva, ütemszerűen előrelépni látszanak, mintha tánczra készülének. Kissé vaskos testük elég csinosan van kidolgozva, de tömzsiségük a barokk stílus is emlékeztet, s későbbi időkből származottaknak lehetne tekinteni, ha éppen a lelőhely, Maros-Portus, római eredetük mellett nem szólana.

16. Apulum fénykorából való római császár szobrát mutatja a 37. ábra, melyet Hene Ferencz Marcus Aurelius császár szobrának tartott.* Ellenben a Szilágyi Sándor-féle Magyar Nemzet Történeté-ben, hol a CXXXIII. lapon levő rajz az én fényképem után készült, a szerző azt mondja, hogy e szobor valószínűleg Pescenius Nigert vagy Clodius Albinust ábrázolja.

35. ÁBRA. TRITON-CSOPORT. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

Ezekre vonatkozólag kockáztatnom kell azon véleményt, hogy ezen szobor sem Marcus Aurelius, sem Pescenius Niger vagy Clodius Albinus császárokat nem ábrázolja, mert Marcus Aurelius (Kr. u. 161—180.) feje az összes képeken és pénzeken, melyeket láttam, keskenyebb arcú, és szakálla két oldalon valamivel hosszabb, mint középén, míg ezen szobor (37. ábra) teltebb arcú és a szakálla is tömören kerekded. (H. ö. Marcus Aurelius szobrával, Baumann, Denkmäler des klassischen Alterthums I. 236. l. és Szilágyi Sándor, A Magyar Nemzet Története, Budapest 1895. I. kötet CVII. lapon levő képpel.) Pescenius Niger és Clodius Albinus sem hasonlítanak e szoborhoz s aztán igen valószínűtlen, hogy Caius Pescenius Nigernek, ki Kr. u. 193—194. évben Septimius Severusnak csak ellencsászára, s a kényelem és élvhajhászat embere volt, ily díszes szobrot állítottak volna Apulumban.

Ugyanaz vonatkozhatik Decius Clodius Abinusra is, ki Septimius Severus által caesarrá tétetett csak azért, hogy Pescenius Niger köny-

* Hene X. Ferencz, Beiträge zur dacischen Geschichte. Nagyszeben, 1836. 166—168. .

nyebben legyen legyőzhető, s éppen azért Rómában érmekeket verettek arczképével; de vajjon minő okból állítottak volna Apulumban szobrot Clodiusnak, ki Kr. u. 193—197. években csak mint ellencsászár szerepelt Galliában, hol végre Lyon táján egy bösz csatában elesett?

Véleményem szerint e szobor (37. ábra) valószínűleg Antoninus Piust ábrázolja (Kr. u. 137—161.) s az álló tábornak díszszobra lehetett. (H. ö. Baumeister, Denkmäler des klassischen Alterthums I. k. 86. lapon levő képpel.) Ismeretes, hogy Antoninus Piusnak nagy érdemei voltak az apulumi tábor ügyeinek intézése és építkezései körül.

Ha azonban e szobor nem Antoninus Piust ábrázolná, akkor csakis Hadrianus császárra lehetne gondolni e kép szemlélése alkalmával; mert összehasonlítván ezt Hadrianus császárnak a nápolyi muzeumban levő mellszobrával, a frappans hasonlatosság tüstént feltűnnék. Nemcsak az arcz, a hajazat és a szakáll, de még a pánczél, díszítésével együtt, és a bal vállán megerősített köpeny ránczozata és modora is majdnem ugyanaz, a szóba hozott két szobron. (H. ö. Szilágyi Sándor, A Magyar Nemzet Története, Budapest 1895. I. kötet CIII. lapon levő képpel.) Szobrunk tehát minden esetre a Kr. u. 117—161. évekből való; erre vall a pánczél és ruházata is.

Az életnagyságu szobor finom márványból való, a meglevő rész pedig 150 cm. magas; erősen meg van csonkitva, mert mindkét keze hiányzik a felső karig, ugyyszintén a két láb is csak a térdtől van meg. A szintén erősen megcsonkitott arcz kifejezése igen szelid és a szív jóságát árulja el. Hajazata babérokoszoru nélküli és kevésbé gondozott, szakálla a bölcsre emlékeztet; dereka pánczélba van öltöztetve, melyen koszorúval körülvett meduzafej van. A szobor

valamihez volt támasztva, mit azonban már nem lehet alaposan kimagyarázni. Lelhelye (azaz Portus vagy Gyulafehérvár városa?) és ideje ismeretlen, jelenben az alsófehérmegyei régészeti muzeum tulajdona.

17. Igen szép női szobrot (38. ábra) leltek 1894-ben a várterületen eszközölt katonai hidászati gyakorlatok alkalmával. E szobrot a lelőhelyről egyenesen átszállították az alsófehérmegyei régészeti muzeumba. A szobor finom szemcsés, kékes fehér márványból való; feje hiányzik, a meglevő rész 155 cm. magas. Öltözete igen tanulságos példa az előkelő női ruházatra nézve.

36. ÁBRA. GYERMEKSOPORT.
(FÉNYK. DR. CSERNI B.)

Azon czélból, hogy e szép s kiváló arányossággal faragott szobornak ruházatára vonatkozólag minél tisztább képet alkothasson önmagának az érdeklődő olvasó, ide iktatok néhány megjegyzést az akkori előkelő női ruházatról általában.

Éppen úgy, mint a férfiak, a nők is kettős tunikát viseltek, t. i.

37. ÁBRA. ANTONINUS PIUS SZOBRA.
(FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

egy alsót (tunica interior), mely ujj nélküli, a térden alá nyúló ingnek tekintethető; ez meglehetősen szorosan a testhez álló volt s rövidsége miatt öv nélkül viselték. Ezen felül csak egy finom bőrből készült mellszalagot (mammilare, strophium) használtak az erősebb testalkatu vagyis kövérebb nők, a mai mellfűzőnek megfelelőleg. Az alsó tunikára vették föl a ránczban gazdag, hosszú stolát. Ez egy oblong, mindkét oldalán felső részében felvágott ing, melynek nyitott végeit a vállon csattal vagy fibulákkal tartották össze.

A mell alatt alkalmazott öv a testhez szoritotta a stolát és az öv mögött felhuzatott a stola annyira, hogy ily úton megrövidítve, annak alsó széle csak a földig ért és alól a lábak alig látszottak ki. Ha az alsó tunika ujj nélküli volt, akkor a stolát látták el ujjakkal. A nő felső testét ránczokban gazdag toga alaku köpeny (palla) fődte.

A nő hátára eső ránczozat fátolszerűen a fej hátsó részére volt felhúzza és onnan lecsüngvén, befedte a két kart, sőt a kezeket is, a mint azt a 38-ik ábrán látjuk.

A munkának finom kivitele, a kecses és természetű ránczozat, a kelmének áttetszősége mind kiválóan jeles művész kezére vall.

Ezen 38-ik ábrán látható ruházathoz hasonlót mutat ifjabb Agrippina egyik márvány szobra is, melyen még a test állása és

a kezek tartása is teljesen megegyező a mi képünkön látható szoboréval.¹

18. A 39-ik ábrán bemutatjuk egy római császárnak vagy előkelő római katonatisztnek szoborképét. Fasching P., Benkő és utánuk Hene X. Ferencz szerint ezen szobor jóval az 1820-ik év előtt találtatott Apulum romjai közt és benne Decebalus képét látták azért, mert a szobor feje hiányzott, s ők azt vélték, hogy a győztes rómaiak győzelmük

38. ÁBRA. NŐI SZOBOR.
(FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

39. ÁBRA. RÓMAI CSÁSZÁR,
VAGY ELŐKELO KATONATISZT SZOBRA.
(FÉNYK. DR. CSERNI B.)

jeléül hatalmas ellenük szobrának fejét letörték, vagyis őt magát jelképileg lefejezték.²

Ezen naív felfogás kétségtelenül tévedésen alapul, mert a szobor öltözete tiszta római jellegre vall.

Decebal képei, melyeket láttam, semmi esetre sem egyeztethetők meg ezen szoborral. A letört fej egyáltalán semmit sem bizonyít a mondottakra vonatkozólag; mert a Daciában lelt szoborművek legtöbbször hiányzik a feje, s gyakran a végtagjai is megcsönkultak.

¹ L. Ernst Guhl és Wilh. Koner, Das Leben der Griechen u. Römer. Berlin, 1876. 615. l. 471. ábra.

² Hene X. Ferencz, Beiträge zur dac. Geschichte. Nagyszeben 1836. 62. l.

Ezen jelenség leginkább a rómaiak után betört barbár népek vandalizmusának tulajdonítható.

E szobormű jelenlegi holléte ismeretlen.

19. 1898-ik szeptember hóban a volt Báthory-templom lebontása alkalmával a 40-ik ábra által képviselt márvány szobor törzsét találtuk az alapfalakba beépítve. E szobornak meglevő része 102 cm. magas. Ruházata igen világosan mutatja a római előkelő férfiak viseletét, s valamely nagy úrnak szobra lehetett. Én előszeretettel »consul«-nak nevezem; lehetséges, hogy consularis ranggal bíró egyént ábrázol. Balkezában pergament tekercset tart, melyre jobb kezével rámutat, tehát valami császári vagy városi magasabb hivatalnokra vall; de császári szobor is lehet, mert Lucius Verus császárnak egyik szobrán majdnem ugyanazon ruházat látható; jobb kezében az is tekercset tart. (Guhl Ernst u. Koner Wilh., Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken, Berlin 1876. 608. l. 469. ábra.) A ruházat az ó-római divatot árulja el, a mennyiben a toga a mellén csak szűk ránczozatot mutat, míg az újabb római divat szerint a mellén bő ránczozat volt, úgy, hogy a ránczok közé kisebb tárgyakat el lehetett rejteni. (V. ö. Quintilianus XI. 3. 137.) E szobortörzs jelenleg az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

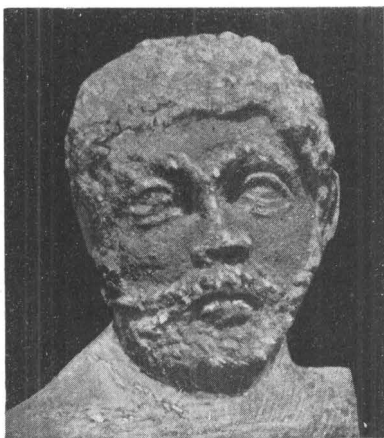

40. ÁBRA. RÓMAI URNAK SZOBRA.
(FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

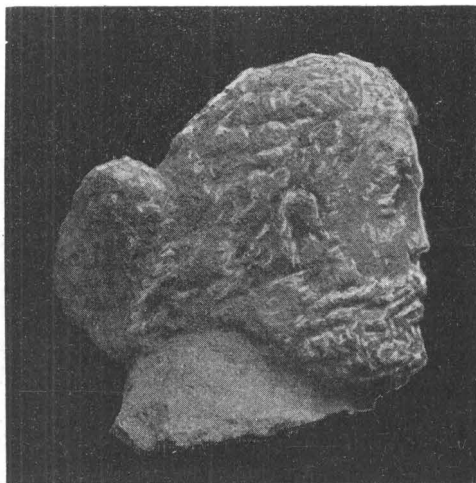
20. Sajátságos, Janus-fejre emlékeztető szobrot vagy mellképhez tartozó fejet mutatok be a 41. és 42. ábrákban. A 18 cm. magas fej durva homokkőből való. 1899-ben találtuk a Kutyamál nevű szőlő-hegy oldalán kitárt római temetkezési helyen. Jelenleg az alsófehérvármegyei régészeti egylet muzeumában van. A vastag nyakon ülő fej hátsó részén oly dudorodás van, mely arra enged következtetni, hogy ott még egy arcz, és pedig szakáll nélküli, azaz női arcz volt. A nyak

jobb oldalán levő barázda is mutatja, hogy a nyak két részre volt osztva, s hátsó része egy másik arczhoz tartozott. Az arc kifejezése komoly, majdnem fájdalmas; a kidolgozás gyengén középszerű. Janus (Geminus, Bifrons, Biceps, két arczu, jelzőkkel) a rómaiaknál befolyással bírt az egész emberi életre; ő nyitotta ki és zárta be az olympust, az eget; tehát vonatkozással bírhatott a halottakra, miért is ezen fej lelőhelye, a temető, ilyenmü vonatkozásból kiindulva, némileg igazolja következtetésemet.

21. A Mithras isten tisztelete, mely majdnem általános vélemény szerint Perziából jött át Európába, főleg Görögországnak egyes helyein karoltatott föl Nagy Sándor ideje óta.

41. ÁBRA. JANUS-FEJ ELŐLRŐL.
(FÉNYK. DR. CSERNI B.)

42. ÁBRA. JANUS-FEJ OLDALRŐL.
(FÉNYK. DR. CSERNI B.)

Pompejus idejében átültették Rómába is, de elősegítették ezen istentisztelet terjesztését a rómaiak keleti hadjáratai és maguk a császárok is, kik az imádott Sol invictus védelme alatt állóknak képzeltek magukat, sőt tovább is mentek, mint például Aurelianus császár, ki egyenesen ez istenség földi helyettesének is tartotta magát; így aztán a római hadsereg útján tisztelete a római birodalom különböző tartományaiába is átment. A meglevő számos emlékkövek, reliefek és fölíratokból következtethető, hogy e titokteljes isten imádása, főleg a Kr. u. második század óta, itt Daciában is általánossá vált.

Mielőtt azonban az e helyen közölt három Mithras-kép leírására áttérnék, szükségesnek vélem előbb még egyet-mást szólani ennek a sajtószerű istenségnek a tiszteletéről.

A Mithras hitének tulajdonképpeni jelentősége még mai napig sincs kellőleg meghatározva; sőt a Mithras szó magyarázata sem elég

biztos, hisz még a név írása is eltérő; mert sokan Mithras-nak, sokan pedig Mithra-nak írják.

De a tárgy meghatározását bonyolodottabbá teszi még az is, hogy az egy más isteni tisztelettel, a phrygiai Tauroboliummal, sokféle-képpen érintkezik. Mig a Mithras-tiszteletben Mithras ifju a bikát legyőzi, addig amabban oroszlán a bika legyőzője.

A relief-emlékek majdnem mindig és mindenütt ugyanazonosak, t. i. az ifju napisten bikát öl, mely tetthez hozzájárul a bika vérét nyaldosó kutya, a nemzőrészét megtámadó skorpió és a kigyó, mely utóbbit különbözőképpen látjuk ábrázolva, majd mint a bika vérét szívót, majd mint a bika mellett a földön elnyulót. Ezen utóbbi helyzet megvilágítására szolgál például a borghesi Mithras-relief Párisban a Louvrebán. Mithras mellett jobbról egy ifju áll felfelé emelt égő fáklyával (a nappal), balról egy más ifju lefelé tartott fáklyával (az est).

A Mithras-emlékek rendesen négyszög vagy téglány alaku táblák, melyek itt-ott felül le vannak kerekítve. A tulajdonképpeni reliefet keret veszi körül, mely választó vonalakká megy át, ha a kép több részre oszlik. A keret alsó, felső, vagy esetleg mindkét részére szokták vésni a dedicatiót.

A közép helyet, bármily egyszerű legyen is a csoportozat, mindig a bikaölés jelenete foglalja el, tehát állandónak nevezhető kíséretével. A főalak maga az istenség a görögösített ázsiai öltözetben. Dúshaju fejét phrygiai sipka fűdi; felső testén rövid, rendesen ujjatlan, egyszer vagy kétszer átkötött tunikát visel, lábszárán gyakran bő nadrág, lábfejein néha csizma vagy cipő. Vállain széles köpeny, mely a heves mozdulat következtében a levegőbe röppent.

Az istenség alakja mindig erőteljes ifju s a képeken a jobbra tartó bikát ennek hátára térdelve teríti le.

A bika hatalmas nagy állat, s támadójának heve és ereje által a földre terítettett, vagy térdre esett, miközben a jobb hátsó lába kisikamodott, mig a bal teste alá került. Előlábai térdben hajlítva érik a talajt, farkát tehetetlen dühében és kinjában magasra emeli vagy oldalait csapdossa azzal.

Az ifju istenség baljával térdel az állat hátán, mig jobb lábszárát ellenfelének kifordult jobb, hátsó csülkére támasztja, hogy annál biztosabban sujthassa le hosszú, széles törével. Fegyverének tokja rendesen a köpeny fölött lebeg.

E jelenetnek részesei még rendesen a felugró kutya, az istenséget védő kigyó, a bikát megtámadó skorpió s az istenség köpenyére ülő holló. Jobbról és balról a már említett fáklyások foglalnak helyet. Öltözetük teljesen megegyezik az istenségével. Lábaik rendesen keresztbe vannak vetve.

Cauti jelzővel is ellátták Mithrast, mely annyit jelent, mint »szeretett«. Így nevezi G. Herennius Hermes, midőn »Cauti« ajánlással szentelt fogadalmi oltárt Mithrasnak.*

* Corp. Inscr. Lat. III. 994. Fölir. gyűjt. 68. sz. a. Király Pál, Apulum. Kolozsvár 1892. 352. l.

A Mithras-mysteriumokat (Coracia) a rómaiak a tavaszi napéj-egyenlőségi időszakban ünnepelték és pedig eleinte barlangokban, később a Mithras tiszteletére épített templomokban.

Azon szertartások, melyek a Mithras hiveinek beavatásánál előfordultak, jelképezték a Mithras szolgáinak Ahriman (a rossz szellem) és szolgálai ellen való harcát, s a megpróbáltatások egész sorozatából állottak, hét fokozatra osztva, egyre nehezebbekké lettek, mignem az élet veszélyeztetéséig emelkedtek.

Vármegyénk területén Mithrasnak igen sok hive lehetett; ezt következtethetjük az e területen lelt számos reliefek előfordulásából, melyekhez még Mithras Petrogenitus (sziklából született napisten) szobrai is hozzá járulnak, valamint a Bonus Puer Posphorusnak szentelt föliratos oltárok.

Hadrianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius császárok alatt e cultus általánossá lett, s Septimius Severus korában külön papi testületet szerveztek Mithras tiszteletére, t. i. a Sacerdotes Invicti Mithrae Domus Augustanae-t.

Tisztelete, mint már említém, sötét, félig földalatti építményekben végeztetett (spelaeum Mithraeum). Az Alsófehér vármegye területén levő Mithras-templomok helyei a különböző községekben eddig még ismeretlenek, ha csak a múlt évben az alsófehérvármegyei tört. régészeti és természettudományi egylet által a glacin feltárt épületmaradványok nem tartoztak ilyen Mithraeumhoz; így legalább egynek a helye meg volna állapítva.¹

Hogy a mai Maros-Portus területén is egynél több Mithras-templom volt, bizonyítja az ott régebbi időkben lelt három oltárkép s azon negyedik oltárkép is, melyet 1900-ik év nyarán onnan egy Mithras Petrogenitus szoborművel együtt szereztem meg muzeumunk számára.²

A nagyszebeni báró Brückenthal-féle muzeum régészeti osztályában van Apulumból négy Mithras oltárrelief, egy szobormű (Mithras a bikán) és két Mithras Petrogenitus.

Az erdélyi muzeumban Kolozsvártt van hat kisebb Mithras-relief, melyek közül három Apulumból való, három más helyekről származik.

Nagy-Enyeden van Maros-Décséről (vármegyénk szomszédságában) több Mithras Petrogenitusra vonatkozó reliefmű, Vajasdról egy Mithrasra vonatkozó kőfaragvány. Verespatak környékén is volt Mithras tiszteletére oltár emelve, éppen így Alvinczen is.

A bruckenthali muzeumban levő nagy fogadalmi táblát (43. ábra), mely 62 cm. hosszú és 63 cm. magas, Eutyches libertin ajánlotta föl az istenségnek, egykori gazdái: M. Aurelius Timotheus és Aurelius Maximus

¹ Alsófehérvármegyei Történeti, Régészeti és Természettudományi Egylet X. évkönyve, 62. lap és az alaprajznak XI., XII. és XIV. sz.

² Mind a kettőt csak a Monografia számára adandó képek megállapítása után kaptam, miért azoknak e helyen való közzététele már nem volt lehetséges.

jóvoltáért.¹ A kép három részre oszlik; középen a bikaölést látjuk, a környezetben balra a bikarablás két jelenete van föltüntetve; jobb oldalon víz-edény, fölötte oroszlán. Az alsó résznek most hiányzó balszögletén volt a beavatási jelenet, mellette az avatást követő lakoma, majd a napnak négylovas vágató fogatja s egy nagyszakállu ülő alak, kinek derekára kigyó csavarodott. A felső mező baloldalán a nap, jobbon a hold mellképe; közöttük a nyilas, egy térdelő alak, hajó a bikával, a kis épület, benne tehén, előtte bárány, kecske és a pásztor. Aesculapius fekvő helyzetben, s a sziklából kiemelkedő istenség. A közép és felső rész

43. ÁBRA.

MITHRAS-TÁBLA APULUMBÓL. (SZINTE GÁBOR RAJZA UTÁN FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

közt levő keskeny párkányon hét oltárocska. A följánló tehát kimerítette a cultusnak jóformán egész eszmekörét.²

A helyi Batthyáneumban van három nagyobb Mithras oltártábla-relief és egy fejnélküli Mithras Petrogenitus.

A fönnebb jelzett intézetbe vezető lépcsőházban van az egyik relief, mely márványból készült, 1'54 m. hosszú és 1'08 m. magas. Az egy barlangot ábrázoló relief felső része félkörre van osztva, a nap és a hold pedig emberi alakok által van jelezve a két felső szögletben; az első koronával van ellátva napsugarakból, a másik mindkét fülében fél-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1109. 1174. Fölr. gyűjt. 86. 78. sz. a.

² Király Pál, Apulum. Kolozsvár, 1892. 354. l.

holdalaku fülfüggővel. Ezeken kívül simbolikus rajzok is vannak, melyek a félkör szegélyén így váltakoznak: tör, oltár tűzlánggal, rudon phrygiai sipka és fa. Mind ezeknek jelentősége olvasható a perzsa mythológiában.

44. ÁBRA. MITHRAS-OLTÁRRELIEF. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

A főmező két szélén nádlevelek vannak díszül, vagy az évszakok változékonyságának jelölésére, vagy pedig a nedves természetet jelezve, a mennyiben már Thales Milesius szerint minden vízből keletkezett s

minden ismét vízzé válik. A kép többi részei megfelelnek az általában előfordulóknak.

Ugyancsak a Batthyáneum régiségtárában el van helyezve egy nagyobb szerű Mithras márványrelief, melynek magassága 1.28 m, szélessége pedig 78 cm. (44. ábra). Ez legtöbb részleteiben a nagyszombati Bruckenthal-féle múzeumban levőhöz hasonlít, csak hogy sokkal nagyobb és finomabb kivitelű. Három mezőre van osztva s egyes részleteiről csak azt említem fel, a mi által ez többé-kevésbé különbözik az előbbtől. A felsorolást a felső mezőn levő alakokkal kezdem balról kiindulva: Kétfogatu kocsi, két tüzesen vágató lóval, melyeket férfialak hajt előre; ez a csoport a felkelő napot ábrázolja. Habár a felkelő nap jelképéhez rendszeren négy lovat szoktak adni, mégis van rá eset, midőn a mythologia szerint csak két lovat adnak hozzá; a lovak előtt lépdelő, szárnyalt fiú talán Pószphorus, a hajnali csillagot jelezvén; ezután következik egy ifjú, kezében kifeszített íjjal, ki az előtte térdelő emberre készül ellőni a nyilat, ki alázatosan emeli föl kezét kérésre.

Ezen ábrázolás jelképezi azon megpróbáltatásokat, melyeknek alája kell hogy vesse magát az, ki a Mithras tiszteletének titkaiba kíván felavatni. A középben egy sátorforma függöny áll, jelezvén a mysticust, titokteljest, mely ezen istentisztelettel van összekötve; felső része félhold alakú, mely fölött tehén- vagy ökrfej látszik ki a féltetéssel együtt.

Ezen jelvény a Tauroboliumhoz tartozik, mely istentiszteletnél az ökrök vagy bika áldozatot hoznak, vagy a Crioboliumhoz tartozhatik, melynél Cibeles istennőnek feláldoznak egy bakot; azért a függöny mögül kiinduló bakk-kecske is látható. Innen jobbra két ifjú áll; az egyik a Cibélet jelező képekre mutat, a másik mint pusztán néző, egy díszített karó- vagy oszlophoz támaszkodik; ezután következik egy kos, mint a nap jegye. Ezek Mithrasra vonatkoznak és pedig annak titkaira és a nap élető erejére. A disznó, mely a földön fekszik, Cibeles áldozati állataihoz tartozik, kinek, hogy tőle a föld termékenységét kieszközöljék, egy disznót szoktak malaczaival együtt feláldozni.

A felső mező jobb szélén megjelenik két ökrök által vont szekér, hajtva talán egy női alaktól, mely a relief csonkasága miatt tisztán nem vehető ki.

Lehetséges és valószínű, hogy ez a holdat ábrázolja. A hold szekerét rendszeren két ló huzza ugyan, de a régiek fantáziája nem volt talán kielégítve azzal, mert különböző írók szerint Dianát, vagyis a hold szekerét majd csak egy ló, majd egy öszvér, majd pedig két szarvas huzza, mely utóbbiakat ökrökkel is helyettesítették.

A relief közelső főmezején balra két emberalakot látunk; az egyik áldozatra szánt ökröt czipel a hátán, a másik perzsa öltözetben ökröt öl. A barlangban fekvő talán kígyót tart kezében, mintegy jelképezvén a megpróbáltatást, mely szerint a felveendő Mithras hívének több napon át barlangban, böjtöléssel kellett tartózkodnia. A fölötté levő, féltettel sziklából kiemelkedő, phrygiai sikkával fődött, tört emelő

alak talán hasonlóképpen a megpróbáltatásra, de Mithras Petrogenitusra is vonatkozhatik. Ez utóbbi valószínűbb.

A jobb szögletben levő oroszlán Zoroaster hittanítására vonatkozik, mert Mithrast oroszlánarczczal ábrázolta.

Ezen mező közepét a már ismeretes Mithras a bikával, kígyóval, kutyaival és skorpióval, valamint az utána és előtte álló, fáklyát tartó ifjakkal foglalják el.

45. ÁBRA. MITHRAS-RELIEF. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

Az alsó mezőben, melynek éppen úgy, mint az ehhez hasonló nagyszebeni Mithras-képnek, sajátos véletlenségből, balszöglete hiányzik, jelképezve van a nap. Phoebus, fáklyával jobbjában, vezényli a ló által huzott napszekeret, a mögötte álló, lebegő köpenynyel ábrázolt fiu pedig Hesperust, az estcsillagot jelöli.

A jobb szögletben ül egy kígyótól teljesen átsavart, nagy félelmet eláruló ember; ez is az előírt megpróbáltatásokra vonatkozhatik.

A harmadik Mithras márványrelief (45. ábra) kisebb, t. i. csak 48 cm. magas, s lényegében azonos a leirtakkal, csak hogy ennél a

felső körívben és az alján fölírat van, még pedig fönt: »Deo invicto Mithrae« és alant: »suae medus ex voto posuit«.*

Az Alsófehér vármegye területén talált római szobrászati művek roppant nagy számban vannak ugyan, de jelen munkálatomba, melyben inkább csak általánosan vázolt képet kívántam adni a szobrászatról is, többet föl nem vehettem, mint a mennyit a körülmények megengedtek.

Egyébiránt a hunyadvármegyei, kolozsvári, nagyszebeni, gyulafehérvári és a mennyire lehetett, a külföldi muzeumokban levő, de innen származott ipar- és művészeti tárgyakról az ez iránt érdeklődő szíves olvasó e munkámhoz csatolt statisztikai részben kellő tájékoztatást nyerhet.

6. Az Alsófehér vármegye területén felszínre került régiségleletek egybefoglalása.

Az ősidőkből reánk maradt irott okmányok és kútforrások, csekély voltuknál fogva, nagyon kevés támpontot nyújtanak ama régi idők történetének kifogástalanul biztos összeállítására; de nem csak számuk korlátozottsága, hanem inkább egymásnak való ellenmondásuk az, a mi a tiszta látást, a határozott tájékozódást megnehezíti, majdnem lehetetlenné teszi, a mint azt a bevezetésben már felemlítettem és e történet tárgyalása folyamán több helyen ki is mutattam.

Ezekkel szemben egyedül a leletek, s ezek közt első sorban a feliratokkal, vagy legalább bélyeggel ellátottak azon eredeti okmányok, melyekre, mint szilárdabb alápra, legtöbbszörre biztonsággal támaszkodhatunk.

Igen szükségesnek és czélszerűnek tartom tehát éppen ezen »eredeti okmányok«-at, a mennyiben vármegyénk területéről összegyűjthettem, e helyen egybeállítva, olvasóimnak s általában a szaktudósoknak bemutatni.

Azon forrásanyagot, melyet különben 20—30 külön munkából kellene összeszedni, vagy nagyobb részben a sok pénzbe kerülő Corpus Inscriptionum Latinarum-ban felkeresni, vármegyénkire nézve mind egybegyűjtve találjuk e helyen, minélfogva Monografiáinknak ezen része a történelemre nézve éppen úgy használható, mint például a természetrajzi részben az egyenként lelőhelyükkel együtt felsorolt állat-, növény-, ásvány-, vagy kőzetfajokat.

Remélem, hogy e rész Monografiánk becsét nem csak csökkenteni nem fogja, hanem ellenkezőleg magasabbra emeli azt.

Nem akarok önmagamnak hizelegni azzal, hogy minden lelet fel volna itt véve, mert ez az adott körülményeknél fogva teljes lehetetlenség; mert hány lelet pusztult már el anélkül, hogy a tudós világ

* Corp. Inscr. Lat. III. 1120. Fölii. gyűjt. 81. sz. a.

arról tudomást szerezhett volna, s még hány leletet rejtenek el — a tudás nagy hátrányára — magánbirtokokban!

Ezen munkálatomat tehát vármegyénkre nézve csak alapvetésnek kell tekinteni, melynek bővítését és kiegészítését majd azután a szak-
férfiak kényelmesebben eszközölhetik, mert az összegyűjtött anyagot könnyen lehet átpillantani és így a mutatkozó hiányokat is felfedezni.

Eljárásom ezen lelet összeállításánál az volt, hogy azoknak ellen-
őrzése és esetleges felülvizsgálása könnyen lehetséges legyen azokra nézve, kik ez iránt melegebben, behatóbban érdeklődnek. Ezen czélból a kútforrásokat mindenütt oda iktattam a szükséges helyekhez kellő rövidítéssel.

Az egyes leletek sorrendjére nézve jeleztem első sorban a feliratos kő-, vagy fémemlékek és a viasztáblák szövegét, azután bemutatom a bélyeges téglákat és más építészeti, szobrászati stb. tárgyakat, s végre felsorolom általában a vegyes mű- és ipartárgyakat a római korból, részben a római foglalts ideje előtti korszakból is.

A szövegben használt, gyakrabban előforduló rövidítésekre vonatkozólag befejezésül még megjegyzem, hogy:

Corp. Inscr. Lat. vagy C. I. L. — Corpus Inscriptionum Latinarum III. köt. 1. és 2. rész, illetőleg Suppl. és Additamentorum.

Neigebauer = Dacien, Aus den Überresten des klassischen Alterthums stb. Dr. J. F. Neigebauertől, Kronstadt 1851.

Ackner és Müller = Die römischen Inschriften in Dacien, Ackner M. és Müller Fridrichtől, Bécs 1865.

Goos Chronik = Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens. Goos Károlytól, Nagyszeben 1876.

F. gy. vagy Fölr. gyűjt. = Fölratok gyűjteménye, mely a következő szakasz alatt található.

A többire nézve a források elég világosan meg vannak jelölve. A szám valamely mű neve után az illető könyv lapoldalát jelenti.

A) Kő-fölratok a lelhelyek szerinti sorrendben.

I. GYULAFEHÉRVÁR.

(Apulum.)

a) *Jupiternek szentelt fölratok:*

I. I · O · M ·
C · CAERELLIVS
SABINVS · LEG
AVG · LEG · XIII · G
ET FVFIDIA
POLLITTA · EIVS
VOTO ·

Olvasandó: Jovi optimo maximo Cajus Caerellius Sabinus, legatus Augusti legionis XIII. Geminae, et Fufidia Pollitta eius voto. (Kr. u. 183 – 185. évből.)

Fogadalmi oltár durva mészkőből, 1861-ben a külső vársánczok készítése alkalmával az alsó kapu előtt találták.

(C. I. L. 1074. Ackner és Müller n. 275.)

2. I · O · M ·
C · SEMPRONIVS ·
VRBANVS
PROC · AVG*

Olvasandó: Jovi optimo maximo Cajus Sempronius, procurator Augusti

1715-ben a vár építése alkalmával találták, később a bécsi cs. k. könyvtárba jutott.

(Ackner és Müller n. 276.)

(A Corp. Inscr. Lat. III. 1298. sz. a. levő ugyanaz. L. 352. sz. a.)

3. I · O · M ·
IVSTIA · · · ·
SECVNDIN · · ·
EX · VOTO
POS . . T

Olvasandó: Jovi optimo maximo Justina Secundina ex voto posuit. A városban találták még a mult században.

(C. I. L. III. 1. 1046. Ackner és Müller n. 277.)

4. I · O · M ·
M · AVREL ·
CRESCENT
INVS · IMMV
LEG · XIII · G
ANTONINI
ANAE · PRO
SE · ET · SVOS · POS

Olvasandó: Jovi optimo maximo Marcus Aurelis Crescentinus, immunis legionis XIII. Geminae Antoniniana, pro se et suos posuit (»suos« feltűnő).

Oltár szürke márványból, 1862-ben a püspöki kertben állott, és most is, 1899-ben, ott van.

(C. I. L. 1038. Ackner és Müller n. 278. u. o. n. 297. téves.)

* Seivertnél: AVR.

5. I · O · M ·
SEPTIMIUS · PIVS
MILES · LEG · XIII · GEM ·
EX · VOTO · POSVIT ·

Olvasandó: Jovi optimo maximo Septimius, miles legionis XIII. Geminae, ex voto posuit.

Oltár; a városrész, melyben találtatott, ismeretlen. Rajta ki van faragva Jupiter, ki jobbra poharat (?) tart és balról sast érint.

(C. I. L. 1052. Ackner és Müller n. 279.)

6. I · O · M ·
MARIUS
CERDO
V · S · L · M ·

Olvasandó: Jovi optimo maximo Marius Cerdus votum solvit libens merito.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1047. Ackner és Müller n. 281.)

7. I · O · M ·
C · AVON
VERNULEIUS
VETER
LEG · XIII · GEM
EX · DE ·
VOT · SOL

Olvasandó: Jovi optimo maximo Cajus Avonius Vernuleius, veteranus legionis XIII. Geminae ex decurione, votum solvit.

Ismeretes 1722-ből, de melyik helyen találtatott, azt nem tudni.

(C. I. L. 1037. Ackner és Müller n. 283.)

8. I · O · M ·
SEMPR
VALENTI
NVS · BF · LEG
V · L · S

Olvasandó: Jovi optimo maximo Sempronius Valentinus, beneficiarius legati, votum libens solvit.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1050. III. 1. Ackner és Müller n. 284.)

9. I · O · M ·
SACR · M
L · VERATIVS
SPERATIVS
BF · PRAEF
LEG · XIII · G

Olvasandó: Jovi optimo maximo sacrum Lucius Veratus Speratus, beneficiarius praefecti legionis XIII. Geminae.

Ismeretes 1790-ből, most a püspöki kertben áll.
(C. I. L. 1056. Ackner és Müller n. 285.)

10. I · O · M ·
C · POMP
FVSCVS
H · VIR · COL
APVL · V · L · S ·

Olvasandó: Jovi optimo maximo Cajus Pomponius Fuscus, duumvir coloniae Apuli, votum libens solvit.

1622-ből ismeretes, Opitz irta le. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. 983. Ackner és Müller n. 286.)

11. I · O · M ·
IVN · POM
VICTORI
VS · VET
EX · DVP · LEG
XIII · G
V · L · P ·

Olvasandó: Jovi optimo maximo Junius Pomponius Victorius, veteranus ex duplariis legionis XIII. Geminae, votum libens posuit.

A város piacznán 1622-ben ásták ki. Oszlop.
(C. I. L. 1067. Ackner és Müller n. 287.)

12. I · O · M ·
T · FL · SILVA
NVS · ET ·
FILIVS IVSTI
NVS · MI
LIT · LEG · XIII
G · V · S · L · M
VICTORI
NO · COS ·

Olvasandó: Jovi optimo maximo Tiberius Flavius Silvanus et filius Justinus, milites legionis XIII. Geminae, votum solverunt libentes merito, Victorino consule. (Kr. u. 200-ik évből.)

Jelenleg a püspöki kertben.

(C. I. L. 1042. Ackner és Müller n. 288.)

13. I · O · M ·
L · AELIVS
FIDVS
PRO SV
IS · V · S ·

Olvasandó: Jovi optimo maximo Lucius Aelius Fidus pro suis votum solvit.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1036. Ackner és Müller n. 290.)

14. I · O · M ·
P · AEL · II CE
SIDIVS · ET
IVLIANVS ·
····· OPERA
····· RESVS
V · L · P ·

Olvasandó a Corpus Inscr. Lat. kiegészítése szerint: Jovi optimo maximo Publius Aelii Celsinus et Julianus cum operaris suis votum libenter posuerunt.

Oltár 1722-ből. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1035. Ackner és Müller n. 291.)

15. I · O · M ·
P · AELIV
GAIVS
MIL · LEG
XIII · G · V · S

Olvasandó: Jovi optimo maximo Publius Aelius Cajus, miles legionis XIII. Geminae, votum solvit.

Oltár homokkőből. A várparancsnoksági kertben volt. Lehmann várparancsnok ajándékozta az alsófehérvármegyei régészeti múzeumnak. 1894. május 5. óta ezen múzeumban van. A Corpus Inscr. L.-ban és Acknernél is a 3-ik sorban hibásan I helyett T betű van.

(C. I. L. 1034. Ackner és Müller n. 292.)

16. I · O · M ·
VICTORINVS
M · LEG XIII · GEM
V · S · L · M

Olvasandó: Jovi optimo maximo Victorinus, miles legionis XIII. Geminae, votum solvit libens merito.

Oltárkő, kiásták 1722-ben. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1058. Ackner és Müller n. 293.)

17. I · O · M ·
IVL · PRIMVS
7 LEG · XIII GE
V · S · L · L · M

Olvasandó: Jovi optimo maximo Julius Primus centurio legionis XIII. Geminae, votum solvit libentissime merito.

Találták a régi város kapujánál a vár Szt.-György nevű kapuja közelében. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1045. Ackner és Müllernél hibás, n. 294.)

18. I · O · M ·
C · SENTIVS
ANICETVS
DEC · COL · SARM
PATRON · COL · FABR
MVN · SEPT · APVL
V · S · L · M

Olvasandó: Jovi optimo maximo Cajus Sentius Anicetus, decurio coloniae Sarmiz, patronus collegii fabrorum municipii Septimii Apuli, votum solvit merito.

1862-ben a püspöki kertben volt. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1051. Ackner és Müller n. 295.)

19. I · O · M ·
CAECILIUS · SATVR
NINVS · ET IVL · S
RVFVS
B · · · · · COS
V · S · L · M

Olvasandó: Jovi optimo maximo Caecilius Saturninus et Julius Rufus, beneficiarii consularis, votum solverunt libentes merito.

Oltár. 1767. a vár falában találták. Más adat nincs.

(C. I. L. 1039. Ackner és Müllernél hibás a sorbeosztás, n. 296.)

20. I · O · M ·
VISV · S
VIBIVS
POSTVM
V · S

Jovi optimo maximo (ex) visu S Vibius Postumius votum solvit.
1765-ben a város kapuja közelében találták. Más adatok hiányza-
nak. Ackner és Müllernél a második sorban **S** helyett **Q** van és
Quintusnak olvasták.

(C. I. L. 1057. Ackn. és Müll. n. 298.)

21. I · O · M
SEX
· · · M MAP · S
CLEMENS
B · · · · · COS

Jovi optimo maximo Sextius — — municipii Apuli Septimiani (?)
(et) Clemens beneficiarius consularis. (?)

Oltár, 1847-ben az alsó városban találták. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1040. Ackner és Müllernél az ötödik sorban **B** helyett
P van, n. 299.)

22. I · O · · · ·
BVSSV . . .
MARO
A · T PATI
N · S · RVFI
VI M

Oszlop, mely talán mérföldmutató volt. Akkor ez a harmadik ismer-
etes Daciából volna. 1862-ig a püspöki udvarban volt, onnan az Ujkapu
közelében az út mellé székérvédő kőnek került, később Pöschel cs. és
kir. hadnagy intézkedése folytán a várbeli 39. sz. házi kertbe került
Szentmiklósi Józsefhez, ki az alsófehérmegyei régészeti egyletnek aján-
dékotta. Jelenleg ezen egylet muzeumában van.

(C. I. L. 1033. Ackner és Müllernél hibás, n. 300.)

23. I · O M · BVSSAMARIO
G · ATIL · EVTYCHES · AVG
COL · APVL · PRO SALVTE
SVA · SVORVMQ · OMNIVM
EXEDRAM · LONG P · XXX LĀAM
PXXV CV · · · CV · PEC SVĀE FCIT

Olvasandó: Jovi optimo maximo Bussumario Gajus Atilius Eutyches Augustalis Coloniae Apulensis pro salute sua suorumque Omnium exedram longam pedes XXX, latam pedes XXV cum arcu pecunia sua fecit.

Márvány tábla; az utolsó sor közepe hiányos, de a meglevő betűkből kiindulva, a kiegészítés lehetséges. A hiányzó rész »CVM arCV«-val egészítendő ki. Az utolsó sorban előforduló SVĀE FECIT hihetőleg a vésőnek hibájából keletkezett úgy, hogy a FCIT szóból az E-t kifelejtván, azt az A-hoz illesztette.

Maros-Portus közelében 1896-ki ápril 3-án ásatott ki és onnan az alsófehérvármegyei régészeti muzeumba került.

(Arch. Ért. 1896. XVI. k. pag. 261. Arch. Epigr. Mitth. Bécs, XIX. pag. 70.)

24. IOVI · SVMMO · EX
SVPERANTISSIMO
DIVINARVM · HV
MANARVMQVE
RERVM · RECTORI
FACTORVMQVE · AR
BITRO ······ A
······· ET · PRO
······· LEG
·······

Olv.: Jovi summo ex superantissimo, divinarum humanarumque rerum rectori, factorumque arbitro et pro leg . . .

1715-ben a vársánczban találtatott. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1090. Ackner és Müllernél hibás sorbeosztással, n. 301.)

25. IOVI
STATORI
Q · ABVRNIVS
CAEDICIANVS
LEG AVG

Olv.: Jovi Statori Quintus Aburnius Caedicianus, legatus Augusti. 1600-ban a várban Kovachotzi házában volt. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1089. Ackner és Müllernél hibás a sorbeosztás, n. 302.)

26. I · O · M · STAT
C · VALERIVS
VALERIANVS
EX · VISV · P

Olvasandó: Jovi optimo maximo Statori (statuam?) Cajus Valerius Valerianus ex visu posuit.

1516-ban valamely vendéglő falában volt. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. 1087. Ackner és Müller n. 303.)

27. I · O · M · AETERN ·
C · IVL · VALENTI
NVS · III · VIR · PRI
MVS · ANNVALIS
MVN · SEP · APVL
ET · PATR · COLL · FAB ·
MVN · SS · EX · VOTO
POSVIT

Olv.: Jovi optimo maximo aeterno Cajus Julius Valentinus, quatuorvir primus annualis municipii Septimii Apuli et patronus collegii fabrorum municipii suprascripti, ex voto posuit.

1715-ben találták és 1723-ban Ariosti József, a várépítéssel megbízott, hajón küldte Bécsbe.

(C. I. L. 1083. Ackner és Müllernél hibás a sorbeosztás, n. 304.)

28. I · O · M · AETERN
T · FL · 3 FLAVIANVS ·
AVG · M · S · AP · ET · DEC
COLL · FABR · VN · · AELA
VNDIA · CONUGE · SVA
QVOD · PRO · SE · E · FLA
VHS RESTVTO · FLAVI
NO · IANVARO · FLAVIO
FLS · SVIS · VOVERANT · V · S · L · M

Olvasandó: Jovi optimo maximo aeternae Titus Flavius centurio (?) Flavianus, Augustalis municipii Septimii Apuli et decurio collegii fabrorum, . . . Aelia Vindia, conjuge sua, quod pro se et Flaviis: Restituto Flavino Januario Flaviano, filiis suis, voverant, votum solverunt libentes merito (A fabrorum után hiányzó rész lehetne: »una cum.«)

1722—23-ban a bécsi cs. k. udvari könyvtárba került.

(C. I. L. 1082. Ackner és Müller n. 305.)

29. IOVI · MONITORI
CONSERVATORIQVE
.....
LEG · AVG · LEG XIII · GEM
SOMNO · MONITVS

Olv.: Jovi monitori conservatorique — — — — legatus Augusti
legionis XIII Geminae, somno monitus.

1722-ben találtatott, más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1032. Ackner és Müller n. 306.)

30. IOVI
OPTIMO MAXIMO
SERVATORI
CONSERVATORI
P* AELIUS · CHRESTVS
EX · VOTO SVSCEPTO
ARAM CONSECRAVIT

* Publius, a többi mind kiolvasható. Oltár. Más adatok hiányzanak. (Ackner és Müller n. 307.)

31. I · O · M
CONSERVATORI
M · VALERIVS
LONGINVS
V · C · LEG · LEG XIII
GEM · SEVERIANAE
CVM · SVIS · EX · VOTO ·

Olv.: Jovi optimo maximo Marcus Valerius Longinus, vir clarissimus,
legatus legionis XIII. Geminae Severianae, cum suis ex voto.

1715-ben a vár alapfalaiba beépítették. Más adat nincs.

(C. I. L. 1020. Ackner és Müller n. 308.)

32. I · O · M
CONSERVAT
L · ANT · SECV
AVG · COL · AP
IN HIS AEDIB
NATVS · CVM
CELSINA · FIL
V · S · L · M

Olv.: Jovi optimo maximo conservatori Lucius Antonius Secundus,
augustalis coloniae Apuli in his aedibus natus, cum Celsina filia votum
solvit libens merito.

1622-ben találták.

(C. I. L. 1084. Ackner és Müller n. 309.)

33. I · O · M ·
CONSERVATORI
CALLISTVS · AVG.
NOSTRI VER
NA · DISPEN
SATOR · ET COR
NELIA · EIVS
PRO SE ET SVIS.

Olvasandó: Jovi optimo maximo conservatori Callistus, Augusti nostri verna dispensator, et Cornelia ejus pro se et suis.

1600-ban a fejedelmi palota közelében találtatott. Más adat nincs.
(C. I. L. 1085. Ackner és Müller n. 310.)

34. I · O · M ·
TAVIANO
ET · DIS · DEABVSQ
PRO · SALVTE · VICTORIA
DOMINI · N · SANCTISSI
AVIANVS · AVG LIB
SVB · PRO · AVRARIAR
V · S · M ·

Olv.: Jovi optimo maximo Tavianio et diis deabusque pro salute victoris domini nostri sanctissimi, Avianus (Tavianus?), Augusti libertus, subprocurator Aurariarum, votum solvit merito. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1088. Ackner és Müllernél hibás a sorbeosztás, n. 311.)

35. I · O · M ·
DIVO · FVLC ·
RALI · SACRVM
IVLIANO · ET · CRIS
PINO · COS · · · · ·
· · · · ·

POS

Olv.: Jovi optimo maximo divo fulgurali (fulguratori?) sacrum Juliano et Crispino consulibus — — — — posuit.

Kr. u. 224-ik évből való. A vár építése alkalmával találtatott. Ariosti 1723-ban Bécsbe küldte hajón, de ez a hajó útközben alámerült; tehát a Marosban fekszik valahol.

(C. I. L. 1086. Ackner és Müller, n. 312.)

36. IOVI
ME
T · AVG

Olvasandó: Jovi Metellus Augustalis. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. 1073. Ackner és Müller, n. 313.)

37. I · O · M
ET · CONSESSVI · DEO
RVM · DEARVMQVE
PRO · SALVTE · IMPERII
ROMANI · ET · VIRTUTE
LEG · XIII · G · SVB · M · STATO
PRISCO · CONSVLE · DE
SIGNATO · DEMONSTR
IPSI · AQVAS · APERIEN
DAS · PFR · L · AVRELIVM
TROPHIMVM · PO
NENTI · SIGNVM · IO
VIS · ET · ARAM · P · S · F.

Olv.: Jovi optimo maximo et consessui deorum dearumque pro salute imperii Romani et virtute legionis XIII Geminae, sub Marco Statio Prisco consule designato, demonstrante ipsis aquas aperiendas, per Lucium Aurelium Trophimum ponenti (?) signum Jovis et aram pecunia sua fecit.

M. Status Priscus 157—158. években legatus volt Daciában, ezen felirat Kr. u. 158. évből való. Más adat nincs.

(C. I. L. 1061. Ackner és Müller, n. 314.)

38. I · O · M ·
CETERISQVE DIIS
.....
COS

1723-ban Ariosti Bécsbe küldötte, hol az udvari könyvtárban van elhelyezve.

(C. I. L. 1066. Ackner és Müller, n. 318.)

39. I · O · M
ET · CETERIS · DIIS
DEABVSQVE · IM
MORTALIBVS · ET DA
CIAE
PRO · SALVTE · DOMI
NI · N · M · AVR · ANTONI
NI · PII · FELICIS · AVG · N ·
C · AVR · SIGILIVS · TRIB
LEG · XIII · G · ANTONINI
ANAE · PRID · NON · APRIL
LAETO · II · ET CEREALE
COS

Olv.: Jovi optimo maximo et ceteris diis deabusque immortalibus et Daciae pro salute domini nostri Marci Aurelii Antonini pii felicitis, Augusti nostri, Cajus Aurelius Sigilius tribunus legionis XIII. Geminae Antoniniana, pridie nonas Apriles, Laeto secundum et Cereale consulibus.

Ezen felirat Kr. u. 215. évből való. Nagy oltár. A várparancsnoki kertben volt már 1861-ben. Lehmann várparancsnok az alsófehérvármegyei régészeti egyletnek ajándékozta. 1894-ki május 5. óta ezen egylet muzeumában van.

(C. I. L. 1063. Ackner és Müller, n. 315.)

40. I · O · M · IVN · REG
T · AVR · NARCISSVS · NEGOT · PRO SE ET
SVORUM · L · M · VOTVM · SOLVIT

Olv.: Jovi optimo maximo, Junoni reginae Titus Aurelius Narcissus negotiator pro salute sua et suorum libens merito votum solvit.

Márvány szobormű Jupiter és Junónak szentelve. Csonka, Jupiternek csak lábai és a sas van még meg. Jelenleg Nagyszebenben a Bruckenthal-muzeumban van.

(C. I. L. 1068. Ackner és Müller n. 324.)

41. I · O · M ·
CAETERISQVE · DIIS
DEABVSQVE · IMMOR
TALIBVS ·
T · IVL · GAIANVS · D/C · C
SARMIZ · PRO · SAL · SVA
SVORVMQVE
OMNIVM · POSVIT

Olv.: Jovi optimo maximo caeterisque diis deabusque immortalibus Titus Julius Gajanus, decurio coloniae Sarmiz, pro salute sua suorumque omnium posuit.

1767-ben a városban a püspöki praefectus kertjében volt. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1060. Ackner és Müller n. 316.)

42. I · O · M · ET · IVNON · REGIN
PRO · SAL · IMP · M · AVR · AN
TONINI · PII · AVG · ET
IVLIAE · AVG · MATRIS · AVG
M · VLP · MVCIANVS · ML · LEG XIII GEM
HOROL°GIAR · EEMPLVM · A · SOL°DE · SVO · EX · VOTO
FECIT · FALCONE · ET · CLARO · COSS

Olv.: Jovi optimo maximo et Junoni reginae pro salute imperatoris Marci Aurelii Antonini pii Augusti et Juliae Augustae, matris Augusti, Marcus Ulpius Mucianus, miles legionis XIII. Geminae, horologiarium templum a solo de suo ex voto fecit Falcone et Claro consulibus.

E fölírat 211—217-ik Kr. u. évekből való, Márványtábla. 1862-ben még a székesegyház falában volt volna. Hene X. Ferencz (Beiträge z. d. d. Geschichte, 1836. 191—195. l.) mondja ezen fölíratra vonatkozólag;»das ist jene berühmte (Inscription), welche von allen Alterthumsforschern der Cathedral-Kirche zu Carlsburg zugeschrieben wird, obwohl sie dermalen nirgends zu sehen ist.« Hene ezen fölíratnak valódiságát kétségbe vonja, vagy legalább gyanusnak tartja. A földolog azonban az, hogy ő mint szorgalmas és pontos kutató s mint székesegyházi főpap az 1830-as években bizonyára látta volna, ha ott lett volna, de ő maga írja, hogy nem látta ezt a fölíratot, míg ellenben 1867-ben Ackner és Müller a székesegyház falában levő márvány táblának mondják. 1862-ben már nem volt itt, mert ha itt lett volna, akkor magam is láttam volna. Gruterius (1707-ig) mondja róla: »Albae Juliae, pro valvis templi.« De másképpen is írta le; szerinte:

I · O · M · ET
IVNONI · REGIN
PRO · SAL · IMP · M · AVR · AN
TONINI · PII · AVG · ET
IVLIAE · AVG · MATRIS · AVG
M · VLP · MUCIANVS
MIL · LEG · XIII · GEM
HOROLOGIAR · TEMPLVM
A · SOLO · DE · SVO · EX · VOTO
FECIT
FALCONE · ET · CLARO · COSS

Gruterius szerint a templom ajtajához közel kellett hogy legyen.
Hová lett e fölírat?

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1070. Ackner és Müller n. 321.)

43. I · O · M ·
IVNONI REG
MINERVAE
VETERAN · LEG ·
XIII · G · M · H · M ·
PER · IVL · BASSVM
LEG · AVG · PR · PR
IDIBVS · DECEMB
PONTIANO · ET
ATILIANO · COS
MILITES · FAC
.....

Olv.: Jovi optimo maximo, Junoni reginae, Minervae veterani legionis XIII. Geminae missi honesta missione per Julium Bassum, legatum Augusti propraetore, idibus Decembribus, Pontiano et Atiliano consulibus milites fati — — —.

Ezen fölírat Kr. u. 135., vagy 160-iki évből való. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1078. Ackner és Müllernél, a C. I. L-mal összehasonlítva, kisebb hibák vannak, n. 323.)

44. I · O · M
IVNONI · REGINAE
MINERVAE
L · ANNIUS · ITALICVS
HONORATVS · LEG
AVG · LEG · XIII · GEM
ANTONINIANAE
PRAEF · AERARII
MILITARIS · SODALIS
HADRIANAES CM
GAVIDIA · TORQVATA
SVA · ET ANNIIS · ITALICO
ET HONORATO · ET
ITALICA · FILIIS

Olv.: Jovi optimo maximo, Junoni reginae, Minervae Lucius Annus, Italicus Honoratus, legatus Augusti legionis XIII. Geminae Antoninianae, praefectus aerarii militaris, sodalis Hadrianalis, cum Gavidia Torquata sua et Anniis Italico et Honorato et Italica filiis.

E fölírat Kr. u. 211—222. évekből való. 1722—23-ban a bécsi cs. k. udvari könyvtárba vitték. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1071. Ackner és Müller n. 326.)

45. I · O · M
ET · DIS · PE
NATIBVS
SCAVRIA
NVS

Olv.: Jovi optimo maximo et diis Penatibus Scaurianus.

D. Terentius Scaurianus Traján alatt Kr. u. 110-ik évben helytartó volt Daciában. Eszerint e fölírat a legrégibbek közé tartozik. 1585-ben találták meg és 1722—23-ban a bécsi cs. k. udvari könyvtárba jutott. Oltár, fehér márványból.

(C. I. L. 1081. Ackner és Müller n. 329.)

46. I · O · M
C · IVLIVS
CELERIS △
⁂ LEG III SCY
ET XVI · F F
ET XIII · GM
V · S · L · M

Olv.: Jovi optimo maximo C. Julius Celeris (Celerinus?) centurio legionis IIII Scythicae et XVI. Flaviae Firmae et XIII. Geminae votum solvit libens merito.

Oltár, 1861-ben kiásatott a főpiacson levő Kovács Péterné vendéglője előtt levő puszta helyen (a mostani Hungaria mögött). Jelenleg Novák Ferencz polgármester kertjében van.

(C. I. L. 1044. Ackner és Müllernél n. 459. teljesen rossz.)

47. I · O · M
IVLIVS
MEMNON
VOTVM
REDDID
IT · D · D

Olv.: Jovi optimo maximo Julius Memnon votum reddidit donum dedit. dedicavit?) Kis oltár, a külvárosban a 272. számú házban.

(C. I. L. 7757.)

48. I · O · M · S
CAECILIVS · SATVR
NINVS · ET IVLI
VS · RVFVS
B · COS
V · S · L · M

. Téglá-utca 81. sz. ház közelében találtatott. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 7755.)

49. I · O · M
DIS · ET · DE
ABVS
TB · CL · RV
FVS · FLA
MEN · COL

Nincs más adat hozzá.

(C. I. L. 1064.)

50. I · O · M
VETERANI
LEG · XIII · GE
SERVIANO II
ET · SVRA · T · R
IANO · V · COS
NVN

Ezen fölírat Kr. u. a 102—103-ik évből való, tartozik tehát a legrégibbek közé.

(C. I. L. 7754.)

51. I · O · M · IVNONI · MI
NERVAE · ET · AESCV
LAPIO · DOMINO
SEPTIM · ASCL · HER
MES · LIBERTVS
NVMINIS · AES
CVLAPI · HABNS
ORNAMENTA · DEC
COL · APVL · ET · AVG
COL EIVSDEM
V · P

Olv.: Jovi optimo maximo, Junoni, Minervae et Aesculapio domino Septiminus Asclepius Hermes, libertus numinis Aesculapi, habens ornamenta decurionalia coloniae Apuli et Augustalis coloniae eiusdem, voto posuit.

Gyulafehérvárról valamikor Nagyszebenbe került, hol végre a »Sagthor« előtt találták, most a luth. főgimnáziumban (1862.) van.

(C. I. L. 1079. Ackner és Müller n. 831.)

52. · · O · M
G · VAL
SERAPIO
A · CARPIS
LIBERATVS
PRO · SALVTE
SVA · ET · SV
ORVM
V · L · P

Olv.: Jovi optimo maximo Gajus Valerius Serapio, a Carpis liberatus, pro salute sua et suorum votum libens posuit.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1054. Ackner és Müller n. 460.)

53. I · O · M
IVNONI
REG · MIN
Q · CORNEL
SILVANVS
LEG · V · MPC
V · S

Olv.: Jovi optimo maximo, Junoni Reginae Minervae Quintus Cornelius Silvanus centurio legionis V. Macedonicae (PC?) votum solvit.
Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. 7764.)

54. I · O · M
SACR
M · POST
TERTIVS

Csiszér gyulafehérvári ügyvéd házában volt. (?)
(C. I. L. 1049.)

55. I · O · M
V · · · · ·
ISP PSVS
VA · SECVN
DVS · D · D

A volt püspöki praefectus kertajtója előtt volt. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. 1055.)

56. I · O ·
TEREN ·
IVVEN ·
NV

A püspöki aula közelében egy falban volt.
(C. I. L. 1053.)

57. I · O · M ·
· · · · ·

Olv.: Jovi optimo maximo -- -- -- Hiányos kis oltár a külvárosban a 272. h. sz. alatt.
(C. I. L. 7759.)

58. MARTI · AVG
 PRO · SALVTE · IMP · CAES
 M · ANTONINI
 GORDIANI · PII · FELICIS
 AVG
 M · ANTONIVS
 VALENTINVS
 EQ · R · DEC · COL · APVL
 SACERDOS · ARAE
 AVG · N ·
 CORONATVS · DAC ·
 III · D · D

Olv.: Marti Augusto pro salute imperatoris Caesaris Marci Antonini (?) Gordiani pii felicitis Augusti, Marcus Antonius Valentinus, eques Romanus, decurio coloniae Apuli, sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Daciarum trium dedicavit.

Nem bizonyos, hogy Apulumban (Gyulafehérvárt) találtatott, de tartalma erre mntat. Más adatok hiányzanak. (Ackner és Müller n. 340. A Corpusban nincs felvéve.)

59. MARTI · ET
 VICTOR
 IAE · P · AELI
 CRESCE
 NS · DVPLI
 POS

Olv.: Marti et Victoriae Publius Aelius Crescens duplicarius posuit.
 A bécsi cs. k. udvari könyvtárba vitték.
 (C. I. L. 1098. Ackner és Müller, n. 341.)

60. VIRTVTIB
 DEI
 ETERN
 L · AQVILA
 AMBROSIVS
 POSVIT

Oszlop. A Gál-féle házban volt.
 (C. I. L. 988. Ackner és Müller, n. 372. »Virtutibus Dei Eterni« stb.)

61. VIRTVTI · RO
MANAE · PR · SA (l)
IMPER · ET · S (p. qur)
ET · ORD · COL (apul)
· A · VALE ·····
·····T·····
·····
·····

1842-ben a vársánczok közelében találtatott.
(C. I. L. 1116.)

62. DDINAE EIC*
NVMINI · ET VIRTVTIBV ·
NATO · VBI · FERRVM · EXO ·
NATVRAE · BONI EVEN
ANI ANTONINIAV ···
TERENTIVS ····

* Hihetőleg: Doīnae etern ·····

Olv.: Dominae eternae, numini et virtutibus ···· Antonini
Terentius — — — —

Thalson közölte ezt az ötvenes években azon megjegyzéssel, hogy
majdnem olvashatatlan.

(C. I. L. 1128. Ackner és Müller, n. 375.) Mithras tiszteletére
vonatkozik.

63. AETERN°
— GALICA
VE · EX BF · C°S
ALVTE SW
RVMQ POS

Olv.: Deo aeterno — — Aelius Galicanus veteranus ex beneficiario
consularis pro salute sua suorumque posuit.

A reformátusok temetőjében volt.

(C. I. L. 7736.)

64. NVMINI
CA(e)LEST ·
MARC · RV ·
IV · VS · VI
CA · I · S VNT ·

(C. I. L. 992.) Más adatok hiányzanak.

65. TERRAE
MATRI · M
ANTONIVS
SATVRNINVS
DEC · COL
V · S · L · M

Olv.: Terrae matri Marcus Antonius, decurio collegii aurariorum,
votum solvit libens merito.

Ariostus olvasása szerint:

TERRAE MATRI
M · ANTONINVS
SATVRNINVS
DEC · COLL
V · S · L · M

Seifert olvasása szerint:

TERRAE MATRI
P · ANTONINVS
SATVRNINVS
DEC · COL · AP ·
V · S · L · M

Köleseri olvasása szerint:

TERRAE MATRI
M · ANTONINVS
SATVRNINVS
DEC · COLL · AVR
V · S · L · M

Opicz tanár adatai szerint egy kertben találták.

(C. I. L. 1284. 1285. Ackner és Müller, n. 607.)

66. TRIF · LIBERAE
M · AVR · CO
MAT SVPER
ANTISTES

Olv.: Triforrii Liberae M. Aurelius Comatus Super Antistes.
Kis táblán.

(C. I. L. 1095. Ackner és Müller n. 436.)

67 IBVS · MV
P · AEL · CRES
CENS D ···· V
S ·· C ·· EQ · SIN
PER · QVEM
TEMPL · FAC
EST · POS

Olv.: Laribus municipii Publius Aelius Crescens, duplicarius cohortis equitum singularium, per quem templum factum est, posuit.
(Ackner és Müller, n. 439.)

68. CAVTI
G · HEREN
NIVS
ERMES
V · S

Olv.: Cauti* Gajus Herennius Ermes Votum solvit.
Opitz idejétől (1622) mai napig a nagypréposti kertben van.
(C. I. L. 994. Ackner és Müller, n. 442.)

69. FLAMINVM · MENTI
T · LAEVIVS · T · F · VET
FLAMEN · SAC · Q
COL · APVL · ARAM
HANC · ROMAE · CON
P · S · F · C

Olv.: Flaminum Menti Titus Laevius (Laelius?), Titi filius, Veturia, flamen sacerdosque coloniae Apuli, aram hanc, Romae consecratam, proprio sumptu faciendam curavit.

Más adatok hiányzanak.

(Ackner és Müller, n. 449. — A 498. számmal ugyanegy.)

70. DIIS DEABVS
DACIARVM
ET TERRA — — —

Olv.: Diis et Deabus Daciarum et terrae — — —

Oltár, fehér márványból; a szöveg bevégezetlen maradt, a készítettő betűk számára csak vonalak vannak bekarczolva. A városi sétaterén volt, most talán Déván van.

(C. I. L. 996. Ackner és Müller, n. 451.)

* Cauti Mithrasnak mellékeve = szeretett, kegyelt.

71. MESTRIVS · MARINVS
PICTOR · CONSTITVIT
PRO · SALVTE · SVA · ET
SVORVM
FANVM · DOMINAR

Az egész olvasható, az utolsó szó »Dominarum«-ra kiegészítendő.
A várban volt.

(C. I. L. 1005. Ackner és Müller n. 458.)

72. REGINAE · AVG
DEDICARVNT
XIII · CAL · OKTOB

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1161.)

73. DOM (no et domnae?)
C · SEVE(rius . . . et seve)
RIVS D

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 7749.)

74. DEABVS SV
D MARC . . .
SENTI
VS ALE
XAND
RI
V · S · L · M

A külvárosban találták. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 7748.)

75. PRIEPO
PANTHEO
P · P · AELII
VRSIO · ET · A
TONIANVS · AE
DILES · C · L · AV
DICAVERVNT
SEVERO · ET · (q) VIN(t)IANO C · S

Nagy kőtábla a Major nevű városrészben; a görög. kath. templom
ajtaja előtt van.

(C. I. L. 1139.)

b) *Mithrasnak szentelt fölíratok:*

76. SOLI
Q · MARCIVS · VI
CTOR · FELIX · MA
XIMILIANVS · LEG
AVGG · LEG XIII · G · ET
PVLLAIENA · CAEL
IANA · C · F · EIVS
ET · P · MARCIVS · VI
CTOR · MAXIMILI
ANVS · C · P · FILIVS
VOTO

Olv.: Soli Quintus Marcius Victor Felix Maximilianus, legatus Augustorum legionis XIII. Geminae et Pullaiena Caeliana, clarissima filia ejus et Publius Marcius Victor Maximilianus, clarissimus puer filius, voto.

E fölírat Kr. u. 196—198. évekből való. 1715-ben a városban befalazva találtatott. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 1118. Ackner és Müller n. 360.)

77. SOLI · SACR
Q · CAECILIVS
LAETVS · LEG · AVG
LEG · XIII · G
V · L · S

Olv.: Soli sacrum Quintus Caecilius Laetus, legatus Augusti legionis XIII. Geminae, votum libens solvit.

Egy szobormű talapzatán Gruterius idejében.

(Ackner és Müller n. 361.)

78. SOLI · INVICTO
AEDEM · RESTITVIT
C · CAERELLIVS
SABINVS
LEG · AVG
LEG · XIII · GEM

Olv.: Soli invicto aedem restituit Cajus Caerellius Sabinus, legatus Augusti legionis XIII. Geminae.

A székesegyház közelében találták. Más adatok nincsenek.

(C. I. L. 1111. Ackner és Müller n. 363.)

79. (SOLI)
 INVICTO
 MITRAE
 M · VAL · MAXI
 MIANVS
 LEG · AVG
 V · S

Olv.: Soli (deo) invicto Mitrae Marcus Valerius Maximianus, legatus Augusti, votum solvit.

1722-ben találták a vár építése alkalmával.

(C. I. L. 1122. Ackner és Müller n. 364.)

80. SOLI
 INVICTO
 Q · CAECIL
 LAETVS
 LEG · AVG
 LEG XIII G ·
 V · L · S

1715-ben találták egy szobor talapzatán. Hasonlít, az »Invicto« és »Sacrum« szavaktól eltekintve, egészen a 82. sz. alatt közlötthez. Lehet, hogy azzal azonos; de akkor egyik vagy a másik hibás. Ackner és Müller mindkettőt közli, az elsőt 361., a másodikat 365. sz. alatt.

(C. I. L. 1013. Ackner és Müller n. 365.)

81. DEO INVICTO MITHRE
 A szokásos Mithra-kép.
 SVAE MEDVS EX VOTO
 POSVIT

Márványrelief. A betűk nagyon gyarlók s azért közlik e kis fölíratot többnyire hibásan.

Olvasandó: Deo invicto Mithre suae medus ex voto posuit. A Batthyáneumban van.

(C. I. L. 1120. jól van. Ackner és Müller n. 367. teljesen hibás.)

82. SOL · I · M
 C · NVMMIVS
 AMANDVS
 QVI · ET
 TEMPLVM

Valamely városi templom mellett volt. 1878-ban Nagyszebenbe a Bruckenthal-muzeumba vitték.

(C. I. L. 7766.)

83. MTHR
SA . . . Kigyó
Rózsa M . . . Rózsa
(Bikafej)

A városban találták, most a Kolozsvári Erdélyi Muzeumban van.

(C. I. L. 7778.)

84. DEO · SOLI
HIEROBL
AVR · BAS
SINVS · DEC
COL · AEQVENS
SAGERD · NV
MIN · MVN · V · S · L · M

Olv.: Deo Soli Hierobolo Aurelius Bassinus, decurio coloniae Aequensis, sacerdos numinis municipii, votum solvit libens merito.

1862-ben még a várparancsnoki kertben volt. Jelenleg nincs ott.

(C. I. L. 1108. Ackner és Müllernél a második sor hibás n. 371.)

85. D · S · I · M
PRO SALVTE · ET INC
OLVMITATE · M · AVRE .
TIMOTHEI · ET · AVR · M
AXIMI · VOTVM · NVN
CVPAVIT · SOLVITQVE
EVTHYCES · EORVM · LIB ·
RETVLIT

Olv.: Deo soli invicto Mithrae pro salute et incolumitate Marci Aurelii Timothei et Aurelii Maximi votum nuncupavit solvitque Euthyces, eorum libertus. Retulit.

Oszloptalapzat, melyen egy ifju kezében lefordított fáklya s bal-karja alatt bikafej van.

Jelenleg a Bruckenthali muzeumban van Nagyszebenben.

(C. I. L. III. 1110. Ackner és Müller n. 369.)

D · S · I · M
Kép: Mithras megöli a bikát.
86. TAE · M · AVR · THIMOTHEI · ET · AVR MAXIMI
VTQ EVHCES · EORVM LB

Olv.: Deo Soli invicto Mithrae (pro salute et incolumit) ate M. Aurelii Timothei et Aurelii Maximi (votum nuncupavit) solvitque Euthyces eorum libertus.

Nem bizonyos, hogy Apulumból, vagy Sarmizból való, de valószínűbb, hogy Apulumból. Most Nagyszebenben a Bruckenthal-muzeumban van. (C. I. L. III. 1109.)

87.a) S · I · M · TVRRANVS · MARCELLINVS
ET · ANT · SENECIO · IVNIOR · CONDVCTORES · ARMAMEN
EX VOTO POSVERVNT

Olv.: Soli invicto Mithrae Turranus (Turranus?) Marcellinus et Antonius (Annius?) Senecio junior, conductores armamentorum (armamentarii?) ex voto posuerunt.

Mithras-relief, a püspöki udvarban volt.

(C. I. L. III. 1121. Ackner és Müller, n. 368.)

87.b) BONO · DEO
PVERO · POS
PHORO
T · FL · ITALICVS
PRIMVS · IIII
VIR · M · A · A
CVM · STATI
LIA · LVCIA
CONIVGE ET
SVIS · EX · VOTO

Olv.: Bono deo puero Posphoro Titus Flavius Italicus primus quatuorvir municipii Aurelii Apuli cum Statilia Lucia coniuge et suis ex voto.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1132. Ackner és Müller 376.)

88. DEO · BONO
PVERO
POSPHORO

Hihetőleg csak töredék darab; valamely városi templom közelében találtatott. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1130. Ackner és Müller, n. 377.)

89. BONO
PVERO
AVR · CH
RESTVS
V · S · L · M ·

Olv.: Bono puero Aurelius Chrestus votum solvit libens merito.
Igen szép oltár márványból; a Battyháneumban van.
(C. I. L. III. 1131. Ackner és Müller, n. 379.)

90. DEO · B · POS
PHORO · APOL
LINI · PYTHIO
D IVLIVS · RV
SONIVS · CVST
ARMORVM
PRO · SALVTE · SVA
ET SVORVM
V · S · L · M

Olv.: Deo bono Posphoro, Apollini Pythio Decimus (?) Julius
Rusonius, custos armorum, pro salute sua et suorum votum solvit
libens merito.

1754-ben a városban valamely templomnál találták. Más adatok
hiányzanak.

(C. I. L. III. 1138. Ackner és Müller, n. 378.)

91. BONO · P
VERO · EX · V
OT · A RO
DIVS · ALEX
AND · P · L · P

Olv.: Bono puero ex voto Arodius (?) Alexander pecunia (sua ?)
libens posuit.

Oltár; 1754-ben a városban valamely templomnál találták.

(C. I. L. III. 1137. Ackner és Müller, n. 380.)

92. IVLIA · SECVNDA
PVERO · POSPHORO
D · O · M
D · D · D

Olv.: Julia Secunda puero Posphoro, deo optimo maximo, donum
dedit dedicavit.

1753-ban találták, midőn Stojka püspök a székesegyháznak
sanctuariumát alapjából kijavíttatta.

(C. I. L. III. 1135. Ackner és Müller, n. 381.)

93. BONO PVERO
POSPHORO
LAELIA · CV
RILLIA · PRO · SA
LVTE · SVA · SVO
RVMQVE · V · S
L · M

Olvasandó: Bono puero (deo) Posphoro Laelia Curillia pro salute sua suorumque votum solvit libens merito.

1754-ben a városban valamely templom közelében találták. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1136. Ackner és Müller, n. 382.)

94. L · FL · VALENS
OB · HONOREM
FLAMONII
B · P · D

Olv.: Lucius Flavius Valens ob honorem flamonii bono puero dedit.

A »cardinalis« residentiájában taláztatott. Talán a püspöki aulában, vagy Martinuzzi alvinczi kastélyában?

(C. I. L. III. 1134, Ackner és Müller, n. 527.)

c) *Apollónak szentelt föliratok.*

95. DEO APOLLINI · PRÆSTANTISS ·
AVR · VITALIS · PRO · SE · SVISQ · I · P.

Olv.: Deo Apolloni praestantissimo Aurelius Vitalis pro se suisque libens (?) posuit.

Márvány relief tábla; a fölirat fölött Apollo a lyrával; jobb kezében kis delphint tart, mely talán a lyra pengetésére való vesszőt helyettesíti; jobb oldalán van egy griff, mely lábát egy golyóra teszi, baloldalán van a sas. Igen szép kivitelű. Képe megjelent a Szilágyi Sándor millenáris nagy történelme I. kötetében, hol az mint Cserna Károly rajza van jelezve, a mi azonban tévedés, mert a fényképet én készítettem és beküldöttem az Athenaeum r. társaságnak. (L. a 30 ábrát.)

(C. I. L. III. 991. Ackner és Müller, n. 342.)

96. NVMINI
APOLLINI
M · AVR · MARI
NVS · VET · LEG
XIII G
EX VOTO
POS

Olv.: Numini Apollini Marcus Aurelius Marinus, veteranus legionis XIII. Geminae, ex voto posuit.

Oltár márványból. 1790-ben találták. Jelenleg a Batthyáneumban van.
(C. I. L. III. 989. Ackner és Müller, n. 343.)

97. EX · IVSSV · DEI
APOLLINIS · FON
TĒM · AETĒRNI VĒ
PROCVLINVS
SPECVLATOR
LEG · XIII G · GORDIA
NAE · A · SOLO RESTI
TVIT

Olv.: Ex jussu dei Apollinis fontem aeterni Ulpius Proculus, speculator legionis XIII. Geminae Gordianae a solo restituit.

Szép nagy márvány oltár, teljesen ép. A bitófadomb és az egészségi kanális közt levő forrásnál találtatott. Onnan a külső vársánczban levő, Karolina-kut nevű csurgóhoz s onnan a várparancsnok kertjébe került. Innen áthelyezték a katonai kórház udvarába s végre az alsófehérvármegyei régészeti egyesület muzeumába jutott, hol jelenleg is van.

A cs. és kir. XII. hadtestparancsnokság engedte át egyesületünknek Dr. Reiner Zsigmond kérésére.

(C. I. L. III. 990. Ackner és Müller, n. 344.)

98.

DIIS · APOL IN [†] · ET · DIANAE

Olv.: Diis Apolini et Dianae

Márvány tábla töredéke. 1899-ki jan. 5-én Marosportus irányában a téglavetőhely közelében találtatott. Jelenleg az alsófehérmegyei régészeti egyesület muzeumban van.

99.

DEO APOLLINI · AVG C · IVL · LYSIAS · > LEG XIII. GEM · SE E · IVS NIS · E IM · PE T

a) $\begin{smallmatrix} I \\ C \end{smallmatrix}$	b) $\begin{smallmatrix} C \\ A \end{smallmatrix}$	c) $\begin{smallmatrix} C \\ \backslash A \\ C \end{smallmatrix}$	d) VIA
---	---	---	--------

Márványtáblának egy nagyobb és négy kisebb töredéke. Ugyanazon helyen és időben találtatott, mint a 98. sz. alatt levő.

Olvasandó a kiegészítés után: Deo Apollini Augusto, Caius Julius Lysias centurio legionis XIII. Geminae Severianae iussu Apolinis e m arcum pecunia sua fecit. (22. ábra.) — — — —

Jelenleg az alsófehérmegyei régészeti egylet muzeumában van.

d) *Mercurnak szentelt fölíratok.*

100. DEO MER
CVRIO · C ·
IMIVS · VE ·
RANVS · · ·
VLP · · · · ·

Olv.: Deo Mercurio C . . . imius veteranus — — — — votum libens solvit (?).

1623-ban szántás közben, nem messze a görög kath. templomtól ásták ki. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1103. Ackner és Müller, n. 354.)

e) *Junónak szentelt fölíratok.*

101. IVNONI RE
GINAE
C · AELIVS
PRIMVS
DEC · C · POT

Olv.: Junoni reginae Cajus Aelius Primus, decurio coloniae Potaissae. Ez utóbbi szó azonban nem bizonyos. Holléte ismeretlen.

(C. I. L. III. 1030. Ackner és Müller, n. 330.)

102. I · O · M ·
IVNONI
REG · MIN ·
Q · CORNEL
SILVANVS
LEG · V · M · PO
V · S

Olv.: Jovi optimo maximo, Junoni reginae, Minervae Quintus Cornelius. Silvanus legionis V. Macedonicae posuit voto soluto.

A fejedelmi lakban, azaz a mostani püspöki aulában találtatott.

(C. I. L. III. 1077. Ackner és Müller, n. 322.)

103. I · O · M
ET · IVNONI
REGINAE
T · CL · ANICE
TVS · AVG
COLONIAR
TEMPLVM
VETVSTATE
A · SOLO
RESTITVIT

Olv.: Jovi optimo maximo et Junoni reginae Titus Claudius Anicetus, augustalis coloniarum, templum vetustate collapsum a solo restituit.

Oszlop. (C. I. L. III. 1069. Ackner és Müller, n. 325.)

104. IVNONI
REGINAE · PO
PVLONIAE
DEAE · PATRIAE
C · CAERELLIVS
SABINVS · LEG
AVG. LEG · XIII. G
ET · FVFIDIA
POLLITTA · EIVS
VOTO

Olv.: Junoni reginae, Populoniae deae patriae, Caius Caerellius Sabinus, legatus Augusti legionis XIII. Geminae, et Fufidia Pollitta eius voto.

Oltár, durva mészkőből, 1721 körül a várépítésnél a mostani alsó kapunál találták.

(C. I. L. III. 1075. Ackner és Müller, n. 331.)

105. IVNONI · SEMLIAE
IVL · ALEXANDER
ACTARIY · L · L XIII · G ·
ET · AELIA · VINCENTIA
LIB POS

Olv.: Junoni Semliae, Julius Alexander Actarius legatus legionis XIII. Geminae et Aeliae Vincentia liberti posuerunt.

(C. I. L. III. supp. 7753.)

f) *Venusnak szentelt fölírat.*

106. VENERI
AVG
FAB · PVCHRE
..... VG
..... COL
..... VIT

Olv.: Veneri Augustae Fabius Pulcher coloniae Apuli solvit.
Oltár. Az u. nevezett »Papok kertjé«-ben volt 1862-ben.
(C. I. L. III. 1157. Ackner és Müller, n. 353.)

g) *Minervának szentelt fölíratok.*

107. MINERV
P · AEL · AN
TIPATER
IVLIANVS
GENITAUS
EQ · P · DEC
COL · APVLI · Q

Olv.: Minervae Publius Aelius Antipater Julianus Genitalis (Genialis?), equo publico, decurio coloniae Apuli quaestor.
Csűrös Antal kertjében volt. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. 1104. Ackner és Müller, n. 334.)

108. MINERVAE
IOVIS · CONSILI
ORVM · PARTICI
PI · C · CAERELLIVS
SABINVS · LEG ·
AVG · LEG · XIII. G.
ET · FVFIDIA
POLLITTA EIVS
VOTO

Olv.: Minervae, Jovis consiliorum participi, Caius Caerellius Sabinus.
legatus Augusti legionis XIII. Geminae, et Fufidia Pollitta eius voto,
Oltár, durva mészkőből. 1861-ben várjavítási munkálatok alkal-
mával az alsó várkapunál találták.
(C. I. L. III. 1076. Ackner és Müller, n. 335.)

109. MINERVĒ
TIB · IVLIVS
NOVIANVS
LIBR · LEG
POSVIT

Olv.: Minervae Tiberius Julius Novianus librarius legati, posuit.
Kovachozy háza falában találták.
(C. I. L. 1105. Ackner és Müller, n. 336.)

110. MINERVAE · AVG
VLP · DOMIT · HERMES
AVG · COL · ORNATVS
ORNAM · DECVR

Olv.: Minervae Augustae Ulpius Domitianus Hermes, Augustalis
coloniae ornatus ornamentis decurionalibus.

Más adatok hiányzanak.

(Ackner és Müller, n. 337.)

111. MINER · · ·
SANCT · ·
CELERIN ·
VALERIAN
CORNICVL
COS

Olv.: Minervae sanctae — --- Cellerinus Valerianus, cornicularius
consularis.

A várban a plebániában, közel a püspöki aulához, találták.

(C. I. L. III. 1106. Ackner és Müller, n. 338.)

112. AΘHNA
KATA ΕΠΙ
ΤΑΓΗΝ Α
ΝΕΘΗ ΚΕ
ΟΚ ΠΙCΤ

Olv.: Athena kata epi tagen anethe keok prict.

Jelenleg Nagy-Szebenben a Bruckenthali-muzeumban van.

(C. I. L. III. supp. 7766. a.)

113. MINERVAE
VICTRICI PRO
SAL DOMNO
NN AVGG
IMP SEVERI
ET ANTONIN
CAESARIS
AEL SABINVS
LIBRARI COS
V ° S ° L ° M

Olv.: Minervae Victrici pro salute dominorum nostrorum (duorum)
imperatoris Severi et Antonini Caesaris, Aelius Sabinus librarius con-
sularis votum solvit libens merito.

Oltár, durvább márványból. 1895-ki október 15-én az alsófehérmegyei régészeti egylet ásatási helyén találtam; most ezen egylet muzeumában van.

(Közöltem: Az egylet VIII. évk. 1896. 50. l., Arch. Értesítő 1896. 260. l., Arch. Epigr. Mitth. Bécs XIX. 69. l., Korrespondenzblatt d. Ver. f. Siebenb. Landesk. 1895. 152. Lásd: 25. ábra)

b) *Dianának szentelt föliratok.*

114. DIANNAE
SACRVM
PRO SALVT
A · TAPETI
ANTON^{††}
TENAX · VS
L · M

Olv.: Dianae sacrum pro salute Augusti Titi Tapeti Antonini Tenax votum solvit libens merito.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 999. Ackner és Müllernél hibás, n. 345.)

115. DIANAE
SACRVM
Q · P · SENILIS
V · S · L · M

Olv.: Dianae sacrum Quintus Paetinius Senilis votum solvit libens merito.

A főtemplom kettős ajtaja fölött volt.

(C. I. L. III. 998. Ackner és Müller, n. 346.)

116. DIANAE
AVG
AEL · IVLIA
NVS · AVG
COL · APVL
V · L · S

Olv.: Dianae Augustae Aelius Julianus augur (augustalis?) coloniae Apuli, votum libens solvit.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1001. Ackner és Müllernél hibás a sorbeosztás, n. 348.)

117. DIANAE
MELLIFICAЕ
SACRVM
COM . SV
PER

Olv.: Dianae mellificae sacrum Commatus Superianus.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1002. Ackner és Müller, n. 349.)

118. DIANAE
REGINAE
C · VAL · SAR
AP · V · L · P

Olv.: Dianae reginae Caius Valerius Sarapio votum libens posuit.
Vagy sacerdos Apulensis posuit?)

Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1003. Ackner és Müller, n. 350.)

119. LVNAE LVCIFERAE
C · IVL · VARIANVS
MAG · D · D

Olv.: Lunae luciferae Caius Varianus magister (?) dedicavit.

Eleinte Csürös Antal kertjében, azután a glacin, alsó vártéren, egy magánház előtt volt; most pedig az alsófehérvárm. rég. egyet muzeumában van.

(C. I. L. III. 1097. Ackner és Müller, n. 351.)

120. DEANE A / G
C · CATVLL —
NIVS · ADA
M · · · · · H
C LIEN[†]
HILL^EVS

Olv.: Deanae Augustae Caius Catullinius Adamantus et Caius Catullinius Achilleus.

Oltár, mészkőből, nehezen olvasható. Előbb Salmen Frigyesnél volt, jelenleg az alsófehérm. régész egyl. muzeumában van.

(Közöltem: C. I. L. III. supp. 12,557. Jung Julius közölte: Arch-epigr. Mittheil. Bécs XIV. 98. l. — hibásan.)

121. DIANE AVG
C · IVL · VALE
RIVS · VET
LEG · XIII · G
DEC · COL
SARMIS
EX · BF COS

Olv.: Dianae Augustae, Caius Julius Valerius veteranus Legionis XIII. Geminae decurio coloniae Sarmisae ex beneficiario consularis.
Idősb Löw Károly udvarában volt. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. 7742.)

i) *Libernek (Bacchus) szentelt föliratok.*

122. LIBERO · PATRI
SACRVM · PRO
SALVTE · IMP
CAES · M · AVR
COMMIDI
ANTONINI
AVG · PII · P · P · L ·
CALVISIVS · L · F ·
VELINA · SECVN
DVS · FALERIONE
P · P · LEG · XIII G · D · D
SVB · VERSPRONIO · · ·
DIDO · COS · DEDIC
CAERELLIO · SA · · · · O

Olv.: Libero patri sacrum pro salute imperatoris Caesaris Marci Aurelii Commodi Antonini Augusti pii patris patriae, Lucius Calvisius, Locii filius, Velina, Secundus, Falerione primipilus legionis XIII. Geminae donum dat sub Vespronio Candido consulari dedicante Caerellio Sabino legato.
A Turcu nevű háznál volt. A felirat Kr. u. 183—185. évekből való.
(C. I. L. III. 1092. Ackner és Müllernél hibás, n. 355.)

123. LIBERO · PATRI
P · AEL · FRONTO
VET · EX · B · F · COS
ET · AEL · · RONTON
· · · IA · CONIVX · EI
VS · PRO · SALVTE
SVA · SVORVM
QVE · OMNIVM
· · · · ·

Olv.: Libero patri Publius Aelius Fronto veteranus ex beneficiario consulis et Aelia Frontoniana, coniux eius, pro salute suorumque omnium.
A városban egy magánház falában. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. 1091. Ackner és Müller, n. 356.)

124. LIBERO · PATR
TIB · CL · RVFVS
DEC · COL · ET
FLAMEN · · · ·
MVN · APVL

Olv.: Libero patri Tiberius Claudius Rufus, decurio coloniae et flamen municipii Apuli.
A város piaczn egyik ház falába beillesztve.
(C. I. L. 1065. Ackner és Müller, n. 357.)

125. LIBERO
PATRI · ET LIBE
CL · ATTEIVS · CELER
VETERANVS · LEG · XIII
GEM · · · · · AE · DEC
CANABENSIVM
CVM SVIS V · L · S
L · D · D · D ·

Olv.: Libero patri et liberae Claudius Atteius Celer, veteranus legionis XIII. Geminae Gordianae (Severianae?), decurio Canabensium cum suis votum libens solvit. Locus datus decreto decurionum.

Oltár mészkőből. Egyik oldalán szőlődiszitmény, másikon korszó, 1862-ben a városi sétatérén volt (most talán Déván van).
(C. I. L. 1093. Ackner és Müller, n. 358.)

126. LIBERO · PATR
ET LIBERE · C
MAXIMIVS
IVLIANVS · OP
TIO · PRAE · LEG · V
MAC · VISV · MO
NITVS · PRO · SAL
VTĒ · SVA · SVORVM · L · D

Olv.: Libero patri et libere Caius Maximius Julianus optio praefecti legionis V. Macedonicae, visu monitus pro salute sua et suorum dedicavit (?).
A püspöki palota közelében volt. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. 1094. és 7765. Ackner és Müller, n. 359.)

j) *Herculesnek szentelt fölíratok.*

127. DEO
HERCVLI
IVLIA
MAXIMINA
VOTI · SVI
COM · POS

1516-ban a kincstári vagy királybíró házában volt, 1722-ben felvitték Bécsbe a cs. kir. udvari könyvtár lépcsőházába. Oltár, fehér eres márványból.

(C. I. L. III. 1024. Ackner és Müller, n. 383.)

128. HERCVLI
SACRVM

1836-ban találták a városban, más adat nincs.

(C. I. L. III. 1023. Ackner és Müller, n. 384.)

129. HERCVL
INVICT
PRO SALVT
C · IVL · METRO
BIANI · ET
ALIAE BO
NAE CON
IVG · ADA
MAS · EX · VOT

Olv.: Herculi invicto pro salute Caii Julii Metrobiani et Aeliae Bonae, conjugis Adamas ex voto.

Oltár. 1593-ban a nagyprépost kapuja és a templom közt találták.

(C. I. L. III. 1028. Ackner és Müller, n. 385.)

130. HERCVLI
AVG · SAC
AVRELIVS
VETVSTINVS
· · VO · S · ·

Olv.: Herculi Augusto sacrum Aurelius Vetustinus votum solvit.

Oltár. A városban találták és azután Zalathnára került.

(C. I. L. III. 1025. Ackner és Müllernél hibás a 4-ik sor, n. 386.)

Áldozó csésze.	131.	FRCVLI	Áldozó csésze.
		AVG	
		· · REGINVS	
		S · · ERDOS	
		· N · IITVIVS · AB	
		HEL · PERTINAE	
		C O S	

Olv.: Herculi Augusto . . . Regius sacerdos institutus ab Helvio Pertinace consulari.

Oltár. Idősb Löw Károly udvarában volt.

(C. I. L. III. 7751.)

132 HERCV
SAC · PRO
SAL · IMP
.....

A reformátusok temetőjében találtatott. Más adat hiányzik.

(C. I. L. III. 7752.)

k) *Aesculapius és Hygiának szentelt föliratok.*

133. AESCVLAPIO · ET
HYGIAE · P · AEL · SY
RVS · AVG · M · SEP · APV
ET · VAL · SEVERA · CON
IVX · ET · AEL · SYRA · FI
LIA · EX · VOTO · PORTI
CVM · PEDES · XXX
F

Olv.: Aesculapio et Hygiae Publius Aelius Syrus, augustalis municipii Septimii Apuli, et Valeria Severa coniux et Aelia Syra filia ex voto porticum pedes XXX fecerunt.

A volt jezsuiták zárdája kapujában volt.

(C. I. L. III. 976. Ackner és Müller, n. 395.)

134. NVMINI · AES
CVLAPI · ET · HY
GIAE · PRO · SA
LVTE · DO
MINOR · N · N · AVGG
ANTROGIVS · VER
NA · IPSOR · EX
DISP · POS

Olv.: Numini Aesculapii et Hygiae pro salute dominorum nostrorum Augustorum Antrogius verna ipsorum et dispensator posuit.

1590-ben Kovachozy Farkas kanczellár szállásán volt. Kr. u. 196—198 évek közti időből való.

(C. I. L. III. 978. Ackner és Müllernél hibás a sorfelosztás, n. 403.)

135. CAELEST · AVGVSTAE
ET · AESCVLAPIO · AV
GVSTO · ET · GENIO
CARTHAGINIS · ET
GENIO · DACIARVM
OLVS · TERENTIVS
PVDENS · VTTEDI
ANVS · LEG · AVGG
LEG XIII · GEM · LEG
AVGG · PRO · PRAET
· · OVINCIAE · RE
TIAE

Olv.: Caelesti Augustae et Aesculapio et Genio Carthaginis et Genio Daciarum Olus (Aulus helyett) Terentius Pudens Uttedianus, legatus Augustorum legionis XIII. Geminae, legatus Augustorum pro praetore provinciae Retiae (Raetiae helyett).

Oltár, fehérés márványból. Kr. u. 196—198. évek közti időből. Most a bécsi cs. k. udvari könyvtárban van.

(C. I. L. III. 993. Ackner és Müller, n. 409.)

136. AESCVLAPIO
ET · HYGIAE
SACR
AEL · MOSCHIS
V · S · L

Olv.: Aesculapio et Hygiae sacrum Aelius Moschis votum solvit libens.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. 977. Ackner és Müller, Moscos hibás, n. 401.)

137. AESCVLAPIO
 ET · HYGIAE · CAE
 TERISQVE · DIIS · DEA
 BVSQVE · HVISQ
 LOCI · SALVTARIB ·
 C · IVL · FRONTO
 NIANVS · VET · EX
 B · F · COS · LEG · V · M · P ·
 REDDITIS · SIBI · LVM
 INIBVS · GRAT · AGE · EX
 VISO · PRO · SE · ET CARTEIA
 MAXIMA CONIVG · ET · IVL ·
 FRONTINA · FILIA
 V · S · L · M

Olv.: Aesculapio et Hygiae caeterisque diis deabusque hujusque loci salutaribus, Caius Julius Frontonianus, veteranus ex beneficiario consularis (ex beneficiariis consularibus?) legionis V. Macedonicae, pro redditis sibi luminibus gratias agens, ex viso pro se et Carteia Maxima, conjuge, et Julia Frontina filia votum solvit libens merito.

1590-ben Kovachozы Farkas kanczellár udvarában volt.

(C. I. L. III. 987. Ackner és Müllernél hibás a sorbeosztás n. 394.)

138. NVMINI
 AESCVLAPI
 ET · HYGIAE
 P · AEL · GENI
 · ALIS · · VIRA
 LIS · COL APV · ·

Olv.: Numini Aesculapii et Hygiae Publius Aelius Genitalis — — —
 viralis coloniae Apuli (posuit).

A püspöki udvar közelében volt.

(C. I. L. III. 974. Ackner és Müller, n. 399.)

139. AESCVLAPI · ÊT · HYGIAE
 P · AEL · RVFINVS
 DEC · MVN · ET
 PATRONVS
 COLL · FABRVM · COL · APV ·
 PRO · SALVTE · SVA · ÊT · VLPÎAE · ÎÎEL
 PIDIAE · CONIVGIS · ET · AEL ·
 VRBANI · FILII · EX · IVSSO · F
 PONT · PER XXX*

* Talán: PORT · PED · XXX

vagy: POND · AER · XXX

Olv.: Aesculapio et Hygiae Publius Aelius Rufinus, decurio municipii et patronus collegii fabrorum coloniae Apuli, pro salute sua et Ulpiae Helpidiae conjugis et Aelii Urbani filii ex jusso fecit porticum pedes XXX.

Oltár. Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 975. Ackner és Müller, n. 397.)

140. AESCVLAPIO
ET HYGIAE
L · SEP · NIGRI
NVS · PATRO ·
COLL · FABRO ·
COL · APVL
PRO · SALVTE
SVA · ET · SVORVM
POSVIT

Olv.: Aesculapio et Hygiae Lucius Septimius, patronus collegii fabrorum coloniae Apuli, pro salute sua et suorum posuit.

A régi kanczellári épületben volt.

(C. I. L. III. 984. Ackner és Müllernél más a sorbeosztás, n. 398.)

141. AESCVLAPIO · ET
HYGIAE · TIB · CL ·
VALERIANVS
LEG · XIII · G ET LEG
I · AITRICIS
VOTO · P ·

Olv.: Aesculapio et Hygiae Tiberius Claudius Valerianus centurio legionis Geminae et legionis adjutricis voto posuit.

1862-ben a püspöki udvarban volt.

(C. I. L. III. 981. Ackner és Müller, n. 400.)

142. AESCVLAPIO
ET · HYGIAE
PRO · SALVTĒ
SVA · SVORVM
Q · CARPION ·
AVGTI · LIB
TABVLARVS
PROVINC · DACIAE
APVLENSIS

Olv.: Aesculapio et Hygiae pro salute sua suorumque Carpion, Augusti libertus, tabularius provinciae Daciae Apulensis.

1745-ben találták és azután a püspöki kertbe jutott. Oltár márványból.

(C. I. L. III. 980. Ackner és Müller, n. 402.)

143. NVMINI
AESCVLAPI
ET · HYGIAE
M · VLP · VALENS
III VIRALIS
MVNIC · SEPT
APVL
PRO · SALVTE
SVA · SVORVM
QVE · V · L · S

Olv.: Numini Aesculapii et Hygiae Marcus Ulpius Valens, quatuorviralis municipii Septemii Apuli, pro salute sua suorumque votum libens solvit.

Az ugynevezett Bitófa-dombon találták, azután az ugynevezett Papokkertjébe jutott. Oltár.

(C. I. L. III. 985. Ackner és Müller, n. 404.)

144. A(esc)VLAPIO
(et Hyg)IAE
C · (p)O(m)P
FVSCVS
II VIR · C · L
APV · V · L · S

Olv.: Aesculapio et Hygiae Caius Pompejus (Pompeianus?) Fuscus duumvir Coloniae Apuli, votum libens solvit.

Valamikor a régi gimnázium kertjében volt.

(C. I. L. III. 982. A 983. számú hasonlít ehhez. L. A 10-ik szám alatt levőt is.)

	145. ESCVA	
	PEO	
Kéztenyér	ET Y	Kéztenyér
	GIE	
	REST	
	TVTA	
	

Homokkő tábla. Az alsófehérvárm. rég. egyl. muzeumában van. (Közöltem: C. I. L. III. supp. 12,558.)

146. NIMINI
· ESCVLAPI
C · IVL · METRO · ·
ANVS · II · · · · COL
SARM · SACERD
DEI · EIVSD · PON
TIF · QQ · II VIR · COL
APVLI · EX · VOTO

Olv.: Numini Aesculapi C. Julius Metrobianus, duumvir coloniae Sarmizegetusae, sacerdos dei eiusdem, pontifex, Quinquenalis, duumvir coloniae Apuli ex voto.

Más adatok hiányzanak. A Corp. Inscr. Lat. e fölirotot a kétes fölirotok közé számítja. (C. I. L. III. 972.)

1) *Fortunának szentelt fölirotok.*

147. FORTVNAE
REDVCI
Q · CAECILIY
LAETVS · LEG
AVG · LEG · XIII
GEM · V · L · S

Olv.: Fortunae reduci Quintus Caecilius Laetus, legatus Augusti legionis XIII. Geminae, votum libens solvit.

Oltár. Hohenhausen szerint 1767. aug. 19-én még a várba felmenő út jobboldali falába be volt építve. 1857-ben a városi sétatérén volt. Most talán Déván van.

(C. I. L. III. 1011. Ackner és Müller, n. 426.)

148. FORTVNAE
REDVCI · LARI ·
VIALI · ROMAE
AETERNAE
Q · AXIVS · AELIA
NVS · V · E · PROC ·
AVG
IONI

Olv.: Fortunae reduci, Lari viae Romae aeternae: Quintus Axius Aelianus, vir egregius, procurator Augusti. Ionius.*

Más adatok hiányzanak. A Corpusban nincs fölvéve.

(Ackner és Müller n. 427.)

* Talán a köfaragó neve.

149. FORT · BONAE
DOMESTIC · SACR ·
Q · PAETIN · SENILIS
V · S · L · L · M

Olv.: Fortunae bonae domesticae sacrum, Quintus Paetinus Senilis votum solvit libentissime merito.

Valamely templom kettős ajtajánál volt 1744-ben.

(C. I. L. III. 1009. Ackner és Müller, n. 428.)

150. FORTVNAE
PVPLICAE
VITALIS
V · S · L · M

Olv.: Fortunae publicae Vitalis votum solvit libens merito.

1744-ben találták. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1010. Ackner és Müller, n. 429.)

151. FORTVNAE
AVG · SAC
P · CALPVRNIVS
PROCVLVS
LEG · AGG
PR · PR ·

Olv.: Fortunae Augustae sacrum Publius Calpurnius Proculus, legatus Augustorum pro praetore.

Kr. u. 196—198. évek közt való fölírat. 1516-ban egy templom falában volt.

(C. I. L. III. 1007. Ackner és Müller, n. 431.)

152. FORTVNAE.
M · SACR · ET · CEN
O · C · AN · BENSIVM
L · SILIVS · AN · X · I · L · V · S
V · E · T · LEG · I · L · D
P · F · AN · CISTRIS
P · R · AN · V · S · IN · C · AN
D · D
ET · SIL · R · L · I · AN · X · I · L · V · S
ET · SIL · IVS · FIR · AN · X · I · L · V · S

Olv.: Fortunae Augustae sacrum et Genio [Canabensium] Lucius, Silius Maximus, Veteranus legionis I adjutricis, piae fidelis, magistrans primus in Canabis donum dat et Silia Januaria et Silius Firminus.

1745-ben a templom ajtaja mellett találtatott.

(C. I. L. III. 1008. Ackner és Müller n. 433.)

153. GENO . LOC
ET . FOR . MAGNAE
Q . APPIANVS .
MATERNVS
PRO . SE . ET . M
VETIO . BEL
LATOR . EX
V . L . S . SOL . M

Olv.: Genio loci et Fortunae magnae Quintus Appianus Maternus pro se et Marco Vetio Bellatore ex voto libenter (suscepto?) solvit merito. A várfalak javításánál 1715-ben találtatott és Bécsbe vitetett.

(C. I. L. III. 1018. Ackner és Müller n. 444.)

m) *Silvanusnak szentelt fölíratok.*

154. SILVANO
SACRVM
PHILIPPVS
EX . VISO .
POS

Olv.: Silvano sacrum Philippus ex viso posuit.

1845-ben találták. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1144. Ackner és Müller, n. 410.)

155. SILVANO
M . ALGINVS
RVFINVS
MARIANVS
LEG . LEG XIII G

Olv.: Silvano Marcus Alginius Rufinus Marianus, legatus legionis XIII. Geminae.

A bécsi cs. k. udvari könyvtárba vitték.

(C. I. L. III. 1142. Ackner és Müller, n. 411.)

156. SILVANO
M · CHREST
PRO · SALVTE
M · ANTONI
PLORENTINI
FILI · MEI
V · S · L · M

Olv.: Silvano Marcus Chrestus pro salute Marci Antonii Florentini, filii mei votum solvit libens merito.

1847. év junius 12-én ásták ki a téglavetőhelynél.

(C. I. L. III. 1143. Ackner és Müller, n. 412.)

157. SILVANO
P · AEL · P · F · FAB ·
AVGVR · PON · C · V
DE · COL · SARM ·
DEC · COL · NAPO ·
AVGVR · COL · EIVS
DEC · MVN · APVL
V · S · L · M

Olv.: Silvano Publius Aelius, Publii Filius, Fabianus, augur pontifex clarissimus vir, decurio coloniae Sarmiz, decurio coloniae Napocae, augur coloniae eiusdem, decurio municipii Apuli, votum solvit libens merito.

1847. év jun. 12-én ásták ki a téglavetőhelynél.

(C. I. L. III. 1141. Ackner és Müller, n. 413.)

158. DEO SILVANO
VLP SALVINVS
QVAEST
V · L · P

Olv.: Deo Silvano Ulpius Salvinus, quaestor votum libens posuit. 1722-ben találták.

(C. I. L. III. 1145. Ackner és Müller, n. 414.)

159. M · Q · DONATVS
SILVANO · AVG · SACR
V · S · L · M

Olv.: Marcus Quinetius Donatus Silvano Augusto sacrum votum solvit libens meretur.

A régi várfalban találták 1722-ben.

(C. I. L. III. 1146. Ackner és Müller, n. 421.)

160. DEO · SILVANO
SILVESTRI
Q · LONG · AQVILI
NVS · VET · LEG XIII G
PRO · SE · ET · SVIS
V · L · P

Olv.: Deo Silvano silvestri Quintus Longinus Aquilinus veteranus legionis XIII. Geminae pro se et suis votum libens posuit.

1722-ben a püspöki praefectus kertjében volt.

(C. I. L. III. 1155. Ackner és Müller, n. 415.)

116. SILVANO · SILVES
TRI · ET · DIANAE
M · AVR · COMAT
SVPER · DECANTIS
TES · PRO · SALVTE
SVA · ET · COMATIOR
SVPERIANI · SVPE
RES · EX SVPERA
TIANI · SVPER
STITIS · FILIOR
V · S · L · M

Olv.: Silvano silvestri et Dianae Marcus Aurelius Comatus Super Decantistes pro salute sua et Comatiorum Superiani, Superes, Exsuperantiani, Superstitis, filiorum, votum solvit libens merito.

1845-ben találták. Más adat hiányzik.

(C. I. L. III. 1154. Ackner és Müller, n. 416.)

162. SILVANO
DOMESTICO
SACRVM

Oltár. 1790-ben a püspöki aulában volt, később a városba került.
(C. I. L. III. 1147. Ackn. és Müll., n. 420.)

163. SILVANO ·
DOMEST ·
M · OPELLI
VS · SECVN
DVS
V · S · L · M

Olv.: Silvano domestico Marcus Opellius Secundus votum solvit libens merito.

1622-ben a püspöki kerten kívül volt.

(C. I. L. III. 1151. Ackner és Müller, n. 418.)

164. SILVANO
DOMES
TICO · C · IVL
VALENS
II VIR · COL · APVL ·
PRO · SAL · SW
SVORVMQVE · POS

Olv.: Silvano domestico Caius Julius Valens, duumvir coloniae Apuli, pro salute sua suorumque posuit.

1842-ben találták és Thalsen (katona lelkész) házában állott.

(C. I. L. III. 1150. Ackner és Müller, n. 419.)

165. SILVANO · D · M ·
TERRAE · M · H ·
HERCVLI ·
SACR ·
PRO · SALVTE · SVA
SVORVMQVE
IVLIVS GAIANVS
L · P

Olv.: Silvano domestico Terrae matri H (?) Herculi sacrum pro salute sua suorumque Julius Gajanus libens posuit.

1847-ben találták. Más adat hiányzik.

(C. I. L. III. 1152. Ackner és Müller, n. 422.)

n) *Serapis-nak szentelt fölirat.*

166. NVMINI · SERAPIS · · · · ·
G · IVL · METROBIANVS II VIR
COL · ZARMIZ · SACERDOS
DEI · AES · · · · · TT Q CV

Olv.: Numini Serapis — — — Gaius Julius Metrobianus, duumvir coloniae Zarmiz, sacerdos dei Aesculapii titulum faciendum (?) curavit.

1847-ben a városban volt.

(C. I. L. III. 973. Ackner és Müller, n. 391.)

o) *Glycon istenségnek szentelt fölíratok.*

167. GLYCONI
M · ANT ·
ONESAS
IVSSO · DEI
L · P

Olv.: Glyconi Marcus Antonius Onesas jusso dei libens posuit.
1857. év május 16-án ásatott ki a volt pénzverdénél.
(C. I. L. III. 1021. Ackner és Müller, n. 440.)

168. GLYCO
M · AVR
THEODO
TVS · IVS
SO · DEI · P

Olv.: Glyconi Marcus Aurelius Theodotus jusso dei posuit.
1622-ben a városban egy ház falában volt, onnan a gimnázium
kertfalába került. Hová lett?
(C. I. L. III. 1022. Ackner és Müller, n. 441.)

o) *A »Genius«-nak szentelt fölíratok.*

169. GENIO
LEG · XIII · G ·
Q · CAECILIVS ·
LAETVS · LEG ·
LEG · EIVSDEM
V · S · L

Olv.: Genio legionis XIII. Geminae Quintus Caecilius Laetus
legatus legionis ejusdem votum solvit libens.
1861-ben a várparancsnok kertjében volt. Más adat hiányzik.
(C. I. L. 1012. Ackner és Müller, n. 445.)

170
 VIRTVTI
 ROMANAE ET
 GENIO
 IMPERATORIS
 GORDIANI
 PII · FEL · AVG

Olv.: — — — — — Virtuti Romanae et Genio imperatoris Gordiani pii felicis Augusti.

A bécsi muzeumba került.

(C. I. L. III. 1159. Ackner és Müller, n. 452.)

171. GENIO · ORD ·
 QVEM · VLP · DOM · HERMES
 AVG · COL · APVL · ORN
 ORNAM · DECVR · PROMI
 SERAT · VAL · ITTREPTVS
 ET · DOMITA · REGVLVS
 HIPPONIC · HERMES · ONE
 SIMVS · AVGG · GOL · H · P · C ·
 L · D · D · D

Olv.: Genio ordinis, quem Ulpius Domitius Hermes, augustalis coloniae Apuli, ornatus ornamentis decurionabilis promiserat, Valerius Threptus (?) et Domitianus Regulus Hipponicus Hermes Onesimus augustales coloniae hujus ponendum curaverunt. Locus datus decreto decurionum.

Más adatok hiányzanak. A Corpus Inscr. Latinarumban nincs felvéve.

(Ackner és Müller, n. 446.)

172. GENIO
 LB · CLADIVS
 MANSVETVS
 OPTIO

Olv.: Genio centuriae Tiberius Claudius Mansuetus optio.

Oltár. 1722-ben a régi kancellári épület falában találtatott; azután a bécsi udvari könyvtárba jutott.

(C. I. L. III. 1015. Ackner és Müller n. 448.)

173. GENIO · PRAE
TORII · HVIVS
M · VAL · LON
GINVS · LEG
LEG · XIII · G
SEVERIANAE
CVM · SVIS
VOTVM
SOLVIT

Olv.: Genio praetorii hujus Marcus Valerius Longinus, legatus legionis XIII. Geminae Severianae, cum suis votum solvit.

1715-ben találtatott házépítés alkalmával.

(C. I. L. III. 1019. Ackner és Müller n. 447.)

174. GENIO
IMP · GORDIANI
PII · F · INVICT
AVG · PETRONIVS
POLIANVS
V · C · LEG · LEG · XIII
GORD · LEG · AVG
PR. PR. RAETI
E · M · BELGICAE

Olv.: Genio imperatoris Gordiani, pii felicis invicti Augusti, Petronius Polianus, vir clarissimus, legatus legionis XIII. Gordianae, legatus Augusti pro praetore Raetiae item (!) Belgicae.

1722-ben házak építésénél találták. A fölírat Kr. u. 238—244. évekből való.

(C. I. L. III. 1017. Ackner és Müller, n. 453.)

g) *Nemesisnek szentelt fölíratok.*

175. NEMESI EXAUDIENTIS
SIME CL · MARCELLVS · N

Olv.: Nemesi exaudientissimae Claudius Marcellus. N (?)

Igen szép márvány relief tábla. A fölírat fölött van Nemesis, fején diademmal, lábíg erő chitonban és köpenyben; egész arcz, jobb kezében tartja a mérleget, a baljában rőföt tart. Jobbra, lábainál, a griff ül, egyik lábát keréken nyugtatva, mintha azt forgatná.

Jelenleg a Batthyáneumban van, Szilágyi Sándor millenaris történelme I. kötetében előforduló kép tőlem van s nem, mint ott helytelenül jelezve van, Cserna Károlytól.

Áz Arch. Értesítő XVIII. K. 387. 1. megjelent kép is ugyanaz a kép, de jelzés nélkül.

(C. I. L. III. 1126. a betűk nem helyesek, Ackner és Müller n. 424. a betűk és a sorbeosztás hibás.)

176. DEAE · NEME
SI · SIVE · FOR
TVNAE ·
PISTORIVS · RVGIANVS
V · C · LEGAT
LEG · XIII · G
GORD

Olv.: Deae Nemesi sive Fortunae Pistorius Rugianus, vir clarissimus, legatus legionis XIII Geminae Gordianae. Kr. u. 238—244. évekből való felirat.

(C. I. L. III. 1125. Ackner és Müller, n. 425.)

177. DEAE · NEMESI
AVR · MARIVS
OPTIO · SIGNIF
LEG XIII · GEM
CVM · SEVERIA
SECVNDINA
CONIVGE
PRO · SALVTE · SVA
ET · MARIANAE
BONASAE · DE
DICA · XIII · CAL
OCTOB

Olv.: Deae Nemesi Aurelius Marius, optio signifer legionis XIII. Geminae, cum Severia, Secundina conjuge pro salute sua et Marianae Bonasae dedicavit XIII. Calendas octobres.

(C. I. L. III. 1124. Ackner és Müller, n. 423.)

178. NEMESI
DEAE · TER ·
MARCEL ·
B · F · TEM
PVM · NOV°
FECIT · EX
V · L · S

Olv.: Nemesi deae, Terentius Marcellus beneficiarius templum novum fecit ex votum libens solvit. — 1897-iki decemberben kiástuk

az alsófehérm. rég. egylet ásatási helyén; most az egylet muzeumában van.

(Eddig közölve volt az alsóf. régészeti évkönyv IX. évf. 46. l. és a »Jahreshefte des österr. archäol. Institutes Bd. III. Beiblatt« 179. l.)

r) *A római császároknak szentelt fölíratok.*

179. PRO · SAL · AVGG
MART · CONSER
P · AEL · RVFINVS
COADIVTOR
OFF · RAT · VOVIT
CORNIC · PRAE
KASTR · LEG · XIII · G
V · L · P

Olv.: Pro salute Augustorum Marti conservatori Publius Aelius Rufinus, coadjutor officii rationum, vovit, cornicularius praefecti Kastorum legionis XIII. Geminae votum libens posuit.

A városban házépítésnél találták. Kr. u. 196—198. évek közti időből való.

(C. I. L. III. 1099. Ackner és Müller n. 339.)

180. M
DOINAE · E · D
PRO · SALVT
IMP · NERVA
TRAIANI
CAES · AVG
GER · DACI
I · ANTONIVS
APOLLIN
VET · LEG · I · AD · P · F

Olv.: M(?) Dominae et deae pro salute imperatoris Nervae Trajani Caesaris Augusti Germanici, Dacici, Lucius Antonius Apollinaris veteranus legionis I. Adjutricis piae fidelis.

Oltár Kr. u. 107—117. évek közti időből. 1861-ben a püspöki kertben látták.

(C. I. L. 1004. Ackner és Müller n. 374.)

181. VICTORIAE
ANTONINI
AVG
L · ANNIVS · ITALICVS
HONORATVS · LEG
AVG · LEG · XIII · G
ANTONINIANA
PREFECTVS · AERARII
MILITARIS · SODALIS
HADRIANALIS · CVM
GAVIDIA · TORQVATA
SVA · ET · ANNIS · ITALICO
E · HONORATO · ET
ITALICA · FILIIS

Olv.: Victoriae Antonini Augusti Lucius Annius Italicus Honoratus, legatus Augusti legionis XIII. Geminae Antoninianae, praefectus aerarii militaris, sodalis Hadrianalis cum Gavidia Torquata sua et Anniis: Italico et Honorato et Italica filiis.

Kr. u. 211—222. évek közti időből való, A kezdete és vége meg van csonkítva. Most a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban van.

(C. I. L. III. 1072. Ackner és Müller, n. 435.)

182. PRO · SALVTE
DOMINI
NOSTRI · SA
NCTISSIMI
ANTONINI
PII · AVGVSTI
NYMPHIS
NOVIS · SACRVM
RVFRIVS · SVLPICI
LEG · LEG · XIII · G · ANTO

Olv.: Pro salute domini nostri sanctissimi Antonini Pii Augusti Nymphis novis sacrum Rufrius Sulpicianus, legatus legionis XIII. Geminae Antoninianae.

Oltár fehér márványból, Kr. u. 211—222-ik évek közti időből. Most a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban van.

(C. I. L. III. 1129. Ackner és Müller, n. 437.)

183. NVMINIB · AVGGG
SEVERI · ET
ANTONINI · ET
GETA · CAES · ET
DEAE · DIANAE
C · IVLIVS
MAXIMINVS
LEGATVS · AVGG
PR · PR ·

Olv.: Numinibus Augustorum Severi et Antonini et Getae Caesaris et deae Dianae Cajus Julius Maximinus, legatus Augustorum pro praetore.

Oltár kagylómárványból, Kr. u. 196—198. évekből. A Geta neve ki van vakarva, mit már a rómaiak tettek, mikor Geta meggyilkoltatott (Kr. u. 212-ben). A papok kertjében volt, most Rajnay ügyvéd házában van.

(C. I. L. III. 1127. Ackner és Müller, n. 454.)

184. PRO · SALV · ·
IMP · AEL · HAD
ANTONIN

Olv.: Pro salute imperatoris Aelii Hadriani Antonini (Augusti pii.)
Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1170. Ackner és Müller, n. 457.)

185. PRO · SALVTE · · · · ·
M · AVR · COMMAT · SVPER · · · DE · · · M
COMAT · EXSVPERATVS · PETR · · · · · NIA
MATER
CELERINA · HERENNIA · EVRESIS · EIS · ·
FILIOR · SVPERIANI · EXSVPERANTI
ANI · SVPERSTITIS · SVPERES · CRYPTAM
CVM · PORTICIBVS · ET · APPARATORI
O · ET · EXEDRA · PEC · SVA · FEC · L

Olv.: A Corp. Inscr. Lat. szerint: Pro salute sua et suorum (?)
M. Aurelius Comatius Super decurio Antistes, M. Comatius Exsuperatus
(pater superi, apinor) Petronia Celerina mater Herennia Euresis (uxor)
ejus (Superi, apinor) filiorum (Superi et Heuresis) Superiani Exsuperan-
tiani Superstitis Superes cryptam cum porticibus et apparatorio et
exedra pecunia sua fecerunt libentes.

Márvány tábla. 1846-ban a Geniedirectio épületében a kapu alján be volt falazva; most Déván van az ottani muzeumban.

(C. I. L. III. 1096. Ackner és Müller, n. 462.)

186. IMP · CAES
M · AVR · ANT · AVG · III · ET
IMP · CAES
L · AVR · VER · AVG · II · COS
PER · LEG XIII · G · SVB · CVRA
P · FVRI · SATVRNINI · LEG
PR · PR · COS · DES

Olv.: Imperatori Caesare Marco Aurelio Antonino Augusto tertium et imperatori Caesare Lucio Aurelio Vero Augusto iterum consulibus per legionem XIII. Geminam sub cura Publii Furii Saturnini, legati pro praetore, consulis designati.

Kr. u. 161. évből való. 1715-ben találták s 1723-ban Bécsbe vitték.

(C. I. L. III. 1171. Ackner és Müller n. 506.)

187. P · FVRIO
SATVRNINO
LEG · AVG · PR · PR · COS
COL · DAC · SARMIZ
PRAESIDI
DIGNISSIMO

Olv.: Publio Furio Saturnino, legato Augusti pro praetore, consulari, colonia Dacica Sarmiz praesidi dignissimo.

Kr. u. 161. évből való. 1622-ben ásták ki (Opitz szerint), később Dévára jutott dr. Fodorhoz.

(C. I. L. III. 1177. Ackner és Müller n. 511.)

188. IMP ······
AVG · P · FEL ·····
VETERANIS · LEG
XIII · G · M · PVDENTE
ET · POLIONE · COS ·
IH · MI ······
ANILIVM · FVSCV
LG · AVG · APRONIANO
····· BRADVA · COS
····· CVTVS · QVINTINVS
··· TIR · CONGERANIS
IS · COLVMNAM · D · D

Ackn. és Müll. szerint: Imperatori (Marco Aurelio Antonio. Augusto, Pii filio, veterani legionis XIII. Geminiae Pudente et Polione

consulibus hoc monumentum voverunt per Manilium Fuscum legatum Augusti. Aproniano (et) Brandua consulibus Mercurius Quintinus Tiberius Conceranus (?) istam columnam dedicaverunt.

A C. J. L. szerint: (In honorem) imperatori Commodi Augusti pii felicitis, veteranis legionis XIII. Geminae militibus factis Pudente et Polione consulibus, missis honesta missione per Manilium Fuscum legatum Augustum Aproniano et Bradua consulibus, — — — cutius Quintianus contironibus conveteranis suis columnam donum dat.

Oszlop Kr. u. 166—191. évek közti időből. 1861-ben a püspöki residentiában volt.

(C. I. L. III. 1172. Ackner és Müller n. 508.)

189. PRO · SALVTE · AVGG
L · SEPT · SEVERI · PII · PERT · ET · M
AVR · ANTONINI · IMPP · L · P · SEPT
GETAE · CAESARIS · COLL · CENTONA
RIOR · SCOLAM · CVM · AETOMA
PECVNIA · SVA · FECIT · DEDICANTE
L · POMP · LIBERALE · COS · DAC · III

Olv.: Pro salute Augustorum (nostrorum) Lucii Septimii Severi Pii Pertinacis et Marci Aurelii Antonini, imperatorum, et Publii (vagy Lucii Publii) Septimii Getae Caesaris collegium centonarum scholam cum aetoma pecunia sua fecit dedicante Lucio Pomponio Liberale, consulari Daciarum trium.

Fogadalmi oltár fehér márványból. 1834-ben házikertben találták s Lobkovitz A. Longin herczeg ajándékozta a bécsi cs. és kir. régiség-tárnak. Ezen is a Geta neve hivatalból ki van vakarva. Kr. u. 196 - 198, évek közti időből való.

(C. I. L. III. 1174. Ackner és Müller n. 509.)

190. IMP · CAES · C ·
MESS · QVINTO
TRAIANO
DECIO · P · F · AVG
P · M · TRIB · POT ·
II · COS · II · P · P ·
RESTITVTO
RI · DACIARVM
COL · NOVA · APV · S

Olv.: Imperatori Caesari Caio Messio Quinto Trajano Decio, pio felici, Augusto, pontifici maximo, tribunicia potestate II, consuli II, patri patriae restitutori Daciarum, colonia nova Apulum solvit.

E felirat Kr. u. 250-ik évből való. Bécsbe való útján a hajóval együtt a Marosba elsülyedett. Ariosti Józ. feljegyzése szerint.
(C. I. L. III. 1176. Ackner és Müller n. 510.)

191. AVR · IVSTV
B · AVR · LVCILIVS · AGR
BC · VAL · ROMVLVS
VAL · SABINVS
SEP · MACILIVS
SEP · VICTOR
AVR · SENECIO · D
IVL · MILITARIS
POR · IVLIAN · TES
COH · IIII
VLP · SYRVS

Olv.: Aurelius Justus, beneficiarius praefecti, Aurelius Lucilius Agrippa, beneficiarius consularis, Valerius Romulus, Valerius Sabinus, Septimius Macilius (vagy Magnus), Septimius Victor, Aurelius Senecio, Decimus Julius Militaris, Porcius Julianus tesserarius cohortis IIII. Ulpus Syrus.

A Jezsuiták zárdájában találták.

(C. I. L. III. 1189. Ackner és Müller n. 516.)

192. PRO · SALVE AVGG
GENIO · FABRVM
M · AVR · TIMON
AG · COL · APV · E
MAG · COL · S · S · PE
CVNIA · SVA · FEC
L · D · D · D ·

E fölírat Kr. u. 196—198. évek közti. Más adatok hiányzanak.
C. I. L. III. 1016.)

193. a)

p. SEPTIMIO GETAE · LEG · AG PR · PR · III D a CC FR Atri
--

 imp. caes.

L. Septimii
Severi pii Per
tinacis Aug.
et patruo
imp. caes. m. Au
relii Antoni

b)

NI · P	ii Augusti
CORNIC	ul. et
COMM	entar
ET	speculatores.

E fölírat két töredék darabban van; a glácín találták a cs. és kir. pionírek munkálatuk alkalmával. E két darab a fenti szerint kiegészíthető.

(C. I. L. III. supp. 7794.)

194. IMP · CAES
M · ANTONINO · GOR
DIANO · PIO · FELICI
AVG · PONTIF · MAX
TRIB · POT · II · COS · P · P
COLONIA · VLPIA
TRAI · AVG · DACIC
SARMIZ · METROP
DICATISSIMA NV
MINI · MAIESTATI
QVE EIVS

Kr. u. 239. évből való. Valamikor a fejedelmi lakban volt, de tartalma szerint lehetséges, hogy nem is Apulum, hanem Sarmizegetusából való.

(C. I. L. III. 1175.)

s) *Tisztviselőkre vonatkozó fölíratok.*

195. L · MARIO · PER
PETVO · C · S · DAC
III · LEG · AVG · PRO
PR · PROVINCIAE
MOESIAE · SVPER
CVRAT · RERVM · PV
BLICAR · VRBIS T̄M
TVSCVLANOR · · RAE
SIDI · PROV · ARABIAE
LEG · XVI · FL · VES
CANDID · AVG · TRIB
LATIC · LEG · III · SCY · · AES
· VSTIS · M · V · CAIVS >
· · · III · ITAL · ANTONI
ANAE

Olv.: L. Mario Perpetuo, consulari Daciarum III., legato Augusti pro praetore provinciae Moesiae superioris, curator rerum publicarum

Urbis, item Tusculanorum praesidi provinciae Arabiae, legato legionis XVI. Flaviae, quaestori, candidato Augusti, tribuno laticlavi legionis III. Scythicae, praesidi iustissimo M. Ulpus Caius centurio legionis III. Italicae Antoniniana.

E föliat Kr. u. 211—222. évek közti időből való. A gör. kath. templom ajtaja előtt fekszik.

(C. I. L. III. 1178.)

196. C · NVMMIVS
VERVS · EQVĒS
ROMANVS
II VIRAL · C · L · A'L
ET · SACERD̄S
NVM · AESCV
LAPI · @NSECR

A várban a Zangerl-féle, most dr. Setz-féle házban a kapu alján be volt falazva.

(C. I. L. III. Supp. 7739.)

197. EPONE · REGIV
SANC · C ·
S · LEG ·
AVG · PR · PR · COS
DAC · III ·
.....
· V ·
NVS · SALE
IENT

Nagy oltárkő. A vár mögött a mezőn hevert. Más adat nincs.
(C. I. L. III. supp. 7750.)

198. P · AEL · P · F · P(a)P · MARCELLO
V · E · P · P · EX · PRAEF · VII
CL · ET · I · ADIVT · S u B · PRIN
CIPE · PEREG · > · FRVM(ent)
SACER · LAVREIV(ti patr. colo)
NIAE · PAR(ono rerum publi)
CAR · (f)V(lginatium cet.)

Olv.: P. Aelius P. f. Papiria Marcello, centurioni frumentariorum subprincipi peregrinorum, astató (azaz hastato) et principi et primipilo legionis VII. Geminae pia felicitas, adlecto ad numera praefectorum legionum VII. Claudiae et primae Adiutricis, viro egregio, flamine

luculari Laurentium Lavinatium patrono et decurioni coloniae Apulensium, Foroflaminensium Fulginatium itemque Iguvinorum splendidissimus ordo Foroflaminensium; cuius dedicatione decurionibus et liberis eorum panem et vinum et (sestertios videnos) nummos, item municipibus (sestertios quaternos) nummos dedit. Más adat nincs.

C. I. L. III. Supp. 7795.)

199. C · ANT · C · LIL · PAPIR
VALENTNO · · · · · Q
DEC · COL · APVL · C
ANT · AGRIPPINVS
A · MILIT · DEC · COL
NAPOC · ET · MVNIC
POT · LIL · ET · GAI · ANT
MARCELLVS · AGRIP
PINVS · DEC · COL · A
PVL · MARCELLA · ET · A
GRIPPINA · NEPOT · EIVS

Olv.: C. Antonio C. fil. Papiria Valentino quondam decurioni coloniae Apuli C. Antonius Agrippinus a militibus, decurio coloniae Napocae et municipii Potassa filius et Gaii Antonii Marcellus, Agrippinus decuriones coloniae Apuli, Marcella et Agrippina nepotes eius.

Régebben találták és azután Koslárdra Zeyk házába került.

(C. I. L. III. Supp. 7804.)

200. P · AE · · · · · VS
PO · · · · · L
APV · · · · · P
PRO · S · · · · V
SVOR · · · · E
VOTVM · SOLVIT

Olv.: Publius Aelius potens (?) col. Apuli et Napocae pro salute sua suorumque votum solvit.

Hatalmas oltár réteges homokkőből, 1892-ben a Maros-Portusra vezető út és a vasúti gát közt a réten hevert, a nézők és a pásztorfiuk összerongálták, s később eltűnt arról a helyről. Tévesen jegyzi meg a Corp. Inscr. Lat., hogy ezen oltár az alsófehérm. régészeti egyet muzeumában van, mert nincs ott.

(C. I. L. III. Supp. 12560.)

201. INSTANTIBVS
VLP · ASTIMIDORO · ET
AVR · MAXIMO QVAES
TORIBVS

Olv.: Instantibus Ulpio Artemidoro (?) et Aurelio Maximo quaestoribus.

Töredék, a püspöki aulában volt.

(C. I. L. III. 1218. Ackner és Müller, n. 530.)

202. P · AEL · ANTIPAT
RO · MARCELLO
EQ · R · DEC · CL · AP
FIL · P · AEL · ANTIPA
TRIB · MIL · ET · II VIR
CL SS · ET · ADOPTIO
P · AEL · MARCELLI · V
ET · EX · PRAEF · LEGI
ON · VII · CLAUD · ET
I ADIVT · DADES · ET
FILETVS · ACTOR

Olv.: Publio Aelio Antipatro Marcello, equiti Romano, decurioni coloniae Apuli, filio Publii Aelii Antipatri, tribuni militum et duumviralis coloniae suprascriptae, et adaptivo Publii Aelii Marcelli, veterani ex praefecto legionis VII. Claudiae et I. Adjutricis, Dades et Filetus actores.

Oltár. A bécsi udvari könyvtárba vitték.

(C. I. L. III. 1181. Ackner és Müller n. 529.)

203. AVRELIAE
APOLLONIAE
T · AEL · LVPVS
EQ · R · PONTIF
ET · II VIRAL
COLONIAE
APVLENSIS
MARTI · CA
RISSIMAE

Olv.: Aureliae Apolloniae Titus Aelius Lupus eques Romanus pontifex et duumviralis coloniae Apulensis, matri carissimae.

A püspöki aulából 1722-ben Bécsbe vitték az udvari könyvtárba.

(C. I. L. III. 1213. Ackner és Müller, n. 522.)

t) A katonákra vonatkozó fölíratok.

204. DACIIS
TRIBVS · ET
GENIO
LEG · XIII · G
M · CAELIVS
IVLIANVS
TR · L · C · D · D

Olv.: Daciis tribus et Genio legionis XIII. Geminae Marcus Caelius Julianus, tribunus laticlavialis, dedicavit.

Oltár márványból. A volt pénzverde udvarában találták, később, 1831—1840-ben, Nagy-Enyedre került, hol ajtóküszöbnek használták, végre gr. Kemény Józsefhez került Gerendre.

(C. I. L. III. 995. Ackner és Müller, n. 450.)

205. SABINA
AVGVSTA
HADR ···
···· AVG
LEG ·····

Olv.: Sabina Augusta Hadriani (vagy Sabinae Augustae Hadriani)
Augusti legio.

A városban találták. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1169. Ackner és Müller, n. 505.)

206. L · AELIVS
SILANVS
BF · COS · L · P

Olv.: Lucius Aelius Silanus, beneficiarius consulis, libens posuit.
Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1185. Ackner és Müller, n. 517.)

207. MILITES
FACTI
MOL
RIA

A városban találták. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1173. Ackner és Müller, n. 519.)

208. ······ DIC
······ RAC · PR
······ ICREV
······ RIB · LEG · XIII
V · L · S

Talán: — — — Thracum, praefectus cohortis — Cretensium veteranus ex tribuno legionis XIII. Geminae votum libens solvit.

A Corp. Inscr. Lat. szerint:

II · C
RAC · PR(aef. coh.)
I · CRETIV(lor)
TRIB · LEG · XIII
V · L · S

Olv.: Praefectus cohors I. Cretulor tribunus leg. XIII.

Opitz idejében találták a réten. Más adat nincs.
(C. I. L. III. 1163. Ackner és Müller, n. 518.)

209. PVPLIAE · AELI
AE · IVLIANAЕ
MRCELLAE · SP ·
FIL · P · AEL IVLIANI
EQ · R · FLAM̄ · ET̄ · IIVI
RAL · CL · APVL · ET̄ · AD
OPTIV̄E · P · AEL · MR
CELLI · VET̄ · EX · PR
AEF · LEG · VII C^L
ET̄ · I · ADIVT · DAD̄S
ET · FILETVS · ACTOR

Olv.: Publiae Aeliae Julianae Marcellae splendissimae filiae Publii Aelii Juliani, equitis Romani flaminis et duumviralis coloniae Apuli et adoptivae Publii Aelii Marcelli, veterani ex praefecto legionis VII. Claudiae et I. Adjutricis, Dades et Filetus actores.

Fehér márványlap. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1182. Ackner és Müller, n. 528.)

210. M · VLP CAIO
PRAEFECTO
LEGIONVM
I · I · FLAVIANA(e)
ET · XIII GEM
.....
.....
.....

A Major nevű városrészben levő gör. kath. templom előtt találtatott. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1201. Ackner és Müller nem említik.)

211. S · LIB · LEG · XIII G
TABVLA · MARM^oREA
IBVS · ET · ORDINIS
NCVLOS · SVOS
O · ET · MAXIM^oS

Találtatott 1862-ben egy magánházban. Dr. Haynald Lajos volt erdélyi püspök küldte erről a rajzot Mommsennek.

(C. I. L. III. 1205.)

212. COCCEAE
VALERIAE
P · TENATIVS
GEMELLINVS
AVG · COL · APVL
EX · TESTAMEN
TO · P · TENACI
VINDICIS · >
LEG · P · C ·
L · D · D · D

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 6265. b).

213.

IAIAH
OPT · LEG · XI
ANTON · PATER · E
PATRŌN · TALANC
IIQP · NOMIN · IS

Olv.: — — — Optio legionis XIII. Geminae Antoninianae pater et
patron — — — —

Tövisi-utca 160. ház-szám alatt volt.

(C. I. L. III. Supp. 7792.)

214. DASAI CENO
BARBI · EQ · AAE
BA(t)AVORVM
EX · N · SING · ST(ip)
(X)V (a)N#I BERS
· · NCRNVS DE(c)
EX N EO DEM ER
RES POSVIT

Más adat nincs.

(C. I. L. III. Supp. 7800.)

215. a)

CEP

pro sal EVI · SVRI · CO(S) · dac.
bro CCHIVS · > · EG · XIII G
ta CITVS · > · LEG · V · MP
CLa VDIANVS · > · LEG · V · MP
Va ERIVS · CORN
CORN

b)

III · N
GAIVS
COCC
VR

eius
bicius

b) Septimius Severus alatti legatus. Találta Haideczky hadbíró-
kapitány a glaciin a pionnierek munkálatai alkalmával.

(C. I. L. III. Supp. 7741.)

216. P. Ae. LIus
LONGINus
 PRIMIPILA (ris)?
 POSVIt

Találta a glacin Haideczky hadbíró-kapitány.
 C. I. L. III. Supp. 7784.)

217. LLC
TIA I
I · LV · · · · ·
 VLP · VITALIS
 / · LEG · III · ITAL
 VOTO
 IRI

Találta Haideczky hadbíró-kapitány a glacin.
 (C. I. L. 7785.)

218. L · AVR · MARI
 NVS · VET · LEG
 XIII · G · ANTON
 PRO · S · SVA
 SVORVM
QVE · EX VIS
 POS ·

Olv.: Lucius Aurelius Marinus veteranus legionis XIII. Geminae Antoniniana pro salute sua suorumque ex viso posuit.

Az 1898-iki szeptemberben a lebontott Báthori-templom alapjából nyertük. Most az alsófehérm. rég. egyl. muzeumában van. (Közöltem az alsófehérmegyei rég. évkönyvben 1899.)

219. IMD · N
VLP · MA
NVS · AI
M · IP · SEPT
M · IVL · M
 IVL · VINC
 IVL

Katonai névjegyzék. Jelenleg az alsófehérm. rég. egyl. muzeumában.
 (Közöltem C. I. L. III. Supp. 12559.)

220. — Λ —
 VS · BF
 G · PRAETOR
 ONO · INNC*
 SSIMO ····

Márványtábla töredék; nincs befejezve, mert a kőfaragó a következő betűk számára hat vonalat csak bekarczolt. Az alsófehérm. rég egyl. muzeumában van.

221. a) (q. q.) ··· LON · ORESTVS
 IVL · VICTORINVS
 Q · Q · VLP · VALENTĪVS
 IVL · SENECA
 Q · Q · AEL · CAESIANVS
 AEL · VALERIVS

Katonai jegyzéktábla-töredék. Más adatok hiányzanak.
 (C. I. L. III. Supp. 7803.)

221. b) ····· V · N ·····
 ··· VLP · BAC ···
 ··· IVL · TAC ···
 ··· CLA · CLA ··· (lehetne CIN is)
 ····· EL · VAL ···
 T · VAL ···
 ····· AN ···
 ····· CL ···
 ····· FA ···

Az ásatási helyen találtam a glaci 1897-ben. Márvány tábla.
 Valószínűleg katona-lista. Az alsófehérm. régészeti muzeumban van.

* (PATR)ONO
 INNO(CENTI)
 SSIMO.

Ha ez jó, akkor e fölirat a társulat védnökei közé tartozik.

u) *Társulatok védnökcire vonatkozó föliatok.*

222. P · AEL · P · FIL · PAP
GENIALI · DEC
ET · PONTIFICI
COL · APVL PA
TRON · COLLEG
CENT · P · AEL
EVTHYMVS
LIBERT

Olv.: Publio Aelio, Publii filio Papiria, Geniali, decurioni et pontifici coloniae Apuli patrono collegii centonariorum, Publius Aelius Euthymus, libertus.

(C. I. L. III. 1208. Ackner és Müller n. 521.)

223. VERZOVIAE · SA
TVRNIAE · Q · R · F
C · NVMM CERTVS
EQ · R · AVGVR · COL
APVL · PATRO · COLL
FAB · ET · DENDR · COL
SS · SVADEMENTE · AD
FECTIONE · MA
TRI · POSVIT

Olv.: Verzoviae Saturninae, Quinti R. filiae, Caius Nummius Certus, eques Romanus, augur coloniae Apuli, patronae collegii fabrorum et dendrophorum, coloniae suprascripta Suadente adfectione matri posuit.

1516-ban találták. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1217. Ackner és Müller, n. 524.)

224. P · AEL · P · F · PAP
SILVANO · QQ ·
IIVIR · ET SA
CERD · COL AP
EQ · R · EM · V
FABIIA · LVCIL
LA · EM · V · FILIA
MATER · COLL
FABR · E · DEND
COLONIAE · SS
SOCERO · SVI
AMANTISSIMO

Olv.: Publio Aelio, Publii filio, Papiria, Silvano quinquenali duumvirali et sacerdotali coloniae Apuli, equiti Romano egregiae memo-

rae viro, Fabia Lucilla egregiae memoriae viri filia, mater collegiorum
fabrum et dendrophororum, (centonariorum?) coloniae suprascripta,
socero sui amantissimo.

Bécsbe vitetett.

(C. I. L. III. 1207. Ackner és Müller, n. 525.)

225. P · AEL · P · FIL · PAP
STRENO · EQ
P · SACERD · ARAE
AVG · AVGVRI · ET
HIVIRAL · COL
SARM · AVGVR
COL · APVL · DEC ·
COL · DROB · PAT
RON COLLEGIOR
FABR · CENTO
NAR · ET NAVT
AR · CONDVC · PAS
CVI · SALINAR
ET · COMMER
CIOR · RVFINVS
EIVS

Olv.: Publio Aelio, Publii filio, Papiria Strenuo, equo publico,
sacerdoti arae Augusti, auguri et duumvirali coloniae Sarmiz, auguri
coloniae Apuli, decurioni coloniae Drobetae, patrono collegiorum fabrum,
centonariorum et nautarum, conductori pascui, salinarum et com-
merciorum, Rufinus (libertus?) eius.

Nagy talapzatu márvány oltár.

(C. I. L. III. 1209. Ackner és Müller, n. 523.)

v) *Sirköveck fölírtai.*

226. CLAUDIAE
MARTIANAE
VLP · DOMI
TIANVS · ET
PHILETVS
PATRONE
OPTIMAE ·

Olv.: Claudiae Martianae Ulpus Domitianus et Philetus patronae
optimae.

Sirkő. 1707-ben találták a gör. kath. temetőben.

(C. I. L. III. 1232. Ackner és Müller, n. 534.)

227. D · O · M
 ANT · M · GE
 NIANVS · MANS
 VETVS · VBORVM
 VIXIT · ANNIS
 IIII · ITF · ANIS
 XVIII

Olv.: Deo optimo maximo Antonius M. Genianus Mansuetus,
 Ubiorum, vixit annis L., militavit annis XVIII.

Oltár.

(Ackner és Müller, n. 282.)

228. SACR · NVTI
 CAECILIA · SEXTI · FILIA

Olv.: — — — — sacrum Nutilia (?) Caecilia Sexti filia — — —
 — — —. Lehet, hogy sirkő.

(C. I. L. III. 1165. Ackner és Müller, n. 464.)

229. D · M ·
 C · SENTIO · C · F · SVLP
 FLACCO · ANTQ
 VET · LEG · XIII¹ GEM
 DEC · COL · DAC · SARM
 VIX · AN · LXXV · · · ·
 C · SENTIVS · FLACCI
 VS · FILIVS · ET · HERES
 F · C ·

Olv.: Diis manibus. Caio Sentio Caio Sulpicio Flacco Antiquo
 veterano legionis XIII. Geminae, decurioni coloniae Daciae Sarmiz,
 vixit annis LXXV -- Caius Sentius Flaccinus filius et heres faciendum
 curavit.

Relief, két fej koszoruban.

(C. I. L. III. 1196. Ackner és Müller, n. 456.)

230. D · M
 P · AELI · PROCLUS
 VE² · LEG · XIII · G
 VIX · AN · XL · P
 AEL · PROCLA · PAR
 ENIBVS · PIENISS
 POSVER

¹ Corp. Inscr. Lat. szerint XIII.

² Talán VTE

Olv.: Diis Manibus, Publius Aelius Proclus, veteranus legionis XIII. Geminae vixit annis XL., Publia Aelia parentibus pientissimis posuerunt.

A püspöki aulában volt 1861-ben.

(C. I. L. III. 1184. Ackner és Müller, n. 467.)

231. D · M ·
M · VLP · M
F · FLAVINO
OPTIO · S
· IGNIFERO
LEG · XIII · G
EM · PXX · VIX
AN · XL · TITIA
MAXIMILA
CONI · PI ·
F · C ·

Olv.: Diis Manubis, Marco Ulpio, Marci filio, Flavino, optioni signifero legionis XIII. Geminae, stipendiorum XXV., vixit annis XL. Titia Maximila conjugii pientissimo faciendum curavit.

1655-ben kiásták a zsidók temetőjében.

(C. I. L. III. 1202. Ackner és Müller, n. 468.)

232. D · M
P · AELIVS
AETVSTINVS
MIL · LEG · XIII · G
STRIB · V · VIXIT
AN · L
.....

Olv.: Diis Manibus, Publius Aelius Vetustinus, miles legionis XIII. Geminae, stipendiorum V., vixit annis L.

Kovachozy házában volt.

(C. I. L. III. 1186. Ackner és Müller, n. 469.)

233. D · M ·
C · ATRIVS · C · F · CRVSTV
MINA · CRESCENS · C
APVLIS · MIL · LEG · XIII
GEM · VIX · A · XXXV
VALENTINVS — — —

Olv.: Diis Manibus, Caius Atrius, Caii filius, Crustumina*, Crescens,

* Apulum a Crustumia tribushoz tartozott. (Klein, Heidelberg. Jahrb. 1854. 643. l.)

civis Apulis, miles legionis XIII. Geminae, vixit annis XXXV., Valentinus.

(C. I. L. III. 1188. Ackner és Müller, n. 470.)

234. D · M ·
MVMOCI · VN
CIAS · VALENTIN
VS · LIB · LEGAT · LEG
XIII · G · VIXIT · ANNI
S · XXVIII · POSVIT
VAL · COSTAS
MIL · LEG · XIII · G
ET · EORVM · AMICI
MA · ET · ILI
B · M

Olv.: Diis Manibus, Mumocius (?) Uncias Valentinus, librarius legati legionis XIII. Geminae, vixit annis XXVIII., posuit Valerius Costas, miles legionis XIII. Geminae et eorum amici Maximus et Ilius bene merenti.

Ez a vége felé aligha helyesen iratott le.

(C. I. L. III. 1194. Ackner és Müller, n. 471.)

235. D · M
C · VRBICI · CON
DVNVS · M · L · XIII · G
S · IX · V · A · XXX · VRB
ICIA · INGENNA
V · A · XX · VRBIC · SENIL · V · A · X
P · · · VRB · SPECI · F · B · M

Olv.: Diis Manibus. Caius Urbicius Condunus, miles legionis XIII Geminae, stipendiorum IX. vixit annos XXX. Urbicia Ingenua vixit annos XX., Urbicius Senilis vixit annos X—P. Urbicius Spectatus filii bene merentibus.

(C. I. L. 1204. Ackner és Müller, n. 472.)

236. CRESCENTI
PLATORIS
FILIA · V · AN
XXXV
VIBIVS · RV
TILIVS · SIG
LEG · XIII · G
H · B · F

Olv.: Crescenti Platoris filio, vixit annos XXXV., Vibius Rutilius signifer legionis XIII. Geminae, hoc bono fecit.

(C. I. L. III. 1192. Ackner és Müller, n. 473.)

237. P · AEL · ATHENO
DORVS · VIXIT
ANNIS · III · D · XL — —

Olv.: Publius Aelius Athenodorus, vixit annis III, diebus XL — — — —
A fejedelmi lakban táláltatott. 1600-ban.
(C. I. L. III. 1224. Ackner és Müller, n. 488.)

238. D · M
SL · VIAE · · · · S
SER · VICTO IAD
EQV · LEG · XIII · G · S
INGENVI · SIVR

Olv.: Diis Manibus, Servius Aelius (?), Sergia Victor Jadere,
eques legionis XIII. Geminae Severianae Ingenus — — — —
Díszített sirkövön, lóháton ügető ifjuval.
(C. I. L. III. 1200. Ackner és Müller, n. 474.)

239. D · M
AETERNAE · QVIETI · ET · PERPETVAE
SECVRITATI · M · AVR · Q · VALENT / LEG · I · A ·
QVI · VIX · ANN · LIII · STIP · II · M · AVR · ALEXANDER
PRIMIPILARIS · FRATRI · ET · IVLIA · THEODORA
CONIVGI · ET · AURELIAS · SOSICRATIA · ET · VALENTINA
PATRI PIENTISSIMO
FAC · CVR

Olv.: Diis Manibus, Aeternae quieti et perpetuae securitati. Marco Aurelio Quinto Valenti, centurioni legionis I. Adjutricis, qui vixit annis LIII. stipendiorum XXXII. Marcus Aurelius Alexander primipilaris, fratri et Julia Theodora conjugum et Aurelias Sosicratia et Valentina patri pientissimo faciendum curaverunt.

Sarkophag, VI. Károly császár idejében a bécsi cs. és kir. régiségtárba került.

(Ackner és Müller, n. 475.)

240. PIVS IIP · · · · ·
VEREC · XIN ·
RNTZ · MILI ·
IIC^{IV} · STIP XI VI
NIOS · XXX TITV
OSV ERVNITZ · EI ·
ET · HERED · SL ·
· · · · · IBATI · · · · ·

Olv.: Pius — Verecundus — — militavit in cohorte IV (?) stipendiorum XI, vixit annos XXX, Titus — — — et heredes — — —
Alig olvasható sirkőfölrirat.

(Ackner és Müller, n. 476.)

241. D · M ·
 ······ DEX
 · VIX · AN ·
 VINDEX
 B · C°S
 V · S · L · M

Olv.: Diis Manibus. — — — Vindex, vixit annis — — Vindex,
 beneficiarius consularis, votum solvit libens merito.

Oltáralaku sirkő.

(C. I. L. III. 1059. Ackner és Müller, n. 477.)

242. D ·
 T · AELIVS A
 EX · DEC · AL
 · IX · AN · IVL*
 CONIVG · BEN

Olv.: Diis — — — Titus Aelius A., ex decurione alae —, vixit
 annos XL, conjugii bene merenti.

(C. I. L. III. 1179. Ackner és Müller, n. 478.)

243. D · M ·
 C · IVL · C · FIL · THEVEST
 CORINTHIANO · PRAE
 COH · VII · GALL · TRIBVN
 COH · I · BRITT · ITEM · VEXIL
 DACOR · PARTHIC · CVI
 OB · VIRTUTE · SVA · SACRA
 TISSIMI · IMPER · CORO
 NAM · MVRALEM · HASTAM
 PVRAM · ET · VEXILLVMARGENT
 INSIGNE · DEDERVNT
 PRAEF · ALAE · CAMPAG
 IDEM · 29 · VIX · ANNIS
 XXXVIII
 MARCIVS · ARRIANVS
 ET · IVLI · CLINIAS · ET
 PISONIANVS · HE
 REDES · F · C

Olv.: Diis Manibus. Caio Julio, Caii filio, Thevestino Corinthiano,
 praefecto cohortis VII. Gallorum, tribuno cohortis I. Brittanicae, item
 vexillationis Dacorum Parthicae, cui ob virtute sua sacratissimi impera-

* Talán AN · XL.

tores* coronam muralem, hastam puram et vexillum argento insignem dederunt, praefecto alae Campagonum, idem milliariae vixit annis XXXVIII. Marcius Arrianus et Juli Clinias et Pisonianus, heredes, faciendum curarunt. (Olvasását vettem a C. I. L.-ból.)

A fejedelmi lakban volt s Kr. u. 191-ik évből való.

(C. I. L. III. 1193. Ackner és Müller, n. 479.)

244. D · M ·
MVCASENVS
S · CESORINI
AEQVES · EX · SN
GV · COS · VI
XIT · ANNIS XX
RESCV · TVRME
SOIE · CONIVX
PIENTISSIMX
POSVI
B · M

Olv.: Diis Manibus. Mucasenius Cesorinus aequus ex singularibus consularis, vixit annis XX. Rescu — — turme Soie conjux pientissa posuit bene merenti.

Márvány tábla. Felül háromszögben babérkoszoru, két oldalon tritonok. Találták 1823-ban. Most Bürger Márton házának a falába van beépítve. E ház régebben »Nap vendéglő« volt.

(C. I. L. III. 1195. Ackner és Müller, n. 480.)

245. ······ M
······· M
······· PASSVS
T · ADIVTR
······· NPI · OP · II
····· NNIS · LXX
·······

Olv.: Diis Manibus — — — — tabularius adjutor (vagy legionis I. Adjutricis) — — — Annis LXX — — — —

Találták a városban.

(C. I. L. III. 1206. Ackner és Müller, 481.)

* Értendő: Markus Aurelius és Lucius Verus.

246. VIPIAE · PROCIL
 LAE · VIX · ANN · XXVI
 L · VAL · RVFVS · VET
 EX · BF · COS · DEC · COL
 CONIVGI · B · M · P
 L · VALERIO · RVFO · VETER ·
 LEG · XIII · G · EX · B · F
 COS · DEC · COL
 QAEST · IIVIR
 VIX · AN · LXV
 VALERI · RVFINVS
 ET PROCVLEIANVS
 FILI
 S · C ·

Olv.: Ulpiae Procillae, vixit annis XXVI., Lucius Valerius Rufus veteranus ex beneficiario consulis, decurio coloniae, conjugi bene merente posuit. Lucio Valerio Rufo, veterano legionis XIII. Geminae ex beneficiario consulis, decurioni quaestori, duumviro, vixit annis LXV., Valerii Rufinus et Proculejanus filii statuendum curaverunt.

(Ackner és Müller, n. 482.)

247. D · M ·
 P · AEL · IVLIANVS
 VIX · MENSIBVS · V
 DIEB · XXV
 P · AELIVS · PROVINCIALIS
 DEC · COL · FILIO · P ·

Olv.: Diis Manibus. Publius Aelius Julianus, vixit mensibus V., diebus XXV., Publius Aelius Provincialis, decurio coloniae, filio posuit.
 (C. I. L. III-ban nincs felvéve. Ackner és Müller, n. 483.)

248.	Emberalak, delphin és páva	L · IANVARI · ROMVLI VIX · ANN · VIII · ET · IANVA RIAE · PVPAE · VIX · ANN · XIII · IANVARIA · TITIA MATER · FILIS · POSVIT	Emberalak, delphin és páva.
------	-------------------------------	--	--------------------------------

Olv.: Lucio Januario Romulio, vixit annis VIII. et Januaria Pupae, vixit annis XIII. Januaria Titia, mater filiis posuit.

Soterius látta és le is rajzolta e sírkövet 1772-ben a püspöki aulában. Szerinte sarkophag, melyet Bajtay püspök idejében Gyulafehérvár és Marosportus közt találtak.

(C. I. L. III. 1236. Ackner és Müller, n. 484.)

249. TVTICIAE · ADRASTILLAE
VIX · ANN · XVIII · M · II · D · XX ·
TVTICIA · VICTORIA · FIL
ET · HERMES · MATRI
KARISSIMAE

Olv.: Tuticiae Adrastillae, vixit annis XVIII. mensibus II. diebus XX. Tuticia Victoria filia et heres (Hermes?) matri carissimae.

1585-ben találták a jezsuiták zárdájában, 1656—57-ben a külső várkapuba be volt építve, 1722-ben Bécsbe vitték.

(C. I. L. III. 1246. Ackner és Müller, n. 485.)

250. D · M ·
VELLECI · FIL
VRSINA · V
IX · ANNOS · XII · D

Olv.: Diis Manibus (Neigebaur szerint Manibus Diis!) Velleci (Velicii) filia Ursina, vixit annos XII. d.

Thalson közölte.

(C. I. L. III. 1247. Ackner és Müller, n. 495.)

251. D · M ·
VRSVLVS
VIXIT · ANNIS
XXIII · LVPV
LA · FRATRI · B
M · POS

Olv.: Diis manibus, Ursulus vixit annis XXIII., Lupula fratri bene merenti posuit.

Relief, két mellkép két oroszlán alatt, fehér márványból. 1722-ben Bécsbe vitték az udvari könyvtárba.

(C. I. L. III. 1253. Ackner és Müller, n. 486.)

252.	D · M	
	SECCIA · CVPI	
	TI · F · V ¹ X · AN	
	LX · FILI · ET	
	C · N · B · M · P	
	(Sima felület, betű nélküli tér.)	
	H ¹ I · S · ET	

Ifju, támaszkodó lábbal. Ifju támaszkodó, lábbal.

Olv.: Diis Manibus. Seccia Cupitii filia, vixit annis LX., filii et conjux bene merenti posuerunt. — — — Hic sita est.

A püspöki kertben találták s most is (1901.) ott van.

(C. I. L. III. 1243. Ackner és Müller, 487.)

253.
CONIVGI
P · AEL · FOR
TVNATI · AE
.....

Olv.: Conjugi Publiae Aeliae Fortunatae — — —
Kis fémtábla 1836-ban találták a városban, most a Battyháneum-
ban van.

(C. I. L. III. 1226. Ackner és Müller n. 499.)

554. D · M
QVINQVE · HIC
ANNORVM · AETATIS
CONDITVR · INFANS
AEMILIVS · HERMES
HANC · GENERAVIT
MATRIS · DE · NOMINE
DIXIT · PL^oTIA · PATRIS
PRONOMINE
AEMILIA · VIXIT · RAPV
QVAM · MORS · INIMNE
VITAE

Olv.: Quinque hic annorum aetatis conditur infans. Aemilius Hermes
hanc generavit: matris de nomine dixit Plotiam patris praenomine
Aemiliam, vixit rapuit quam mors inlimine vitae.

A püspöki udvarban találták.

(C. I. L. III. 1228. Ackner és Müller, n. 489.)

255. D · M
VLPIA
NA · VIX · AN
NIS · LX · HEREN
NIA · LVCIA
ET · HERENNIA
SECVNDINA
MATRI · PIENT
ISSIMAE POSVE
RVNT

Olv.: Diis Manibus, Ulpiana, vixit annis LX, Herennia Lucia et
Herennia Secundina matri pientissimae posuerunt.

1655-ben találták a zsidó temetőben.

(C. I. L. III. 1250. Ackner és Müller, n. 490.)

256. D · M ·
 CLAVDIANAЕ · CANDIDAE
 VIXIT · AN · XXX
 AELIVS · FIRMINVS · CONIVGI
 B. M. P

Olv.: Diis Manibus, Claudianae Candidae, vixit annis XXX.,
 Aelius Firminus conjugi bene merenti posuit.

A várban találták a Capistranok zárdájához közel levő bástyán.
 (C. I. L. III. 1233. Ackner és Müller, n. 491.)

257. D · M ·
 VIRIA · PVBLIA · V
 IRI · PVBLI · FILIA · V
 X · AN · XXI ·

Olv.: Diis Manibus. Viria Publia, Virii Publī filia, vixit annis
 XXI. — — — —

Sirkő. Félkörű üreg, férfi- és női mellkép, előttük két gyermek,
 a könek alsó része hiányzik. Az alsó várkapu közelében be volt falazva.
 Kieszközltem a katonai kincstárnál annak ajándékozását. 1892. okt.
 16-án kivéttem a falból és az alsófehérm. régész. egylet muzeumában
 helyeztem el.

(C. I. L. III. 1249. Ackner és Müller, n. 492.)

258. D · M ·
 ISIDORAE
 DOMO ASI
 AE · VIXIT · AN^N
 XVIII · MENS ·
 III · DIES · XIII
 PRIMVS · AVRE
 VITAL

Olv.: Diis Manibus. Isidorae Domo asiae, vixit annos XVIII.,
 menses III. dies XIII., Primus Aurelius Vitalis — —

1600-ban találtatott a fejedelmi palota előtt.

(C. I. L. III. 1222. Ackner és Müller, n. 493.)

259. S · AT · VA
 VSSI · FIL · CLAV
 DIA · SAVARIA
 VIXIT · ANNIS
 XXXV · · ESTIVS
 SVPER · CONIVGI
 BENE · MERENTI
 H

Olv.: — — — — filia Claudia Savaria, vixit annis XXXV.,
Festinus (?) Superatus conjugi bene merenti hoc (hic?) — — —
1650-ben találták a várban.
(C. I. L. III. 1221. Ackner és Müller, n. 494.)

260. · M
 CLIANVS
 CI · HI · VXT
 · · N · XI LAI · S
 · · NEM · P
 · S · L · · · · ·

1836-ban találták a városban. Kiolvashatatlan töredék.
(C. I. L. III. 1240. Ackner és Müller, n. 502.)

261. D · M ·
 HIC · PIETATIS · HONOS
 HAEC · SVNT · PIA · DONA
 MARITI
 CVI · MVLTVM · DILECTA
 FVI · EGO · MARCELLINA
 PRO · MERITIS · CERNIS
 QVAE · MIHI · SOLVS · CON
 IVNX · AELIVS · COQVE
 POST · OBITVM · MEMOR
 AMORIS DICAT ·

(Ackner és Müller, n. 497.)

262. INGENV · · · ·
 GA · I · VC · XI · N · · · ·
 IXXV · GAIVS · S · · · ·
 APOXO DO · · · ·
 PO PP CAR · · · ·

Olv.: Ingenus Gai vixit annos (I)XXV Gajus et Apolodorus
posuerunt patri pientissimo (?) carissimo.

Ezen nagyon zavarosan, görög és latin betűkkel irt felirat talán
Cajus Apolodorustól Ingenus Gajusnak szentelt felirat lehetne.
1622-ben találták.

(C. I. L. III. 1237. Ackner és Müller, n. 504.)

263. IV · · · · TI · SC · AE
 DI · · · DA · · · · VIX
 AN · · · CL · · · · · · ·
 · · · · · · · · · · ·

Egy Aedilis sírfeliratának töredéke, találták a városban.
(C. I. L. III. 1256. Ackner és Müller, 503.)

264. D · M ·
VLPIAE · RE
NATAE · VIX
ANN · XXXV
AVR · MAC

Olv.: Diis Manibus, Ulpiae Renatae, vixit annis XXXV., Aurelius
Macer (?).

1836-ban találták a városban.

(C. I. L. III. 1251. Ackner és Müller, n. 498.)

265. SEVER CO
IVG · EIVS VIX · (a)
AMANDVS · ET · CT(ter)
FIL · ET · HEREDES
(fec.)

Olv.: Severiae (Severae?) conjugii (?) ejus vixit (XIV?) annorum
Amandus et ... filii et heredes fecerunt.

Hibásan leírt felirat.

(C. I. L. III. 1245. Ackner és Müller, n. 880.)

266. D · M ·
TVTOR ♂ SILVAN
..... S ♂ A · AE ♂ BOS · ·
EX ♂ N ♂ ILL — · R ♂ STI · ·
XIII ♂ VIX ANN · ·
XLIII ♂ H ♂ S ♂

Olv.: Diis Manibus, Tutor Silvani, eques alae Bosponarum ex
numero Illyricorum, stipendiorum XIII, vixit annos XLIII hic situs est.

Találták Sárdi Miklós házában. Oltár, felső részén rózsza és di
szitmény.

(C. I. L. 1197. Ackner és Müllernél nincs.)

267. T · VAREN · T · F · PAP · SABINIANO · EQ · R ·
FLAM · LÆRENTINO · ITEM · FLAM
COL · SARMIS · DEC · CL · SAR · ET · APVL
E · M · V · OMNIB · EQVES · TRIB · MILIT · PERFUNC
CORNEL · LVCHILLA · CNIVX · PILA · EXTRVC
TA · SARCOFAGVM · IN · QVO · XRENIA
PROBINA · Q · SABINIANI · SOROR · CNIDIA
ERA · ETIAM · EIVS · CRPORE · CNLOCA
TO · SVPERPOSVIT

Olv.: T. Varenii T. F. Papiria Sabiano, equiti Romano, flamine Laurentino, item flamine coloniae Sarmisegetusae, decurioni coloniarum Sarmisegetusae et Apuli, egregiae memoriae viro, omnibus equestribus militiis perfuncto, Cornelia Lucilla coniux. Pila extracta sarcofagum, in quo Varenia Probrina q(vondam) Sabiniani soror condita erat, etiam ejus corpore conlocata superposuit.

Sarkophag, mely 1723-ban Bécsbe küldve, útközben a hajóval együtt elsüllyedett a Marosban.

(C. I. L. III. 1198.)

268. D M
 P IVSIIP
 VEREC(u)N(di)
 (sar)R(mi)Z · MIL · L(eg)
 (XI)II · G · STIP · XI · VI(xit)
 (an)NOS XXX TITV(lum)
 (p)OSVERVN(t) (f)ILI
 ETHERES · L ·
 IBATI

Találták a városban. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1199. Lásd a 240. sz. a. is.)

269. D · M ·
 VLPIAE · CONSTAN
 TINAE · QVAE · VIXIT · AN
 NIS · XVI · MENSIB · VIII
 VLP · CONGONIVS · VET
 EX · DEC · ET · AELIA · VALE
 RIA · PARENTES INFELI
 CISSIMAE · FILIAE · PIENTISSIM

Klincsitt szolgabíró házában találták.

(C. I. L. III. 1203.)

270. IVL · HERCVLANVS
 D · SCOL · FAB · AVRAR
 VIXIT · A · LXXX

L. Hene 92. l. Más adat nincs.

(C. I. L. III. 1215.)

271. D · M ·
 AELIVS · CRESCES
 VLP · LVPO · FILIO
 CARIS · VIXIT · ANNIS · III
 MENS · VI · B · M · P

Olv.: Diis manibus Cresces Ulpus Lupo filio carissimo; vixit annis III. mensas VI. bene merenti posuit.

(C. I. L. III. 1225.)

272. AELIAE PVPL
FILIAE GP · ·
.....

Szép márványmaradék. Valamely ház falában találták.

(C. I. L. III. 1227.)

273. M · FIRMO · BASSIANO · ET
M · FIRMO · SEVERO · VIX
.....

(C. I. L. III. Supp. 7809.)

274.
AVRELIAE · PLACEN
TINAE · VIX · AN · LX
T · AVRELIVS · STEPHAN
LIBERTVS · PATRONAE
BENE · MERENT · POSVIT

Olv.: Diis Manibus Aureliae Placentinae, vixit annos LX. Titus Aurelius Stephanus libertus, patronae bene merenti posuit.

(C. I. L. III. 1229.)

275. D · M ·
IVLIA · VALRIA
VIXIT · ANNIS · XXX
(Julia)
IVNI(ua) LIB(e)R(t)AE
(et · · · NON CONIVGI
BENE MER
(f.) H · S ·

(C. I. L. III. 1239.)

276. D · M
VLP · RVSTICA
VIXIT · AN · XXV
TIPXITTC*

1622. évben találták a mezőn, a város közelében.

(C. I. L. III. 1252.)

* Talán így: (men)SIB · VII · F · C

277. AELIVS · NIGER · VE · ANN · LXX
 CHOR · I · ALP · EQ · E · SATVRNINAE
 SATVRNINI · FILIE · CONIV
 GI · PIENTISSIME · POSVIT
 ET · SIBI · VIVE

(C. I. L. III. 1183.)

278. D · M ·
 ANTØ M Ø GE
 NIANVS Ø M
 NS TÛS Ø VØRORVM
 VIXIT Ø ANNOS
 † · MI · · ANIS
 XVIII

(C. I. L. III. 1187.)

279. P · AEL · PROCLVS
 VE · LEG · XIII · G
 VIX · ANN · IV · ET
 AEL · CLAVDIA
 VIX · AN · XL · P · AEL
 PROC(l)NVS (et) AEL
 PROCLA · PARENTIBVS
 PIENTISS · POSVER

Gruterius találta az aulában.

(C. I. L. III. Supp. 7796.)

280. D · M ·
 C · ATRIVS · C · F · CRVSTV
 MINA · CRESCENS · C
 ARSVLIS · MIL · LEG · XIII
 GEM · VIXIT · A · XXXV
 VALENTIVS
 (de)METRI(u)S · ME(renti)
 P

Kovachoczy Farkas házában volt.

(C. I. L. III. Supp. 7797.)

281. D · M ·
 AELIO · GENIA
 EX · SINGVL
 VIX · AN · XXXII
 VEXILLARIVS · LIBR
 PRI · HERES ET
 ATTICVS · SEC · HE
 B · M · P

Találták Batthyány gróf püspök konyhaépületében.
 (C. I. L. III. Supp. 7799.)

282. · D ·
 VLP TE
 EQ AL S(ti)
 P XV · VI(xit a ·)
 XXX ······
 II ······
 MAC · F ······
 FRA · PIENTI ·
 SIMO
 B · M

(C. I. L. III. Supp. 7801.)

283. D · M ·
 ISIDORE
 DOMO ASI
 AE · VIXIT · ANN
 XVIII · MENS
 III · DIEB · XIII
 PRIMVS · AVG
 DISP · VIR · B · M

Találták a püspöki udvarban.
 (C. I. L. III. Supp. 7802.)

284. M
 Cla VDIE
 GENE
 V

A Geniedirectio kertjében volt.
 (C. I. L. III. Supp. 7808.)

285. (d) M
(m) HORA
TIVS · MI

Andrásy István kanonok házában volt.
(C. I. L. III. Supp. 7810.)

286. (d) M
^{IC}DIO FAN
(tis) |

A reformátusok temetőjében találták. Dombormű, asszony, férfi és gyermek képeivel.
(C. I. L. III. Supp. 7813.)

287. D · I ·
(de)C · EQ · SING *
EX VOT · POS

A városban találták, Rét-utczában 282. h. szám alatt, Reindl Jánosnál.
(C. I. L. III. Supp. 7787.)

288. ····· DOM
····· VICTO
····· IN ···

Sirkő, relieffel; a gyászoló Genius görbitett bottal.
(C. I. L. III. 1248. Ackner és Müller, n. 540.)

289.

D ·
PEREGR

 (M)
inus

1898. szeptember hóban a Báthory-templom lebontatása alkalmával az alapba beépítve találtatott, most az alsófehérmegyei régészeti egyl. muzeumában van.

290.

· · · · ·
IAN
S ·
N

 | kivakart sor

* Equites singulares.

1896-ban az alsófehérm. régészeti egylet ásatási helyén ásattam ki, jelenleg a régészeti egyll. muzeumában van. Közöltem a IX. évkönyvben 1897, és a bécsi Jahreshefte des österr. archaeol. Institutes III. k. 181. l.

II. MARSPORTUS.

(Colonia Apuli.)

a) Jupiternek szentelt fölíratok.

291. I · O · M ·
· · · OMVLI
VS · CRES
V · S · L M

Olv.: Jovi optimo maximo Romulus Crescens votum solvit libens merito.

A Maros mellett találták. 1861-ben özv. Gräfnénél volt.
(C. I. L. III. 1048. Ackner és Müller n. 289.)

292. I · O · M
CORNELIVS
PRIMVS · VET
LEG · XIII · G · QVOT*
VOTVM · FECIT
PRO · SE · SVO
RVMQVE · SAL
POSUIT

Olv.: Jovi optimo maximo Cornelius Primus veteranus legionis XIII. Geminae quod votum fecit, pro se suorumque salute posuit.

1847-ben találták.

(C. I. L. III. 1041. Ackner és Müller n. 280.)

193. I · O · M · ET
MART
LARRIVS
PROBVS
B · COS · V
S · L · M ·

Olv.: Jovi optimo maximo et Marti Larrius · · · · Probus, beneficiarius consularis, votum solvit libens merito.

1840-ben találták. 1847-ben Kisfaludon a gróf Teleki féle parkban volt.

(C. I. L. III. 1080. Ackner és Müller, n. 327.)

* *Quod* helyett.

294. Felül:
 Ökörfejhez hasonló fej,
 virág és más díszítme-
 nyekkel.

Két lándzsa pajzsos. Két lándzsa pajzsos.

I · O · M
 AVL · TAPETIVS
 A METHYSTVS
 V · S · L · M

Oltár. 1867-ben egy román templom romjai közt volt. Néhai Reissenberger Lajos tanár által Nagy-Szebenben a Bruckenthal-muzeumba került.

(C. I. L. III. 6260.)

295. Kőrső I · O · M
 A · TAPETIVS
 EPIVS Áldozó csésze

Oltár 1867-ben néhány Reissenberger Lajos luth. tanár Nagy-Szebenben a Bruckenthal-muzeumba vitte.

(C. I. L. III. 6261.)

296. I · O · M
 L · AEL
 S · PONT (if)
 (col) APVLE (ns)
 (pr) O · SALVT (e sua)
 (suo) RVM(q) V (eus)

Egy román templom romjai közt találták.

(C. I. L. III. 6262.)

297. (deo)
 AETER(no)
 CLODIA
 MAXIMA
 (e)T · ELA ·
 VALERIA

Jelenleg Nagy-Szebenben a Bruckenthal-muzeumban van.

(C. I. L. III. Supp. 7737.)

298. ∇ERN

1867-ben Kastaly Istvánnál volt.

(C. I. L. III. 7738.)

299. I · O · M ·
 A · M̄ARTINVS
 BASVS · ET · AVR
 CASTOR · PO · LVD
 I · CIRCVMSTAN̄TES
 VIDERVNT · NV̄MEN
 AQV̄LAE D̄ESC̄DSE
 MONTĒ · SV̄PRAD̄RACONĒ
 RES · V̄AID VII
 SV̄PSTR̄INX̄T · AQV̄LA
 HI · SS · AQV̄LA DE
 PERICVLO
 LIBERAV̄ERVNT
 L · M · P

Olv.: Jovi optimo maximo Martinus Basus (?) et Aurelius Castor pontem (?) Iydi circumstantes viderunt numen aquilae descidise monte supra dracones tres valida vii.

Supstrinxit aquila. Hi suprascripti aquilam de periculo liberaverunt. Voto libentes merito posuit.

Nagy oszlop. 1872-ben találták, most a kolozsvári erdélyi muzeumban van.

(C. I. L. III. Supp. 7756.)

300. I · O · M · D
 AVRELII
 ALEXAN
 DER · ET FLA
 VS · SVRI
 NEGOTIA
 TORES · EX
 VOTO L · P

Szászsebesbe Bömches főerdészhez került.

(C. I. L. III. Suppl. 7761.)

301. I · O · M ·
 PRO · SALVE IM
 ET · COLL · FABR
 TIB · IVL · BV̄BAL
 EX · DEC · XI
 D · D

Olv.: Jovi optimo Maximo pro salute (salve) imperatoris et collegii fabrum Tiberius Julius Bubalus ex decuriis XI donum dedit.

Oltár. 1861-ben Alvinczen a ref. templom mellett volt felállítva.
(C. I. L. III. 1043. Ackner és Müller, n. 908.)

302. I · O · M · E · IVN
RE · ET · G · LΘ

Olv.: Jovi optimo maximo et Junoni reginae et genio loci.
Jelenleg Alvinczen van Bacsillánál.
(C. I. L. III. Supp. 7763.)

303. I · O · M
EX VO
POS

1867-ben a Bruckenthal-muzeumba került.
(C. I. L. III. Supp. 7758.)

b) *Mithrasnak szentelt fölíratok.*

304. · · I · M · SIGNVM
· · · VNDINVS · EX · VOTO · POS

Szobormű, de csonka, Mithrasnak csak az alteste és lábai vannak meg, a bikának csak törzse és feje van, a fölírat a talapzaton van. A Batthyáneumban volt. Hene Ferencz 1836-ban kiadott munkájához csatolt táblákon megvan ennek a képe is. Most hiányzik a Batthyáneumból. De Ackner és Müller szerint éppen ilyen van N.-Szebenben a Bruckenthal-muzeumban.

Olv.: Deo Soli invicto Mithrae signum Secundinus ex voto posuit.
Találták Marosportuson. Kastaly Ferencz mázsamester udvarában volt.

(C. I. L. III. 1123. Ackner és Müller, n. 370.)

305. INVI(c) T|(o)
MYTHRA|(e)
SEX SYN R
OFVS · V · S · L

1867-ben Marosportuson találták. Jelenleg a segesvári luth. gimnáziumban van.

C. I. L. III. Supp. 7777.)

306. INVICTO
MYTHIR
AII · CHR
ILSTION

Olv.: Invicto Mythiraii Chrilstion. A Corpus szerint: Chrestion, utolsó sor: I · STION.

Oltár. Pap Károly hajósmester kertjében találták, most Kolozsvárt az Erdélyi muzeumban van.

(C. I. L. III. 1112. Aekner és Müller, n. 900.)

307. INVICTO
MYTHRAE
DIOSCO
RVS · MARCI
V · S · L · M

Olv.: Invicto Mythrae Dioscorus Marcianus (scil filius) votum solvit libens merito.

C. I. L. III. 1113. Aekner és Müller, n. 901.)

308. D INOM
VOTA
RETVXI
XVCANVS

Olv.: Deo invicto optimo (?) maximo (?) vota retuli Lucanus.

A Bruckenthal-féle muzeumban.

(C. I. L. 7779.)

309. I · M ·
A · C ·

Olv.: Invicto Mithrae.

A. és C. neve lehetne annak, ki az oltárt készítette. Most a Bruckenthal-muzeumban van N.-Szebenben.

(C. I. L. III. Supp. 7780.)

c) *A Mater Magnának szentelt föliratok.*

310. M · D · M
SACR
PRO · SE · ET · SVIS
G · STATIVS POLLIO
LEG LEG V ET XIII
GEM · MIL

Olv.: Matri deum magnae sacrum pro se et suis Gajus Statius Pollianus, legatus legionis V. et XIII Geminae miles (?).

A Corpus szerint Pollio-tól kezdve:

POLLIO VET

LEG XIII G.

(C. I. L. III. 1101. Ackner és Müller, n. 388.)

311. M · D · M
VMBRICIA
MAXIM PRO
SE SVISQVE
V · S · L · M

Olv.: Matri deum magnae Umbricia Maxima pro se suisque
votum solvit libens merito.

1846-ban találták.

(C. I. L. III. 1102. Ackner és Müller, n. 389.)

d) *Venusnak szentelt föliratok.*

312. VENERI · VIC
TRICI · PRO · SAL
IMPERI · ET · S · P · Q · R
ET · ORDINIS · COL
APVL · C · IVL · VA
LENS · HARVSPEX
COL · SS · ET ANTIS
TES · HVISCE
LOCI P

Olv.: Veneri victrici pro salute imperi et senatus populi que Romani
et ordinis coloniae Apuli, Caius Julius Valens haruspex coloniae supra-
scriptae et antistes hujusce loci, posuit.

1838-ban Pauer János lakatos mester kertjében ásták ki.

C. I. L. III. 1115. Ackner és Müller, n. 352.)

e) *Dianának szentelt föliratok.*

313. DIA(n)AE
SACRVM

1792-ben május 15-én ásták ki.

(C. I. L. III. 997.)

314. (qui pro sua sol)|VTEM · ET · VIT
(et vot)|O POSVIT

Relief. Diana képe és egy vadkan, Nagy-Szebenben a Bruckenthal-muzeumban van.

(C. I. L. III. Supp. 7743.)

315. DIANAE
SACRVM
COMMVN
VETERANVS
VLP · MIL · LEG · XIII
ET · C · FILIVS

Olv.: Dianae sacrum Comminius Veteranus Ulpianus, miles legionis XIII, et Cajus filius.

(C. I. L. III. 1000. Ackner és Müller, n. 347.)

316. DIANAE
SACR
P · CAESO
NIVS
CELER
V · S · L · M

Olv.: Dianae sacrum Publius Caesonius Celer votum solvit libens merito.

1865. nov. 7-én ásták ki és azután Alvinczre került.

(C. I. L. III. 6259.)

f) *Aesculapius és Hygianak szentelt fölíratok.*

317.	Áldozó csésze	ASCLEPI° ET HYGIAE C · FABRICIVS DEXTER V · S · L · M	Korsó.
------	---------------	---	--------

1872-ben ásták ki Demián János volt községi bíró házábanál.

(C. I. L. III. Supp. 7740.)

318. DEO · AESCVL · ET · HYGIAE · AVR · ETERNALIS

Olv.: Deo Aesculapio et Hygiae Aurelius Eternalis.

Márványrelief. Aesculap a kígyóval; egy fiu, Posphorus vagy Telosphorus, két Hygia közt. 1846-ban találták a Maros mellett.

(C. I. L. III. 979. Ackner és Müller, n. 405.) L. a 474. c. alattit, mely talán azonos ezzel.

g) *Fortunának szentelt fölíratok.*

319. FORTVNAE
AVG
SACRVM
P · AELIVS · GEME
LVS · VIR · CLA
RISSIMVS
PERFECTO · A · SOLO · BALNEO
CONSACRAVIT

Olv.: Fortunae Augustae sacrum Publius Aelius Gemelus, vir clarissimus, perfecto a solo balneo, consacravit.

Opitz idejében 1622-ben ásták ki Maros-Portus mellett. Római fürdő alapítására vonatkozik.

(C. I. L. III. 1006. Ackner és Müller, n. 430.)

320. FORTVAE
SVPERE
AVG
SACRVM
CVM · AEDE
V · S · L · L · M

Olv.: Fortunae supere (ae) Augustae sacrum cum aede(?) votum solvit libentissime merito.

Oltár. 1847-ben özv. Gräfnénél volt, onnan a várparancsnok kertjébe, majd az istállóba, innen pedig a várparancsnoki ház kapuja elé került, hol a katonák padnak használták. 1892-ki június havában katonai engedély mellett kicseréltem egy más, hosszabb kőpaddal.

Most az alsófehérm. régész. egylet muzeumában van

(C. I. L. III. 1014. Ackner és Müller, n. 432.)

h) *Silvanusnak szentelt fölíratok.*

321. SILVANO · SANCTO
L · AEMIL · CARVS
LEG · AVG · PR · PR ·
III · DACIARVM

Olv.: Silvano sancto Lucius Aemilius Carus, legatus Augusti pro praetore trium Daciarum.

L. Aem. Carus Kr. u. 175—176-ban volt Dacia helytartója. 1767-ben a Maros partján találták.

322. SILVANO
DOMESTICO

Oltár. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. 1148.)

i) *Különböző fölíratok.*

323. QVADRI
VIS · SACR
FL · PVLCHRA
PRO SE ET SΨ ·
V · S · L · M

Olv.: Quadriviis sacrum Flavia Pulchra pro se et suis votum solvit
libens merito.

Pauer lakatosnál volt.
(C. I. L. III. 1140. Ackner és Müller, n. 438.)

324. DIIS
DEABVS
Q · P · FAB
F ERCLIN
V · S · L · M

Olv.: Diis Deabusque P. Fabius Herclianus solvit libens merito.
Kis oltár. Most a Bruckenthal-muzeumban van.
(C. I. L. 7746.)

325. HAIΩ
ANΕIKH
TΩΕPM
HC · ΓOPFI
OY · ANΕΘHK

Olv.: Helio aneiketo Hermes Gorgioi Anethek.
Kis oltár. A püspöki udvarban, a nagypréposti lakáshoz vezető
ajtó fölött a falba beépítve.
(C. I. L. III. Supp. 7881.)

326. ZEY · CAP
ΔΕΝΔHN
ΩPOYΪOc
ANTHIA
TPOY ΕY
XHN · ANΕΘ

Ismeretlen istenség. 1872–3-ban találták.
(C. I. L. III. Supp. 7762.)

327. ΕΞCΙΤ
ΑΓΗC ΜΗ
ΤΡΟC ΤΡΟ
ΚΑΜΙΝΗ
C

Olv.: 'Es epitages metros Troklimenes.
Metros talán Mitros = Mithras. Különben ismeretlen istenség. A
Bruckenthal-muzeumban van.
(C. I. L. III. Supp. 7766.)

328. IMP · CAES · DIVI · AN
TON · F · DIVI · HA · NĒP · DV
TRA I · PART · PRONĒP · DIVI
NĒRVAE · ABNĒP · L · AVREL
VĒRO · AVG · ARMEN^A
CO · TRĒ · POT · III · CO
S · II · PROCOS · COH
II · F · COMNĀG

Olv.: Imperatori Caesari, divi Antonini filio, divi Hadriani nepoti,
divi Trajani Parthici pronepoti, divi Nervae abnepoti, Lucio Aurelio
Vero Augusto Armeniaco, tribunicia potestate IV., consuli II. procon-
suli, cohors II. Flavia Commagenorum.

Oltár márványból. E fölírat Kr. u. 165. évből való. E cohors
főképpen Veczelben volt. 1861-ben br. Jósika jószágán, Branyicskán volt.
(Ackner és Müller, n. 507.)

329. TENACI · VINDICI
LEG · LEG · XIII · G · PRINC
CIVITATIS · NICOPOLITA
NOR
P · TENACS · GEMELLI
NVS · AVG · COL · APVL
LIBERTVS
L · P · C · D · DDD

Olv.: Tenaci Vindici, legato legionis XIII. Geminac, principi
civitatis Nicopolitanorum, Publius Tenacs Gemellinus, augustalis coloniae
Apuli, libertus locus publicus concessus decreto decurionum.

(C. I. L. III. 6265. Ackner és Müller, n. 512.)

330. IN · HONOREM
 ATA ······ TVS · ET
 VIB ······ IVNX
 ET · T ······ TVST
 ······
 ······ AM ·· N
 DIA PAPINIA ·· VS
 ETIA · VIBIDIA · ET ··
 LI · TEMPLVM · ET · S ··
 ABSVM · P · S · F · ITA ·
 M · ET · ORNAME ··
 ······ REVERT ··
 ······ L · D ······

Olv.: In honorem — — et Vibidia conjunx et — — flamen (?) Papinianus et — Vibidia et — — templum et sacellum (vestutate?) collabsum pecunia sua fecerunt aram (?) ornamenta — — Locus datus (decreto decurionum).

Fehér márványtábla. Találtatott Pauer János kertjében, 3 töredék darabban.

(Ackner és Müller n. 531.)

331. CRASSO · MACRO
 BIO
 NEGOTIATORES
 PROVINCIAE
 APVLAE · DEFEN
 SORI · OPTIMO
 L · D · D · D

Olv.: Crasso Macrobio negatiatores provinciae Apuiae, defensori optimo Lucus datus decreto decurionum.

A Marosban találták.

(Ackner és Müller, n. 533.)

332. PRIMA VERA

Amor fatörzsön áll, támaszkodva egy gyümölcsös ágra. Most Kolozsvárt az Erdélyi Muzeumban van.

(C. I. L. III. Supp. 7783.)

333. AVREL TZOA°TVS
 EX VOTO POSVIT

Férfi-láb, állaton. 1868-ban találták. Most Kolozsvárt az Erdélyi Muzeumban van.

(C. I. L. III. Supp. 7789.)

334. ARRIVS
HERMES
V · S

Nagy-Szebenben a Bruckenthal-muzeumban van.
(C. I. L. III. Supp. 7790.)

335. IINVS · I
M · ANT · SABI
NVS · DEC · COL
V · S

Alvinczre került Bacsillához.
(C. I. L. III. Supp. 7793.)

336. ADER
· ABRVM

Nagy-Szebenben a Bruckenthal-muzeumban van.
(C. I. L. III. Supp. 7806.)

337. M · LICIN
N · MOESICVS
ET · M · LICIN
FRAT

Nagy-Szebenben a Bruckenthal-muzeumban van.
(C. I. L. III. Supp. 7811.)

k) *Sírkövek fölíratai.*

338. D · M ·
MAMMVLO
VIX · AN · XXV
VLP · CLONO
V · MENS · I · VLP
IVVENALIS
MAMMVLO
A XII
MAMMVLO
PIISIMO

Találtatott Marosportuson a Demian házában.
(C. I. L. III. Supp. 7812.)

339	(d)		N(m)
		SEIO R	
	(v)	IX · AN · II	
		VS · SECV	(ndus)
		IIAV	

Találtatott Marosportuson, a Kornya Miklós földmives házában.
(C. I. L. III. 1244.)

340.	M
	VI
	IS
	N

Találtatott Marosportuson, a Hous (Hajós?) házában.
(C. I. L. III. Supp. 7817.)

341. a)	(d)	M
		SEIO RE
	(v)	IX · AN · III
		VS · SECV
		III · AV

(ndus)

Találtatott Marosportuson, a Sándrucz házában.
L. 339. sz. (C. I. L. III. Supp. 7814.)

341. b)
	··· NDER
	M.

Marosportuson találtam 1900. júl. 5-én. Durva homokkő. Most a gyulafehérvári muzeumban van.

III. ZALATHNA.

(Ampelum.)

a) *Jupiternek szentelt föliratok.*

342. I · O · M
PRO · S · IMPERA
TORIS
COLLEG · AVRA
RIORVM · L
CALPVRNIVS
D · D

Olv.: Jovi optimo maximo, pro salute imperatoris collegium aurariorum, Lucius Calpurnis decaverunt.

Petrozsán felé találták.

(Ackner és Müller, n. 545.)

343. I · O · M
PRO SA
LVTE
IMP · CAES
T · AEL · HADR
ANTONIN[†]
AVG · PII · P · P
M · STATIVS
PRISCVS
LEG · EIVS · PR · PR

Olv.: Jovi optimo maximo, pro salute imperatoris Caesaris Titi Aelii Hadriani Antonini Augusti, pontificis maximi,* patris patriae, Status Priscus, legatus ejus pro praetore.

A fölrát Kr. u. 158. évből való. A Lukács-féle ház pincze-lejárátánál beépített oltár.

(C. I. L. III. 1299. Ackner és Müller, n. 546.)

344. I · O · M · · · · ·
· · · · ·
· · · · ·
· · · · ·
· · · · · R
DVCTVM
MA · DOMO
ITVR ET · ORDO · AMP
C · AVREL · SALVIANO
PRO · AVG · N · CVRANTĒ

Olv.: Jovi optimo maximo — — — ductum (aquaeductum?) — — domo Itur — — (?) et ordo Ampejae, Cajo Aurelio Salviano procuratore Augusti nostri curante.

A Corpus szerint: II. (?) et ordo Ampelensium, C. Aurelio Salviano procuratore Augusti nostri curante.

Oltár. A malomtól jobbra fekvő dombon egy földnives az úton ásta ki 1861-ben.

(C. I. L. III. 1293. Ackner és Müller, n. 547.)

* A Corpus szerint pii (pontifex maximus helyett).

345. I · O · M
M · ANTO
NIVS SA
TVR NI
NVS DC
COL · V · S · L
M

Olv.: Jovi optimo maximo Marcus Antonius Saturninus decurio
coloniae votum solvit libens merito.

Most a felső sor nélkül a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban van.
(C. I. L. III. 1282. Ackner és Müller, n. 548.)

346. I · O · M
T · AVRELIVS
DIOCLES · B
PROC
V · S · L
IMP · AVGVSTIS · COS

Olv.: Jovi optimo maximo Titus Aurelius Diocles, beneficiarius
procuratoris votum solvit libens, imperatoribus Augustis consulibus.*

* Azaz Caracalla és Geta Kr. u. 205. vagy 208-ból való (?) A Corpus szerint: Kr. u.
161. évből.

Egy románnak kertjében találták. Most a bécsi cs. kir. udvari
könyvtárban van.

(C. I. L. III. 1295. Ackner és Müller, n. 549.)

347. I · O · M
NEPTVNA
LIS · AVG · LIB
TABVL · AVR
DACIARVM
V · B · M · P ·

Olv.: Jovi optimo maximo Neptunalis, Augusti libertus, tabularius
aurariarum Daciarum, votum bona mente posuit.

Néhai dr. Reinbold házában.

(C. I. L. III. 1297. Ackner és Müller, n. 551.)

348. (d)EO · AETER
NO ZMAR
AGDVS · AVG
LIB · TAB · ET
AVREL · VRB(i)
CA (c)O(niux) ET
MATRON
FILIA
V · S · L · M

Egy ház alapjában volt.
(C. I. L. III. 1286.)

349. I · O · M
M · AVREL
(a)LEXANDER
FIL · N · M · AR
HISP · ANTONI
NIANI · EX
IVSSV · DEI · FE

Olv.: Jovi optimo maximo Marcus Aurelius Alexander filius
naturalis Marci Aurelii Hispani Antoniniani ex jussu dei fecit.
Tövisi Gergely volt szolgabírónál találták.
(C. I. L. III. 1294.)

350. I · O · M
SACRVM
IVNI · NEDYM

Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. 1296.)

351. IOMDET
DEO COM
MAGENO
AVREL
MARINVS
(et) ADDE
BAR SEME
I · ET OCEA
NVS SO
CRATIS SA
CERDOTES
V · L · P

Olv.: Jovi optimo maximo Dolicheno et Deo Commageno Aurelius Marinus et Addebar Semei et Oceanus Socratis sacerdotes votum posuerunt.

Oszlop. Találták a m. kir. kohó nagy házában.

(C. I. L. III. Supp. 13016. Ackner és Müller, n. 558.)

352. I · O · M
C · SEMPRONIVS
VRBANVS
PROC Ø AVG

Ezt először Nagy-Szebenbe és onnan a bécsi cs. kir. udvari könyvtárba vitték. Ugyanaz 2. sz. a.

(C. I. L. III. 1298.)

353. I · O · M
· MMORT · M ·
AVG · L PRI · MS
MERCVRIVS
CAES · · S · ·
CRIR M · KO

A második sor bizonytalan; lehetne: et dis immortalibus vagy et Fortunae Aug.

(C. I. L. III. 1300.)

354. DEO · · · · ·
N · OMM
AC · DVLC

Oltár. Aligor Áron háza előtt van.

(C. I. L. III. Supp. 7832.)

355. I · O · M
DOLIC¹
MODES²

Kis oszlop. Egyszerű hypocaustum maradványai közt.

(C. I. L. III. 1302.)

356. LIBERO
(p)ATRI ET LI(b)
ERE HERCLIA(n)
IS ET CERVABV(s)
ROMANVS AVG N
ET AVR CRESTE VO(t)
POSVERVN(t)

¹ Dolicheno. ² Modestius.

Libero patri et Libere Herclianis et cervabus Romanus Augusti
nostri et Aurelia Creste votum posuerunt.

(C. I. L. 1303.)

b) *Különböző istenségeknek szentelt föliratok.*

357. DIAN
SACW
PRO SAL
ANT · RVFA(e)
VICTORINVS
SER

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1288.)

358. DIANAE'
M · ANTO
NIVS · (s)A
TVRNINVS
DEC · COL
(v. s.) L · M

Valamely kertben találták.

(C. I. L. III. 1281.)

359. HERCVLI
INVICTO
SAC · AEL · ·
· · S · AVR
L · (l) P

A szolgabíró házában van.

(C. I. L. III. 1292.)

360. AESCVLA
PIO · ET · HY
GIAE · M · AN
TONIUS
SATVRNI
NVS · DEC · COL
V · S · L · L · M

Ölv.: Aesculapio et Hygiae Publius Antonius Saturninus, decurio
coloniae, votum solvit libentissime merito.

Majdnem ugyanezen felirat van Mehadiából is.

(C. I. L. III. 1279. és 1280. Ackner és Müller, n. 396.)

361. AESCVLAP
.....
.....
..... CVM
SVIS VSL

Néhai dr. Reinbold házában.
(C. I. L. III. 1278.)

362. FORTVNAE
P · AELII · VICTORI
NVS · VICT°R · FAB
RIVS · VICT°RNY
PATER CVMFILS

•Néhai dr. Reinbold házában.
(C. I. L. III. 1291.)

363. SILVANO · SACR
LEONAS · AVG
LIB · ADIVT · TABV(l)
PRO · SALVT · SVA
SVORVMQ · OM
EX · VOT · L · POS

Olv.: Silvano sacrum Leonas, Augusti libertus, adjutor tabularii,
pro salute sua suorumque omnium ex voto libens posuit.

Oltár, márványból. Néhai dr. Reinbold házában.
(C. I. L. III. 1305. Ackner és Müller, n. 568.)

364. SILVANO
DOMESTIC
SACRVM
EX VISO PO
SVIT

Találtatott Roska István házában.
(C. I. L. III. Supp. 7841.)

365. DEO
SILVANO · D
OMESTICO
SENT · APER
ET PHILVM
ENV · V · L · P

Abban a házban volt, hol 1622-ben Opitz tanár lakott Zalathnára való kirándulása alkalmával.

(C. I. L. 1306.)

366. SILVANO
DOMESTICO
SAC
M · OPELIVS
FIRMINVS
V · S · L · M

Találtatott Kende János házában.

(C. I. L. III. Supp. 7840.)

367. NĚMESI
AVG
VITALIS
C · A(p) · ON(i)
V · S

Ariosti alatt 1723-ban Bécsbe akarták vinni, de a hajóval együtt a Marosban elsülyedett.

(C. I. L. III. 1304.)

368. TERRAE
MATRI · M
ANTONIVS
SATVRNINVS
DEC · COL
V · S · L · M

Olv.: Terrae matri Marcus Antonius, decurio collegii aurariorum, votum solvit libens merito.

Ariostus olvasása szerint:

TERRAE MATRI
M · ANTONINVS
SATVRNINVS
DEC · COLL
V · S · L · M

Seifert olvasása szerint:

TERRAE MATRI
P · ANTONINVS
SATVRNINVS
DEC · COL · AP ·
V · S · L · M

Köleséri olvasása szerint:

TERRAE MATRI
M · ANTONINUS
SATVRNINVS
DEC · COLL · AVR
V · S · L · M

Opicz tanár adatai szerint egy kertben találták.
(C. I. L. 1284. 1285. Aekner és Müller, n. 607.)

c) *Császároknak szentelt fölíratok.*

369. DIVI M ······
NINI · PII · GER · S ··
MAT · FIL · DIVI · @
MODI · FRATRI · D ·
ANTONINI · PII · I ·
DIVI · HADRIAN ·
NEP · DIVI · TRAIAN ·
PART · ABNEP · DIVI
VAE ······ ADN
L · SEPT · SEVERO
PERT · AVG · AR
AB · PART · MAX ·
TIF · MAX · TRI ··
VIII IMP · XI · CO
····· PROCOSVL
ORDO AMPELE
D · D · L · OCT ·· IVLIAN(o cos III)
DAC ······

Olv.: (Imperator Augusto), divi Marci (Aurelii) Antonini pii, Germanici Sarmatici filio, divi Commodi fratri divi Antonini divi Hadriani nepoti, divi Traiani Parthici abnepoti, divi (Nervae) adnepoti: Lucio Septimio Severo Pertinaci Augusto, Arabico, Parthico, Maximo pontifici maximo, tribunicia potestate VIII., imperatori XI., consuli pro-

consuli, ordo Ampeleie (Ampeiae helyett) dicavit dato loco Fabiano et Muciano (Juliano?) consulibus.

Kr. u. 201-ik évből való. Találtatott az aranyolvasztó huta közelében.
(C. I. L. III. 1308. Ackner és Müller, n. 598.)

370. PRO SALVT IMP
CĀES · M · AVR · ANTONINI · P(f)E
LI(c)(aug) PATRI(s) PATRIĀE
M · P · S · VS · EIVS
M · M · PR · P(r)S
.....
ET · · · · · LI · · · · · D

Elagabulus vagy Caracallának szentelt fölirat.
(C. I. L. III. 1309.)

371. · · · · ·
· CV · · · · ·
LVCI · · · · ·
AVGVS
IMP · VERI · A
ARMENIA
.....
· · THRA · · · · ·
· · MAXIM · · · · ·
LIB · ET · FAMILIA
ET
LEGVL · AVRARIAR

A Corpus Inscr. Latin. olvasása szerint:

ANNIAE (?)
LVCILLAE
AVGVSTAE
IMP · VERI · AVG
ARMENIACI
MAXIMI
LIB · ET · FAMILIA
ET
LEGVLI · AVRARIAR

Kr. u. 161—167-ik évből való fölirat.

(C. I. L. III. 1307. Ackner és Müller n. 613. Hene szerint pedig Abrudbányán találták; ő maga sokáig Zalathnán lakott, tehát tudhatta; miért is e föliratot az ottaniakhoz lehetne csatolni. Hene X. Ferencz. Beiträge zur Dacischen Geschichte 1836. 103 l. L. a. 409. sz.)

d) *Sirkövek föliratai.*

372. D · M
 M · VLPIO · AVG · LIB
 HERMIAE
 PROC · AVRARIARVM
 CVIVS RELIQVIAE · EX
 INDVLGENTIA · AVC · N
 ROMAM · LATAE · SVNT
 SALONIA · PALESTRICE
 CONIVNX · ET · DIOGNES *
 LIB · BENEMERENTI · FECER
 VIXIT · ANN · LV

(Graevi: pag. DXCIV. n. 7. L. a 458. sz. a.)

373. D · M
 P · MACRIN(i)
 MARC(i)
 PROC · AVGG

Kr. u. 196—198. évekből való.
(C. I. L. III. 1310.)

374. (leg. XIII)
 GEM · VIXIT
 ANNIS · L · LI
 CINIA · IVLIA
 CONIVGI
 B · M · P

A járási szolgabírónál találták.
(C. I. L. III. 1319.)

375. D · M
 VLP(IA)(e)
 M · (I) · TR(o)
 PHIM(ae)
 CONIVGI
 SANCTIS
 SIMAE
 NEPTVN(a)
 LIS · A(u)G · N · (I)
 [PROC · AVR]

* Diogenes.

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1313.)

376. D · M ·
IVSTINVS · CAESA(r)
VERNA · SVBSEQVES
LIBRARIORVM
VIX ANIS XV
TERTIVS VERNA
VALDENIO
PIENTISSIMO
B · M · F

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1314.)

377. D · M ·
SOSSIA · SABINA
VIXIT · ANN · XXVI
EFECIT IN MAT
RIMON · ANN · XI
M · X · SINE · VLLAQ
VERELLA · FVSCI
NVS · VER · AB · INS
T · TAB · CONIVGI
B · M · F

Ackner és Müller olvasása szerint:

D · M ·
SOSSIA · SABINA
VIXIT · ANN · XVI
PĒREGIT · IN MAT
RIMON · ANN · XI
M · X SIN · ET VLPĀO
VER · FIL · A FVSCI
NVS · VER · ABINVS
T · TAB · COIVGI
B · M · F

Olv.: Diis Manibus, Sossia Sabina, vixit annis XVI, peregit in matrimonio annos XI. menses X, singulariter, et Ulpiano Vero filio Aulus Fuscianus Verus Albinus, thesaurorum tabularius, conjugii bene merenti fecit.

Egy magánház falába van beépítve. Egy génius fölött, ki koszorut tart kezében gazdagon diszitett kerettel.

(C. I. L. III. 1315. Ackner és Müller, n. 579.)

378. AELI
 MILES
 HISP*
VIX AN
 AEL V (ictor)
 INA C (oniugi)
 P(i)EN (tissi)
 MO (fecit)

A járási szolgabirónál volt.

(C. I. L. III. 1316.)

379. P · AELIVS IVLIANVS
 VIXIT MENSIB · V
 DIEB · XXV
 P · AELIVS · PROVINCIALIS
 DEC · COL · FILIO · POS

(C. I. L. III. 1321.)

380. D · M ·
 ANT ······
 NOI ······ AC
 VIO ······

Petrozsán közelében a réten találták. Téglás Gábor szerint.

(C. I. L. III. Supp. 7846.)

381. D · M
 M · AVREL · ANTO
 NINI · MIL · LEG · XIII
 GEM · VIXIT · AN
 XXII · MENS · XI · DI
 EBVS · II · MILITAVIT
 ANN · V · LIBRAR
 AVR · MARCIA
 NVS · ET · VAL · VALEN
 TINA · FILIO · PIENTIS
 SIMO

* Miles coh. II. Hisp.

E fölirat Trajanus idejéből való.

(C. I. L. III. 1317.)

382. D · M ·
 P · HELVIO
 PRIM^(a)NO
 MIL · LEG
 XIII · GEM
 LIB · (c)OS
 PHĒ(l) · PRIMVS
 PATER FILIO
 IVN · · · · L

Egy kis, dülőfélben levő házban találták.

(C. I. L. III. 1318.)

383. D · M ·
 M · VALERIANVS
 VIX AN · LX · ET · MENS
 · MENONIA · GEME
 VIX · AN · LXV
 M · AVR · MAXIM
 INVS · VET · LEG · XIII
 GEM · VIX · AN
 L · MENONNIA
 NVS BENEMERENTIS

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. 1320.)

384. P · CELSENIO · CONSTANTI
 DEC · COL · DELMATIAE
 CL · EQVO · ITEM · DEC · COL ·
 DAC · V · A · XXX · M · O(p)ELLIVS
 ADIVTOR · II VIRI · COL · DACI
 II · T · V · P

Olv.: Diis Manibus, P. Celsenio Constanti decurioni coloniae Delmatiae Claudia Aequo, item decurioni coloniae Dacicae, vixit annos XXX M. Opellius adiutor duumvir coloniae Dacicae heres testamento v — — — posuit.

Valamely faluban Gyulafehérvár és Zalathna közt találták.

(C. I. L. III. 1323.)

385. I · D · M
ASCLEPIVS
ET · ASCLEP
CIVES · BITHI
NVM · VIX · AN · XXX
AFFIA · CONIVNX
B · M · P

Egészen összetört példány.
(C. I. L. III. 1324.)

386. Férfiu és fiu képei
AEL · SILVA
VIXIT · AN
ET · AVR

A járási szolgabirónál volt.
(C. I. L. III. 1325.)

387. D · M
OPELLIA · VIC
TORINA · VIX
AN · X · MEN · III
ET · M · OPILIVS
CRIS(p)INVS · VIX
AN IIII · ME · V · DIE
XIII · ET · M · OPILIVS
FIRMI(n)VS · VIX · AN

Petrozsán közelében találták, honnan Zalathnára került.
(C. I. L. 1330.)

388. D · M
CALAVDIA
AVS · POSVI
FILIO · CLAVDI
O · MAX · AN
ORVM SEIT
EM · AVS · BIM

Drosterián házában van, Dávid Lukács mellett.
(C. I. L. III. 1327. és 7843.)

389. D · M ·
C(l) TER(t)VL
LINA · VIX · AN
NOS IIII · CL
VERA MAT

Félkörben két leányalak kettős koszorúval. A szolgabírónál volt.
(C. I. L. III. 1328.)

390. D · M
VAL · RVFINY
VIX · ANN · L ···
ET OPIA · CAI ·
··· DE · VIX · A · LX
VIII · VAL · CRES
CENS · LIB · EOR
B · M · P

Opitz Zalathnán levő lakóházából néhai Dr. Reinbold házába került.
(C. I. L. III. 1331.)

391. D · M
AR · AER · EDVTA RNC
AEGF · EX · SLOX
VIX AN ··· AR · SAT
TARA · IB · AR · OPM · P

Olv.: Diis Manibus. T. Aurelius Afer Delmata princeps adsignato ex municipio Splona. Vixit annos XXX Aurelius Sattara libertus patrono optimo posuit.

Találtatott a Lukács-féle házban a pinczebejáratnál, megfestett betűkkel. Lovas alak lengő köpenynyel, alatta a fölírat.

(C. I. L. III. 1322.)

392. L ·······
VICTORC ···
QVAE VIX
ANNIS · S · M
PP · HERCVL ·
······

Félkörrel diszítve.
(C. I. L. III. 1332.)

393. D · M
VICTOR(i)
NVS TERE(n)ti
FIL · VIX · AN(n)
VII · TER(ent)I
VS · T ·····
·· IM ····· POSV
·· N ··· S

Ezt Zeugmánál Zalathna közelében találták.
(C. I. L. III. 1334.)

394.	M
	NVSA
(aug)	VST · N
	VA · VIX
	N · XVIII
	IA · VITALIS
	BENE · DE
(se in)	ERI
	SV E

Zeugmánál Zalathna közelében találták.
(C. I. L. III. 1335.)

	(bene)
395.	(me)RITE · ET · SI
	(bene)BI · V · (p)O(s)

A járási szolgabírónál volt.
(C. I. L. III. 1337.)

396.	D · M ·
	CA(l)V(e)N(t)IA · AS(e)LLA
	DOMO · V(e)RNA · VIX
	AN · XXXV · POSVIT · CA(l)
	V(e)N(t)IA · MARCELLINA
	PATRONA · LIBERTAE
	BENE · MERITAE

Más adat hiányzik.
(C. I. L. III. Supp. 7844.)

397.	CL · PIAE · DOMO
	LAPIAEROM · VIX
	ANN · XXXXVII · ET
	CL · FIRMIO · FIL
	EIVS · VIX · AN̄N · XIII
	M · III · D · X · POSVIT
	CAPITO · TRIII · L
	CONIVGI · ET · FIL
	PIISSIMIS · B · M
	(h) S · S

Más adatok hiányzanak
(C. I. L. III. Supp. 7845.)

e) *Vegyes fölíratok.*

398. CASTO
RIBVS
A SACR

Olv.: Castoribus Augusti sacrum.
Néhai dr. Reinbold házában van.
(C. I. L. 1287.)

399. MEMOR(iae)
PAPIR(ii) RVFI · FA
· · PINAPQ PROC
AVRAR · LIBERT · ET HĒ
REDES · PATRONO PI
ENTISSIMO · (fe)CER
(et)SI(b)I

Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. 1311.)

400. H
L · MA
RIY MAC
R PROC · AVGG

Kr. u. 196—198. évekből való. Találtatott egy erdészlakban
Molnár mészgödrében.
(C. I. L. III. 1310. és 12563.)

401 D · · · · ·
AVR · · · · ·
· · · A · · · ·
· · AR · · · ·
· · VS · · · ·
· · C · · · · ·
· · · · ·
C · · · · · ME
PRIVS · · ·
AVRE · · · ·
NATI · · ·

A járási szolgabírónál találták.
(C. I. L. III. 1326.)

402. V
S SATVRN[†]
NVS DEC
COL

Találtatott Andrea Gáspár házában.
(C. I. L. III. Supp. 7839.)

403. DOMNO ET ¹⁰
MNAE SATRIVS
FELIX B R^{oc} PR^o
SE ET SV^oS VSLM

1844-ben Zalathna közelében találták. Most Nagyszebenben a
Bruckenthal-muzeumban van.
(C. I. L. III. Supp. 7833.)

404. HE(lviae)
M
AN
HEL
PAT

A járási szolgabirónál volt.
(C. I. L. III. 1329.)

405. (sat)V(r)NO
M · AN(t)O
NIVS SA
TVRNINVS
DEC · COL

Mások szerint:

(sat)V(r)
NO · M(a)
TO(n)IVS
SATVRN
NVS · DEC
COL
V · S · L · M

Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. Supp. 7838.)

406. D ·····
IV ·····
DVII ····· P
VI ····· V
M ·····
FR ····· II
DA ····· II
IVC ····· SE
TVS ····· V
· VI ····· II
P · II ···· ETTI

Relief. Egy ifju görbe bottal és phrygiai süveggel. A kohó falába van beépítve.

(C. I. L. III. 1336.)

407. VICTORIAE
COMMOD ·
· · IONOI IN ·
· · P MA · IM ·
· · · PAVI · I ·
IDV ·····
······

Olv.: Victoriae Commodi ob honorem Ulp. Maximus et Ulp. Avitus II viri iure dicundo (?) v — —

Találtatott Lukács Béla házában.

(C. I. L. III. 1333. és Supp. 7842.)

IV. ABRUDBÁNYA.

408. MARTI · PATR
CONSERVAT
ORI · ET BONAE
VICTORIAE
L · AEL · RVFIN
VS · PRO · SE · ET
SVOS
V · L · P

Olv.: Marti patri conservatori et bonae Victoriae Lucius Aelius Rufinus pro se et suos votum libens posuit.

Oltár fehér márványból, most Bécsben az udvari könyvtárban van. (Ackner és Müller, n. 606.)

409. LVCI
 AVGVS
 IMP · VERIA
 ARMENIA
 THRA
 MAXIMI
 LIB · ET · FAMILIA
 ET
 LEGVLI AVRARIA*

Hene szerint (1836.) ezen fölírat páratlan a maga nemében, mert a daciai felíratok közt ehhez hasonlót nem ismert.

(Hene Xav. Ferencz 103. l.)

410. D · M ·
 T · FABIO · IBIO
 MARO · DOMO
 AVGVS · TREVE · ·
 QVOND · DEC · · ·
 I · · · · · ANABBR · VIX
 ANNIS · LX
 EABII · PVLCHER
 ROMANA · AQVI
 LEINENSIS · PER · TV
 TORES · SVOS · POS

Olv.: Diis manibus. Tito Fabio Ibiomaro, domo Augusta Treverorum, quondam decurioni collegii aurariorum, vixit annis LX. Fabii Pulcher, Romana Aquileiensis per tutores suos posuerunt.

Ariosti leírása szerint (1722.) Bécsbe küldöttvén, Szegednél a hajóval együtt a Marosba merült.

(Corp. I. L. 1214. sz. Ackner és Müller, n. 609.)

411. D · M ·
 CASSIAE · PERE
 GRINAE · INTEG(r)A(c)
 VIX · AN · XXVII · F · BI
 SIVS · SCENOB · SARD
 CONIVG · B · M

Olv.: Diis manibus Cassiae Peregrinae integerrimae, vixit annis XXVII., Flavius Bisius Scenobarbus Sardes conjugii bene merenti.

ACorpus szerint Verespatakon lelték volna.

(C. I. L. III. 1266. Ackner és Müllernél, n. 610, hibás a sorbeosztás.)

* Aranygyűjtő vagy aranymosó.

412. D · M
C · CENSORIO
G · FIL · SERENO
FL · SOLVA · · · · ·
LEG · XIII · GEM
FVSCIVS · SVC
CESSVS · ET CENSO
RVS · FORTVNATVS
H · F · C

Olv.: Diis manibus, Caio Censorio, Gaii filio, Sereno Flavio, centurioni legionis XIII geminae, Fuscius successus et Censorius Fortunatus, heredes faciendum curaverunt.

Fehér márvány tábla. Először Nagy-Szebenbe, azután Bécsbe vitték az udvari könyvtárba.

(Ackner és Müller, n. 611.)

413. D · M
M · ATTIO
SATVRNI
NO
VIX · AN · X
M · ATTIVS
PRIMITIV
O · S · NEPOTI
POS

Olv.: Diis Manibus. Marco Attio Saturnino, vixit Annis X, Marcus Attius primitivo suo nepoti posuit.

1765-ben a Korna nevű hegyen levő tónál találták; most a kath. templom udvarában van.

(C. I. L. III. 1264. Ackner és Müller, n. 612.)

V. VERESIPATAK.

(Alburnus Maior.)

a) *Jupiternek szentelt fölíratok.*

414. I · O · M
M · AVRELIVS
MAXIMVS
(l)VGVLVS
(v)OTVM LI
(b)ES · AI · SOLVIT

A Karpin hegyen egy római castellum romjai közt találták.
(C. I. L. III. 1260.)

415. IOMAX
IMPIAIVS
LINSANT
V · S · L · M

Olv.: Jovi optimo maximo Piaius Linsantis (?) Votum solvit libens merito.

A gör. kath. templomban oltárkö gyanánt szolgált.
(C. I. L. III. Supp. 7823.)

416. I · O · M
SACR
VEZPA N̄
V · S · L · M

A Ferdinánd tárnában találták.
(C. I. L. III. Supp. 7825.)

417. LIB P̄AT(r)
SACRVM
ATRIVS · MA
XIMI · V · L · M
S

Popasake házában volt.
(C. I. L. III. 1261.)

b) *Libernek szentelt fölíratok.*

418. LIBE(ro)
(pa)TR(i)
MA · · · · ·
S · · · · ·
(v.) S · (l.) (m)

Találtatott Simon Hanzel háza előtt.
(C. I. L. III. Supp. 7826.)

c) *Különböző istenségeknek szentelt fölíratok.*

419. SOLI IN
VICTO M
ITRAE · ANI
CETO · IJI
MADIO
VOTVM
SOLVIT
L · M

Mithrasnak szentelt oltár. Most talán Abrudbányán van.
(Ackner és Müller, n. 890.)

420. APOLLINI PLA
TOR PANEN
TIS EX (v) OTO
CASTELLANIS
V · S (l) M

Olv.: Apollini Plator Panentis ex voto castellanis votum solvit
libens merito.

A Ferdinánd-tárnában találták.

(C. I. L. III. Supp. 7821.)

421. SILVANO
PΛABAO
TIVS ET
COΛEGI¹
D · D

Silvanusnak szentelt oltár. A Ferdinánd-tárnában találták.
(C. I. L. III. Supp. 7827.)

422. DIANAE
SAC
CELSENV(s)
ADIVTOR
MAG · COLL
D · D

Olv.: Dianae sacrum Celsenus adiutor magistri collegii,² donum
dedit.

Most Abrudbányán van valamely templomnál.

(C. I. L. III. Supp. 7822.)

d) *Sirkövcék föliratai.*

423. D · S M
MAXIMAE
LVRI³ · VIX[†]
ANN · XXV
RVFVS⁴ · ET
TERTIA · FIL

¹ Collegae, ² Collegium aurariorum.

³ Talán: DVRI.

⁴ Talán: IVLIA E

TERNA FIL

PIISSIM

Olv.: Diis manibus Maximae Duri —, vixit annis XXV. Julia Eterna filiae piissimae.

Sirkő, két mellkép koszoruban. Találták Gritti házában.

(C. I. L. III. 1268. Ackner és Müller, n. 617.)

424. D · M
GAI ∅ VAL
VIATORI
AN ∅ XVI
AND ∅ TITI
ET ∅ VAL ∅ TEREN
FIL · B · M · P

Olv.: Diis manibus. Gajo Valerio Viatori, annorum XVI. A — (?) Titius et Valeria Terentia filio bene merenti posuerunt.

Egy ebszőlős-edény fölött. Találták Gritti házában.

(C. I. L. III. 1272. Ackner és Müller, n. 618.)

425. D (koszoru) M
PLATINO
NIS · VERZ(o)
NIS · K · ANS(o)
VIX · ANN
LIII · L · RVFV(s)
PLATORIS
CON · K · P · P · F · C

Olv.: Diis manibus. Platinonis Verzonis Kanso (?), vixit annis LIII., Lucius Rufus Platoris (Platobis?) concordiali pientissimo faciendum curavit. (Darius Verzonis Pirusta ex kavi.)

Találták Gritti házában.

(C. I. L. III. 1271. Ackner és Müller, n. 619.)

426. A ILLIĀE¹ PIETAT^s
DOMO · ĀEQ
VIX · ANNIS
XXX · DASA
SVTTINIS²
CONIVG · PIISS
F · C

¹ MĪLLĀE

² SVITTINIS

Ackner és Müller szerint: Millitiae Pietatis (?) domo Aequo, vixit annis XXX., Dasas Suitinis conjugii piissimae faciendum curavit.

Találták Gritti házában.

(C. I. L. III. 1262. Ackner és Müller n. 620.)

427. D · M
ARRIA MAMA
VIX · ANN · XXV · POS
··· VS SER ···

Találták Jánky Ferencz háza előtt.

(C. I. L. III. 1263.)

428. D · M ·
M · AR · SCE
NOBARBVS
VIX AN̄N C
M · AR SI ··
·······

Találták özvegy Mádánné házában.

(C. I. L. III. 1265.)

429. D M
DOMITIA(c)
CLONI
Q · VIX · AN · XXX
T · M · B · M · PO(s)

Korna tava közelében találták.

(C. I. L. III. 1267.)

430. D · M ·
PLAETORIA
MAXIMA
VIXIT · AN · III
LAVIVS · VER
ZON · NEP(t)AE · B
M · P

Ezen fölrirat fölött egy kalapács, három idősebb ember és két fiu mellképe látható. Találták Mádán János házában.

(C. I. L. III. 1269.)

431. D M
PLANIO · B
AEZI · QVI
ET · MAGIS
TRO · VIX · A
L · MAXIMA
C · B · M

Verespatak és Abrudbánya közt találták.
(C. I. L. III. 1270.)

432. D M
ARRIA · MAMA
VIX · ANN · XXV · POS
BEVCVS · SER · CO
NIVGI · B · M

Jánky Ferencz háza előtt találták.
(C. I. L. III. 1263. és 7830. L. a 427. sz. a.)

433. D (m)
PYRR (tro)
PHIMA

Találták a Vulkoj aranybánya közelében, a Korabia-hegy alján.
(C. I. L. III. 7831.)

d) *Különböző föliratok.*

434.
..... A
..... IVS O
D · · GTE · · MEI ·
· · IC · · · · Z · · · ·
..... O
.....
.....

Más adatok hiányzanak. 5 láb magas kő, kis oszlopokkal szegélyezve, melyek félkört tartanak. A református temetőben van.
(C. I. L. III. 1273. Ackner és Müller, n. 614.)

435. (Félkör két fejjel.)

NVC

A kath. templomhoz közel levő házban van.
(C. I. L. III. 1276. Ackner és Müller, n. 621.)

436. IAT

Öt sorból álló fölirat, de csak annyi látható a negyedik sorban.
Gritti házában van.
(C. I. L. III. 1277. Ackner és Müller, n. 622.)

437. ·· D ····
······

Félkörben két felnőtt egyén és egy fiu fejei. A kath. templom
tornya falába be van építve.
(C. I. L. III. 1274.)

438. IAIR₁
↙CERE

Találtatott Popasake házában.
(C. I. L. III. 1275.)

439. (as) CLEPI
·· VIT
······
······

Találtatott Simon Hanzel (talán: Hanzéros?) házában.
(C. I. L. III. Supp. 7820),

440. (iu?) NOGEN
AEL · BAEBET
BEVS · PLATO
V · S · L · M

Találtatott a Ferdinánd tárnában.
(C. I. L. III. Supp. 7824.)

441. SAMICCVS
OVI
(sil)D(ome)STI

Találtatott Simon Hansel (Hanzeros?) háza előtt.
(C. I. L. III. Supp. 7828.)

442. TR
TREVSE
NO · PO
SVIT

Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. Supp. 7829.)

VI. ALSÓ-MAROS-VÁRADJA.

443. HERCVLI
INVICTO
PRO · SALVT
IVLIORVM
CALLISTVS
EORVM
V · S · L · M

Más adatok hiányzanak. Alsó-Maros-Váradja területe talán még
a Colonia Apulensishez tartozott. (?)
(C. I. L. III. 1029.)

VII. KISFALUD.

444. I · O · M ·
CETERIS DIS
DEABVSQVE
.....VS
.....C.....
AVG · LEG · XIII · G
V · L · S

Olv.: Jovi optimo maximo ceteris diis deabusque — — — legatus
Augusti legionis XIII. Geminae votum libens solvit.
1847-ben a gróf Teleki féle parkban volt.
(C. I. L. III. Supp. 1062. Ackner és Müller, n. 319.)

445. IOVI MAXIM
CRISPIVS
SATVRNINVS
B · LEG · VF

Olv.: Jovi maximo Crispus Saturninus beneficiarius legati voto fecit.

Találták a gróf Teleki féle kertben.
(C. I. L. 1031.)

446. PRO · SALVTE · A/G · M · D · M
SANCTVM
T · FL · LONGINVS · VET · EX · DEC · AL · II PAÑÑ
DEC · COL · DAC · DEC · MVN · NAP · DEC · KANAB
LEG · XIII · G · E · CL · CANDIDA · CONIVNX · ET · FLAV
LONGINVS · CLEMĒNTINA · MARCELLĀNA · FIL
EX · IMPERIO · PECVNIA · SVA · FECER · L · D · D · D

Olv.: Pro salute Augusti Matri deum magnae sanctum Titus Flavius Longinus, veteranus ex decurione alae II. Pannoniorum, decurio coloniae Dacicae, decurio municipii Napocae, decurio Kanabensium legionis XIII. Candida conjunx et Flavi Longinus Clementina, Marcellina filii ex imperio pecunia sua fecerunt. Locus datus decreto decurionum.

Találták a gróf Teleki féle parkban.
(C. I. L. III. 1100. Ackner és Müller, n. 387.)

447. ······
····· C V
CONSERVA
TORI · MARCV
S · LVCILIVS
THRPTIO
D · D · AMICIS

Olv.: — — — — Mercurio conservatori Marcus Lucilius Threptio dedicavit amicis (vagy diis amicis).

Találták a gróf Teleki féle parkban.
(C. I. L. III. 1027. Ackner és Müller, n. 631.)

448. M · AVREL
CHRESTVS
OB · HONO
REM · PATRO
NAT · COLL
FABR · COL
APVL · AD · EX
TRVCTION
AETOMAE
DED · HS · N · VI

* Olv.: Marcus Aurelius Chrestus ob honorem patronatus collegii fabrorum coloniae Apuli ad extructionem aetomae dedit sestertia numero sex.

Oszlop. 1622-ben a mezőn, a Kisfaludon levő villa közelében találtatott.

(C. I. L. III. 1212. Ackner és Müller, n. 532.)

449. AVRIBVS · AESC
LAPI · ET · HYGIAE
ET · APOLONI · ET
DIANAE · C · IV
LII · DIVS · FAR
NAX · IRENCVS
FRATRES · AVG
MVNIC · AVR · AB
PS · PS · PRES
II · ET COND · COS

Olv.: Auribus Aesculapi et Hygiae et Apollini et Dianae Caii
— — Dius Farnax Irenicus, fratres, Augustales municipii Aurelii Apli,
pro salute sua suisque (posuerunt) Presente et Condiano consulibus.

Márvány oltár Kr. u. 180. évből. 1831-ben a kisfaludi parkban találták. 1862-ben még ott volt.

(C. I. L. III. 986. Ackner és Müllernél hibás, n. 406.)

VIII. SÁRD.

450.
VICTO · PRO · SA
LVTE · IM · P · Q · R
ET · ORDINIS · C°L
APVL · C · IVL · VA
LENS · IAR · C°L · SS ·
ET · ANTISTES · HV
IVSQE · LOCI
V · L · P

Olv.: (Herculi, vagy Soli, vagy Deo Soli in) victo pro salute imperii populique Romani et ordinis coloniae Apuli Caius Julius Valens, haruspex coloniae suprascriptae et antistes huisque loci voto libens posuit.

1838-ban ásták ki.

(C. I. L. III. 1111. Ackner és Müller, n. 632.)

451. AIBM ······
 ΓΑΑΝ ······
 Ι ········

A templom csonka tornyába van beépítve.

(C. I. L. III. Supp. 7819.)

458. ···· O IDEM · DEDERAT · AT
 FELIX · NIMIVM · PVER · HIC
 ······ SERVIT · VANAS TO ··
 ···· D · SVPEREST · GÉT R ···
 ···· CVM · VIOLIS · CVM
 ···· I · TIBIO · VOP ···
 ······ IVA ······

Más darabon talán ennek a folytatása:

···· VM CORPVE ·····
 ···· VI · T IX PLAVSYPE
 ··· AT FEBRV · VSQV ··
 ··· ACI · DACVMR TE ··
 ··· MARTIAL ··· VNA ·
 ····· VIC · PRIMINI
 ······· ISC ······

A református templom kerítés falába van beépítve.

(Ackner és Müller, n. 633.)

453. AVVS* · AVG · C°L
 APVL · PRO SALVTE
 SVA ET FLAVIÆ · SY
 RÆ CONIVGIS
 ET · C · VAL · FLAVIAN^T
 FILI · ET · OMNIVM
 SVORVM · EX · VO
 TO · POSVIT

* SALVIVS? Neugebauer szerint ALBVRVS?

Találtatott Bartsai Gergely udvarában.
(C. I. L. III. 1162.)

454. D · M ·
MEMMIO · HEL
VIX · AN · XLV
IVNIA BERON (i)
CE · C · B · M

Asszonyfej koszorúval körítve.
(C. I. L. III. 1241.)

IX. MAGYAR-IGEN.

455. D M
NNIVS
(fi) RMVS
(vix) A · L · DO
(miti) A · IVSTA
(c) ON · ET · F(i)L
(b) ENĒ · MER
POS · H · S · E

A templomba volt beépítve.
(C. I. L. III. 1235.)

456. RESTITVT · CONIVGI · B · M · F

A templomba volt beépítve.
(C. I. L. III. 1242.)

X. TÓTFALUD.

457. D · M
SER · TO · RI · AE
FE · ΔICΔAE · DO
MI · AEQVO · VI
XSIT · AN · ΔX · PO
SV · IT · M · VA · TER
NI · VS · PRI · MIGE
NI · VS · BENEMEREN
TI · MA · TRI

Olv.: Diis manibus. Sertoriae Felicilae domo (vagy domu) Aequo, vixit annis LX., posuit Marcus Vaternius bene merenti matri.

1622-ben találta Opitz a tótfaludi vár alján létezett Szent Pálosok zárdájában egy boltivezet közelében.

(C. I. L. III. 1223. Ackner és Müller, n. 496.)

458. D · M ·
M · VLPIO · AVG
LIB · HERMIAE · PROC
AVRARIARVM · CVIVS
RELIQVAE · EX · INDVLGENTIA
AVG · N · ROMAM · LATAE
SVNT
SALONIA · PALESTRIC
ENIVX · ET · DIOENES
LIB · BENEMERENTI · FECER
VIXIT · ANN · LV ·

Olv.: Diis manibus. Marco Ulpio Augusti liberto Hermiae procuratori aurariarum cuius reliquae ex indulgentia Augusti nostri Romam latae sunt. Salonia Palestrice coniux et Diogenes libertus bene merenti fecerunt. Vixit annis LV.

Opitz találta 1622-ben a tóthfalui Szent-Mihályról elnevezett vár összedőlt kapuja alatt.

(C. I. L. 1312.)

XI. PETROSÁN.

459. IVNONI · REGINAE
MINERVAE
PRO · SALVTE ET VICTORIA
ET INCOLVMITATE
MARCI AVRELI ANTONIN(i)
PII FELICIS AVGVSTI ET
(i)VLIAE AVG MATRIS EIVS E(t)
CASTRORVM SENATVS
ET PATRIA(e)
AELIVS SOSRATVS PROC

A petrosáni gör. kel. templomban oltárkö gyanánt használják mai napig. Odaváló breazai homokkőből készült, 90 cm. magas, 46 cm. széles.

(C. I. L. III. Supp. 7836.)

460. DI
EM · IV · AP(olli)
NARIS VER S
AVG · NPO MA
NY · AVG · N VERN
VIII POSVIT

Olv.: Isidi (?) pro salute M. Julii Apollinaris Verus Augusti nostri
Romanus Augusti nostri vernae vilici posuit (posuerunt?).

Találták Popovits György román lelkész házában.

(C. I. L. III. Supp. 7837.)

461. COCCEIO VMBRIANO · DECVR · AVGVR
ITEM · PONTIFICI · CIVITATIS · PARAL
SENSIVM · PROVINCIAE · DACIAE · COC
CEIVS · SEVERVS · FILIVS · PARTIPIEN
TISSIMO

Más adatok hiányzanak.

(Seivert, n. 110. Neugebauer p. 172.)

462. VICTORI
PLAVTINIANO

(Seifert, n. 289. Neugebauer p. 171.)

463) D · M ·
CAECILIA CF VAL
LENA VIXIT AN
N X E MAT VS

Seivert, n. 266. Neugebauer p. 172.)

464. D · M ·
SCAVRIANAE
—
CAESN SER
VAE VIX AN XXIII
FVSCIANVS
F · B · M · P

(Seivert, n. 258. Neugebauer p. 172.)

XII. TIBOR.

565. D · M TT
EXVOTO
VLP VINDEX
V · L

Olv.: Dianae (?) ex voto Ulpus Vindex — — —

Találták a 4-ik házszám előtt. Férfi, kutya, nyul képe látható a
kövön. Tehát Diana tiszteletére tétetett.

(C. I. L. III. Supp. 7744.)

466. DIA
NE

Találták a 46-ik házszám alatt, Popovits József házában.

(C. I. L. III. Supp. 7745.)

467.

M
INI
ST
A TI
F · C · S

Találták a 125-ik házszám alatt, Ruzán sütőkemenczéjében.

(C. I. L. III. Supp. 7816.)

XIII. BOROS-BOCSÁRD.

468. SILVANO
DOMESTICO
PRO · S · T · FLAVI
CRESCENTIS
PAEF · N · M HP
T · FL · FELICIANVS
DOMVS · ILLIV · ALVMNVS

Olv.: Silvano domestico pro salute T. flavi Crescentis, praefecti
numeri militum (?) Hispanorum, T. Flavius Felicianus, domus illius
alumnus.

Találták a falusi templomban. Capitularis Burchard,

(C. I. L. III. 1306.)

XIV. DIÓD.

469. DIANAE · AVG
 PRO · SALVTE
 IMP · CAES · TITI
 AEL · HADR · ANTO
 NINI · AVG · PII · P · P ·
 M · STATIVS PRS
 CVS · LEG · AVG · PR · PR
 V · S · L · M

Olv.: Dianae Augustae, pro salute imperatoris Caesari Titi Aelii Hadriani Antonini Augusti Pii, patris patriae, Marcus Statius Priscus, legatus Augusti pro praetore, votum solvit libens merito.

Kr. u. 157—158. évből való legat volt.

E föliratos emlékkő Ackner szerint Diódon van; a Corpus szerint vagy N.-Enyeden, vagy Felgyógyon volt. Jelenben nincs N.-Enyeden.

(C. I. L. III. 940. Ackner és Müller, n. 635.)

470.	NEMESI REGIN	
	C · SPED · VALE	
	RIANVS · DEC	
	COLLEGI · FAB	(r)
	PRO · SALVTE	(sua)
(su)	ORVM	QV (e)
(o)	MNIVM	
(v)	S L	(m)

Diódon, Zeyk Gábor házában van.

(C. I. L. III. Supp. 7767.)

XV. NAGY-ENYED.

471. I · O · M
 PRO · S · IMPE
 RATORIS
 COLLEG · AVRA
 RIARVM · L
 CALPVRNIVS

 D D · D D D

Találták Felgyógyon.

(C. I. L. III. 941. Ackner és Müller szerint n. 545. Zalathnáról való és e munkámban felsoroltak közt a 342. szám alatt levővel azonos. Nagy-Enyeden jelenben nincs.)

472. I · O · M
CETERISQ
DIS · CONSE
NTIBVS
M · OP^PILLIVS
ADIVTOR
IIVIR · COL

Olv.: Jovi optimo maximo. Ceterisque diis consentibus Marcus Oppellius adjutor duumviri coloniae.

(C. I. L. III. 942. Ackner és Müller, n. 636.)

473. P · FVRIO
SATVRNIO
COS · P · AELIVS
MAXIMIANVS
DEC · COL ·

Olv.: Publio Furio Saturnino consulari P. Aelius Maximianus, decurio coloniae.

Kr. u. 161-iki évből való legat. Találták a piacon valamelyik házban beleépítve.

(C. I. L. III. 943.)

474. a)
· · FEC · · ·
· IMOD · · ·
· DICA / · ·
.....

Jelenleg a kollégium muzeumában van.

(C. I. L. III. 1259.)

474. b) ADIZ DI
..... SEP · CARPIA
..... CAN · SEP · STATILIA
..... S · CAN · SEP · CASTVS
..... IN · DVP · SEP · CELSVS · CAN
..... IAN DVP · SEP · NEPOS · CAN
..... ARIVS · SEC^R · SEP · NEPOS · CAN
..... MVS · VETR · CL · ALEXANDE · BF · COS
..... CAN

Olv.: Adizo deo Septimius Carpius Candidatus, Septimius Statilianus Candidatus, Septimius Castus Candidatus, duplarius, Septimius

Celsus Candidatus duplarius, Septimius Nepos candidatus secretarius, secutor tribuni, Septimius Nepos Candidatus veteranus, Claudius Alexander beneficiarius consularis — —

(C. I. L. III. 1190. Ackner és Müller, n. 637.)

474. c) DEO · AESCVL · ET · HYGIAE · AVR · ETERNVS

Igen csinos márványtábla, 37 cm. hosszú, 29 cm. széles. Basrelief. Balról jobbra női alak, mely edényt tart, melyen két gömb van, kígyó csavarodik az edény felé, Aesculapius, Hygea, mellette Sphinx. E basrelief alatt van fenti fölírat. Gyulafehérvárról a nagyenyedi főgimnázium muzeumába került.

(Lásd a 318. sz. alattit, mely talán azonos ezzel.)

474. d) ········

INVICT
O · I · O
II · V · SL M ·

Homokkő oltárnak alsó része. A nagyenyedi főgimnázium muzeumában van.

474. e) INVICT
M · SVRVS
V · S · L

Kis oltár 34 cm. magas homokkőből. A nagyenyedi főgimnázium muzeumában van.

474. f) I · O · M ·
ETROVL · I · INVICTO ET LIBE PA
AVR · GAIS · ET · AVR · INGENVS · SACER · EX · VOT · P

E fölött igen szép márványcsoport töredéke van. A nagyenyedi főgimnázium muzeumában van.

474. g) C · ANT · C · FIL · PAPIR
VALENTINO Θ
DEC · COL · APVL · C
ANT · AGRIPPINVS
AMILII DEC COL
POT · FIL · ET · CAII · ANT
MARCELLVS AGRIP
PINVS · DEC · COL A
PVL MARCELLAT A
GRIPPINA NEPOT · EIV

Nagy oltárkő három darabra törve, az egész 77 cm. széles és 152 cm. magas. A nagyenyedi főgimnázium muzeumában van.

474. h) AVR · TIMOTHEVS · SI
VOTVM LIBES

Csinos márványcsoport töredéke van fölötte. A nagyenyedi főgimnázium muzeumában van.

474. i) CO
..... NITORI
EMIDORVS · ʒ
SACER CIRAVS S AP A
NIS · D · M̄ĀĒDNIA · ET · Aʒ
IOR · I · NIVS · ET M̄P · I · PRO · SE
ET SVIS FECIT

Oltár homokkőből. A nagyenyedi főgimnázium muzeumában van.

474. j) ILLVS ET ·
MANICIA VO

Kis csoport töredéke. A nagyenyedi főgimnázium muzeumában van.

XVI. MAROS-UJVÁR.

475.
·· DECVR ···
.....

Emlékkő diszitményes homlokzattal. Báró Nopcsához került Zámba.
(Corp. I. L. III. 933. a. Ackner és Müller, n. 639.)

476. PER SI
RONIA
ACF

Oszlop Mikes gróf házában.
(C. I. L. III. Supp. 7711.)

XVII. FELVINCZ.

477. N
·· EL · IVL
..... A NA
·· FI · SA ···

Várfalván, Szabó Istvánnál találták.
(C. I. L. III. 938.)

478. M · O · S
V · P · O · R
L · V · X
V · S · T · I

Lehelye bizonytalan, de Salinae közelében.
(C. I. L. III. 937.)

479. (Lyra és szőlők.)
.....
DECVR
.....

Azonos a 475. számmal. Felvincz, Salinae, Várfalva és Maros-Ujvár azon helyek, honnan származottnak nyilváníják; lelőhelye tehát még nem bizonyos.

(C. I. L. III. 933.)

480. D · M ·
T · FLAV(i)
PAVLII
VIX · AN · IIII
DIES · XIII
T · FL · PIN

Most Várfalván van, Vargyasi Boldizsár háza előtt.
(C. I. L. III. Supp. 7708.)

481. D
M · AV
AVG · C (ol. pot.)
AN · L · A
CA · HĒR (es)
OR · P ·
OP I

Most Várfalván van, Pálfi Lajos 232. szám alatti házában.
(C. I. L. III. Supp. 7709.)

XVIII. SZÉKELY-FÖLDVÁR.

482. APOLLINI
ATILIVS CELSIIVS · DEC · V · S · L · M ·
APOLLINI

Olv.: Apollini Atilius Celsianus decurio votum solvit libens merito
Apollini. — Apollini ezen utóbbi ismétlése szokatlan a feliratokon.

Márvány relief. Apollo a lyrával. 1859/60-ban találták. Jelenleg
talán az erdélyi muzeumban van Kolozsvárt.

(C. I. L. III. 933. Ackner és Müller, n. 640.)

483. $\overline{SE}(\overline{cun})\overline{DVS}$

Félkörben két felnőtt ember és négy gyermek relief-képével.

(C. I. L. III. 934.)

XIX. KOSLÁRD.

484. I · O · M · DOLICHE
NO · PRO SALVTE
IMPERATOR
H* · VALENTINVS · VET
SACERDOS
TEMPL · IMPENDIO SVO
RESTITVIT

Hihetőleg Apulumból került Koslárdra. Jelenleg a nagyenyedi
kollégium főgimnáziumának muzeumában van.

(C. I. L. III. Supp. 7760.)

485. D M
P~ ···· L ···· STI
····· V ··· SVA
········· VLI
········· IVS
········· IILINO
········· I ··· MP

Találták Zeyk Károly háza előtt.

(C. I. L. III. Supp. 7818.)

XX. OLÁH-DÁLYA.

486. $\overline{C \ C}$
C · AELIVS
PRIMVS
DEC · COL

Más adatok hiányzanak.

(C. I. L. III. Supp. 7788.)

* Hercunius.

XXI. SPRING ÉS DRASSÓ KÖZT.

487. OBILE · ET
HERCVLI
M · D · P · D · COL
V · S · L · M

1896-ban találták. Más adatok hiányzanak.
(C. I. L. III. 6263.)

XXII. ALVINCZ.

488. I · O · M
CETERISQVE · DIIS
DEABVSQVE · IMMOR
TALIBVS
T · IVL · GAIANVS · D(e)C · C
SARMIZ · PRO · SAL · SVA
SVORVMQE
OMNIVM · POSVIT

Lehet, hogy Apulumból Alvinczre került; a 155. sz házban van.
(Neugebauer. Dacien p. 148. D · O · M · (C. I. L. III. 1060.)

489. INVICTO
MITRAE
L · OCTAVIVS
GRATVS
V · S · L · M

Olv.: Invicto Mithrae Lucius Octavius Gratus votus solvit libens
merito.

A Martinuzzi-kastélyban volt.

(C. I. L. III. 1119. Ackner és Müller, n. 271.)

490. DEO BONO
PVERO POS
PHORO APΘ
INI PYTHIO
T · FL · TITVS ET
T · FL · PHILETVS
P · S · S · S

Olv.: Deo bono puero Posphoro Apollini Pythio Titus Flavius
Titus (Titius?) et Titus Flavius Philetus pro salute sua suorum.

Öltár kagylómészből. Barcsay Jánosnál van.
(C. I. L. 1133. sz. Ackner és Müller, n. 909.)

491. ΑΥΡΗΑΙC CΤΕΨΑΝΟC ΘΕΩ ΜΙΘΡΑ
ΕΥΧΑΡΙCΤΗΡΙΝ

Olv.: Ayrelik ktephanok teo Mitra eycharikterin.

A Maros Alvincz és Borberek közti medrében. Jelenleg a Bruckenthal-muzeumban van N.-Szebenben.

(C. I. L. III. Supp. 7782.)

492. D M
..... INC NV
..... VSA IO
..... M S
..... E
..... MAR
..... IO
..... SMO

A Corp. Inscr. Lat. szerint:

D · M
Q · INGENV
VIVS · ATTIO
VIX · ANNIS
XV · INGE
NVVIA · MAR
CELLA · FILIO
PIENTISSIMO

Ackner és Müller szerint Algyógyon találták volna a népiskola mellett, de 1861-ben már nem látták ott.

(C. I. L. III. 1400. Ackner és Müller, n. 270. Ugyancsak Ackner és Müllernél 273. sz. a. hasonló fölirat van ismételtlen lenyomatva. L. az 540. sz. a.)

493. D · M ·
M · VLP · PROPRE
TORI · VIX · AN · LI
VLP · CON · CVM
FILIO
P · P · I

Olv.: Diis Manibus. Marco Ulpio propriaetori; vixit annis L.L. Ulpia conjux cum filio posuit propriis impensis.

A kastélyban találták.

(Ackner és Müller, n. 272.)

494. a) D
Q · VAL · MAV
VET · LEGA
MISS · PR
AC SAC

Találták 1865-ben, a vasuti előmunkálatoknál. Jelenleg az erdélyi muzeumban van Kolozsvárt.

(C. I. L. III. 6264.)

494. b) I O M
OCTAV(i)
A · DIGN(illus? vagy a?)
PRO SALV
TE SVIS ET
SVOR V · L · S

Homokő oltár. A Martinuzzi-kastély közelében volt. 1899. febr. 19-én kaptam Zudor urtól. Jelenleg az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

XXIII. BORBEREK.

495. D · M ·
CASSIAE
SATVRNINAE
VIX · AN · L ·
CASSIA · PONTICILLA
SECVNDVM · VOLVNTATEM
ET STAMENT · PATRONAE
BENEMERENTAE · FECIT
ARBITRATV
PVPLICI IANVARI
CONIVG ET
PVPLICI · SEVERI

Borberék közelében vették ki a Marosból, azután az alvinczi templomba került.

(C. I. L. III. 1230.)

496. D · M
M · COMINIVS · PON
TIF · ET · BIS · QQ
COL · SARMIZ · METROPOL
ET Q · R · Q · SACERDOS · ARAE
AVG · SORORI · PIEN
TISSIMAE
L · D · D · D

Olv.: Diis Manibus. Marcus Cominius, pontifex et bis quinquenalis coloniae Sarmiz metropolis (et quaestor republicae Q. ---) sacerdos arae Augusti, sorori pientissimae Locus datus decurionum decreto. (Ackner és Müller, n. 274.)

XXIV. KARNA.

497. IONIS
SVRPL
I · POS

Most Déván van.
(C. I. L. III. 1261.)

Függelék a Gyulafehérvárt (Apulum) talált föliratos kövekhez.*

498.**
T · LAEVIVS · T · F · VET
FLAMEN · SAC · Q ·
COL · APVL · ARAM
HANC · ROMAE · CON
P · S · F · C

Olv.: (Flaminum Menti) Titus Laevius, Titi filius, Veturia, flamen sacerdosque coloniae Apuli, aram hanc, Romae consecratam, proprio sumptu faciendam curavit.

Találták a városban, a gör. kath. templom közelében.

(Ackner és Müller, n. 449. Valószínű, hogy azonos a 69. sz. alattival.)

* E helyen közlöm részben a monografia nyomtatása közben meghatározott, részben pedig a legújabb időben lelt föliratokat.

** FLAMINVM · MENTI Ackner és Müller szerint, de kétesnek mondják.

499. FAMILIARICVM A S
OLO · PROSMONI EX SVO
FECERVNT · PER AVR
STATIVM ET VLP PA
VLVM QVAESTORES

Találtatott délnyugatra a vártól, azután a külvárosba, a 126. sz.
házba került.

(C. I. L. III. Supp. 7807.)

500. SC ······
(s)AC PER AN
TIOCHV SA
LERDOS
LOCI

Találták a Sárdi-utczában, a Turcu-féle házban.

(C. I. L. III. Supp. 7791.)

501. C ····· I ······
LV ······
I · P ··· O SAL
· M ····· II ····
EOR ··· O ····
AV · E ·····
C · IV · VALE · I ·
CL ····· VSL ···
SACERDO ···
D ··· VS ·····
A ··· EI ····· A ···
QVINTA ····
CONIVGE · P C ·
T CA ··· S ··· V ·
IS · VAL ··· ET
PASINICO
FILIS
V · L · P

Kőtábla. Találták a vár területén. Kiegészítésül még hozzá lehetne
tenni: A 3—4. sorhoz: pro salute imperii, 5. sorhoz: et ordinis, 7. sor-
hoz: C. Julius Valens, 9. sorhoz: sacerdos, 11. sorhoz: Arulena? Quintae
filiorum Gaiorum Juliorum Valentis et Pasinici

(C. I. L. III. 1117.)

502. DOMI · P · I
LVCTA
TIVS

Találták a város közelében a mezőn.
(C. I. L. III. 1234.)

503. · · VALERIV · AVG · C
APVL · PRO SALUTE
SVA · ET FLAVIAE SYRAE
CONIVGIS
ET · C · VAL · FLAVIAN
FILI · ET · OMNIVM
SVORVM EX VO
TO · POSVIT

Olv.: Valerius, Augustalis coloniae Apuli, pro salute sua et Flaviae Syrae conjugis et Caii Valerii Flaviani filii et omnium suorum ex voto posuit.
(Ackner és Müller, n. 463.)

504. TI · CLAVDIVS
QVI · MACEDO
PHONASCVS
SIBI · ET
STLACCIAE · DIGNAE
VXORI SVAE

Olv.: Tiberius Claudius, qui Macedo Phonascus, sibi et Stlacciae, dignae uxori suae.
(Ackner és Müller, n. 500.)

505. A fölíratos kő frontján:

ER
BALNE
POPVLO · PV
BLICE · OLEVMI
POSVIT
L · D · D · D

A baloldalon:

RARISSIM
SEX · SENTINAS · MAXI
MVS · ANNO · PRIMO
(f)ACTI · MVNICIPI
POSVIT

Olv.: — — — — balneas populo publicas et oleum posuit. Locus
datus decreto decurionum.

— clarissimus Sextius Sentinas maximus anno primo facti muni-
cipii posuit.

Talán az Antoninusok korából való fölírat. Találták 1872-ben a
külvárosban, a 146. sz. házban.

(C. I. L. III. Supp. 7805.)

506. I · O · M
IVL · CR
YSAMPE
LVS V
L P ·

Olv.: Jovi optimo maximo Julius Chrysampelus votum libens posuit.

Mésző oltár. Találták 1899-ben február elején a Kutyamál nevű
szőlőben, hol római temetőhely volt. Most az alsófehérvármegyei
régészeti muzeumban van.

507. ···· I · INVICTO
··· · MPERI

Olv.: Soli (?) invicto — — — — imperi.

Szobor durva homokkőből. Ballába ujjai megvannak, a talapzaton
van a fölírat. Találták 1899. jan. 30-án Metesán szőlőjében (Kutyamál,
Portus felé néző részben).

508. AVR MVCIANVS · EX · V
STRATOR · COS · POS

Fölötte egy nyilas képe van.

(C. I. L. III. Supp. 7786.)

509. M · MARCELLVS LIBRARIVS
LEG V · S · M

Néhai Andrási kanonok házában van.

(C. I. L. III. 1166.)

510. CONLA
PSVM · A · SO
LO · RES
TITVIT

A volt Bethlen-iskola, most a nagy kaszárnya közelében volt.

(C. I. L. III. 1219.)

511. SVLE
FL · ATTA
LVS · VOTVM
L · S

Olv.: Soli (?) Silvano (?) Sule (viis) Flavius Attalus votum libens solvit.

Oltár. Találták a városban.

(C. I. L. III. 1156.)

512. AVR · MA
XIMLA · · · · ·
MENSOR

Olv.: Aurelius Maximilianus — — — mentor.

(C. I. L. 1220. Ackner és Müller, n. 520.)

513. · · · · ·
· · · · ·
· · · · ·
· · · · ·
TE
RENTIVS
EX VISO

Olv.: Terentius ex viso — — (posuit).

A téglavetőhely közelében ásták ki.

(C. I. L. III. 1167. Ackner és Müller, n. 465.)

514. Hirschfeld szerint: DEARV · · · · ·
CISE · · · · ·
· VV · · · · ·
· · · · ·

Benndorf szerint: DEAPVC · CvN
C · T SE · · · ES
· VV · · · · ·
IVL

Nagy oltár. A külvárosban, 272. sz. a. házban van.

(C. I. L. III. Supp. 7747.)

515. O · ET
E PIT
IAM

A nagyprépost kertjében van.

(C. I. L. III. 1255.)

516. M · VLP SEC

A nagyprépost kertjében van.
(C. I. L. III. Supp. 7815.)

517. Öreg férfi négylábu állaton ül és kétfülű edényt tart
kezában. Töredék, márvány; alatta:

M|
M|

A Batthyány-muzeumban van.
(C. I. L. III. 1168.)

518. ·· VSTOS E ····

Olv.: Custos ecclesiae (?) —

Találták 1896-ban, a volt várközségi ház lebontásánál. Lehet, hogy
ujabbkori darab. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

519. SP
CO
SA

ETE
OTC

II
IIS

A várba való feljárat keleti falában volt.
(C. I. L. III. 6266.)

520. CAERE
FANTVS
·· IN ····
··· SOC ·
······
······
······
······
C ·····
VIM ····
······
ANN ··

A várba való feljárat nyugati falában most is megvan.
(C. I. L. III. 1254.)

521. ICOIV
NAIII
CIP

Kemény homokkő. Találták 1898. szeptemberben a Báthory-templom falában. A kőmívesek beépítették az új gimnázium alapfalába, mielőtt megmenthettem volna.

522. N V

Nagy márványtablának két darab töredéke; a betűk 15 cm. magasak. Találták Metesán szőlőjében, a Kutyamál Portus felé néző részében. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

523. D
MLIVS · M
CFFFA · VII
ANI XXXI

Sirkő. Homokkő a hosszában ketté vágva. Oszlopok és koszoruban női alak, társa a másik felén hiányzik.

Találták 1898. augusztusban a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

524. VI
VMOR
RAFAEII
CVIVXOM ·
· VTAP ARAT

Durva homokkő töredék. Találták 1898. szeptemberben a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

525. V
C FV
CENS
INNI
DIPI
VALE
TO EI
CAES
FILIO
MC · ·
QV · ·
PO

Durva homokkő, a hosszában ketté vágva. Találták 1898. szeptember hóban a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

526. ········· V
HAST LEG XIII G
VLPIVS
RESTITVTVS
EXERCITI EQ
V · S · L · M

(Istenség neve dativusban)

··········

h]ast(atus) leg(ionis) XIII g(eminae)

S[e]v(erianae)? e]t Ulpius | RESTITVTVS

(centurio) exerciti(ator) eq(uitum) | v(otum)

s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

Durva homokkő. Találták 1898. szeptember hóban a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

527. BADONB
REGINIS
SEXTIA · \widehat{AV}
GVSTINA
EX VOTO

Olv.: Badonibus reginis Sextia Augustina ex voto.

A Badones reginae eddig még ismeretlenek, talán a Matres-hez hasonló istenségek.

Oltár kagylómészköből. A betűk alig olvashatók. Az egyik oldalán

kancsó, a másikon ivóedény van. Találták 1898. szeptemberben a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

528. ··· CVLAPIO · ET · H ·· IAE · L · IV ·
 · ASSINVS · DEC · COL · APVL · II VIR
 COL · NAP · FLAM · COL · DROB · FLAM
 MVNIC · DIER · DEC · MVNIC · APV
 ET · POR · TRIB · LEG III · FL · PRO SA
 LVTE · IVL ··· BERONICES @N
 ·· VCIS
 V L S

Olv.: Aesculapio et Hygiae Luc. Jul. Bassinus decurio coloniae Apulensis duumvir coloniae Napocae Flamen coloniae Drobetae, Flamen municipii Diernae, Decurio municipii Apuli et Porolissensis tribunus legionis IIII Flaviae pro salute Juliae Beronices conjugis. Votum libens solvit.

Mésző tábla. Találták 1898. szeptember hóban a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van. Érdekes kombinációt látunk itt a Daciában és Moesiában állomásozott katonaságban.

529. ··········
 R COL
 VA FEC

Imperator márványtábla töredéke. A betűk 14 cm. magasak és lyukakkal vannak ellátva, fémbetűk odaerősítésére.

(Lehetett itt női név nominativusban)
 [sibi et ··········]
 decurioni et pontifi?] ci col(oniae
 Apulensis vi]va fec(it).

Találták 1898. szeptember havában a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

530. ··········
 ··········
 ··········
 ··········
 O Λ
 POSVIT

Talán: Tit(us ····· S ····· optio co[hortis] posuit.

Nagy oltár homokkőből. Találták 1898. szeptember havában a Báthory-templom alapfalában. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

531. a)

ALVTE SEVERI NIN
LAM · SPECV
VO · FECER
AFV

A

b)

SC
DIO
IVSSV

c)

OVV
FR · SCRIP

Olv.: [Pro sa]lute Severi [et Anto]nin[i A]u[g (ustorum) s[cho]lam specu[latores i]n[pen] | dio[s]uo fec[erunt] · · · · · curam egit ?] | iussu Mev · · · · · fr(· · ·) scrip(sit).

Márványtábla, elég csinos betűkkel. Találtuk 1886-ban az ásatási helyünkön. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

532.

DEI

Homokkő töredéke az ásatási helyről. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

533. a)

OR · I
C

Homokkő töredéke az ásatási helyről. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

333. b) SILVANO
DOMESTI
CO · MAR
VAL · BAS
SINVS · IV
NIOR · POSV
IT

Olv.: Silvano Domestico Marcius (Marcellus?) Valens (Valerius?) Bassinus junior posuit.

Márvány oltár. 62 cm. magas, 29 cm. széles; az írásra használt terület 34 cm. magas és 22 cm. széles.

Találtatott Ráda Juon szántóföldjén. 1901. április 19. óta az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

533. c) SILVAN
O · · · · ONB
S · · · · CO
AVRELIVS

Silvanusnak szentelt kis márvány oltár, 36 cm. magas és 15 cm. széles. A betűk hanyagul vannak kidolgozva, főleg az utolsó sor csak be van karczolva,

A Rét-utczában volt, 1901. április 14. óta az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van elhelyezve.

533. d)

NVMINI
AESCVLAP

Oltár-töredék. Roska Péter és Victoria testvérek udvarában volt, kik az alsófehérvármegyei régészeti muzeumnak ajándékozták, hol az 1901. április 29. óta van elhelyezve.

533. e)

D ·	M ·
CAESERN ^f	
T	

Sírkő-töredék. Találtatott Lajos Mihály vasuti őr őrházához tartozó szántón. (A zalathnai vasuti vonalon levő 2-ik őrház.) 1901. április 15. óta az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban van.

MAROSPORTUS.

533. f)

NDER
M

Márványtábla töredéke. 1900-ben szereztem a régészeti muz. számára.

Alsófehér vármegye szomszédságában talált római föliratos kövek.

I. SZASZSEBES.

534. HERCVLI
CONSERVATO
RI · GEMIN
AELIANVS
PF · LEGATI
V · L · S

Egy asszony udvarában volt; az asszony, hogy el ne vigyék tőle a fölírat miatt, a nagy követ megcsönkitotta; de a Corp. Inscr. Lat. III. 1026. szerint még is csak elvitték tőle. Hová? — Seifert más-képpen közli.

(C. I. L. III. 1026.)

535. VVLIV (cen)
SORINVS (pa)
TRI · F · C

Koczká alakú kő. A templom mellett volt. 1723-ban Bécsbe vitték.
(C. I. L. III. 1238.)

536. IVL
RT
PO
CC

Csonka kődarab a luth. templom mellett volt.
(C. I. L. III. 1258.)

537. D M
L · RVSTIO (f) I
NITO · DEC · C°L
VIXIT · AN · L
VSIA CENSC

A piacon egy magánház falába van beépítve.
(C. I. L. III. 1216.)

538. AVRELIAE · PRISCILLAE
C°NIVGI · PIETATE · ET
CASTITATE · INCOM
PARABILI · AVRELIVS
SABINVS · PRIMIPILARIS

A mezőn találták. Ezen fölíratot Szászrégenben, Brassóban, Zalath-nán is vélték látni (?).

(C. I. L. III. 1191.)

II. ALGYÓGY. (GERMIZARA.)

539. HERCVLI
INVICTO
PR · IMPERA
TORIS · COL
GALATARVM
L · LIVINS · MA¹
RCELLINVS
L · D · D · D

Olv.: Herculi invicto protectori imperatoris colonia (collegium?)
Galatarum Lucius Livius Marcellinus. Locus datus decreto decurionum.

A Corp. Inscr. Lat. szerint: Herculi invicto post (?) reditum (?)
imperatoris collegium Galatorum. Tit. Julius Marcellinus donum dedit
dedicavit.

Találták Kuún József gróf kertjében.

(C. I. L. III. 1394. Ackner és Müller, n. 268.)

540.² D M
···· INC NV
···· VSA ···· IO
····· M ····· S
·········· E
········ MAR
········ IO
······ SMO

A Corp. Inscr. Lat. szerint:

D · M
Q · INGENV
VIVS · ATTIO
VIX · ANNIS
XV · INGE
NVVIA · MAR
CELLA · FILIO
PIENTISSIMO

¹ L · LIVINS · M ·

² Ugyanez már megvan a 492-ik szám alatt. A tévedést csak későn vettem észre,
mikor a folyó számokon változtatást nem tehettem.

541.
M · V · POS CO
NIVX · ET · FIL · E
PATRI · S · B · M
H · S · E · · · · · ET
SEVERIA · · · · ·
VIX · AN · LX · ·
CONIVX · E · · · ·

Olv.: — — — monumentum posuerunt conjux et filiae patri suo bene merenti. Hic sita est Severia — — — vixit annis LX — — — conjux ejus.

A Corp. Inscr. Lat. szerint:

IN · V · POS CO
NIVX · ET · FIL · I ·
PATRIS · S · B · M
H · S · E · ET
SEVERIA (na)
VIX · AN · LX
CONIVX · EIVS

Oltár. Egyik oldalán Hercules és a nemaei oroszlán. Találták a „la Pepapse» nevű helyen. Kuún Gotthard gróf kertjében van.
(C. I. L. III. 1042. Ackner és Müller, n. 269.)

III. CSIGMO. (P'ETRAE.)

542. HERCVLI INVICTO ·

1864-ben találták.

(Ackner és Müllernél, n. 924.)

343. FORTVNAE
PRO · SALVTE
AVGGG · D · NN(n)
L · OCTAVIVS · I(u)
LIANVS · COS II(i)
DAC · FIERI · · · · SST
INSTANTE LGE
NAN^f (p)RAE (f, a) LAE
ASTV · · · · · B

Ackner és Müller szerint: Fortunae pro salute Augustorum dominorum nostrorum Lucius Octavius Julianus consularis III. Daciarum et — — — alae Asturorum.

A Corp. Inscr. Lat. szerint: Fortunae pro salute trium Augustorum nostrorum L. Octavius Julianus consularis III. Daciarum fieri jussit, Aelio (?) Gemino (?) Antonio (?) praefecto alae Asturum — — — b. Oltár. Találták Kuún Gotthard gróf kertjében.
(C. I. L. III. 1393. Ackner és Müller, n. 267.)

MAGYAR-PETERD.

544. VICTORIAE
AVG
L · IVL · ET GALER
LEUGANVS
CLVC · VE · LEG
XIII G · M · V · AEDIS
CVSTO S CR · LEG XIII
NOMNE SVO ET
C · IVL · PATERNI FIL
SVI · D · D

Ackner és Müller szerint: Victoriae Augustae Cajus Julius et Galerius Leuganus, Cajus Lucius — — XIII. (?) geminae victricis aedis custos. (?) scriba legionis XIII. nomine suo et M. Julii Paterni filii sui dedicaverunt.

A Corp. Inscr. Lat. szerint: Victoriae Augustae L. Julius T. (f.) Galeria Leuganus Clunia, veteranus legionis XIII. geminae Martiae victricis, aedis custos civium Romanorum legionis XIII. nomine suo et C. Juli Paterni fili sui donum dedit.

Találták Lendvay József házában.

(C. I. L. III. 1158. Ackner és Müller, n. 134.)

545. D M
P · AEL · VICTO
RI PLAVTIANO
DEC · MVNI · P
SALVIA C · I SE
CVNDAM VER
· VNIA · · · · ·
MENTI · · · · ·
FRONTINA
M

Magyar-Peterdre vitetett (honnan?) Balogh József kertjébe, onnan pedig Lendvay udvarába, hol Torma Károly látta és le is irta. — Huszti, Soterius és Seivert különféleképpen irták le, Seivert éppen háromféleképpen irta.

(C. I. L. III. 1211.)

546. D · M ·
P · AEL · VALERIANVS
PATRONVS ET · DEC
COLL · FABRVM · VIX
AN · LX · DECC · ET PRIN
CIPALES · COLL · SS AERE
CONLATO · SECVN
DECRETV(m) (ip)SOR
FAC · CVR(ave)RVNT

Balogh József kertjében volt, onnan Czegére vitetett Vass Ádám gróf kertjébe, hol Torma Károly látta és leírta.

(C. I. L. III. 1210.)

547. D · M ·
T · FABIO · IB(1)IO
MARO · DOMO
AVGVS · TREVE (r)
QVOND · DEC(ur) · ·
(k) · · · · · ANABAR · VIX
ANNIS · LX
FABII · PVLCHER
ROMANA · AQVI
LEIENSIS · PER · TV
TORES · SVOS · POSVIT

Olv.: Diis manibus. Tito Fabio Ibliomaro, domo Augusta Treverorum, quondam decurioni collegii aurariorum (kanabarum?) vixit annis LX. Fabii: Pulcher, Romana Aquileiensis per tutores suos posuerunt (posuit?)

Ariosti leírása szerint (1721.). Bécsbe küldetvén, Lugos közelében a Marosba merült.*

(Corp. Inscr. Lat. III. 1214.)

Ackner és Müller által közölt római fölíratos kövek, melyek azonban a Corpus Inscript. Latinarum szerint hamisítványok.

GYULA-FENÉRVÁR. (APULUNI)

548. ISIDI · ET · SERAP
SACRVM
EX · VOTO
PRO FILIOLI · SALVTE
SVSCEPTO
SAVRANA · FECIT

* Ezen fölírat a 410. sz. alatt is van közölve Abrudbányáról s pedig Ackner és Müller 609. sz. alapján. A Corp. Inscr. Lat. III. 1214. sz. alatt pedig módosított szöveggel jelent meg, Peterdől származtatva. Fönti szöveg a Corp. Inscr. Lat.-ból van véve.

Olv.: Isidi et Serapidi sacrum ex voto pro salute suscepto Saurana (Scauriana?) fecit.

(Ackner és Müller n. 390. C. I. L. III. 52.)

549. IVXONI · LVCINAI
PRO FILIA · PARTVLA
BORANTE
SVSCEPTO
NOTO STATILIA · D · D

Olv.: Junoni Lucinai pro filia parva (partula) laborante suscepto voto Statilia dedicavit.

(Ackner és Müller, n. 333. C. I. L. 53. Már Orelli is kétségbe vonta e felirat valódiságát.)

550. I · O · M
DJS · ET · DEABVS
AEL · VALENS · ET · LVCIVS QVADRATIAN
CENTVR · IVL · FORT · PRI · PRI ET
C · MARCELLIN · TRIB · MIL · OB XIII
LEG · SERVATAM · IDIB · MART
P ·

Olv.: Jovi optimo maximo diis et deabus Aelius Valens et Lucius Quadratianus, centuriones, Julius Fortis, princeps prior et Cajus Marcellinus, tribunus militum, ob XIII. legionem servatam idibus Martiis posuerunt.

(Ackner és Müller n. 320. C. I. L. 54.)

551. M · MVNATIVS · M · F
CVM · BALBINO · QAES
TIONVM · CAVSARVMQVE
IVDEX · FLAM · DIAL
MVN · COL · APVLI
PRO · FELICI · EX · VRBE
REDITV · P

Olv.: Marcus Munatius, Marci filius, cum Balbino quaestionum causarumque judex, flamen Dialis, municeps coloniae Apuli pro felici ex reditu posuit.

(Ackner és Müller n. 461. C. I. L. III. 56.)

552. TI · SERRANVS · EXACTOR
A · A · A · AVG · AESCVLAPIO
SVPER · SALVTE · CONIVGIS
CRISPINILLAE · B · M
H · S · F

Olv.: Tiberius Serranus, exactor auri aeris Augustalis, Aesculapio super salute conjugis Crispinellae bene merentae hoc sacrum fecit.

(Ackner és Müller, n. 408. C. I. L. III. 57.)

553. Két halottnak képe. Alattuk:

NISI · VTILE · EST · QVOD · FACIMVS
STVLTA · EST · GLORIA

(Ackner és Müller, n. 501. C. I. L. III. 58.)

554. Női alak, mely baljában almát tart, szakállas férfinak az ölében ül nyugágon; Delphineek környezik. Alattuk:

ΓΕΓΟΝΕ · ΕΚΑΘΗΝΑC ΟΜΟΙΟC
ΒΑΕΗΗ ΤΑΥΤΑ

Fehér márvány relief, melyet állítólag 1710-ben ástak ki a várépítésnél.

(Ackner és Müller, n. 541. C. I. L. 59.)

555. D · D · O
HECTENI
PATRES · EX · DE
ARAM POSIERVNT
C · CAST ··· PVLC ·
DVE · TRINAREI ···
TITANE ··· RVF ··
PRO S L VT · SV ···
MILTQ · LEG · XIII ··

Olv.: Diis optimis Hecateni patres ex devotione aram posierunt Cajus Castricius (?) Pulcher ducenarius (?) Tiberius Tantilius (?) Rufus (tribunus?) pro salute sua militumque legionis XIII. (Geminae).

Állítólag beépítették a vár alapfalaiba.

(Ackner és Müller, n. 443. C. I. L. III. 59.)

556. FAVSTINA DIVA

Állítólag 1753-ban ásták ki a földből.

(Ackner és Müller, n. 455. C. I. L. III. 61.)

557. IOVI · STATORI
HERCVLI · VICTORI
M · VLP · NERVA · TRA
IANVS CAES
VICTO · DECEBALO
DOMITA · DACIA
VOTVM · SOLVIT

Ehhez tették még Sarmizegetuzában a következő sorokat:

ASPICE · ROMV
LE · PATER
GAVDETE · QVI
RITES
VESTRA · ISTA
EST · GLORIA

Gyanus volt már Scaliger idejében is. A hozzátétel kétségtelenül hamis. Ily hamisítványokat tulajdonitanak Taurinusnak, ki 1516–1519-ig hunyadmegyei főesperes volt s kitől Reichersdorffer 1550-ben Bécsben nyomtatott »Chorographia Transilvaniae« című művének I. fejezetébe átvett volt több ilyen hamis feliratot.

(Ackner és Müller, n. 328. C. I. L. III. 70.)

B. Viasztáblák.

Alburnus Maior (Verespatak.)

Az aranybányászat egész Daciában általában a császári kincstárhoz tartozott; de ennek daczára Alsófehér vármegye területén a magánbányászatnak nyomai kimutathatók, mely bányák semmiképpen sem képezhették a császári kormány hivatalnokai által lefoglalt bányamezők nagy tömegét. Ezek tehát a császári igazgatás alá vont területeken kívül állottak, s ennél fogva az egységes tervszerű bányaudzem keretéből kieső apróbb, elkülönített bányarészleteknek tekinthetők, melyeket azonban nemzetgazdasági szempontokból parlagon heverni nem engedtek. Ezek eladását magánosoknak, császári parancsból, a procurator intézte el.

Lehet azonban, hogy csak bányaadó fejében hagyták ezen apróbb bányákat magánosok kezén.

A magánbányászat Alburnus maior (Verespatak) és az innen nem messze fekvő Korábia körül keresendő bányászatról kimutatható.

I.

A mult század óta ismeretes a gyulafehérvári püspöki könyvtárban (Batthyáneum) őrzött görög nyelven írott adóslevél, mely viasszal bevont

kis fatáblán stilussal bevésztett. Ezt 1786-ban Jánk György a Lőrincz Igren nevű bányában találta és Gombos Dániel zalathnai bányaelnöknek ajándékozta. Eredetileg még egy második táblát is találtak, de az tűznél való szárítás közben elolvadt. Kelete töredékes, de Verespatak görög nevét tartalmazza.

Az ép tábla, mint említém a Batthyáneumba került, mellette stilust találtak, mely hasonlóképpen a Batthyáneumban van. Jelenben a tábla ketté van törve. Szövege ez

Καὶ τῶν λοιπῶν Κ' . . . γων * κή κ(αί)
 τοῦτων εξατοσί(ντισει)ν ἀπο τῆς
 προγεγραμμένης ἡμερας εἰς(τὴν δ') κ. Ὁκ(τω
 βρίας' ἐὰν δὲ μὴ ἀποδῶ σ(οι εἰς)τὴν ἡ-
 μέραν ὡρισμένη(ν), ἀποδώσω ὥ(ς)
 παρίον ἔτι * κέ. Ἐγενετο εἰς (Ἀλβ)οννο-
 νον μεγάλην.)¹

II.

Az 1788. évben május hó 20-án a Lety nevű hegy Szent-József-bányája elfalazott és gáliczos vízzel megtelt üregének kibontásánál akadtak rá a budapesti Nemzeti Múzeum birtokában levő érdekes három táblát tartalmazó, zsínorral összekötött könyvecskére (triptychon), melyen a Cernenumban székeltemetkezési egyesület (collegium funeraticum) a tagok lepadása és hanyag fizetése miatt Kr. u. 167. év február hó 9-én feloszlását jegyzőkönyvileg közlést tesz.

Két tábla a gondatlan kezelés áldozata lett. Az ép triptychont Kovács Lőrincz Pál abrudbányai lakos és bányamester ajándékából Lázár István unitárius püspök kapta kézhez Kolozsvárt. Ő az unitárius kollégiumot ajándékozta meg azzal. Az 1811. évig az unitárius kollégiumban kuriozunként bánt a reliquiát a püspök fia, Sámuel, visszavette, nevét is bekarcolván egyik táblába. 1834-ben Literáti Nemes Sámuel váltotta magához 100 forintért, kitől Jankovich Miklós vette meg s gyűjteményével együtt jutott a Nemzeti Múzeumba.² Szövegei ezek.

Belső első lapon:

Descriptum et recognitum factum ex libello, qui propositus erat Alb(urno) maiori ad statione Resculi, in quo scriptum erat id quod i(nfra) s(criptum) est. Artemidorus Apolloni magister collegi Jovis Cerneni et Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi eius — dem posito hoc libello publice testantur: ex collegio s(upra) s(cripto), ubi erant ho(mines) LIII, ex eis non plus remasisse ad Alb(urnum) quam quot h(omines) XVII: Julium Juli quoque commagistrum suum ex die magisteri non accessisse ad Alburnum neq(ue) in collegio: seque eis qui pre — sentes fuerunt rationem reddedissee et si quit eorum (h)abuerat reddedissee sive funeribus:

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. IV. sz. pag. 933.

² Talán 2000 forintnyi árért. Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 925.

Belső második lapon:

et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset: | modoque autem
neque funeraticis sufficerent | neque loculum (h)aberet neque quisquam
tam magno | tempore diebus, quibus legi continetur, convenire | volue-
rint aut conferre funeraticia sive munera: | seque i(d) circo per hunc
libellum publice testantur, | ut si quis defunctus fuerit, ne putet se
colle — gium (h)abere aut ab eis aliquem petitio — | nem fune-
ris (h)abiturum. | Propositus Alb(urno) maiori V idus Febr. imp. L.
Aur(elio) Vero III | et Quadrato cos. | Actum Alb(urno) maiori.

Külső első táblán, az irás két részre osztva:

Descriptum et recognitum factum	L. Vasidi Victo-
ex libello, qui propositus erat	ris
Alb(urno) maiori ad statio-	mi
nem Res culi, in quo scrip-	C. Secundini Legiti —
tum erat it quot i(nfra)	Stertini Rustici
s(criptum) est,	Aeli Platoris
Artemidorus Apolloni magister	Geldonis
collegi Jovis Cerneni et Valerius
Niconis et Offas Menofili questor-	Ulpi Felicis
es collegi eiusdem posito hoc	Septembris Platoris
libello publice testantur	
ex collegis s(upra) s(criptis), ubi	
erant homines LIII,	
ex eis non plus remasisse Albur(ni)	
quam quot homin(es) XVII:	

Külső második táblán:

Julium Juli quoque commagistrum suum ex die magisteri sui non
accessisse ad Alburnum neq(ue) in collegio: seque eis qui presentes
fuerunt rationem reddedissee et si quit eorum abuerat reddedissee sive
funeribus, et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset: modoque
autem neque funeraticis sufficerent neque loculum aberet neq(ue) quis-
quam ta(m magno tempore diebus qui)bus legi contine tur convenire
voluerint aut conferre funeraticia sive munera:

seque idcirco per hunc libellum publice testantur, ut, si quis
defunctus fuerit, ne putet se collegium abere aut ab eis aliquem peti-
tionem funeris abiturum. Propositus Alb(urno) maiori V idus Febr. imp.

L. Aur(elio) Vero III et

Quadrato cos. Act(um) Alb(urno) maiori.*

III.

Az 1790. évben egy Kr. u. 159. szeptember 17-éről (?) kelt adós-
levél került a Lety nevű hegyről elé, melynek szövege a következő:

* Corp. Inscr. Lat. III. 2. I. pag. 225, 227.

Belső második oldalon:

..... (Epi)cadus rtor

 quo ha
 Cerd (?) onis donec omn

 Actum Alburno maiori XV (kal)

Külső első oldalon:

(Quinti)llo et Prisco cos	hel ci
XV kal (októbr?) pici (Felicis?)
(Andu)cia Batonis f(?)ide	Maximi Vera
.....	nis
.....	Servilius C(?)issi
ce(d?)it ti	Epicadi
.....	debitoris
prest(o sit?) m	Juli Macedonis
Apu(l). Cerialem	fideiussoris
augebi	

A budapesti nemzeti muzeumban van.*

IV.

1855-ben a Szent-Katalin-bányában három lapból álló adóslevél került elő, melynek első és második lapja Kolozsvárt az Erdélyi muzeumban van, a harmadik pedig Cipariu által a balázsfalvi gimnáziumba került. Szövegük a következők.

Belső első táblán:

* centum quadraginta sortis et eorum usuras ex ea die sing(ulas) centesimas, qandiu abstinerit, id utrumque probos recte dari f(ide) r(ogavit) Anduenna Batonis, d(ari) f(ide) sua promisit Julius Alexander: quos eae reddere debebit, qua die petierit, cum usuris s(upra) s(criptis), utrumque sorte et usuras probos recte dari fide rogavit Anduenna s(upra) s(cripta), dari fide sua promisit Julius.

Belső második táblán:

Alexander.

Actum Deusare XII kal. Julius
 Rustico II et Aquilino cos.

* Corp. Inscr. Lat. III. pag. 229.

Külső első táblán:

* (centum) qu) adorigin-	Jul. Max
ta sorti(s) et eorum	Luci
(us)uras ex ea (d)ie	· ureli S
(sing) centesi-	· Veri
mas, id utrumq(ue)	Va · si
(pr)obos recte dari	I · · Nicomi
(fid)e rogavit An(du-)	* centum (qua-
enna Batonis, dari	draginta)
fide promisit Julius	Jul. Alexandri
Alexander: quos eae

Külső második táblán:

reddere debebit, qua die petierit
cum (usu) ris s(upra) s(criptis)
Id ut(ru)mque sortem et us(uras) probos
recte dari fide rogavit An(duc)nna
[s(upra) s(cripta), dari fide sua] promisit [Juli]us
Alexander.
Actum De[u]sarae [X]II kal. Julius Rusti-
co II [et] Aquilino cos.

Külső oldalon meg ez is:

* CXXXX IN IULIUM ALEXANDRUM.¹

V.

Az 1855. év július 24-én a Verespatak közvetlen közelében nyíló Katalin-bányában találtak egy 66 cm. hosszú vöröses hajfonatot, egy fiókos asztalt, hordót, cseberrészleteket, fateknőt, egy körülbelül 10 quadrans ürtartalmu edényt, posztódarabokat, lámpákat, fakanalakat és ezek társaságában viasztáblákat; ezen tárgyak mind el voltak falazva. A leletből kilencz viasztábla, egy cseber, egy teknő, egy ivópohár szaruanyagból, kis cserépedény két lámpával, a hajfonattal és posztórészlettel dr. Haynald Lajos, akkori erdélyi püspök révén a budapesti nemzeti muzeumba került. Előzetesen e táblák néhányát Ficker Ferencz és Ficker Béla erdőigazgató Kolozsváron maguknál őrizték.²

A budapesti példányok között van egy Kr. u. 162. év október 20-án kelt adóslevél, melynek szövege a következő.

Belső első lapon:

* LX q(ua) d(ie) p(etierit), p(robos) r(ecte) d(ari) f(ide) rogavit
Jul(ius) Alexander, d(ari) f(ide) p(romosit) | Alexander Cari, et se eos

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 931—932.

² Téglás Gábor, Tanulmányok a róm. daciai aranybányászatáról. 1891. 40. l.

× LX, q(ui) s(upra) s(cripti) s(unt), mutuos numeratos accepisse et debere se dixit. | Et eorum usuras ex hac die in dies XXXI dari Jul(io) Alexandro e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) f(ide) r(ogavit) Jul(ius) Alexander, | dari f(ide) p(romisit) Alexander Caricci. |

Belső második lapon:

Id fide sua esse iussit Titius Primitius d(ie) s(upra) s(cripta) s(ortum) | c(um) u(suris) r(ecte) p(robe) s(olvi). | Act(um) Alb(urno) maiori XIII. kal. Novembr. Rustic(o) II et Aquilino c[o]s. |

Külső első lapon, két részre osztva:

× sexagi(nt)a, qua die petierit,	L. Vasidi Vi[c]toris
probos recte [da]ri fide rogavit	· · · ctati · as
Julius Alexander, dari fide	Batonis Pr · · · vi
prom[isi]t Alexander Caricci,	Tovetis
et se e[os] × LX, q(ui) s(upra)	Titius Primi-
s(cripti) s[unt], mu[tuo]s	tius
numera[tos] acce[pi]ss[e et]	Alexandri Caricci i[p-]
debere [se d]ixit. E[t eo-]	sius debitori[s] ¹
rum usuras	

VI.

Továbbá van a nemzeti muzeumban egy Kr. u. 139. év márczius 17-én kelt vásári szerződés, melyben Dasius Verzo fia Maximusnak, Bato fiának, Passima nevű rabszolganőt 250 denárért elárusítja. Szövege a következő.

Belső első lapon:

Maximus Batonis puellam nomine Passiam, sive ea quo alio nomine est, ancireiter p(lus) m(inus) empta sportellaria norum sex emit mancipioque accepit de Dasio Verzonis Pirusta ex Kaviereti(o) × ducentis quinque.

Jam puellam sanam esse a furtis noxisque solutam, fugitium erronem non esse praestari. Quot si quis em² puellam partemve quam ex eo quis evicerit, quominus Maximum Batonis quove ea res pertinebit habere possidereque recte liceat, tum quanti ea puella empta est, tam pecunim³

Belső második táblán:

et alterum tantum dari fide rogavit Maximus Batonis, fide promisit Dasius Verzonis Pirusta ex Kaviereti.

Proque ea puella, quae s(upra) s(cripta) est, × ducentos quinque accepisse et habere se dixit Dasius Verzonis a Maximo Batonis,

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 935.

² eam.

³ pecuniam.

Actum Karto XVI k. Apriles

Tito Aelio Caesare Antonino Pio II et Bruttio Praesente II cos.

Külső első lapon, két részre osztva:

Maximus Batonis puellam nomine
Passiam, sive ea quo alio nomine
est annorum circiter p(lus) m(inus)
sex, emptā sportellaria, emit man-
cipioque accepit de Dasio Verzonis
Pirusta ex Kaviereto ✕ ducen-
tis et quinque.

Maximi Veneti principis
Masuri Messi dec(urionis)
Anneses Andunocnetis
Plani Verzonis Schlaetis
Liccai Epicadi Marciniensi
Epicadi Plarentis qui et Mico
Dasi Verzonis ipsius venditoris¹

sanam esse,

Eam puellam furtis noxaeque solu-
tam, fugitivam erronem non esse
praestari. Quot si quis eam puellam
partemve quam ex eo quis evi-
cerit, quo minus Maximum Ba-
tonis quove ea re(s)

VII.

Az 1855. július 24-én a Katalin-bányában előkerült viasztábla-
leletből Cipariu Timotheus kanonok, akkor a balázsfalvi érseki gör.
kath. gimnázium igazgatója is kapott két egész és négy töredéktáblát.
Jelenleg is Balázsfalván vannak. Az egyik egy vásári szerződés, mely
szerint Dasius Breucus Bellicus Alexandertől Kr. u. 142. május 16-án
Aplautus nevű rabszolgát vásárolja 600 denárért (840 kor.)² Szövege a
következő.

Belső első lapon:

Dasius³ Breucus emit mancipioque accepit pueram Apalaustum,
sive is quo olio nomine est, n(atione) Grecum, apocatum pro uncis
duabus, ✕ DC de Bellico Alexandri, f(ide) r(ogato) M. Vibio Longo.
esse

Eum puerum sanum traditum furtis noxaeque solutum, erronem fugitium
caducum non esse prestari: et si quis eum puerum, q(uo)d(e) a(gitur),
partemve quam quis ex eo evicerit, q(uo) m(inus) emptorem s(upra)
s(criptum) eunve ad q(uem) ea res pertinebit uti frui habere posside-
req(ue) recte liceat: tunc, quantum id erit quod ita ex eo evictum fuerit,

Belső második táblán:

duplam

t(antam) p(ecuniam) p(robam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit) Dasius

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 937—939.

² Téglás Gábor, Tanulmányok a r. d. aranyb. 41. l.

³ Külső lapon Dassius áll.

Breucus, d(ari) f(ide) p(romisit) Bellicus Alexandri. Id(em) fide sua esse iussit Vibius Longus.

Proque eo puero, q(ui) s(upra) s(criptus) est, pretium eius ✕ DC accepisse et habere se dixit Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco.

Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae) XVII kal Junias Rufino et Quadrato cos.

Külső első lapon, két részre osztva:

Dassius Breucus[emit man-]	Appi Procli vet(erani) leg(ionis)
cipioque accepit [pu]e[rum]	XIII g(eminae).
Apalaustum, sive is quo ali[o]	Antoni Celeris
nomine est, n(atione) Grecum,	Jul(i) Viatoris
a[po]-[citatum] pro uncis duabus,	Ulp(i) Severini
✕ DC de Bellico Alexandri, f(ide)	L. Firmi Primitivi.
r(ogato) M. Vibio Longo. Eu[m]	M. Vibi Longi fideiussor(is)
puer]um sanum traditum [esse]	Bellici Alex[a]ndri vendit(or)s
furtis noxaque so[lutu]m, errone[m]	
fugitivum kaducum non esse	
prestari: et si quis eum puerum,	
q(uo) d(e) a(gitur), partemve	
quam quis ex eo evicerit	

Külső második lapon:

quo minus emptorem s(upra) s(criptum) eumve adquem ea res pertinebit uti frui habere possideretque recte liceat: um quantum id erit, quod ita ex eo evictum fuerit, tantam pecuniam duplam probam recte f(ide) r(ogavit) Dassius Breuci, d(ari) f(ide) p(romisit) Bellicus Alexandri. Idem fide sua esse iussit M. Vibius Longus.

Proque es puero, qui s(upra) s(criptus) [est, pr]etium eius ✕ DC acc[e]pisse et habere se dix[i]t Bellicus Alexand[ri] ab Dassio Breuci.*

VIII.

A Szent-Katalin-bányából 1855-ben előkerült és jelenleg a budapesti nemzeti muzeumban levő viasztábla-könyv egy Kr. u. 159. év május 6-án kelt adásvevési szerződést tartalmaz egy ház feléről. Szövege ez.

Belső első oldalon:

Anducia Batonis emit manci[pioque accepit] domus partem dimidiam interantibus partem [dex-]tram, que est Alb(urno) maiori vico Pirustar[um in]t[er] ad f[incs] Platorem Accep-]tianum et Ingenum Callisti ✕ trecentis de Veturi[o Valente]. Eam domus partem dimidiam, q(ua) d(e) a(gitur), cum su[is] saepibus saepimentis finibus aditibus

* Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 941—943.

claustris fienestris ita uti clao fixsa et optima maximaque est, h(abere) r(ecte) l(iceat). [E]t si quis eam domum partemve quam quis [e]x [ea] evicerit, q(uo)m(inus) Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) h(abere) p(ossidere) u(suque) c(apere) r(ecte) l(iceat), qu[o]d ita licitum n[on] erit, t(antum) p(ecuniam) r(ecte) dari f(ide) r(ogavit) Andueia Batonis, fide promisit Veturius Valens. Proque e do[mu] partem [dim] idiam pretium × CCC Vetur[ius] V[alens]

Belső második táblán:

a[b] A[n] [du] ei[a] Ba[tonis] accepiss[e] et [ab]ere se dixit. [Convenitq(ue) int[er] eos, [uti] Veturius Va[lens] pro ea] domo tributa usque ad recensum dep[e]n[dat].]

Act(um) Alb(urno) maiori prid. nonas Maias

Qui[n]tillo et Prisco cos.

Külső első táblán, két részre osztva:

Andueia Batonis emit mancipioque accepit domus partem dimidiam interantibus parte dextra, que est Alburno maiori vico Pirustarum inter adfines Platorum Acceptianum et Ingenum Callisti filium et si qui ali adfines sunt et viam publicam × trecentis de Veturio Valente.

Eam domum, q(ua) d(e) a(gitur), cum suis saepibus saepimentis finibus aditibus claustris

L. Vasidius V[ic]tor sig(navit)

T. Fl(avi) Felicis

M. Lucani Melioris

Platoris Carpi

T. Aureli Prisci

Batonis Annaei

Veturi Valentis venditoris

Külső második táblán:

[fienestris ita uti clao fixsa et optima]

ma[x]i[ma] q[ue] e[st], Andueia Batonis habere recte liceat. Et si quis eam domum partem dimidiam partemve quam quis ex ea evicerit, quo minus Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) habere possidere usuque capere recte l[i]ceat, qu[o]d ita licitum non erit, tum quantum id erit, qu[od] ita habere possidere licitum non erit [t(antum) p(ecuniam) r(ecte) d(ari) fide rogavit Andueia Batonis, dari fide promisit Veturius Valens.

Proque ea [do]mu dimidia pretium × CCC Veturius [Va]lens ab Andueia Batonis accepisse et abere se dixit. Convenitq(ue) inter eos, uti Veturius Vale[n]s pro ea domo usque ad recensum tributa depe[n]dat. Act(um) Alb(urno) maiori prid. non. [M]aias Quintilio et Prisco cos.*

* Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 945—947.

IX.

Ugyancsak a Katalin-bányából előkerült, Kr. u. 163. év október 23-án (?) kelt bányahaszonbéri szerződés töredéke a nemzeti muzeumban van s szövege a következő:

Belső táblán:

Laelia[no] et [Pa]store cos. X · · k[a]l. Novembr. Adiutor Macari scripsi rogatus | [co]ram ipso pra[e]senti L. Ulpio Valerio, quia s[e] litteras scire negavit, it q[uo]d di- | xit se loca[sse] et locavit Socrati-
S[o]catis¹ [op]eras suas ex [ha]c [d]ie in idus | sequentes anno uno
× [sept?] aginta. Mercedes suis tem[p]oribus solv[en]tu[r]. | Quas operas
sanas valentes [ede]re debebit · · · · · [con]ductor · · · · ·
[in]pedierit · · · · · [d]ebe[bit] · · · · · dis- | [c]edere vel
cessare · · · · · cessatis · · · · ·
[aut?] · · · · ·

A[ut?] A[ut?] b[er] ma[iori?]²

X.

Az Ohába-Szent-Simon-bányából előkerült, Kr. u. 164. év május 20-án kelt bányahaszonbéri szerződés a kolozsvári Erdélyi Muzeumban van, szövege a következő:

[Macri]no et Celso cos XIII kal. Junias Flavius Secundinus scripsi rogatus a Mem- | mio Asclepi, quia se lit[er]as scire negavit, it quod
dixit se loca[sse] et locavit | operas s[ua]s opere aurario Aurelio
Adiutori ex ha[c] die [in] idus Novembres | proximas [× se]ptaginta
liberisque. [Mercede]m per [te]mpora accipere | debebit. S[u]as operas
sanas va[le]ntes [ede]re debebit, conductori [s(upra) s(crypto)]. | Quod si
invito condu[c]tore recedere aut cessare voluer[it, da]ré | debebit in
dies singulos HS V numeratos · · · · · c · · · [Quod si] | fluor inpedie-
rit, pro rata computare debebi[t]. Conductor si tem[p]o- | re peracto
mercedem solv[en]di moram fecerit, ead[em] p[oen]a | tenebitur exceptis
cessatis tribus.

Titus Beusantis
qui et Bradua

Actum Immenoso maiori
Socratio Socra-
tionis

[M]emmius Asclepi.³

Ezeknél fogva Memmius Asclepias fia egy sajátjául megnevezett bányát Kr. u. 164. május 20-ától ugyanazon évi november 13-ig, vagyis egy fél esztendőre 70 denárért Aureliusnak, Adiutor fiának, bérbe ad. Bérlő kötelezi magát a bérösszegnek részletenként leendő törlesztésére. Viszont bérbeadó öt sestertius napi kártérítéssel tartozik, ha bérlőnek beleegyezése nélkül a szerződést felbontaná. Ugyanerre kötelezi magát

¹ Socratis helyett.

² Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 948.

³ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 998.

a bérllő, a bérösszegnek netalán késedelmes fizetése esetében. Ha azonban a bérlet tartama alatt bányavíz szakadna a bányába, az okozott munkakésedelem és kár arányában bérlelengedés illeti a bérllőt.¹

XI.

Az Ohába-Szt.-Simon-bányából előkerült és most a budapesti nemzeti muzeumban levő viasztáblakönyv egyik táblája hasonlóképpen bányahaszonbéri szerződésnek részlete s szövege a következő.

Belső táblán:

[Dor]cus scripsi rogatus per . . . m Restitutum agno[m](ine)
 Senioris quia se litter[a]s scire negavit: fatetu[r] se locasse et [l]oca
 [v]it oper[as] s[uas] opere auri[o]ius [. . .] quidquit opus fuerit ex hac
 die in id[us] | Novemb. proximas venturas Tito Beusantis qui Bradua
 x centum quinque. Ex qua mercede a[d]huc in cesso accepit x
 viginti quin- | qu[e]. Reliqua(m) mercedem per tempora acci[pe]re
 dedebit. Quas operas sanas valen- | tes edere debebit conductori s(upra)
 s(cripto). Quod si | in[vit]o conductore a re cessa[b]it in dies²

Itt a haszonbér félévre 105 denár. Tehát a Memmius-féle szerződésnél (X. sz.) egy kétharmaddal nagyobb bánya haszonbérlete iránt kötöttet meg. Bányakárosodásnál a kártérítés valószínűleg itt is napi öt sestertius (1 kor.) lehetett.

Egy a bányászat centrumában, a Korabia-hegy (vulkóji) bányászatánál működő s a Verespatakon most is divatozó régi haszonbérrendszerrel ismerős barátom, Szabó József felvilágosítása szerint — mondja Téglás Gábor,³ — a bányabért a munkások számához szabják. Így Verespatakon egy 20 munkást foglalkoztató bányából kap a tulajdonos havonként körülbelül öt tonna zúzérczet, minthogy a hétnek csak három napja telik el komoly munkában. Ez öt tonna érczet 6—10 koronával számítva, 30—50 kor. a havi bevétel. De ebből a szállítási (bányától a zúzdáig), töretési költségeket tonnánként 4 koronával levonva, marad a tulajdonosnak havi tiszta haszonbér-bevétele 10—30 kor., vagyis évenként 120—360 korona. A nagyobb összeg ritka kivétel; az előbbi kisebb valószínűbb. Az átlagot 160 koronának vehetjük mégis.

Hasonlitsuk össze ezt a X. sz. viasztáblán 70 denárra vett félévi haszonbérrel, vagyis 56 koronával. E haszonbér 112 kor. ad ki egy esztendőre s így körülbelül akkora bányáról lehet szó, mekkorát ma 20 munkással dolgoznak.

A IX. számú viasztáblán egy évre jár a 70 denár. Ez tehát félakkora bánya lehetett, mint az előbbi.

¹ Finály H. Az erdélyi bányákból előkerült viasztáblák és a római folyóírás. Erd. Muzeum-egylet Évkönyvei I. évf. 84. lapján ismertette először tüzetesen.

Téglás Gábor, Tanulmányok stb. 42. l.

² Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 949.

³ Téglás Gábor, Tanulmányok stb. 43. l.

A harmadik szerződés (XI. sz.) egy félév alatt 105 denárról szól. Ez tehát egy évre 210 denárt adna, vagyis egy harmaddal nagyobb lehetett a két előbbinél, úgy hogy 30 munkaerőt foglalkoztathatott volna a mai árviszonyok szerint.

Bucsumban, a Korabia-hegy alatt, 10 munkást eltartó bánya 72—80 korona, 20 munkást foglalkoztató 192—200 korona.

A Korabia-hegyen 10 bányamunkással mivel bánya után 90—120 korona az évi haszonbér. Ez adatok éppen Alburnus maior környékéről ősidők óta érvényben álló bérrendszerökkel némi tanuságul szolgálhatnak az érdeklődőknek.¹

XII.

Ugyancsak a Szent-Katalin-bányából előkerült és most a budapesti nemzeti múzeumban levő viasztáblán látható egy Kr. u. 167. év május 29-éről 50 denárról szóló nyugtatvány, melynek szövege a következő.

Belső első táblán:

Vero III. Quadrato cons. IIII. kal. Junias x quinquaginta L. commendatos Lupus Carentis dixit se accepisse et accepit a Julio [Al]exandro. quos ei reddere deb[e]t sine ulla contraversia

Actum Albur[no] maiori²

XIII.

A Szt.-Katalin-bányából előkerült viasztábla könyv (1855. jul. 24.) egyike két táblából áll és egy Kr. u. 167. év márczius 28-án kelt társas szerződést tartalmaz. Ez a nagyenyedi kollégium birtokába jutott, de később egyéb régiségekért Berlinbe cserélte át a kollégium s jelenleg a berlini múzeumban van. Szövege a következő.

Belső első lapon:

Inter Cassium Frontinum et Julium Alexandrum societas dani[st]ariae ex X. kal. Ianuaris q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente e[t] Polione cos. in prid[i]e idus Apriles proximas venturas ita conven[i]t ut quidq[ui]d in ea soeietati arre natum fuerit lucrum damnumve acciderit, aequis portionibus s[uscip]ere debebunt. In qua societate intuli[t] Julius Alexander numeratos sive in fructo x [qu]ingentos et Secundus Cassi Palumbi servus a[ctor] intulit x ducentos

pr tin . . .

sexaginta septem s . . c . um . . . s

Belső második lapon:

[mi?]ssum Alburno d[ebe]bit.

In qua societ[ate] si quis d[olo] ma[lo] fraudem fec[isse] de[-]prehensus

¹ Téglás Gábor u. o. 43—44. l.

² Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 949.

fue[rit], in a[sse] uno * unum [denarum] unum * XX
 alio inferre deb[ebi]t et tempore perac[t]o de[duc]to aere alieno sive
 summam s(upra) s(criptam) s[ibi] recipere sive,] si quod superfuerit, divi-
 dere d[eb]ebunt?]. Id d(ari) f(ieri) p(acstari)que stipulatus est Cassius
 Frontin[us, spo]pon[dit] Jul(ius) Alexander. De qua re dua paria [ta]bu-
 larum signate sunt. [Item] debentur Lossae * L, quos a socis s(upra)
 s(criptis) accipere debebit. [Act(um) Deusa]re V kal. April. Vero III
 et Quadrato cos.

Külső első lapon:

Inter Cassium Frontinum et
 Jul[i]um [Alexandrum societa]s dan[i]
 s[t]ariae]¹

XIV.

Ugyancsak a Szent-Katalin-bányában talált viasztábla töredéke,
 mely egy közkereseti szerződést tartalmazott; kelte ismeretlen, most a
 budapesti nemzeti muzeumban van, hossza 17,5 cm., szélessége 8,5 cm.
 Szövege ez:

Belső első lapon:

Actum cor m
 qu . . . est in m [int]ulerunt
 partes [Bra]dua Beusantis [so]pondit] . . . anum erit
 ab Ael. Fortunato et socis quae
 debeb[it] Plarentis nem p. [unci]am
 semunciam
 [B]ato Liani?
 p. uncam qu [p. u]nciam
 Aurel. Sil Flavius
 [Qu]as
 [de] bebunt pr

 societa[t]²

XV.

A Szent-Katalin-bányából való (1855.) két viasztábla, bevételek
 és kiadásokról szóló jegyzék töredéke keltezés nélkül. 1857-ben már a
 nagyenyedi kollégium birtokában voltak. Szövegük ez:

Első lapon:

III non April
 pr. non April ac

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 951.

² Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 952.

VII idus April a
 idibus April acc
 XVII kal. Maias acce XX
 XV kal. Maias acce[p]it * XXII
 XIII kal. Maias pensio * XXV
 VIII kal. Maias accepi * XXV .
 VII kal. Maias accepi * XX
 III kal. Maias accepi * XXV
 . . . kal. Maias accepi * XX
 . . . non Maias accepi
 p[ri]d] non. Aug. XXIII

Másik lapon:

pr. kal. Maias ex * CLXVI . . . 166 vagy 169 denár
 agnos n. V * XVIII . .
 porcellum * V
 panem candid(um) * II . . .
 thus prim(um) S * II . . .
 γ III. * II . . .
 * XCV . .
 GIII * XX[XV?]
 pegantium * I 2
 impensam * S 2
 aceti γ I * S
 salem et cep(am) * S—2 * CL
 * II S * CLC . . .¹
 * II

Ez a jegyzéktöredék egy ünnepi alkalmatosságról szól, midőn a konyhamester (?) beszámol, hogy különböző alkalommal bevett denár-összegeből mennyit költött el az ápril 30-án tartott lakomán.

XVI.

Kelet nélküli okmánytöredék. Jelenleg a budapesti nemzeti muzeumban van. Szövege a következő:

Belső első lapon:

Inter P. Ant
 [dies?] X
 convenit conven[it inter?]
 [Ut?] s[i]milai [pari?]
 [cremi porcei cremi?]
 [cremi porcei?]²

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 953.

² Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 954.

XVII.

Az Ohába-Szent-Simon-bányából 1854-ben előkerült, Kr. u. 131. év február 6-án kelt szerződés töredékét tartalmazó, igen rongált és ketté tört viasztábla Kolozsvárt az erdélyi múzeumban van elhelyezve. Szövege a következő:

[Po]ntiano [et] Rufius cos. VIII idus Februarius Firmus | s[cripsi rogatus
ab] Verzone Beusantis quad (?) di s nu | . Beusantis
iure agro gra quod | . . suos feren retio
Dasius Verzonis . . in os c r i id
. . . . n | . ex viro gra ide ✕ viginti . q |
gro gra Beusantis f | . fere [Al]burno
maiori 1

XVIII.

Szerződés töredéke. Viasztábla, mely a budapesti nemzeti múzeumban van. Kőrrajzban közli Zangemeister, de még nincsen megfejtve.²

XIX.

Szerződés töredéke, Viasztábla, mely a budapesti nemzeti múzeumban van. Szövege a következő:

. [co]s XII kal novembr coram signaturis
. avit est uti pr[e?][s][e]n t a
aput (?) Cerialem t Flavius Valentem.³

XX.

Viasztábla töredéke a Szent-Katalin-bányából, mely jelenleg a balázsfalvi gimnáziumi múzeumban van. Szerződést tartalmaz, melyből csak a külső első lap van meg. Ennek szövege a következő:

. Aepica [di]
[agn]ovit
Tere
agnovi[t]
Terenti Liga
agnovit
Dasantis Loni qui et
Satornini Scenobarbi
Sexti Im ali
Batonis Annaei ipsius
. 4

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 954.

² Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 955.

³ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 955.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 956.

XXI.

Ugyanazon helyről van még egy viasztábla töredéke Balázsfalván, melyen csak a második belső lap van és ezen is csak a következő áll: act(um) Alburno maiore.¹

XXII.

Az 1820-ik évben Verespatak fölötti Nagy-Kirnik nevű hegy Szt. Lászlóról elnevezett bányájában egy régi tárnában több kisebb viasztáblát találtak; ezek egyike Ackner szenterzsébeti (hammersdorfi) luth. lelkészhez került.²

XXIII.

A verespataki viasztáblák igen érdekes csoportjában egy fenyő-táblácskára jelölt bélyeget az Antoninusok egyik elsőrendű állami vállalkozójának találatott. Ezen érdekes darab a nemzeti muzeumban van. A szövege ez:

T.
Juli(us) -
Saturn(i)n(us)
Conduct(or) (vectigalis)
Illyr(ici)
Ann(o)
VI.

Vagyis bérviszonyának hatodik esztendejében állítá ki az elfalazott viasztáblák valamelyik tulajdonosának a lebélyegzett fenyőlapot, s minthogy a legfiatalabb keletű viasztábla 167. márczius 28-áról származik, így minden hihetőség szerint a következő tavasz vagy nyár folyamán támadt a markomann háboruk egyik csapatától az a veszedelem, mely a lakosságot féltettebb értéktárgyainak elrejtésére és menekülésre készítet.³

XXIV.

A Szent-Katalin-bányából egy viasztábla töredéke jutott Balázsfalvára. Ennek csak fele van meg és ezen is csak e szók állnak:

.... ERANIŦP
.... OVINDVAR

A felső sor végén levő betűk jelenthetik: Tr(ibus) P(ublicis).⁴

XXV.

Az 1855. évben a Szent-Katalin-bányában előkerült igen érdekes adás-vevési okmányt tartalmazó viasztábla Balázsfalvára került. E szer-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 957.

² U. ott.

³ Téglás Gábor, Tanulmányok. 80. lap.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 2. 958.

zódés szerint, mely Kr. u. 160. év október 4-én kelt, a XIII. legio Kanabéjában Claudius Julius Alexander Antipatertől 420 denárért (336 kor.) Theodota cretai rabszolganőt megvásárolta. Szövege a következő:

Belső első lapon:

Cl(audius) Julianus mil(es) leg(ionis) XIII g(eminac) centuria
Cl(audi) Mari emit mancipio -- que accepit mulierem nomine Theodotem,
sive ea | quo alio nomine est, n(atione) Creticam, apochatum pro uncis
| duabus, * quadringentis viginti de de Cl(audio) Phileto, | f(ide)
[r(ogato)] Alexandro Antipatri. | Eam mulierem sanam traditam esse
emptori s(upra) s(cripto): et si | quis eam mulierem, q(ua) d(e) a(gitur,
partenve quam quis ex ea | evicerit, q(uo) m(inus) emptorem s(upra)
s(criptum) eunve, at quem | ea res pertinebit, uti frui habere possidereque
recte | liceat, tunc, quantum id erit, quot ita ex ea quit

Belső második lapon:

evictum ablatunve fuerit, sive quot ita licitum | non erit, tantam pecu-
niam probam recte dari f(ide) r(ogavit) | Cl(audius) Julianus mil(es)
l(egionis) s(upra) s(criptus), d(ari) f(ide) p(romisit) Cl(audius) Philetus.
Id fide sua esse iussit Alexander Antipatri. | Inque eam mulierem, quae
s(upra) s(cripta) est, pretium eius * CCCCXX | accepisse et habere se
dixit Cl(audius) Philetus a Claudio | Juliano mil(ite) s(upra) s(ripto). |
Act(um) canab(is) leg(ionis) XIII g(eminac) III nonas Octobres
Bradua | et Varo cos.

Külső első lapon, két részre osztva:

Claudius Julianus mil(es) leg(ionis)
XIII g(eminac) centuria) Claudi
Mari | emit mancipioque accepit
mulierem nomine Theodotem, sive
ea quo alio nomine est, n(atione)
Creticam, | apochatam pro uncis
duabus, * quadringentis | viginti
de Cl(audio) Phileto f(ide) [r(ogato)]
Alexandro Antipatri. |
Eam mulierem sanam traditam
esse emptori s(upra) s(cripto): et
si quis | eam mulierem, q(ua) d(e)
a(gitur), partenve q(uam) q(uis) ex
ea quis | evicerit, q(uo) m(inus)
emptorem s(upra) s(criptum) eumve
ad quem ea | recte liceat, tunc
quantum id erit, |

Val(eri) Valentis * XIII g.
Cn. Vari A · ac
Acl(i) Dionysi vet(erani) leg(ionis)
Paulini s · · · ris
Jul(i) Victorini
AAEZA APEI
ANTHATPI
ΣΕΚΟΙΟ ΑΥΚ
ΤΩΡ ΣΕΙΝΑΙ
Cl(audi) Phileti venditoris ibsius.

* Hihetőleg: [mil(es) vagy [/ le]g(ionis) XIII g(eminac)].

Külső második lapon:

quot ita ex ea evictum ablatumve fuerit, sive quot ita licitum | non
erit, t(an) t(am) p(ecuniam) probam recte dari f(ide) r(ogavit) Cl(audius)
Julianus mil(es) s(upra) scriptus), | d(ari) f(ide) p(romisit) Cl(audius)
Philetus. | Id fide sua esse iussit Alexander Antipatri. | Inque eam
mulierem, quae s(upra) s(crypta) est, pretium eius * CCCXX acce-
pisse | et habere se dixit Cl(audius) Philetus a Claudio Juliano mil(ite)
s(upra) s(crypto). | Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae) III nonas
Octobres Bradua es Varo cos.*

C. Téglabélyegek.

I. Gyulafehérvár. (Apulum.)

A.

1. LEG XIII GE
IVNI ADIVT

Olv.: Legio XIII. gemina Juni(us) Adjutor. — 1893-ban találtam
a Glacin levő ásatási helyen.

2. LEG XIII ANT

Olv.: Legio XIII. Antoniniana. — 1889-ben találtam ugyanott.

3. LEG XIII C ANT

Olv.: Legio XIII. gemina. — Ugyanazon évben és helyen.

4. LEG XIII GEM
ANTONINIGER

Olv.: Legio XIII. ge(mina) Antoni Niger. — 1891-ben és 1900-ban
is ugyanazon helyen.

5. LEG XIII GEM · ·
AV · APOLLONI

Olv.: Legio XIII. gemina Aureli Apollini. — Ugyanazon időben
és helyen.

6. LEG XIII · · ·
AVR APOLLON

Olv.: Legio XIII. gemina Aureli Apolloni. — Ugyanazon időben
és helyen.

* Corp. Inscr. Lat. III. 2. pag. 959.

7. LEG XIII GE
AVR · APOL

Olv.: Legio XIII. gemina Aureli Apolloni. — 1894-ben ugyanott.

8. LEG XIII GEM
LVCRET AQVILA

Olv.: Legio XIII. gemina Lucretius Aquila. — 1891-ben ugyanott.

9. LEG XIII G
LVCR · AQVI

Olv.: Legio XIII. gemina Lucretius Aquila. — 1892-ben ugyanott.

10. LEG XIII G
LV · AQVI

Olv.: Legio XIII. gemina Lucretius Aquila. — Ugyanazon időben és ugyanott.

11. · EG XIII ···
·· CR · AQ ···

Olv.: Legio XIII. gemina Lucretius Aquila. — 1891-ben ugyanott.

B.

12. LEG XIII G
AEL BASSVS

Olv.: Legio XIII. gemina Aelius Bassus. — Ugyanazon időben és ugyanott.

13. LEG XIII ···
AEL BROCT

Olv.: Legio XIII. gemina Aelius Broct. (?) — 1896-ban ugyanott.

C.

14. A · CANIBVS
···· X GEI

Olv.: Aurelis Canibus. Legio XIII. gemina. — 1896-ban ugyanott.

15. LEG XIII GEM
AVRELI CAIVS

Olv.: Legio XIII. gemina. Aurelius Cajus. — 1891-ben ugyanott.

16. LEG XIII GM
AVR · CAIS

Olv.: Legio XIII. gemina Aurelius Cajus. (?) — 1889-ben ugyanott.

17. LEG XIII GE
··· CALLISTR

Olv.: Legio XIII. gemina — Callistri. (?) — 1890-ben ugyanott.

18. MEG I ·····
TSII

Retrograd: Legio XIII. gemina — Callistri. (?) — 1895-ben ugyanott.

19. LEG XIII Q
· GE CAPITO

Olv.: Legio XIII. gemina — Ge Capito. — 1895-ben ugyanott.

20. LEG XIII G
CE CAPID

Olv.: Legio XIII. gemina Ce Capid (?) Capito. 1890-ben ugyanott.

21. LEG XIII C
ONOC ERVA

Retrograd: Legio XIII. Aurelius Cono. (?) 1891-ben ugyanott.

22. CORNELI VALER
LEG · XIII GEM

Felfordított betűk: Cornelius Valerius. Legio XIII. gemina. 1891-ben ugyanott.

23. CORNELI ·
LEG XIII ···

Olv.: Cornelius — —. Legio XIII. gemina. 1890-ben ugyanott.

24. ····· EM
···· VPITI

Olv.: Legio XIII. gemina — Cupiti. (?) 1883-ban ugyanott.

25. ·· G XIII G
··· CODWEL

Retrograd: COD MFI
 .. O IIIX O .. (?)

1890-ben ugyanott.

26. J
 CIMI ... (?)

1893-ban ugyanott.

D.

27. LEG XIII GE
 IV DEIOTARV

Olv.: Legio XIII. gemina Julius Deiotarus. — 1890-ben ugyanott.

28. XIII GE
 .. S DEIOTA

Olv.: Legio XIII. gemina Julius Deiotarus — 1890-ben ugyanott.

29. GE
 TARI

Olv.: Legio XIII. gemina Julius Deiotari(us). (?) — 1890-ben ugyanott.

30. LEG XIII GE
 AVR DEMETR

Olv.: Legio XIII. gemina Aurelius Demetrius. — 1890-ben ugyanott.

E.

31. EQVIT SING

Olv.: Equites singulares. — 1890-ben ugyanott.

32. LEG XIII GE
 AV EVDOX

Olv.: Legio XIII. gemina. Aurelius Eudoxius. — 1890-ben ugyanott.

F.

33. .. G XIII GEM
 FAVSTI

Olv.: Legio XIII. gemina — Faustinus. — 1893-ban ugyanott.

34. a) LEG XIII DYZ
ANN FORTNAT

Fordított betűk: Legio XIII. gemina (DYZ?) Antoninus Fortunatus.
— 1895-ben ugyanott.

34. b) EM
FORTIS

Olv.: Legio XIII. gemina Fortis.

35. LEG XIII GEM
VLP FRONTO

Olv.: Legio XIII. gemina. Ulpus Fronto. — 1890-ben ugyanott.

36. LEG XIII GE
VLP FRONT

Olv.: Legio XIII. gemina Ulpus Fronto. — 1890-ben ugyanott.

37. LEG XIII GE
VLP YRON

Olv.: Legio XIII. gemina Ulpus Fronto. (Y=F). — 1891-ben ugyanott.

38. LEG XIII GEM
VLP YROTO

Olv.: Legio XIII. gemina. Ulpus Fronto. — 1893-ban ugyanott.

39. X C ..
..... F · PLV

Retrograd: Legio XIII. gemina Ulpus Fronto. — 1895-ben ugyanott.

G.

40. LEG XIII G
GEL GEMEL

Olv.: Legio XIII. Gemina. Gellius Gemellius (Gemelinus?).
1893-ban ugyanott.

41. LEG XIII GEM
AVR · GODES

Olv.: Legio XIII. gemina. Aurelius Godes. — 1890-ben ugyanott.

42. LEG XIII GEM
AVR GODFE

Olv.: Legio XIII. gemina. Aurelius Godes fecit. — 1890-ben
ugyanott.

43. M
..... FE

Olv.: Legio XIII. gemina. Aurelius Godes fecit. — 1893-ban
ugyanott.

H.

44. LEG XIII
IHELHOD

Fordított betűk: Legio XIII. gemina. Flavius Heliodorus. —
1891-ben ugyanott.

45. LEG XIII GE
YLA ELIOD

Olv.: Legio XIII. gemina Flavius Heliodorus. — 1890-ben
ugyanott.

46. LEG XIII GEM
... VS HELIO

Olv.: Legio XIII. gemina. Flavius Heliodorus. — 1890-ben
ugyanott.

47. LEG XIII GE HERA

Olv.: Legio XIII gemina Heracles. — 1893-ban ugyanott.

I.

48. LEG XIII GEM
ELIVS IVLIVS

Olv.: Legio XIII. gemina. Elius Julius. — 1891-ben ugyanott.

49. LEG XIII G ..
IVL IVLI ...

Olv.: Legio XIII. gemina. Julius Julius. — 1890-ben ugyanott.

50. IVLIA
LEG
.....

Olv.: Julianus — —. Legio XIII. gemina. — 1893-ban ugyanott.

L.

51. LEG XIII.

Olv.: Legio XIII. — 1889-ben ugyanott.

52. $\frac{\text{LEG}}{\text{XIII}}$

Olv.: Legio XIII. — 1893-ban ugyanott.

53. LEG XIII G

Olv.: Legio XIII. gemina. — 1889-ben ugyanott.

54. LEG XIII G

Olv.: Legio XIII. gemina. — 1890-ben ugyanott. — A »Leg XIII G«-n vízszintes vonal húzódik keresztül.

55. $\frac{\text{G XIII EL}}{\dots\dots\dots}$

Olv.: Legio XIII gemina — — retrograd betűk. 1890-ben ugyanott.

56. YEG XIII

Olv.: Legio XIII. (Y=I.) — 1891-ben ugyanott.

57. LEG XIII GE

Olv.: Legio XIII. gemina. — 1891-ben ugyanott.

58. LEG XIII GEM

Olv.: Legio XIII. gemina. — 1891-ben ugyanott.

59. LEG XIII GEM

Olv. Legio XIII. gemina. — 1891-ben ugyanott.

60. LEG XIII G
LICINI PA

Olv.: Legio XIII. gemina Licinius Pa (?). — 1893-ban ugyanott.

M.

61. LEG XIII GE
IVL MARCIAN

Olv.: XIII. gemina. Julius Marcianus. — 1891-ben ugyanott.

62. LEG XIII GE
IVL MARCIA

Olv.: Legio XIII. gemina. Julius Marcianus. — 1890-ben ugyanott.

63. LEG XIII GEM
· · TONI MATER

Olv.: Legio XIII. gemina Antonius (?) Mater (?). — 1890-ben. ugyanott.

64. LEG XIII G
FL MARTINVS

Olv.: Legio XIII. gemina Flavius Martinus. — 1890-ben ugyanott.

65. LE XIII G ·
· · · · · MENAN
DER

Olv.: Legio XIII. gemina — Menander. — 1890-ben ugyanott.

66. AVR · MENAND

Olv.: Aurelius Menander. 1893-ban ugyanott.

67. L · XIII G · · ·
AV MENAND

Olv.: Legio XIII. gemina Aurelius Menander. — 1893-ban ugyanott.

68. G XIX GEL
NEM RVA
REDA

Retrograd. Olv.: Legio XIII. gemina Aurelius Menander. — 1893-ban ugyanott.

69. G XIII GEL
NEM RVA

Retrograd. Olv.: Legio XIII. gemina Aurelius Menander. 1889-ben ugyanott.

70. LEG XIII G
AVR MOMMO

Olv.: Legio XIII. gemina Aurelius Mommo. — 1890-ben ugyanott.

71. LEG XIII. GM
AVR MOMM

Olv.: Legio XIII. gemina Aurelius Mommo. 1895-ben ugyanott.

N

72. LEG XIII. GEM
ANTONI NIGR

Olv.: Legio XIII. gemina Antonius Niger. — 1893-ban ugyanott.

73. NSING

Olv.: Numerus singularium. — 1889-ben ugyanott.

74. NZING

v.: Numerus singularium. — 1889-ben ugyanott.

75. III GEM
ONIRE

Legio XIII. gemina — omire? — 1893-ban ugyanott.

P

76. PED · SING

Olv.: Pedites singulares. — 1890-ben ugyanott.

77. PSICOS

Olv.: Pedites singulares consularis. — 1889-ben ugyanott.

78. PSC

Olv. Pedites singulares consularis. — 1889-ben ugyanott.

79. PSIN

Olv.: Pedites singulares. — 1889-ben ugyanott.

80. PS

Olv.: Pedites singulares. — 1891-ben ugyanott.

81. ONISDƆQ

Retrograd s régi betűk. Olv.: Pedites singulares. — 1889-ben ugyanott.

82. NISDƆQ

Retrograd. Olv.: Pedites singulares. — 1889-ben ugyanott.

83. NI · CIƆQ

Retrograd. Olv.: Pedites singulares. — 1889-ben ugyanott.

84. III GE POT

Olv.: Legio XIII. gemina Pot —? — 1893-ban ugyanott.

S.

85.
. VL

Olv.: — — — — singulares. — 1891-ben ugy

86. LEG XIII G
STA SENTIA

Olv.: Legio XIII gemina Statius Sentianus. — 1

87. LEG XIII GE
ST. SENTIA

Olv.: Legio XIII gemina. Statius Santianus. — 1

88. SINGUL

Olv.: Singulares. — 1893-ban ugyanott.

89. LEG XIII G
ANNEI SAT
VRNINI

Olv.: Legio XIII genina Annei Saturnini. — 1

T.

90. TERENCEIA
LEG

Olv.: Terentianus. Legio XIII gemina. — 1893-ban ugyanott.

91. LEG XIII . . .
. . . TEIC . . .

Olv.: Legio XIII. gemina. — Teic — (?) — 1890-ben ugyanott.

V.

92. KEG XIII GEM
AEK VAKENZ

Olv.: Legio XIII. gemina. Aelius Valens (K = L). — 1890-ben ugyanott.

93. LE XIII GE
AEL VALENS

Olv.: Legio XIII gemina. Aelius Valens. — 1890-ben ugyanott.

94. .EL VALEN
.....CEM

Olv.: Aelius Valens. Legio XIII gemina. — 1890-ben ugyanott.

95. HAAV XAS
O...OEA

Olv.: Sax (?) Valens. Legio XIII gemina. — (Retrograd). — 1890-ben ugyanott.

96. LEG XIII GEM
VALFANAM

Olv.: Legio XIII gemina. Valfanam (?). — 1890-ben ugyanott.

97. LEG XIII GEM
AVR VENTHIM

Olv.: Legio XIII gemina. Aurelius Venthimius. — 1890-ben ugyanott.

98. LEG XIII G
.....VENTIM

Olv.: Legio XIII gemina. Aurelius Venthimium (Ventimus?). — 1891-ben ugyanott.

99. LEG XIII GE
IVLI VICTO

Olv.: Legio XIII gemina. Julius Victor. — 1891-ben ugyanott.

100. ...XIII GE
.....ON

Olv.: Legio XIII gemina Victor (?). — 1890-ben ugyanott.

101. LEG XIII GE
FLA VITALIS

Olv.: Legio XIII. gemina Flavius Vitalis. — 1890-ben ugyanott.

102. LEG XIII. GE
EL VITAL

Olv. Legio XIII. gemina Aelius (Flavius?) Vitalis. — 1890-ben ugyanott.

103. ... VITAL ...
... XIII GEM

Olv.: Flavius Vitalis. Legio XIII. gemina. — 1891-ben ugyanott.

104. HCW
.... IAN (?)

1895-ben ugyanott.

105. IACH (?)

1893-ban ugyanott.

106. ... XHHCN
... N IO (?)

1893-ban ugyanott.

107. LEG XIII GEM
ELIVS BALIVS

(C. I. L. 1629., 3.)

108. LEG XIII GEM
VLP ICO PROR

(C. I. L. 1629., 24.) Most a segesvári gimnáziumb

II. Maros-Portus.

109. LEG XIII GEM
ELIVS IVLIVS.

Dévára került Váradihöz.

110. LEG XIII GEM
AVR · VICTION

1814-ben találták egy falban.

111. LEG XIII GEM
AVR GODES

(C. I. L. 1629., 15.)

112. LEG XIII GEM
LVCRET AGVL

(C. I. L. 1629., 22. b.) Bizonyára hibás, mert Agul helyett olvasandó Aquila.

113. LEG XIII G
· VCR AQVILA.

114. LEG XIII GE
MEM · · RO

(C. I. L. III. 1629., 11. f.) Hibás, mert Menander olvasandó.

115. LEG XII GEW
WEWV EKONO

1867-ből való.

116. LEG XIII GE
MEM · · RO

1867-ből való; hibás, mert Menander olvasandó.

III. Sárd.

117. LEG XIII G
AVRE CON°

(C. I. L. III. 1629. 11 a.)

118. LEG XIII GEM
FLAVI MARTINVS

A templom falában volt, most a Bruckenthal-muzeumban van Nagy-Szebenben. 1814-ből való. (C. I. L. III. 1629., 21.)

119. LEG XIII GEM
FLAVIVS HELIO

Pap Miklósnál volt; a templom falából való. (C. I. L. III. 1629., 20.)

120. LEG XIII GEM
VLPI RONIO

(C. I. L. III. 1629., 24. a.) Rossz, mert Ulpius Fronto.

121. LEG XIII GE
AEL · VALENS

122. PATER

1814-ben egy falban találták. (C. I. L. III. 1629., 25.)

IV. Különböző helyeken levők.

123. VVRECOV
LEG XIII G

Felfordítva olvasták. Helyesen: Aurelius Conon. (?) (C. I. L. III. 1629., 11. b.) A szászsebesi gimnáziumban és a régészeti muzeumban van.

124. AVR DIONIS
LEG XIII G

A segesvári gimnáziumban van. (C. I. L. 1629.,

125. LEG XIII G
A/ R CAIV

A segesvári gimnáziumban van. (C. I. L. III. 16

126. LEG XIII GEM
AVRELI CAIVS

A segesvári gimnáziumban (C. I. L. III. 1629.,
szeti muzeumban van.

127. N S B

Olv.: Numerus singularium Britannicorum. (Ack
Csigmón találták.

128. S B B

Olv.: Singulares Britannici. (Ackner és Müller 924.

129. LEG XIII G (C. I. L. III. 16.

LEG XIII GEM (C. I. L. III. 162

Kisfaludon a vízvezetékben, Krakkóban a ref.
don, Maros-Portuson és Poklisán találták.

Egyéb tárgyakon levő bélyeg

A) *Mécsesek.*

1. APRIO F

Olv.: Aprio fecit. A Batthyáneumban van. (C. I. L. III. 1634., 2.)

2. ARMENI

A Batthyáneumban van. (C. I. L. III. 1634., 3.)

3. FORTIS

Apulumban találták 1893-ban. Az alsófehérvármegyei régészeti
muzeumban van. Zalathnáról való (C. I. L. III. 1634., 7 a.) és Nagy-
Enyedről (C. I. L. III. 1634., 7 b.)

4. VIBIVS

A Kutyamál nevű szőlőben találtatott 1899. jan. 23-án. Az alsó-
fehérvármegyei régészeti muzeumban van.

5. FAOR

A Kutyamál nevű szőlőben találtatott 1899. febr. 8-án. Az alsó-fehérvármegyei régészeti muzeumban van.

6. STROBILIS

Az ásatási helyen a glacin találtam 1895-ben. Az alsó-fehérvármegyei régészeti muzeumban van.

7. CAMNIS

Az ásatási helyen a glacin találtam 1895-ben. Most az alsó-fehérvármegyei régészeti muzeumban van.

8. IANVA

Talán Januarius. Az ásatási helyen a glacin találtam. Az alsó-fehérvármegyei régészeti muzeumban van.

9. SEXTVS

A Batthyáneumban van. (C. I. L. III. 1634., 8.)

10. a) STROBILI

(C. I. L. III. 1634., 9. a.) Az alsó-fehérv. régészeti muzeumban van.

10. b) STROBILIS

Az ásatási helyről való. Az alsó-fehérv. régészeti muzeumban van.

11. ATIMENTI

A Batthyáneumban van. (C. I. L. III. 6286., 1.)

12. LVCIVS

A Batthyáneumban van. (C. I. L. III. 62., 86., 5.)

13. THALI

Maros-Ujváron találtatott és Bécsbe vitetett. (C. I. L. III. 6286., 7.)

13. a) C. DESSI

Az ásatási helyen találtatott. A régészeti muzeumban van.

13. b) PROBI

Az ásatási helyen találtatott. A régészeti muzeumban van.

B) Szemorvos bélyege.

14. 1. T · ATTI · DIVIXTI · DIA
ZMYRNES · POST · IMP · LIP
2. T · ATTI · DVIXT · NAR
DINVM · AD · IMPET · LIP
3. T · ATTI · DIVIXTI · DIAMI
SVS · AD · VETERES · CIC
4. T · ATTI · DIVIXT · DIA
LIBANV · AD · IMP · EX · oVo

Olv.: 1. Titti Atti Divixti diazmyrnes post impet
2. Titti Atti Divixti nardinum ad impetum lippit
3. Titti Atti Divivixti diamisus ad veteres cicatri
4. Titti Atti Divixti dialibanum ad impetum ex
5 centimeter hosszu, 3,5 centimeter széles kőla-
ján a fenti bélyegírás van. 1854-ben várépítészeti mu-
mával találták. Hogy hová lett, arról nincs adatom
Ackner és Müller n. 536.)

C) Kőpadon levő betűk.

15. SC
RV

D) Gyűrűn levő betűk.

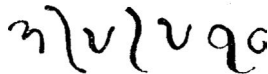
16. ANIA

Gyűrűkövön császárné feje sugárkoronával. Dév

E) Edényeken levő betűk.

17.

Drusus fecit. (C. I. L. III. 1635, 5.) Csészefének darabja terra
sigillatából. Ackner gyűjteményéből a bécsi cs. kir. régiségtárba került.
Ackner másképp adja:

Retrograd:

Ackner és Müller n. 359.

18. Egy edényfülön:

C o z o n

Cozon. Az ásatási helyen a glacin. Az alsófehérvármegyei
ban van.

ter karimájának felső oldalán van:

ϱ I M O

ϱ E R T

elyen a glacin találtam. Az alsófehérvármegyei régé-
van.

idbányáról van a kolozsvári unitárius kollégiumban
melyen e felirat van:

EIAE

C O C M O I

O C E P A I I I C

K A I ° I @ E o I

I I A N T E C

Müller, n. 608.)

Római korból való római leletek statisztikája.

közlöm, statisztika gyanánt, mind azon ingó, kisebb-
t, melyekről biztos tudomást szerezhettem, hogy
területén találtattak.

Igen természetes, hogy nagyon számos ilyennemű, tényleg fölszínre
került lelet hiányzik e statisztikából, mert számtalan tárgy magán-
birtokban van elrejtve, melyekről tudomást szerezni lehetetlenség, s
csak a jövő és a folytonos kutatás, karöltve a véletlenséggel, lesznek
majd azután képesek teljesebb statisztikát összeállítani.

Ezeknélfogva az e téren működő szaktudósokra még igen fárad-
ságos, de szép és hasznos feladatnak megoldása marad e munka
kiegészítése szempontjából.

Könnyen érthető, hogy e helyen a fölírtos köveknek, mécsesek-
nek, bélyeges tárgyaknak stb., vagyis már az előbbi fejezetekben emli-
tetteknek újbóli felsorolását mellőzöm, olvasóimat az illető fejezetekre
utalva (266—537. oldal). Itt csak azoknak rövid jelzése lehet feladatomban,
melyek mint írás és bélyeg nélküli iparczikkék és műtárgyak szerepelnek.

Hasonlóképen nem vehettem föl az egyes helyeken talált római
pénzek névsorát sem, mert azokról egy egész külön numismatikai feje-

zetet kellene készítenem, miért a pénzekre vonatkozólag is csak itt-ott jelzem a legfontosabbakat.

Későbbi írók és kutatók, kik munkámat kibővíteni kívánják, majd pótolhatják ezen, most elhagyott részt is.

Statisztikám összeállításánál alkalmazott eljárásomra nézve megjegyzem, hogy a helységek neveit alfabetaikus rendben közlöm azért, hogy az ez iránt érdeklődő minden hosszadalmas keresgélés nélkül hamarjában megtudja, hogy hol és miféle tárgyak fordultak elő.

Az egyes leletek felemlítésénél, a mennyire csak lehetséges, ugyanazon sorrendet követtem, melyet már *As ipar és a művészet* című fejezetben (5. pont 298. old.) alkalmaztam: a) Agyagipar. b) Üvegipar. c) Bronz tárgyak. d) Nemes fémekből való tárgyak. e) Más fémekből és különféle anyagokból valók. f) Kőfaragó és szobrászati művek. g) Pénzek.

A leleteknek mostani tulajdonosaira vonatkozólag még megjegyzem, hogy a magánosok neveit, a mennyiben megtudhattam, kiírtam az illető pontokon, míg a muzeumok neveit, a szöveg rövidítése végett, csak betűkkel jeleztem.

Igy jelenti:

A. R. M. = Alsófehérvármegyei régészeti muzeum, Gyulafehérvárt.

E. M. = Erdélyi muzeum, Kolozsvárt.

N. M. = Nagyenyedi főiskolai muzeum, Nagy-Enyeden.

D. M. = Dévai muzeum, Déván.

B. M. = Bruckenthal-muzeum, Nagy-Szeben.

Bp. M. = Nemzeti muzeum, Budapesten.

U. M. = Cs. kir. Udvari muzeum, Bécsben.

Bt. = Batthyáneum, Gyulafehérvárt.

1. A b r u d b á n y a.

1. A róm. kath. templom tornyába van beépítve egy sirkő, melyen két felnőttnek és egy gyermeknek alakja van ábrázolva. Az alsó részen levő írásból csak a D. (= Diis) látható.

2. A külső falba van szintén beépítve egy kerek sirkő két alakkal.

3. Három különböző nagyságu kő oroslán. Kovács József plébános tulajdonában voltak. (1818—1849.)

4. Oroszlán két nagy foggal.

5. Szépen faragott kövek vas kapcsokkal.

6. Nagy sirkő, melynek kifaragott oldala három részre — mezőre — van osztva. A legfelső részben edény van, melyből szőlővenyigék nyulnak ki kétfelé; a közbelső részt egy férfi és egy nő mellkép foglalja el, az alsó részben levő ábrázatok nem vehetők ki.

7. Oltárkő, nyolczlevelű rozettákkal díszítve.

8. Női konty, agyag mécsesek, fa edények, bronz edények. (Bp. M.

III. terem 1. szekrény, alsó tárló 31—84., 35—40. sz.)

9. Mécsesek. (B. M.)

2. Alsó-Gáld.

1. E falutól észak-nyugat felé, a voít római út közelében (Via lapidea, ökmány 1346-ból. Neugeb. 170., 8. Jahrb. der Centr. Commiss. 1856., 21.) több kőfaragó-munka találtatott. Ez év folyamán (1900.) díszes, nagy kőpárkányzatot találtak, mely valószínűleg az ott levő templom alapjait fogja jutni.

2. Római pénzecskék, ző római pénzek.

3. Alvincz.

1. A «Károlyi» patak torkolatánál, a helység közelében akadtak először római építványok, g római telepítvénynek maradvékaira.

2. A patak jobb és balpartján a római országút nyomai vannak, hol több kőfaragó-munka találtatott.

3. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

4. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

5. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

6. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

4. Berve.

1. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

2. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

3. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

4. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

5. Besenyő.

1. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

2. A patak jobb partján, oroszlán. Uj-Vinczen egy czipőkészítő birtokában van. A birtokán egy, tömör agyagból. (E. M.)

6. Bisztra.

Az Aranyos mellett fekvő helység közelében római aranymosásnak nyomai találtattak. (Jahrb. d. Centr. Comm. 1856. 19., 1857. 24.)

7. Borberek.

1. Karna felé 1876. év tavaszán kövezettel ellátott római útrészletet tártak föl.

2. Római pénzek.

8. Boros-Bocsárd.

Föliratos kövön kívül többféle római faragványos köveket leltek.

9. Csákllya.

1. Római cserépedény-töredékek.
2. Római pénzek Jul. Caesar és Augustus császártól. — 1847. junius havában.
3. Szintén cserépedény-töredékek. (E. M.)
4. Tarajos fibula, pupos fibula, lépcsős fibula, lépcsős és kampós fibula, kampós fibula (5 drb). (N. M.)
5. Vas fibula, bronz véső, bronz tű, ár, gyűrű, karika, késnyél, nyílhegy, fogantyú (26 drb). (N. M.)
6. Bronz edény trébelt peremmel. (N. M.)
7. Dárda vasból (3 drb), csatornás gyűrű, bronz dísz tárgyak. (N. M.)
8. Kézi malomkő. (N. M.)

10. Csekellaka.

1. Agyag urna. (N. M.)
2. Urna csontmaradvánnyal. (N. M.)

11. Diód.

1. Edény-töredékek.
2. Kulcs (3—4 m. mélységben).
3. Római bélyeges téglák.
4. Szobor, oszlopfejek.
5. Fibula.
6. Ezüst sestertius.
7. Terracotta körlámpa töredéke. (N. M.)

12. Felgyógy.

1. Fölratos kő.
2. Oszlopfej és római pénzek.

13. Felső-Gáld.

1. Edény-töredékek.
2. Római pénzek.

14. Felső-Orbó.

Agyag bögre. (N. M.)

15. Felső-Ujvár.

1. Edény-töredékek.
2. Római pénzek.

16. Felvincz.

1. Római bélyeges téglák a legio V. Macedonicától.

2. 1847. évi júl. hóban Neugebauer ásatást rendezett ott (Torda és Földvár közt). Épület-maradványok, földél-cserepek, csövek, csatornák, szürke és piros edény-töredékek jutalmazták a fáradozást.

3. Római pénzek.

17. F u g a d.

1. Bögre. 2. Kanna. 3. Tál. 4. Kancsó. 5. Edények az állványláb. 7. Bronz markolat. 8. Gabonamorzsoló kő.

18. G e r g e l y f á j a.

1. Földélcserpek. 2. Homokkőből faragott oroszlán (Frolikész gyűjteményében volt).

19. G y u l a f e h é r v á r.

1. s kardpenge bronzból; a hiányzó markolat alatt 5,3 cm. rtelen keskenyebb lesz 2 cm.-nyire, hossza 68 cm. (B. M.)
7-iki pénzleletből 1 — 1 tetradrachma Ackner és Bielz került.

2. önböző korsó, kanna, urna, csupor. (B. M.)

3. ezetű hypocaustum cső. (B. M.)

4. om agyag edény. (B. M.)

5. zép agyagtál-minta. (B. M.)

6. mozaik darabok, kereszt alakú, félholdalaku (B. M.), 8

rhomb alakú, pipa formájú. (B. M. és A. R. M.)

7. mécses, egy- és háromágú. (N. M.)

8. alu és pipa alakú mozaik téglácska. (N. M.) Félhold
églácskák. (B. M.)

9. cotta mellszobor. (N. M.)

10. ges téglák nagy mennyiségben B. M. és néhány N. M.

11. ilap és Hygea, dombormű (N. M.).

12. Arany karika. (E. M.)

13. Főliratos oltárok és márvány darabok. (N. M.)

14. Női márvány szobor ránczdús öltözetben, meglehetősen jó munka, életnagyságban, csillagdai lépcsőházban. (Bt.)

15. Imperator márvány törzse és feje. (A. R. M.)

16. Egy római imperator márvány törzse a csillagdlában volt.

17. Mithras-táblák, 3 drb. (Bt. és 1 drb. A. R. M.)

18. 3 kis Mithras-relief. (B. M.)

19. Nagy Mithras-relief. (B. M.)

20. Mithras és a bika, nagy szobormű.

21. 1 Jupiter fej, 1 oroszlánfej Mithras-féle bikán, de a bika nincs megölve, 2 oroszlán, 2 Mithras petrogenitus, 87 és 172 cm. magasak. (B. M.)

23. Mithras petrogenitushoz tartozó szikla. (B. M. és A. R. M.)
24. Vadászkép. Thrak lovas, kutya, vadkan és asszonyi alak. (B. M. és 2 drb. A. R. M.)
25. Mithras-relief varjuval és sok figurával. (D. M.)
26. Több fölíratos kő és szobormű. (D. M.)
27. Bélyeges téglák. (D. M.)
28. Három Mithras-relief kisebb alakban. (E. M.)
29. Mécsesek bélyeggel: I.VCIVS, FORTIS, FESTI, STOBILI, CAIS, COESSI, FAOR, SEXTI, ATIMENTI, CSNATI (?) (B. M.)
30. Egy 13 cm. magas Mercur bronz szobrocska. (Bt.)
31. Diana bronz mellszobra. 8.5 cm. magas. (Bt.)
32. Mercur bronz mellszobra. 6.2 cm. magas. (Bt.)
33. 3 cm. hosszú láb bronzból. (Bt.)
34. 16 cm. magas szoborka bronzból. Barbar munkára vall. (Bt.)
35. Igen csinosan kidolgozott ló mellső része; rudra erősíthető. (Bt.)
36. Márvány szobrocska, Silen edénnyel. (Bt.)
37. Márvány tábla, Jupiter és Juno. (Bt.)
38. Női torzó alabástromból; igen csinos munka; magassága 15 cm. (Bt.)
39. Hat mécses, részben bélyeggel és más relieffel. (Bt.) Ötvenkét drb.
40. Mithras petrogenitus, fej nélkül. (Bt.)
41. Házi istennő, magassága 20 cm., füles korsó agyagból; néger fej homokkőből. (Bt.)
42. Hekate-szobor. 164 cm. magas; három, háttal összenőtt alak, melyek közül az egyik körülbelül 30 apró állat- és ember-alakkal van borítva. (Die dreigestaltete Hecate, von P. v. Köppen. Wien, 1823.) (B. M.)
43. 169. cm. magas férfiszobor törzse hosszú tógában. (B. M.)
44. Igen csinosan kidolgozott 2 m. magas férfiszobor márványból, gazdag ránczozattal ellátott hosszú tógában, fej nélkül. A lövész-kertben volt. Tulajdonosa 1897-ben eladta valakinek.
45. Oroszlán homokkőből; a Lövész-kertben volt, most dr. Reiner Zsigmond tulajdona.
46. Két kisebb oroszlánfej u. o. (Az egyik A. R. M.)
47. Két oltár fölírat nélkül. (A. R. M.)
48. Két nagy korinthusi oszlopfej. (A. R. M.)
49. Tizennégy oszlopfej. (A. R. M.)
50. Több márvány oszlop. (A. R. M.)
51. Két sarkő-töredék. Az egyikén köríves díszítés, alatta két fej, a másikon páva van. A Lövész-kertben voltak.
52. Egy matrona és egy fiatal római nő márvány szobra, mindkettő fej nélkül. (A. R. M.)
53. Relief. Egy férfi fához támaszkodva, előtte egy delphin és egy más szörnyeteg. Stern birtokos háza falában van.
54. Sarkő. Szülék két gyermekkel. Ezen utóbbi dr. Reinbold idejében még megvolt.

55. Két női fej mint karyatidák. Kisfaludon, Teleki grófné kertjében van.

56. Emlékkő. Lovas, phrygiai sipkával. A nagypréposti kertben volt.

Arkhonikai díszitmény két oroszlánossal. Ugyanott volt

talapzatok és oszlopok. Szintén a nagyprépost kertjében

os kövek. Oszlopok a püspöki kertben. $2\frac{1}{2}$ méter széles kőküszöb a püspöki lak kapuja mellett.

elül 21 cm. magas és 16 cm. széles márvány-relief női kezeben fáklyát tart.

Arkhonikai díszített márvány-relief. Szőlőlevelekkel díszített talapzat töredéke. (A. R. M.)

Aggagból való nagy edény töredéke, bemélyített kőben Minerva-fejek vannak. 1848—50. években még

Gyulafehérvár és Portus közt egy fekete és fehér kőből összerakott ökröt ábrázoló mozaik találtatott.

Ívében megvan ennek a képe. 1782-ben ugyanazon tájon szép mozaikot, mely egy körülbelül 900 □' nagyságú volt.

Hene művében le van rajzolva. 1863-ban ugyanelebb Gyulafehérvár felé, ugyancsak igen szép mozaikot

ősi fej, 8 cm. magas. Torma Károlyhoz Deésre került.

új. Igen szép, 8 cm. magas. Ugyanott.

durván kidolgozott, 8 cm. magas bronz szobrocska.

Szoborka márványból; fa mellett egy szarvas. A genie-directionál volt. Most talán Déván van.

68. Matrona márványból, szép ránczozatu ruhában. 40 cm. magas. Ugyanott.

69. 1847. júliusban Maros-Portus felé 32 cm.-nyi átmérőjű és 3'15 m. magas oszlopot ástak ki a szántóföldön.

70. Váradján két 1'58 m. magas oszloptalapzat van alsóváradjai Glück birtokos háza előtt.

71. Jupiter szoborkája. Találtatott a téglavetőnél. 1850-ben Strasser nevű genicofficialis birtokában volt.

72. Gyermekek-sarkophag. Citron József kereskedőnél, A.-Váradján van.

73. Nagy kő sarkophag. Szikszay polgár udvarában és a gör. keleti egyház temetőjében van.

74. Két nagy sarkophag. Fekszik a Kutyamál nevű szőlőben.

75. Több szobormű. Rainay Ignác ügyvéd udvarában van.

76. Több szobormű és föliratos kő foglal helyet Novák Ferencz polgármester kertjében.

77. Több szobormű és föliratos kő. Veres ügyvéd udvarában van.

78. Két kő oroslán. Az izraeliták kórháza előtt hever.

79. Basrelief. Durva mészkő. Gladiátorok. (B. M.)

80. Százharmincz különböző bélyeges téglá. (A. R. M.)

81. Hypocaustum oszlopcsövek és oszlopok, melegvezető csövecskék és lábas téglák. Bekarcolt rajzokkal ellátott téglák; lábnyomokkal bíró téglák. Falvakolatok. (A. R. M.)

82. Olajtartó, könygyűjtő üvegek és sok másféle üvegtöredékek. (A. R. M.)

83. Agyagkorsók, kannák, csuprok, fazekak, urnák, füstölő edények, tálak, tányérok, mécsesek, konyhaedény-töredékek. (A. R. M.)

84. Födélcserepek, küszöbtéglák, vízvezeték-csövek. (A. R. M.)

85. Házi isteni szobrocskák, orsógombok, hálónéhezékek. (A. R. M.)

86. Bronz lánczok, körző, csiptetők, játékkoczká, fibulák, varró-tűk. (A. R. M.)

87. Bronz karikák, fogantyuk, sarkantyú, kulcs, gombok, díszítési tárgyak, csattok, szegek. (A. R. M.)

88. Bronz szobor töredékei; ezek közt egy 2 mnél magasabb szobor művészi kivitelű jobb lábának maradéka. (A. R. M.)

89. Bronz lapát, kulcsok, fibulák, gyűrűk, karikák, fogantyuk. (B. M.)

90. Ezüst trébelt votivtáblák. (A. R. M.)

91. Spatel, bronz csésze, bronz fejek. (B. M.)

92. Római pánczélpikkelyek, lándzsa- és nyílhegyek vasból. (A. R. M.)

93. Csont varró- és hajtűk, kanálka, játékhegyek, játékkoczká. (A. R. M.)

94. Csont hajtűk. (B. M.)

95. Terra sigillata töredékek, bélyegzők. (U. M.)

96. Pénzek nagy mennyiségben, köztársasági érmek egyes családoknak felismerhető típusai nélkül. Egyes családok típusaival, neveivel ellátott köztársasági érmek. Imperatori érmek. (A. R. M.)

97. Nagymennyiségű érmek. (Bt., N. M., B. M., Bp. M., U. M., E. M.)*

98. Apollo-fej, márványból (a belvederi Apollo kitűnő utánzata). 14 cm. magas. (A. R. M.)

99. Az alsófehérvármegyei régészeti muzeumban a felsoroltakon kívül még több száz darab van, melyekre nézve a nevezett muzeum katalógusára kell utalnom az olvasót.

20. H á p o r t o n.

A Maros-Ujvár felé vezető völgyben római pénzeket már gyakran találtak.

* L. Maros-Portus, melyet Gyulafehérvárral tulajdonképen egy helységnek kell tekinteni.

21. Hosszuteлке.

Az 1723-ik év július 16-án találtak e helységben fölíratos Mithras-
emlékkövet. (Corp. Inscr. Lat. III. 968.)

22. Ispánlaka.

1. Vájó eszköz vasból, vas kés pengéje. (N. M.)
2. Szürke agyagedények, fazék-töredék, hálónéhezék. XIII. legio
téglaí. (N. M.)
3. Bronz fibulák, bronz zár.

23. Káptalan.

E vidéken római pénzek találtattak.

24. Karácsonfalva.

A Dealu »Furtsilor« (bitófa) nevű hegyen a két Küküllő közt
1857-ben fölíratos kő találtattott (Corp. Inscr. Lat. III. 962), mely azután
a nagy-ekemezői lelkész kertjébe került.

25. Karna.

1. Kézi kőmalom. Az ottani lelkész birtokában van.
2. Római pénzek szintén találtattak.

26. Kisfalud.

1. Sard felé vezető vízvezeték a XIII. legio tégláiból építve.
2. Félkörű kirugó részszel bíró nagyobb római épület marad-
ványai.
3. Fölíratos kövek. (Corp. Inscr. Lat. 1027, 1031, 1080, 1248.)
4. Különböző téglák, láb- és csizmaszeg-nyomokkal; egykoron
(M.-Gezsén) Splényi Mihály báró birtokában voltak.

27. Kis-Soly mos.

1. Ezüst denarius.
2. Agyagedény-töredék. (N. M.)

28. Korna.

Sírok maradványai, pénzek, kisebb tárgyak agyagból és kőből.

29. Krakkó.

1. Krakkó és Tibor közt római útnak nyomai, római tábor kör-
vonalai.
2. Bélyeges téglák és fölíratos kövek. (Corp. Inscr. Lat. III.
p. 182.)

3. Bélyeges téglák a református egyház templomában.
4. 1.10 méter magas kehelyalakúlag faragott kő, belső üregének széle kör és 1.28 méter területű, külső széle hatszögletű, 3.84 méter kerülettel.

30. K u t y f a l v a.

A mezőn »Feljárók« nevű helyen Oroszról Radnót felé vezető római út maradványait ismerték fel.

31. M a g u r a.

Kézi malomkő. (N. M.)

32. M a g y a r - I g e n.

1. Főliratos kő. (Corp. Inscr. Lat. III. 1242.)
2. Bronz tripus (Bp. M.)
3. Oszlopféjek. Ezüst és bronz pénzek, a kőbánya alatt levő szántón épületmaradványok és tömördek edény-töredékek.

33. M a g y a r - L a p á d.

1. Lapos szántóvas 2 drb. (N. M.)
2. Aczél fémvágó eszköz. (N. M.)
3. Bronz dísz tárgy és bronz rög. (N. M.)

34. M a r o s - D é c s e.¹

1. Agyag edények töredékei, földélcserép, földél-kupakcserép. (N. M.)
2. Mithras petrogenitus reliefje, Mithras petrogenitus főliratos alapzata, 2 drb. (N. M.)
3. Oltár, 3 drb. Krater, 3 drb. (N. M.)
4. Mithras petrogenitus szentélye. (N. M.)

35. M a r o s - G e z s e.

1. Római út nyomai a mezőkön: Dócz. Moré, Rita-Janka közelében mutathatók ki. (Orbán B. V. 66. Neugebauer 246., 1.)
2. Bronz karika, 2 drb. (N. M.)
3. Háromfülű csupor, hosszunyaku korsó és hosszunyaku füles korsó szürke agyagból. (N. M.)
4. Hasas csupor, terra sigillata. (N. M.)

36. M a r o s - P o r t u s.²

1. Bronz karpereczek, bronz karikák, kis fibulák, torques-ek. (E. M.)

¹ Vármegyénk tőszomszédságában van.

² L. »Gyulafehérvár« alatt, melyhez tartozik; e helyen csak azért van külön felvéve, hogy a lelhely annál pontosabban legyen feltüntetve.

2. Ocrea bronzlemez, vert mű. (E. M.)
3. Agyag mécsesek bélyegekkel. (E. M., A. R. M.)
4. Kétfülű csupor, domboru diszitménynyel. Agyag henger, cserépcső. Mumia-szobrocska zöld mázos cserépből, cserép csuprok, olvasztótégely, sótartó, tálak és csészék. Cserép földél szürke agyagból, talpas cserép, agyag korongocska, cserép perzsely, kanták, házi istenek agyagból, cserép dombormű, férfi és nő egy széken ülnek. (E. M.)
5. Barnára mázolt szobrocska, gyermek-arcz és férfi-arcz agyagból, Hercules szobrocskája, kis Jupiter-fej, kétfülű csupor, Acrotheria-töredék, bachansnő, dombormű agyagból, futó négylábu állat, lábszár töredék, kigyófejdisz füles edényről, női alak cserépből. (E. M.)
6. Halpikkelyforma díszítésű füles csupor, téglá-töredék bekarcsolt fölirattal. (E. M.)
7. Sok terra sigillata töredék, szép mécsesek genius-szal, delphinnel díszítve, nagyon picziny mécses, fürdőhez tartozó suspensura, melegítő csövek, palaczkalaku falbeli melegítő csövecskék, lapos tál, nagy cserép tál töredéke.
8. Hosszunyaku palaczk, üveg töredékek. (E. M.)
9. Mithras-kő V · R · DOLENS MIL · LEG · EX ··· fölirattal. Márványtábla, relief; ló mellett meztelen ifju áll, chlamyssal, kezében égő fáklya. (E. M.)
10. Női mellképhez való öntőminta, oszlop-töredékek, kis oltárkő, kis oroslán bronzból, sárkányka, tengerből szálló Venus-szobrocska «Prima vera» fölirattal, kis bronz szobor, kigyó alaku fogantyú, szárnytöredék, sisakos vértess harczos lemeztöredéken, zománczos öv díszitménynyel és fityegővel, kis horog, talán mérleghez való. (E. M.)
11. Kétágu halászhorog. (E. M.)
12. Érdekes sodronyfonások töredékei, boglár-töredékek, fibulák töredékei, 66 drb., priapicus bronz ékszer, bronz kanál töredéke. (E. M.)
13. Római mérleg rudacskája; a felosztás és számozás rajta látható. (E. M.)
14. Ezüst csésze. (E. M.)
15. Borostyánkő gyűrű magasra felfürtözött női fejjel. Intaglia korallból. Gyűrű szürke kőből, két egymásba fogódzó kéz. Domborművű kerek boglár ember-arczczal. (E. M.)
16. Szép, nagy ezüst fibula, 2 drb. Agyag- és kőgyöngy, 27 drb. (E. M.)
17. Ugynevezett calculusok cserépből, üvegből és kőből. Gyöngyök tarka üvegből. Agyag és üveg gyöngyök, 338 drb. (E. M.)
18. Gyűrűalaku arany rudacs vékonyodó, gömböcskébe átmenő végekkel. (E. M.)
19. Női mellkép és terracotta csésze en relief vadász jelenettel, jól megmaradott minta. (E. M.)
20. Római pénzek, mozaik téglácskák. (E. M., B. M., A. R. M.)
21. Szerecsen-fej márványból, 14 cm. magas. (A. R. M.)

22. Mellövet felöltő Venus, művészi kivitelű bronz szobrocska, 8 cm. magas. (A. R. M.)

37. Maros-Szent-Imre.

1. Három decurio föliratos siremléke. (N. M.)
2. Jupiter Dolichenus fölirattal. (N. M.)
3. Védő istennő. (N. M.)

38. Maros-Szent-Király.

1. Agyag tál és más edények töredéke. (N. M.)
2. Bronz kanál, bronz kulcs. (N. M.)
3. Római pénzek. (A. R. M.)

39. Maros-Ujvár.

1. E helyen a római sóbányászat nagyszerű feltárása van, melyben diófából való kalapács találtatott.
2. Bolthajtásos épület maradványa.
3. Márvány faragványok, sok római pénz főképpen a háportoni völgyben.
4. Bélyeges mécsesek és föliratos kövek. (Corp. Inscr. Lat. III. 933. a., 6289. 7.)
5. Római pénzek. (A. R. M.)
6. Csuprok, 2 drb. (E. M.)
7. Bronz sisak egy darabból kikalapálva, négyszögű arcznyílással és lenyúló, hosszú arcvédő szárnyakkal, alsó részei lyukasok, a tetején két párkány huzódik a homloktól a koponya felé, elöl kiálló gomb és hátul fülke a taraj számára. Jeles és igen ritka darab. (E. M.)
8. Nagy agyagedény, csupor, bögre, tál, római urnafedő. (N. M.)
9. Csont fészü. (N. M.)

41. Maros-Váradja.

1. Föliratos kő. (Corp. Inscr. Lat. III. 1129.)
2. Jupiter szobra fej nélkül. Novák Ferencz polgármesterkertjében van.
3. Oszlopfejek, basrelief-darabok. (A. R. M.)

41. Monora.

1. 1830-ban találtak e helyen római agyag edényeket, római téglákat.
2. Különböző fegyverek. (Neugebauer 253.)

42. Nagy-Enyed.

1. Föliratos kő. (Corp. Inscr. Lat. III. 942., 943.)
2. Szabadságolt róm. legionarius bronztáblájának $\frac{1}{4}$ része. (Az új főtanoda alapásásakor találták. Fölir. gyűjt. 474. k. sz. a. (N. M.)

3. Agyag pohár ugyanonnan. (N. M.)
4. Római pénzek. Találták az alsó malom zsilipje alatt. (N. M.)
5. Üveg palaczk csurgóval. (N. M.)

43. Ny á g r a.

Az Aranyosba szakadó Nyágra-patak mellett római aranymosásnak nyomai találtattak.

44. Ol á h-L a p á d.

Kézi malomkő. (N. M.)

45. O m p o l y i c z a.

1. E helyen márvány- és rézbányák nyomai vannak.
2. 1890-ben római pénzek (Trajan és Antoninus Pius) kerültek felszínre.
3. Bélyeges téglák. (N. M., A. R. M.)
4. 1898-ban talált Gliga nevű földműves az ompolyiczai sziklaktól dél-nyugatra fekvő szántóján agyag bortartót; füles Dolium, mely 50 literes, 90 cm. magas és 158 cm. körületű. Igen szép és ritka példány. (A. R. M.)
5. Római bélyeges téglá XIII. legio. (A. R. M.)

46. O r o s z i.

Innen vezet a Kutyfalváról jövő, tisztán kivehető római út a Maros átjárása felé M.-Bogát közelében. (Orbán B. V. 53., 54.)

47. O z d.

A régi templom-kastély magaslatán római téglákat és pénzeket találtak. (Orbán B. V. 60.)

48. P a c z a l k a.

1. Dolium töredéke széles peremmel, vízszintes körökkel díszítve. (N. M.)
2. Fénymázás tál töredéke, fénymázás tál aljának töredéke, bögre alja két körös bélyegzettel, töredék; dolium oldala hullámos díszítéssel, töredéke. (N. M.)
3. Keskeny, magastalpu bögre töredéke, keskenynyaku kannácska, bögre nyaka kihajló keskeny peremmel. (N. M.)
4. Fazékoldal töredéke, apró téglány díszítéssel. 115 drb. edény töredéke. (N. M.)
5. Lapos bronz karika töredéke, bronz csésze alja töredéke, hüvelyes bronz fibula. (N. M.)

49. Petrosán.

1. Zalathna és Petrosán közt ezelőtt nagyszerű római aláépítkezések voltak láthatók; földécserepek is találtak. (Neugebauer 171.)

2. A zalathnai vasút építése alkalmával több oszlop-fejet és faragványos követ találtak.

50. Poklos.

Római téglák és cserepek találtak nagy mennyiségben.

51. Remete.

Római vas lakat. (N. M.)

52. Sárd.

1. A Gyulafehérvárról vezető út jobb oldalán sok nagyobb római épület falmaradványai találtak.

2. 1847-ben Neugebauer, a legutolsó falusi háztól nem messze, 48 cm. hosszú és 32 cm. széles téglából készült földalatti építkezést (hypocaustum, substructio) látott.

3. A faluban, egy paraszt háza előtt, római oltár-kő volt olvashatatlan fölirattal.

4. Faragott római kőmaradványok sok ház előtt hevernek. A 128. házszám előtt nyolczszögű oszloptörzs töredéke van.

5. Föliratos kövek. (Corp. Inscr. Lat. III. 1107., 1114., 1241.)

6. Sok régiség van Vadadi László urnál.

53. Sebeshely.

E helyen római épületek nyomaira akadtak, s edénytöredékeket találtak. (Neugebauer 259., 5.)

54. Sorostély.

Az ugynevezett »Árkok«-ban találtak egy római emlékkő középső részét, melyen triclinium képe látszott és fölirat is volt rajta. (Corp. Inscr. Lat. III. 965.)

55. Spring.

Spring és Drassó közt föliratos kő találtak. (Corp. Inscr. Lat. III. 263.)

56. Szász-Csanád.

Itt talált Mökesch nevű lakos római kézi malmot mészkőből és egy 10 cm. átmérőjű és 32 cm. magas mészkő csészeforma edényt, melynek fala 11 cm. vastag.

57. Szász-Ujfalu.

Innen 72 darab római edény, üveg és vas tárgy van a nagyenyedi muzeumban. (N. M.)

58. Székás. (L. Berve.)

59. Tibor. (L. Krakkó.)

60. Tompaháza.

Agyag edények töredékei, festettkek és egyszerűek, 150 drb. (N. M.)

61. Topánfalva.

Római aranymosás nyomai láthatók.

62. Tótfalu.

1. Római téglák és edénycserepek találtattak a szőlőhegy földjében és más helyen is.

2. Fölratos kövek is származnak e helyről. (C. I. L. III. 1223.

63. Vajasd.

1. Téglák és márványlap. (A. R. M.)

2. Födélcserepek, piskóta alakú mozaik téglácskák, melegvezető csövek. (N. M.)

3. Agyag edény töredéke, kanna-nyak barnára festve, finom agyag edények töredékei. Üvegolvasztó tégely. (N. M.)

4. Mithras-faragvány. (N. M.)

64. Valea-Doszuui.

Itt is római telepítésnek vannak nyomai.

65. Verespatak.

1. Vászondarab és hajfonat. (E. M.)

2. Viasztábla, 2 drb. (E. M.)

3. Triptychon, 3 drb. (E. M.)

4. Viasztábla, 4 drb. (N. M.)

5. Aranykőtörésre való mozsár. (N. M.)

6. Viasztábla. (Bt.)

7. Deszkadarabok a római bányából. (A. R. M.)

8. Egy 2'21 m. hosszú sarkophag fedele. A román temetőben van.

9. Sirkő, melynek mélyített részében két mellkép van, fölötte virágtartó edény szőlővel; mindkét oldalán madarak, melyek a szőlőből esznek.

10. Sirkő részlete két mellképpel. Kis oltár. Oszlop, mely gyengén kidolgozott fejben végződik. Két fekvő oroszlán, ugyanilyenek, melyek-

nek farkai egymásba fonódtak. Ugyanolyanok, de kisebbek; két álló oroszlán díszítésekkel. Több pinialma. (1847-ig ott voltak mind ezen utóbbi 8—10. sz. felsoroltak.)

66. V i z a k n a.

1. 1844. óta többször találtak e helyen pénzeket; említett évben 381 ezüst denárt letek ott, többnyire III. Gordianustól, de egynehányat Commodus, Pertinax, Septimius Severus, Maximinus és Julia Domnától is. (Seidl I. 28.)

2. Szüknyaku csupor. (E. M.)

3. Igen szép gyűjtemény van e vidékről szentkatolnai Bakk Endre vizaknai róm. kath. plébános tulajdonában, melynek megtekintése és tanulmányozása valóban megérdemli a fáradságot.

67. V l á d h á z a.

Kerek és négyszögletű római téglák. (N. M.)

68. Z a l a t h n a.

1. Mécses terra cottából, FORTIS bélyeggel. Durván kidolgozott 15 cm. hosszú és 5 cm. magas mécses. Régi bányában találta dr. Reinbold.

2. Petrosán és Zalathna közt talált Neugebauer 1847-ben római falmaradványokat és földécserepeket.

3. Obeliszkalaku, 2 m. magas kőoszlop; egyik oldalán van egy fiu képe, ki nagy levelet tart feje fölött, a másik oldalon egy leány képmása látható, a harmadikon pedig egy mellkép foglal helyet.

4. Két 96 cm. magas sas; ezeknek a mellen levő tollazatuk cserfa-levelekhez hasonlít.

5. Ülő női alak, férfi-szobor, ifju reliefje, női fej két ülő oroszlán közt.

6. Álló sas, fehér marványból.

7. Relief korsóval és merőedény nyéllal.

8. Párkányzat, ökörfejek guirlanddal összekötve.

9. Női mellkép, négy emlővel. (Hihetőleg Sphinx.)

10. Relief, melyen egy amorette szőlővenyigén hintázik, alatta pedig egy mellkép van.

11. Szakáll nélküli férfi-fej.

12. Márványból való sphinx, fekvő oroszlán, obelisk-féle emlékkő, egyik oldalán kezét emelő fiu, másikon női mellkép.

13. Többféle párkányzat, írás nélküli oltár, oszlop-töredékek, oszlop-fejek.

14. Homokkő relief, melyen egy genius az egyik kezében vedret, a másikban koszorút tart; közelében van egy madár.

Régi római bányák nyomai is vannak e helyen.

A Zalathnán talált római régiségeket az ottani szolgabíró és dr. Reinbold őrizték még az ötvenes években.

15. Fölratos kövek vannak innen. (C. I. L. 1278—1337. stb.)

16. Kanna kristályüvegből. (U. M. XIV. terem XX. szekrény 130. sz. a. a lapidariumban.)

8. A római hódítás előtti korból való leletek statisztikája.

Tekintettel arra a történeti körülményre, hogy Trajanus császár Dacia meghódítása után első sorban azon helységeket igyekezett helyreállíttatni, melyek többé-kevésbbé elpusztítva ugyan, de még a dákok idejéből maradtak fenn, érdemesnek tartom, hogy a mennyiben azok a dák és a római kor közt némi kapcsolatot képeztek, néhány szóban említést tegyek róluk.

Ezen oknál fogva ide iktatom ama régi korból való legnevezetesebb leletek névjegyzékét a lelhelyek felsorolásával egyetemben.

De mindenek előtt felhivom olvasóim figyelmét Herepei Károly »Alsófehér vármegye őskora« című régészeti tanulmányára,* melyben szakavatottan leírva találjuk typologiai alapon és kronologiai rendben felsorolva a római kor előtti leleteket 21 helységről.

Ezekre vonatkozólag használható e munkámhoz csatolt (I. táblának kiegészítő része) térkép is.

1. B e r v e.

Innen több serpentin balta került a szászsebesi gimnázium muzeumába. (Iskol. értesítő 1865—1866.)

2. B u z d.

Egy rézből készült kettős véső. (Goosz, Chronik d. arch. Funde Siebenb. Nagy-Szeben, 1876. Szászsebesi gimn. értesítő 1871.)

3. C s á k l y a.

Az őstelepről fejszének való öntőminta került a nagyenyedi főiskola muzeumába. (Rajzzal Archaeologiai Értesítő 1888. 93. l.) Amphibol balta-rész. (Erd. muzeum évk. V. 135.) Ezen falu közelében aszántókon sok cserép töredéket találni. A bronz öntvények belföldi előállításának gyakorlatáról Herepei Károly bizonyítékokat szolgáltatott innen. Ő itt nem csak ónlemezeket, de rézerczeket is fedezett föl. Téglás Gábor is talált itt ónlemezeket. A réznek önálló, külön forgalmát szintén Herepei Károly csákliai ásatása mutatá ki, kiderítve, hogy a rezet is lepény-

* Alsófehér vármegye Monografiája. Nagy-Enyed, 1901. 79—100. l.

táblaalakban hozták kereskedésbe s a vásárlók tájékoztatására meg-
hasították. Itt találtattak réz szekerczék is. (Arch. Ért. 1892. 403—410.)

4. Csora.

Az 1821. évben gazdag ezüst-leletre bukkantak, mely összesen
2 márka és $12\frac{5}{8}$ latot nyomott s a következő tárgyakból állott: 4
darab 7·8 cm. átmérővel bíró, egyszerű ezüst sodronyból készült kar-
perecz, 5 darab korong- és csőalaku díszítésrésze egy 43·4 cm. hosszú,
négyélűen font láncznak, sok szegecskéhez hasonló függelékkal, 2
pálczaalaku és 4 sallangalaku fibula, 2 nyakgyűrű (torquis) kapocs-
szerű zárral, 13·3 cm. és 11·8 cm. átmérővel, 1 drb. nyereggombhoz
hasonló 7·8 cm. magas tárgy, 3 drb. sodrony-tekeres 2 cm. átmérővel
s végre egy 13·1 cm. széles és 15·7 cm. magas tábla erős ezüstlemez,
melyen két egymás felé forduló emberi alak basreliefben kidolgozott
alakja látható. A munka teljesen megfelel a barbár izlésnek. (Goosz,
Chronik 17—18. l.)

5. Felgyógy.

Az 1836. év előtt találtak e helyen 30—40 drb. homoru arany
pénzt, melynek homoru oldalán a felkelő nap képe volt. (Hene, Beitrag
z. dak. Gesch. 82. l.)

6. Gergelyfája.

Innen került a nagyszebeni ev. luth. gimn. muzeumába egy Nagy
Sándor-féle tetradrachma.

7. Gyulafehérvár.

Innen a Bruckenthal-muzeum egy kardalaku, összehajtogatott bronz
pengét kapott, melyen erősen kiszökő borda vonul végig. (Hampel
József, A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. r. 49. l.)

A Magyar Nemzeti Muzeumban (Budapesten) vannak őskori
leletek. I. terem, G. LI. 28., 89., 90. — 1857. jutott innen Ackner és Bielz
gyűjteményeibe egy-egy dák tetradrachma, szakállas férfi-fejjel. (Sieb.
Arch. N. F. XI. 461. l.)

8. Ispánlaka.

E helyen egy bronzöntőműhely vagy raktár lehetett, mit a leletek
minősége- és mennyiségéből lehet következtetni. Az 1887. évi augusztus
havában egyik szántóföldön, egy gödörben, néhány métermázsza nyers
bronz anyagra akadtak és métermázsányi ép és csonka bronz eszközöket,
fegyvereket, ékszereket s hasonlókat leltek. A nagy leletből a legépebb
példányokat Herepei Károly tanár a nagyenyedi muzeum számára,
más részét Finály Henrik egyetemi tanár az erdélyi muzeum számára

szerezte meg, zömét dr. Reiner Zsigmond Budapesten vette meg és valószínű, hogy nem csekély része a földmivesek kezén elkallódott. A lelet azon darabjairól, melyek Kolozsvárra kerültek, Téglás Gábor értekezett. (Érd. Múzeum 1887.) E jelentés mellett legfontosabb dr. Reiner Zsigmond értekezése (Arch. Ért. 1888. 10—25. l.), melyhez 6 tábla van csatolva rajzokkal. A feljegyzett leletek közt vannak kardok töredékei, kardok markolatnyujtványaiból való töredékek, kardpengék csúcsfelőli részei, késmarkolat-lemez, tör-részletek, lándzsacsúcsok és ilyenek töredékei, nyilcsúcsok, nyilcsúcs hiányosan öntött töredéke, nyers rögök,* bronz lepények töredéke és öntésből fennmaradt bronz-hulladék; karimás véső, szárnyas véső töredékei, tokos ürvész, felső szélén csonka, füles tokos véső, hiányos öntésű vésők, tokos véső szegző lyukkal; csákány pengéje, zabla oldalrész, övlemezek töredékei kampósak szegző lyukakkal, pontozott díszítésekkel, csücskös mellkorong; kés nyele, csonka késpengék, fűrész lemezek (2 darab az alsófehérv. régészeti múzeumban van), keskeny vésők; sarlók és sarlók töredékei nyélbe való erősítésük a penge tövéből kiálló gombszerű bütyökkel történt, csonka sarlók, a nyélbe való erősítés a töve felőli szelvény-nyel és e szelvény külső karimájából kiálló bütyökkel eszközöltetett, sarlók belföldi típussal, a nyélbe való erősítés visszahajló kampó segítségével történt, szelvényes sarlók; vonalos ékítményi karpereczek, pléhkarikának csonka töredéke, gömbszelvényes fejű gomb, rovátkos ékítésű karperecz, ponczozó véső, karperecz négyélű huzalból; csüngő ék, gombostű, szárán vonalas díszekkel. A nagyenyedi kollégium muzeumba kerültek: Két pléhlemez bronzból, melyek sodronnyal vannak egymással összefűzve; csonka bronz lemezek, legtöbbnyire övrészletek ponczolt díszítményekkel. (Hampel József, A Bronzkor Emlékei Magyarországon II. r. 1892.)

9. K á k o v a.

Urnatemető, tumulusuk. Egy ép edény és sok cserép van a nagyenyedi muzeumban. (Arch. Értesítő 1888. 339. l.)

10. K i s-C s e r g e d.

Kőfejszét találtak a patakban, melynek vize megsimitotta azt; a határon bronz fibulákat és nyilcsúcsokat találtak bronzból. (Sieb. Arch. IV. 27. l. N. Folge III. 381. l. Goosz Chron. 17. l.)

11. K u t y f a l v a.

E helyen bronz tárgyakkal egyetemben nagy mészmárgás véső

* Egy bronz rög és két bronz fűrész töredéke jutott az alsófehérvárnegyvi muzeumba is Gyulafehérvárról.

találtatott. (Erd. Muz. évk. V. 134. l. Goosz, Chronik 33. l. Hampel József, A Bronzkor II. r. 74. l.)

12. Maros-Portus.

E nevezetes helyen találtak egy gyűrűalakú arany rudacsot vékonyodó és gömböcskébe átmenő végekkel, mely most az Erd. muzeumban van; továbbá három bronz fibulát, melyeknek egyike egy darab huzalból álló két lapos, korongidomú tekercs, melyek mindegyike 8 hajlású; a két tekercs egymással nyolcvas idomot képező két hajlással függ össze, az egyiknek közepéből emelkedik a tű, a másiktól a tű befogadására szolgáló fül letörött. A huzal gömbölyű s csak a tekercs belső hajlásaiban, valamint a két rózsát összekötő középvágon válik négyszögűvé; felülete sima és díszítés nélkül való. A fibula hossz-átmérője 19 cm., egy-egy tekercs átmérője 85 mm. A másik fibula az előbbihez hasonló. A huzal 10 hajlású és mindegyik rózsája közepén reáefektetett apró s üres bronzkup alatt végződik, melynek nyílásán a tű külön darabot képezve állott. A tű hiányzik. Hosszátmérője 19 cm.; egy-egy korong átmérője 85 mm. A harmadik is az előbbiekhöz hasonló szerkezetű apróbb fibula; az egyik rózsája közepéről hiányzik a kúp. A korongok alsó részén még megvan a tűt és a fület tartó korongocskák, mely a tulsó oldalon levő kúphoz szöggel van erősítve; a tű és a fül hiányzanak. Hosszátmérője 15 cm., egy-egy rózsája átmérője 7 cm.

Lettek itten még 4 karpereczet, melyek közül az egyik vastag bronz huzalból való, záró végekkel, végei egyenesen el vannak metszve, a huzal belső oldala lapos, külső oldala laposan domborodó. E domborodó oldalát harántosan álló rovátkos vonalakból álló bekarcsolt díszek lepik el. Külső átmérője 115 mm., a huzal belső lapjának szélessége 22 mm. A másik karperecz vastag bronz huzalból áll egymásba érő végekkel; a huzal majdnem kerek átméretű s külső lapján bekarcsolt vonalidomokkal díszes. Külső átmérője 125 mm., a huzal legnagyobb átmérője 1 cm. A harmadik karperecz bronz huzalból való, szélesre nyíló végekkel; belső oldala lapos, külső oldala félkörben domborodó, felülete sima, végei egyenesen el vannak metszve. Külső átmérője 112 mm., a belső lap szélessége 1 cm. A negyedik karperecz is bronz huzalból, mely kissé laposra nyomott; végei közel jutnak egymáshoz, felülete sima, idoma szabályos kör. Külső átmérője 8 cm., a belső lap szélessége 6 mm. Lettek továbbá még itt egy nyakgyűrűt kerek huzalból, szélesre nyíló végekkel, melyek gyűrű idomúak, külsejük ferdén futó csekélyre bemélyedt rovátkos vonalakkal díszítve. Átmérője 168 mm., legnagyobb vastagsága 1 cm. Egy bronz karikának félre görbitett csonka töredéke, ferdén futó rovatokkal, vége lapos és tekercsbe csukódik. Hossza 30 cm., vastagsága 8 mm. Ezen leletek mindegyike az erdélyi muzeumban van Kolozsvárt. (Hampel József, A Bronzkor Emlékei Magyarhonban, II. r. 88. l.)

13. Maros-Ujvár.

Alluvial kovahomokban 6,5 méter mélységben, a sötömb fölött 8 méternyire két nagy kalapács töredékét találták augitporphyr és serpentinből, valamint jaspisból egy egészen épen maradott baltát. (Koch A., Erd. muz. évk. V. 135.) Csongva felé, a mezőn talált korong nélkül készített edényeket magam is láttam 1892-ben Kodra bányász házában.

14. Nagy-Cserged.

Innen egy sötétzöld színű, jaspisból készült véső került a nagyzebeni természettudományi társulat gyűjteményébe. (Erd. muz. évk. V. 130. l.)

15. Vingárd.

E helyről 4 serpentin kalapács és egy chloritpalából készült kés jutott a szászsebesi gimnázium gyűjteményébe. (Szászsebesi gimn. isk. értesítője, 1865.)

16. Vizakna.

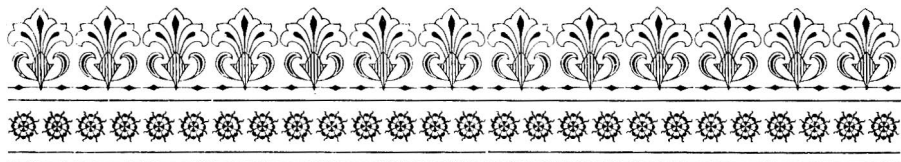
Ezen helyről, mint azt már fönnebb is említém a római leletekről szóló részben, igen szép gyűjteménye van szentkatolnai Bakk Endre róm. kath. plébánosnak. Többek közt kő balták, agyagból »tűzkutya« (nyárstartó), Dyrrhachion-féle drachma stb. (serpentinből való balta, Ackner gyűjteményében volt), barbar cserép edények töredékei találtattak nagy mennyiségben a »Zöld tó« fölötti dombon és más helyen is. Dolny postamester rétjén, roppant sok cseréptöredék közt, letek egy jól kidolgozott kő vésőt, valamint egy egész és egy törött kő baltát. (Dr. Teutsch G. D. jelentése szerint.)

17. Zalathna.

Nagy bronz leletre akadtak 1889. október 17-én, mikor dr. Könyöki Alajos a földmívelési minisztérium megbízásából Zalathnán néhány hónapig tartózkodott. A Zalathnától keletre fekvő hegyoldalon, egy úti mélyedést kitöltendő, a töltő anyag ásatásánál a munkások agyagos földben egy rakáson 50—70 cm. mélységben, minden symmetria nélkül fekvő bronz tárgyakra bukkantak, melyeket Könyöki Alajos meg is szerzett és a leletet az Arch. Ért. 1890. 96. lapján következőleg írja le: 1. Egy bronz kargyűrű, melynek végei egymást majdnem érintik és csúcsban végződnek; legnagyobb belső átmérőjük 64 mm. és a gyűrű szelvényének átmérője legvastagabb részén 8 mm. Ezen karperecz érdes felületű öntött mű; a rajta levő rovátkák a gyűrűvel együtt öntvék és ott, hol az anyag az öntőmintát vagy ki nem töltötte, vagy pedig az öntőminta hibás volta miatt a rovátkák az öntésnél

kimaradtak, talán reszelővel, vagy fűrészhez hasonló szerszámmal utólag vésettek be. 2. Egy kargyűrű, csúcsban végződő huzalból, legnagyobb belső átmérője 90 mm., a huzal átmérője 4 mm.; díszítéssel nem bír. 3. Egy öntött kargyűrű fele, melynek végei vékonyodnak és gombba fejlődnek. 4. Egy öntött karperecz fele, kidomborodott gyűrűkkel. 5. Négyélű bronz huzal 90 mm. hosszú darabja. 6. Egy bronz tűnek 92 mm.-nyi és 7. ugyanolyan 68 mm.-nyi hosszú hegyes vége. 8. Egy lapos, kerekidomu bronz tárgy töredéke; valószínűleg átlukasztott csüngő díszkorong volt. 9—11. Lapos vésők töredékei, melyeknek hossza 41, 60 és 60 mm.; az egyes darabok eleinek hossza 37, 64 és 95 mm. (Arch. Ért. 1890. 96. l.)

Zárószó.

Midőn munkám befejezéséhez jutottam s azt átnéztem, nyugodt lélekkel mondhatom, hogy munkálatomban, bár röviden, mindent összegyűjtöttem, mi csak vonatkozással bír Alsófehér vármegyének a rómaiak alatti történetére, s mindent közöltem, mit csak kikutathattam; midőn tehát munkálatom befejezésénél vagyok, érzem, hogy csak még egy dolog van hátra, melyet nem szabad elhallgatnom, habár nem is vonatkozik közvetlenül vármegyénk történetére.

Szerény, de az adott viszonyokhoz képest a leglelkiismeretesebb pontossággal s legjobb tudásommal összeállított munkámat a szaktudós és a laikus egyaránt olvashatja, használhatja. Egyszerű, világos, minden nagyképüsködő frázistól ment irálya nem fogja bántani sem a szaktudóst, sem a laikust; s éppen azon körülmény miatt, hogy munkám szaktudósok számára is iratott, kényszerít, hogy néhány szóval említést tegyek azon eléggé meg nem becsülhető munkálkodásról, melyet több szaktudós a római Dacia szűkebb, belterületeit körülvevő határvonalainak pontosabb kikutatásában kifejtett és folytatólag kifejt.

Fel kell ezt emlitem már csak azért is, hogy olvasóim figyelmét ezen irány felé is fordítsam; mert Dacia határai (a Limes Dacicus) végleges megállapítása után a tulajdonképpeni római védművekkel körülvett Daciának földrajzi alakja nem csekély mértékben fog különbözni a régebbitől.

A tudomány e terén működő buzgó kutatók közt igen szerencsés volt Torma Károly, ki az északi határ-védműveket megállapította s arról több jeles munkát irt.*

* Torma Károly, Rómaiak nyoma Erdély északi részében. Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei I. köt. 1861. 27—45. l. Dacia fölosztása a rómaiak alatt, Erd. Múzeum-Egylet Évk. II. köt. 1863. 108—114. l. Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyiratához. Magy. Tud. Akadém. Évk. XI. köt. 2. drb. 1863. A Limes dacicus felső része. 6 fametszettel és 1 térképpel. Budapest.

Szerinte a vallum Romanum Tihó és Kis-Sebes közt Őrmező, Prodafalva, Bréd, Karika, Mojgrád, Vártelek és Zsákfalva, Zilah és Felső-Kékes, Bogdánháza és Szt.-Péterfalva, Perje, Szent-György és Kásapatak területein ki van mutatva.

Szorgalmasan működött e téren azelőtti időkben Neugebauer bukaresti porosz konzul, ki már 1847-ben bejárta Erdély, Moldva és Romániának nagy részét.¹

Neugebauer után Ackner Mihály segesvári tanár vette át ezen ügy folytatását,² kihez azután hozzá csatlakozott Müller Frigyes, jelenlegi ág. ev. püspök, akkori tanár Segesvárt;³ nagy buzgalommal működött közre Orbán Balázs báró⁴ és Goos Károly segesvári tanár.⁵

Legujabb időkben Téglás Gábor dévai reáliskolai igazgató működik sikeres eredménnyel e téren.⁶ Dacia nyugati határát kutatja jelenleg Ornstein József nyug. cs. és kir. őrnagy.⁷

Ezen legujabb kutatási eredményeket, összevetvén a régebbiekkel és a még azután eszközlendőkkel, csak a jövő fogja kellőleg értékesíteni; jelenleg fel sem vehettem munkám keretébe, mert, mint már említém, ide sem tartoznak, a mennyiben Alsófehér vármegye e határoktól messze fekszik, csak nyugati része áll valamivel közelebb azokhoz.

Kedves kötelességet vélek teljesíteni, midőn munkálatom befejezése alkalmával őszintén érzett hálámat nyilvánítom Straubert Ödön ősrégi kollégámnak, ki munkálatom revíziójánál segédkezett, dr. Posta Béla egyetemi tanár, az erdélyi muzeum igazgatója, illetőleg őrének, Bodrogi János, a nagyenyedi muzeum őrének, és Csáki Mihály, a nagy-

¹ Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topographisch zusammengestellt von Dr. G. F. Neugebauer. Nebst einer Übersichtskarte des traianischen Dacien. Kronstadt. 1851.

² M. J. Ackner, Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Mit einer Übersichtskarte von M. J. Ackner. Jahrbuch der k. k. Central-Commission z. Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale. 1856. Wien. Külön lenyomatban is megjelent.

³ Friedrich Müller, Römerspuren in Osten Siebenbürgens. Mittheilungen der k. k. Central-Com. z. Erf. u. Erhalt. der Baudenkmale. IV. Wien 1859. 69—74., 109., 103—166 l.

⁴ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. Udvarhelyszék 165. l.

⁵ Carl Goos, Archaeologische Annalecten. Archiv des Vereins für Landeskunde 1874. XII. 174. l. Chronik der archaeologischen Funde in Siebenbürgen. Hermannstadt. 1876. 94., 129. l.

⁶ Téglás Gábor, Az erdélyi Érczhegység déli felének őskori védművei és legrégibb lakossága. Erdélyi Muzeum-egylet kiadványa. 1898. XV. köt. 431—440., 499—509. l. Dacia keleti batárvonala s annak védelmi rendszere a Maros felső völgyétől az Olt rákos-hévízi szorosáig. Erdélyi Muzeum-egylet kiadványa XVII. 1900. 260—269., 313—324. l.

⁷ Ornstein József, Dacia nyugati határáról. Szolnok-Dobokamegyei Irodalmi, Történelmi és Ethnographiai Társulat évkönyve. I. Deés. 1900. 12—17. l.

szebeni Bruckenthal-muzeum őrének, de különösen még Téglás Gábor és Dr. Veress Endre, a dévai muzeum előljáróinak, kik az illető muzeumok látogatása alkalmával a lehető legnagyobb előzékenységgel viselkedtek irányomban s azáltal munkálatomban lényegesen támogattak.

S midőn most búcsút veszek olvasóimtól, újból kockáztatom azon forró ohajom nyilvánítását, hogy bár némi hasznot nyujthattam volna e munkám által hazánk közművelődésének, olvasóimnak és a régészetnek.

Tartalom.

ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE ŐSKORA.

Irta: HEREPEY KÁROLY.

Ős kőkorszak (palaeolith aera)	3
A neolith korszak	12
A fémek korszaka.	
I. A réz időszaka	36
II. Bronz kor	39
III. A vas kor	56
Alsófehér vármegye terepén előforduló emlékek és leletek össze- állításá	79

ALSÓFEHÉR VÁRMEGYE TÖRTÉNETE A RÓMAI KORBAN.

Irta: Dr. CSERNY BÉLA.

Bevezetés	107
I. korszak. Vármegyénk területe a római hódítás előtt	111
II. korszak. Vármegyénk területe a római hódítás alatt mint a a Dacia Provincia Augusti része.	
1. A meghódítás	126
2. Vármegyénk betelepítése	130
3. Az utak	132
4. A római castrumok, őrhelységek, coloniák és municipiumok	140
5. Apulum álló táborának megalapítása	155
6. A legiók és a segédcsoportok szervezése és széthelyezése	161
7. A helytartók	174
A) A helytartók a régebbi szervezet szerint	175
B) Helytartók consularis ranggal	177
8. A legio XIII. Gemina katonai élete	181
9. A legio XIII. Geminához tartozó segédcsoportok viszonyai . . .	189

10. A legio XIII. Gemina tiszti kara.	
a) A legio legatusai	189
b) A legio tribunusai	192
c) Az alák és cohorsok praefectusai	194
d) A legio centuriói	195
11. Apulum városának keletkezése	198
12. Alsófehér vármegye területén levő helységek elpusztulása	204
13. Vármegyénk területének második fölvirágzása	210
14. A procuratorok.	
a) Procuratorok Dacia két részre való felosztása idejéből	218
b) Dacia hármass felosztása idejéből	218
c) Az egyesített procuratorságok idejéből	219
d) Ismeretlen pályafutásuak	220
15. A városok és községek szervezete és kormányzása	220
16. A köz-, magán- és egyesületi élet	224
17. Vallási viszonyok és temetkezési emlékek	231
18. A bányáipar és a bányagazgatás	243
19. Pénzügyi viszonyok, az apulumi pénzverde és a Daciában vert római pénzek	248
Az idősebb Philippus idejéből	251
Otacilia császárné idejéből	252
Az ifjabbik Philippus idejéből	253
Traianus Decius császár idejéből	253
Etruscilla császárné idejéből	254
Herennius Etruscus idejéből	254
Hostilianus idejéből	255
Trebonianus Gallus idejéből	255
Volusianus idejéből	255
Aemilianus császár idejéből	256
Az idősebb Valerianus idejéből	256
Gallienus császár idejéből	256
20. A tartománygyűlés	258
21. Vármegyénk területének utolsó fölvirágzása és a tartománynyal együttes bukása	260
III. Vármegyénk területén talált római maradványok és leletek leírása és statisztikája.	
1. Általános áttekintés	266
2. Apulum részleges feltárása	276
3. Az Apulumban alkalmazott római építésmód	288
4. Apulum köz- és magánépületei	297
5. Az ipar és a művészet	298
6. Az Alsófehér vármegye területén felszínre került régiségleletek egybefoglalása	310
A) Kőfömlatok a lelhelyek szerinti sorrendben.	
I. Gyulafehérvár (Apulum).	
a) Jupiternek szentelt fömlatok	341

b) Mithrasnak	szentelt fölíratok	364
c) Apollónak	» »	369
d) Mercurnak	» »	371
e) Junónak	» »	371
f) Venusnak	» »	372
g) Minervának	» »	373
h) Dianának	» »	375
i) Libernek (Bacchus)	» »	377
j) Herculesnek	» »	379
k) Aesculapius és Hygeanak	» »	380
l) Fortunának	» »	385
m) Silvanusnak	» »	387
n) Serapisnak	» »	390
o) Glycon istenségnek	» »	391
(o) p) A „Genius»-nak	» »	391
(g) q) Nemesisnek	» »	393
r) A római császároknak	» »	395
s) Tisztviselőkre	vonatkozó fölíratok	401
t) Katonákra	» »	404
u) Társulatok védnökeire	» »	410
v) Sírkövek fölíratai		411
II. Maros-Portus (Colonia Apuli).		
a) Jupiternek	szentelt fölíratok	429
b) Mithrasnak	» »	432
c) A Mater Magnanak	» »	433
d) Venusnak	» »	434
e) Dianának	» »	434
f) Aesculapius és Hygeanak	» »	435
g) Fortunának	» »	436
h) Silvanusnak	» »	436
i) Különböző fölíratok		437
k) Sírkövek fölíratai		440
III. Zalathna (Ampelum).		
a) Jupiternek	szentelt fölíratok	441
b) Különböző istenségeknek	» »	446
c) Császároknak	» »	449
d) Sírkövek fölíratai		451
e) Vegyes fölíratok		458
IV. Abrudbánya		
460		
V. Verespatak (Alburnus Maior).		
a) Jupiternek	szentelt fölíratok	462
b) Libernek	» »	463
c) Különböző istenségeknek	» »	463
d) Sírkövek fölíratai		464
e) Különböző fölíratok		467
VI. Alsó-Maros-Váradja		
469		

VII. Kisfalud	469
VIII. Sárd	471
IX. Magyar-Igen	473
X. Tótfalud	473
XI. Petrosán	474
XII. Tibor	476
XIII. Boros-Bocsárd	476
XIV. Diód	477
XV. Nagy-Ényed	477
XVI. Maros-Ujvár	480
XVII. Felvincz	480
XVIII. Székely-Földvár	481
XIX. Koslárd	482
XX. Oláh-Dálya	482
XXI. Spring és Drassó közt	483
XXII. Alvincz	483
XXIII. Borberek	485
XXIV. Karna	486
Függelék a Gyulafehérvárt (Apulum) talált fölírtos kövekhez	486
Alsófehér vármegye szomszédságában talált római fölírtos kövek.	
I. Szászsebes	496
II. Algyógy (Germizara)	498
III. Csigmo (Petrae)	499
IV. Magyar-Peterd	500
Ackner és Müller által közölt római fölírtos kövek, melyek azon-	
ban a Corpus Inscript. Latinarum szerint hamisítványok	501
B) Viasztáblák	504
C) Téglabélyegek.	
I. Gyulafehérvár (Apulum)	521
II. Maros-Portus	532
III. Sárd	533
IV. Különböző helyeken levők	533
Egyéb tárgyakon levő bélyegek.	
A) Mécsesek	534
B) Szemorvos bélyege	536
C) Kőpadon levő betűk	536
D) Gyűrűn levő betűk	536
E) Edényeken levő betűk	536
7. A római korból való római leletek statisztikája	537
1. Abrudbánya	538
2. Alsógáld. 3. Alvincz. 4. Berve. 5. Besenyő. 6. Bisztra. 7. Borberek. 8. Boros-	
Bocsárd	539
9. Csáklya. 10. Csekelaka. 11. Diód. 12. Felgyógy. 13. Felső-Gáld. 14. Felső-Orbó.	
15. Felső-Ujvár. 16. Felvincz	540
17. Fugad. 18. Gergelyfája. 19. Gyulafehérvár	541

20. Háporton	544
21. Hosszutelke. 22. Ispánlaka. 23. Káptalan. 24. Karácsonfalva. 25. Karna. 26. Kísfalud. 27. Kis-Solymos. 28. Karna. 29. Krakkó	545
30. Kutyfalva. 31. Magura. 32. Magyar-Igen. 33. Magyar-Lapád. 34. Maros-Décse. 35. Maros-Gezse. 36. Maros-Portus	546
37. Maros-Szent-Imre. 38. Maros-Szent-Király. 39. Maros-Ujvár. 40. Maros-Váradja. 41. Monora. 42. Nagy-Enyed	548
43. Nyágra. 44. Oláh-Lapád. 45. Ompolyicza. 46. Oroszi. 47. Ózd. 48. Paczalka	549
49. Petrosán. 50. Poklos. 51. Remete. 52. Sárd. 53. Sebeshely. 54. Sorostély. 55. Spring. 56. Szász-Csanád	550
57. Szász-Ujfalva. 58. Székás. 59. Tibor. 60. Tompaháza. 61. Topánfalva. 62. Tótfalud. 63. Vajasd. 64. Valca-Doszuluj. 65. Verespatak	551
66. Vízakna. 67. Vládhláza. 68. Zalathna	552
8. A római hódítás előtti korból való leletek statisztikája	
1. Berve. 2. Buzd. 3. Csáklya	553
4. Csora. 5. Felgyógy. 6. Gergelyfája. 7. Gyulafehérvár. 8. Ispánlaka	554
9. Kákova. 10. Kis-Cserged. 11. Kutyfalva	555
12. Maros-Portus	556
13. Maros-Ujvár. 14. Nagy-Cserged. 15. Vingárd. 16. Vízakna. 17. Zalathna	557
Zárószó	559

Mellékletek.

Képek az őskorról szóló fejezethez:

- I. tábla: Zsugorított tetem váza a vládházi tumulusból.
- II. » A neolith kor tumulusaiból való kő, csont és réz emlékek és leletek Vládházán.
- III. » Neolith-kori kő és égetett agyag leletek Csáklyáról és Vládházáról.
- IV. » Neolith-kori égetett agyag leletek Csáklyáról és Kapudról.
- V. » Neolith-kori leletek Kapudról és Alvinczről.
- VI. » Neolith-kori agyagedény-töredékek Csombordról.
- VII. » Neolith-kori leletek Oláh-Lapádról és Remetéről.
- VIII. » Rézkori leletek Vládházáról, Alvinczről, Kovásznáról, Csekélakáról, Kapudról, Csáklyáról, Gergelyfájáról.
- IX. » Neolith kor végéről való agyagedény és réz leletek Fugadról, Vládházáról, Maros-Ujvárról, Csáklyáról.
- X. » Bronz-kori leletek Ispánlakáról, Csáklyáról.
- XI. » Bronz-kori leletek Magyar-Igenből, Ispánlakáról, Remete-Pojánáról, Megyerékről.
- XII. » Bronzkori leletek Ispánlakáról.
- XIII. » Bronz-kori leletek Ispánlakáról, Felső-Orbórol.
- XIV. » Bronz-kori agyagedény leletek Csáklyáról.
- XV. » Bronz-kori agyagedény leletek Vládházáról, Alvinczről, Vajasdról.
- XVI. » Skytha leletek Pókafalváról, Nyárad-Szentbenedekről, Miriszlórol, Nagy-Enyedrol.
- XVII. » Skytha bronz és agyagedény leletek Nagy-Enyedrol, Csombordrol.
- XVIII. » Skytha agyagművü leletek Nagy-Enyedrol.
- XIX. » Skytha leletek a gerepeni és sétatéri fensikrol Nagy-Enyeden.
- XX. » La Tène kori vas és agyagművü leletek Nagy-Enyedrol.
- XXI. » La Tène kori vas tárgyak és lócsontok Nagy-Enyedrol; Philippus-érem Királpatakáról.
- XXII. » La Tène kori bronz és vas leletek a nagyenyedi urna-temetöbol és Csáklya ős telepéről.
- XXIII. » A La Tène kulturának a rómaiak befolyása alatt módosult tárgyai.

Térképek a római korról szóló fejezethez:

- I. tábla: Dacia Trajani.
- I. » kiegészítő része: Alsófehérmegye.
- II. » és ennek kiegészítő része: Gyulafehérvár és legközelebbi környéke.
- III. » Apulumi maradványok. (Az 1888-iki deczember 1-től az 1900. május 31-ig feltárt római fürdő, templom és szomszéd-épületeinek alapfalai. Felmérte és rajzolta dr. Cserni Béla.)
- IV. » A cs. és kir. hidászati laktanya, mely alatt az apulumi castrum falmaradványai találtattak.

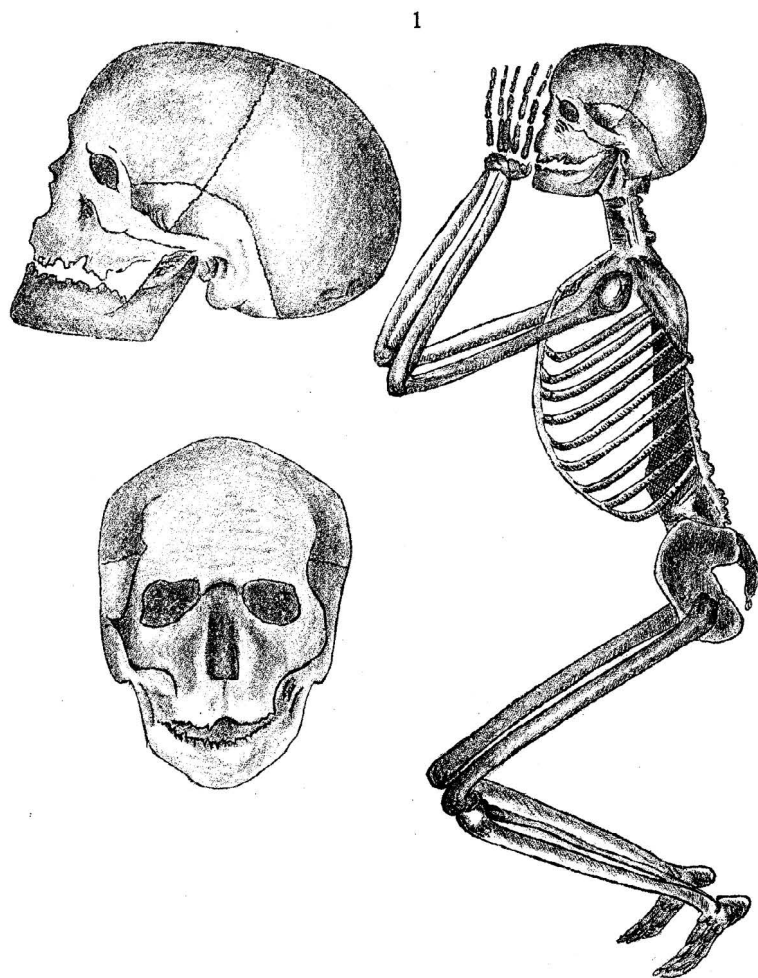

Sajtóhibák és helyreigazítások.

87. oldalon a 84. és 85. szám alatt felsorolt tárgyak a 82. és 83. számmal jelöltekkel egy típusuak. Ugyanitt a 85. sz. helyett: 86.; 86. sz. helyett: 87.; 87. sz. helyett: 88.; 88. sz. helyett: 89.
79. » a főczim így olvasandó: Alsófehér vármegye terepén előforduló emlékek és leletek typologiai alapon chronologiai rendben való összeállításának kísérlete.
130. » alulról 4. sorban: 1 helyett: 2.
130. » » 14. sorban: *Parolissumot* helyett: *Porolissumot*.
196. » felülről 3. sorban: *Minervában* helyett: *Minervaban*.
200. » » 16. sorban: *origino* helyett: *origo*.
215. » » 12. sorban: *equus* helyett: *eques*.
215. » » 22. sorban: *equus* helyett: *eques*.
224. » alulról 12. sorban: *Latinorumból* helyett: *Latinorumból*.
225. » » 13. sorban: (*nikularius*) helyett: (*nicularius*).
225. » » 17. sorban: *ECHIVS* helyett: *CCHIVS*.
227. » felülről 14. sorban: *tignuarii* helyett: *tignarii*.
267. » » 10. sorban: *Gyulafehérvártt* helyett: *Gyulafehérvárt*.
320. » alulról 5. sorban: *régészet* helyett: *régészeti*.
329. » a 36. ábra alatt (*Dr. Cserni B.*) helyett: (*Straubert Ödön*).
331. » a 39. ábra alatt hozzáteendő: (*Régi kép után fénykép. sat.*)
380. » felülről 1. sorban: *FRCVLI* helyett: *ERCVLI*.
382. » alulról 1. sorban: *PONT* helyett: *PORT*.
383. » felülről 5. sorban: Más adatok hiányzanak kiigazítandó így: »*A városban a Muntján-féle ház falába van beépítve.*»
391. » A Geniusnak szentelt fölíratok »*o.*» jelzése helyett: »*p.*» jelzés kell.
393. » Nemezisnek szentelt fölíratok jelzése »*g*» »*q*»-ra javítandó.
436. » 320. számú fölíratban, az első sorban *FORTVAE* javítandó: *FORTVNAE*.
467. » Külön fölíratok jelzése *d* helyett: *e*.
474. » felülről 21. sorban: *tóthfalui* helyett: *tótfaludi*.
551. » felülről 7. sorban: *festettkek* helyett: *festettek*.
555. » alulról 8. sorban: *tumulusuk* helyett: *tumulusok*.
558. » felülről 10. sorban: *eleinek* helyett: *éleinek*.
558. » felülről 11. sorban: *96. l.* helyett: *95—96. l.*
559. » alólól 8. sorban: *emlitem* helyett: *emlitenem*.

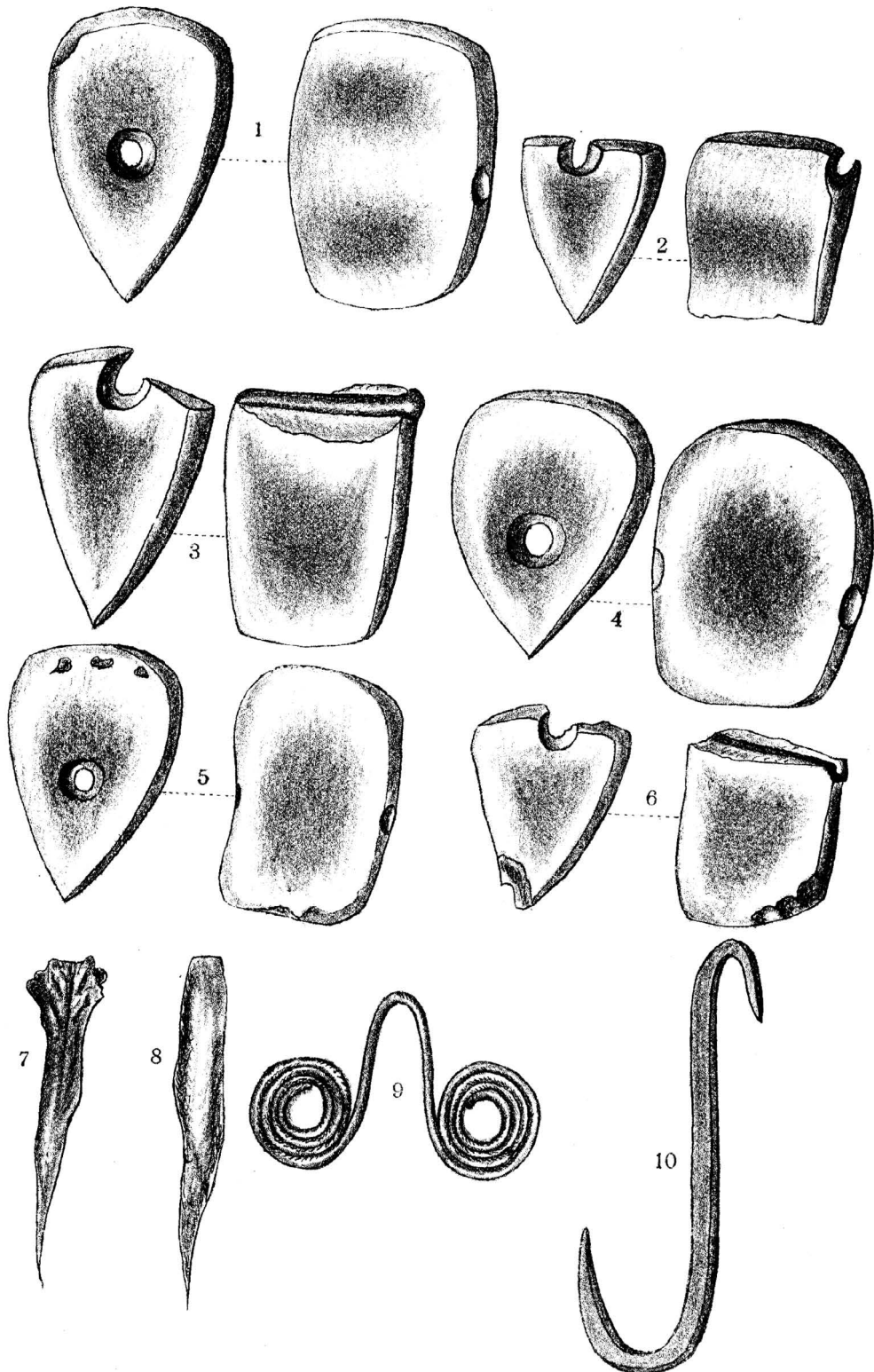
Megjegyzés. A 407. lapon levő 215. sz. a. közölt fölíratí részlet a 495. lapon levő 531. számú fölírathoz tartozik, mint annak kiegészítő része. (*Jahreshefte d. öst. Archäol. Instit. B. IV. 1901. 3—8. l.*)

I. TÁBLA.

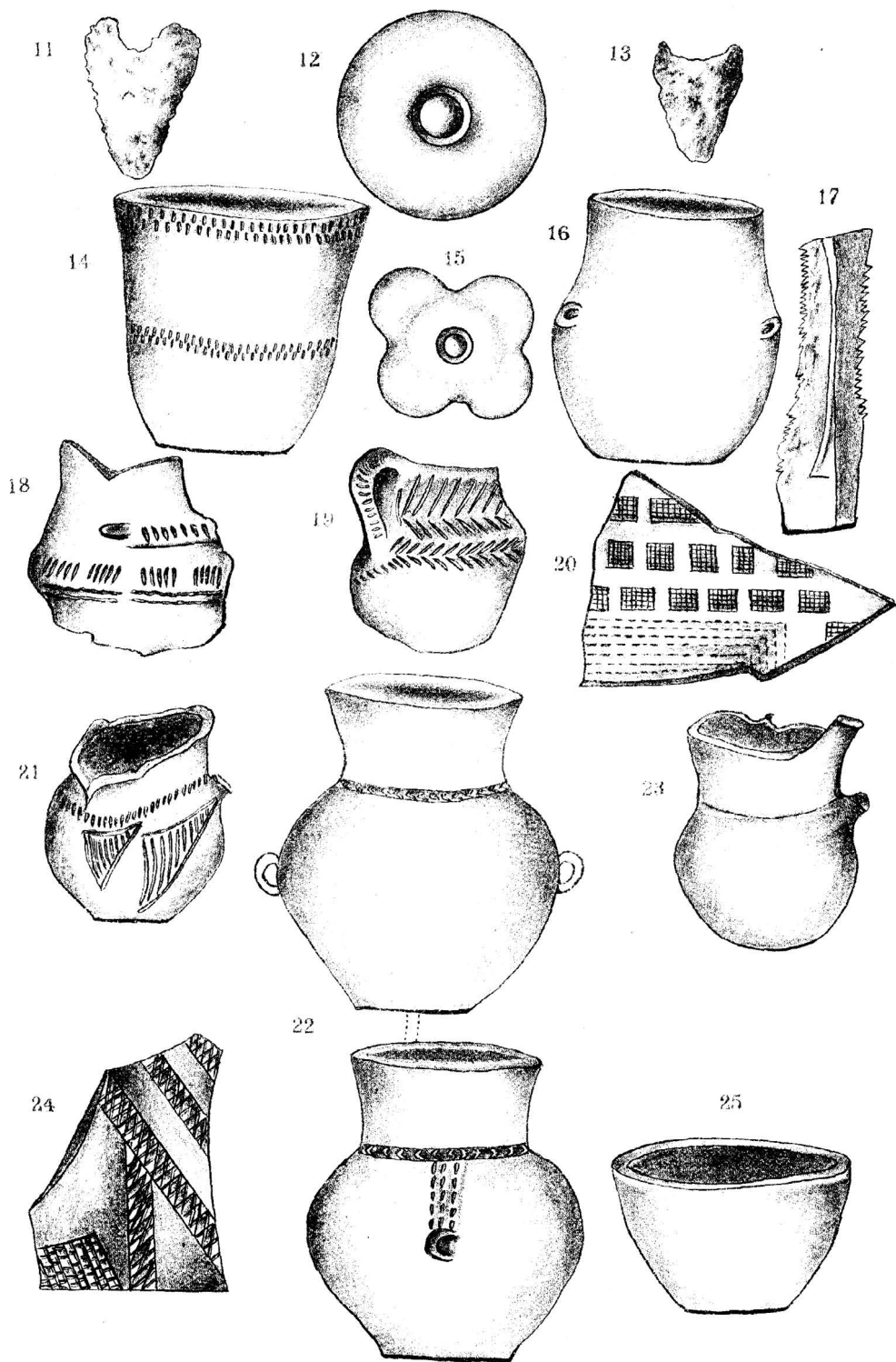
Zsugorított tetem váza a vládházi tumulusból.

II. TÁBLA.

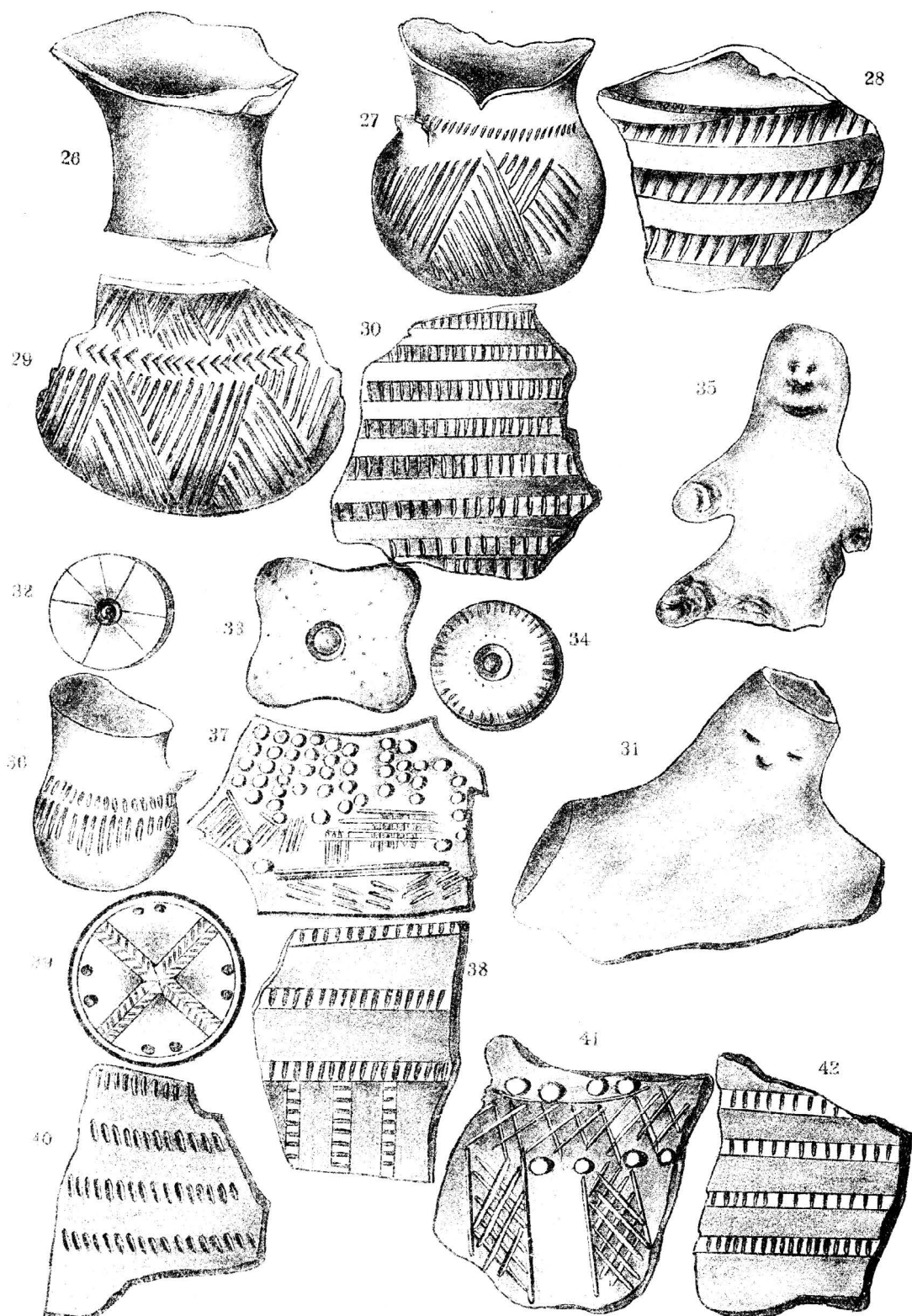
A neolith kor tumulusaiból való kő, csont és réz emlékek és leletek

III. TÁBLA.

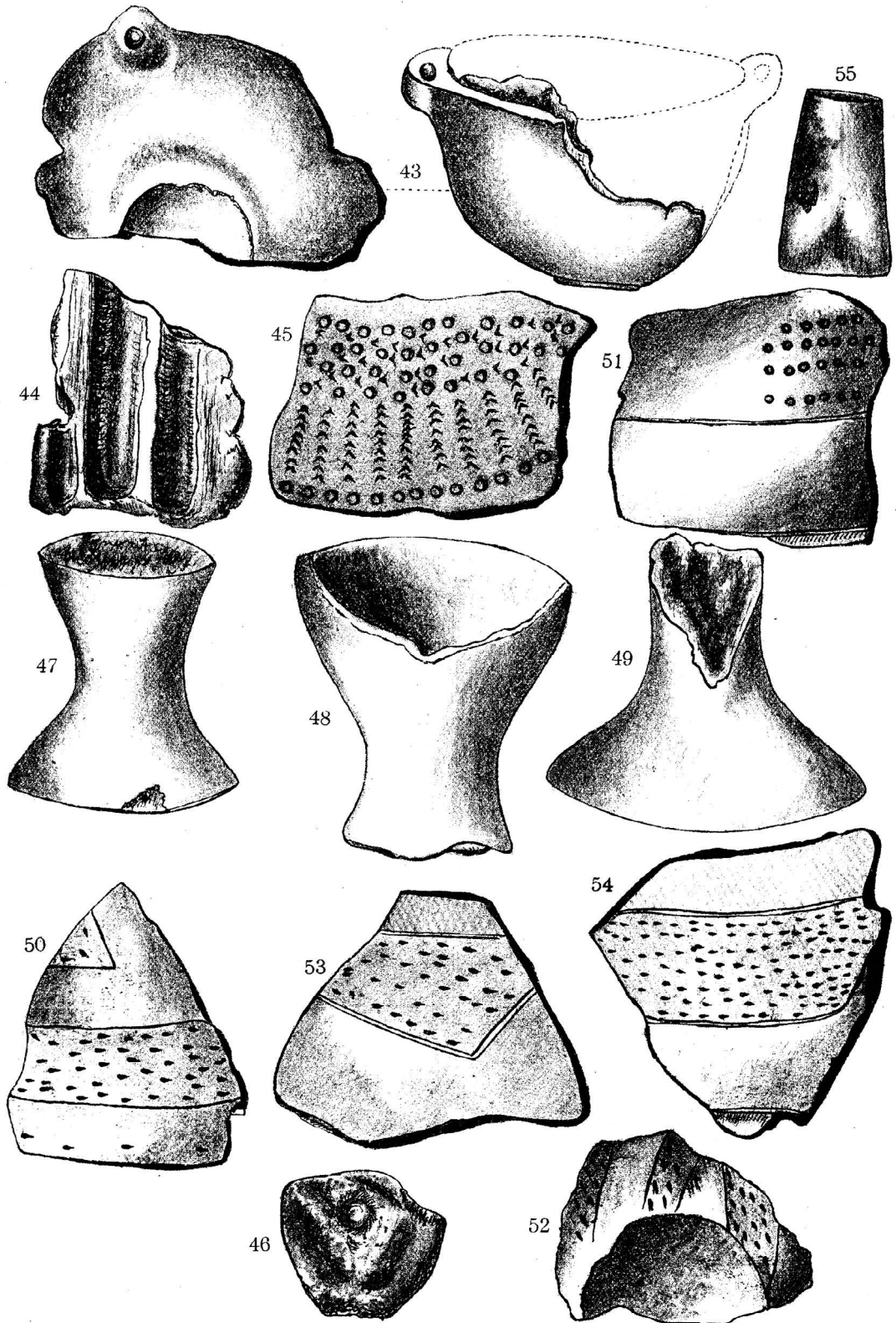

Neolith-kori kő és égetett agyag leletek Csákljáról és Vláházáról.

IV. TÁBLA.

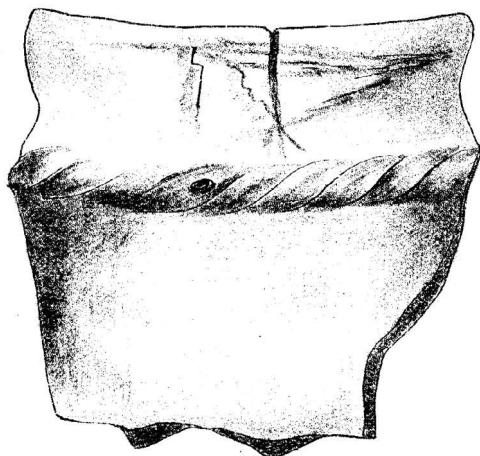
V. TÁBLA.

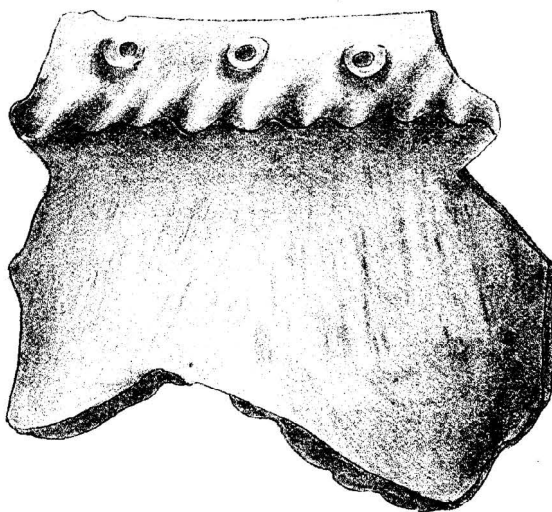
Neolith-kori leletek Kapudról és Alvinczről.

VI. TABLA.

57

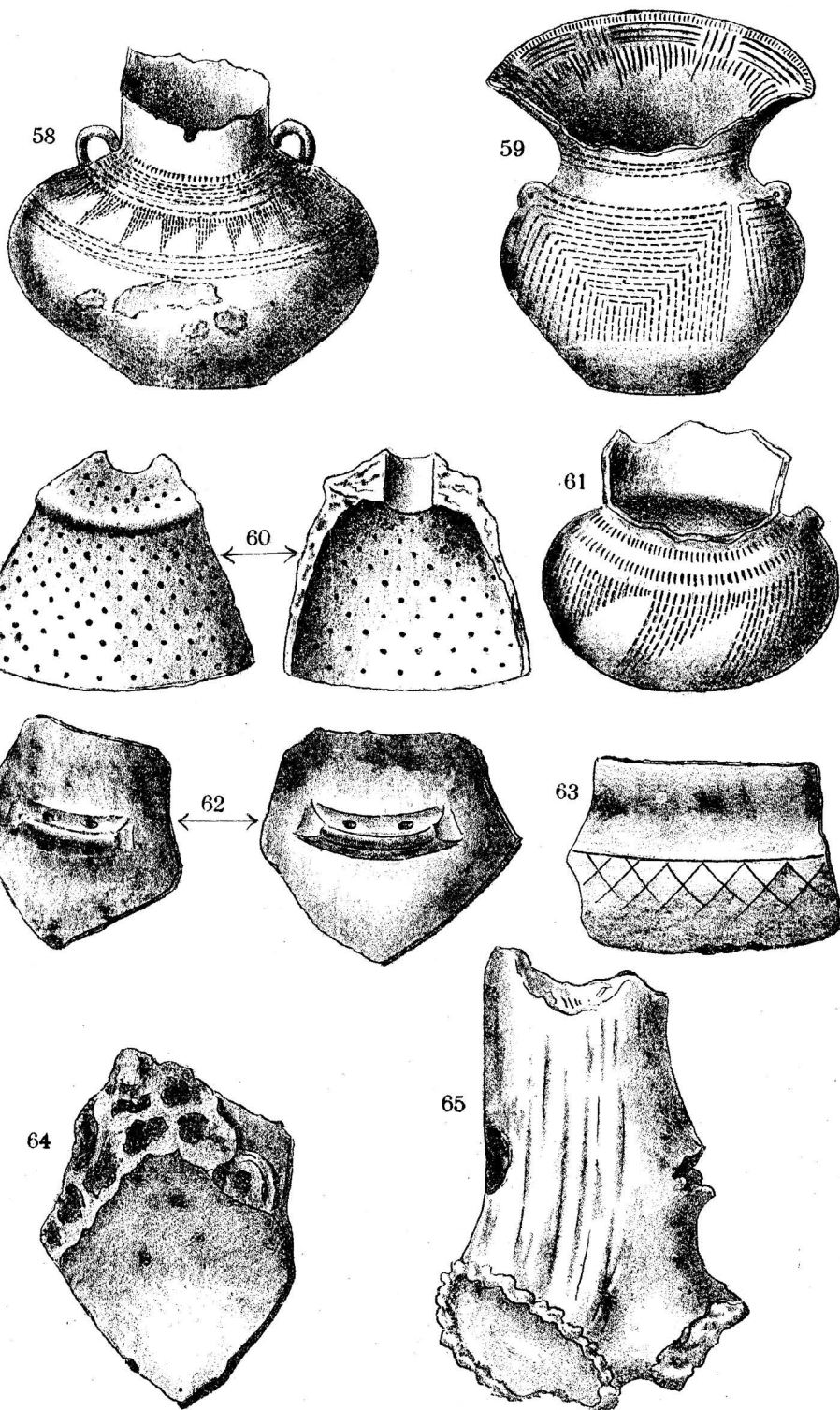

58

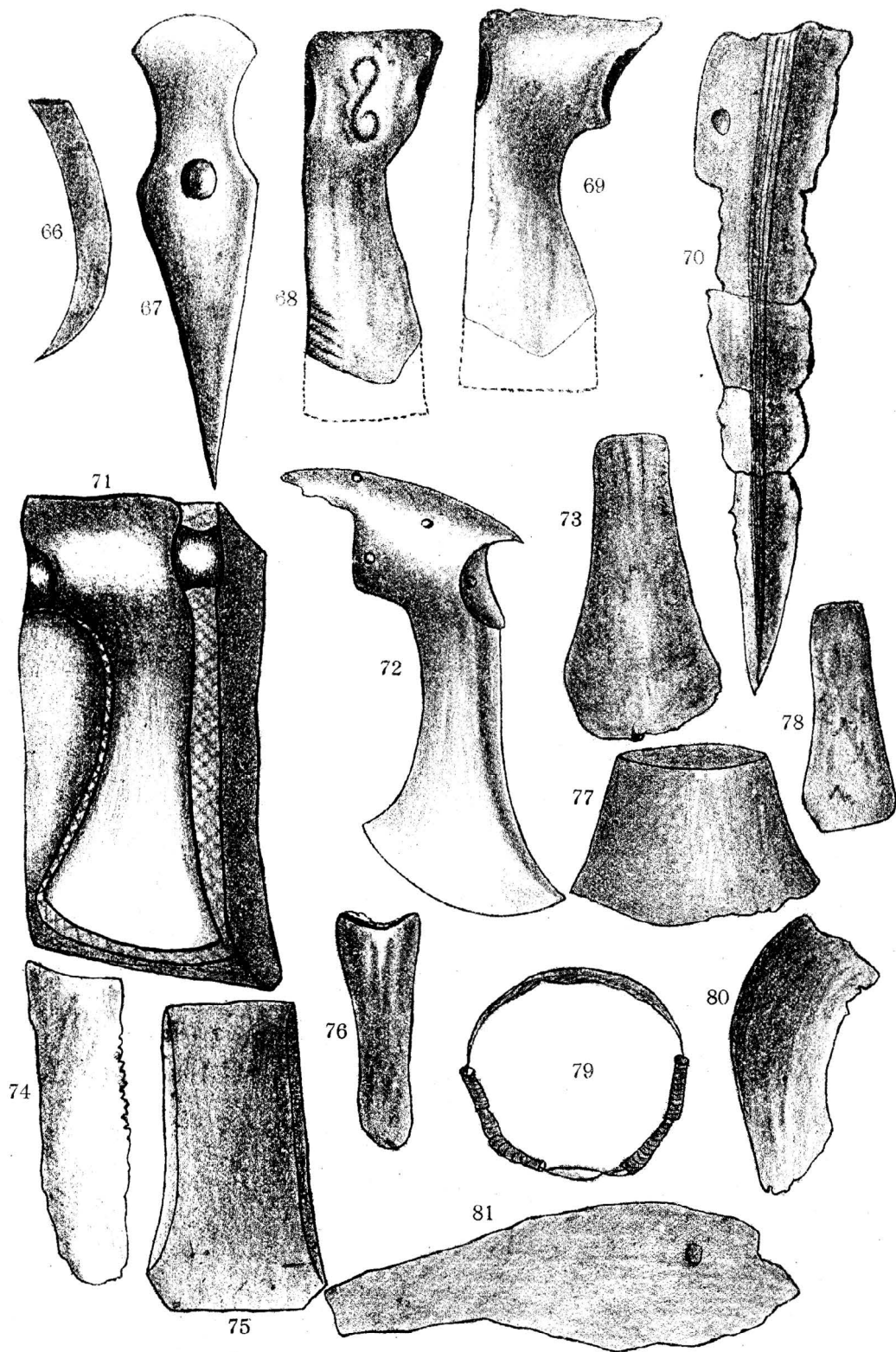
Neolith-kori agyagedény-töredékek Csomabodról.

VII. TÁBLA.

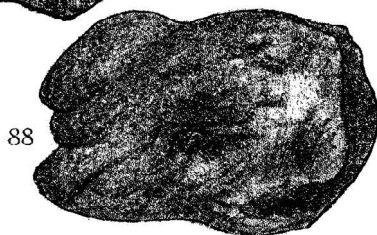
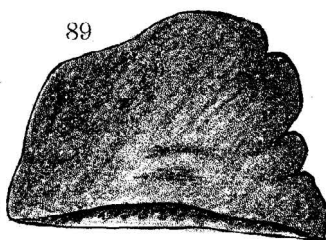
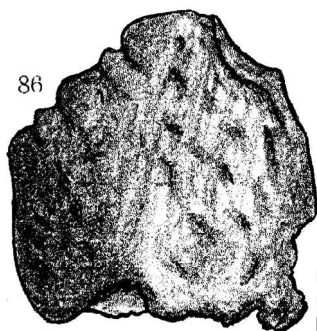
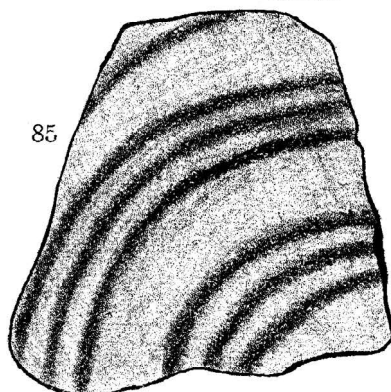
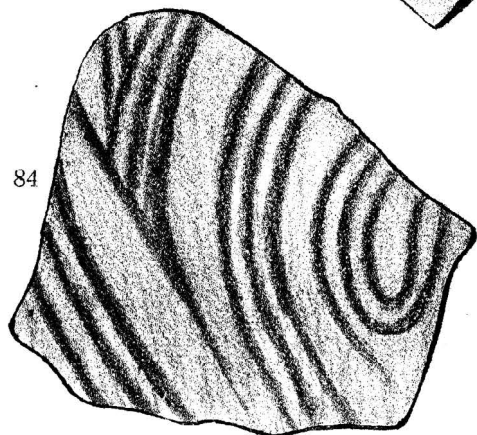
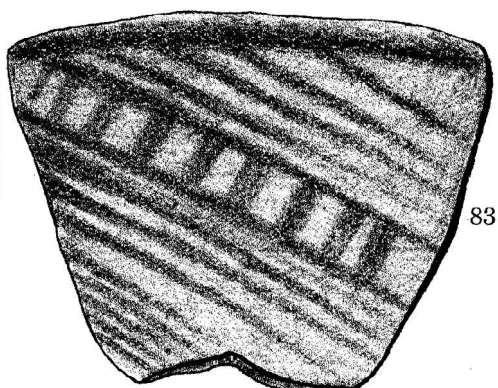
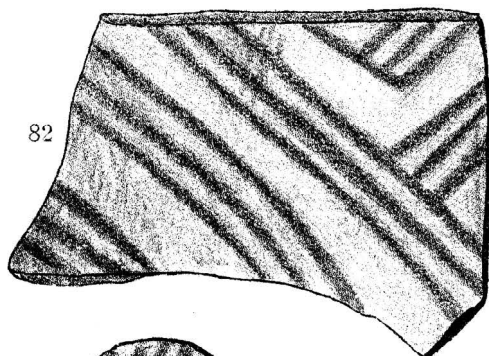
Neolith-kori leletek Oláh-Lapádról és Remetéről.

VIII. TÁBLA.

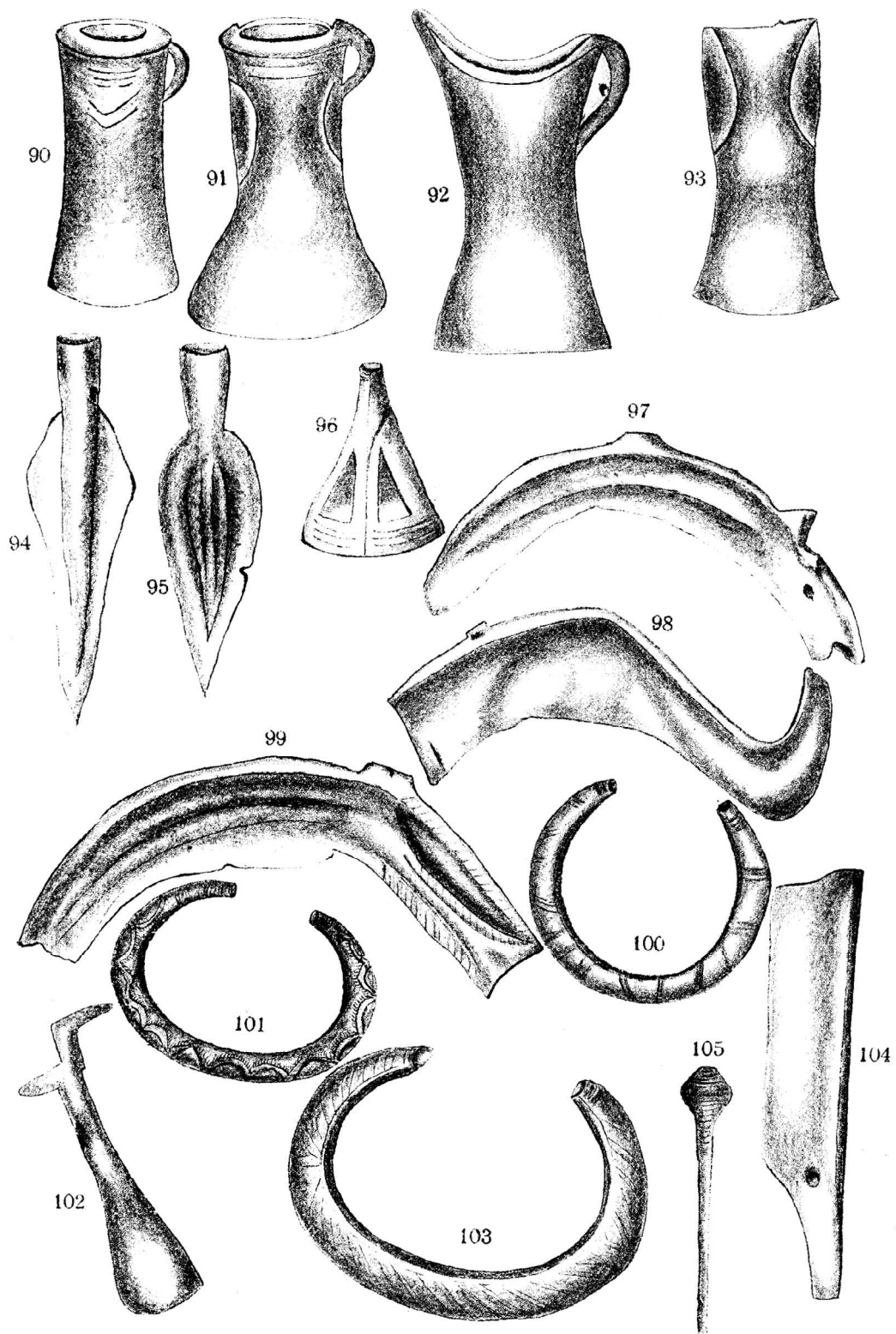
Réz-kori leletek Vláházáról, Alvinczről, Kovásznáról, Csekelakáról,
Kendakról, Cséklakról, Cséklakról.

IX. TÁBLA.

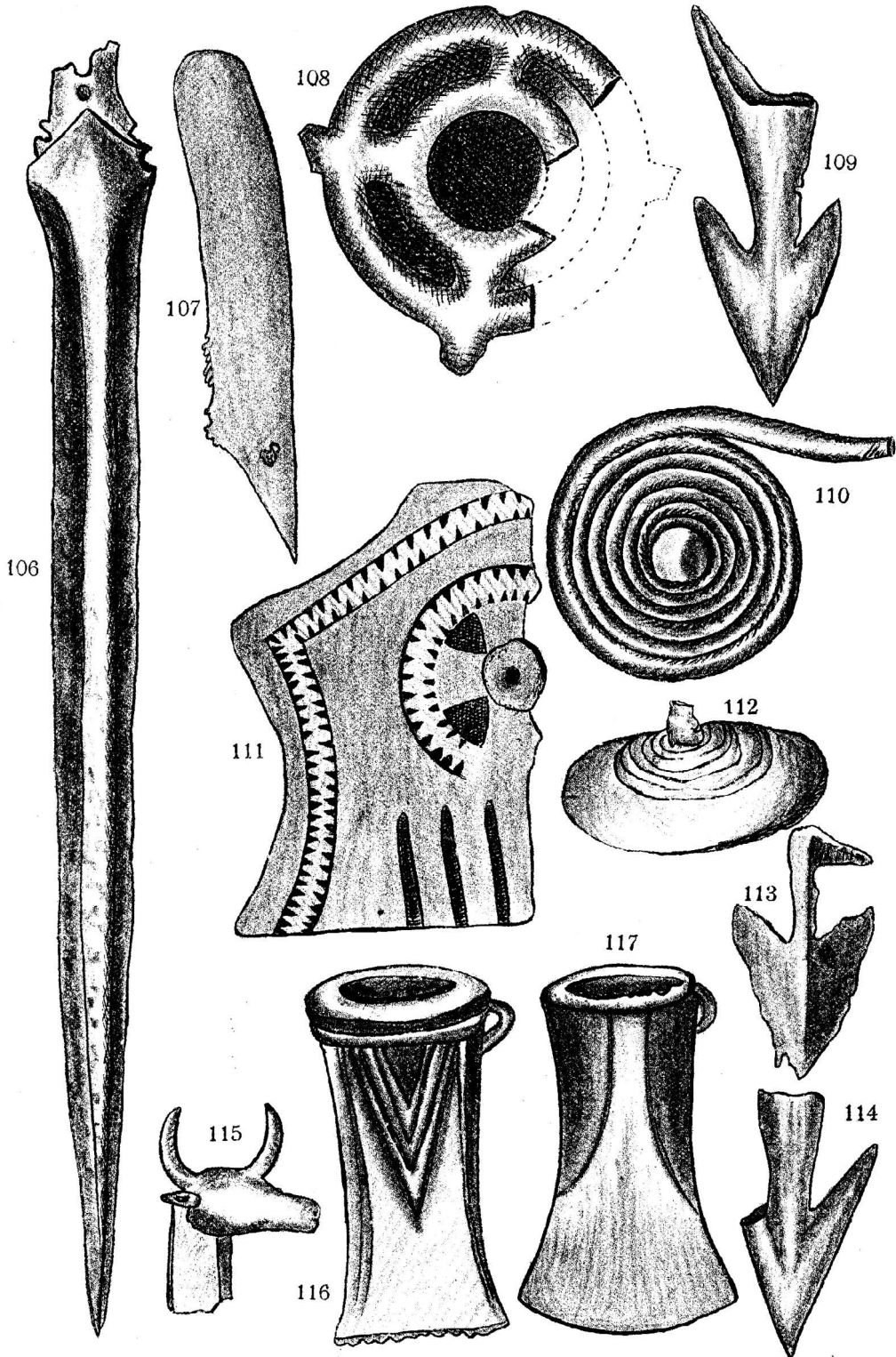

Neolith kor végéről való agyagedény és réz leletek Fugadról, Vlád-
bágyról, Mogy. Városi, Csékesről.

X. TÁBLA.

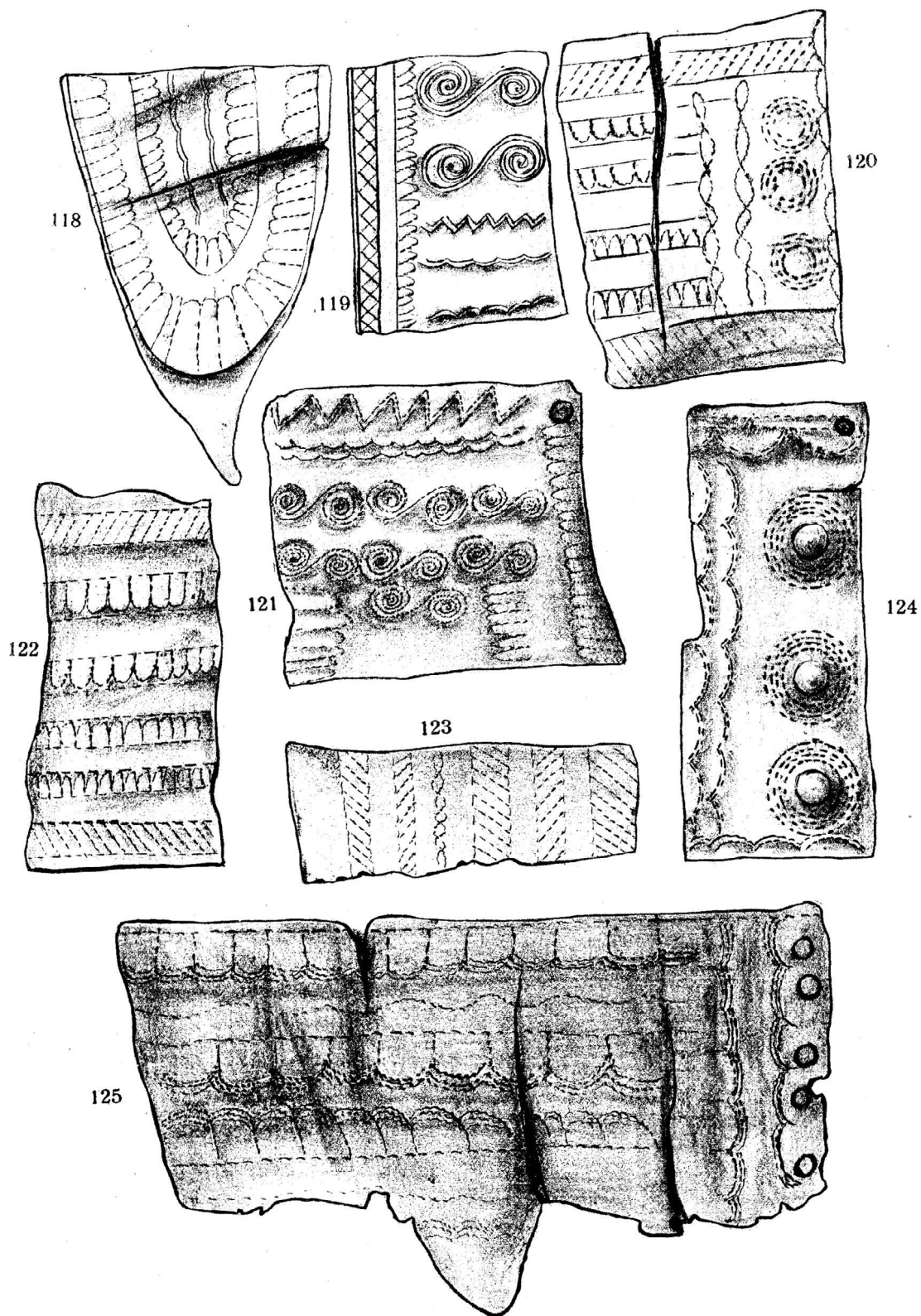

XI. TÁBLA.

Bronz-kori leletek Magyar-Igenből, Ispánlakáról, Remetepojánáról,
Megyeréről.

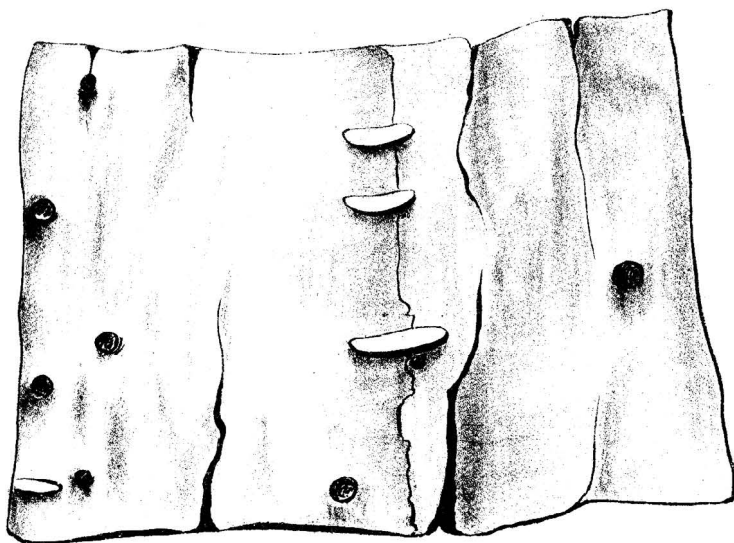
XII. TÁBLA.

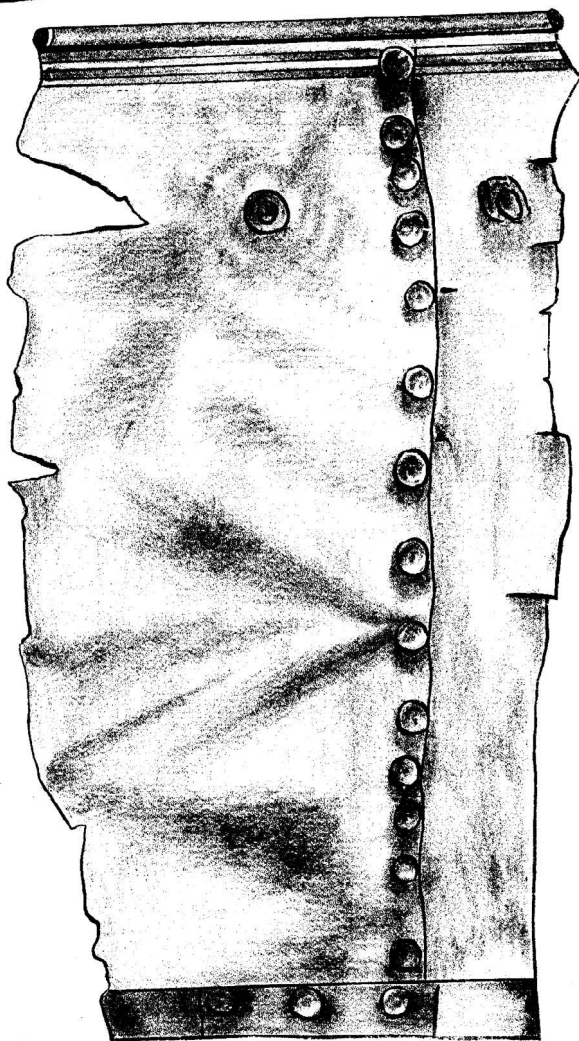
Bronz-kori leletek Ispánlakáról.

XIII. TÁBLA.

126

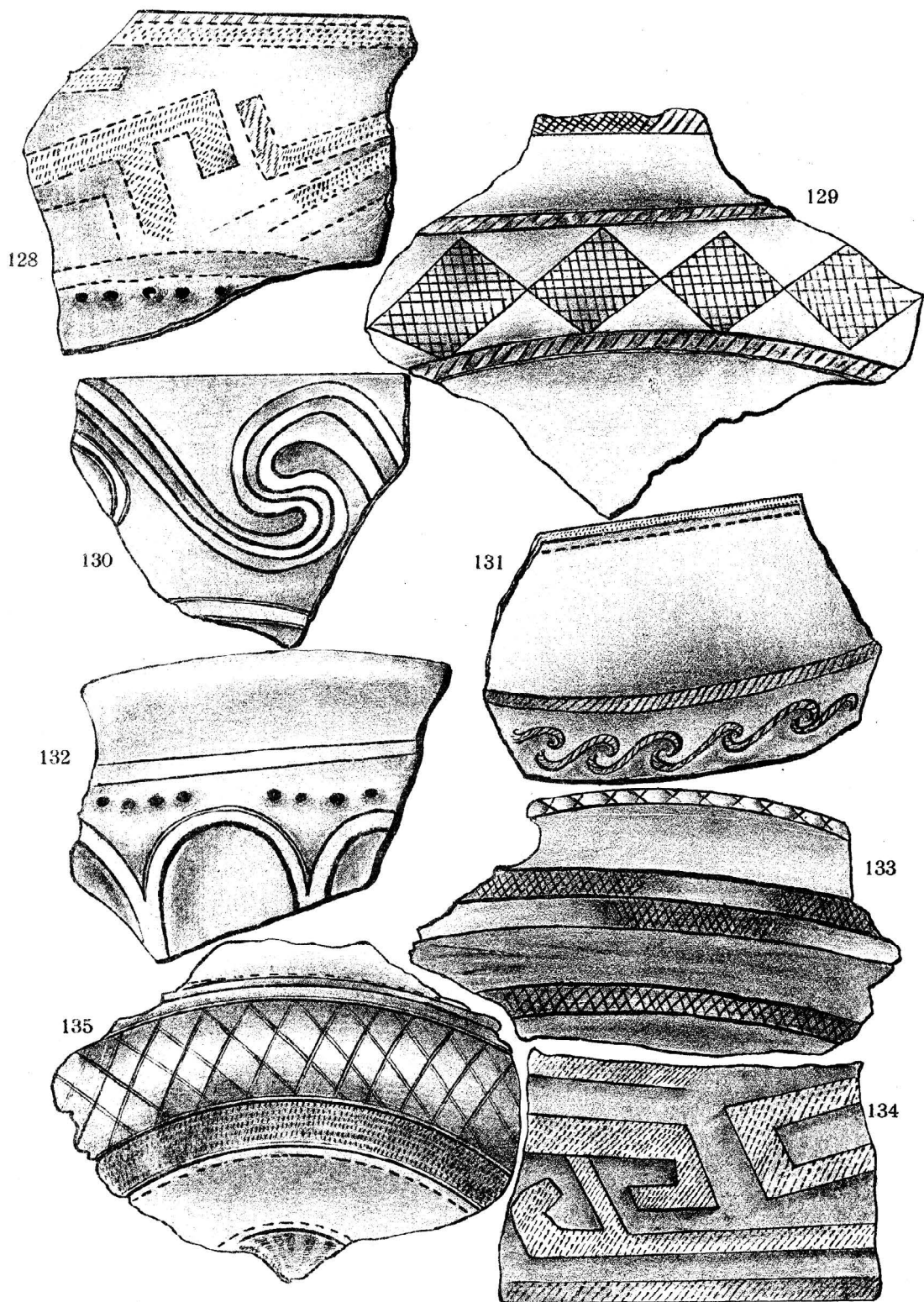

127

Bronz-kori leletek Ispánlakáról. Feiső-Örösről.

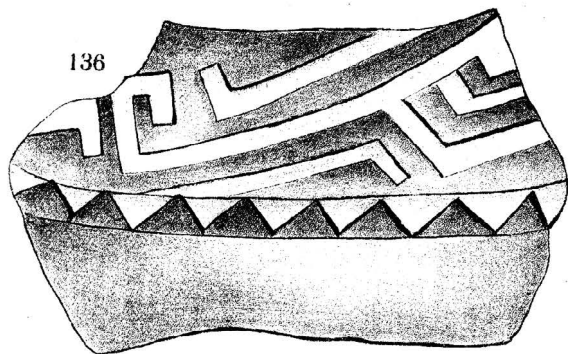
XIV. TÁBLA.

Bronz-kori agyagedény leletek Csáklyáról.

XV. TÁBLA.

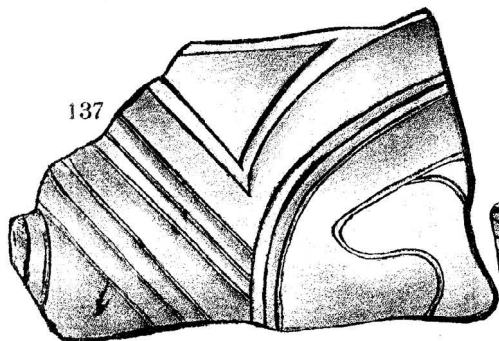
136

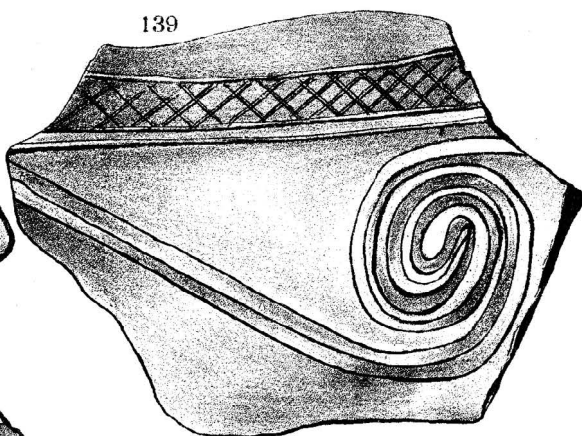
138

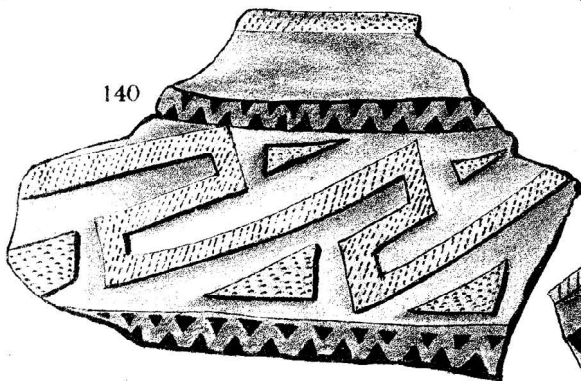
137

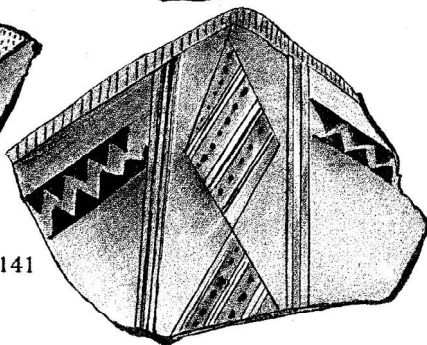
139

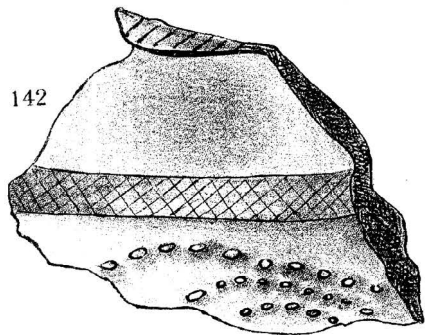
140

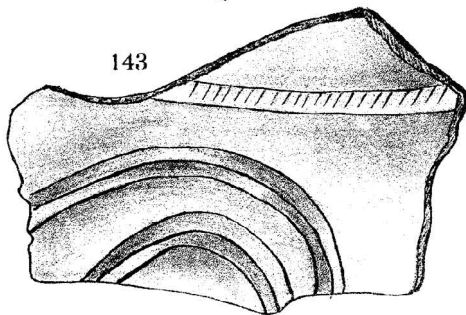
141

142

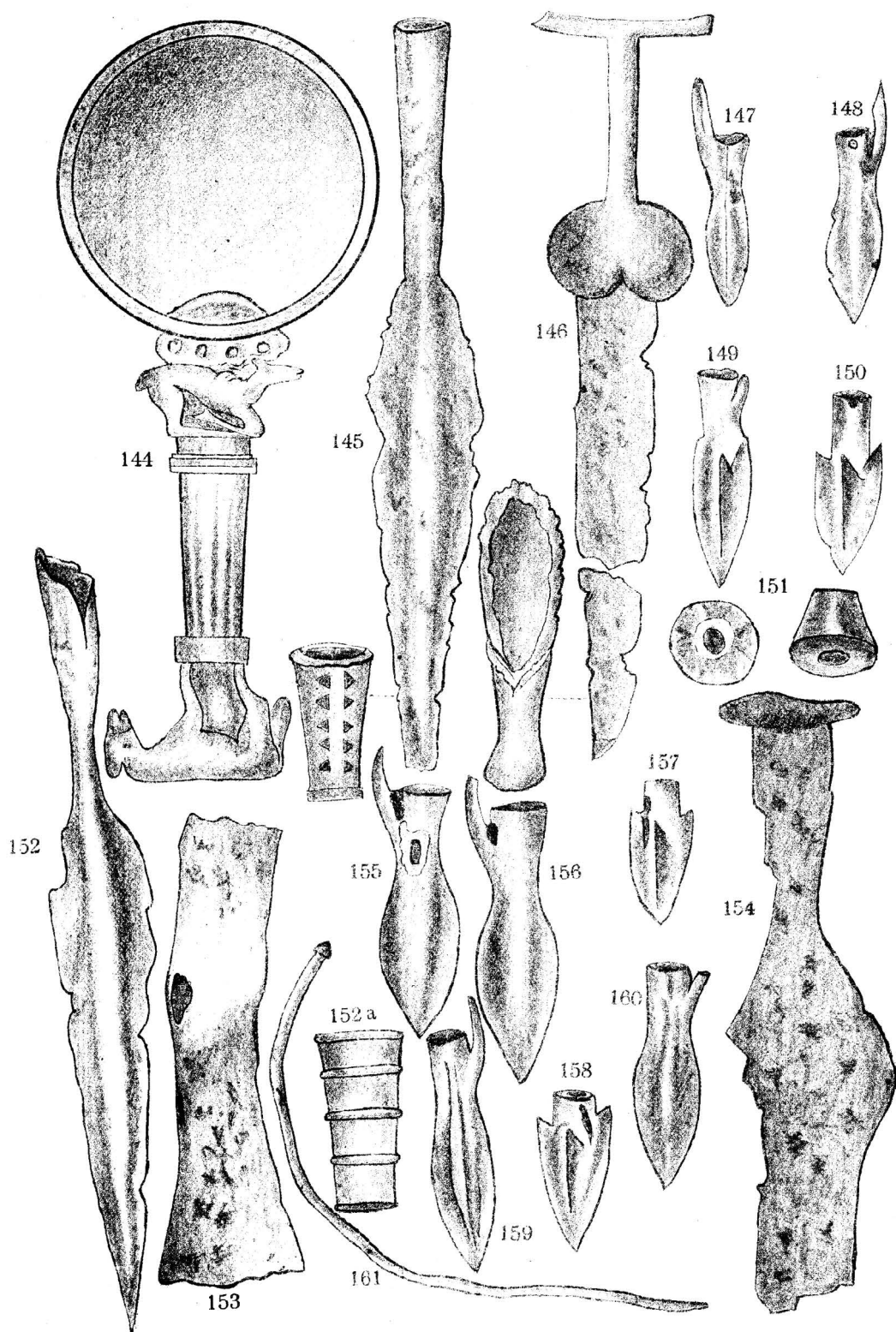

143

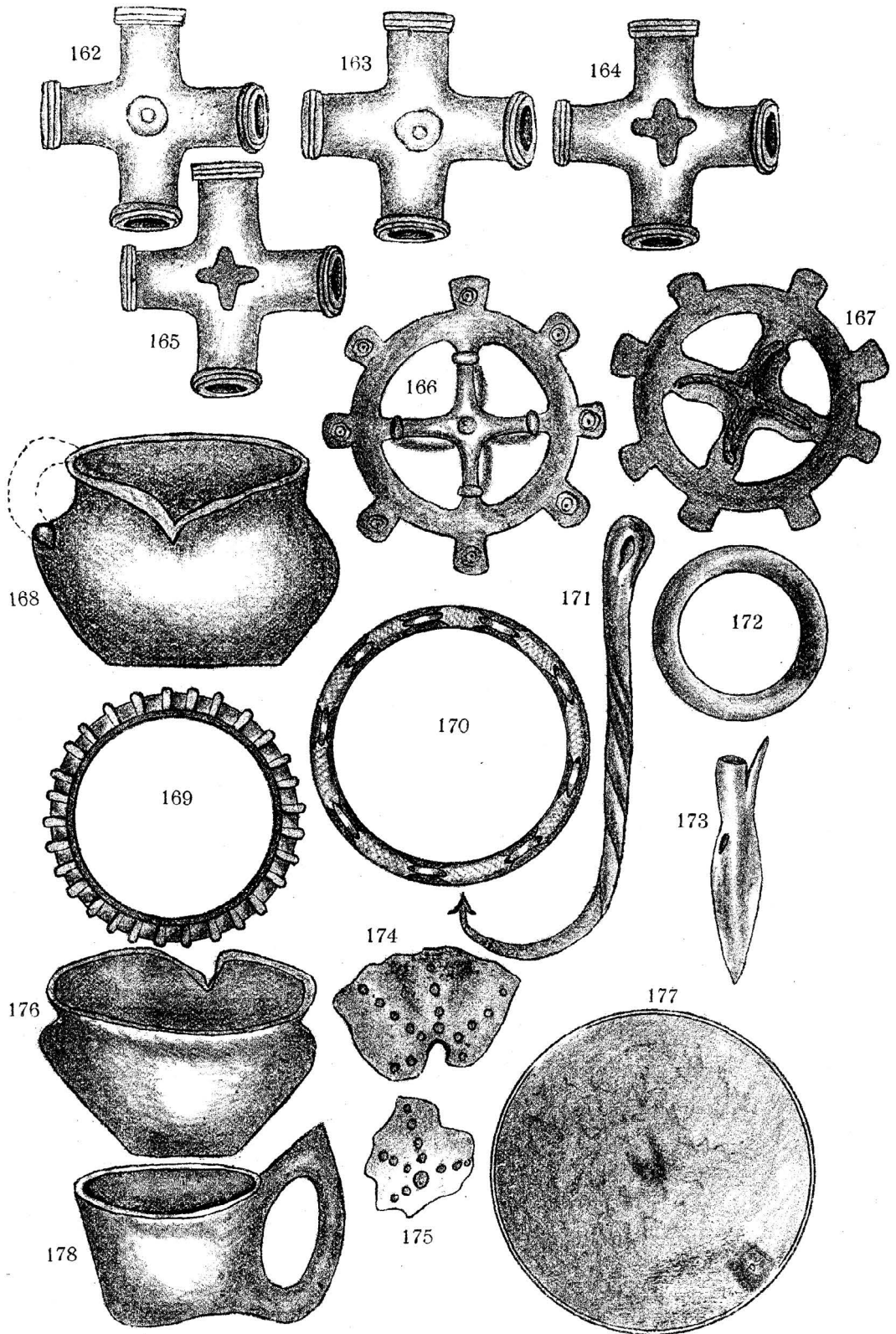
Bronz-kori agyagedény leletek Vláházáról, Alvinczről, Vajasdról.

XVI. TÁBLA.

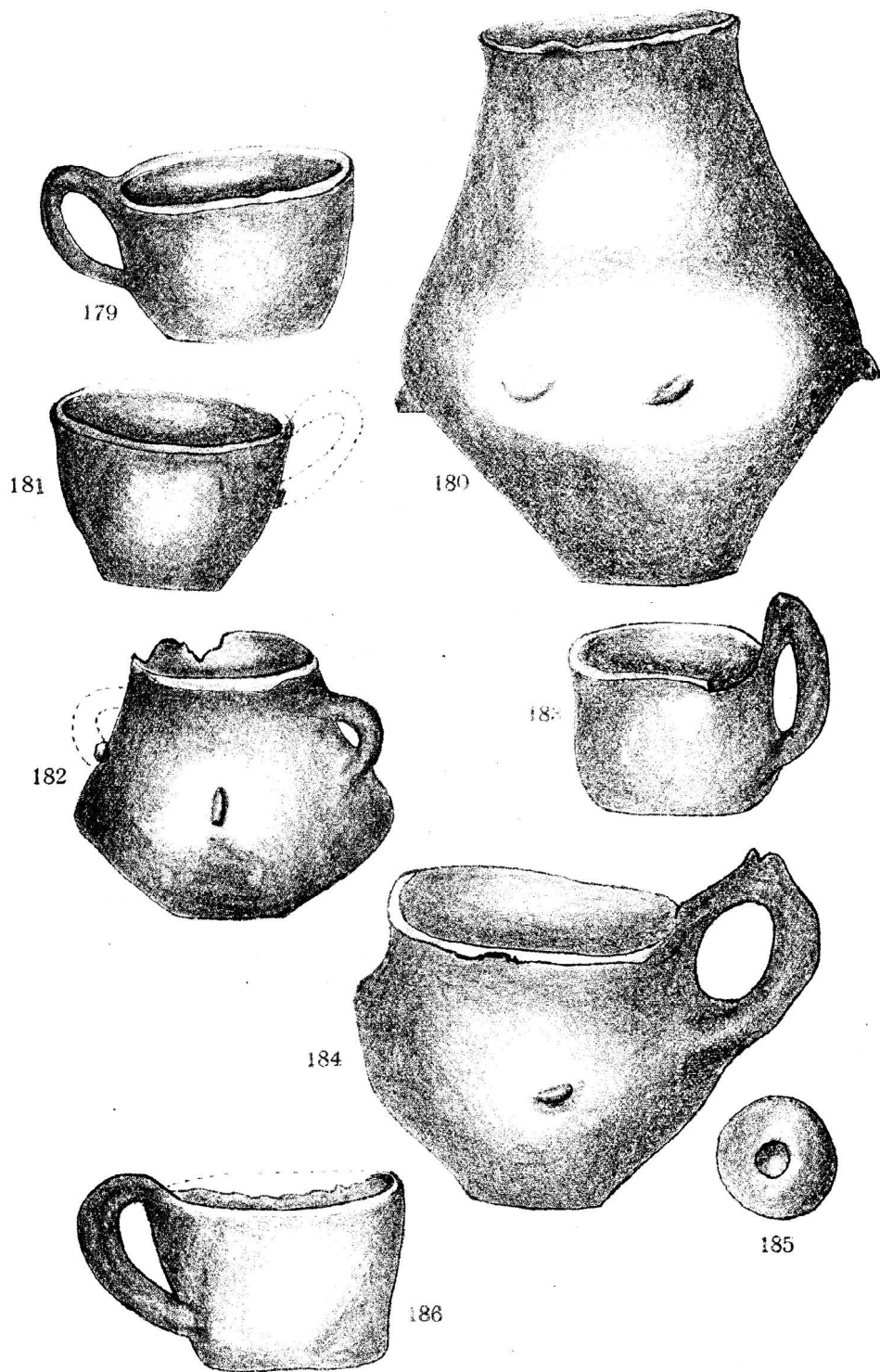
Skytha leletek Pókafalváról, Nyárad-Szt.-Benedekről, Miriszlóról,
Nagy-Enyedről.

XVII. TÁBLA.

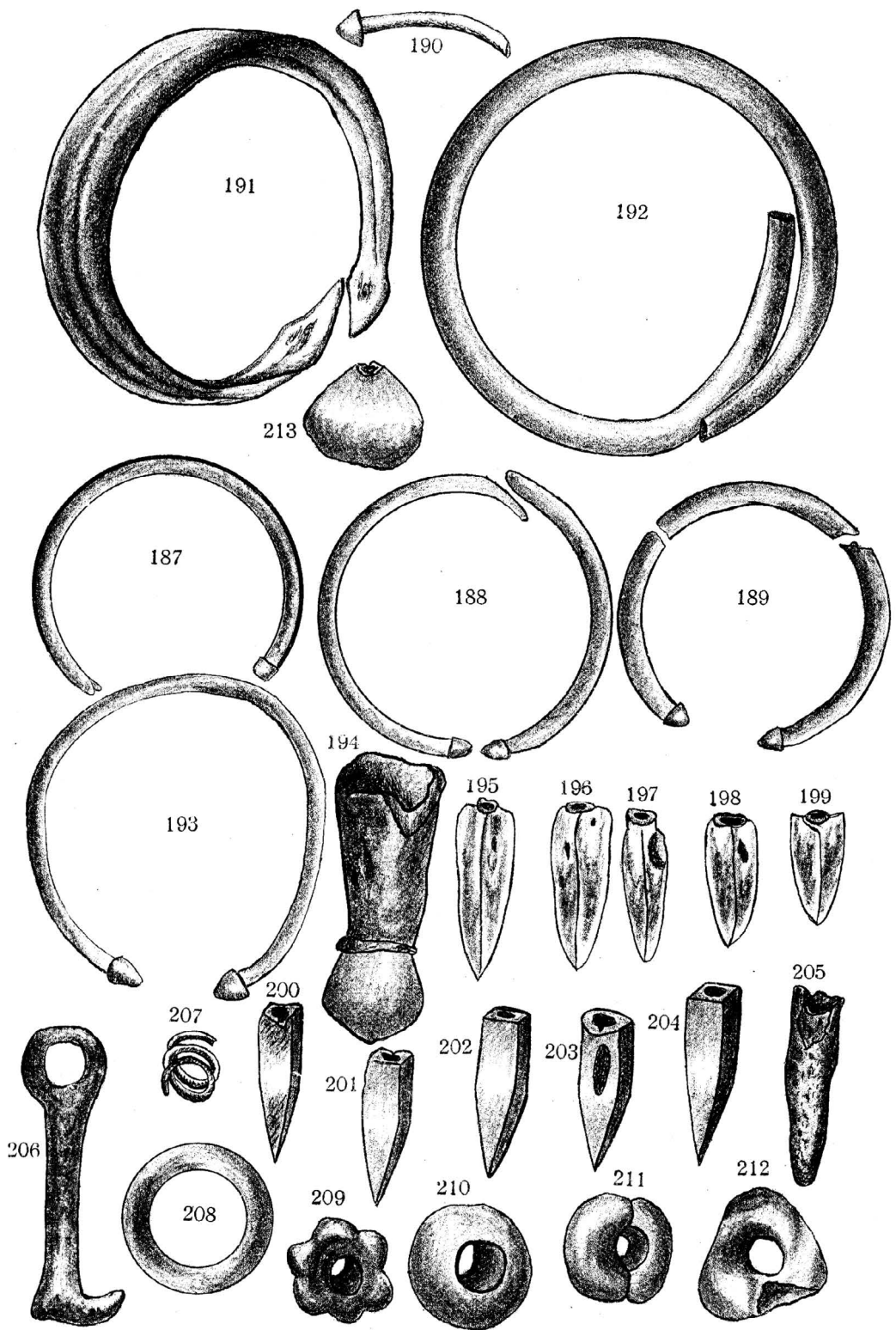
Skytha bronz- és agyagedény leletek Nagy-Enyedről, Csombordról.

XVIII. TÁBLA.

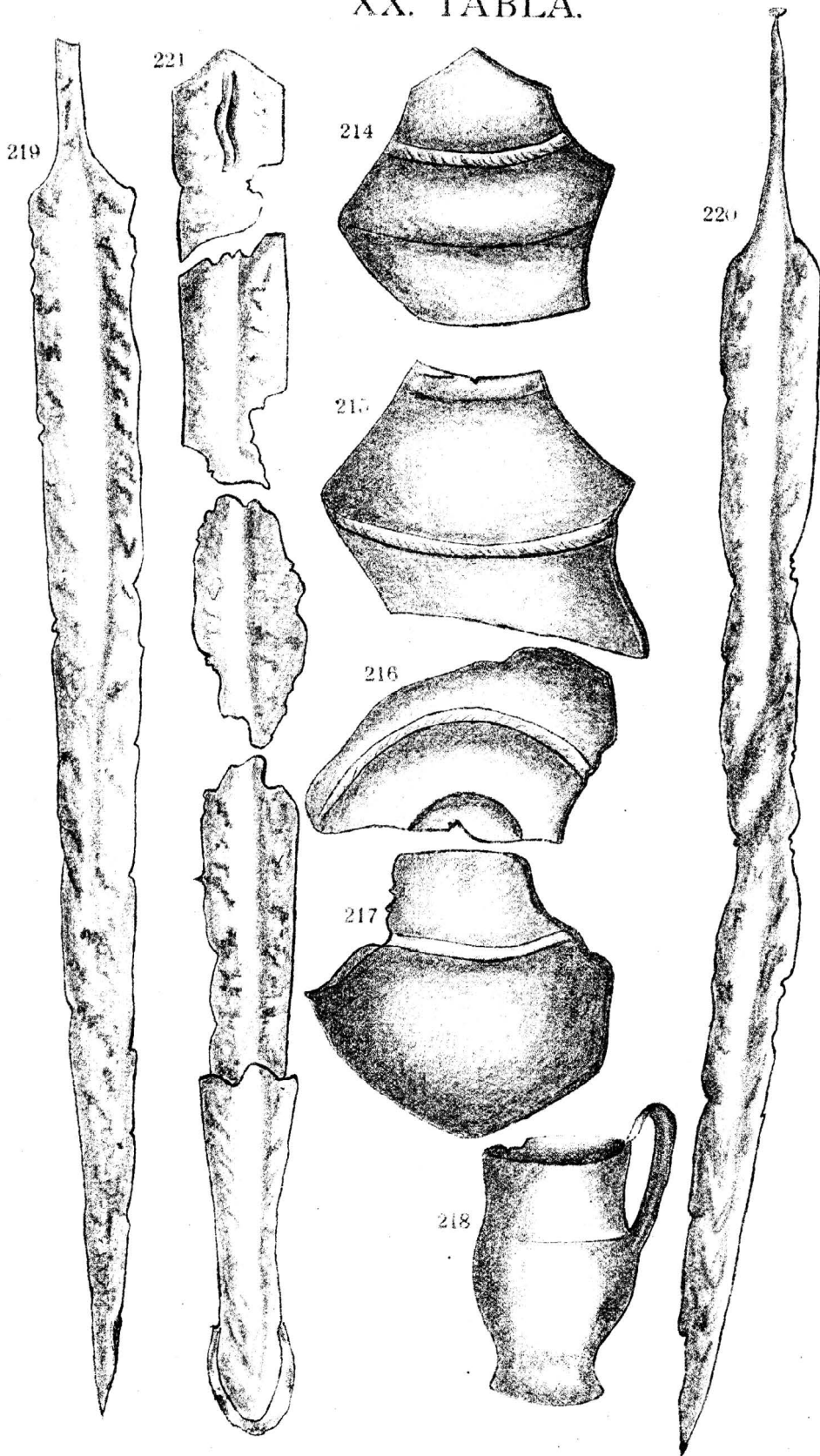
Skytha agyagművü leletek Nagy-Enyedről.

XIX. TÁBLA.

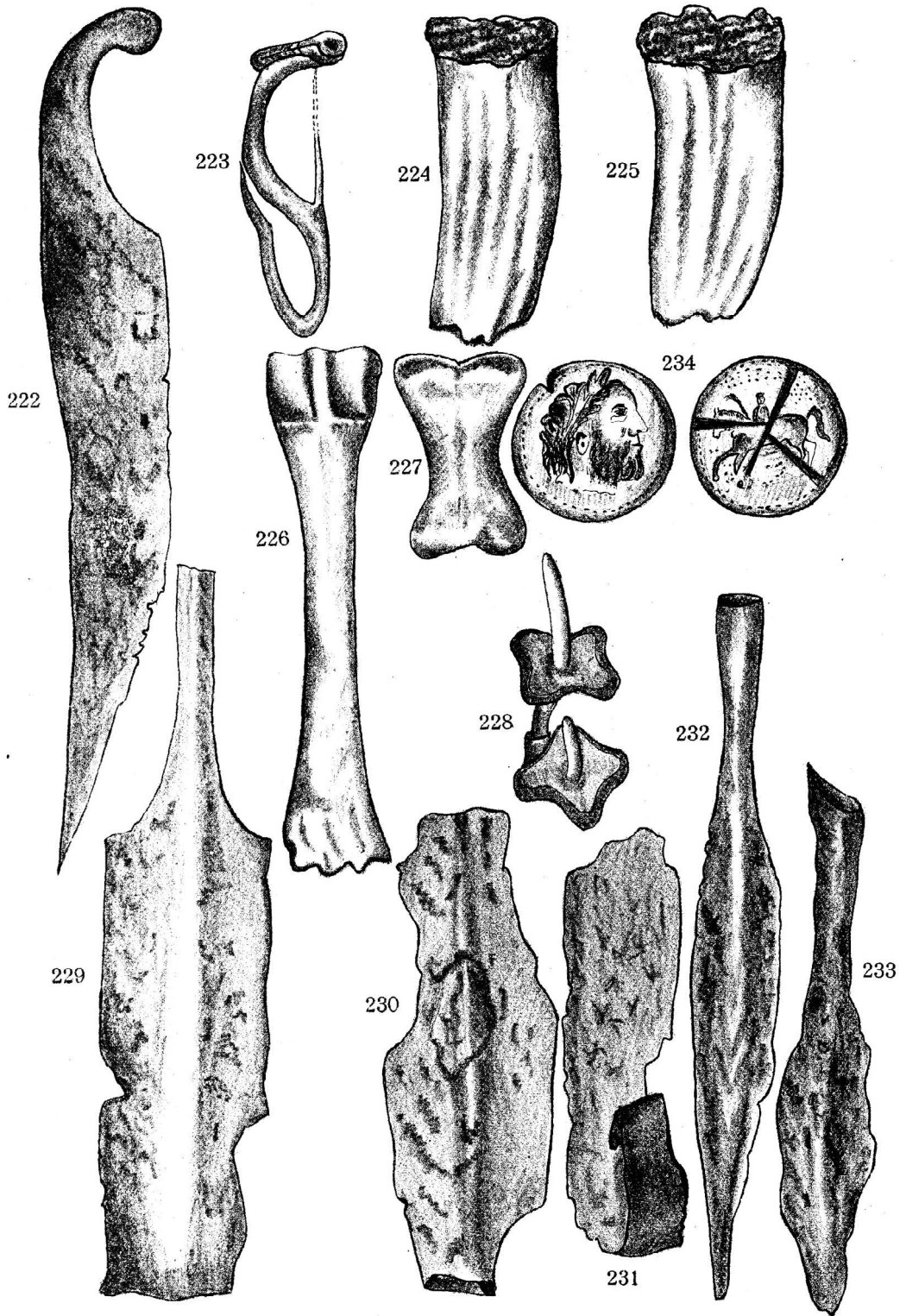
Skytha leletek a gerepeni és sétatéri fensikről Nagy-Enyeden.

XX. TÁBLA.

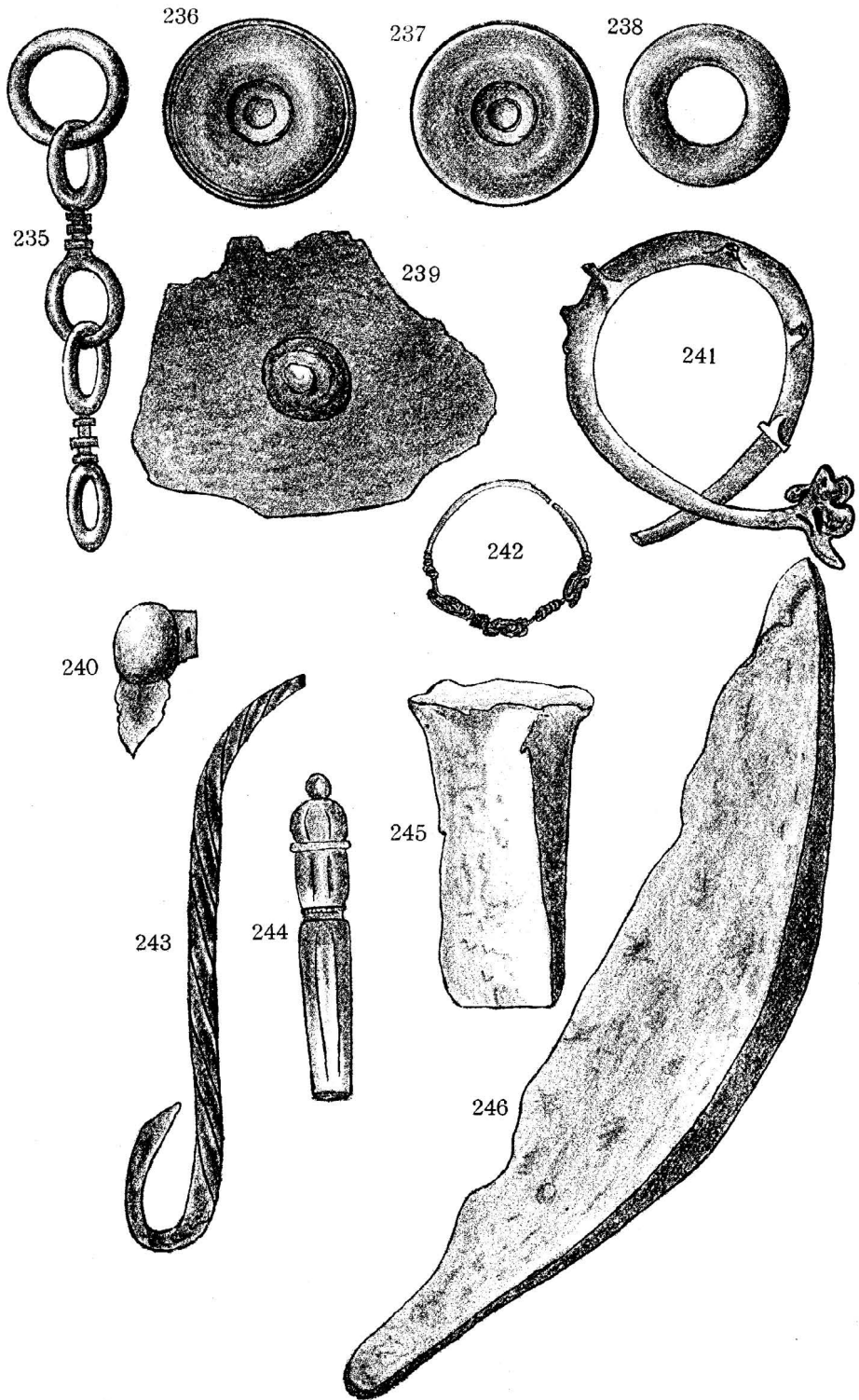
La Tène kori vas és agyagművü leletek Nagy-Enyedről.

XXI. TÁBLA.

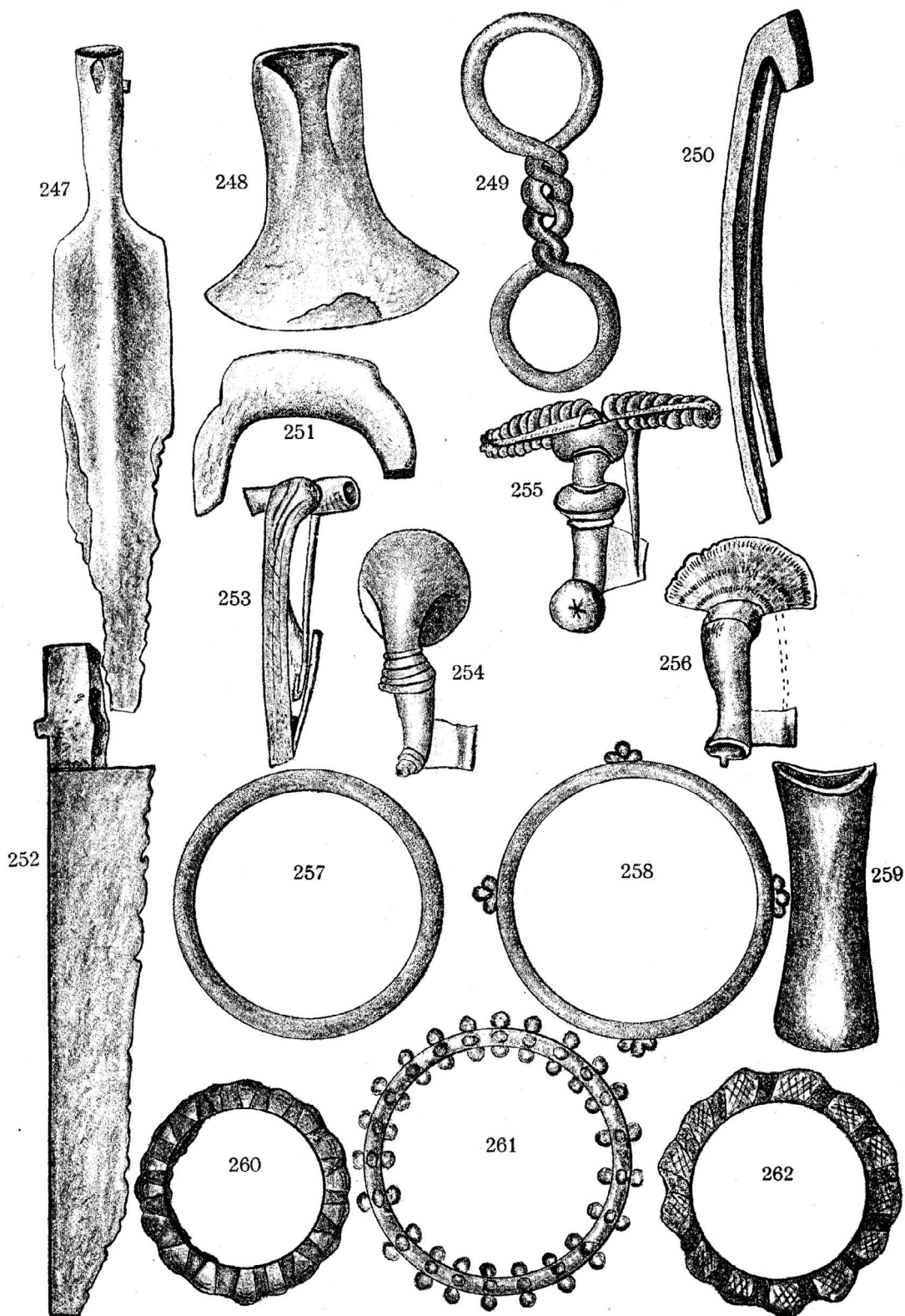
La Tène kori vastárgyak és lócsontok Nagy-Enyedről; Philippos-érem Királpatakáról.

XXII. TÁBLA.

La Tène kori bronz és vas leletek a nagyenyedi urna-temető és Csáklya ős telepéről.

XXIII. TÁBLA.

A La Tène kulturának a rómaiak befolyása alatt módosult tárgyai.

ALSÓ-FEHÉR MEGYE.

TORDA - ARA

H U N Y A D

M E G Y E
Algyógy

- Helység, melynek környékén csak a római hódítás előtti időkből való leletek fordultak elő.

• Helység, melynek környékén csak a római hódítás korából való leletek fordultak elő.

- Helység, melynek környékén csak a római hódítás korából való leletek fordultak elő.

Tervezte Dr. Cserni B.

Mérték 1:300 000.

5 4 3 2 1 0 5 10 15 20 Kilométer.

Gyulafehérvár és legközelebbi környéke

